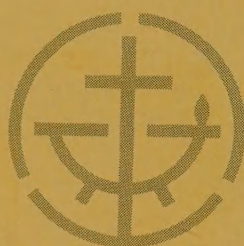

School of Theology at Claremont

1001 1363242

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

From the library of

5-17-63

C O R P U S
R E F O R M A T O R U M.

VOLUMEN XLVI.

IOANNIS CALVINI
OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

EDIDERUNT

GUILLIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XVIII.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1878.

First reprinting, 1964

Printed in the United States of America

BR
301
C6
v. 46

Calvin, Jean.

IOANNIS CALVINI

OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA.

AD FIDEM

EDITIONUM PRINCIPUM ET AUTHENTICARUM

EX PARTE ETIAM

CODICUM MANU SCRIPTORUM

ADDITIS PROLEGOMENIS LITERARIIS

ANNOTATIONIBUS CRITICIS, ANNALIBUS CALVINIANIS

INDICIBUSQUE NOVIS ET COPIOSISSIMIS

EDIDERUNT

GUILLIELMUS BAUM EDUARDUS CUNITZ EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN XVIII.

BRUNSVIGAE

APUD C. A. SCHWETSCHKE ET FILIUM.

(M. BRUHN.)

1878.

THESAURUS
EPISTOLICUS CALVINIANUS

SIVE

COLLECTIO AMPLISSIMA

EPISTOLARUM TAM AB IO. CALVINO QUAM AD EUM

SCRIPTARUM

QUAS MAXIMA EX PARTE E CODICIBUS MANUSCRIPTIS ERUTAS

ADDITISQUE PROLEGOMENIS LITERARIIS

ET ANNOTATIONIBUS CRITICIS ET HISTORICIS ILLUSTRATAS

EDIDERUNT

EDUARDUS CUNITZ ET EDUARDUS REUSS

THEOLOGI ARGENTORATENSES.

VOLUMEN IX.

THESAURI
EPISTOLICI CALVINIANI

TOMUS IX.

EPISTOLAE AD ANNOS 1560—1561 (SEPTEMB.) PERTINENTES.

3151.

BEZA BULLINGERO.

Tradit ei quae novissima referenda erant de rebus Genevensium et Gallorum. Lutetiae praesul quidam parlamenti trucidatur. Calvinus haemorrhagia decumbit.

(Ex apographo Cod. Genev. 119, fol. 153, coll. c. Cod. 111b; fol. 13 et Simleri Vol. 89. — Edidit Baum I. 459.)

Eximio Christi servo D. Heinricho Bullingero patri mihi plurimum observando ecclesiae Tigurinae vere fido pastori.

S. Sperabam omnino fore ut antequam ad vos redirent duo isti fratres, ■ quibus has literas acceperisti, responsum acciperemus, D. Calvinus et ego, ad ea de quibus ad te nuper scripsimus.¹⁾ Non dubito tamen quin certa tibi constet responsionis ad hoc usque tempus dilatae causa, neque etiam urgeo nisi cum hac conditione, quatenus ferent perpetua negotia quibus satis scio quotidie te premi et quoad eius tibi incommodum non erit respondere, quamquam non dissimulo spem huius concordiae, quam fortasse somnio potius quam spero, tantae mihi curae esse ut quodammodo etiam sim importunus, quoties de his rebus promovendis cogito. Tu vero meam saltem, ut confido, voluntatem comprobabis. De rebus nostris:²⁾ pergimus adhuc Dei beneficio. Imminet pro foribus lupo,³⁾ vel leo potius famelicus, qui fortassis etiam mordebit. Interea tamen pergimus et, ut spero, pergemus Dei promissionibus et ecclesiarum precibus freti.

De Gallia quid metuerem iampridem scripsi.

3151. 1) Cf. N. 3140. *Agit de conventu cum Germanis ad consensum ineundum.*

2) *Genevensibus.*

3) *dux Sabaudiae.*

Calvini opera. Vol. XVIII.

Omnino ita res sunt ut necesse sit horrendos tumultus excitari, neque alium nuncium quotidie expectamus. Continuimus omnes in officio quantum potuimus, neque destitimus monere ut sese sola patientia fratres armarent, tantisper dum illis Deus vel alia ratione vel excitato etiam aliquo principe prospiceret. Nunc nescio an habeant fundamentum certae vocationis, sed omnino certum est expugnata piorum patientiam insigne aliquid edituram.

Toti nunc pendemus animo et Dominum non desinimus precari ut istas tempestates moderetur pro insigni sua clementia et misericordia. Trucidatus est unus ex parlamenti praesulibus Lutetiae a quatuor obviis, quum e carnificina domum rediret, insignis nebulo apostata.⁴⁾ Autor caedis ignoratur, sed utinam nostri frustra insimulentur. Iudicia quidem Dei iusta sunt, sed manus nostrae saepe peccant et fateor me ad haec facinora exhorrescere. Si hoc modo pergatur, Deus bone, quantum ubique caedium et sanguinis? Dominus igitur misereatur nostri et det nobis ne pacis et patientiae doctrina nostra culpa male audiat.

4) *Bruslart (Mém. de Condé T. I.) p. 7*: Le mardy 12. Dec. M. Minart, président en la grand-chambre, apres avoir tenu l'audiance apres disner, s'en retournant en son logis fust malheureusement et proditoirement tué d'un coup de pistolet en la vieille rue du Temple, pres de sa maison. — *De la Planche p. 233 (Hist. eccl. I. 248)*: Le 18. Dec. Ant. Minard, président au parlement, l'un des grands supposts de ceux de Guyse, fut tué d'un coup de pistolet, un soir comme il retournoit du palais, et ce par gens incogneus. Et quelque diligence qu'on fist on ne sceut jamais d'où cela estoit venu. Les uns disoyent que c'estoit pour paillardise, d'autant qu'il y estoit du tout adonné et qu'il ne craignoit de seduire toutes les dames et damoiselles qui avoyent des proces, contraintes de se prostituer à ce taureau bannier si elles ne vouloyent perdre leurs causes. Les autres que c'estoit par quelques desesperés desquels il avoit vendu le droict Les autres maintenoient que c'estoyent les Lutheriens parce qu'il donnoit toutes les instructions et memoires à ceux de Guyse pour les molester et qu'il leur reveloit les secrets de la cour, combien qu'il eust fait autrefois profession de leur doctrine.

In Scotia *) ferunt omnia praeclare adhuc succedere, utinam ad finem usque. De Treverensibus *) tristia, quae puto tibi melius esse perspecta quam mihi. Argentineses *) nostris exsulis urbem suam patefecerunt, cuius officii utinam Deus meminerit.

Distuli in ultimum locum quod nos magnopere perturbavit his diebus. *Calvinus* *) noster, quum die dominico 24. Decembris in concione vehementius contendisset vocem, propter ingentem multitudinem quae ad coenam Domini peragendam in summo templo convenerat, et eum postridie sub coenam vehementissima tussis corripuisset, coepit sanguinem largiter excreare ut plane suspicarentur medici venam aliquam disruptam. Tamen dedit Dominus universae nostrae ecclesiae precibus, ut postridie mane fluxus ille se sisteret et nunc spem optimam conceperimus, fore ut nostrum omnium in illo capite nunc quoque misereatur. Itaque rogo ut nostris quoque precibus vestras coniungatis, vel *χαριστήρια* potius, ne mihi obicere nunc possis Homerium illud *μάρτυς κακῶν*.

Libentissime scripsissem ad D. *Martyrem*, quocum non dubito quin omnia quae ad te scripsi communicaris: sed tempus non tulit. Itaque rogo ut has literas tibi cum illi communes esse velis et eum meo nomine quam amantissime salutes. Dominus Iesus te conservet ecclesiae suae, mi pater, cum reliquis fratribus, et vestris laboribus magis ac magis benedicat. Bene vale. *Calvinus, Galasius, Viretus* te multum salutant. Calend. Ianuarii.

Tuus Beza.

5) *Regina gubernatrix a. 1559 vergente Edinburgum et Stirlingiam armis occupaverat, et demum a. 1560 ineunte, Elisabetha opitulante protestantes denuo superiores evaserunt.*

6) N. 3145.

7) N. 3147.

8) *Colladon p. 89*: Sur la fin de Decembre il tomba en un crachement de sang par une defluxion erodente et pour s'estre trop efforcé: comme il ne se donnoit aucune relasche que il ne mist tousiours peine de s'acquitter de toutes les parties de son office. Ce fut un accident qui estoit bien pour l'estonner. Toutesfois apres y avoir remedié par le conseil des medecins et s'estre tenu coy bien peu de iours il se monstra tel que de costume et retourna derechef à prescher, combien que tant les medecins que ses amis familiers le prioient et luy conseilloyent qu'il se reposast pour le moins un mois afin de remedier au mal commence.

3152.

HOLBRACUS CALVINO.

Novae vexationes a senatu Argentoratensi. Etiam Francofordiae res in peius vertuntur.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 103.)

Clarissimo pietate et eruditione viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori.

Genevae.

S. Spes erat pacem huic afflictæ ecclesiae restitui Dei beneficio posse, nisi studio vel forsitan zelo quorundam non satis circumspecto nova nobis moverentur certamina. Die etenim dominica 24. decembris publice in templo indicatum est toti ecclesiae, a senatu huius urbis decretum esse, ut posthac inter Germanas ecclesias et nostram sit consensus in doctrina et conformitas in ritibus. *) Quae res me inprimis nec non pios omnes male habuit. Nam si pergat senatus in ea sententia ut cum ministris Germanis in omnibus consentiamus, cogemur pro tuenda doctrina nostra in discrimen venire. Quod autem ad caeremonias attinet, si tantum de illis sit concertatio nil temere mutabimus, et libertatem ecclesiae nobis eripi non permittemus. Si quid autem erit quod in melius mutari possit in eo nos morosos esse non decebit pro redimenda ecclesiae pace. Nondum tranquilla est haec ecclesia quantum optarem. Nonnulli enim, forsitan quae sua sunt quaerentes magis quam quae Iesu Christi, non modo hic mendacia effutire audent, verum longe ac late missis literis spargere non dubitant, quibus veritas cum tempore patefacta omnem abrogabit fidem.

Ut aliquid certi de rebus Trevirentium * habeas, mitto tibi exemplar literarum D. *Gaspardi* *) quas ad ministros et professores huius urbis misit. Ipsum iam Hornebachii *) esse audio. Res Franco-

3152. 1) *Memoriale XXI. d. d. 5. Febr. 1560.* Die Seniores (der franz. Gemeinde) sollen mit D. Marbach über die Wege conferiren wie der wälsch Kirch eine mit der deutschen gleichförmige Ordnung zu geben.

2) *Oleviani.* (N. 3145.)

3) *In hoc errasse videtur Holbracus.* El. Palatini legatus Valent. comes Erpacensis Olevianum tunc adhuc in custodia agentem nomine sui principis in Palatinatum invitavit eumque Heidelbergam statim abduxit. Factum id 1560. (*Liberratus fuerat 19. Dec.*) Eo ut venit, Elector in collegio quod Sapientiae vocant munus ipsi demandavit quod anno uno et dimidio circiter obivit. (*Adami, Vit. p. 285; Cf. Struve, pf. K.H. p. 105. 111; Seisen, Ref. in Hdb. 148.*) *Back, ev. K. zw. Rhein u. Mosel II. 1. 209:* Gern hätte Wölff. v. Zweybrücken Olevian für die Kirche seines Landes gewonnen, er liess deshalb mit ihm unterhandeln. Ol. verdankte aber vor-

diensium, ut ex multorum literis intelligo, in deterius semper abeunt. Ti qui coenae Domini cum *Fran-*
*cisco*⁴⁾ sibi non esse communicandum existimant,
ex me petunt cum magna instantia ut illos consilio
iuven cuius me inopem in re tam perplexa esse
non diffiteor. Quanquam enim non probem sub-
versionem ordinis ecclesiastici, nemini tamen ab illa
ecclesia discessionem ut faciat consulere audeo,
tantisper dum in ea vera tradetur doctrina. Vale.
Argentinae 4. Ianuarii 1560.

Tibi obsequentissimus
Gulielmus Holbracus.

3153.

BLAURERUS CALVINO.

Quaestionem proponit de relapsis.

(Servavit Beza in Thesaurio suo ed. Genev. p. 304, Laus. p.
601, Hanov. p. 676, Chouet p. 417, Amst. p. 190.)

Ego tibi tuisque omnibus omnia felicia ac fausta
in unica solidaque communi salute nostra Iesu Christo
pro ineuntis nunc novi anni laetis auspiciis totis ani-
mis precor, mi colendissime carissimeque *Calvine*.
Scripsi ad te proximis nundinis Lugdunensibus per
Ioannem *Linerum* Sangalleum mercatorem istac
transitum, qui rediens sancte affirmabat suapte
manu meas tibi esse redditas,¹⁾ nihil vero vicissim
abs te quod ad me perferret accepisse: quod ego
sane hoc aegrius tuli, quo maiore desiderio tuas ex-
spectaveram, ex quibus intelligerem, quibus rationi-
bus illorum quorundam conscientiae confirmandae
sint, qui in eadem flagitia, post toties perceptum
coenae Christi sacramentum, subinde sunt relapsi,
quum tamen serio nunc velle videantur respicere:
interim autem de impetranda peccatorum remis-
sione non satis fiducia sibi sumentes, quod dicant
nulla eius rei in sacris literis exempla exstare, qui-
bus in omnibus aliis quae doceat aut polliceatur
tantopere abundet. Ego profecto quanquam longis-
sime absum a veteri ista haeresi, quae relapsis poeni-
tentiam pertinaciter negabat, quacum etiam veteri-

bus ecclesiae doctoribus nonnullis negotium fuit:
nec quidquam dubitem omnibus quantumvis saepe
lapsis et relapsis, etiam in eadem gravissima pec-
cata, aditum tamen ad gratiae thronum, ut miseri-
cordiam consequantur et gratiam inveniant, modo
cum fiducia accedant, patere: ingenue tamen fateor,
quum fluctuantes illi adeo exempla desiderent ac
flagitent, nulla me habere quae proferam. Neque
enim Davidis, Petri, Pauli, latronis, aut peccatricis
illius evangelicae exempla recipiant, quorum singu-
lorum longe fuerit alia ratio. Ad te igitur, mi prae-
ter caeteros semper mihi venerande carissimeque
frater, confugio, ut hic mihi tu adsis, quod facile
scio poteris, praesenti quapiam huius difficultatis
discussionem, ne ipse aliis magno ipsorum periculo
desim. Scribas autem, per Iesum Christum te ob-
secro, vel exempla, si quae forte nosti, quae animo
meo nulla ex scripturis succurrunt: vel certe ratio-
nem aliquam iuxta fidei analogiam affer, cur nihil
tale in scripturis nobis sit proditum, ut ex iis tandem
angustiis boni quidam homines (sic enim mihi vi-
dentur) simul autem et ipse quoque liberemur. Tu,
ita me Christus amet, primus et solus es cui de
hoc scribere visum est, quando nihil dubito te, imo
Dominum per te pro data tibi gratia, mihi quae
animis nostris satisfaciant perplexosque expediant,
magna nostra consolatione responsurum. Bene
vale, anime mi, et fatiscentem senectutem meam,
quo magis atque magis in Christo ad aeternae vitae
nunquam intermorituram beatitudinem feliciter re-
viviscat piorum votorum auxilio strenue adiuva.
Vitiduri, vij. Idus Ianuarii 1560.

Sed quid *Viretus*? quid vero *Beza* noster? doc-
tissimi et optimi viri. *Bezam* valde miror nihil
vel de *Colignio*, vel Galli rebus ad nos perscribere.
Salutabis utrumque mea vice quam potes honorifice
et amanter cum D. Archigrammateo vestro Michaelae
Roseto, pariter et omnibus qui istic nos in Domino
diligunt, quibus strenae loco longissima aetatis cur-
ricula, omnium corporalium et spiritualium bono-
rum concursu feliciter fluentia, a nato mundi Sal-
vatore (quae vox augustius quiddam ac divinius
quam Servator sonat) impetrata cupio ac omnibus
animi mei votis opto, ipsorum me sacris precationi-
bus diligentissime commendans.

Tuus Ambrosius Bl.
verum ita ut nullus sit magis.

zungsweise Friedrich s. Errettung und hielt sich verpflichtet
das von diesem angebotene Amt anzunehmen. *Sudhofius nihil*
habet quod hic pertineat, aliouquin satis prolixus.

⁴⁾ Perrucello.

3153. 1) Nobis ultima Blaureri fuit N. 3006.

3154.

CALVINUS INCERTO.

(Insertimus Tomo X. Pt. I. p. 262 inter Consilia. Scripta est d. 10. Ianuarii 1560 et incipit a verbis: *Diligentior fuissem in respondendo.*)

3155.

CALVIN A L'ÉGLISE DE . . .

Envoi d'un pasteur.

(Copie. Bibl. de Genève. Vol. 145, fol. 117, avec cette singulière inscription: *Commun formulaire de lettres pour envoyer de ministres, en termes couverts à cause de la persécution. Lettres franç. II. 336.*)

Treschers seigneurs et freres. La suffisance du porteur sera cause que nous ne vous ferons point plus longue lettre, comme vous debvez bien penser que la compagnie ne vous leust point adresse sans l'avoir congru loial et fidelle, et mesmes propre a vous declarer ce qui vous est expedient de congnoistre. Nous vous prions doncques de le recevoir comme lun de nous louyr et adiouster foy. Quant il verra son labeur profiter envers vous, nous esperons quen la fin vous congnoistrez par experience qu'il n'a pas esté mal choisy.

Surquoy, treschers seigneurs et freres, apres nous estre affectueusement recommandez a vous et vos bonnes prieres, nous supplions nostre bon Dieu vous avoir en sa garde, vous fortifier par la vertu de son esprit, et vous augmenter en tous biens. Ce 15. Ianv. 1560. ¹⁾

3156.

STRENINIUS CALVINO.

Studiosus aliquis Aurelianensis Calvinum salutat et quosdam suos commilitones eorumque patrem commendat.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 24.)

Clarissimo viro Ioanni Calvino theologo Genevensi integerrimo.

3155. 1) *M. Bonnet a lu:* 15. juin. *L'écriture n'est pas douteuse.*

R. Streninius ¹⁾ S.

Sumpsi hoc mihi pro mea in te observantia et benevolentia erga me tua ut familiariter ad te quod videretur scriberem. Gaspere et Ioanne *Hircius* utor valde familiariter: patrem eorum etiam observo, quod vir est antiqui officii. Adulescentes ita complector ut nemo magis. Sunt enim optimis artibus ornati et iisdem studiis dediti quibus ego maxime delector, tui autem perquam studiosi. Quapropter si eos necessitudine tua dignos existimabis, quod certe facies, et patrem optimum virum et me et tibi gratissimos adulescentes tuos summo beneficio obstrinxeris. Vale xii. Kal. februarii An. MDLX Aurelia.

3157.

CALVINUS BULLINGERO.

Bernates usque de foedere sanciendo tergiversantur et conditiones proponunt nullo modo acceptabiles. Hortatur eum ut pergat in hoc negotio suo officio apud senatum fungi.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim Epp. Tom. 24, fol. 45. — Coll. ex. Turretini Cod. Gen. 108, fol. 116, Epp. Bern VI. 883 et VII. 102 et Simler. Vol. 96. Versio anglica Tom. IV. p. 87.)

Clarissimo viro D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori fidelissimo fratri et symmystae plurimum observando.

S. De iniuriis ¹⁾ quas quotidie perpetimur non ausus fueram verba apud te facere quum nuper scriberem, ne tibi aures obtunderem inanibus querimoniis. Recte autem *Prevotius* ²⁾ noster, qui eas tibi libere exposuit. Porro quod tu pro aequitate et virtute tua ad suscipiendam hanc causam dignatus sis animum adicere, tibi eo nomine non vulgares agimus gratias. Cuperent etiam nostri ³⁾ re ipsa testari suam gratitudinem: quia vero non licet, libenter agnoscent quantum tibi debeant. Incredibile tibi esset quam indignis contumeliis vexati fue-

3156. 1) *Fortasse Germanus qui in Galliam se conferens per Genevam Calvino commendatus fuerat. Etiam Hirciorum nomen Germaniam sapit. Verum pater Aureliae degit.*

3157. 1) *cf. Ruchat VI. 313 et N. 3135.*

2) *Quisnam ille fuerit difficile dictu quum multi eius nominis Genevae cives existerint ab a. 1551. (Galiffe, not. gén. II. 269. Grenus, fragm. 20. Mars 1561.) Cf. 22. Mart. 1560.*

3) *our society. Imo senatus Genevensis.*

rimus toto fere anno. Neque enim ullo colore iuris sed mora superbia in nos grassati sunt. Tandem blandissimis monitionibus atque etiam obsequiis flexi aliquod mansuetudinis signum dederunt. Nam scripserunt venturos esse legatos qui votis nostris satisfacerent. Venerunt illi. Magna promissionum liberalitas. Ubi congregiendum fuit excusarunt: sibi nihil esse mandatum. Biduo antequam appelleret *Prevotius* noster expectabantur legati. Apparet ergo fuisse tempus captatum quo nos circumvenirent. Nam de controversiis omnibus se iam descendere paratos esse ad amicam pacificationem per legatos indicarunt. Conditiones interea perplexae dubiae et ambagibus refertae. Negant quidquam sibi fore ratum nisi sententia Basiliensis arbitri abolita, quod nullo modo concedi potest. Verum quia nostros hortati sunt ad legationem mittendam, quae Helvetiis in conventu libertatem et tranquillum huius urbis statum commendet, neque foedus ullum sanciant cum *Sabauda*, nisi interposita exceptione ut caveatur nobis et nostrae securitati: id libenter concessum fuit. Imo decretum ante fuerat. Astute autem, quum nos haberent suspectos, detegere quo essemus animo voluerunt, vel si qua esset cunctatio et mora, ut illis plausibilis esset excusatio, si forte cum *Sabauda* in iacturam nostram transigerent. Mittentur ergo legati *Badenas*.*) Nunc a clarissimo senatu vestro et consilium et favor expetuntur. Ad senatum scribere non erat consentaneum rationi. Mandata igitur ad privatos amicos data sunt *Prevotio*, quae apud omnes valeant quatenus res tulerit. Pluribus verbis te et optimum fratrem nostrum *Galtherum* non urgebo, ut in cursu sancti officii tam feliciter incepto pergatis: quando ex fratris et amici nostri relatu cognosco quam sitis voluntarii. Et ipse pro sua dexteritate plus quam literis consequi possim praestabit. Vale igitur, eximie vir et observande frater, una cum *D. Petro Martyre*, *D. Galthero* et reliquis collegis. Dominus vos omnes tueatur, spiritu suo regat et locupletet omni benedictionum genere. *Genevae* 25. Ianuarii 1560.

Iohannes Calvinus tuus.

4) *Negotium usque in autumnum protractum est.* (*Ruchat* VI. 356.)

3158.

SULZERUS BULLINGERO.

De foedere inter Bernenses et Genevenses sanciendo bene sperat.

(Excerptum ex Cod. Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 155, olim Epp. Tom. 33, fol. 463. — Simler. Vol. 96.)

Clarissimo viro *D. Heinricho Bullingero* ecclesiae Tigurinae antistiti vigilantissimo domino colendissimo et carissimo fratri suo.

— Bernates meos cum Genevatibus in gratiam redituros spero, posteaquam a lata etiam per superarbitrum sententia Genevates ad amicam transactionem se obtulerunt. 1) Intelligunt, arbitror, utrique quam sit necessaria ipsis coniunctio inter se, nisi non est necessum illis civitatem suaeque iura, libertatem et religionem, his ditionem occupatam tueri

Basileae 26. Ianuarii 1560.

Tuus Simon Sulcerus.

3159.

BULLINGERUS CALVINO.

Prevotii missio non sine fructu fuit, ut ipse referet. Etiam Basilea fausta nunciantur.

(Ex autographo Arch. Tur. Plut. VI. Vol. 129, olim Scrin. B. Epp. Tom. 30, fol. 379. — Simler Vol. 96.)

Clarissimo viro *D. Ioanni Calvino* Genevensis ecclesiae fido pastori domino suo colendissimo et fratri carissimo.

Genff.

S. D. Excusabit brevitatem huius scripti *Prevotius* noster. Huic exposui quid me a scribendo retrahat. Volui tamen paucula haec ad tuam dare humanitatem, ne silentium meum aliter interpretareris quam re vera habeat. Dudum enim quum a te 1) tum *Beza* nostro 2) fratre carissimo satis copiosas accepi literas sed ad eas respondere

3158. 1) *Vide praecedentem.*

3159. 1) *N. 3157.*

2) *N. 3151.*

nondum licuit. Dabitur alias opportunitas. Causam sibi iniunctam *Praevotius* diligentissime et fidelissime expedit. Nec infeliciter, ut ipse referet, expedit. Non potuisset alius mitti melior et huic negotio magis idoneus exsequitor. Scripseram etiam Basileam eadem de re ad D. *Sulcerum*. Is respondet: se bene sperare quod intellexerit totum negotium amica compositione brevi transigendum. Atqui utinam Dominus concedat nobis pacem. Saluta D. *Viretum*, D. *Bezam*, et fratres ordine omnes. Orate Dominum pro nobis et pro me inprimis, ut feliciter pergam multo cum fructu in meo ministerio. Vale aeternum, optime frater. Salutant te nostri omnes. Tiguri 3. februarii 1560.

Bullingerus tuus.

Quum vehemens dolor capitis, qui recurrit quovis propemodum mense, me vexaret ut non prodirem, adveniente *Praevotio*, bonam hic operam *Gualtherus* noster navavit. Ego quoque tertia aut altera die demum cum D. Consule egi de omnibus. Iterum, iterumque vale.

3160.

FONTANUS ¹⁾ CALVINO.

Quaerit an alicui mortuae uxoris sororem ducere liceat, ²⁾ simul nonnulla de statu ecclesiarum apud Pictavos tradit.

(Ex apographo satis mendoso Cod. Paris. Collect. Dupuy Vol. 102, fol. 108.)

Salus per Iesum Christum.

Ingens rerumstrarum, turbarum et negotiorum tam infinita multitudo fecerunt, mi domine, quominus ad te frequentiores literas non dederim. Id enim etsi saepe consilium abs te petiturus cogitarem, essetque factum necessarium, hic tamen meis optatis non accebat temporis tuta satis opportuni-

tas. Nunc vero quum et scribendi facultas detur et ad scribendum etiam urgeat argumenti magnitudo, praetermittere nolui quin has literas ad te conscriberem, ut tuum iudicium quale sit de his quae breviter subiciam scriptis exponere non graveris. Nuper a me quaesitum est quid de duarum sororum uni viro coniunctione sentirem, liceretne marito sororis demortuae, cuius etiam plures et superstites suscepti fuissent liberi, alteram sororem in uxorem ducere. Id quia novum et inauditum prima fronte visum est, respondendi tempus mihi dari petii, estque mihi oblata quaedam apologia ³⁾ qua licere iure defenditur. In hanc vero contra scriptum est nullo iure posse factum defendi. Iam iam exspecto quid sentias. Idem te facere vehementer rogo, quoad confessionem quam ad te mitto spectat. Etsi autem illius autor tibi de facie notus non est, a schola tamen Servetana, ⁴⁾ et sodalicio esse boni illius viri tibi notissimi *de la Vau* ⁵⁾ facile iudicabis. Venerabilis hic confessor, quondam Lutetiae, hic deinde diaconatum exercuit: tandem nescio quibus furiis vel vertigine tactus a nobis turpissime descivit. Nunc restat, ne te diutius remorer negotiis gravioribus occupatum, ut nostri senatus nomine te salutem plurimum, rogemque velis ad nos Olivarium *Rufum* nostrum remittere, ac secum alterum illi collegam: omnem operam studium et diligentiam nostri pollicentur. Iuliodunenses in concordiam et amicitiam mutuam redierunt. ⁶⁾ Illos enim reliquit monachus *Sibilleau* ⁷⁾ suarum turbarum autor. Ipse etiam nuper in synodo culpam suam agnovit, ut illi apud quos quinque diebus mansi suae reconciliationis ergo. Tranquilla sunt omnia Dei beneficio, et spero illius laudi et gloriae fore tantam animorum nuperrime dissidentium consensionem. Vale, mi domine, teque salvum et incolumem diu ecclesiae suae conservet Deus Opt. Max. Pictavii die 8. Februarii scripsi. ⁸⁾

Tuus ex animo Fontanus
R. Stagno. ⁹⁾

³⁾ Codex habet: agoologia.

⁴⁾ Idem: Servetana.

⁵⁾ N. 2118. Hic vir in Synodo Parisiensi d. 25. Maii 1559 accusatus, coram proxima synodo provinciali causam dicere debuerat. Cf. etiam Hist. eccl. I. 101.

⁶⁾ Iulioduni (Loudun) turbae fuerunt de quibus Calvinus Cal. Iul. 1561.

⁷⁾ Mathurin Sibilleau s. Sibelleau quem complures in oppido Loudun sibi ministrum dari volebant. Res in synodis passim tractata est, etiam Aureliae 1562. Vide ep. Calvini I. Iul. 1561 etc. Lièvre, Prot. du Poitou I. 92.

⁸⁾ De anno ambigi potest. Omnino post a. 1559 collocanda. Quaestio matrimonialis et mentio viri La Vau nobis a. 1560 suggestit. Si tamen turbae Iuliodunenses eae fuerunt de quibus Calvinus I. I. pax iam stabilita potius ad 1562 eam detruderent.

⁹⁾ Quid sibi velit hoc alterum nomen tu videas. An Fontani cognomen? An presbyteri alicuius?

3160. 1) Hist. eccl. I. 112 mentio fit alicuius Rob. le Maçon dit de la Fontaine, a. 1557 Aureliam missi, qui a. 1562 ibi in Synodo secretarii vice functus est. Ibid. p. 320 minister La Fontaine a. 1560 Agedinci in vincula conicitur. A. 1561 (p. 852) Io. Fontaine minister laudatur in La Vaur. Quisnam horum hic noster sit nescimus.

2) Eandem quaestionem proponit quidam qui dicitur le frere de Poitiers in Synodo Pictaviensi d. 10. Mart. 1560 (Aymon I. p. 19). Cf. Epp. d. d. Cal. Mart. et a. d. IV. Cal. Apr. 1562.

3161.

CALVINUS BLAURERO.

De relapsis in eadem peccata et de statu Galliae.

(Edidit Beza Genev. p. 304, Laus. p. 602, Hanov. p. 678, Chouet p. 418, Amst. p. 191.)

Tempestive domi meae indicaverat Iacobus *Linerus*, venturos hodie mercatores qui literas meas tibi reddendas fideliter curarent: sed famuli mei oblivione factum est ut tardius fuerim admonitus. Itaque si me ad brevitatem coget temporis angustia, dabis veniam, praestantissime vir et ex animo venerande frater. Quomodo in, bonam spem erigi possint eorum conscientiae qui in eadem saepius peccata relapsi sunt, perinde me rogas,¹⁾ ac si mihi suppeteret melior ratio quam tibi, qui doctrina, usu et peritia me superas. Verum ut intelligas nihil mihi esse pluris quam ut tibi morem geram, posthabito pudore aliquid tentabo. Ac primo tibi assentior, nullum in scriptura reperiri singulare huius rei exemplum. Neque enim legimus ullum hominem, post datum poenitentiae signum, eiusdem delicti reatu saepius implicitum fuisse. Verum ut fateor non parum valere exempla ad doctrinae confirmationem, ita si hoc adminiculo carent, in ea una acquiescere tuto nobis non minus licet. Quid ergo scriptura doceat, nunc videndum. Prophetiae certe ad poenitentiam passim hortantur, non qui semel deliquerant, sed qui obstinato Dei contemptu ruere non destiterant in omne scelerum genus, vel postquam simulaverant poenitentiam ad ingenium postea redierant. Saepe enim fraudis aut malae fidei accusant Israelitas, quod falso et dolose prae se tulerint Dei timorem quo vacui erant, et fallaci conversionis praetextu Deum et servos eius eluserint. Tamen ad poenitentiam vocando spem quoque proponunt veniae impetrandae. Hoc quum omnibus fere prophetis commune est, tum luculentius ex Ieremiae lectione patebit. Nec vero frustra Deus in lege sacrificia, nunc totius populi, nunc privati cuiuslibet nomine, quotidie repeti voluit, tam pro ignorantibus quam pro voluntariis delictis. Nisi enim parata fuisset expiatio peccatoribus qui saepius lapsi erant, non fatigasset eos inanibus figuris. Adde, quod Deum hypocritis et prae fractis exoratum fuisse ut ignosceret, ex Psalmo 78 colligitur. Iam ubi cum suo evangelio illuxit Christus, non semel atque iterum duntaxat praepitium fore Deum promissit si offensus esset, verum toto vitae curriculo suos ad deprecationem confugere iussit. Si non frustra

ex illius ore et praescripto quotidie oramus, ut remittat nobis Deus peccata, spes reconciliationis dubia esse non debet. Nec vero ipse idem magister, dum fratribus septuagies septies ignoscendum esse docet, plus indulgentiae a mortalibus exigit, quam a Deo sperare velit, qui misericordia omnes superat. Hac ratione Paulus, quamvis severe queratur de Corinthiis qui ante peccaverant, neque poenitentiam egerant de immunditia, libidine, impudicitia: non tamen gratiae veniam praecedit, sed metuere se dicit, ne cogatur suo adventu eos lugere (2. Cor. 12, 19, 20). Atque huc pertinet Pauli locus de perpetua legatione, qua sibi Deus ecclesiam subinde reconciliat (2. Cor. 5, 18 et seq.). Fideles enim, non externos illic alloquitur. Et Ioannes Christum nobis assignans advocatum qui nobis Deum propitiet (1. Ioan. 2, 1), beneficium hoc non restringit ad diem unum, sed continuationem designat. Sicuti etiam Daniel (9, 6) in illa solenni precatione, qua obtinuit singularis vaticinii donum, peccata peccatis fuisse cumulata non dissimulat, et quidem continuo pervicaciae tenore provocatam fuisse Dei vindictam. Denique ubi in Symbolo subiicitur post ecclesiam remissio peccatorum, fiduciae materiam nobis dari statuendum, ne desinamus ad mortem usque in Dei clementiam recumbere. Interea tamen acriter stimulandi sunt omnes, prout quisque se peculiaribus vitiis obnoxium esse novit, ne sibi indulgeant, sed potius attentis sint ad exhortationem Psalmi (95, 8): Hodie si vocem eius audieritis: atque ut meminerint quam graviter excandescat Deus adversus eos qui trahunt funiculum iniquitatis. Etsi nihil fere est, quod seripsi: sentio tamen pro modulo penuriae meae longius provecum esse, quam oportuit: praesertim quia mihi cum homine prudentissimo et apprime exercitato negotium erat.

De rebus nostris prolixius et magis dextre scripsisset *Beza*, nisi aliis curis fuisset distractus. Ipse et concionando et legendo strenuam operam impendit. Nihilo segnus in partes suas incumbit *Viretus*, qui aliquanto vegetior est, quam solebat. Me vero continuis fere morbis addictum puto: ita scilicet alii alios excipiunt. Videor quidem aliquid praestare: verum ut praelectionibus, concionibus, aliisque partibus mei muneris sufficiam, cogor decumbere bonam temporis partem. Nisi me paululum recreet veris temperies, vale dicam posthac lucubrationibus. Molesta est crurum debilitas, sed magis infesta est imbecillitas ventriculi. Nuper etiam largum sanguinis ex pulmonibus profluvium me prope suffocavit. Ergo non minus me ad migrandum incitat valetudo, quam te senectus. Inter alias causas mihi ideo erit dies ille iucundior, quod in haereditatem nostram recepti mutua nostra amicitia fruemur. Quo magis vota nostra coniungere par est, ut nos coelestis pater simul colligat.

Statum Galliae,²⁾ partim quia valde turbulentus est, partim quia lugubris et calamitosus, vix attingere audeo. Scivisti, ut opinor, Regem, quia audierat bonam partem senatus Parisiensis ad fratres nostros mitius tractandos propensam esse, impulsu Cardinalis venisse in curiam ac sententias rogasse. Quum censerent quidam non tam atrociter saeviendum, neque tamen causam probari sibi ostenderent: unus libere et cordate patrocinium causae suscepit, neque dubitavit Regis excandescantiae se opponere. Res *Henrico* indigna visa est, suo conspectu non percelli consiliarios. Itaque se extremo impetu proripiens, illum iussit in arcem trahi. Sex horis postea in carcerem alii sex coniecti, qui tamen moderatores³⁾ fuerant, imo dissimulatione prodiderant salutis doctrinam. Quidam honore sunt privati: aliis multa imposita: unus tenetur. Ille vero in quem Rex exarserat, nuper exustus fuit.⁴⁾ Virum modis omnibus egregium fuisse hostes quoque praedicant. Pollebat singulari iuris scientia, ingenio et iudicio. Rarae erat probitatis. Alias eius virtutes commendabat eius humanitas. Nepos erat cancellarii *a Burgo*:⁵⁾ et fratres eum invitum traxerant ad gradum illum, quum privatae vitae esset cupidior. Viri reverentia et dignitas iudices tenuit diu suspensos. Coacti tandem sunt imperio Cardinalis supplicio addicere. Quum sententia crudelis pronunciata esset, ut vivus cremaretur, prostratus in terram egit Deo gratias, qui tanto eum honore dignatus esset, ut pro defensione aeternae veritatis mortem oppeteret. Quatuor horis hilari vultu mortem expectavit. Ubi ad locum supplicii ventum est, quamquam eum quadringenti satellites circumdabant, fuerunt tamen qui observarent, eum sponte ac si dormitum iret, togam et tunicam exuere. Sed quia laqueum collo iniecerat carnifex, admonuit non opus esse, quia lento igni erat ex more ustulandus. Respondit carnifex, aliud sibi esse mandatum, ut eum strangulando cruciatum minueret. Iam ultimam precationem fuderat: iterum tamen in genua procumbens gratias Deo egit. Iam sesquimensis elapsus est ab eius morte.⁶⁾ Plures deinde fuerunt exusti.⁷⁾ In sin-

gula momenta variis nobis ingeruntur terrores.⁸⁾ Utinam ex his documentis probe discamus, quid sit vita hominis super terram: ego praesertim, cuius torpor non potest satis expergefieri. Vale.

3162.

CALVINUS DANIELI.

Filius eius Genevam cum patruale reliquit. De eius futuris studiis serio dirigendis consilia.

(Exstat in Cod. Bern. 450, fol. 131 ex quo textum nostrum sumimus: praeterea bis in Cod. Bern. 141, fol. 49 et 55. Similiter habet Vol. 96. Ediderunt Sinnerus in Catal. Bibl. Bern. III. 245 Hagen, Daniel, et post eum P. De Félice, étude sur D. p. 42. Versio angl. IV. 89.)

Filius¹⁾ patruelem quo iussisti sequutus est. Adolescentis ingenium ne sua agilitate huc et illuc feratur, opus fraeno habere prudenter iudicas,²⁾ praesertim vero ut se contineat in uno studii genere, deinde ut solidae eruditioni se addicat potius quam ambitiose circumagatur, ex singulis artibus aliquid leviter gustando. Pollet acumine, satis feliciter institutus est. Modo immodicus fervor, commune aetatis vitium, corrigatur bonam frugem producet, quod fore certo confido, quia et modestiam prae se fert et breve tempus aliquid maturitatis iam sponte attulit. Si iuri civili eum cupis serio incumbere, stimulandus erit, quia alioqui non admodum propensus est. Aurei septem et solidi viginti quos me acceperat, numerati sunt. Pudit certe, quum pridem in aere tuo sim,³⁾ recipere. Nec vero, si paulo essem locupletior, passus fuisset vel assem unum mihi reddi, sed persuadeas tibi velim, me et tuum esse et quantulumque habeo semper tibi ac tuis fore paratum. Tantum quod saepius facere in

martin, Jean Isabeau menuisier de Bar pris et exécuté à Tours, et Jean Judet à Paris, le tout par arrest du parlement de Paris.

8) *Ruchat* VI. 318: Les Genevois recevoient de temps en temps des avis de quelque complot qu'on faisoit pour les envahir. Il y avoit de la gendarmerie dans le Lyonnais et aux environs. Le 10. Janvier il passa à Berne un capitaine d'Unterwald nommé Henri Wirtz, avec un lieutenant et plusieurs soldats, habillés en pèlerins. On apprit qu'ils seroient suivis de plusieurs autres, et on soupçonna qu'ils avoient des intelligences avec le duc de Savoie. Les Bernois en donnèrent avis aux Genevois dès le lendemain.

3162. 1) Cf. N. 3089. 3138.

2) indicas *Sinner*.

3) *An ex eo tempore quo cum Daniele Aureliae et Parisiis versabatur?*

2) *Narrationem altius repetit quum diu non scripsisset.*

3) moderatores?

4) *Quae omnia supra alia occasione sigillatim exposuimus.* Cf. *Mém. de Condé* I. 263. *Mortem A. du Bourg alii ad 21. alii ad 23. Dec. referunt.* Cf. *La Place* p. 23. *La Planche* 236. *Bruslart* p. 8. *Mém. de Condé* II. 262. *Martys* f. 520.

5) *qui fuit sub Francisco I. Annas natus Rigomagi (Riom) obiit a. aet. 33. (Thuan. I. 23.)*

6) *Ergo haec ep. scripta est paulo post Nonas Februarias.*

7) *de la Planche* p. 236: Apres du Bourg furent menés à la mort et brûlés: André Coiffier en la ville de Damp-

animo fuerat, strenarum nomine duabus tuis filiabus mitto singulos Henricos, ut saltem ad illas perveniat exiguum hoc meae gratitudinis pignus. Vale, eximie vir et integerrime frater. Plurimam amicis salutem precor.⁴⁾ Dominus te cum familia tueatur, gubernet ac sustineat perpetuo. Pridie Idus Februarii 1560.

Carolus Passelius tuus.⁵⁾

3163.

GRATAROLUS CALVINO.

Basileae de Calvino graviter aegrotante sparsus rumor ab adversariis. Ipse de urbe relinquenda cogitat ut amico iuvante alibi sibi locum quaerat quo artem suam magis faustis auspiciis exercere possit.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 100.)

Clarissimo et optimo Iesu Christi ministro D. Ioanni Calvino maiori suo observandissimo.

Genevae.

S. D. Triduo non parum moestus fui, quum hic ■ quibusdam constanter diceretur te graviter adeo laborare,¹⁾ ut iam pro mortuo, vel verius dormiente, habereris. Tandem venit Burgundus ille pius negotiator, quem mihi commendaras ut hic fieret civis, qui me, et ergo alios, rei veritate exhiberavit. Sane non alii sunt quam ex Belliana vel Servetica secta qui haec spargunt: qui etiam parum antea asserebant, Bernates contra civitatem vestram bellum parare.²⁾ Sed Dominus confundat eorum mala desideria, et perdat iniquos dissipetque illos qui, praesertim iniuste, bella volunt, iuxta Psalmum (si memini) 67.³⁾

Ego hac in urbe quum multis invisus sim (non alia, Dei gratia, quam ingenuae veritatis ac sinceritatis causa) ac etiam ut plurimum sint hic plures utcunque medici quam aegrotantes, qui omnes me excepto suos habent cognatos, affines, amicos, et sua possident, cogor locum meditari, ac quaerere ubi vocationis meae opera exerceam in plurium

utilitatem et corpoream salutem, Deo volente, ac mei meaeque familiolae mediocre adiumentum.⁴⁾ Nisi enim, dum adhuc mihi aliqua virilis aetatis pars superest, imminenti prospiciam senectuti, atque instar formicae congregem aestate pro futura hyeme, nescio ut mecum agetur. Non diffido Dei patris optimi providentiae, sed scio me pro virili cooperatorem Dei esse oportere. Rogatam igitur humanitatem ac pietatem tuam velim ut, quum occasio primum se offerat, qua in Angliam, aut si videtur in Poloniam, ad amicum tuum autoritate praeditum aliquem scribas, tentes ut certum et honestum aliquod stipendium habeam, vel apud pium aliquem dominum vel rempublicam, vel utcunque salva religione fieri possit. Ego vicissim labori non parcam fideli ac diligenti, atque ita Dei auxilio me geram ut te alicuius mei commendationis non poeniteat. Nam mori malletm quam ut mea causa tuae existimationi aliquid detraheretur. Amico et sapienti satis dictum. Ego nunc optime valeo, et Dei gratia valiturum spero etiam in futurum. DD. *Bezam* et *Praevotium* saluto. Basileae xxi. Febr. 1560.

T. T.

Gulielmus Gratarolus.

3164.

FLAVIGNY AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Demande de pasteur.

(Autographe de la Bibl. de Genève Vol. 197^a, fol. 46.)

A Messieurs et tres honorés freres.

Messieurs, la nécessité nous a contraint vous envoyer le present porteur qui est de nostre corps et conseil pour obtenir de vous ce que n'avons peu iusques à cy par lettres. Il vous deduirá amplement de noz affaires et estat. Nous vous prions affectueusement le croire comme si vous nous oyés tous ensemble parler, vous assurant que si vous

4) circiter a. 1561 Marburgum vocatus est ad professionem medicam, ex qua urbe datae sunt duae dedicationes ab eo conscriptae 25. Aug. 1562 et typis expressae. Verum unum tantum annum ibi mansit et mox Basileum rediit (Bayle). Eum pridie Nonas Mai. 1562 mortuum esse, ut nonnulli tradiderunt, hinc vero minime consentaneum evincitur. Thuanus (ed. Basil. IV. 108) mortem eius ad 16. April 1568 Basileae evenisse autor est.

4) Septem vocabula a Sinnero omissa.

5) Subscriptionem praebet unum tantum exemplar Bern. 141, f. 49.

3163. 1) Cf. N. 3151.

2) Vani rumores.

3) Ps. 68, 31 sec. nostras edd.

Calvini opera. Vol. XVIII.

accordés nostre requeste vous serés cause d'un avancement si grand qu'il nous est impossible de l'exprimer. Nostre Dieu vous vueille mettre au cœur ce qu'il void estre expedient pour l'augmentation de son regne et vous soit protecteur à jamais. A Paris ce 22. de febvrier 1560.

Voz humbles serviteurs et freres
De Flagvigny au nom de tous.

3165.

HOTOMANUS CALVINO.

Rumor est Galliam fere totam pro evangelio exsurgere. Interea negotiationibus plus minus secretis ipse operam navat.

(Ex autographo Cod. Gothani 405, fol. 134.)

A Monseigneur M^r. Calvin.

Hotomanus S. D.

Optime pater, vix credas quae hic de Gallia nostra narrentur.¹⁾ Italus qui duos pueros Geneva huc adduxerat etiam nos confirmabat. Aiebat enim se ex D. Marchione et quodam Ruffino, concionatore ecclesiarum provincialium audisse, Aquitanos, Provinciales et alios complures idola deiecisse. Praeterea undique afferuntur nuncii de quadraginta hominum millibus qui in armis esse dicuntur. Id etiam Nicolaus quidam Morellus²⁾ Lotharingus Challonio rediens confirmavit: addidit etiam 150 ballistulas tormentarias nostris vendidisse. Rumor civitatem omnem implevit. Crombachus³⁾ et alii

3165. 1) *Languet ad Mordis. (Epp. II. 32) d. d. 31. Ian. 1560.* In Gallia omnia sunt perturbatissima et scribitur esse impossibile ut res diu eo modo consistent. Cardinalis quidem dissipavit Parisiensem ecclesiam, sed ab eo tempore in aliis locis regni plures quam 60 institutae sunt nec possunt Genevenses tot ministros suppeditare quot ab ipsis petuntur, et iam multi se armis defendunt adv. regios ministros. Vascones nuper repulerunt commissarios missos a Burdegalensi parlamento ut in Lutheranos inquirerent. Idem factum est in provincia Narbonensi non procul a Massilia. (*Hist. eccl. I. 372. 375.*)

2) N. 2923.

3) *Guil. a Grumbach, feudatarius episcopi Herbipolitani, hunc (Melch. a Zobel) a. 1558 trucidaverat in quadam sua praedatoria excursionem deprehensum, tum cum suis mercenariis ad Gallos transierat, sequenti in Germaniam redierat, coram comitibus Augustanis causam suam acturus, nunc Heidelbergae commorabatur, et cum Hotomano, qui eo tempore ne-*

nonnulli resciverunt: praesertim Volradi⁴⁾ secretarius de quo D. Bezae scripsi. Is Cromb. cogitat disputare quiddam cum Treverensi.⁵⁾ Nam ab episcopis iam pridem pars ipsius patrimonii occupatur. Male praeterea vult purpurato nostro. Itaque diligenter inquirat quid sit et omnem operam polliceatur. A me ne verbum quidem auditum est. Sed tamen ab ipso petii ut, si quid purpuratus molitur, ne gravetur mihi indicare. Facturum se rescripsit quarto die Martii Heidelbergae coram P. Elec. et Oldenburgio, quo me et amicum tuum veterem evocat. Secretarii Volradici fides mihi nota et spectata est: pietate est eximia, neque est quod nobis fides ipsius in dubium veniat. Mira mihi scripsit de animo Crombachi, et hoc addit, se certo scire, si non alius sit Brutus,⁶⁾ hunc suam operam offerre dummodo iussu P. alicuius et legitime fiat. Videbo quid dicturi sint. Diligenter omnia scribo Illmo Elec. cuius praesentia et autoritate duo illi de quibus dixi monebuntur. Valde intempestive istud iter suscipio. Sed volo audire quid afferant et si quid dignum ab ipsis et El. accipiam vel ipse ad te advolabo, vel nuncium mittam.

Haec scribebam quum allatus est nuncius de magno vulnere ■ tribus sicariis imposito Baroni⁷⁾ insidentibus ipsius torqui aureo quum domo vesperi ad coenam exiret. Te oro ut illum amicis tuis commendes. Socrum etiam rogo ut filiae suae diligenter scribat. Habeo gratiam pro literis amantissime scriptis D. Rectori.⁸⁾ Profecto magis magisque quotidie animadverto illius animum erga nos optimum et spero fore, imo confido, nos aliquid in hac peregrinatione nostra⁹⁾ facturos. Vale, pater optime, et salve. Ioca interpretor quae abs te nuper mihi scripta sunt et vexandi mei causa abs te scripta esse: tametsi subobscura sint. Iterum vale. 26. febr. 1560.

gotiatorem agebat inter protestantes utriusque nationis, familiaritatem contraxerat. (Voigt, in Raumeri Taschenb. 1847; Bartholdt p. 237.)

4) Volrad v. Mansfeld (N. 3132, Bartholdt 120) iam a. 1553 stipendia in Gallia meruerat, postea cum Wolfgango duce Bipontino a. 1569 iterum in Galliam duxit militem, pro protestantibus dimicaturus. Obiit a. 1575 Argentorati.

5) Trevirensis episcopus cum Herbipolitano societatem inierat quo tempore huic Albertus Brandeburgensis, sub quo Grumbachius militabat, bellum intulerat.

6) Videtur Hotomanus de Guisio brevi manu conficiendo spem concepisce. Verum in Grumbachio erravit, qui eo tempore iam se illi vendiderat.

7) Nomen lectu difficillimum, ut plerumque Hotmaniana.

8) Sturmio.

9) Heidelbergensi cum Sturmio (vide sequentem).

3166.

STURMIUS CALVINO.

In Gallia res in discrimen venisse videntur. Ergo nihil cunctandum.

(Ex autographo Codicis Genevensis 109, fol. 161.)

A Monseigneur Monseigneur Calvin.

Si quae huc et scribuntur et nunciantur vera sunt, Aquitania iam et Provincia et Delphinatus sese in religionis libertatem vindicavit. Miror Neonianum exitum non subsequi, et omnes simul non concurrere. Hae res maxime celeritatem requirunt, antequam sese adversarii contra parent. Omne bellum confecerit qui Antonium confecerit: nosti quem velim¹⁾ et quid fuerit Ciceronis consilium. *Philippi*²⁾ auxilia non puto *Guisianis* ad futura nisi regina exoret. Germanici nominis praefectos ad sese in Galliam vocarunt: *Requerodianos*,³⁾ *Grombachianos*, *Wimarienses*.⁴⁾ Nos ita egimus ut nostri futuri sint si ad arma veniatur. *Otomannus* et ego proxima hebdomade *Heidelbergam* proficiscimur⁵⁾ vocati eo a *Grombachio* et Comite *Oldenburgico*: etiam ipsorum pecunia eos oppugnabimus et nos defendemus, si coeperint. Nimis solliciti tu et *Beza* gratias agitis, quasi nos non norimus nos inter nos. Nullas gratias maiores scio quam hoc quod coeptum est proferre: sed celeriter, celeriter inquam: quam citissime inquam et quam celerrime.⁶⁾ Valete.

Argentor. 26. febr.

Tuus quem ex ipso argumento
et manu nosti.⁷⁾

3166. 1) *Alterum Guisiorum puta.*

2) *Hispani.*

3) *Georgius a Reckerode dux mercenariorum non ultimo loco clarus a. d. IV. Cal. Dec. mortuus erat. Quod Sturmius vel nesciebat vel quod hic dicit ad eius successorem referebat, quisquis is fuerit.*

4) *Jo. Wilhelmi Saxonis mercenarios.*

5) *eo consilio ut Grumbachio et Palatino persuaderent ut aperte protestantium causam amplecterentur. Hotomanus eo tempore de coniuratione La Renaudii certior factus fuisse creditur. Grumbachius iam a Guisiis in suas partes conductus fuit. (Schmidt, Sturm. 104.)*

6) *Num et haec ad coniurationem?*

7) *certissima est Io. Sturmii manus.*

3167.

PASCHALIS¹⁾ CALVINO.

Queritur se a famulo dimisso calumniis apud Genevenses infamatum esse.

(Ex autographo Cod. Paris Dupuy 102, fol. 139.)

Doctrina et pietate viro clarissimo D. Iohanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori ac fratri colendissimo.

Genevae.

S. P. in Domino.

Quam ego, ab eo tempore quo te primum novi, tui nominis studiosus, nedum tui semper amantissimus exstiterim, non pauci quum honesti tum religiosi viri testificari possunt. Quam vero ea ipsa Christi servatoris doctrina, quam tu multis editis voluminibus pioque conatu omnibus hominibus proponere non defatigaris, mihi in imo pectore infixi inconcussaue etiam nunc haereat, novit Dominus cui uni hanc ipsam gratiam acceptam fero, et cuius dono semper eandem in me futuram spero atque confido. Licet huius veritatis testes permultos etiam probos viros, tibi inprimis notos, de Christi ecclesia bene meritos, erga te optime affectos, et quibus tu vicissim omnem pietatem tribuis, afferre possem. Quum haec igitur se ita habeant, quali quantove dolore me putas affecerunt modo nonnullorum amicorum literae, nec non soceri mei viva voce emissa verba, ex quibus omnibus audivi impudentiam *Roleti*, nuper famuli mei, eo usque prorupisse ut non dubitaverit coram ipsis Dominis istiusque civitatis pientissimis praefectis, ac coram omnium tuorum fratrum et comministrorum venerando coetu me deferre, quod in tui atque doctrinae tuae odium omnem pietatis doctrinam abnegaverim? Nihil equidem tristius afferre poterant. Significaverant illi quidem paulo ante, *Roletum* haec et alia huius generis quam plurima de me in plebem magno applausu iam sparsisse. Sed tunc visum fuit huiusmodi nequissimi hominis calumnias facillime potuisse dilui, si datis ad collegium nostrum adeoque ad

3167. 1) *Giulio Cesare Paschali Italus, Institutionem Calvinii in l. ital. vertit* (Institutione della Religion Christiana di Messer Giov. Calvino in volgare tradotta per G. C. P. In Geneva appresso Iacopo Burgese Ant. Davodeo et Franc. Iacchi 1557. 4.) *cf. Henry III. 185, qui eundem etiam Vireti et al. opuscula vertisse dicit. Musis etiam se dicaverat et a. 1592 a. act. 65 sexaginta psalmos prelo dedit, item librum Rime spirituali continentem et primum cantum q. d. magni carminis epici (Universo), historiam sacram a condito orbe ad Canaaniticæ terrae expugnationem enarrantis.*

amicos aliquos literis illis omnibus indicarem eum a me expulsum atque e domo eiectum ob eius aliqua, nec leviora quidem, facinora. Inde enim colligere in promptu erat, nebulonem perversae vindictae causa adversum me talia disseminare. Quod feci atque firmis rationibus comprobavi, et testimonio D. Huldrici Cocceii, huius ecclesiae ministri, ubi opus erat corroboravi. Denique confessionem fidei meae, brevem certe sed per lucidam satis ac articulos omnes comprehendentem ad collegium ipsum exaravi: quod etiam eo consilio libenter feci ne deinceps malevolis et mei nominis hostibus infensissimis aliquo unquam praetextu daretur obrectandi locus. Meministi enim, vir prudentissime, ut aliquando istic non erubuerint nonnulli quasi ex aere materiam conflare, unde et mihi grave facerent negotium et fidem meam quoquo pacto diffamarent. Nunc vero quid consilii caperem, ut apud ipsum istum magistratum ac apud te, quos ego ambos unice colo, innocentiam meam declararem, non immerito haesitans, decrevi tandem ad te scribere. Nam etsi non dubito quin neuter vestrum, pro ea qua estis pietate atque prudentia praediti, famuli contra herum, eumque absentem, infamiam admiserit, multoque minus fidem illi habuerit altera non audita parte: nihilominus e re fore existimavi ne te huius veritatis agnoscendae forte cupidum relinquerem.

Sic itaque, ut unico verbo me expediam, res habet. *Roletus* in omnibus de quibus me accusat turpiter ac nequiter mentitur. *Calvinum* enim quoad possum amo, quoad licet veneror, doctrinam eius per omnia amplector: haec altas in me radices egit, huic vel illi si quis infensus est, et mihi quoque infensum esse oportet. Quid plura? Vix hic semel vidi, imo ne vix quidem eum novi qui tibi ac doctrinae tuae adversarium vulgo Genevae constituitur. Quae omnia Domino ipsi nota sunt, quem unum ego testem appello. *Roleti* integram historiam, h. e. quibus eum eiecerim flagitiis, quibus coniecturis, quibus firmis rationibus, quibus tandem demonstrationibus ac testibus mendacii convincatur, quin etiam fidei meae confessionem, quae omni ex parte cum Genevensi confessione congruit, ex nostro Italico collegio licebit petere: atque ut petas non solum rogo sed obtestor. Caeterum si his perfectis atque illis meis visis literis nondum tibi neque omnibus piis istis satisfactum putas, ne grave- ris obsecro, et in Dei gloriam, et in iniuste oppressi hominis defensionem, nobis quamprimum indicare. Tunc enim statui ad vos me illico conferre et maculam coram abstergere, quam impurus sycophanta mihi inustam esse omnino tentat. Nam et istius prudentissimi ac pietissimi magistratus legibus et istius venerandae ac sanctae ecclesiae disciplinae me perpetuo atque in omnibus obstrictum volo,

perinde ac si Genevae viverem. At si tuae humanitati a me ita satisfactum senties, adhuc restat ut et orem ne *Iulii* patrociniū a te semel atque iterum susceptum nunc repudies. A te igitur, quoad decet, supplex peto atque flagito, ut aliquando meam apud dominos vestros et apud fratres tuos innocentiam defendere non graveris, meque falso apud illos delatum esse ostendere. Quod si feceris quiescam. Sin autem, iam non video ut me continere possim quin apologia edita, non *Roleti* calumniis (tanti enim nebulonem faciendum non existimo) sed nonnullorum ex nostris hominibus venenatis linguis, qui ex *Roleti* verbis omnem obrectandi occasionem captant, tempestive occurrā. Sed avertat Dominus. Nam talem tragoediam excitare neque vellem neque cuperem. Vale, vir praeclarissime, cui omnem a Domino benedictionem precor. Basileae iij. Martii M. D. LX.

Tuus ex animo
Iulius Caesar Paschalis.

3168.

LUSENIUS CALVINO ET COLLEGIS.

Prolixè narrat quo in statu sint res Poloniae maxime ecclesiasticae. Stancarum notat, Vergerium suspectum habet, Cuiaviensis episcopi animum laudat, Vilnensi Palatino calcar addi cupit, coronidis loco politica et bellica subiicit.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 25.)

Clarissimis pietate et eruditione viris D. Ioanni Calvino Genevensium fidelissimo pastori cum suis symmystis ac aliis professoribus novae academiae Genevensis dominis et tanquam patribus merito venerandis et observandis.

Genevae.

Salutem et pacem a Domino Iesu.

Clarissimi et merito venerandi viri et patres! Quum certus nuncius, nobilis vir et frater noster sese nobis nunc obtulerit, quum et tempus et materia scribendi suppetere, nolui committere pro mea erga vos observantia quin per eum vobis aliquid scriberem, ut, quum ipse non possum explere desiderium meum ex sanctissimo et prudentissimo colloquio vestro, literis illam hoc faciam. Sciatis igitur innocentissimum illum nostrum senem Ioan-

■ *Lasco* die 8. Ianuarii ¹⁾ in hoc anno praesenti ex hac vita emigravisse, et nos quasi orphanos in magno moerore reliquisse, quum propter alias causas, tum maxime propter hoc quod causam illam cum *Stancaro* propter morbum continuum non finierit. Quare hic vestra opera erit opus, ut nos contra hunc virulentum hominem iuvetis, sed amplioribus scriptis quam nunc per *Sebastianum* ²⁾ fecistis, qui non credit a vobis illa scripta exivisse, et mirabiliter calumniatur quasi nos vestro nomine illa edidissemus. Quid, inquit, illi boni viri ita breviter scriberent? Ex nostris (quamvis etiam et nostri vix erant) duo sunt tantum in Russia, sed non postremi nominis, qui *Stancari* fautores et promotores sunt, praeter aliquos alios papistas qui quondam etiam nostri erant, sed adorato Satana deflexerunt et nunc se illi iterum adiungunt, ut medium quoddam inveniant inter nostras et papae ecclesias. Pro qua re etiam certo scimus *Vergerium* ³⁾ in Lithuaniam ad Palatinum *Vilnensem*, qui regis nostri intimus amicus est, per Germaniam, non Poloniam, nunc profectum esse initio Ianuarii huius anni. Et haec istic manet. Scripserat enim ille episcopus Iacobus *Uchanius* ex Gedano pia memoriae D. a *Lasco*, quod is *Vergerius* fuerit apud eum: sed non potuit ex eo intelligere causam propter quam Vilnam proficiscatur.

Accepimus nunc etiam literas post obitum D. a *Lasco* ad eum ipsum ab episcopo Londinensi ⁴⁾ ex Anglia scriptas, in quibus aperte contra *Vergesium* invehitur, propterea quod propter ipsius varias et astutas praxes Augustana etiam istic confessio recepta et publicata sit, cum toto aaronismo illo vel potius mascaronismo veteri. Non sine causa hic bonus vir, si diis placet, non ivit per Poloniam, ubi nostros scit et novit qui illum iam diu monebant, quum haec audirent, ne cum tali legatione in Poloniam veniret. Sed tamen et nunc in Lithuaniam ad eum scripserunt ne hoc faciat. Vix tamen puto eum paritum sanis monitionibus. Quare et rogo et hortor, viri fratres, ut nos precibus ad Deum opera ⁵⁾ ad eos quorum interest iuvetis, ut ab huiusmodi pestibus nos Deus praeservet, videlicet Stancarianismo et illa alia religione quae omnem disci-

plinam post tergum proicit. Monendus autem esset inprimis illustrissimus D. Palatinus Vilnensis publicis vestrum omnium literis ut in suo ducatu conformitatem doctrinae et caeremoniarum cum Minoris Poloniae et Russiae ecclesiis retineret et promoveret, et Regi ut idem persuaderet, ne ex universali una fiant particulares ecclesiae, in uno praesertim regno, sub uno principe. Deinde necessario monendi etiam videntur illi, publicis etiam vestris literis, quicumque se partibus *Stancari* adiunxerunt, ne pergant in re pessima ad malum ecclesiae et reipublicae: praesertim hoc illi faciant quorum scripta pro defendendo suo errore accipiunt, quemadmodum locum quendam in Harmonia tua, clarissime D. *Calvine*, item alium ex commentariis epistolae ad Romanos D. *Petri Martyris*, et quendam etiam ex commentariis D. *Bullingeri*. Sed maxime ex *Bucero* affirmant suum errorem, propterea quod non vivat et nesciat se defendere ab ipsorum iniuria. Sed vos, qui ex Dei gratia superstitis adhuc estis, defendite vos, et nos vicissim, ab istis daemonibus.

De episcopo illo *Cuiaviensi* ⁶⁾ scietis quod Dominus multum in eo effecerit vestris illis per me ad eum datis literis. Nam et in comitiis regni aperte loquutus est pro evangelio, et paulo post Romam a pontifice literis citationibus * evocatus non ivit, imo respondit duobus libellis, quorum alter est quasi commentarius illius citationis papalis, alter vero provocatio et appellatio a iudicio papae ad concilium generale vel nationale. Hos scriptos misit Cracoviam legato papae, ubi tunc in media peste mansit, et paulo post mortuus pridie aut circiter ante mortem ipsius papae Pauli IV. Eisdem misit Regi et primariis senatoribus, et idem quod scripsit prius publice in sua episcopali ecclesia coram toto suo clero protestatus est. Tandem ex *Cuiavia* discessit in Pomeraniam, Gedanum usque, quia istic tutior manet inter Luteranos. Gedanum autem est ipsius dioecesis. In Decembre autem dederat Rex ad eum literas ex senatus consulto, quarum haec summa erat ut vel papae reconcilietur vel episcopatum relinquat. Ille vero respondit, se velle potius extrema quaeque pati quam papae reconciliari, quem Baalem nominat et eius ecclesiam Sodam: nolle igitur se dicit flectere genu coram ipso Baale, nec velle reverti Sodam, licet me nondum, inquit, ita iustum sentiam, ut tunc fuit Loth quum Sodam non est reversus. Quantum vero ad aliam rem, de relinquendo episcopatu, ait se iam hac in re provocavisse ad concilium, et si hoc non sufficit, habere se literas regias super eam rem dicit, quae si aliis firmatae sunt et sibi firmas futuras esse arbitrat. Hactenus rex non re-

3168. 1) Scripserat primum Februarii. Octavam Ianuarii habent etiam Salig II. 631. Krasinski p. 110. Vita Bullingeri in Misc. (ig. II. 68. Alii alium diem: Bertram p. 408 Calendas Ian. Idus vero: Bartels p. 71 auctore Regenvolsio et Adami Vit. p. 11. Denique Lubieniecus rem in dubio relinquit dicens: A. 1560 in eunte Pinczoviae obiit.

2) Pechium, Lasco famulum saepius laudatum.

3) Epistolas mense Febr. ab eo Chaunae (Kowno) et Vilnae scriptas ad Albertum ducem Borussiae, habet Sixtus p. 542. 545 cf. 439.

4) Bonnero dimisso d. 21. Dec. successerat Edm. Grindal. (Weber I. 2, p. 366.)

5) sic.

6) Uchanskio (N. 2983 et 3002). An recentiores missae sint literae nescimus.

spondit ei, quia etiam papa non eum sollicitat, sed brevi speramus contra illum fulmina romana. Vestrum est et orationibus et admonitionibus saepius eum admonere ne succumbat in hoc sancto proelio: quod nondum re ipsa aggressus est quia nullam fecit reformationem. Nam in bonis tantum datam sibi a rege habet potestatem, sed non in ecclesiis. Quod ut per hunc nobilem virum faciatis nunc vehementer peto atque obsecro, et ut istae literae vestrae ad me perveniant curetis. Nam saepius ad me veniunt ipsius cubicularii: tum facile illas transmittere potero, vel ipse deferam, si interea erit nobis vicinior.

Res nostrae hactenus in tuto sunt et pestis cessavit Cracoviae, sed Vilnae eam grassari incipere audivimus, et regem propterea ad nos velle redire. Evangelium suum indies Dominus Deus promovet, tam in nostra Minori Polonia quam in Russia et Lituania uniformiter et in Ungaria⁷⁾ etc. ubi his diebus articulus de coena Domini a primariis ministris et civitatibus receptus est invito rege, illo validae * filio cuius mater nuper mortua est, et sub imperio Turcae in Ungaria purissimas ecclesias esse scimus, et valde illis favent Turcae, propter eorum modestiam christianam. Soli nostri Maiores Poloni, quod fortassis Witembergae viciniore sunt, omnium duriores se nobis praebent cum suis ministris Bohemis, qui tamen respectu nostrarum ecclesiarum paucissimi sunt et quasi nulli. Dominus Deus det illis cor carneum et molle, ut puritatem evangelicam sequantur potius, et non faciant remoras in promovendo regno Christi istis suis dissectionibus. Iam variis modis tentavimus eos in viam reducere, sed non patiuntur se abstrahi a minimis suis consuetudinibus quas pro verbo Dei habent. Nostri vetustiores Bohemi et illi doctiores qui sunt vestri discipuli ne mutire quidem audent coram senibus, quia mirabilis apud illos est haec disciplina.

Moschorum princeps bellaturus erat cum nostro rege hoc anno, pro Livonibus qui accesserunt ex faeudo * nostro regno: sed audita ea fama quod aliqui Poloni in comitiis regni vellent eum nominare in regem Poloniae futurum, si is absque prole decederet, cessavit a bello et iam videtur esse amicus noster: et ut eo res facilius deveniat quo cupit ipse, vult habere in coniugem sororem germanam nostri regis. Quid iam postea erit videbimus. Tartari adhuc in pace manent. Cometes terribilis visus apud nos ante Decembrem. Rex in comitiis

regni praeteritis in anno translapso promiserat colloquium liberum de religione instauraturum se pro festo Michaelis iam praeterito: sed pestis pro illo tempore et nunc sacerdotes impediunt eam rem. Caetera ex hoc fratre nostro intelligetis, meam vero garrulitatem boni consuletis, rogo, et de rebus vestris certiores facietis. Dominus autem noster Iesus Christus defendat vos ab omnibus inimicis et expugnet eos semper, qualiter nunc eorum antesignum Gallum potenti sua manu solus devicit, et conservet quam diutissime in sua gratia. Amen. Cracoviae 14. Martii anno Domini 1560.

Vestrarum, clarissimi D.
in Domino frater

Ioannes Lusenius
minister ecclesiae Iwanovicensis.

3169.

POLIER ¹⁾ A CHASTELLION.

Parallèle entre la liberté de la Suisse et les persécutions en Espagne et en France.

(Autographe de la Bibliothèque de Bâle.)

A Monsieur Monsieur Castalio professeur de la langue grecque de l'université de Basle.

Monsieur je suis contraint de vous escrire que vous recevez plus de contentement en une heure dans la closture de vostre vigne que je nen scauray faire en dix ans en tout le Royaume despagne ou la destinee ma conduit afin que je me garde daccuser ma curiosité. Iuges doncques combien vous estes enares * plus heureux ayant de superhabondance une boutique si bien garnie laquelle j'estime plus que une des naves qui retournent tous les ans du perou ou des Indes chargees dor. Dont les maistres le plus souvent et mesmes lorsquils sont prests a prendre terre, tumbans en soupeon les uns des aultres sentretuent massacrent et submergent avec leur or et richesses ce qui est advenu depuis peu de temps et que advient ordinairement

⁷⁾ Mortua Isabella regina eiusque matre Bona sub finem a. 1559, in regno successit Ioannes II. qui in fide Lutherana educatus fuerat. Calvinistae quorum coryphaei erant Franc. Davidis, Melius et Heldius eum ad se trahere studebant. A. 1560, 10. Ian. colloquium institutum fuit Medviciiae et frustra inter utrosque disputatum. (Salig II. 841.)

3169. 1) Jean Polier, secrétaire de l'ambassade de France en Suisse, se retira à Genève en 1554. Il alla offrir ses services à l'électeur Palatin qui le nomma conseiller d'état en 1557. Plus tard il retourna en Suisse et rentra dans sa charge de secrétaire de l'ambassade française. Il mourut à Lausanne en 1602. (Haag VIII. 274.)

par deca. De sorte, monsieur, qu'il faict beaucoup plus seur en vostre boutique que dedans les naves chargees dor. Summa summarum des raiges et cruaultés ont partout la vogue. On brulle les Lutheriens en espagne tout ainsi quen France. Jen ay veu depescher a Valladolid²⁾ quatorze pour un coup, entre lesquelz il y avoit quatre belles fort jeunes filles. Jay veu pareillemens bruller des mores mahometistes, obstinez en leur opinion, rians au supplice en se mocquant de nostre religion. Nostre Seigneur veuille pourvoir a tous les maux qui sont aujourdhuy au monde et me faire la grace de vous reveoir bientost pour iouyr de vostre f. . . . et bonheur. Cependant Monsieur je vous prie estimer de moy comme de l'un de vos meilleurs amys et serviteurs et me faire ce bien de me faire entendre de vos nouvelles. Vous suppliant et Madame vostre femme aussi de visiter quelquefois nostre petite famille. Priant Dieu, Monsieur, qu'il vous ayt en sa sainte garde, me recommandant bien humblement a vos bonnes graces. De Toledé ce xve. de mars 1560.

Vostre bien humble serviteur
Iehan Polier.

3170.

ECCLESIA BELGICA LONDINENSIS CALVINO ET COLLEGIS.

Ministrum sibi aliquem expetunt insignem et iam probatum. Quorum petitionem commendat Grindallus episcopus Londinensis.¹⁾

²⁾ Second auto-da-fé de cette ville, 8. Oct. 1559, où parmi les quatorze victimes il y eut quatre nonnes. (Llorente, Hist. de l'inq. II. 234 ss.)

3170. 1) Statim post redintegratam ab Elisabetha reformationem multi Belgae et Galli in Angliam redierunt, quorum numerus mox per novos profugos ex Flandria et Zeelandia auctus fuit. Hi sibi ab Eduardo olim concessa iura et templum Augustinorum Londini reddi cupiebant. Delegerunt sibi Adrianum Hamstedium ministrum qui a. 1559 historiam Martyrum Belgarum ediderat. (Gerdes, hist. ev. renov. III. 270. Brandt, Ref. d. Nederl. I. 149. 214.) Etiam Utenhovius supervenit a Bullingero commendatus, et secum adduxit Petrum De Loene qui Hamstedio collega adiunctus fuit. Quum autem regina iis eandem qua olim usi fuerant libertatem concedere recusasset, sese patrocinio ep. Londinensis subiecerunt qui revera eos fovit usque bene prosperit. Galli separatim se constituerunt et suam ecclesiam habuerunt in Threadneedle-Street olim ad hospitium S. Antonii pertinentem, a capitulo Windsorensi pretio conductam. (Strype, Ann. I. 1. p. 173 ss. et Life of Grindal.) Hamstedius hoc ipso anno 1560

(Ex autographo, Utenhovii manu ut videtur scripto, Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 137.)

Pietate et eruditione D. Calvino eiusque collegis Genevensis ecclesiae pastoribus fidelissimis dominis ac fratribus in Christo colendissimis,
Genevae.

Gratia et pax a Deo patre et Domino Iesu Christo per sancti spiritus communicationem.

Tam sancta perpetuo est inter ecclesias Christi omnium rerum communio, viri patres ac fratres in Christo colendissimi, ut nulla locorum distantia impediri possit earum admiranda sympathia. Proinde, non dubitantes quin maxima vos omnes affecerit laetitia earum hic velut postliminio restitutio, et nunc non minor vos teneat ipsarum conservandarum sollicitudo, minus veriti fuimus vestram opem implorare. In restituenda autem, retinenda et indies aedificanda ecclesia inprimis, ut optime nostis, est necessarium ut viri graves fideles docti irreprehensibiles, et si fieri possit in ecclesiasticis negotiis diu versati, in ministros verbi legitime deligantur, qui totius ecclesiae, navis unius instar sibi commissae, clavum moderantes a Deo concessis auctoritate, sapientia, vigilantia et tolerantia cum aliis senioribus unumquemque in officio retineant. Id vero in hac gallicae linguae ecclesia hactenus fieri non potuit propter certas causas, et potissimum ob raritatem virorum doctorum ac tanto muneri aptorum. Unde magnae dissensiones, non secus atque in amplis familiis quae proprio oeconomio carent, saepe non sine magno nostro moerore suboriri possent, quae non solum humanissimis nostris hospitibus Anglis magnum scandalum parerent, sed in discrimen amittendae libertatis peregrinis concessae nos facile conicerent. Porro, quam grave vulnus ecclesiae infligeret huiusmodi libertatis suppressio, facile potestis pro data vobis prudentia aestimare. His extremis et tristissimis temporibus pii passim a tyrannis exagitati, aqua et igni interdicti, utque alga viliores ab ingratis mundo reiecti tutum asylum in hoc regno et commodum hospitium habent divina providentia paratum, quo non solum frustrarentur innumeri propter confessionem evangelii profugi, nisi divina clementia intestinis dissidiis occurreretur, verum etiam ex tam horrenda dissipatione (quam Deus avertat) non minus triste piis omnibus exhiberetur spectaculum quam adversariis iucundum.

Quare sequuti laudatissimum ecclesiarum antiquarum morem, quae ad celebriores doctorum viro-

abii, quippe qui Anabaptistis favens male audierit. Genevenses Gallasium miserunt qui usque ad 1563 Londini commoratus est. Mox etiam supervenit Alexander de quo infra saepius.

rum coetus confugerunt, quoties penuria virorum ministerio verbi idoneorum laborabant, a vobis, viri patres in Christo colendissimi, quantum possumus contendimus ut nobis virum quendam vitae integritate eruditione et usu rerum conspicuum transmittatis, de quo, posteaquam populo aliquot concionibus innotuerit, legitima habeatur electio, nisi forte prius iam satis aut scriptis aut fama ab omnibus sit perspectus. Scripsimus antehac vobis de tribus eximiis concionatoribus, patribus ac fratribus in Christo colendissimis, quorum unum posse ad nos venire propter urgentem necessitatem, et ut nobis quidam spem fecerant, confidebamus. Verum quum ita utilitati et necessitati nostrarum ecclesiarum consulere debeamus, ut aliis interim non obsumus, penes vos liberum esto iudicium, et nostram postulationem, quam ad Dei gloriam et ecclesiae aedificationem facere iudicamus, ut boni consularis unice precamur. Quantum enim decus non solum peregrinis ecclesiis accederet, verum etiam Anglicanis, si unus D. *Viretus*, aut Theodorus a *Beza*, aut Nicolaus *Gelasius*,* aut *Macarius*, aut *Colongius* se nobis adiungeret: quantum consolationem et utilitatem et extorres peregrini et omnes pii Angli perciperent ex praesentia pietate eruditione et consiliis tam praestantis viri, vestris gravissimis iudiciis relinquimus expendendum: facilius saltem, ut omnes speramus, sedarentur vehementiores fluctus, quibus saepissime accidit iactari quantumvis bene constitutas ecclesias. Ut autem honeste et tuto ad nos deducatur qui a vobis mittetur, hos duos fratres viros honestos et in Christo colendos ecclesiarum suffragiis delectos ad vos transmisimus, quibus ut vivae nostrae epistolae fidem adhibeatis officiose petimus. Siquidem perspectam habent nostrarum ecclesiarum necessitatem, cui ut et consiliis et viris et precibus opitulemini vos per Christum obtestamur, ipsum verum et unicum ecclesiae caput, mediatorem et servatorem, ardentibus votis orantes, ut vos omnes ad felicissimam ecclesiae suae gubernationem et consolationem quam diutissime incolumes conservet. Londini die 18. Martii 1560.

Pierre Chastelain
diacre eslutz ancien.

Jaques Fichet
ancien.

Anthoine Cappel
au nom de
Me. Jaque Marabaut
ancien.

Anthoine du Ponchal
ancien.

Jaques de la Forest
de Chalon ancien.

Anthoine Cappel
ancien.

Ian Hette
ancien.

Nicolas Buhot
diacre.

Nicolas le Roy
diacre.

Ioannes Dumasines.

Nos ministri et seniores ecclesiae Belgicae hanc ipsam petitionem, clarissimi viri fratresque observandissimi, vobis quanto omnino possumus studio commendamus in Domino nostro Iesu Christo, qui

vos spiritu suo gubernet in vitam aeternam. Datum ut supra.

Adrianus Haemstedius
verbi Dei minister.

Ioannes Utenhovius
senior.

Petrus Delenus
verbi Dei minister.

Ludovicus Thyry.
Iohannes Ingheham (?)
senior.

Francisco Marquino
senior.

Iacobus Nicolai
senior.

Hanc petitionem ecclesiae Gallicanae, clarissime D. *Calvine*, ego quoque tuae pietati etiam atque etiam commendo. Satan semper saevit contra ecclesias Christum pure confitentes, et miris technis discordiarum ac contentionum semina spargit, ut sublata ecclesiae unitate ecclesiam ipsam demoliatur: quae nisi pacem habeat et una sit, ecclesia esse non possit. Hinc periculo, quod viri pii ac prudentes imminere quodammodo praesentunt, pii alicuius atque exercitati ministri praesentia occurreret. Nostram ecclesiarum statum nondum satis ex animi nostri sententia constitutarum tuis et caeterorum fratrum precibus commendo. Vale in Christo quam optime.

Deditissimus tibi in Domino
Edmundus Grindallus
Londinensis Ep.

3171.

SCHENCKIUS CALVINO.

Queritur de concionatorum e Saxonia advectorum superba et paradoxa docendi ratione, quibus ipse respondere conatus pro ingenii et eruditionis defectu sibi a magistro consilium quaerit.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 29.)

Et pietate et eruditione praestanti viro D. Ioanni Calvino ecclesiastae Genevensi domino et praeceptori suo carissimo.

gan Genf dem Herren Calvino.

Matthias Schenckius D. Ioan. Calvino S. D.

Non molestus literis meis tibi homini occupatissimo essem, domine praeceptor, nisi eam haberem ad te scribendi causam quam ipsum te approbatum certum est, quaeque necessitudinem quandam mihi renovandae tibi memoriae mei imponit. Ago

ludimagistrum Augustae iam annum septimum, quo me mutata domi religione contuli, quum praevissem scholae in patria (sum autem Constantiensis) annos undecim. Ubi quum caetera satis mihi cedant prospere et sint secunda, tamen religionis ergo graviora etiam prope quam in patria ipsa, papatu dico, patior. In causa sunt concionatores, qui e Saxonia evocati plerique, quum nec eruditione (quod vere dicere possum) excellant, nec per aetatem eum habere rerum usum possint quem muneris illorum magnitudo atque ratio postulabat, tamen tantos animos spiritusque sibi sumunt, ut intolerabilis sit metuenda tandem tyrannis. Omnes prae se contemnunt, soli sapiunt, soli omnia sciunt, nec mutire contra se quemquam prope patiuntur dissentientem.

Quod ego quum antea aliquoties tum vero nuper expertus sum. Quum enim ex illis quidam locum ad Ephesios de ascensu Christi super coelos omnes explicaret, et ea occasione in ubiquitatem ita digrederetur, ut non dubitaret non te modo, D. Bullingerum et Oecolampadium, sed et quotquot in eadem cum illis sunt sententia, coelorum regno excludere etc., ego, qui *παράδοξον* illud etiam ante de nonnullis eorum audiveram, de boni cuiusdam nec obscuri civis consilio eos (concionatores dico) de ea re compellere statui. Unde quae sint ortae turbae, non illae quidem publicae et omnibus notae (cupio enim ita asserere veritatem religionis christianae ne interea scindatur ecclesia, et ego gloriolam potius vanam captare quam quaerere publicum ecclesiae commodum videar), sed quae tamen premi ita non poterunt quin erumpant tandem, nunc quidem propter tabellarii festinationem scribere nequeo. Est autem res in eum adducta locum: exhibui ego, ei qui autor primus tragoediae huius exstitit, scriptum meum, quo sum complexus non meam modo sententiam sed et illorum argumenta quantum potui (non fuit autem id meo iudicio difficile: quid enim afferri solidum et firmum, imo quid non nisi infirmissimum contra veritatem potest?) refutavi. In eo legendo refutandoque ille nunc totus est. Quanquam vero, ut dixi, ne inferorum quidem portae quidquam adversus Christum possunt, tamen ea illorum est vel stupiditas, vel arrogantia, vel pertinacia, ut satis iam nunc sciam, non cessurum eum, sed vel coelum terrae prius mixturum quam aliquid nescivisse et a nostrae partis hominibus didicisse videatur, denique priusquam errorem agnoscat. Mitte-rem scriptum meum tibi si describendi otium esset. Spero eiusmodi esse ut eius pudere nos non debeat. At ut non sit praeter summam modestiam qua usus sum, et quam haecenus propriam quasi habuimus, illam etiam in fine addidi clausulam: me libenter sententiam mutaturum si mea* dissentire a sancto Dei verbo rationibus firmis quis ostendat: interea rogare me ut placide et amice de errore

Calvini opera. Vol. XVIII.

me moneant, si quo in errore verser, non conviciis statim proscindant. Si conciliari inter nos non poterimus, id est, dissentient scripta nostra, meum, inquam, et concionatoris quem dixi futurum audio ut in scholas aliquot publicas ea mittantur, Vitebergam, Tubingam et Heidelbergam, quod ego fieri facile patiar, sed ita ut vobis quoque sim ea missurus. D. *Philippus* quid sentiat de hac controversia satis testatus est suis in Ep. ad Colossenses annotationibus Francoforti a. 59 et iam antea, ut opinor, nescio ubi editis. Qui quum doctissimus semper sit habitus, ut certe vir et pius et eruditus in primis est (nam eo praeceptore ipse quoque sum aliquando usus), tamen discipulis suis iam sordescit et delirat senio, dum non illorum virulentiam approbat et paradoxa defendit. Te, mi D. *Calvine*, praeceptore usus sum ante annos 22 Argentinae, quo tempore illic docebant publice D. *Bucerus*, W. Fab. *Capito*, G. *Hedio*, Iac. *Bedrotus*, et qui unus prope superest Ioan. *Sturmus*. Quo libentius haec ad te scripsi, quanquam non ea qua par erat diligentia. Nec enim per festinationem accuratius tecum aut etiam pluribus agere licuit. Scripsi autem eo potissimum ut tu me tuis literis non tam consoleris quam confirmes, et si per negotia licet tela mihi adversus adversarios ministros atque suppedites. Neque enim mihi a munere meo scholastico tantum datum vacui temporis ut ego volvere theologorum libros possim. Illud interim te etiam atque etiam rogo, ut ne proferas rem priusquam te monuero, aut certe ita proferas ne quis me autore id factum et meo iussu existimet. Consulere enim famae et meae et adversariorum cupio, inprimis vero ecclesiae et Christi verbique divini, quod male audire propter controversias huiusmodi inter papistas solet. Velim illud etiam ad me, si licet, perscribas, faciendumne homini christiano putes, ut intersit coenae dominicae eorum quibus haeretici sunt quotquot non dentibus conteri Christi carnem confitentur. Abstini ego sane haecenus: quam recte, ex te cognoscere avelo. Gratum adeo mihi feceris si respondere ad hanc non gravabere.

D. Theodoro *Bezae* meis verbis S. P., quem ut debeo ex suo contra *Wesphalum* libello (quem mihi his demum diebus videre legereque contigit) amo plurimum. Bene vale, mi domine praeceptor et ignosce festinationi. Scripsi enim hanc in ipso puerorum strepitu. Precibus tuis me commendo. Vale iterum. Augustae 14. Cal. Apr. anno 60.

Epistolam ita inscribas:

Matthiae Schenckio
scholae Annaniae rectori etc. Augustae.

Urgent adversarii haec potissimum: 1. unionem naturarum indissolubilem. 2. Ascensum ad coelos

et sessionem ad dextram, quum interim non dubitent dicere Christum hominem, quo primum tempore naturam humanam ex Maria assumerit, ubique fuisse ea ipsa natura humana. 3. Omnipotentia divina.* Tribuunt corpus visibile invisibile.* Statuunt generalem praesentiam et specialem. 5. Ero vobiscum usque ad etc.

3172.

PREVOTIUS GUALTHERO.

Imaginem Calvini habere cupienti duas mittit. Attingit porro res Helveticas et Gallicas, illas quidem iam fere compositas, has vero indies magis in discrimen venientes.

(Describimus ex Simleri Vol. 96, qui se habuisse dicit autographon in MSS. Dursteleri T. II. p. 22.)

S. Perlectis tuis literis, mi Gualthere observandissime, statim adii Isaacum pictorem unum ex probatissimis. Qui quum multas imagines mihi exhibuisset, duas tantum selegi quae D. Calvinum magis referre mihi videbantur. In papiro aut membrana depictam nullam reperi, quumque rogarem aut unam aut alteram depingeret, difficulter se id praestare posse statim fassus est, tum quod otii satis non haberet, tum quod minoris vendere non posset, quam pretio duorum coronatorum, ut ex verbis ipsius conicere potui. Itaque malui has ad vos mittere quarum alteram in teca sic depictam nobili illi Anglo asservares, alteram affini meo traderes, nisi utramque malis retinere, nam hoc tuo arbitrio relinquo. Ambarum pretium tibi indicabit affinis, qui etiam a me petiit ut Harmoniam¹⁾ tibi emerem. Hanc famulus ipsius tibi tradet, fortassis deerunt folia aliquot quia adhuc sub prelo est, si quid deerit postea tuto ad te perferet (deo dante).

Quod de Claronensibus scribis referebam D. Ionwillaeo, qui pro eo summas gratias agit. A comitiis Badensibus vicini²⁾ paulo mitiores facti sunt. Hoc inter alia multa vobis debemus. Speramus etiam controversias, quae nondum sopitae sunt, ante proxima comitia magna ex parte debere componi. Sin minus, vestros una cum reliquis suam auctoritatem interposituros ne libertas nostra opprimatur.

3172. 1) novam scil. editionem Stephani.
2) Bernenses.

Quod de tumultu gallico³⁾ audisti, ne putes sedatum: necesse est, ut mutatio aliqua oriatur. Principes fere omnes tyrannidem diutius ferre non possunt, bona pars populi idololatrias superstitionesque papisticas abolitas cupit, eoque nomine passim tumultus exoriuntur in multis provinciis regni, adeo ut heri mirum ad nos nuncium fuerit perlatum. Nempe quod ex quatuor urbibus⁴⁾ non contemnendis provinciae Narbonensis ingens multitudo fuerit conflata, partim ex papistis, partim ex evangelicis qui quum parati essent ad pugnam committendam, unus ex evangelicis haud dubie spiritu Dei impulsus: Quam dementes sumus, inquit, o fratres, manus nostras sanguine fratrum commaculare, quum controversia omnis quae inter nos orta est nullo negotio possit dirimi. Prodeite ex vestris peritissimos, itidem faciemus: qui victus discedet, hic cogetur arma ponere. Sacrificuli quum non haberent quod responderent ex verbo Dei in ea disputatione, quae eodem momento fuit instituta, eo acti sunt aufugere, et ita tumultus omnis sedatus, ut nunc nostri libere conventus suos habeant sine ullo impedimento, nec reclamantibus papistis. Quid ex his sperare liceat tuae prudentiae relinquo. Certe (ni fallor) Dominus brevi magnum aliquid ac inauditum opus est editurus in Gallia. Si quid novi accidat, simul vobis indicabo. Quam officiosissime saluta velim D. Bullingerum, Martyrem, ac reliquos. Quos tuis literis salvos cupisti te resalutant peramanter, inprimis D. Calvinus et Beza: ego summam tibi felicitatem precor a Domino qui te suo spiritu semper dirigat. Vale, mi amantissime Gualthere. Genevae 22. Martii 1560.

Tuus ex animo G. Prevotius.

3173.

CALVINUS HOLBRACO.

Hortatur eum ut curam gerat ecclesiae Gallicae Argentoratensis ne quid damni restet ex prioribus turbis.

(Exemplaria exstant in Codd. Genev. 107^a, fol. 206 et 107^b, fol. 59, Bernae in Cod. Epp. VI. p. 853 et ap. Simlerum Vol. 96.)

3) De coniuratione Ambrosiana fortasse cogitaveris, quae postea. Idus Martii in caedes et sanguinem erupit, quum Guisiani cum rege iam d. 20. Febr. de ea certiores facti Blesiacum reliquissent. Sed quum Gualtherus de eo tumultu iam antea scripsisset hoc tibi minus verosimile videri potest.
4) N. 3165.

Tranquillum ecclesiae ¹⁾ statum eo magis tibi gratulor quod non frustra veriti sumus, ne, si quid novatum esset, tibi magnam crearet invidiam, quod visus esses ecclesiam prodendo quietem tuam et otium redimere. Res enim erat odiosissima et exposita gravibus calumniis, praesertim inter exordia plus admittere quam ferret communis utilitas: ²⁾ nec vero tibi pepercissent qui ad carpendi occasiones plus satis iam intenti erant. Equidem, ut mihi perspecta erat zeli tui constantia, et per literas pollicitus eras te non leviter cessurum, nunquam sollicitus fui, ne quid damni afferret tua facilitas. Sed mihi non abs re formidabilis erat eorum pervicacia qui ad novitatem studia sua adiecerant. Nunc bene est quod vobis molesti esse destiterunt. Postquam vero sedatae sunt contentiones intestinae, restat ut tollendis quoque et purgandis similitudinibus incumbas. Iam quia multa turbulente quatuor vel tribus annis acta sunt, metuo ne pars disciplinae collapsa sit, obreperint multae corruptelae, licentiae nimium quidam sibi sumpserint, saltem non ita bene riteque compositum esse ordinem suspicor, quin assidua sedulitate ad vitia corrigenda opus sit. Ergo si ecclesiam, quae diu misere quassata fuit, probe restitutam cupis, huc indefessa constantia strenue enitere. Te quidem vehementius non hortor neque acrius stimulo, quem novi satis voluntarium: nolui tamen de morbis, quorum lenta erit et difficilis et laboriosa curatio, prorsus tacere.

Quomodo se habeant ac se gerant Francofordienses nescio, ³⁾ nisi quod audio semper configere et laceri corporis triste esse spectaculum: morbo, quem remedia ipsa exulcerant, manum adhibere non audeo. Vale, optime frater, D. Zancum ⁴⁾ meo nomine saluta, et excusa quod non scribam. Ipse, ut spero, pro sua aequitate homini et amico et nunc occupatissimo ignoscet. D. Lengilino, veteri amico plurimam salutem precor, quem ideo non salutavi ante biennium istac transiens, quod parum humaniter exceptus fui, ne dicam contumeliose a ministris: ipse autem signum alienationis dare visus est, quod nunquam putassem. Vale iterum, frater integerrime. Dominus tibi adsit perpetuo, te gubernet ac tueatur. Genevae 23. Martii 1560.

3173. 1) Gallicanae Argentoratensis.

2) Haec alludere videntur ad ea quae inter 24. Ian. et 6. Mart. gerebantur, dimisso Alexandro et ordine eccles. ad modum Germanicae ecclesiae constituto. Videtur omnino inter N. 3152 et hanc aliqua Holbraci intercidisse.

3) Etiam nos nescimus. Videntur tamen post excessum Holbraci contentiones inter Ferrucellum, Quercetanum et Olericum non sopitas fuisse, altera ex parte ministri lutherani consensum in doctrina et ritibus ursisse, usque dum tandem d. 22. Apr. 1561 conciones Gallorum ex decreto senatus interdictae sint. (Frkf. Rel. Hndl. I. 17 seq. Beyl. N. 29 seqq., ib. p. 57.)

4) collegio seniorum eccl. Gall. adscriptum.

3174.

CALVINUS STURMIO.

Pertinet haec epistola maxime memorabilis ad historiam coniurationis Ambrosianae, quam dissuaserat Calvinus, nunc male promoveri queritur, exitum anxie expectans.

(Legitur in Codd. omnibus in tergo praecedentis ad Holbracum, utpote eodem die scripta. Versionem anglicam praebet Ed. Philad. IV. 91.)

S. Quia toto hoc sesquimense quamvis res magnae et arduae moverentur, in tam confusis tamen mixturis nihil erat quod scriberem, me dubitatio suspensum tenuit. Et nunc quoque inanes literas pudet scribere; quia in multiplici foecunditate materiae neque initium neque finis occurrat. Quum me principio consulerent qui primi ad hoc negotium ¹⁾

3174. 1) De coniuratione Ambrosiana eum loqui certissimum est, cf. eius epp. m. Maio scriptas. Constat iam ipsius consilium antea a coniuratis expetitum fuisse, eum armorum usum dissuasisse, item improbasse modum propositae executionis, verum sibi creditum arcanum fideliter servasse et nihil fecisse ad impediendum negotium quia facere non poterit. Minime ergo fides habenda Balduino qui Calvinum (et Beza) socium, vel adeo autorem coniurationis dicere ausus est. Etiam Hotomanum non pepercit ille suis criminationibus, cui fortassis Hotomanus ipse accusandi ansam praebuit, qui ap. Electorem Palatinum gloriabundus magis quam vere de hoc negotio verba fecisse videtur. Cf. Haag. V. 528. Balduini verba haec sunt (Biga resp. ed. Buin. p. 114): Adicienda est prior illa tua (Bezae) peregrinatio, quum ad excitandam Ambrosianam coniurationem tumultumque illum ciendum per Galliam mutata veste cum Hotomanno tuo discurrestis. (Sic interpretatur iste illorum protectionem ad Palatinum, quum pro A. du Bourg huius intercessionem quaererent.) Idem p. 149 eandem coniurationem vestram appellat. Denique p. 408: Nonne ille est (Hotomanus) qui superioribus annis in Germania pinxit sive suum sive tuum tumultum Ambrosianum etc. — De la Planche éd. Buchon p. 237: Ne pouvant plus porter une telle oppression commencerent plusieurs à se rallier ensemble pour regarder à quelque juste defense. Ce qu'estant proposé aux juriconsultes et gens de renom de France et d'Alemagne comme aussi aux plus doctes theologiens, il se trouva que l'on se pouvoit legitiment opposer au gouvernement usurpé par ceux de Guyse et prendre les armes pour repousser leur violence, pourveu que les princes du sang qui sont nés en tel cas legitimes magistrats, ou l'un d'eux le voulust entreprendre surtout à la requeste des estats de France. Comp. Hist. eccl. I. 249. Popelinière f. 162. de Thou II. 753. Iuriconsulti esse potuerunt Hotomanus, Balduinus(?), theologi Calvinus, Beza etc. Iam dudum talia praeparata fuisse ostendit Bezae ep. N. 3114 et Calvini ad Bullingerum infra ad 11. Maii. — La Place, éd. Buchon I. 33: L'exécution de l'entreprise avoit esté deliberée à Nantes par une assemblée de gens appelés de tous les endroits du royaume, à la diligence d'un nommé Godefroy de Barry (cf. La Planche 238, Popelinière 163, Castelnau p. 16, d'autres l'appellent Jean, Le Labourneur, addit. aux Mém. de Castelnau I. 386, Mém. de Condé I. 332), Sr. de la Renaudie, gentilhomme du Perigot, et la Garay gentilhomme de Bretagne, où fut arrêté,

agitandum aliis fuerunt autores, libere respondi, mihi non placere totam agendi rationem, rem vero ipsam multo minus probari.²⁾ Quod stulte cogitaverant pueriliter deinde aggressi sunt.³⁾ Nunc me ignaviae eorum piget, quia quod ante idus Martias⁴⁾ exsequi statuerant, scio nondum tentatum fuisse quinque post diebus. Nunc in singula momenta expectamus quorsum magnifici eorum conatus eruperint. Totum cardinem verti in conficiendo Antonio⁵⁾ recte iudicas, sed vereor ne ex ipsis ducibus, qui se cordatissimos simulant, quidam sint ad captandam eius gratiam plus aequo propensi. Certe ante triduum aliquid detegetur.⁶⁾ Interea in oppidis quibusdam Provinciae⁷⁾ plus ausi sunt boni viri quam vellem. Suaseram ne ante aulicam lustrationem in publicum prodirent: nunc festinatio eorum maiores gignet motus. Mihi Europae concussio, quam pridem animo concepi, ante oculos quodammodo versatur. Neque tamen ita perplexus haereo, quin iam ad iter me comparem, si res postulabit. Dabis veniam et brevitati et sterilitati epistolae. Si quid dignum cognitu acciderit, sumptibus non parciam, ut quod feliciter coeptum fuerit prosequamur, vel si quid adversi, obviam eatur ac quaerantur idonea remedia. Te quidem mature certiore omnium faciam, deinde accurram si usus fuerit. Vale, ornatissime vir et mihi observande. 23. Martii 1560.

soubs couleur de traicter d'un mariage, que les chefs se trouvoient au 6. mars (*La Planche* p. 239: au dix) en la maison de la Fredonniere, le roy estant lors à Blois, puis estant venu à Amboise fut arresté qu'ils se trouvoient en la maison de la Carliere à trois lieues d'Amboise et le rendez-vous des troupes assigné au 15 (*La Planche*: au 16). La Renaudie fut esleu lieutenant d'un prince (*de Conde*) qu'on ne nommoit pas etc.

2) Sic ipse et alibi. Beza in rem propensior fuisse videtur. Hotomanus contra aperte arma sumenda esse putabat.

3) alludere videtur ad numerosos illos conventus et ad iteratas procrastinationes. Cf. N. 3205 et Baum p. 99.

4) scil. dies primum statutus fuerat a. d. prid. Nonas. Nam quae quinque diebus post Idus evenerunt Noster neque sciebat quum scriberet neque rescire potuerat.

5) Vide N. 3166, not. 1. Cave de Navarreno cogites. Antonii nomen hic typice ex historia Romanorum repetitum alterum Guisiorum designat.

6) Vides eum scire, rem iam ad effectum spectare, imo in summo discrimine esse.

7) Sub finem a. 1559 et 1560 ineunte Antonius et Paulus de Richiend, seigneurs de Mouvans, Castellanae publice cultum evangelicum celebrarunt. (*Hist. eccl. I. 372.*) Valentiae protestantes Franciscanorum templo potiti sunt (v. Calvinii ep. d. d. 22. Apr.) et alibi similia evenerunt. (*Hist. eccl. I. 342 seq.*)

3175.

COLONIUS CALVINO.

Narrat quid fecerit ex quo Metis pulsus primum Bipontum postea Heidelbergam pervenit. Ecclesiae Heidelbergensis statum et theologica instituta depingit.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 27.)

Pietate et doctrina clarissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo.
Genevae.

S. Ex aliorum literis¹⁾ intellexisse te opinor, clarissime vir, quibus de causis agro Metensi cedere coactus fuerit hospes meus D. a Clervant cum tota sua familia, et ego una cum illo. Binas enim rex literas²⁾ miserat ad senatum quibus et arcem demoliri et solo aequari et gravissimo in illum exemplo animadverti iubebat, ni ab incepto desisteret. Itaque Bipontum venimus ibique consedimus trimestri spatio,³⁾ quum ego interim pergerem in meo ministerio privatim in ipsius aedibus. Liberum enim id nobis reliquit praefectus principis. Pulsus postea a Trevirensibus Gasparus⁴⁾ noster et Heidelbergam vocatus literis me invitavit ut in functione sua collega me illi adiungerem. Huiusmodi enim esse functionem, in qua plurimum ecclesiae prodesse possem, praesertim quum unicam tantummodo familiam instituendam haberem. De consilio itaque et consensu D. a Clervant et Immanuelis Tremellii⁵⁾ protectionem suscepi et onus una cum illo subivi. Id autem est huiusmodi. Quum tristissima sit ecclesiarum Palatinatus deformatio, in quibus pars magna ministrorum latine nesciunt, quidam de scripto aut impresso concionantur, nonnulli ne legere quidem noverunt (ne quid interim de dissoluta ac plane scandalosa ipsorum vita dicam) voluit pietissimus princeps ecclesiae ita afflictae succurrere. Quapropter collegium instituit in quo adolescentes alantur ministerio consecrati quos omnes fidei nostrae mandavit ut in pura eos doctrina instituamus, ad habendas conciones formemus, denique ut sub disciplina contineamus: quocirca ad vestras ecclesias

3175. 1) Vide ipsius epistolam N. 3143.

2) Vide ibidem et *Hist. eccl. III. 444.*

3) ergo usque ad m. Februarium vergentem.

4) Olevianus d. 19. Dec. e carcere liberatus per Hornbachiam (N. 3152) Heidelbergam se contulit ad Collegium sapientiae quo vocatus fuerat m. Ianuario, ipso teste in Seisen, ref. *Heidlb.* p. 121. Collegium illud seminarium ad formandos ministros factum est. (*Hautz, Neckarschule* p. 39.)

5) Qui ergo tum Hornbachiam nondum reliquerat, mox vero et ipse Heidelbergam vocatus fuit ad secundam theologiae cathedram. (*Hautz, Univ. Heidelb. II. 50.*)

quam fieri potest proxime accedimus et deinceps accedemus. Conciliavit quidem nobis suscepta haec functio, sive potius emendatio, acerrimos et gravissimos hostes, sed nos freti auxilio divino et bonitate causae pergemus alacres. Hoc unum habemus quod senatores ecclesiastici omnes viri sunt boni et pii qui puram amplectuntur de coena domini sententiam et nobis in instituto nostro adsunt, causamque promovent.

Quod ad ecclesiae huius statum attinet, is est valde perturbatus. Concionem enim habuit, 18. febr. huius anni, superintendens,⁶⁾ qui unus est ex senatoribus ecclesiasticis, in frequentissimo coetu, impie eos facere qui in explicatione coenae dominicae praepositionibus utuntur in, cum, sub, etc. et semen verbi Dei corrumpere: manducationem esse spiritualem, referendo eam ad modum percipiendi, non autem ad rem quae percipitur. Quapropter hortatur populum ut a falsis huiusmodi doctrinis et corrupto semine sibi caveant. Impios aperte asserebat non posse participare corpori et sanguini Christi, quum nulla sit communicatio Christo cum Belial, nulla coniunctio fidei cum infidei (quamvis non parum est quod in hoc etiam reprehendi possit, quoad hunc de coena articulum.) Huic sese acerrime opponit pastor⁷⁾ una cum reliquis multis, haereticos nos et Zwinghianos esse clamitans. Sed contemptis omnibus illorum clamoribus non desinimus et publice et privatim puram doctrinam propagare. P. Boquinus quoque, quum explicaret nuper initium secundi ad Colossenses capituli, nihil celavit. Fuerat antea hic superintendens quidam generalis totius Palatinatus Tilmannus Hesshusius⁸⁾ Wesaliensis, qui propter crassam hanc opinionem et alias ob causas ab officio fuit amotus. Is ante duos plus minus menses confessionem fidei suae de coena typis vulgari curavit germanice, duo folia complectentem in qua singulis fere paginis te perstringit et haereticam esse doctrinam tuam evincere conatur, sed nihil novi quod confutationem mereatur adfert.

Misit nuper ad me Argentinensis Gallica ecclesia literas quibus me, ut diaconatus ministerium suscipiam, hortatur. Sed quum nuper hanc functionem suscepim non possum illam deserere quin institutum principis, consilium senatus ecclesiastici et provinciam a nobis susceptam deridendam adversariis propinem, quae cum summa ecclesiae utilitate coniuncta est. D. Theodorum Bezam et alios sym-

mystas plurimum salvere cupio. Dominus te protegat et ecclesiae suae diu servet incolumem. D. Heidelbergae e Collegio sapientiae. 4. Non. Aprilis 1560.

Tui amantissimus et studiosissimus
Petrus Colonius, alias Agrippa.

3176.

CUVILLER¹⁾ A CALVIN.

Nouvelles d'un évadé.

(Bibliothèque Tronchin. Original.)

Monsieur Monsieur maistre Jehan Calvin.
a Geneve.

Monsieur iarivay a paris le xxv. de mars la ou ie presentay mes letres a M. de Viliers suivant la charge que men avies donne lequel me dict que le gentilhomme pour loccasion duquel mavies envoye estant condamne a souffrir la gehenne et se tenant comme pour tout certain d'endurer la mort en une chambre appelée la chambre ardente²⁾ que le roy a faict eriger depuis nagueses comme il me fut dict pour faire brusler tous ceulx qui vouldroyent soustenir la querelle pour laquelle ce bon Seigneur estoit detenu. Ainsi donc Monsieur ce bon personnage estant bien adverti de toutes ces choses et quasi comme hors du tout de l'esperance de salut quant au corps Nostre Seigneur qui au besoing ne destitue jamais les siens de bon conseil ladvisa quil devoit chercher de se sauver luy aussi comme homme escort et de bon iugement ne reiectant les moiens que Dieu luy presentoit enferma le geolier et sa femme le geolier en une chambre basse la femme en une haulte denbas le geolier crioit a sa femme ouvre moy den hault la femme crioit ouvre moy toy mesme. Aiant donc ainsi laisse le geolier a la geole sans meurtre sans bature sans aucun scandal il sort monte sus une iument turque legier et bien courante et se sauva en Angleterre apres

6) Fortasse Dillerus. Consilii ecclesiastici praeses erat Wenc. Zuleger, assessores, praeter tres laicos et tres ecclesiasticos, Boquinus, Olevianus et Dan. Tossanus. (Seisen p. 108.)

7) Plures tum erant Heidelbergae Lutherani, Geo. Kun et Pantaleon, quos Elector ob eam causam dimisit.

8) cf. Bullingerum N. 3115.

3176. 1) Nous ne sommes pas sûrs d'avoir bien lu ce nom. En général les faits et les personnes dont il est fait mention dans cette lettre nous sont également inconnus.

2) C'est ainsi qu'on nommait la section du Parlement chargée des procès contre les hérétiques. Comme elle fut constituée immédiatement après l'avènement de François II., une lettre datée d'Avril, et qui en parle comme d'une institution récente ne peut appartenir qu'à l'an 1560.

que ieu entendu cela ie consultay avec M. de Villiers et son frere si ie devois donner jusque audiet lieu d'Angleterre qui furent davis que non pource que luy mesme M. de Villiers faisoit son compte de partir le lendemain qui estoit le xxvie. dudict mois pour si en aller auquel ie donnay toutes les letres que m'aves donnees et ne fay doute qui ne les luy face aussi seurment tenir comme si moy mesme les y eusse portees.

Monsieur cest une chose que ieusse grandement desiree et le desireray toute ma vie de faire service tant a vous qua Mr. de Sechel³⁾ et asseurement il na point tenu a moy en cecy mais nostre bon Dieu auquel et duquel despends toute sagesse y a bien pourveu par un autre moyen que les hommes neussent peu penser, lequel ie supliray apres mestre treshumblement recommande a vostre bonne grace qui vous dirige et gouverne par son saint esprit affin que puissiez telment ministrer au troupeau qui vous a commis que ce soit a son honneur et gloire et a ledification de son eglise.

De Coussey en Laonnois ce v^e. d'Avril.

Vostre serviteur et entier amy
De Cuiller.

3177.

DATHAENUS CALVINO.

Graviter notat quamvis obloquente Glauburgo collegam. Emdensis ecclesiae a Lutheranis vexatae tristem conditionem depingit.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 110.)

Clarissimo et praestantissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis ministro et pastori fidelissimo domino et praeceptori suo observandissimo

Genevae.

S. P. Clarissime vir, praeceptor observandissime, literae tuae Idibus Martii scriptae¹⁾ mihi sunt redditae: quibus nihil mihi potuit contingere gratius. Quod vero de Mensone Popio²⁾ mihi imperas alacri animo exsequar, cui me hactenus ad omne amici obsequium et officium praebui promptissimum. Porro ultro amicissimis literis tuis provocatus gestit animus libere et copiose certa quae-

dam capita tibi proponere. Sed quum iam hoc nundinarum tempore negotiis obruar, brevius absolvere cogor.

D. Ioannem Glaubergum quam potui officiosissime tuis verbis salutavi. Qui quum posteriorem epistolam tui partem audiret, rogavit num quid esset arcani? Quod quum negarem, oravit ut sibi totas literas legendas cum otio relinquerem. Hoc etiam feci. Postridie restituens mihi literas dixit: D. Calvinus nonnihil accusat D. Franciscum,³⁾ cuius si fortassis excusationes audivisset aliter sentiret. Ego respondi: Clarissime domine, ne cogites D. Calvinum praecipitare iudicium suum: nam non iam primum didicit Franciscum cognoscere, illum enim ante decennium cognovit: neque ego etiamnum causam ipsius ullo modo probare possum, sed quum declaret se incorrigibilem Dei iudicio hunc relinquendum puto etc. Quibus ita breviter dictis ad alia dilapsi sumus. Ita detinentur huius boni viri adhuc oculi Franciscana hypocrisi et adulatione fascinati, ne dolosam hanc vulpeculam cognoscat. Caeterum quanta sit hominis illius impudentia nullus facile dixerit. Nonnulli⁴⁾ boni viri, qui hactenus coena dominica abstinuerunt propter contentiones, pertasi tandem modos omnes tentarunt, dissimulantes plurima, communicandi coenae dominicae: sed nescio quid non excogitet ut pios iniustus accusationibus gravet, et quasi indignos a coena cum ignominia excludat. Sic abeunt omnia in deterius, dum sibi omnia licere impune intelligit. Sed, ut nuper vaticinatus es, dabit haud dubie se ipsum praecipitem: quod ut vel brevi fiat, vel ut mature ad meliorem mentem reducat, Deum obtestor.

Ecclesia Emdensis miris modis iam affligitur.⁵⁾ Magistratus ecclesias bene constitutas nescio quo consilio aut metu motus turbat. Papisticae caeremoniae semel abolitae revocantur, ut inter maritimas illas et Phryscas ecclesias sit consensus. Nordanam ecclesiam, cui praefuerat Micronius,⁶⁾ iam Lutheranus quidam invasit, qui quod alii magnis laboribus aedificaverunt demolitur.⁷⁾ Itaque ministri Emdani ad me scripserunt consilium et sententiam ecclesiae nostrae hac de re audire cupientes, ac orarunt ut easdem quaestiones collegio et coetui

3) Perrucellum. Mireris Dathaenum in sua kurtzen und warhafft. Erzählung 1563 (Frankf. Rel. Hndl. 11. Beil. 127) de his eocl. Gallicanae dissidiis inter illum, Holbracum et Quercetanum omnino tacuisse.

4) De his in Erkf. Rel. Hndl. nullum exstat documentum.

5) a Lutheranis puta. Calvinistae tamen suam ecclesiam et confessionem tutati a. 1571 constitutionem presbyterianam denovo sanxerunt in Synodo Emdensi. (Goebel, chr. Leben in der rheinischen Kirche I. 408.)

6) a. 1559 peste absumptus.

7) nempe quam Lascus instituerat prophetiam q. v.

3) Aurait-il été à Genève à cette époque?

3177. 1) deperditae.

2) N. 3112.

quoque vestro proponerem. Nam inter sacrum et saxum dubii haerent ideoque consilio bono opus habent. Prophetiae enim usus iuxta formam a D. Iohanne a Lasco descriptam illis interdictus est consulis mandato, qui hanc nescio quid seditionis prae se ferre cavillatur. Quare multi de mutandis sedibus cogitant. Quaerunt igitur: num magistratus civilis sibi sumere possit ius aliquod in ecclesiae bene constitutae caeremonias, ut illas abroget, has restituat, et num magistratui superstitionis caeremonias semel abrogatas restituenti parendum sit, vel num potius cedendum sit, vel num potius vita exponenda sit pro omnibus quam deserendae, quae lupis postea praedae futurae sint? Item, num prophetia, quemadmodum a D. Iohanne a Lasco describitur, aliquid secum ferat incommodi, propter quod consultus sit illam praetermittere quam invito magistratu retinere? Oro itaque te, clarissime vir, ut quid in hac re faciendum putet collegium vestrum quam poterit fieri citissime indicare non graveris ad consolationem afflictae Christi ecclesiae. Scripsi hac de re D. Bullingero quem etiam hic nobis non defuturum spero. Ego sane metuo ne, si illi cedant qui iam in doctrina sunt sinceri, doctrina, et praesertim sacramentaria, aliam faciem induat. Et demus doctrinam mansuram incorruptam, quaeritur num propter solam rituum mutationem ipsis liceat stationem deserere? Esset sane Phrysiæ optanda maior caeremoniarum simplicitas et puritas, tantum abest ut culpa careat superstitionum quasi postliminio revocatio. Quare te oro ut voti nostri nos compotes efficere non recuses.

De gallicis tumultibus nedum quidquam certi intelleximus. Sparguntur hic varii rumores qui prout quilibet erga religionis negotium affectus est narrantur. Tempus dabit certiora. Oro filium Dei ut omnia ad nominis sui gloriam dirigat. In Belgia crescit tyrannis. Maternae linguae usus in precibus et scholis plane interdictus est, et ad summum culmen pervenisse videtur Amorrhæorum impietas.

Salutat praestantiam tuam cum ornatissimis collegis D. D. Eustathius Quercetanus. His vale, observande domine, tuumque Dathaenum, licet indignum, ut coepisti quaeso ames. Adolescens hic, cui Henricus Verheyden⁸⁾ nomen est, qui filius unicus est honesti mercatoris ac ut Samuel Deo ad ministerium ecclesiae est consecratus, tibi quaeso sit commendatus, ut in posterum ecclesiae Christi usui esse possit. Raptissime Francofurti 11. Aprilis 1560.

Tuus ut suus
Petrus Dathaenus.

8) Sub finem saeculi claruerunt doctrina et scriptis Iacobus et Guilelmus Verheyden.

3178.

OLEVIANUS CALVINO.

Fuse narrat catastrophem Trevirenssem.

(Manu scripta non exstat. Habet Beza ed. Genev. p. 226, Laus. p. 475, Hanov. p. 532, Chouet p. 308, Amst. p. 140.)

Gratia et pax a Deo patre per Iesum Christum filium suum sit semper tecum, serve Christi fidelissime.

Quod citius ad te non scripsi de rebus nostris Treverensibus, in eo non excuso negligentiam: debebam enim vos citius liberasse dolore, quem mei causa procul dubio ex variis rumoribus conceperatis: quanquam e custodia in qua decem septimanis integris ad initium fere Ianuarii detentus fui, perdifficile mihi erat et plenum periculi: a Ianuario fortasse literas Argentinam potuissem mittere, si diligens fuisset occasio inquisitor: quare segnitiam meam non excuso, sed veniam peto. Initium actionis scio te ex iis literis cognovisse, quas superioribus nundinis a D. Martyre accepisti, epitomen totius progressus et eventus ab eodem brevi accipies, nisi forte iam accepisti: cuius haec est summa. Quum populi maxima frequentia ad audiendum verbum Domini concurreret, egoque pergerem in templo publico docere adiutus a ministro quodam sincero ac pio misso ad nos e Biponto, eo permovit senatores papistas episcopos, ut eum* in urbem intromitterent stipatum ducentis sexaginta plus minus equitibus. Urbem ita ingresso episcopo, nos postposita omni prohibitione in vocatione nostra pergitur: et ita quidem ut populus contineretur, ne quidquam moveret adversus episcopum. Magnus erat zelus in plerisque omnibus, et ad disciplinam etiam recipiendam erant parati. Episcopus secum in comitatu habebat Latomum,¹⁾ et officialem Confluentinum, qui etiam fassus est se a nostra religione descivisse. Vehebantur illi molli lectica: hac ostentatione, ac si me disputando erroris alicuius convincendi causa adducerentur: sed vana tantum fuit ostentatio, neque enim unquam publice me offerentem disputationem audire voluerunt: quae res multos confirmavit. Dum nos pergitur concionari, saepe per proditores quos habebant ex senatoribus et aliis civibus, turbas excitare conabantur, sed frustra. Dominus enim mirabiliter nos protegebat. In capitulo, dum in urbe adhuc esset episcopus cum equitatu, oriebatur dissensio, aliquot religionem approbantibus, relictis aliis: quemadmodum Latomus ipse (qui

3178. 1) Bartholomaeum, consiliarium Electoris, quocum iam Bucerus olim rem habuerat (Ioehér, Baum, passim).

crudelissime se gessit in tota actione et plane fraudulenter) Principum legatis postea est confessus: quae causa fuit, cur episcopus cum equitatu urbe excesserit, in oppidulum vicinum quod dimidio miliari abest ab urbe: episcopus milite vias obsidet, ut nihil inferatur in urbem, vastat etiam hortos civium. Nihil denique praetermittit, quod ad concitandos papistas adversus pios valere aliquo modo posset. Per proditores suos tribunos aliquot, iubet papistas strenue bibere, neque de annona esse sollicitos: Lutheranos omnia soluturos, qui patriae suae voluerunt esse proditores. Potatur noctu ac diu in hypocautis publicis, aliquot septimanis diebus ac noctibus integris, nostris interim non exiguum penuriam patientibus: per proditores subornatos seminat rumorem atque scripta, nostros emisisse legatos ad alios Principes, ad evocandum militem e Germania, et ad tradendam urbem aliis Principibus: harum technarum sexcenta excogitabantur millia: deinde ut tota proditio succederet, selegerant proditores subornati ex plebe papistica pessimis quosque et stupidissimos, ut hi quidquid statuissent cum episcopo ratum haberetur, tanquam a maiore parte plebis constitutum. Hi ad reliquos sive papistas sive pios nihil referebant, sed pro suo iure agebant omnia. Satanus rapiebat eos omnes plane transversos, ut nihil unquam visum sit horribilius: adeo ut qui antea fuissent pigerrimi et trunci, essent indefessi et vaferri, ut noctu etiam vix paululum temporis somno darent, quin continenter concurrerent, et nova singulis fere horis inirent consilia. Tandem episcopus per literas petit a papistis, quoniam sibi constaret nos et seditiosos esse et proditores patriae, qui vellemus urbem tradere aliis Principibus, ut defendendae ipsorum libertatis causa conicerent omnes senatores nostros cum ministris in carcerem. Se enim velle iure nos convincere proditoris et seditionis et criminis laesae maiestatis: et ut tuto accusationem per suos consiliarios laicos instituere et sententiam latam exsequutioni mandare possit, petere ut non graventur militem in urbem intromittere, qui non ipsis sed seditiosis oneri sit futurus. Ita fascinarat papistas nostros Satan, ut nullas admonitiones consulis pii aut aliorum audirent, sed plane surdi essent et caeci. Quum in senatum ventum esset, papistae senatores iubent nostros in custodiam, quae in aedibus est senatoris quo convenerant, se recipere, alioqui se furorē populi cohibere non posse: subornant autem aliquos, qui seditionem moverent, si nostri id recusassent. Itaque nostrum duodecim in custodiam imus, et nisi ivissemus magna fuisset sequuta strages, ut plerique ex nostris existimant. Quum in custodia essemus, papistae nobis plane insultabant et augebatur prorsus ipsorum furor. Aliquot insignia peditum cum episcopo rursus in urbem in-

tromittunt maxima cum laetitia, quantumcunque reclamarent praestantissimi cives urbis. Producimur per mediam urbem inter medias turmas comitati centum armatis, ad audiendum accusationem quae centum et uno constabat articulis, falsis plane et malitiose excogitatis. Inter hos praecipui erant de proditioe, de accendenda urbe, de occidendo episcopo, de me concionatore Calviniano. Potentibus nobis spatium deliberandi, urgebat *Latomus* et reliqui accusatores, ut quaestioni statim subiiceremur, scilicet consul ipse senex, *Otho*, *Sirkig*²⁾ proconsul, et nos reliqui. Idem erant et proditores nostri et iudices: Dominus tamen mirabiliter gubernabat actionem, ut unus ex ipsis sincerior politicus posset, quatuordecim dies nobis concedendos esse ad respondendum. Sciebant legatos sex Germaniae Principum esse Wormatiae, propterea urgebant condemnationem et exsequutionem. Antequam elapsum esset hoc spatium, veniunt legati: itaque rursus producti non fuimus, nec ad actionem responsum scripto ullo, sed per legatos. Tantus erat furor nostrorum hostium, ut nullis fere legatorum precibus possent sedari, adeo ut coacti fuerint consentire in nostrum exsilium, et mulctam trium millium florenorum pro sumptibus bellicis: petebat³⁾ autem semel viginti millia, postea octodecim millia, tandem in tria millia est consensus. Reliqua cognoscas ex communibus literis quas Tigurum misi, et qui inde sit rerum mearum status intelliges ex literis D. *Petri* collegae mei.⁴⁾

Magna certe hic est bonorum ministrorum penuria, ut fere felicem iudicem Galliam prae Germania. Abvocatus est hinc *Petrus* ad ecclesiam Gallicam quae est Argentinae. Rogatum te velim, ut diligenter ponderes circumstantias omnes, ne pura doctrina hic deseratur, quum certo mihi constet Argentinensi ecclesiae melius prospectum esse uno ministro quem habent, quam nostrae multis quos describere tibi non est opus: ita ut existimem non sine summa iniuria ecclesiae totius Palatinatus mihi posse eripi *Petrum*. De hac re cuperem abs te commonefieri ecclesiam Argentinensem, ne cum huius ecclesiae maximo detrimento (quae certe seminarium, uti spero, erit magnae partis Germaniae) sibi cupiant prospectum: quod etsi spero consideraturos seniores ecclesiae acceptis *Petri* literis, quoniam tamen sunt homines, vereor ne pergant urgere: ego certe cuperem puram doctrinam modis omnibus hic promotam. Leges consistorii vestri optarim tuto ad me transmitti per *Cortaeum*⁴⁾ nundinis proximis: communicarem eas cum aliquot in senatu ecclesiastico.⁵⁾

2) *Nomina corriges ex N. 2947 seq.*

3) *Coloni.*

4) *Bibliopolam puta.*

5) *Palatinatus.*

quanquam inter omnes est consensus. Porro accepi heri literas e patria, quibus mirabilia narrantur Dei iudicia in nostros adversarios. Multi ex plebe repentina morte obeunt, duo ex praecipuis apoplexia percussi iacent, tertius perfidissimus (qui meam doctrinam se non improbare posse dixerat nostris senatoribus, et si rogatus fuisset a nostris se una promoturum fuisse evangelium, sed, quoniam adeo strenue voluerint progredi se non rogato, ideo se modis omnibus impediturum, quod etiam fecit miris technis et maximis laboribus) is inquam quum mane optime haberet, ante vesperam subito mortuus concidit. Nunc et tempus et charta requirit, ut finem faciam, commendans te ac fratres servatori meo Iesu Christo, quem continenter pro me orate. xii. Aprilis.

3179.

CALVINUS GELLINO.

Autor ei est ut potius Genevam veniat quam matri viduae obtemperet quae eum ad se revocat, ubi negotiis domesticis districtus etiam de religione periclitaretur.

(Huius epistolae ratio plane singularis est et nodum habet vel Alexandro vindice dignum. Authenticum exemplar non exstat, sed adsunt duo Apographa inter se varie discrepantia, non modo in textu, sed adeo in nomine proprio viri et in die et anno natali. Alterum quod hic tibi repraesentamus satis recens est, et asservatur in Cod. Parisiensi Dupuy 102, fol. 36. Inscribitur *Gellino*, quod nomen etiam occurrit semel N. 1406 et refertur ad diem Paschae (14. Apr.) 1560. Hoc etiam sequutus est interpret Anglus in edit. Philad. IV. 92. Alterum satis antiquum reperies in Cod. Genev. 107^a, fol. 237, ex quo deinde fluxerunt exemplaria Cod. 107^b, fol. 80, Bern. Tom. VI. 894 et Simleri Vol. 100. Hi omnes legunt: *Helino* et referunt ad diem Paschae (6. Apr.) 1561. Nos consultum duximus tibi utrumque simul exhibere.)

A Maistre Iehan Gellin a Tolose.

Non pigritia me, optime frater, sed lassitudo et taedium breviorē faciet. Pristini iam vigoris iam dimidia pars partim morbis partim laboribus elanguit: nec propter infinita negotia, quae me paene obruunt, aut urbe egredi animi causa, aut libere respirare conceditur. Etsi silentium non simpliciter excuso. Quoties fuit cui tuto dare literas possem, mihi tamen non fuit otium scribendi, nec solco literas habere repositas quae nuncium ex-

spectent. Superioribus literis rogabas, si quis foret apud nos operae tuae usus te statim huc advolaturum, et prompto studio quae iniungerentur partes ac lubenter obiturum. Tuum mihi satis probatur consilium, sed tibi pariter ignota esse non debet nostra ratio, ne aliunde accersamus hominem ubi ad manum occurrunt idonei. Itaque ad te iuvandum nunquam mea defuissent officia, si diutius apud nos habitare, quum huc iter faceres, ¹⁾ per valetudinem fuisset commodum: et ut plane pollicear non solum communis patriae sed affinitatis quoque adducor intuitu. Praeterea ingenuam in te [*natur*]am et pietatem cum modestia coniunctam perspicere mihi visus sum, ut de eruditione taceam quae et ipsa merito favorem tibi conciliat.

Iterum quum patre mortuo sciscitaris quid tibi faciendum censeam, quum assidue importunis parentum precibus in patriam revocaris. Urget alia ex parte mater vidua, quae suo iure, tum lacrymis, fidem tuam implorat. Durum est negare, praesertim quum aliis liberis sit onerata variisque anxietatibus, ut viduis plerumque evenit, districta. Certum est eius consilium: te requirit ut domi in rebus gerendis diligentiam adhibeas, ut quos illi peperit patris tui interitus dolores tuo conspectu leniantur, ut in te denique reiiciat omnia domestica negotia, et familiam quaestu forensi saltem aliqua ex parte sustentas. Equidem non sum tam inhumanus ut ad eam deserendam praecise te hortor. Sed quod Deus tibi in mentem immisit, fac diligentius expendas, nec te eiusmodi laqueis alliges e quibus facile te deinde expedire non possis. Finge te posse, tamen non tam cito id fiet, nec illic diu esse poteris quin tibi sit periclitandum vel abneganda religio. Quam primum urbem fueris ingressus, pro consueta gentis nostrae barbarie observabunt te omnium oculi, an te formes ad mores publicos, an inferias patri solvas, an satis sis superstitiosus. Si quid discriminis animadversum fuerit fervebit communis insania. Si te illuc traheret officii necessitas, claudere oculos praestaret quam periculorum metu te subducere Dei imperio. Sed quid hoc aliud est quam te praecipitando Deum tentare? Vide igitur ne vicissim manum auxiliarem subtrahens temeritatem tuam puniat. Quare si in re adeo perplexa nimium haereas, quum literis illico singula amplecti difficile sit quae utrinque sunt consideranda, non abs re facturus mihi videberis si huc integer te conferas, ut velle significasti. Tum rationibus ultro citroque expensis, quid factu optimum sit Deo duce statuamus. Vale, mihi integerrime atque ex animo dilecte frater. Dominus te suo spiritu gu-

3179. 1) Fuit ergo antea quondam Genevae. Vide an haec spectent ad illum qui laudatur N. 1406.

bernet et omni benedictionum genere prosequatur.
Genevae die paschae 1560.

Carolus Passelius tuus.

Saluta pios omnes qui istic
sunt meo nomine.

3179 bis.

CALVINUS HELINO.

Non pigritia me, optime frater, sed lassitudo et taedium breviorē faciet. Nam ex continuis et variis negotiis, quae me obruunt et simul distrahunt, fere hebetudinem contraxi, donec biduum saltem ad me colligendum sumpsero. Quod tamen non tam cito fiet, quia nec urbe egredi liberum est et nulum hic tempus vacuum aut liberum conceditur. Pristini autem vigoris dimidia pars partim morbis partim laboribus elanguit. Etsi autem praeteriti temporis silentium non simpliciter excuso, quod tamen hucusque non respondi, hac tantum causa factum est quod literas non soleo repositas habere ut nuncium exspectent. Quoties autem ad vos profecti sunt quibus tuto dare possem, mihi non fuit otium scribendi. Superioribus literis rogabas quidnam tibi agendum censerem, ac satis ostendebas, si quis esset apud nos operae tuae usus, te prompto studio quae iniungerentur partes ac libenter obitutum. Mihi vero difficilis ideo responsio erat quod non suppeteret facultas qualem uterque nostrum optasset. Ut tibi optime prospectum cupiam, non solum communis patriae et affinitatis quoque intuitu adducor, sed quia et sincerum pietatis affectum et ingenuam naturam et probitatem cum modestia coniunctam perspicere mihi visus sum, ut taceam de eruditione quae et ipsa merito favorem tibi conciliat. Itaque ad te iuvandum nunquam mea officia defuissent, si tibi commodum fuisset diutius apud nos habitare. Verum tibi non ignota est nostra ratio, ne aliunde accersantur homines ubi ad manum occurrunt idonei.

Nam quod patre mortuo iterum seiscitaris an in patriam redire expediat, id vero mihi non placere fateor. Mater vidua fidem tuam implorat. Durum est negare, praesertim quum aliis liberis sit onerata, tuum vero sit eam levare. Equidem non tam sum inhumanus ut praecise ad eam dederendam te hortor, sed te iterum atque iterum admonco ut quod iam tibi sponte in mentem venit tecum diligentius expendas, non posse te matris

precibus obsequi, quin miserrimae et nunquam finiendae servitutis laqueos induas: quia per eam minime tibi licebit post breve tempus discedere. Non obscurum est quorsus spectet eius consilium. Primum, ut in te reiiciat domestica negotia ex quibus nunquam te expedies. Deinde ut familiam quaestu forensi saltem aliqua ex parte sustentēs. Finge tamen posse impetrari ne te eiusmodi vinculis alliget, simul tamen atque urbem ingressus fueris, pro consueta gentis nostrae barbarie tibi periclitandum erit, vel abneganda religio. Observabunt te omnium oculi, an inferias patri solvas, an te formes ad mores publicos, satius sis superstitiosus. Si quid fuerit discriminis animadversum fervebit communis insania. Si te illuc traheret officii necessitas, claudere oculos praestaret quam periculorum metu te subducere Dei imperio. Verum si hoc nihil aliud est quam te praecipitando Deum tentare, vide ne ipse vicissim manum auxiliarem subtrahens temeritatem tuam puniat. Quod si tamen in re adeo perplexa te non expedit, nihil melius fore censeo quam ut huc te integer conferas, ut rationibus ultro citroque expensis quid factu optimum sit statuamus. Vale, integerrime et mihi ex animo dilecte trater. Dominus te spiritu suo gubernet, virtute sustineat et omni genere benedictionum prosequatur. Saluta pios qui tibi istic noti sunt meo nomine. Die paschae 1561. ¹⁾

3180.

WETERUS CALVINO.

Calvinum salutat intimo animi desiderio et affectu permotus.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 31.)

Pietate et eruditione clarissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis fidelissimo pastori domino et fratri colendissimo clarissimoque suo.

S. Non dubito, ornatissime *Calvine*, quin admiratione quadam afficiaris quod ego homo obscurus nullaque eruditione praeditus tibi homini clarissimo

3179 bis. 1) *Iam si quid videmus, autor priore schediasmate reiecto hoc secundum conscripsit, in quo scilicet nonnulla omisit quae matris desiderium filii ad se vocandi commendare videbantur. Reliqua omnino eadem sunt in utroque, etsi paululum interversa aut emendata. De duabus epistolis, duobus diversis annis exaratis, omnino cogitari nequit et in nota anni error librarii laet: verum in ultra definire non ausimus.*

et doctissimo meis ineptissimis literis molestiam exhibeam. Sed quum plurima de tua humanitate audirem, in eam adductus sum spem boni te consulturum quidquid id esset epistolii quod a me mitteretur. Coepi quidem iam pridem te diligere facta mihi tuae pietatis, ingenii, spiritus, sanctitatis ex tuis praeclaris literarum monumentis significatione, ita ut saepenumero praesens praesentem complecti concupiverim. Quod quia mihi nondum concessum est utar praesenti occasione, et quod coram non licet literis saltem assequar ut te salutem nihilque magis me expetere significem quam si mihi tua contingat amicitia. Nam quum unum deum, unum eundemque Christum eodem animo et spiritu atque eodem ritu colamus, non dubito quin aditus mihi ad te pateat. Et quanquam me semper indignum tanti viri familiaritate iudicarem, impulsu tamen D. Ioannis *Lineri* factum est ut te a gravioribus negotiis ad hasce meas literulas, quibus amicitiam tuam ambire meque totum tibi dicare volui, sim ausus revocare. Itaque si quid a me peccatum est, non mihi sed eidem, cuius consilio acquievi, ascribas. Vale per Iesum Christum, qui nobis te deus et lumen ecclesiae suae servet quam diutissime. Sangalli die 15. Aprilis Anno 1560.

Tuae humanitati deditissimus
David Weterus ¹⁾ Sangallensis ecclesiae minister.

3181.

STURMIUS REGI DANIAE FRIDERICO II.

Relatio coniurationis Ambosianae.

(Schumacher, Gelehrter Männer Briefe an die Könige von Dänemark. Kopenh. 1758. II. 395.)

Potentissime Rex, Serenissime Princeps, clementissime Domine.

Literas Serenissimae Maiestatis Vestrae, una cum diplomate stipendii, tabellarius reddidit: quorum utriusque nomine Maiestati Vestrae gratiam habeo. Tabellarium duodecim, ut opinor, dies

manere nobiscum iussi, exspectans ex Gallia nova quaedam, quorum exitus dubius erat, ¹⁾ quemadmodum res ipsa declarat. Nam ut in caeteris omnibus rebus, quae cum multis contrahantur accidunt, ut non ita celari possint ²⁾ quin in vulgus emanent, ita etiam in his evenit, ut prius sciremus consilia inita esse, quam factis essent explicata.

Nobilitatis totius pars maxima, ³⁾ cum hominibus et praefectis militaribus, moti immanitate suppliciorum ⁴⁾ et potentia Guisianorum, ⁵⁾ remotis ab administratione regni caeteris Principibus, conspirationem inter se fecerant non solum de removendis a gubernaculis regni Guisianis, sed etiam de hisce tollendis. ⁶⁾ In hac conspiratione etiam Principes ⁷⁾ esse dicebantur: res etiam ipsa cum multis magistratibus atque civitatibus communicata erat. Dies erat constitutus certus, quo pars coniuratorum in aulam erat irruptura, eodemque die Provinciae et Aquitaniae et Normanniae et Britanniae civitates erant futurae in armis. Ex his duabus rationibus una fefellit.

Nam Dominica Oculi, ⁸⁾ circa horam sextam, Ambosiae, ubi aula erat, equites aliquot quorum numerus adhuc ignoratur apparuerunt, et simul navis appulit trecentorum hominum. Equites, quum subito descendissent de equis, in arcem conati sunt ascendere, hi qui in nave erant in oppidum irruere: sed utrumque frustra: re enim patefacta ad arma conclamatum est, et eruptione facta a trecentis equitibus qui cum Rege erant, pugnatum est acriter, et victi coniurati ex quibus pauci ad supplicium retenti: reliquis Rex ignovit. Fuit etiam in altera parte fluminis turmula equitum: inter quos erat Baro de la Renaudie: is novem vulneribus acceptis,

3181. 1) Vides eum coniurationis conscium fuisse. Cf. etiam N. 3174.

2) d'Aubigné, hist. univ. 126: Les Lorrains en eurent les premières nouvelles d'Italie et d'Allemagne. Postea Hoto-manus Sturmium ipsum accusavit quasi hic Cardinali rem prodidisset, quam accusationem ille vehementi epistola m. Iunio 1561 scripta refutavit.

3) de la Planche 238: La Renaudie en peu de jours assembla en la ville de Nantes et le premier de Février un bon nombre de la noblesse et du tiers estat de toutes les provinces de France.

4) Du Bourg, Gasp. de Huy affinis Renaudii etc. De la Place p. 41. Hist. du tumulte d'Amb. in Mém. de Condé I. 324.

5) Complainte au peuple frç. ibid. I. 404. Les Estats de France opprimez par la tyrannie des Guyse. ib. 405. De la Planche 239.

6) Id. l. l. fut conclut que les tyrans fussent punis par justice pour servir d'exemple à la posterité.

7) De Condaeo constat, de Navarreno non item.

8) 17. Martii. La Renaudie demum d. 18. irrupit sed iam antea semel et iterum plures coniuratorum qui separatim ad locum designatum veniant a militibus regis comprehensi et Ambosiae suspensio necati sunt.

3180. 1) Fuit hic amicus et in studiis commilito Iosuae Kessleri postea secretarii urbis. Qui fuit filius minor natus Io. Kessleri (Ahenarii) reformatoris ecclesiae patriae et Vadiani amici. Ipse David filius esse potuit Wolfgangi Weteri ministri Sangallensis anno 1536 mortui, cuius bibliotheca Sangallensis civicae fundamentum fuit. (Bernet, Kessler 98.)

postquam quatuor occidisset occubuit: 9) reliquis qui non ceciderant, Rex ignovit. 10) Ex his de quibus sumptum est supplicium, duo antequam morentur alloquuti sunt Cardinalem: dixerunt libenter sese mori, neque sibi hanc mortem inhonestam ducere: quod enim fecerint, id fecisse dolore et luctu tot innocentium crudelibus suppliciis et tanto contemptu Principum consanguineorum Regis interfectorum: recte etiam facere Cardinalem, nam si ipsi fuissent victores, idem constituisse facere: verum tu, Cardinalis, inquit alter, evadere non poteris, decem enim millia nobilium sunt, quorum nullus est qui non idem iurari facere. Duo captivi adhuc detinentur, D. de *Castello novo*, 11) des Koenigs Marstaller, et D. de *Mesire*. 12)

Frustra igitur haec una ratio inita est: cuius duae sunt causae: una quod iam lucente sole tarde eo venerant: altera quod non simul profecti sunt, et parvis globis iter fecerint: tertio enim die ante hunc decimum septimum, qui erat Iovis, occurrerunt regii equites uni turmulae equitum, cum quibus parvo proelio facto, qui non occubuerunt caeteris a Rege venia data est: idem factum est postero die, quo pugnatum est cum centum quinquaginta equitibus, quos Rex alloquutus domum reverti passus est. Sed quantus numerus omnium fuerit ignoratur: nam qui in sylvis latebant, posteaque viderent rem praeter spem evenire, fuga vitam quam venia malebant conservare.

Post hunc diem Rex *Conestabilio* commisit Lutetiorum urbem custodiendam, Aurelias *Vellano*, Turonum oppidum *Sancerrati*, Normanniam *Amiralio*, Picardiam Principi *Condiano*, Campaniam *Nivernensi*. Cum Rege erant eo die quo res acta est, Mareschallus de *S. Andrea* et D. *Sansarus*, caeterorum Principum nullus, praeter *Andelotum*, quem Dux *Guisianus* neque salutare neque aspicere voluit, vel propter veterem offensionem, vel quod sciret aut suspicaretur eum conscium esse coniurationis. Si verum est quod credebatur, Principes

aliquot fuisse illius coniurationis, necesse duorum alterum accidere, ut vel hi Principes adiungant se illis qui adhuc in armis sunt, vel cogantur exspectare vindictam Guisianorum. Est enim tota prope detecta coniuratio: nam apud secretarium 13) Baronis de la *Renaudie* multorum literae sunt inventae, et idem multa de multis est confessus: et tamen ex his Principibus qui suspecti erant, nonnullis commissae sunt civitatum custodiae. Metuendum est ne Galli Anglorum exemplum sequantur: qui a novo Rege deficiebant, et Reginam Mariam appellabant, et sese adiungebant adversariis castris. Sed omnes unanimiter confessi sunt, Regem non peti his armis, sed solum Guisianos. — — — — —

Deus vestram Maiestatem sanam salvam prosperam conservet. Argentorati 15. Aprilis 1560.

Serenissimae Maiestatis Vestrae

fidelis famulus

Ioan. Sturmius Rector.

3182.

DEL CORRO 1) CALVINO.

Scire cupit quo in statu sint res in ditione Regis Navarrae, eo proficisci paratus.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 213.)

Ecclesiae Genevensis pastori vigilantissimo domino meo ac patri amantissimo Iohanni Calvino.

Genevae.

13) Nomen ei erat *La Bigne* (de la *Planche* 254, *Hist. des Choses* mém. 1599 p. 85).

3182. 1) alias *Corranus*, *Hispalensis* natus 1527 obiit 1591, olim monachus. De eo vide *Chr. Sepp.*, *Geschiedkundige Nasporingen* III. 93 ss. Quando *Hispaniam* reliquerit incertum est. Constat eum *Genevae* fuisse et, ut haec epistola docet, *Lausannae*. *Beza* in *Epp. theol.* N. 59 Opp. III. 269 ad *Corranum* inter alia: Ambitiosos nescio quos mones ut ostendant se tantum in *Hispania* laborasse quantum tu in *Gallia* cui per totum quinquennium sub crucis onere inservieris. Ex eadem epistola *Bezae* colliges *Corranum* et *Bezam* eodem tempore *Neraci* commoratos fuisse (ab Aug. ad Oct. 1560). Porro *Brandt*, *H. d. Ref. in de Nederl.* I. 403 testis est *Corranum* m. Nov. 1566 *Antwerpiae* ministerio functum esse (op den walschen preekstoel gebracht). Ex omnibus his efficitur *Corranum* ab a. 1560 per triennium in ditione *Navarreni* degisse, et hanc epistolam ante eius profectionem scriptam esse. Quae hic tibi offerimus maxima ex parte *Viro doctissimo et collegae coniunctissimo D. Eduardo Boehmero* debemus.

9) Mortem viri aliter narrant et quidem inter se consentientes *La Place* p. 35, *La Planche* p. 254, *Castelnau* p. 18, *Mém. de Condé* I. 328 etc.

10) Hic omnino fallitur vir summus. Cui forte fraudi fuit Edictum d. 17. Martii promulgatum, quo isti se obstrictos non putabant.

11) Le baron de *Castelnau-Chalosse*, gentilhomme de grande maison et louable entre les hommes pour les vertus desquelles il estoit doué. (*Mém. de Condé* I. 327.) *Dediderat* se duci de *Nemours* sub fide iurisurandi, nihilominus vel inter atrocissima tormenta maximam ostendit constantiam et fidei evangelicae sinceritatem. Sed hic quoque supplicio affectus est. (*La Place* 34, *La Planche* 263, *Castelnau* éd. le *Laboureur* I. 18. 386.)

12) le capitaine *Mazères*, qui et ipse periit eodem modo. (Cf. scriptores modo laudatos, et *Journal de Bruslart* in *Mém. de Condé* I. 11, *Popelinière* f. 169 v. *Brantôme* auctor est eum Ducem *Guisium* interficiendum sibi sumpsisse.)

D. Franciscus le Guay²⁾ mihi significavit hostium³⁾ libertatis alicuius apertum esse in ditone regis Navarrea et ea de re literas attulisse ad D. Pierium; obsecro ut aliquid laboris impendas diligenter perquirendo a dicto D. Francisco quae sit haec commoditas et ante illius profectionem alloquaris D. Pierium ut si aliquando aliquis nostrum ex tuo consilio illuc voluerit proficisci, quo sit eundum sciat. Vale, pater amantissime. Lausannae 19. Aprilis.

Tuus ex animo
Antonius Del Corro.

3183.

BLAURERUS CALVINO.

Multus est in efferendis Calvinii laudibus cui recuperatam valetudinem gratulatur, vitae discrimen vero ipsius ecclesiae futurum fuisse asserit. Porro varia publica et privata negotia attingit, Galliae motus, piorum tristem sortem, Sabaudicum foedus, Volmarii morbum, maxime vero Lutheranismum Augustanis molestum.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 77.)

D. Ioanni Calvino summo nostri saeculi theologo Genevensis ecclesiae antistiti fidelissimo domino amico cumprimis observando, fratrique suo carissimo.

S. Expectatissimas literas¹⁾ tuas incredibili tandem gaudio accepi, mi valdeque colende carissimaeque in Domino frater, pro quibus utinam esset unde vicissim te in Christo exhilarare possem. Quod quum omnino iam, adeoque porro quoque (quod vereor sane) nequeam, hunc ipsum fidelium votorum meorum suspiriis perpetuo interpellabo, ut pectus tuum spiritus sancti sui gaudio, quod pars et quidem praecipua regni Dei est, largiter imbuat ac dilatet, ut inde tibi tot negotiis distento, tot molestiis macerato, tot tentationibus et periculis ■ dextris et sinistris obiecto, ac tantum non enecto, perpetua scaturiat spiritus alacritas, simul et corpusculo vires, quo ferendis et superandis iis par esse magno ecclesiarum Christi commodo possis et nomen ipsius per te in mundo quam latissime glorificetur.

2) (lege: le Guay) alias Bois-Normand (N. 3030). Hist. eccl. I. 155. 324. 822.

3) i. e. ostium.

3183. 1) N. 3161.

Quae ad propositam tibi ■ me quaestionem²⁾ prudenter sane vereque theologice respondisti sic mihi fuerunt satis ut nihil praeterea desiderem. Et quanquam prius etiam ita sentiebam, multo tamen nunc sum confirmatior postquam te quoque, cui nihil non in id genus argumentis tribuo, huic sententiae accinere intellexi, ut nihil dicam quod nonnullorum etiam, quae hanc constabiliunt et ego prius non satis animadverteram, erudite me ac fideliter admonuisti, quo nomine magnam omnino tibi gratiam habeo.

Verum, mi optatissimo frater, anime mi, quam mihi doluit, quam me confecit et praecordia mea propemodum lacinavit, quod de adversa tua valetudine et largo isto sanguinis tui ex pulmonibus profluvio scripsisti: praesertim quum paulo post ab aliis etiam prorsum te pulmonarium esse, et venam quandam in pulmone nimia agitatione disruptam phthisin tibi conciliasse, ac proinde vitam omnino te periclitari acciperem. Ah quoties opto ut matura mea morte vitam tuam redimere mihi liceat. Ah quam prompte, quam hilariter animulam hanc meam cum tanta ecclesiarum Christi publica salute effunderem. Scio quidem hominem te esse ac morti velut caeteros filios Adam obnoxium: scio, quod te sane attinet, sic omne tempus aetatis hactenus deguisse, ut multo minus te quam Catonem illum apud Ciceronem vixisse poenitere possit, quod non solum non frustra, verum etiam insigni et praeclaro fructu tot millium quibus vita tua profuit, natum te esse existimare possis. Verum quum nondum sis grandis admodum natus, sed constanti adhuc et optima aetate, quis, obsecro, Dei domus paulo amantior non multis lacrymis et suspiriis vitam tibi a Domino usque in defectam aetatem prorogari ardentissime cupiat? in tantis praesertim ecclesiae Christi periculis quae maiora profecto nunc quam unquam hactenus impendere videntur a tot coniuratis ac minime contemnendis, si potentia astutiae aestimentur, evangelii Christi hostibus, quibus fortiter feliciterque conficiendis unus tu multorum millium vice sufficere posses. Verum sic est meritum nostrum, qui exsecranda nostra ingratitude Domini contra nos iram magis atque magis irritamus, ut brevi regnum suum prorsus ablaturus a nobis videatur, qui Christi sui commodum ingum tanta insolentia iactamus, omnino etiam propediem excussuri, ubi prorsum nos (quo haud procul absumus) depuderit. Tu interim, quamdiu per valetudinem licet, perge, ut facis, exaedificare, communitre ac omnibus modis ornare domum Dei: quod si ipsi indigni sumus qui te superstitute diutius fruamur, tua tamen beata sors erit qui bonum certamen decertaris, cursum consummaveris servaverisque fidem,

2) De relapsis.

ac unum te ex bonis ac fidelibus illis servis esse gratulari merito possis, qui venienti Domino credita sibi talenta cum amplissimo foenore reddituri sunt, vicissim ab eo accepturi repositam iustitiae coronam, et in ipsum Domini gaudium, quod vere solidum et aeternum erit, intraturi.

De Galliae motibus sic variant rumores ut nihil prorsum certi sit cui fidem habere possimus. Ex te igitur certiora nos audituros speramus de *Conestabilis* restitutione et successu conatum regis *Navarrae*, de *Cardinalis* et Guisianorum fuga etc. Dominus sic omnia ista moderetur ut hinc pomoeria Christi sui quam latissime proferantur.³⁾

Iucunda mihi valde fuit de cancellarii a *Burgo* nepote historia, qui adeo invicta fide mundum vicit ac unius momenti cruciatus aeterno gaudio commutavit. Est hoc victoriae genus multo pulchrius longeque felicius, quo christiana tolerantia succumbendo mox deinde gloriosissime de mundo et principe ipsius triumphamus, quam quo privati de tyrannorum crudelitate manus ipsis inferendo vindicare, quod vix unquam feliciter cessit, conamur.

De *Sabaudi* cum Helvetiis foedere audio illum nihil impetratum nisi composito prius quod inter eum et Bernates est dissidio, atque tum etiam vestras res, quod hunc sane attinet salvas fore.⁴⁾

Concionatores Augustani,⁵⁾ qui illuc ex Saxonia evocati sunt a parum sano magistratu, supra modum turbant ecclesiam, Zwinglianis et sacramentariis, Schwermeris quos vocant, infensissimi, nunquam non nocentissimos haereticos esse clamantes: inter quos te quoque subinde exquisitis criminationibus dilacerant, non ferendam haeresim esse contententes quod in c. 1. ad Eph. scripsisti: Verissime quidem in coelo esse Christi humanitatem, non in terra: nec servari posse qui ita credit. Vide, mi observandissime frater, quo progrediatur istorum hominum incoercibilis furor et plus quam deplorata vesania, qui semel omnium contra veterum orthodoxorum patrum sententiam tam confiderenter damnant, quum ne scholastici quidem doctores idiomatum communicationem (ut vocant) ne-

gare unquam potuerint, quippe sine qua pleraeque de Christo antilogiae conciliari nunquam possunt.⁶⁾ Inculcant ad taedium usque omnium miras ubiquitates (sic enim loquuntur) in Christo disertis verbis, hunc etiam secundum humanitatem esse ubique asseverantes: quod si quis non credat, dividere eum Christum prodigiosis valde argumentis evincere conantur. Audio homines esse non solide doctos, sed temerarios et confidentes, qui *Lutheri* tamen autoritate niti videri velint. Is enim scripsit alienubi: Mortui sunt extra locum, quia quidquid extra vitam hanc est extra locum est, quemadmodum post resurrectionem exempti erimus a locis et temporibus. Sic Christus quoque extra locum est: contra illos qui captivant Christum loco, quum ubique sit. Neque enim verbum Dei segregatur a carne: ubi Deus est, ibi caro Christi est etc. Nituntur deinde *Brentio* qui in primum caput Actorum, inter alia quae monstrose sane scripsit, hoc etiam: Si humanam Christi naturam consideres, certe iam inde ab initio incarnationis fuit in coelo et in regno patris. Verum istorum autoritate premere et opprimere volunt omnes qui aliter sentiunt etc. Est igitur hoc novum theologorum genus quos boni viri Augustae inauditio haecenus nomine ubiquitistas vocant. Connivent ad ista hinc inde magistratus, alioqui iniquiores evangelio, fore sperantes ut hac occasione intestinorum inter nostros dissidiorum papismus minore propediem negotio reduceatur, id quod facile futurum quis non videat, quando sunt isti quidam nostris prorsum implacabiles maioreque longe nostri quam papistarum odio ardentis. Precemur igitur supplices patrem misericordiarum per Christum salvatorem, ut in praesentissimis istis periculis, ubi nullae iam hominum vires, nulla sapientia, nullae opes, possunt opem ferre, extento suo brachio ac omnipotenti manu, imo solo aspectu suo propitio, sola increpatione verbi sui, quum non restet alia ulla remedii spes, tempestatem hanc serenet atque tranquillet.

Bezam nostrum cum D. *Vireto*, optimos plane et doctissimos viros singularesque ministros ecclesiae Christi, ac praecipuos nostros amicos, amicissime nec minus honorifice saluta, ipsorum me apud Christum patrocinio diligentissime commendans. *Bezae* indicabis, DD. Meliorem *Volmarium* communem amicum paralyticum iam aliquamdiu decumbere, nec ullam eius restituendi spem esse medicis.⁷⁾ Est igitur ut tantum amicum piorum votorum suffra-

3) *Vix opus est ut te moneamus hos falsos fuisse rumores.*

4) *Ruchat* VI. 317: Les agents du duc renouvelèrent leurs instances auprès des Cantons assemblés le 5 janvier, pour une alliance et la restitution de ses terres. Les Bernois s'opposèrent à la première de ces demandes, leur différend avec le duc n'étant pas encore terminé, et pouvant être arrangé à l'amiable; il n'y avoit donc pas lieu de se presser. Quant à la seconde demande ils dirent que la guerre de 1536 n'avoit pas été entreprise à la légère, qu'on y avoit été forcé et qu'on n'avoit pu se dispenser de l'entreprendre sans manquer à l'honneur et aux sermens. Les Fribourgeois tinrent le même langage.

5) *N.* 3171.

6) *Hic bono viro humani aliquid accidisse videtur. Nec mirum, eos qui quotidie talibus logomachiis distrahebantur et tantum non dementabantur ad ultimum ipsos nesciisse quid dicerent suis formulis irretiti.*

7) *Adami Vitae philos.* p. 108. Aetate et morbis invalescentibus rude donatus Isnam in Algavia oppidum cum

giis apud Christum sedulo iuvenus, ne lento hoc morbo carnis infirmitate fatiscat, sed spiritus virtute suffultus constanti tolerantia exitum suum magno cum gaudio expectet.

Bene vale, praestantissime vir, incomparabilis Iesu Christi minister totiusque familiae christianae decus et columen, amice ac frater sincerissime, mihiq[ue] supra caeteros omnes mortales colende. Dominus te spiritu anima et corpore valentem et integrum sine reprehensione in adventu Christi custodiat. Vitoduri xx. Aprilis 1560.

Ambrosius Blaurerus
vere tuus si quisquam alius.

Salveat amantiss. Michael
Rosethus archigrammateus vester.

Significa quot Galli istinc
discesserint: nam esse aliquot
millia affirmant.

3184.

CALVINUS SCHENCKIO.¹⁾

*In Lutheranos invehitur et Augustae et ubique
terrarum tumultus moventes, et auctor ei est ut ab
eorum coena abstineat.*

(Manu scripta non exstat. Ed. Beza, sed Schenckii nomine
suppresso Gen. p. 225, Laus. p. 478, Hanov. p. 536, Chouet.
p. 307, Amst. p. 140.)

Nihil de Saxonice doctoribus narras, optime frater, quod non ubique plus satis tristi experientia notum sit. Quascunque enim occupant ecclesias, non stolidi modo confidentia, sed triculento etiam fastu pessundant. Genuit, fateor, Viteberga pios quosdam et cordatos homines: sed maior pars genuinam *Lutheri* imaginem se referre putat, si pro animi magnitudine, qua praeditus fuit vir ille, flatu arrogantiae turgeat. Idem et Ierosolymae olim contigit, quum sub apostolis illic maxime vigeret

ac floreret pietas: quia nulli infestiores ecclesiis gentium hostes fuerunt, quam qui inde profecti Iacobi et aliorum discipulos se iactabant. Non quod immodico studio, ut saepe fieri solet, addicti forent magistris quorum nomine superbiebant, sed ut fallaci praetextu obruerent veros omnes et sinceros doctores. Sic *Lutheri* simiae (paucos enim reliquit imitatores) Wittebergae nomen crepando, nisi protinus deditio fiat in eorum verba, ubique ingentes movent tumultus. Quum editus esset ecclesiae nostrae cum Tigurina consensus, nihil minus timebam, quam ut inde pugnandi materiam arriperet *Westphalus*. Tunc in certamen coactus descendi, ut bestiae ferociam compescerem. Postea miratus sum plurimos simili rabie esse infectos. Sic tamen eorum non modo incitiam, sed improbas calumnias detexisse mihi video, ut eorum fastum et putidam vaniloquentiam merito despiciant quicumque sunt mediocri iudicio praediti. Et sane non dissimulant sibi non nisi in tyrannica violentia residuum spem esse. Quod modeste bonam causam tueris, et sedulo caves ne vestris dissidiis turbetur ecclesia, laudo et tibi gratulor, modo vicissim cordate sustineas eorum pertinaciam, ut maneat in suo gradu Dei veritas, quam stultorum vel amentiae vel superbiae tantillum cedere fas non est. Libenter, si daretur facultas, vel ita ferret occasio, tibi arma suggererem: verum si Institutionem proxime editam legere non graveris, reperies, nisi fallor, in 17. cap. lib. 4. non poenitendum subsidium. Porro quod me consulis, an tibi sacram Christi coenam ex eorum manibus sumere liceat quibus haeretici sumus, quia negamus Christi carnem donatibus atteri: quanquam mali exempli rem esse video, si quis a coena abstineat, perversae tamen atque adeo perfidae simulationis esset, accepto concordiae symbolo, falsum illud et absurdum commentum, quod exitialibus praestigiis fidei principia evertit, vel tacite approbare, nisi clara et ingenua praecedat sanae doctrinae confessio. Nihil igitur melius fore arbitror, quam si libere palamque testaris, te eorum culpa a coenae participatione prohiberi, quia puram et genuinam Christi doctrinam non admittunt. *Beza* noster te plurimum salutat. Velim etiam ornatissimo viro Doctori N.²⁾ eiusque filio plurimam meis verbis salutem dicas. Vale, eximie vir et integerrime frater. Dominus te spiritu suo semper gubernet, praesidio tueatur et labores tuos benedicat. Genevae, xxii. Aprilis 1560.

familia commigravit. Ibi sive apoplexia sive paralysi correptus, postquam aliquot menses decubisset vitam finivit aetatis 64, salutis 1561 anno.

3184. 1) Nomen viri nihil cunctati reponimus, iacente *Beza*, quum haec evidenter ad N. 3171 respondeat. Ibi enim talia proponuntur ad quae iam Noster hic respicit. Cf. etiam *Schenckii* ep. prid. Non. Maias datam.

2) Conticimus nomen fuisse Gereonis Seyleri qui a. 1563 obiit.

3185.

CALVIN A L'ÉGLISE DE VALENCE.¹⁾*Envoi et recommandation d'un pasteur.*

(Copies Bibl. de Genève. Vol. 107. fol. 126, Vol. 107b, fol. 61. Berne VI. 855; Simler. Vol. 97. Bonnet. II. 330, Trad. angl. IV. 95.)

La dilection de Dieu nostre pere et la grace de nostre Seigneur Iesus Christ soit tousiours sur vous, par la communication du S. Esprit.

Treschers seigneurs et freres, puis quil a pleu a Dieu, que les choses se soyent si fort avancees par dela, il vous faut apprestre a soustenir de grans combats, comme il ny a doute quilz vous seront dressez en brief par satan, lequel met desia ses supposts en oeuvre pour machiner la ruine de tout ledifice de Dieu. Mais quoy quil en soit, vous avez a vous fortifier nompas pour resister a la rage des ennemis par layde du bras charnel,²⁾ mais pour maintenir constamment la verite de l'Evangile en laquelle nostre salut consiste, et le service et honneur de Dieu que nous devons plus priser que noz corps et noz ames. Nous ne pouvons mieux faire que de prier avec vous que le Pere celeste nous tienne en sa protection. Car de fait, quand vous serez assallis nous ne serons pas loing des coups. Mais celui qui a nostre vie et nostre mort en sa main despitera tous les efforts de ceux qui ne nous hayssent sinon dautant que nous sommes siens. Ceste retraite nous doit suffire pour nestre iamais estonnez. Cependant selon que vous aves requis, nous avons elu le frere qui va vers vous,³⁾ lequel sest employe par ci devant fidelement en loeuvre du Seigneur, et iespere quil continuera a lavenir, et que Dieu tirera ce fruit de son labeur

que son nom en sera glorifie, et nous aurons tous ensemble dequoy nous en resiouir. Surquoy nous le prions de vous tenir en sa sainte garde, vous armer⁴⁾ de constance invincible, et vous augmenter tous les dons de son Esprit. Ce 22. d'apvril 1560.

3186.

CALVIN A L'ÉGLISE DE MONTÉLIMART.¹⁾

Même sujet. Exhortation à ne pas se laisser aller à des démonstrations provoquantes.

(Minute Bibl. de Genève. Vol. 107a, fol. 347. Bonnet II. 332. Trad. angl. IV. 96.)

La dilection de Dieu nostre pere et la grace de nostre Seigneur Iesus Christ soit tousiours sur vous par la communication du saint esprit.

Treschers seigneurs et freres, comme nous benissons Dieu du bon desir²⁾ quil vous a donne de vous assembler en son nom pour linvoquer et estre enseignez et confermez en la doctrine de salut, aussi nous navons pas voulu faillir de nostre part a vous y ayder, entant que nous en avons eu le moyen. Or pource que nous avons este advertis quil estoit besoing de vous adresser homme suffisant en scavoir et prudence, nous avons requis le frere present porteur de vouloir accepter ceste charge, pource que nous navions pas homme en

4) animer Bt.

3186. 1) *Hist. eccl. I. 219. Cf. 343:* Ceux de Montelimart soulagés par le seneschal du pais de Valentinois nommé Bourjac, acheminés par un Cordelier nommé fr. Tempeste preschant la verité asses rondement en son habit, dresserent leur Eglise par le ministere de Frç. de St. Paul à eux envoyé de Geneve, ayant auparavant exercé la mesme charge es terres de Berne. — *Il s'agit là de l'ancien pasteur de Vevey, autrefois contraire à la prédestination et fréquemment nommé dans la correspondance de 1551—1554. Il faut que depuis il se soit abstenu de toute critique relativement à cette question. Il est très-vraisemblable que c'est lui qui est recommandé à ceux de Montelimart comme devant être temporairement leur ministre. L'autre église à laquelle il doit avoir eu des obligations est Poitiers qui était alors réellement dissipée, c. à. d. gèneé dans l'exercice du culte, avec celle de Châtelleraut, par la présence du Roy et des Guise en Nov. 1559. (Hist. eccl. I. 319). A Montelimart quelques gentilhommes s'emparèrent de vive force de l'église des Cordeliers, mais après la catastrophe d'Amboise, les Guise y envoyèrent le Sr. de Maugiron avec des troupes. Les gentils-hommes prirent la fuite, les citadins trompés par des promesses déposèrent les armes, et les persécutions commencèrent. St. Paul retourna à Genève. (Arnaud, I. 40.)*

2) plaisir Bt.

3185. 1) *Hist. eccl. I. 219:* Les Eglises se dresserent es principales villes de Dauphiné avec une merveilleuse ardeur, surtout à Valence, ville episcopale et université celebre, premierement par le ministere d'un nommé Pierre Bruslé auparavant advocat à Metz, puis par Gilles Solas de Montpellier, quand Bruslé dut se retirer. Auquel fut adjoindt puis apres un nommé Lancelot Angevin et gentilhomme de bon lieu à eux envoyé de Geneve. *Comp. La Planche p. 284. Arnaud, I. 38.*

2) *Ibid. p. 342:* Quant au Dauphiné il y eut de terribles remuemens qui commencerent premierement à Valence. Car quelques esprits petulans, qui ne se contenterent d'un estat mediocre et paisible, vouloient se manifester en public, les autres non. Voila le commencement de leur division et la source dont un grand mal survint puis apres. Les nouveaux venus et plus hardis entrepreneurs, ne se voulans assubiettir au consistoire desia dresse, ingerent le temple des Cordeliers estre propre pour faire leurs predications, duquel ils se saisirent aussitost et y feirent prescher publiquement, et de plein iour an son de la cloche etc.

3) *Le ministre Lancelot.*

main lequel a nostre advis vous peust mieux contenter. Ce que nous aymons mieux que vous connoissies par experience, que de vous en faire plus long recit. Et voyla aussi qui nous a induits a lexhorter plus instamment. Car a la verite il avoit bien quelques raisons pour sexcuser, mais en la fin il sest soumis a semployer envers vous avec les conditions que nous avons trouve et iuge estre equitables. Cest quen premier lieu il soit en liberte de retourner a une autre Eglise a laquelle il est oblige, sil plaist a Dieu par sa bonte infinie de remedier a la dissipation qui y est advenue. Car combien que selon les homes, il pouvoit quitter ceux qui se sont porte laschement aux combats, toutesfois selon le devoir dun vray et fidele serviteur de Iesus Christ, il sest seulement retire avec eux pour quelque temps, souffrant a y retourner quand le troupeau seroit recueilli. Afin donques de ne donner point occasion a ceux qui ne sont que trop foibles de se refroidir ou se desbaucher du tout, nous ne lavons pas ose induire plus outre que de vous aller servir pour le temps quil pourra, sans faire tort a ceux qui sattendent a luy. Ainsi nous vous prions de ne point trouver mauvais si vous ne laves que par emprunt, et quil ne soit accuse de legerete sil estoit contraint de tenir la promesse quil a desia faite ailleurs. Toutesfois ce cas advenant nous ne faudrons point a vous pourvoir le mieux que Dieu le nous permettra. Et nous esperons quil ne vous faudra pas au besoing, et aussi quil nous guydera par son Esprit pour elire homme qui vous soit propre. Il y a aussi un autre point, ■ scavoir quil ne peut pas estre long temps absent avec sa femme, et surtout dautant quil la laissee long temps malade pour le service de l'Eglise, et sil continuoit encore, on lestimeroit inhumain. Parquoy sil plaist a Dieu quil reside avec vous, il seroit besoing quil retirast sa dicte femme et son menage pour semployer plus librement a son office. Ce pendant nous vous prions affectueusement davoiregard a leur subvenir, comme chacun de vous peut iuger quel regret cest a un homme Chretien dabandonner sa famille et la laisser en disette et necessite. Car nous vous povons testifier quil niamais fait amas des biens de ce monde, tellement quil faudroit que sa femme et ses enfans endurassent fain et soif en son absence, sils nestoyent secourus par vous. Mais pource que nous pensons bien que vous seres asses enclins de vostre bon gre a user de toute humanite en cest endroit, ce nous cst asses de vous en avoir advertis. Le principal est que vous le receviez comme vous estant adresse de nostre Seigneur Iesus Christ pour vous porter la pure verite de l'Evangile, qui est le thesorer inestimable auquel gist toute perfection de felicite. Car de fait cest aussi ce quil cherche sur tout de

Calvini opera. Vol. XVII.

voir le fruit de son labeur, quand il travaillera fidelement pour vostre salut. Et si vous portez telle reverence que vous devez a la parole de Dieu laquelle il vous annoncera, nous esperons bien que vous ne defautes point quant au reste.

Pour faire fin, dautant que le frere que vous aves envoye nous a donne a entendre quavec le temps vous series en deliberation de faire prescher en public, nous vous prions de vous retenir quant a cela, et ny penser point iusqua ce que Dieu donne meilleure oportunité. Vray est que nostre affection est de vous espargner. Mais aussi nous ne voyons pas quil soit requis de vous avancer si fort: plustost il nous semble quil suffira bien que vous taschiez et metties peine daugmenter le troupeau, et recueillir les povres brebis esgarees,³⁾ et cependant vous tenir quois, sans rien changer pour les temples, moyennant que vous soyez separez de toutes les pollutions qui sy commencent. Quand vous ferez vos assemblees paisiblement par les maisons, au moins la rage des malins ne sera pas sitot enflambee, et vous rendrez a Dieu ce quil requiert, ■ scavoir de glorifier son nom purement, et vous garder impollus de toutes superstitions, iusqua ce quil luy plaise ouvrir plus grande porte. Sur quoy nous le supplions, tres chers seigneurs et freres, vous gouverner par son Esprit en telle prudence, vertu et simplicité quil verra estre bon, cependant vous tenir en sa sainte garde, et vous fortifier en telle perseverance quen la fin nous soyons recueillis ensemble en son repos eternel. Ce...⁴⁾

3187.

BULLINGERUS CALVINO.

Denuo solide demonstrat de colloquio cum Lutheranis instituendo desperandum esse et si vel instituat fructus inde nihil ad stabiliendam concordiam redundaturum esse, allatis exemplis ex iis quae modo in Frisia, et Richenwillae, et Heidelbergae, aliisque in locis tam per principes quam per theologos aguntur.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 117b, olim Epp. Tom. II. fol. 428. Simler. Vol. 97. Inscriptio desideratur.)

S. D. Multae sunt causae cur tanto tempore ad epistolam tuam,¹⁾ vir colendissime et frater in

3) esparses Bt.

4) La date de cette lettre n'est pas indiquée. Nous supposons qu'elle partit en même temps que celle pour Valence.

3187. 1) recentior aliquam quam N. 3157 nisi fallimur.

Christo carissime, nihil responderim, ac ne nunc quidem respondere diligentius instituerim: praesertim vero quod conclusio illius tuae epistolae tam fuerit acerba et pugna²⁾ ut videre non potuerim quin (quod dudum me vereri dixi) committi me tecum oporteret, si pergeret ad illam prout scripta est a te respondere. Caeterum nolo tecum contendere: quemadmodum et tu tandem huc inclinas ut dicas: Iudicem te ferre malo quam tecum litigare. Ego vero ne iudex quidem esse volo: iudicium purgatis affectione vehementiore animis et consensu nostrae permitto, et te in Christo diligere pergo. Accedebant et aliae causae. Scribebam enim tum, quum tua mihi redderetur epistola, libros meos contra Anabaptistas,³⁾ quibus affixus inhaesi in Martii prope medium. Successerunt dein varia negotia ecclesiastica, et conciones plurimae mihi pro isto tempore habendae. Inde sequutum est examen scholasticum, a quo ne nunc quidem explicavimus nos in universum. Praeterea audiebam te periculosius confictari cum morbo pectoris, quo nomine etiam tibi volebam parcere. Interea quoque observare volui antagonistas illos nostros, quid dicerent aut facerent, unde colligerem quid ex colloquio, si quidem ullum institueretur aequum, fructus sperare liceret. At quo diutius exspecto et collustro omnia, hoc minus spei affulget. Ubique enim Lutherani, tam docti quam vulgares, in nos et nostram doctrinam, et quidem in te vehementius, saeviunt quam in ipsos papistas, neque potuerunt hactenus eos tot committigare scripta. Testantur viri pii et docti, qui ex multis Germaniae locis ad nos scribunt literas, se omnem abieciisse spem concordiae, et quidem dudum, maxime hoc tempore, nec videre se quid commode fieri possit, quam ut negotium committatur Domino, nos vero orationi instemus et veritatem citra contumeliam, dieteria et concertationes asseramus constanter, ac aliam operiamur occasionem quam Dominus suppeditet etc. Quae sententia ut mihi non improbatur, ita vereor Dominum eum se exhibiturum nobis aliquando qualem se olim impetrantibus Diocletiano et Maximiano pastoribus ecclesiae exhibuit, quod quidem fuisse prosequitur Eusebius in principio lib. 8 Eccles. historiae.

In Frisia⁴⁾ a morte Martini Micronii viri optimi invaserunt Lutherani ecclesiam Nordensem, et alias quoque nonnullas easque ad ritum illum suum Saxonicum plane crassum reformare nituntur, abolitis sanctis et moderatis ritibus quibus hactenus ecclesiae illae non sine fructu usae sunt. Idem nuper fecerunt in ditione Rychenvillensi,⁵⁾ ubi docet

2) scil. propter diversam opinionem de colloquio.

3) Der Widertöufferen vrsprung etc. Ienner 1561 Zürich. Postea etiam latine.

4) Audisti modo Dathænum. N. 3177.

5) Tutores comitis Friderici, Georgii filii, nempe Chri-

reverendus senex D. Matthias Erbius, principes Wirtembergensis, Bipontinus et Hanoviensis. Mandarat optimus princeps beatae memoriae Georgius ne quid novaretur in illis ecclesiis,⁶⁾ at coguntur modo positus ritibus recipere Wirtembergensem⁷⁾ vel Brentianam, quam pastoribus plerisque reclamantibus obtrudere volunt, etiam populo invito. Editus est ab illis libellus, in quo ut absurda non pauca urgent ita Zwinglianos nominatim condemnant.⁸⁾ Fervet alius hac in re Wirtembergensis princeps, quem caeteri fere omnes suspiciunt atque sequuntur. Dimisit ita pridem doctissimum virum D. Thomam Naageorgum, quod regno eius antichristiano carmen adiunctum esset de coena.⁹⁾ Nescio tamen an iterum in gratiam ipsum receperit. Nam intra mensem nihil amplius scripsit. Principis concionator D. Iacobus Andreae superioribus diebus librum germanicum edidit quo calendarium cuiusdam nebulonis confutat etc.¹⁰⁾ In eo diserte fatetur se doctrinam D. Lutheri de coena tenere, nec sperari posse concordiam ullam nisi simpliciter credatur omnipotenti verbo Dei, omissisque interpretationibus recipiamus illud: Hoc est corpus meum. Acta quidem esse quaedam cum Zwingliani de

stophorus dux, Wolfgangus Bipontinus, et Philippus Hanovia-Lichtenbergensis, inde ab a. 1558 hanc ditionem ad normam Lutheranismi reformare coeperant.

6) Quod urgentes Erbius et eius collegae quatuor munere abdicati sunt. Erbius Rappoltivillam se contulit ibique sub domino Egenolfio ecclesiam reformavit. (Röhrich, Mith. III. 289.)

7) Ordinatio ecel. Comitatus et ditionis Montbelgardensis et Richenvillensis et statuta huic affinia quae Deo favente in posterum in his regionibus observabuntur. Tab. 1560. 4. Kirchen-Ordnung der Grave vnd Herrschaften Mimpelgart vnd Reichenweiler auch wie es derselben anhangenden Sachen vnd verrichtungen hinfüro gehalten vnd volnzozen werden soll. Tüb. 1560. 4. Autor fuerat Schnepfius, a. 1536. Iudicium de ea legisti N. 506. Anno demum 1568 gallice versa a ludimagistro quodam Grimault Basileae impressa est. (Brent. Ep. ad Marbach. in huius Epp. p. 113. Schnurrer, Erl. d. Wurt. K. Ref. G. p. 172. Röhrich, l. l. I. 293.)

8) Quod non cadit in: Bekanntnus u. Bericht der Theologen und Kirchendiener in Wtbg. von der warhaftigen Gegenw. d. Leibs im Abendm. 19. Dec. 1559. (Pfaff, Acta ecel. W. p. 332), in quo quidem Zwingliani nominatim non traducuntur.

9) Thom. Kirchnerer Straubingensis, post alia ministeria Stutgardiae ad S. Leonardi concionator, editis autoribus classicis et latinis carminibus clarus. Inter alia: Regnum Papisticum: adiecta sunt et alia quaedam 1553. 8. Mireris eius heterodoxiam demum post sexennium elapsam fuisse notatam. An de alio quodam carmine hic agitur? A. 1559 edidit: In catalogum haeticorum Romae editum satyra. Et de dissidiis componendis ll. ll. quae tamen hic non pertinent. Stutgardia Basileam se contulit, denique minister fuit in Palatinatu Wislochiae ubi mortuus est.

10) Neque de tali calendario, neque de tali Andreae libello quidquam memoriae proditum nobis innotuit. Simlerus Staphyli nomen margini adscripsit, sed et de hoc nobis non constat.

concordia, sed ea spe quod hi deberent concedere ad Lutheranos. Itaque et alia nunc scripsit qui inter optimos numeratur, et de quo quidam nescio quid expectarunt. Augustae Vindelicorum de ubiuitate corporis Christi tam impotenter contenditur,¹¹⁾ ut vehementius non possit in ipsis Saxoniae urbibus maxime crassis, et ipsi etiam Philippo adversis. Qui eis contradicunt et proprietatem naturarum conservare volunt appellantur haeretici, qui cum Nestorio personam Christi dividant atque lacerent. Haydelbergae dimissus est¹²⁾ a principe D. Guilhelmus Klebzius Brandenburgensis, quod in concertationem venisset cum D. Tilemanno Hesshusio, qui qualem ediderit vel invulgaverit confessionem de hac re sacramentaria intelliges ex hoc libello¹³⁾ quem curavi in tui gratiam converti e germanico in latinum, ut legere posses. Qualis autem hic Tilemannus est, tales sunt reliqui Lutherani omnes, et utinam nonnulli non crassiores et vehementiores. Quia vero et Tilemannus dimissus est a principe, non equidem propter ineptam eius doctrinam de coena sed propter hominis acerbiteriam etc., mittuntur nunc ad principem legati, qui obtestantur nomine aliorum principum protestantium, ut caveat sibi a novo dogmate Zwingliano et Calviniano etc. Neque scio si generosi Erbacenses comites¹⁴⁾ amplius tantum sibi polliceantur quantum aliquando re non propius inspecta. Ut enim docti Lutherani plane furiunt et nullum rationibus acquies locum cedunt, ita principes plerique urgent in eo fore pacem si retineatur Augustana confessio, fugiatur autem Zuinglianismus et Calvinianismus, quem Imperator cum aliis ordinibus imperii ne audire quidem sustineat etc.

Quae vero antea facta sunt antea exposui: quae quidem omnia me commoverunt et movent ut non putem ullum dandum colloquium aequum, aut si aliquid detur parum inde fructus ad nos rediturum, sed incommoditatis et damni plurimum. Eventus enim rerum et innumera quae facta sunt et fiunt ita me timere compellunt. Boni ergo consule, mi Calvine, si libere quod sentio et quod alii quoque sentiunt apud te amice expono. Tu quidem amplissima tibi ipsi et nobis polliceris, quae tamen optare nos quam consequi facilius credunt quibus antagonistae rectius cogniti sunt etc. Proponis

nunc quoque capita aliquot¹⁵⁾ ad quae speras concordiam posse constitui inter nos: quae ego quidem minime ab illis recipienda fore metuo. In illis ipsis sunt quaedam de quibus dudum monuimus quod eiusmodi sint ut a nobis omnino recipi non possint. Cuius generis est modus ille incomprehensibilis, miraculum item in coena et quod attinet vocem *substantialiter*. Exponis illa tu quidem ut videantur tolerabilia esse: sed expeditius est si in controversiis componendis omittamus voces novas, ne ulla sit opus operosiore expositione. Recte tu quoque scribis: Reatus non ascribitur receptioni, nec usquam legitur, nec rationi consentaneum est in damnationem cuiquam cedere quod Christum recipiat, sed damnantur qui eum respuunt etc. Caeterum hoc adeo non persuadebis Lutheranis crassioribus ut ne D. Iacobus Andreac, cuius modestia multis videtur insignis esse, illud sit recepturus. Contendit enim ille Christum ab impiis vere recipi sed ad iudicium etc. Id quod nunc iterum repetit in libro suo germanico cuius paulo ante memini. Nunquam vero simpliciter colloquia detrectavi omnia, id quod intelliges si rectius mea et nunc et olim ad te scripta expendieris. Quaeso, mi frater, ne contendamus de iis quae nusquam adhuc sunt neque futura sapientibus videntur. Amemus autem mutuum et pergamus in eo in quo recte consensimus, expectantes Domini auxilium qui invocantes se et recte ambulantes nunquam deseret.

Tristia admodum referuntur ex Gallia de seditione mota et horribili fidelium persecutione. Oramus Dominum ut ecclesiae eius misereatur. Rem vero tu vel Beza noster gratissimam feceritis si veritatem ac rem omnem uti habet brevibus scripseritis ad nos, ut possimus illis respondere qui convertunt omnia et detorquent ad invidiam evangelii. Sunt qui manifeste asserant, seditiosa illa consilia Genevae esse nata.¹⁶⁾ Ego vero contendo laudentiam concionatoribus irrogari iniuriam. Semel enim et iterum scribebas, esse qui impatientius ferant tyrannidem, vos autem suadere ne quid armata manu tentent etc. Id ipsum scripsit etiam Beza noster.

Vale in Domino, carissime frater, et commenda nos Deo precibus tuis. Salutant te fratres omnes. Saluta symonistas omnes. Tiguri 28. Aprilis anno 1560. De rebus Anglicis et Scotiis nihil scribo, quod sciam te omnia illa rectius novisse.

Bullingerus tuus.

11) vide Schenkii ep. N. 3171. 3184.

12) iam quidem 16. Sept. 1559. (N. 3115.)

13) De praesentia corporis Chr. in coena contra sacramentarios. Jen. 1560. 4. (Planck V. 2. p. 382.) Wilkens, Hesshus. p. 59. Seisen, heidelb. Ref. p. 95. Qui solum latinum exemplar viderunt. Germanice primum editum constat et ex h. l. cf. Wolfii epp. proxime seqq. Cf. Leukfeld, hist. Hesshus. p. 15 et. Qui non nisi eid. Magd. 1561 et Nor. 1561 laudat. Senatus Argent. Zanco autore imprimi vetuerat. Haecenus corrigenda quae diximus in Prolegg. IX. 41.

14) quorum alter Georgius Calvini discipulus fuerat.

15) Haec videntur referenda ad N. 3140.

16) Iam ex ep. Bezae N. 3114 quam ipse infra citat, quid rei erat, colligere poterat. Calvinum et Bezae revera publice accusatos fuisse ex ipsis senatus Genevensis Commentariis colliges ubi illi ad 9. Apr. se defendunt et de sua innocentia protestantur, simul accusatis calumniatoribus quos senatus in vincula conici iussit.

3188.

WOLPHIUS BULLINGERO.

Tradit ei versionem suam libelli Heshusiani quem e germanico latinum fecerat in gratiam Calvini.

(Ex autoschediasmate bibl. Turic. civic. F. 41. olim. Epp. VI. fol. 285. — Simler. Vol. 97.)

D. Bullingero V. C. Ioannes Wolphius¹⁾ S. D.

Saepe et multum cum singulari dolore cogito, *Bullingere* pater, quantum haec de eucharistia contentio progressus evangelii sit remorata. Hoc autem potissimum tempore has cogitationes in animo meo resuscitarunt, et nulla iniuria lacessitae Ioachimi *Westphali* invectivae, et aliorum eiusdem factionis non tam ineptae quam importunae confessiones. Qui dolor auctus iam recens edita *Tilemanni* confessione quin ad meam erga te observantiam summam accessisset, effectum est facile, ut quemadmodum velles, *Tilemannicam* illam confessionem facerem latinam. In quo certe quanta fide et diligentia mentem et sententiam scriptoris spectaverim, tu non solum ex meis ad D. *Calvinum* hac de re datis literis, verum etiam ex ipsa versionis lectione cognovisti. Porro quum huius conversionis exemplum meum ad *Calvinum*, cuius gratia potissimum scriptum hoc voluisti latinum fieri, *Genevam* miseris, ut aliud apud te exstaret, hoc ipsum tibi manu mea descriptum destinavi. Nam quum hoc agas ut, qui germanica *Lutheranorum* scripta impediti ignorance linguae non legunt, quoquo modo intelligant, non ut persuasum est aliquibus omnem contentionem esse inter nos et illos in verbi controversia positam, multoque magis illos non doctrina solum et studiis, verum etiam odiosa et eiectione et scriptis inimicis, quasi castris pariter et armis, a nobis dissidere: sane ut id facerem et ad institutum tuum utile et tibi gratum fore existimavi. Eius enim generis atque modi hoc est scriptum ut ex eo non tam animos quam doctrinam horum hominum, qui quidem velint, facile queant explorare. Veluti ardere eorum animos odio, nostrorum doctorum acerbae illae contumeliae et venenatae calumniae significant. Doctrinam autem et crassissimis ac densissimis esse circumfusam tenebris et dissidere a se ipsa secumque discordare docent nos eorum pronunciata extra modum absona et absurda et secum ipsa pugnantia, quaeque et sanae mentes et sacrae literae et sacramenta ipsa aspernentur ac respuant. Quae quum ipse multo plenius et melius

quam ego possim vel cogitatione comprehendere vel verbis efferre intelligas, non necesse habeo commemorare. Illud potius te, reverende pater, oro ut hoc quidquid est mei in te pariter atque rempublicam ipsam studii benigne accipias, et me qui te summa observantia colo, quod soles, ames.

3189.

WOLPHIUS CALVINO.

Mittit ei libellum Heshusii ab ipso latine versum et simul cuius farinae sit ostendit.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 32. Exstat quoque in eodem cod. Turic. ac praecedens, fol. 163 et apud Simlerum.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis antistiti vigilantissimo domino suo reverendo.

S. P. Mittit ad te, *Calvine* vir clarissime, D. *Bullingerus* quam ab autore germanice scriptam ego ipsius hortatu latinam feci *Tilemanni* de coena Domini confessionem. Qualis autem vel sit illa autoris ipsius germanica scriptio, vel videri tibi debeat, haec mea translatio te certe, in quem potissimum scribitur, admonendum duxi. Ac *Tilemannus* quidem, quod pro eo ac¹⁾ iudicio vales ipse facile videris, novum ac quod non antea plus centies sit eversum, argumentum nullum affert, nisi nobis nihil sit ad haec duo quod respondeamus: quorum alterum ab Ill^{mi}. Principis Electoris *Palatini* Constitutionibus ecclesiasticis,²⁾ alterum a germanica quadam cantilena ducit. Sed libellum illum, qui alioquin est parvus et, quia praeter male constitutam propositionem habeat nihil, futurus fuerat multo minor, sic tamen conviciis et calumniis replevit ut, si nominis sui inscriptione abstinere eum modo siverisset ambitio, famosus posses appellare. Est enim, ut omittam alias, mera calumnia quod Anabaptistas et *Suenckfeldium* nobis annumerat: quorum illi nullum in ecclesiis nostris locum habent, hic de corpore Christi in coelestem gloriam assumpto docens, ad illos propius quam ad nos accedit, utrique a nobis *dis̄ diā nasōw* dissentiant. Est venenata ac pestifera calumnia quod Ill^{mi}. Principis Electoris *Palatini* ecclesiasticas Constitutiones, quas fortasse nunquam nostri viderunt, quasque esse extra omnem controversiam positas ipse non igno-

3188. 1) *Bullingeri affinis*, v. d. m. ad aedes B. V. et professor Turicensis vite not. 13. praeced. ep.

3189. 1) sic uterque codex. Scribere volebat: pro eo quo.
2) Ottonis Henrici a. 1556. (Richter, KOÖ. II. 177.)

rat, a doctoribus nostris condemnari scribit. Equidem et illum ipsum Principem *Palatinum* nos cultu et honore maximo dignum ducimus, et eius ipsius parentes atque proavos nostri maiores semper coluere. Quaecunque ergo seu in religionis, seu in civilibus et externis rebus, ad salutem atque incolunitatem suorum hominum tuendam constituit, ea non dico damnare sed etiam leviter culpae est alienum a nostra erga Ill^m Principem illum observantia summa ac prope singulari. Sed etsi sint Constitutiones et cantilenae quae nostrae, quam sacrae literae ipsae probant, doctrinae maxime adversentur, illius in nos furoribus suffragentur, an ideo causa cademus? Annon constitutionibus et cantilenis constitutiones et cantilenae poterunt opponi? Egregium vero se et expeditum disputatorem eo ipso praestat quod quae ex illa crassa de corporis Christi in sacra coena praesentia opinione vere colligi possunt absurda dogmata, non quemadmodum oportuit certa ac solida demonstratione, sed quod ei fuit factu facilius, infatigatione sola refellit. Quo ipso quid, quaeso, est absurdius? quid item ridiculum magis? perinde enim facit ac si Cleonem Aristophanes, quem habere pedem alterum in castris alterum in concione dixerat, curiositatis sive *πολυπραγμοσύνης* accusasse videri nolit, aut si Demosthenes suis civibus adversus Philippum multa consulens, videri nolit Philippum urbis imperio prohibere. Ita ille non vult videri cum papistis consentire quum propositionem illam: Hoc est corpus meum, perinde ac papistae solent corporaliter et realiter exponat: non vult esse ubiquista quum corpus Christi dicat ubique esse, eodemque in reliquis omnibus modo. Quamobrem eum, quando potius conviciis et calumniis quam solidis argumentis pugnandum sibi duxit, quo pugnae genere scit ecclesiae plus damni quam utilitatis afferri, sane miror te et Zuinglium in quos adeo acerbe et petulanter inveheretur potissimum sibi delegisse qui ambo quas non sentiretis eius contumelias vobis minime graves possetis existimare. Ille enim vita hac defunctus hisque miseriis et molestiis omnibus exemptus et mali nihil sentit et apud superiores in Domino suavissime conquiescit. Tu vero, *Calvine* doctissime, qui Gallus es natione et germanici sermonis usum nullum habes, quid ille in te conviciorum exspuat, nihilo magis quam ego si arabice increper, intelligis.

Me vero, ut illo omisso iam de mea translatione aliquid dicam, scito etsi id assequi non potuerim, ut eius quem theologiae doctorem ipsa libelli inscriptio praedicat dignitati mea latina par esset oratio, tamen quanto potui studio in hoc incubuisse, ut quando me verborum illius vestigiis insistere vel res vel verba ipsa non sinerent, saltem eius mentem et sententiam propriis et gravibus et fervorem doctoris huius referentibus verbis afferrem.

Ubi vero illi ipsi usu venit ubi vel memoria lapsus, vel iudicio suo falsus, modo quod assumpsisset nulla conclusione determinaret, modo quid sibi vellet aut ego non assequeretur, aut fortassis etiam ipsemet nesciret, certe necesse habui quae videretur ad propositum eius aptissime convenire sententiam afferre. Veluti in eo * paragrapho quem de demonstrationibus Euclideanis scribit, ubi te et Zuinglium agnoscit acutos et eruditos philosophos, quod assumit, ad verbum in germanico eius scripto, sic habet: „quoniam ratio non valet in fidei rebus“ — ibi sistit orationem nec procedit ad ullam conclusionem, sed subiicit illa verba: „quomodo vellemus nos alias credere quod tres personae unus deus sunt?“ Quid hic faceres, *Calvine* doctissime? Ego quod interpretem fidem decet mutata orationis forma quam autor tueri velle videbatur sequutus sententiam cum locum sic verti: „Sed in rebus religionis atque christianae fidei humana ratio in consilium nequaquam adhibetur. Qua enim ratione adducemur ad credendum tres personas deum unum esse?“ Ac rursus in eodem * paragrapho, ubi de Euclideanarum demonstrationum autoritate minuenda verba facit, si verbum verbo reddas quod germanice scripsit, sic habet eius oratio: „Si Euclidis demonstrationes ac non Dei verbum in ecclesia Dei debent valere, est profecto apud Christianos putridum argumentum“ etc. Quid tu, *Calvine* doctissime? Annon ex his verbis contra *Tilemannum* colliges? Certe enim si demonstrationes Euclideanae ex quibus dicit argumenta vestra sumi, verbo Dei praeferrandae fuerint, argumenta vestra non erunt, ut ipse dicit, putrida, sed bona ac firma. Quem sensum ego, quoniam cum mente et sententia scriptoris pugnat, non sum ausus sequi, sed eum locum transtuli ad hunc modum: „Ac nisi demonstrationibus Euclideanis plus quam Dei verbotribuendum videatur, putridum sane est et videbitur hominibus christianis hoc argumentum“ etc. Quae modo in verbis, modo in membris et incisus aliena a proposito suo et secum ipsa pugnantia ponit, ut *adesse contra naturam*, quod ego intelligo, adversante et repugnante natura; et *ita adesse ut de natura nihil decedat et immutetur*, quod ego secundum naturam aut naturae ipsius habitu adesse accipio, itemque *adesse corporaliter sed non corporali modo*, et alia generis eiusdem quae et ad translationis rationem minus spectant, et citra circumductionum atque sententiarum confusionem poni potuere praetermitto. Sed et haec ipsa non eo perstrinxi ut vel te quid esset observandum admonerem, vel auctoris existimationi apud te detraherem, sed ut ostenderem quanta fide et diligentia quum verba tum mentem auctoris in convertendo spectaverim teque sine *Tilemanni* iniuria conviciorum eius certiores fecerim. Haec ipsa vero non tam otii quam meae erga te

benevolentiae atque observantiae meique etiam in ecclesiam ipsam amoris abundantia, sed et dolore quem ex recordatione calamitatis publicae capio, pluribus verbis ad te scripsi. Est enim dolendum, hos homines, his praesertim tam deperditis moribus et temporibus, in homines innocentes insanire, quam vel Antichristo profligando vel restaurandae pietatis et morum disciplinae studere malle. Ac quum plerique eorum, ut res ipsa clamat, nominis sui nobilitandi improbo studio concitati libellos illos emittant, cui non doleat ipsos, siquidem fieri illustres omnino velint, non potius, ut homo graecus olim, Dianae quam Christi templum incendere? Sed ne te diutius a tuis negotiis detineam, finem iam scribendi facio, teque, ut et illud officium meum aequo animo accipias et me quod soles ames, vehementer etiam atque etiam oro.³⁾ D. Bezam, D. Macarium, itemque Geonvilleum et caeteros meis verbis salutes velim. Datae Tiguro calend. Maii an. M. D. LX.

Iohs. Wolphius tuus.

3190.

BEDFORDUS¹⁾ CALVINO.

Litterae commendatitiae. In Anglia res religionis lentius quidem sed tamen procedunt.

(Ex autographo Cod. Coth. 405. fol. 101.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fideli ecclesiae Genevensis pastori.

S. P. D. Quum Silvius Perottus Italus, et Petrus Willis Anglus isthac iter facturi essent, nolui eos venire absque meis literis, partim ut te salutarem, partim ut testimonium praeberem horum pietatis: uterque enim religioni favent * et utrique bene esse cupio. Quocirca mihi gratum erit audire quod humaniter isthic accepti sint. Quod vero ad religionem spectat, etsi non ea fiat promotio quam maxime cuperem, tamen in dies maiori spe ducor, ut ea feliciter procedat. Si quid ego interim tuae et tuae ecclesiae causa hic praestare possum, libere ea sine ulla exceptione ad me scribas. Aliud quod in praesentiarum scribam non habeo, nisi quod se-

³⁾ Reliqua a Cod. Turic. absunt.

3190. 1) Francis Russel second earl of Bedford, reginae Elisabethae a consiliis intimis. (N. 2264.)

renissima Regina Dei gratia recte valet. Bene et feliciter vale piosque omnes meo nomine salutato. Londini iiii^o. die Maii 1560.

Tuae Pietati addictissimus
F. Bedford.

3191.

BULLINGERUS CALVINO.

Iudicium de nova confessione Wirtembergensi.¹⁾

(Fragmentum autographon quod asservatur in Bibl. civ. Sangallensi MSS. T. 37, Epp. VIII. fol. 312. Inscriptio desideratur et initium abscissum est.)

— — Legi confessionem vel coniurationem potius theologorum Wirtembergensium, ac video illos paucissimis demptis recidere ad vomitum vel ad papismum. Non aliter sentiunt papistae. Quanquam magis accedant ad deliria Schuenkfeldii dum disserunt de ascensione corporis Christi ad coelos etc. Video prorsus actum et desperatum esse de concordia sincera. Vi enim errorem isti foedum in mundo retinere volunt. Iudicium ergo Dei tam certo subibunt quam certa et indubitata sunt pronunciata Dei. Sicut olim Deus exercuit ecclesiam persecutione gravi dum inter se pastores altercarentur, ita nobis quoque fiet. Dominus misereatur nostri. Vale. Festinantissime haec scribo 5. Maii 1560.

Tuus Bullingerus.

3192.

HALLERUS BULLINGERO.

Nunciat quae rescivit de coniuratione Ambosiana.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 115, olim Scrin. B. Epp. Tom. VIII. fol. 2997. — Simler. Vol. 97.)

3191. 1) a synodo Stuttgardiensi d. 19. Dec. 1559 conscripta, Brentio autore, quum Hagenius minister Nürtingensis (N. 3109) Calvinismi suspectus cum caeteris eidem subscribere cogeretur (Pfaff, Acta p. 332. Hartm. u. Jaeger, Brenz II. 373) cf. etiam N. 3187. Edita est a. 1560. Titulum supra dedimus.

Clarissimo viro D. Heinrycho Bullingeri Tigurinae ecclesiae pastori fidelissimo domino suo honorando et compatri carissimo.

S. De Gallico tumultu multa adhuc variaque feruntur. Ex quibus ut forte non omnia vera sunt tamen non omnia quoque falsa esse poterunt. Certum est aliquos illorum qui Regem in castro Ambiensis invadere voluerunt, repressos et oppressos esse.¹⁾ Certum est etiam, gravem fieri inquisitionem in coniuratos, et praesertim eorum duces. Metuunt nostri ne Genevae²⁾ inveniantur omnia haec esse composita, eaque ratione Genevensibus bellum inferatur, cui nos quoque involvamus. Quid olfaciant plene satis noudum cognosco. Reviserunt tamen his diebus omnia quae ad expeditionem pertinent, ut quocunque die, quacunque hora suscipienda sit, parati sint. Valentiam³⁾ ferunt teneri adhuc a coniuratis, qui constituerint illic pro defensione sua fortiter mori potius quam dira carnicum supplicia ferre. De ministro⁴⁾ etiam quodam fertur triduo miserabiliter ustulato, antequam morti penitus traditus sit. Feruntur et alia multa quibus nescio quam fidem habere debcam. —

Bernae 5. Maii 1560.

I. Hall. tuus perpetuo.

3192. 1) *Hic fama eundo crevisse non videtur, quum scriptores coetanei horrendissima quaeque de suppliciis sumptis referant. La Planche p. 257: Ainsi furent plusieurs jours pendant un mois employés à couper testes ou à pendre ou à noyer. Il s'en trouvoit en la riviere de Loyre tantost six huict douze quinze attaches à des perches. Il ne fut jamais veu telle pitié. Les rues d'Amboise estoient coulantes de sang et tapissées de corps morts, si qu'on ne pouvoit durer par la ville pour la puanteur et infection. — D'Aubigné, Mém. éd. Buchon p. 472: Un an après mon pere m'amena à Paris, et en passant par Amboise un jour de foire il vit les testes de ses compagnons de la conspiration d'Amboise sur des poteaux, qui estoient encore reconnoissables: ce dont il fut tellement ému qu'il s'écria, au milieu de 7 à 800 personnes qui estoient là: Ils ont decapité la France, les bourreaux, et puis il donna des deux à son cheval. — Numerum occisorum ferunt fuisse circiter 1200.*

2) *Vide epp. Calvini et Bullingeri praecedentes. Quos nostros dicit, sunt Bernenses.*

3) *cf. N. 3185.*

4) *Hist. d. Martyrs 541 v. Deux ministres de Valence (Lancelot et Soulas, d'autres nomment encore un troisième de Stratis) furent decapitez. Marquet procureur en la ville, un nommé le Chastelain, et N. Blanchier, qui estoient des principaux de la ville furent pendus. Les ministres furent executez en qualité d'auteurs de sedition et leur furent pendus au cou des billets avec ces tiltres: Voici les chefs des rebelles. (Hist. eccl. I. 352.)*

3193.

SCHENCKIUS CALVINO.

Denuo de Lutheranis queritur maxime Melancthonis morte motus quem illi minus lugent quam qui Zwingliani dicuntur, suamque ipsius pro saniore doctrinu operam commendat. 1)

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 34.)

Praestanti quum pietate tum eruditione viro D. Ioanni Calvino ecclesiastae Genevensi primario domino et praeceptori suo carissimo.

Matthias Schenckius D. Ioanni Calvino S. D. P.

Multis mihi nominibus gratiae tuae fuerunt litterae, domine ac praeceptor carissime, maxime vero quod ex iis tuum conservandae puritatis doctrinae evangelicae studium recognovi, quippe qui in tantis occupationibus respondere epistolae pulveris plenae et tua expectatione eruditioneque non satis dignae gravatus non sis. Quod ego, etsi magnopere optavi, tamen sperare certe quidem, quum te negotiis plurimis occupatum esse scirem, non potui. Ac quod denuo te interpellare, tantum eo fit ut mihi litteras tuas et redditas et gratas inprimis fuisse scias. In quibus quae de Saxonice doctoribus scribis plus satis vera sunt: intolerabilem scilicet eorum esse tum arrogantiam tum in alios tyrannidem. Quam quanquam ego summam expertus hic sum, tamen eum me divina gratia vicissim praebeui, ut vel lenitate et modestia sola induci in viam debuissent. Quae quo maior in D. Philippo Melancthone, praeceptore olim meo, fuit coniuncta cum pietate eruditioneque singulari, hoc magis illum nobis abreptum doleo. Scito enim ad 14. Cal. Maii²⁾ diem eum suum obiisse, maiore procul dubio nostro qui Zwingliani dicimur, quam Lutheranorum et confessionistarum, quod dictu mirabile est, luctu. Cuius utinam tam multi moderationem et lenitatem imitentur, quam multi Lutheri (quem et ipsum docentem Vitebergae audiavi) μεγαλοφυαν exprimere sunt conati. Praeceptorem illum³⁾ quidem suum plerique vocant, sed quam degenerent ab ipsius ingenio moribusque res ipsa testatur. Annon enim insanit tantum non Wesphalus[?] et cum eo plerique alii, inter quos nostros (Augustanos dico concionatores) vel inprimis numerandos censeo, homines sola arrogantia excellentes, qui quo me pacto exceperint suis παραδόξους adversantem alias fortassis audies, Me

3193. 1) *cf. N. 3171.*

2) *imo 13. Cal. i. e. 19. April.*

3) *Melancthon add. in margine.*

certe quidem, qui ecclesiae tranquillitatem et aedificationem inprimis specto, non parum commovit eorum scurrilis prope maledicentia. Scriptum meum,⁴⁾ quo refutare magis eorum argumenta quam confirmare sententiam nostram conatus sum, vir primarius quidam reipublicae Augustanae D. Musculo misit. Id ille probari sibi rescipsit. Idem doctor Heidelbergensis quidam fecit. Quo ego tamen nomine mihi nequaquam placeo aut insolesco. Quae enim laus est, aut quod ingenii acumen requiritur, quaeve literarum sacrarum cognitio, ut id probes quod sacra scriptura nusquam non inculcat, aut improbes refellasque quod illa passim impugnat? Nihil dum mihi responderunt nostri, ac quum urgerentur a quodam (ut ne hic quidem desunt boni viri) nuper, et de responso dando Vitebergamque et Heidelbergam uti dixerant mittendo admonerentur, et *Philippum*, quem tum quidem mortuum esse nesciebamus, et Heidelbergenses de Zuinglianismo suspectos sibi esse responderunt. Adeo res rediit ut si quis ipsis sit sanior iudicio, atque non omnia ipsorum somnia approbat, Zuinglianus statim videatur, quae non parva nostra laus est.

Sed longior sum quam statueram. Tuum consilium de agenda quam suscepi causa modeste libenter, ut par est, sequar, quemadmodum etiam illud probo quod sequutus certe hactenus semper sum, ut ne sumenda ex illorum manibus coena illorum errorem approbem, quem praeter te et alios plurimos diligenter admodum refutat in suis Locis communibus Wolfg. *Musculus*. Sed desino. D. *Ge-reon*⁵⁾ una cum D. *Ruphaele* filio plurimam tibi vicissim adscribere salutem iubent: quibus dici non potest quam grata fuerit sui tam honorifica in literis tuis mentio. Velim etiam D. *Bezae* meis verbis salutem dicas. Bene vale, domine et praeceptor carissime, meque in tuis precibus commendatum habe. Augustae, pridie Nonas Maii anno S. 60.

3194.

WOLPHIUS HALLERO.

Heshusii libellum in latinum sermonem convertit Calvino mittendum.

4) Non videtur typis exscriptum fuisse. Ioccherus tantum iria eius paedagogica scripta recenset. Tacet etiam Bruckerus in Schenkii vita suis *Miscell. hist. philos. inserta*. Nec magis illud attingitur in: M. Schenkii lycei Aug. quondam rectoris ad Hier. Wolfium collegam ep. qua vitam suam ipsemet descripsit in *Scheithornii Amoen. lit.* X. 1051 ss.

5) Seylerus.

(Excerptum ex apographo amanuensis Hottingeri in Cod. Bibl. civic. Turic. MS. F. 46, fol. 649. absque inscriptione.)

— — Novi quod ad te scribam nihil habeo, nisi quod Lutherani soleant in nos subinde magis ac magis furere. Est enim recens a *Tilemanno* quodam edita brevis quidem illa, sed non tam inepta quam virulentis in nos conviciis plena de eucharistia confessio. Qua quum in *Calvinum* inprimis acerbè invehatur, eam in latinum sermonem e germanico versam D. *Bullingerus* Genevam ad illum misit.¹⁾ Tiguri pridie nonas Maii 1560.

3195.

FOLKERTZHEIMERUS¹⁾ VERMILIO.

Calvinus et Beza negant se Gallis autores coniurationis fuisse.

(Excerptum ex Cod. Bibl. civ. Turic. F. 60, olim Epp. xxv, fol. 1 autogr.)

Doctissimo et clarissimo viro Petro Martyri praeceptoris suo colendissimo.

Tiguri.

— — Literae tuae plurimum profuerunt: nam simul atque eas D. *Calvinus* et *Beza* perlegissent, omnia nobis et polliciti sunt et praestiterunt. Coenavit apud nos D. *Beza* quumque forte de seditione Gallica loqueremur, et ego dicerem tam varia Tiguri nobis esse nunciata ut nunquam negotium satis intelligeremus, respondit, non videri sibi mirum quum quotidie in hanc etiam civitatem quidam ex ea seditione redeant,²⁾ qui plurimum inter se si rogarum varient. Non esse suo consilio vel collegarum factum ut aliqui ex eorum civibus eam ob causam Galliam peterent. Sed quum hic rumor spargi coeptus esset, senatum non permisisse ut quisquam in Galliam proficisceretur, nisi se proficisci alia de causa iureiurando confirmasset, ipsos etiam qui ad supplicium rapti sunt interrogatos,³⁾

3194. 1) Cf. eiusdem Wolphi proxime praecedentes.

3195. 1) Fortasse fuit Turicensis studiorum causa Genevae commemoratus vel studiosorum tutor. Non habetur in L. du Recteur.

2) dicuntur fere sexaginta Gal i profugi ex Geneva conuatis se adiunxisse. Vide omnino sequentem Calvini ad Vermilium.

3) Talia caeteroquin nemo refert. In literis pridie Cal. Apr. ■ Rege ad parlamentum scriptis (Mém. de Condé I.

ecquid fuissent consilio Genevensium, nequaquam respondisse: quod si eorum consilio paruissemus, nemo nostrum in has miseras incidisset. — — — — — Genevae ix. Maii anno 1560.

Tuus Hermannus Folkertzheimer
filius obsequens.

3196.

CALVINUS VERMILIO.

Agit de motibus Gallorum exsulum qui armati in patriam redierunt occasionem vindicandae libertatis praesentem putantes.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 54. — Bulletin de l'hist. du prot. fr. I. 249 ubi etiam quaedam traduntur de fato huius autographi, et additur versio gallica. Anglica legitur in edit. Philad. IV. 106.)

Ornatissimo viro D. Petro Martyri fratri et sym-
mystae observando.

S. Diuturno meo silentio dabis veniam, ornatis-
sime vir, quia totis ex¹⁾ mensibus intestino moerore
confectus a scribendis literis abstinui, nisi quas forte
necessitas expressit. Causam dolori praebuit inconsi-
deratus nostrorum hominum²⁾ fervor, qui tumul-
tuando putarunt se libertatem, quae aliis modis
quaerenda erat, posse consequi. Iam ante octo men-
ses sententiam meam rogaverant.³⁾ Putabam meo
responso eos ad sanitatem reductos esse. Paulo
post cognovi (sero tamen quia iam non erat reme-
dio locus) repudiato meo consilio sequi quod iam
animis praesumpserant.⁴⁾ Hinc etiam profecti sunt
me reclamante circiter sexaginta,⁵⁾ ut clare dice-
res⁶⁾ esse fascinosos. Excusant quidem, se non te-

347) tantum dicitur religionem praetextum fuisse coniurationis,
et ministros Geneva profectos homines incitasse ut liberos con-
ventus religionis suae exercendae causa a rege postularent.
La Planche p. 254 nihil habet ad rem et solum Navarrenum
suspectum fuisse refert.

3196. 1) sic codex. Editor Parisiensis scribit: sex, quod
sane probandum.

2) piorum Gallorum.

3) Ergo m. Sept. 1559 cf. N. 3114. cf. La Planche p.
237 et N. 3174 et sequentem ad Bullingerum.

4) I asked them what they counted upon doing.

5) vide praecedentem.

6) Sic legendum censemus. Alii habent: dicerem (I told
them.)

Calvini opera. Vol. XVIII.

mere sumpsisse arma quia permiserat⁷⁾ unus ex
proceribus, qui secundum veterem regni morem et
scriptas leges summi consilii fratre absente gradum
primum sibi iure vindicat. Sic enim convenerat:
ut confessionem quae edita est apud nos Regi offer-
ret: si Guisiani vim afferrent vel eius factum tra-
herent in crimen, parati essent ad eius defensionem
quam plurimi. Sed ne hic quidem probabilis color
initio mihi placuit, nisi prorsus caverent a fundendo
sanguine. Dicebam enim fieri non posse quin ex
gutta una mox profluerent fluvii qui Galliam ob-
ruerent. Caeterum res non satis prudenter suscepta
deterius tractata fuit.⁸⁾ Ac certe nebulo unus,⁹⁾ qui
se audacter ingesserat, omnes pessumdedit sua fu-
tilitate. Porro, etsi mihi nihil inopinatum accidit,
nihil tamen ad solatium confert futurae cladis pro-
spectio: quin potius excrucior,¹⁰⁾ miseros homines
ad manifestam perniciem et diserte praedictam ita
caeco motu fuisse abreptos. Nisi obviam itum es-
set, passim te[mpla]¹¹⁾ occupasset nostri. Hoc in
Delphinatu¹²⁾ factum est. Sed eadem in cedendo
fuit lenitas. Qui nostris consiliis obtemperarunt
adhuc perstant et animose comparant se ad mor-
tem. Non similis ubique temperies. Nam in cele-
bri Lutetiae suburbio¹³⁾ coram ingenti multi[tudine]
nuper suspensa fuit Cardinalis effigies, et quum de-
creto curiae missi essent satellites ad delendam ig-
nominiam erat suppositus occulto artificio ignis qui

7) Sic, non: promiserat (they had a promise cf. La
Planche 237. 273. Mém. de Condé I. 360 ubi Apologiam le-
ges contra regias literas ad parlamentum datas scriptam. Con-
dæum innui patet.

8) In hoc omnes scriptores consentiunt, Castelnaud, La
Planche, La Place, Popelinière, d'Aubigné, Thuanus etc.

9) Si hoc epitheto notat infelicem La Renaudie sane
viro iniuriam facit. Hic enim non audacter se ingesserat,
sed a sociis dux electus fuit. Futilitatis vero, vanitatis aut le-
vitatis nemo eum accusavit. (La Place p. 34, La Planche
240 ss., Popelinière f. 162 seqq., d'Aubigné hist. univ. Ed. 2.
Amst. 1626 I. p. 124 ss., de Thou l. 24 II. 753.) Omnes illi
de hoc viro bene opinantur et exitum rei unice proditoribus
tribuunt, primo loco uni ex ipsis protestantibus, Avenellio ad-
vocato Parisiensi, qui ministros antea, ex gr. Rochaeum,
adeoque ipsum La Renaudie hospitio exceperat, et primus se-
cretum ad aulam detulit. Tum pridie ipsius tumultus unus
ex coniuratis de successu desperans, capitaneus nomine Linie-
res, reginam certiorum fecit de toto negotio. Ipse La Renaudie
nihilominus in suo incepto perstitit et pugnans perivit.
Rochaeus cum paucis aliis fuga sibi consuluit.

10) Pro excrucior editor Parisiensis legit instructos, et
vertit: Que ne m'a-t-il été donné de dissuader etc. Quod
aperte falsum est. Anglica versio h. l. plane absurda.

11) lectio dubia, charta abscissa.

12) Et hic haeremus. Editor Parisiensis scribit: Del-
phinatum, quod contra grammaticas leges peccat. De facto
tamen constat vide ad N. 3185. 3186.

13) Le faulxbourg S. Germain des Prés qu'on estimoit
une petite Geneve (La Planche 222. Hist. eccl. I. 231. Ibi
erat hospitium ministrorum et coetus celebrabantur. De effigie
cardinalis alibi nihil.

patibulum cum effigie consumpsit. Volit[ant] etiam edicta contra domum Guisianam, et quotidie in praecipuis uribus publicantur.¹⁴⁾

Haec initia dolorum quoad Gallos. Nobis male ominantur:¹⁵⁾ tranquillī tamen exspectamus quem Dominus statuet eventum.¹⁶⁾ Pericula nobis versantur ante oculos, dum ubique armantur validae copiae. Sed quia scimus nos esse sub Dei patrocinio, excubias agimus absque tumultu.

Adulescentes¹⁷⁾ quos mihi commend[asti] sentient quanti nobis sis, atque etiam alii symmystae nostri. Nacti sunt, ut spero, commodum hospitium. Vale, frater mihi semper venerande. Dominus tibi semper adsit, te gubernet, tueatur, benedicat, cum uxore, cui ego multam salutem precor, et fratribus nostris et reliquis. Genevae 5. idus Maii 1560.

I. Calvinus tuus.

3197.

CALVINUS BULLINGERO.

De colloquio instituendo, quia hic a tali consilio abhorret, non amplius ipse contendet. Tum iterum exponit quatenus cum coniuratis rem habuerit, nempe hactenus ut eos ne quid suscipere enixe admoneret.

14) *Journal de Bruslart (Mém. de Condé I.) p. 9:* En ce mesme mois (Mars) furent affichés grand nombre de Placards et Libelles diffamatoires, à Orléans et dans d'autres villes, contre l'honneur de la maison de Guise. — *Languet, Ep. 20. (26. Apr.):* A tempore tumultus sparsa sunt et affixa per compita celebriorum urbium multa millia famosorum libellorum adv. Guisios in quibus atrocissima iis obiciuntur. Legi exemplum impressum pulcherrimis characteribus, sed non licuit mihi describere. — *La Place p. 28:* Plusieurs propos et plaintifs se commencerent à eslever, contre le gouvernement de ceux de Guise etc. — *De la Planche, p. 217. 261. 312. loquitur de perquisitionibus eam ob causam factis et supplicio typographi Mart. Lhommet qui sparserat un certain livret fort aigre intitulé le Tygre. — Mém. de Castelnau L. II. ch. 2.* Libelles publiés contre la maison de Guise. *Addit. de Le Laboureur p. 395. d'Aubigné l. c. qui tamen in eo errat quod his libellis adnumerat Langueti vindicias contra tyrannos, quae viginti annis post demum prodierunt (Bayle; Treitzschke, Languet's Vind.) libelli cui titulus: Le Tygre, autor erat Hotomanus (Daresté, essai sur H. P. 1850. Le Tygre de 1560 reproduit par C. Read. P. 1875.) Impressus erat Basileae vel potius Argentorati.*

15) *Languet, Ep. 21. d. d. Lutet. 15. Mai p. 51:* De conatibus ducis Lotharingiae adv. Daniam puto nihil esse.... Existimo eos potius aliquid tentaturos contra Genevam quam existimant esse originem omnium malorum in suis regnis..... nam et in Burgundia vicina conscribitur miles.

16) quod D. statuet decretum (*Ed. Paris.*)

17) *Vide an hi fuerint Folkertzheimeri pupilli.*

(Autographon exstat in Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim Epp. Tom. 24, fol. 46. Exemplaria recentiora praebent Cod. Genev. 108, fol. 117, Epp. Bern. VII. p. 105, et Simleri Vol. 97. — Partem ad res Galliae pertinentem edidit Beza ed. Genev. p. 229, Laus. p. 479, Hanov. p. 537, Chouet p. 312, Amst. p. 142. Huius fragmenti versionem gallicam habes in ed. Berol. p. 331, integrae epistolae anglicae ed. Philad. IV. 104.)

Ornatissimo viro D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae fido pastori fratri et symmystae observando.

S. Ne qua inter nos contentio¹⁾ nascatur, venerande frater et carissime, argumentum quod tibi tantopere odiosum esse video non attingam. Modo autem salva integrae quoad doctrinae summam inter nos maneat consensio. Liberum alteri iudicium in reliquis permittat. Quod rectum et utile censui persuadere tibi conatus sum. Quando hinc suborta est offensio desinere satius est. Unius tantum rei admonitum te volo: de *Lutheri* simiis²⁾ me pridem desperasse, nec in Iacobo *Andrea*³⁾ et similibus esse multum spei. Sed fratres nobis coniunctos opprimi barbara tyrannide nec aliquo subsidio levare vehementer mihi dolet. Quam multos enim esse putas qui tacitis votis manum sibi porrigi expetunt, seque a nobis deseri gemunt? Verum ad alia transeo.

Quod⁴⁾ Gallici tumultus invidiam a nobis depellere non dubitasti, tuto id poteras. Quum ante octo menses agitari consilia haec inciperent, meam auctoritatem interposui ne longius progredi tentarent. Occulte id quidem et placide, quia verebar ne, si rei fama ad hostes manaret, ad carnificinam pios omnes traherem. Putabam tamen mea opera repressos atque sedatos impetus, dum ex Gallia venit quidam nullius apud me pretii,⁵⁾ qui se creatum esse ducem apud me gloriatus est. Compescui statim eius iactantiam, meque ab hac conspiratione longe abhorreere professus sum. Postridie homo famelicus, qui praedam undique aucupabatur, ut amicum divitem illaquearet, ac sub collationis praetextu emungeret bonam pecuniae summam, impudenter mentitus est, mihi non improbari conspirationem: sed me invidiae declinandae causa nolle

3197. 1) de conventu propter concordiam procurando.

2) Westphalo, Heshusio, Flacio caeti.

3) De quo lege *Bullingerum* N. 3187.

4) Hinc incipit textus olim editus. De reliquis cf. omnino praecedentem ad *Vermilium* et quae ibi annotavimus. Nonnulla hic addimus.

5) *d'Aubigné l. supra l.* Il fut avisé de faire tout sous le nom du Sr. de la Renaudie de Perigot, homme vaillant, diligent, et qui chassé de France avoit passé un long temps en Allemagne et en Suisse, practiquant tous les fugitifs pour mesme cause que lui. Il choisit pour la conference premiere le lieu d'Aubonne au pays de Vaux pour resoudre la these generale, et puis pour regler l'execution Nantes.

palam fieri. Re audita subito commotus adhibitis collegis vanitatem eius acriter refutavi. Imo testatus est se iam Lutetiae certo comperisse ab eo consilio me remotissimum. Caeterum quamvis passim sciretur, mihi esse suspectum: quia tamen Lausannae⁶⁾ habitabat, propter viciniam, ut erat blandus et illecebris plenus, conciliaverat sibi apud nos multorum amicitiam: unde factum est, ut triduo hanc urbem mira contagione infecerit. Multi tam nobiles quam gregarii et opifices clanculum consultare: sic tamen ut strepitus a me exaudiretur. Quantopere mihi displiceret conspiratio haec, tum publice, tum privatim ostendi absque dissimulatione. Quum nihil proficerem, conquestus sum in nobis tam parum esse autoritatis, ut in re maxime seria consilium nostrum sperneretur. Centies dixi, novum esse fascini genus. De tristi eventu ita sum vaticinatus, ut sero multos poenituerit suae amicitiae. Rogo igitur ut pro tua humanitate et mutua nostra amicitia secure in nobis excusandis pergas. Reliqua petes ex D. Petro Martyre. Capitis enim dolor longius sermonem extrahere non patitur. Itaque cogar ab optimo fratre nostro D. Volphio veniam petere quod eius literis non respondeo. Tu meo nomine gratias ages de labore in meam gratiam suscepto, eumque et reliquos symmystas diligenter salutabis. Vale, eximie vir et mihi plurimum observande frater. Dominus te gubernet, tueatur, sustentet ac cum tota familia benedicat. Amen. Genevae, 5. Idus Maii 1560.

Ioannes Calvinus tuus.

3198.

FRATRES BOHEMI¹⁾ CALVINO.

Mittunt legatos Genevam ut veterem amicitiam olim cum Calvino patrum memoria Argentorati initam renovent.

6) Uxorem duxerat ibi olim filiam D. de Roignac, alteram eiusdem in matrimonio habebat Gaspar de Heu Metensis de quo Macarius saepissime in suis epp. a. 1558 scriptis. Atrox huius caedes eum odio contra Guisios impleverat et ad ultionem inflammavit. (La Place p. 41. 45). Fortassis homini apud Calvinum, tam contemptum et invidiose de eo hic et alibi loquentem, fraudi fuit causa contra quandam du Tillet, grefier du parlement de Paris, cui implicitus fuit olim et ad vincula damnatus quod falsa documenta produxisset. Sed fuga sibi consuluit et causae revisione impetrata restitutus fuerat nova iudicium sententia. Plura dat La Planche p. 238. 310. Cf. Hist. eccl. I. 251.

3198. 1) Confessio eorum a. 1535 scripta per Lismaninum ad theologos Helvetios missa fuerat a. 1559 qui de articulo coenae iudicium ferrent. Anno sequenti publicavit quae ipsi tra-

(Ex Archivis fratrum Herrenhut. Tom. IX. p. 292. Reperitur ap. Bezam ed. Gen. p. 233, Laus. p. 480, Hanov. p. 538, Chouet p. 317, Amst. p. 145. Habet etiam Gindely, Quellen zur Geschichte der böhmischen Brüder. Wien 1859 p. 203.)

Gratiam et pacem per Dominum nostrum Iesum Christum.

Quoniam, vir venerande, ante annos circiter viginti, inter humanitatem tuam, tum Argentinae agentem, et fratres, qui falso Picardi vel Valdenses dicuntur, carissimos in Domino patres nostros, sancta intercessit²⁾ memoria³⁾ et familiaritas, visum est nunc nobis, qui⁴⁾ loca patrum (quos iam fere omnes Dominus ex hac mortali vita eripuit) obtinemus, eandem notitiam, imo vinculum illud christinae caritatis, quo omnes pios, maxime ecclesiae ministros arctissime constrictos esse decet, renovare. Videmus enim⁵⁾ hostes Domini nostri et totius ecclesiae varie mutuas operas tradere et ad opprimendam veritatem prorsus conspirare. Quibus quam nos strenue resistere oporteat, omnino curandum est ut omnes unum⁶⁾ simus in Domino: et⁷⁾ si quaedam dissensiones et discordiae suppullulare⁸⁾ inciperent, in spiritu lenitatis⁹⁾ componerentur, ne quid per contentiones fieret de quo¹⁰⁾ vel ii qui extra sunt conqueri iuste possint. Eam ob causam hos duos in Domino fratres ad humanitatem tuam et symmystas tuos mittimus, ex quibus et vos statum rerumstrarum (ut et nos vicissim vestrarum) intelligere poterimus: eos ut h. t. amice excipere dignetur, rogamus. Vale et nos ecclesiasque nostras

dita fuerant iudicia illum articulum improbantia. Hac de causa seniores fratrum in Iungbunzlau legatos in Helvetiam miserunt Io. Rokytam et Petr. Herbertum, qui tamen iter facere debebant per Wirtembergiam ut etiam Vergerium inviserent. Quem Goepplingae viderunt, nuper ex Polonia reversum qui eos duci suo commendavit, dicens eorum confessionem quam ipse a. 1558 denuo ediderat, plane cum Augustana convenire, et immerito ab Helvetiis Lasco suadente improbatam esse. Ipse dux eos benigne excepit, promisitque suis sumptibus nonnullos eorum iuvenes studiorum causa in Germania alendos se recepturum esse, et ne in Helvetiam profiscerentur iis autor fuit. Rokyta tunc ad suos rediit. Herbertus vero Argentoratam, Basileam, Turicum, Bernam et Genevam venit, a Bullingero et Musculo ita exceptus ut censurae olim factae mentio fere nulla fieret, imo literas dederunt ad suos seniores fraterni animi testes. (Saig II. 631. Regenvols. L. I. p. 61; Ruchat VI. 329 ss. Gindely, Gesch. d. böhm. Br. I. 410 ss.)

- 2) intersit G.
- 3) notitia Beza.
- 4) quia G.
- 5) vero G.
- 6) uniti G.
- 7) quod Beza.
- 8) pullulare id.
- 9) add. ut Beza.
- 10) de quo om. id.

vestris sanctis precibus commendare pergite, rogamus. Datum in Boemia ex Carmelo xi. Maii. Anno 1560.

Seniores Unitatis fratrum, qui
vulgo Valdenses vocantur.

3199.

CALVINUS GRINDALLO.

Commendat ei Gallasium a Genevensibus gallico coetui Londinensi concessum ut ibi ministerio fungeretur.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 207. — Edidit Beza Genev. p. 232, Laus. p. 481, Hanov. p. 539, Chouet p. 316, Amst. p. 144. Gallice, ed. Berol. p. 336, anglice Philad. IV. 99. Beza titulum fecit: *Episcopo Londinensi*, suppresso nomine.)

S. Etsi non exspectas, clarissime vir et observande domine, dum tibi pro pietatis officio, quod ecclesiae Christi praestitisti, gratias agam, quod tamen curam popularium nostrorum qui in praecipua episcopatus tui urbe habitant suscipere dignatus es, non solum ut libertas illis daretur, Reginae beneficio, Dei pure invocandi, sed ut pastorem fidum hinc accerserent, nisi hac de causa me tibi obstrictum faterer, stultitiae et inhumanitatis essem dammandus. Quando autem gravatus non es ultro me rogare atque hortari, ut pastorem ipsis idoneum curare deligendum, non est cur eos fidei tuae patrocini-quoque commendem, pro quorum salute ita sollicitum esse video. Et sane ut hactenus tam liberaliter eos iuvando rarum et singulare pietatis studium testatus es, ita nunc constantiae tuae erit beneficium tuum ad finem usque tueri. Quod ad nos spectat, quia locus postulare visus est hominem eximiis dotibus instructum, et vestri hospites sibi ex coetu nostro aliquem dari maxime optabant, spoliare nos maluimus, quam non sancto eorum desiderio morem gerere. Ideoque fratrem nostrum Nicolaum Gallasium, unum ex tribus¹⁾ quos initio nominaverant, ipsis concessimus: qui etsi aegre patiebatur a nobis avelli, a quibus non vulgariter se diligi sciebat, et locum hunc, cui non minus fructuosam quam fidelem

operam diu navavit, invitus relinquebat, nostris tamen obtestationibus victus provinciam hanc suscepit: quia propagando Christi regno non parum commodam fore sperabat. Certe ut a nobis dimitteremus sola necessitas extorsit: quia veriti sumus ne aliter quam eius adventu non satis probe consuli posset tenerae adhuc et incompositae ecclesiae. Laturam enim eius discessu non levem faciet hic locus, ubi et in pretio habitus fuit, et se gessit ut dignum erat Christi servo. Ego privatim, cui valde carus et familiaris fuit, non sine acerbo dolore ut mihi eriperetur assensus sum.²⁾ Sed quidvis potius ferendum fuit, quam fratribus destitutis ac laborantibus opem quam anxie flagitabant negare. Quo maiore cura afficior, ut saltem gratam istic stationem inveniat, quae migrationis tristitiam levet ac soletur. Ubi propius tibi innotuerit, quod pro tua humanitate fore confido, reverende domine, satis absque aliena commendatione cognosces esse amabilem. Nunc si quem apud te obtineo gratiae locum, etiam atque etiam rogo, ut quem mihi tantopere devinctum vides, favore ac benevolentia prosequaris. Ecclesias totius regni nondum ita compositas esse ut optarent boni omnes, et principio speraverant, vehementer dolet. Verum ad vincenda obstacula infatigabili conatu opus est. Iam vero expedit, atque adeo necesse est, Reginae cognoscere, sic vos libenter remittere, imo a vobis reiicere, quidquid terrenam dominationem sapit, ut ad exercendum spirituale munus legitima et quam Deus contulit autoritas vobis constet. Haec vera erit eius celsitudo et eminentia: tunc summum dignitatis gradum sub Christo capite tenebit, si legitimis pastoribus manum porrexerit, ad exsequendas quae vobis iniunctae sunt partes. Sed quia neque consilio indiget tua prudentia, neque magnanimitas stimulis, tantum ad vota confugiam, Deumque precabor, praestansissime vir atque observande domine, ut te spiritu suo gubernet, virtute sustineat, praesidio tueatur sanctosque labores benedicat. Genevae. Collegae mei reverenter omnes tuam excellentiam salutant. [xv. Maii 1560.]³⁾

2) Plura Calvini scripta latine verterat: tractatum de coena 1545, de Reliquiis 1548, contra Anabaptistas et Libertinos 1549. Etiam Lectiones in Iesaiam calamo excepit prelo tradendas. Et a. 1552 primam Opusculorum editionem procuravit. Ipse scripsit Comm. in Exodum. Gen. Crisp. 1560. fol.

3) Sic Edd. tacente autographo et dubia fide. Gallasius enim iam a. d. V. Non. Maias Senatui valedixit; et postridie Idus iam Argentorati erat (N. 3202). Vero similimum autem est ipsum hanc ep. secum asportasse, quam concicimus d. 5. (non 15.) Maii scriptam fuisse. Manus recentior adscripsit: mense Maio 1560, comme appert par la copie que nous avons.

3199. 1) proprie sex propositi fuerant inter quos Gallasius tertio loco veniebat. Verum de duobus prioribus Vireto et Beza ne cogitari quidem poterat. Gallasius prid. Non. Aug. 1544 in ministerium Genevense receptus, a. 1553 parochus fuit in Jussy, a. 1557 per aliquod tempus Lutetiae fuerat usque ad Macarii adventum.

3200.

CALVINUS UTENHOVIO.¹⁾

Eiusdem fere argumenti, saltem eadem occasione scripta. Se ipsum in aula anglica minus bene audisse non magis ipsum tangere affirmat ac multa alia ad quae obdurescere didicit.

(Usi sumus Cod. Gen. 107^a, fol. 208; 107^b, fol. 60; Cod. epp. Bern. VI. p. 859 et Simleri Vol. 97. Versio angl. IV. 102.)

S. Ecclesiae Gallicae quae apud vos est, pro qua nos sollicitè rogastis, confido bene esse prospectum. Durum certe nobis fuit Nicolao *Gallasio*, qui haecenus fidelis collega et adiutor nobis fuit, orbati. Sed quia putatis uberiorem isthic fore operae eius fructum, non ausi sumus hanc occasionem negligere. Libertatem vobis redditam non parum gaudeo. Non vulgari autem subsidio ad omnia vobis erit episcopi patrocinium. Nam qui tempore *Eduardi* regis locum illum tenebat,²⁾ nimis addictus inanibus pompis, non satis propitius vobis erat. Conatus sum literis quoque meis eius erga vos benevolentiam confirmare et quae est eius humanitas me non lusisse operam gaudeo. Quia se vobis optime velle testatus fuerat comes *Bethfordius*, eum hortatus sum³⁾ ut tueri pergeret utriusque ecclesiae statum, et quibuscunque posset officiis externos prosequeretur. Quod tibi data fuit occasio, ut meam de libello⁴⁾ excusationem ex te cognosceret *D. Bartheus* mihi gratum fuit. Etsi, ut ingenue fatear quod res est, non admodum laboro de reconciliando aulico favore. Malevolus quispiam susurro falsa invidia me gravavit. Excepta fuit nimis libenter calumnia. Si admittitur veritas me satis purgatum esse existimo. Sin minus, alia sunt quae, ut sunt propiora, ita me acrius sollicitant. Nam quod adhuc stamus salvi, fuit omnibus incredibile: qui pridem totius Galliae, Germaniae, et Italiae iudicio fuimus damnati,⁵⁾ et mirantur qui nos exitio addixerant non centies periisse. Adde quod si floret ecclesia haec, vel saltem quieta est, in caput meum redundat invidia. Itaque me obdurescere in utramque partem necesse est. Aliis quidem prodesse opto, sed quoad permittitur. Interea tranquillo animo semper eos colam in quibus semen pietatis animadverto, atque ut mutuam vicem non

3200. 1) *Senior erat eccl. gallicanae Londinensis. Quem cave confundas cum eius fratre, qui Lascum in Poloniam comitatus est.*

2) *Hoperi adversarius in controversia de Vestibus.*

3) *literae non exstant: respondebant forte ad N. 3190.*

4) *Knaxii, cf. N. 3003. 3036. 3078. Codices exhibent nomen Barthei, verum hoc librorum incuria factum esse oportet. Loquitur de Guill. Cicellio (Cecil, Lord Burleigh.)*

5) *a Gallo et Sabaudo bello impetendi.*

rependant, nunquam tamen ab ipsis alienabor. Longius protrahere epistolam absurdum esset, quam perferet amicus communis et frater, qui si nullis mandatis esset oneratus animum tamen meum secum ferret.⁶⁾

3201.

CALVINUS ECCLESIAE FLANDRICAE LONDINENSI.

Gallasium commendat et concordiam cum coetu gallicano servandam.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 207 v. coll. c. Cod. 107^b, fol. 75. Epp. Bern. VI. 860 et Simleri Vol. 97.)

Pastori et senioribus ecclesiae Flandriae.

Etsi satis apud nos ponderis per se habiturae erant fratrum nostrorum preces, quibus petebant in deligendo pastore ecclesiae suae consuli, non tamen parum valuit, tam ad nos acrius incitandos quam ad fratrem qui electus est confirmandum, vestra suffragatio, quia persuasi sumus non vulgari adminiculo fore faustam vestram coniunctionem ad tuendum et fulciendum ecclesiae illius statum, quam inter principia discordiis et simultatibus labefactare conatus est Satan. Quo¹⁾ maiore studio nos quoque pro virili adnixi sumus ad aedificium hoc templi Dei, quod tam feliciter inchoavit, promovendum: ac ne nobis quidem pepercimus, fratrem nobis carissimum *N. Gallasium* mittendo, qui pastoris munus obeundum suscipiat, quod aegerrime aut nullo modo eramus facturi, nisi id nobis tenerae adhuc et destitutae ecclesiae dilectio extorsisset. Speramus vero non popularibus modo nostris utilem fore eius operam, sed partem aliquam fructus ad vos perventuram, quia sicuti libenter morem gerit faustis votis et consiliis vestris placide obtemperabit, pro sua modestia, ita vicissim, quoties ita res vestrae postulabunt, per eum non statit quominus fidelis sit vobis adiutor. Valete, integerrimi viri, nobisque ex animo colendi fratres. Dominus vos semper regat, conservet sua virtute spiritualibusque donis in dies locupletet. Amen. Genevae.²⁾

6) *Omnino eodem die scripta est ac praecedens, et per Gallasium missa.*

3201. 1) *Quo . . . facturi, ab alia manu.*

2) *Etiā hic valet quod de natalibus praecedentium dicimus.*

3202.

GALLASIUS CALVINO.

Ex itinere. Narrat quid Argentorati egerit.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 195.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori fidelissimo patri et symmystae observandissimo.

Genevae.

S. Simul atque Argentinam veni egi cum *Rochio*¹⁾ de eo quod inter nos deliberatum erat. Is se ad omnia quae iuberetis promptum ac paratum esse ostendit. Tantum excepit quod iam satis a nobis praevisum erat sibi ecclesiae Parisiensis iniussu munus ullum suscipere non licere. Respondi vos de ea re Parisiensibus satisfacturos. Sic vero, inquit, fidem illis meam obstrinxi, ut nisi assentiantur ac scripto eorum assensum probare possim, iis qui me calumniari velent, aliis operam daturus non sim. Quamobrem opus est ut ipsi a vobis moneantur. Nec dubito quin, si intellexerint quantum profuturus sit iis quibus designatur, facile assensum praebeant. Postquam ita colloquuti sumus, accessit ad hanc urbem peropportune *Rivierius*,²⁾ quem se expectare dicebat. Eademque fere hora appulit cum uxore sua et uxore *Lestraei*³⁾ qui adhuc expectatur. Is facile assensus est, nec ullam attulit causam cur *Rochius* hoc munus detrectare deberet. Tantum id ecclesiae Parisiensi significandum esse dixit. Rogavi igitur ut scriberet ipse ac quam primum significaret. Quod se facturum recepit. Sed nihilominus a vobis scribendum erit ut Parisienses magis autoritate vestra moveantur. Hoc ipsum cum *Holbracho*⁴⁾ communicavi, qui hominem, quamvis per se incitatum, adhuc impellebat. Sed exceptionem illam iustam esse existimavit. *Sturmius* hinc aberat. *Holbrachum* et *Hotomannum*, qui nuper redierat,⁵⁾ salutavi tuo nomine, mi pater. Ii te vicissim resalutant. Senatus huius urbis non ita alieno est a nobis animo quin facile consenserit *Holbracho* ut hodie concionem haberem: imo ex responso humanissimo quod ei

factum est, se nobis multum favere ostendit. Rogatus ergo ut suggestum conscenderem, nec occasionem praetermitterem qua ecclesiarum concordiae consuli potest, officio meo deesse nolui. Admonuit me *Hotomanus*, significatum sibi esse a quodam magni nominis viro,⁶⁾ qui tamen nominari non vult, conscriptum esse militem in Italia quo deinceps Galliarum rex se tueri statuit, a quo civitas nostra⁷⁾ sibi cavere debet, ne in finibus illius iter faciens aut vi aut insidiis damnum inferat. Idque sibi velut in aurem dictum esse dicit, ut reversus nos admoneret. Quanti illud momenti sit, melius pro tua prudentia iudicabis. Bene vale atque omnes collegas in Domino salvere iube. Argentinae 16. Maii 1560.

Tui observantissimus
N. Gallasius.

3203.

CALVINUS WETERO.

*Epistolam nuper acceptam pari amicitiae obtestatione retribuit.*¹⁾

(Ex apographo Bibl. Turic. F. 59, olim Epp. 24, fol. 382. — Edita est in Epp. selectis doct. viror Sangall. n. xiii.)

Eximiae pietatis et doctrinae viro D. Davidi Wetero Sangallensis ecclesiae fido pastori fratri mihi colendo.

S. Ego vero et Iohanni *Linero*, communi amico, qui tibi scribendi fuit autor, habeo gratiam et tibi quoque maiorem, colende frater, qui laborem hunc tui erga me amoris testandi causa suscipere gravatus non es. Officium hoc quod laudem meretur, venia aut excusatione minime indiget. Ac pridem *Linerus* ipse testimonio, quod pietati doctrinae et integritati reddebat, tibi me devinxit, ut hominem mihi amicum quamvis de facie incognitum, sancto complecterer.* Nunc vero propior accessit coniunctio, ex quo literis etiam tuis ultro testatus es, meam amicitiam te expetere et me coram videre cupere: scito commune esse utrique votum. Verum si non dabitur congregiendi occasio in terra, saltem in coelo nostra amicitia fruemur, quando non una quaelibet

3202. 1) de la Roche-Chandieu post tumultum Ambosianum Argentoratum se contulisse videtur. Sub finem anni post mortem Francisci II. fuit Aureliae ap. Coligny. Hic de missione quadam in Galliam agitur.

2) le Maçon dit la Rivière qui iam superiore anno Argentorati fuerat. (N. 3096.)

3) Nomen saepius obvium habuisti in epp. Macarii ex Lutetia scriptis.

4) tunc coetus gallici Argentoratensis ministro.

5) Videtur ap. Navarrenum fuisse ad quem m. Iulio rediit.

6) an a rege Navarrae?

7) Geneva.

3203. 1) N. 3180.

ex evanidis quae terrenos homines in se conciliant, sed eiusdem aeternae haereditatis spes et sacri muneris societas nos coniunxit. Eo autem iucundior est ea qua me prosequeris benevolentia, quod inde colligo puram et genuinam Christi doctrinam a nobis uno consensu praedicari. Neque enim ignoras quam multis, qui tamen superbe se iactant evangelii praecones, odiosum sit nomen meum, non alia de causa nisi quod dum theatri favorem et inanes plausus aucupantur, extinctum et perditum vellent quidquid putant suae ambitioni obstare. Ego vero ex omnium memoria deleri facile patiar, modo ne intereat laborum fructus, quos in ecclesiae utilitatem sincero rectoque studio hactenus impendi: a quo fine, qui mihi semper fuit propositus, ut tantillum deflectam, nulla efficiet ingratitude vel pravitatis. Mihi tamen interea non vulgari solatio* piorum erga me amor et mutuus in doctrina consensus. Quia mactationi quotidie destinamur, urbem hanc et ecclesias tuis precibus commendo, vicissim autem Deum precabor ut te gubernet suo spiritu, virtute sustineat, praesidio tueatur. Vale, eximie vir et ex animo colende frater. Genevae 6. Calendas Iunii 1560.

Ioannes Calvinus tuus.

3204.

BULLINGERUS CALVINO.

Melanchthonis nunciat obitum et Lasci, Ochinum mox sequuturum praesagit. Poloniam Stancari doctrina turbata commemorat. Pericula Genevensibus a Gallo imminetia timet.

(Ex autographo Cod. Genev. 114, fol. 77, quocum contulimus exemplar Turretini in Cod. 111a, fol. 214, Bernense Epp. VI. 852 et Simleri Vol. 97.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fido Genevensis ecclesiae pastori domino et fratri colendissimo suo.

S. Accepi tuas, ¹⁾ colendissime domine et frater carissime, et legi libens. Nolo autem te dubitare quidquam de stabili nostra consensione et fraternitate. Dominus confirmet in omnibus ministris ecclesiae suae concordiam et amorem, et dissipat simulates et odia.

Migravit ad Dominum *Philippus* noster 19.

3204. 1) N. 3197.

Aprilis.²⁾ Ante hunc Ianuarii 8. obdormivit in Domino *Lascus* noster.³⁾ Sequetur illos hisce diebus, nisi fallor, ipse noster *Bernardinus*.⁴⁾ Quando vero sequemur illos et nos, Domine?

Intelligo ex scriptis nobilis huius quid fiat in Polonicis ecclesiis. *Stancarus* conturbat illas.⁵⁾ Nos approbamus confessionem polonicorum ministrorum, improbamus *Stancari* doctrinam de mediatore secundum humanam duntaxat naturam. Asserimus Christum secundum utramque naturam esse nostrum mediatorem: actiones enim Christi ad personam referri, in qua quum sint naturae duae impermixtae, sunt tamen rursus indivisae. Effecerunt plures illae literae in Poloniam scribendae et scriptum commune de Mediatore exarandum, quod brevior sim in his.

Solliciti sumus valde de salute vestra. Multa enim hic dicunt de periculis imminentibus vobis a rege Gallorum et Allobroge. Speramus Dominum non defuturum vobis. Id quod communibus et iugibus ab ipso precibus contendimus. Non inutilem operam navabis si diligenter ad nos scribi subinde curaveris et res vestras et gallicas. Proderit enim et nobis et vobis qui fratres sumus, si commune periculum et quod fiat non nesciamus. Saluta fratres in Domino omnes. Salutant te nostri omnes et mei inprimis. Iterum iterumque vale. Tiguri 27. Maii anno Domini 1560.

Bullingerus tuus.

3205.

CALVINUS BLAURERO.

Paucis refert tumultum Ambosianum.

(Ex autographo Cod. Sangall. 37. Epp. VIII. fol. 320 ubi tamen sola inscriptio et subscriptio Calvini manu. Exstat praeterea in Bibl. civ. Turic. F. 43. olim Epp. VIII. fol. 436 et ap. Simlerum Vol. 97 qui se ex Archivis descripsisse dicit ubi nos quidem eam non vidimus. Edidit Beza Gen. p. 230, Laus. p. 482, Hanov. p. 540, Chonet p. 313, Amst. p. 143, Pressel p. 582. Versio gall. Berol. p. 333.)

Praestantissimo viro et eximio Christi ministro D. Ambrosio Blaurero Witodurensis ecclesiae fidelissimo pastori singulari amico et symmystae inprimis observando.

2) *Schmidt*, *Mel.* p. 661 cf. N. 3193.

3) N. 3168.

4) imo convalluit.

5) Haec referenda videntur ad synodum Pinczoviae m. Nov. celebratam, ubi cum *Stancaro* acriter disceptatum est. (*Lubien.* p. 148; *Salig* II. 629.)

S. Etsi multa quae scribam occurrant, venerande frater, quia tamen in tam multiplici rerum copia vix ullum finem reperio, haec mihi difficultas magis obstat quam argumenti penuria: quia nescio unde potius incipiam. Verum ne pigrizia cessare prorsus videar, quae maxime scire cupis breviter perstringam. Gallis infelice cessisse inconsideratum suum ardorem¹⁾ ad vos perlatum esse non dubito. Ab initio vaticinatus sum quod accidit: sed nescio quo fascini genere sic captae erant multorum mentes, ut frustra impetum illum sedare conatus sim. Antea meis consiliis se regi passi fuerant: sed quum intelligerent totam hanc actionem mihi non placere, nullum putarunt esse melius compendium, quam si me fallerent. Quin etiam ex hac urbe²⁾ quidam me vel in seio, vel palam et fortiter reclamante, profecti sunt. Quanquam rumor ille, quem dicitis apud vos fuisse sparsum, de aliquot millibus³⁾ vanissimus fuit. Non enim plures septuaginta egressi sunt⁴⁾ et quidem ex dimidia parte infimae sortis opifices. Sicut autem eorum expeditio nunquam mihi probata fuit, quia plus meo iudicio tentabant quam Deus permitteret: ita consilio destituti rem non legitimam stulte et pueriliter aggressi sunt. Qui prae aliis erant innoxii poenam dederunt nimiae facilitatis. Eodem fere tempore in quibusdam Provinciae et Delphinatus urbibus nostri homines templa occuparunt,⁵⁾ ac si votorum iam essent compotes: verum ut temeritas nunquam firma est vel sibi constat, injecto terrore statim coniderunt: ac zelus ille, quem frustra compescere studueramus, primo armorum strepitu evanuit. Quoniam vero palam et aperto Marte non audebant congregi Guisiani, blandis et fallacibus edictis⁶⁾ sub Regis nomine paulatim frangerunt eorum animos, quorum viribus erant impares. His insidiis plurimi illaqueati sunt: et dum sibi privatim quisque consulit dissipata fuit eorum societas. Nunc rebus aliquantum pacatis, atrociter saevire incipiunt illi carnifices: ac nisi eorum furori⁷⁾ obstaret bellum Scoticum,⁸⁾ longe deterior esset conditio piorum in Gallia. Nobis vero et huic urbi praecipue minitantur: ubi existimant conflari quidquid est barbarum, vel potius

captandi praetextus causa se ita sentire fingunt. Hoc fere toto mense putarunt vicini⁹⁾ de nobis esse actum: ego tamen ut timerem, nunquam adduci potui, nec sane videbam timendi causam. Si maiora pericula urgeant, Dei praesidio freti eventum placide expectabimus. Quidquid acciderit, in salutem nostram convertet coelestis pater: atque ut nostri misereatur, aliquid etiam valebit totius ecclesiae respectus. Ignosce¹⁰⁾ quod non propria manu, quia ex lecto dictavi, ubi pro more dimidia temporis parte decumbo, ut saltem horae aliquae mihi salvae maneant. Vale,¹¹⁾ praestantissime vir et frater mihi ex animo observande. Dominus tibi semper adsit, te gubernet ac tuos sanctos labores benedicat. *Viretus et Beza et reliqui collegae mei te plurimum salutant.* Genevae, 5. Calendas Iunii 1560.

Io. Calvinus vere tuus.

3206.

DANIEL CALVINO.

Filius eius a Calvino Aureliam remissus iam iurisprudentiae operam navat. Ipse veteris amicitiae memor gaudet eiusdem testimonium ab amico accepisse.

(Describimus ex Cod. Bern. 450, fol. 131 v. Alia exemplaria exstant ibid. in Cod. 141, fol. 49 et Genevae in Cod. 109, fol. 167. Textus multum variat. Nos potiores tantum variantes adscribimus.)

Franc. Daniel Io. Calvino S. D. ¹⁾

S. Tuas a patruale literas accepi quibus si quam par sit²⁾ tardius respondeam, his temporum procellis imputabis quae indies crescunt. Faxit Christus ut brevi tempore³⁾ ad sui gloriam omnia tranquilla reddat. *Franciscus cum fratre Petro⁴⁾ iurisprudentiam tuo maxime hortatu diligenter amplectitur et studiose colit:*⁵⁾

3205. 1) *Negotium Ambosianum.*

2) ex hac urbe om. edd.

3) *Apogr. add.* qui essent in armis.

4) Non enim plures fuerunt quam septuaginta et quidam etc. *Eda. Supra* 60 dixerat.

5) cf. de la Planche p. 284, *Hist. ecel.* I. 342. 374. *Hist. des choses mém. Ed.* 1599. p. 94, de Thou l. 25. II. 810, supra Valentiam iam nominavimus, adde Nemausum, Castellanam, Romans.

6) *Edit d'Amboise m. Martio promulgatum; edit de Romorantin m. Maso.*

7) eorum furori om. edd.

8) *Mém. de Castelnau* p. 63—93.

9) omnes vicini *T. S. et Edd.*

10) Haec non propria manu *T. S.*

11) Vale. Quinto Cal. Iun. rel. om. *T. S.*

3206. 1) *Inscriptionem se addidisse fatetur Daniel junior qui epp. patris in Cod. 450 exstantes primus transcripsit et sic servavit. Caeterum haec respondet ad N. 3162. — Cod. 109: A Mr. Mr. despeville, la part ou il sera.*

2) tardiuscule quam par sit. 109.

3) tempore om. 109.

4) frater natu maior, nunc aetatis annum fere 30 agens, advocatus et bailli de S. Benoit prope Aureliam (Hagen étude litt. et hist. sur P. Daniel, trad. p. Paul de Félice Orl. 1876.

5) et studiose colit om. 109. 141.

quo nomine et tuis in me meosque beneficiis iam dudum tibi sum obnoxius. Hoc unum rogo tibi persuadeas velim⁶⁾ neminem habere te amicum qui amicitiam, quae iam inde ab adolescentia inter nos inita est, fideliter magis et vigilantius observet.⁷⁾ Singulos Henricos⁸⁾ dedi quibus mandasti. Gratias ago quod familiam nostram in tuo sinu habeas et certe tuum consilium, quod in ea inchoanda sequutus sum,⁹⁾ magnum fructum produxit et Deus suis donis¹⁰⁾ indies auget et sua bonitate fovet. Vale, amice integerrime. Mater itemque uxor¹¹⁾ te plurimum salutant.¹²⁾

3207.

CALVINUS STURMIO ET HOTOMANO.

Rogat ut suam interponant operam quo Germani principes legatione missa Regem pro evangelicis tolerandis et ecclesia reformanda adeant, simulque formam subiicit eorum quae legati dicerent et urgerent.

(Describimus ex amanuensis exemplari in Cod. Genev. 107a. fol. 209, cui Calvinus ipse nomina istorum daumvirorum praefixit. Exstat et in Cod. 107b. fol. 63, in Epp. Bern. VI. 861 et ap. Simlerum Vol. 97. Anglice in ed. Philad. IV. 108. cf. etiam Baum II. 108.)

S. Etsi moerore ad tempus fere obtorpuimus, cogit tamen misera fratrum nostrorum conditio dolorem nostrum in aliquam curam erumpere, quia et summa urget necessitas et aliqua occasio non spernenda offerre se videtur. Guisianis incussus est aliquis terror,¹⁾ qui saltem mitigationem rigoris et saevitiae extorqueat. Ac probabile est, cladem in proelio navali nuper ab Hispano acceptam²⁾ flexisse illis animos, ut minus solito ferociant. Interea quidquid piis concessum est fraudulenter et insidiosè³⁾ factum videmus, ut tranquilliores statum

6) velim om. 109.

7) neminem habere amicum qui te fidelius observet. 109. caett. om.

8) Henricos duos 109. Sic etiam in caeteris codd. a prima manu.

9) et profecto tuum quod in ea inchoanda consilium sequutus sum. 109.

10) Christus suis beneficiis 109.

11) Mater, uxor, cum tota familia. 109.

12) Cod. 109 add.: Pridio Cal. Iunii. Tuus semper futurus Daniel. — Quod quum bene congruat cum natalibus epistolae Calvinus sequuti sumus in hac collocanda. 3207. 1) et ipsa coniuratione et unanimi reprobatione crudelissimae ultionis.

2) m. Maio incunte (de Thou II. 857).

3) invidiose apogr.

Calvini opera. Vol. XVIII.

adepti paulo post minore negotio incautos opprimant. Certe ita varie se gerunt ut inconstantia testis sit virulentiae, quam sic occultant ut tamen multis indicibus se prodant. Adventitio itaque remedio opus est, quod vestra opera afferri posse speramus, si modo nervos intenderitis: quod a vobis vehementius contendere non supervacuum modo sed absurdum quoque foret. Neque enim nobis ignota est pia vestra pro fratrum salute sollicitudo, atque etiam studii ardor.

Haec summa est: ut principes Germani⁴⁾ seria legatione Regem partim orent partim admoneant ut sedandis turbis hanc optimam rationem sibi esse statuatur, non saevire gladio et ignibus, sed corruptum ecclesiae statum purgare et in melius componere: quia fieri non potest ut sine tolerabili reformatione quiescant tot hominum millia. Sed quo melius nostrum desiderium vobis perspectum esset, formam ipsam postulationis visum est seorsum perscribere.

Porro dum hoc a vobis tentabitur, stimulandum modis omnibus Varranum⁵⁾ curabimus ut erepta sibi regni gubernacula hoc praetextu reposcat, quia palam est regnum ob graves istos motus periclitari et Guisianorum sive perfidia sive socordia omnia pessum ire. Superbiam quoque eorum et avaritiam non posse diutius ferri, quin regni interitum secum trahat. Certe, nisi nos fallit opinio, regis consilium, ubi se tantis angustiis constringi sentiet, excitabitur ut publicae saluti consulat. Regina mater praesertim acerrimis punitionibus ad consensum trahenda erit, quia nisi coacta vix unquam a Guisianis poterit avelli. Sequetur tamen quod sibi et liberis utile esse persuasa fuerit.

Reliqua ex nunciis: qui, ubi vobis innotuerint, nulla commendatione opus habebunt. Causam autem ipsam vobis, ut aequum est, non minus ac nobis commendatam esse scimus. Valet igitur, ornatissimi viri et nobis apprime honorandi. Dominus vos virtute sua sustineat, spiritu suo gubernet ac omni benedictionis genere prosequatur. Genevae pridie Nonas Iunii.

Videntur⁶⁾ nunc Ill. Principes opportune ad Regem missuri, quia, etsi Guisianos eadem tenet obstinatio nec spes est posse ad aequitatem adduci, sicut tamen metus quo percussi sunt iudicium illis excussit, ita simulare aliquid moderationis coget.

4) Quorum interventionem timentes Guisiani praevertere studebant misso legato Bernardino Bochetel, episcopo Redonensi (Barthold p. 321. Cf. etiam Schmidt, Sturm 105.)

5) Navarrenum. Beza d. 20. Iulii Neracum se contulit (Baum II. 109) quo eum Hotomanus sequutus est.

6) Forma ipsa postulationis Simler.

Ut vero nunc res sunt in Gallia, si vel tantillum concesserint et illis data fuerit aliqua relaxatio, pura religio vires exiguo tempore colliget, quas deinde minuere in omnium hostium arbitrio non erit.

Ergo si quando Ill. Principibus curae fuit fratrum Gallorum salus qui verae pietatis studium profitentur, nunc illis divinitus offertur occasio ut suam auctoritatem ad eos iuvandos conferant. Cesare vero, ac nullum remedium tentare, valde periculosum esset, quia ubicunque res aliquantum tranquillitas vident Guisiani, non minore rursus licentia quam ante saevire incipiunt. Deinde, nisi novi stimuli admoveantur, quidquid promisit regis consilium evanescet. Sedulo igitur incumbere necesse est, ne malum eo usque pullulet ut non sit posthac sanabile.

Haec vero postulationis summa, si placeat Ill. Principibus, utilissima erit: nempe si primo commoventur gaudere se et Regi gratulari quod instituerit concilium nationale⁷⁾ cogere ad purgandos abusus et corruptelas, quibus palam est sinceris Dei cultores ita offendi, ut mori centies malint quam perpetuo in eiusmodi sordibus tabescere. Hanc enim unicam esse rationem qua sedari possint omnes motus, quorum exitus tristis erit nisi Rex cum suo consilio prudenter occurrat. Deinde exponant, Ill. Principes Regem eiusque consilium hortari ne ab hoc tam recto et utili⁸⁾ proposito desistant: se vero non operam suam offerre, quia clero papali suspecti sint, sed tamen vehementer cupere pro virili sua incumbere in hanc causam, et officia sua Regi non defore, quacunque in parte sibi fructuosa esse viderit.

Tertio ob duas praecipue causas se venisse dicant legati, ut Regis securitati tranquilloque statui et publicae salutis consulatur. Hoc autem Ill. Principes non censere aliter fieri posse quam si tollantur superstitiones quae exasperant bonorum omnium animos, ita ut praeferant legitimum Dei cultum propriae vitae, et perfidos se existiment si consensus speciem ostendant ubi repugnat eorum conscientia. Secundum vero finem legationis esse, ne rigide tractentur qui cupiunt Deum pure colere atque ita se disiungere ab omnibus inquinamentis papatus. Verum si Regi sint obsequentes ut debent, neque turbas ullas excitent, sed privatim se contineant in fide quam sunt amplexi, ut tolerentur donec universae ecclesiae reformationi per idonea remedia prospectum fuerit. Hoc si Rex admittere velit cum suo consilio, Ill. Principes iam esse propensos et libenter paratos fore ad manum porrigendam: sin vero praecise Rex agat cum suis subditi et iustam reformationem abnuat, ipsos metuere ne infelicitate

succedat, atque ideo ipsos pro sua benevolentia et observatione, qua Regem et regnum Franciae prosequuntur, non tantum monere, sed etiam rogare et obsecrare, ne tanta pacis stabiliendae occasio negligatur et pugnetur cum necessitate.

3208.

CALVINUS LUSENIO.

Vergerium notat, monet ut a Stancaro sibi caveant, epistolam proxime excudendam nunciat, Galliae statum deflet.

(Autographon non exstat. Legitur in Cod. Gen. 107^a, fol. 210, Cod. 107^b, fol. 65, Cod. Bern. VI. 865 et Simler. Vol. 97. Anglice in ed. Philad. IV. 112.)

Calvinus Ioanni Lusenio¹⁾ ministro ecclesiae Iwanovicensis.

Quod *Vergerium*²⁾ cursitare scribis, colende nobis in Domino frater, et passim satagere ut suis mixturis puram religionem adulteret, pridem apud nos conquesti sunt tum D. a Lasco,³⁾ tum alii pii fratres quibus eiusmodi artificia displicent. Sed quia nostrum non est homini ad tortuosas actiones nato legem quietis imponere, rogandus est Deus ut eum comescat. Monendus etiam est Illustris D. Palatinus *Vilnensis*,⁴⁾ ut ab illius insidiis sibi caveat: quod nunc eramus facturi si tempus tulisset. Quamquam, ut futilis est ardelio, vix quemquam mediocri prudentiam instructum secundo fallere poterit. Miramur vero eo audaciae fuisse provectum, ut in Anglia⁵⁾ quoque aliquid tentaret. Verum quo magis se prodit, minus noxium fore putamus ubi innotuerit tam eius perfidia quam stoliditas. *Stancari* patronos⁶⁾ aggredi visum non fuit, partim quia nobis ignoti sunt, partim quia facilius ad sanam mentem revocari posse speravimus, si nulla peculiari ignominia notati essent. Si quid enim iudicio nostro deferunt, ex nostris ad vos literis⁷⁾ intelligent retro sibi

3208. 1) Cf. N. 3168.

2) Mense Februario in Polonia fuerat (*Sixt* p. 440) Maio ineunte in Suevia redux de fratribus Bohemis ad lutheranismum convertendis satagebat. (N. 3198.)

3) Cuius disceptatio cum *Vergerio* ad a. 1558 (N. 2822. 2834).

4) Apud Radzivilium (*Blandratae patronum*) *Vergerius* splendidissime exceptus fuerat. (*Sixt* 439.)

5) Vide *Lusenium* l. I.

6) *ibid.*

7) Tom. IX. p. 337.

7) Quod hic Noster postulat de eo demum post mortem Regis Francisci serio cogitatum fuit.

8) virili S.

flectendum esse cursum. Ac ne amplius tergiver-
setur *Stancarus* nomen nostrum falso a vobis ob-
tendi, forte excudetur ante nundinas Francofordien-
ses⁸⁾ nostra epistola, qua profitebimur nos prorsus
a vesano eius dogmate abhorrere. Porro nostra
responsio vos commonefaciet nobis non probari
quod de aeterno Christi sacerdotio scribitis, ac si
principio careret, quando sacerdos non minus quam
reconciliator creatus est. Quare si nostro consilio
obtemperatis aliquid in ea parte mutandum erit, ne
ansam calumniandi inde hostis arripiat. Illustri D.
episcopo *Cuiaviensi*⁹⁾ scribere non vacavit quia as-
siduis scriptionibus distringimur. Nec vero credi-
bile est, quanta nobis moles ex Gallia incumbat.
Atque utinam miseris ecclesiis, quae illic saevissima
tyrannide premuntur dimidium saltem daretur eius
libertatis qua frui scribis ecclesias polonicas, quam-
quam nonnulli sine gladio et armis novum tyrannidis
genus exercendo Antichristum eiusque satel-
lites propemodum aequant. Tot malis nisi medeatur
e coelo Deus, horrenda omnibus ecclesiis dissipatio
impendet. Quidquid tamen accidat, constanter in
cursu vocationis nostrae pergamus. Vale, eximie
vir et carissime frater. Dominus tibi semper adsit,
te protegat et confirmet usque in finem. Genevae
5. Idus Iunii 1560.

3209.

CALVINUS STATORIO.

*Qui Lismanino suadente in gratiam Blandratae
scripserat et nunc se ob eam rem excusabat. Cui
Calvinus se ignoscere dicit, de Lismanino queritur.*

(Reperies in iisdem codicibus et locis ubi praecedentem. Anglus
non habet.)

Quod excusas,¹⁾ mi *Petre*, alieno impulsu ac
mandato te scripsisse in gratiam *Georgii*,²⁾ facile
admitto: quia etsi inique abs te laesus fui, hanc

8) Quod tamen non statim factum est. Vide. *Prolegg.*
T. IX. p. xxv. Etiam *Lismaninus* contra *Stancarum* scrip-
sit epistolam d. d. *Pinczov.* 10. Sept. 1561 ad *Stan. Karnin-*
cium (*Sand p. 35*) quam tamen *Lubien. p. 119 10. Dec. scrip-*
tam dicit.

9) *Iac. Uchanski.* Anglus nomen dioeceseos omittit utpote
lectu difficillimum.

3309. 1) Ultima quam habuimus *Statorii* erat N. 3098, cui
tamen respondit *Noster* N. 3134. Recentior aliqua interci-
disse videtur.

2) *Blandratae.* Alieno impulsu, scil. *Lismanini.*

tamen culpam non libenter insector, ac ne memi-
nisse quidem volo quam parum humaniter egeris
minando et terrendo, nisi impurum canem blanditi-
is mulcerem. Quid enim erat aliud me reconcili-
are, nisi serviliter adulari impio et scelerato apos-
tatae et veniam deprecari ubi nullius mihi delicti
consciens eram? Caeterum quia D. *Lismaninum*,³⁾
qui tibi autor fuerit eius scriptionis, quasi digito
monstras, libere per literas conquestus sum, incon-
siderate nec recte vel ex officio amici fecisse quod
Serveti discipulum,⁴⁾ et virulentia non minus quam
erroribus refertum, mihi praetulerit. Tibi vero, ut
meretur tua pietas, ingenium, eruditio et qua me
colis observantia, sum amicior quam ut ob levem
offensam abs te divellar. Itaque⁵⁾ Deum precari
non desinam ut te sustineat sua virtute, vires ad
obeundum munus tuum sufficiat et prosperum suc-
cessum det tuis laboribus, ac te cum uxore bene-
dicat. Saluta etiam *Tenardum*.⁶⁾ Genevae 5^a. Idus
Iunii 1560.

3210.

CALVINUS TARNOVIO.

*Excusat prioris suae epistolae asperitatem, fingens
se credidisse, non ipsum comitem sed eius secretarium
pro suo libitu eas scripsisse literas quibus ipse re-
spondebat, et iam denuo eum hortatur ut strenuum se
Christi athletam profiteri audeat.*

(Sequitur haec praecedentes duas in omnibus quatuor codici-
bus. Adsunt tamen in Cod. 107^a quaedam correctiones ipsius
Calvini manu scriptae.)

Etsi me non latet, neque etiam infitior, illustris
et generose Domine, quum me acriter literae tuae¹⁾
pupugissent, vehementius forte quam decebat fuisse

3) *Lubien. p. 117. tradit eum inde a synodo Pinczo-*
viana c. Blandrata familiaritatem intisse, donec in epistola
sua ad Karn. (cf. praeced. not. 8) palam ad eum transit.
Hac occasione fatemur nos in Proleg. T. IX. p. 33 errasse
quum eo tempore Lismaninum in Helvetia versatum diceremus.

4) *Stoinii hist. orig. Unitar. in Polonia ap. Sand. p.*
185: Statorii in synodo Pincz. 1561 dicit Blandratam a
Calvino notatum quasi virus Servetanae impietatis aleret.
Nos omnes, ait, nescio quo pacto in haereseos suspicionem
venimus qui cum Blandrata vivimus. Sed si haeretici sunt
qui patrem filium et Sp. s. credunt ex ss. literarum praescripto,
me ex illorum numero libens esse fateor.

5) quae sequuntur Calvinii manu scripta sunt.

6) *Biturigem.*

3210. 1) N. 3053.

commotum, ut responsionis²⁾ asperitas modum excederet, nunc tamen iterum te rogo ut prudenter expendas, non tam in te, cuius dignitatem merito revereor, quam in eum [rhetorem cui illas disserendi] partes iniunctas esse putavi aculeos illos direxisse. Neque enim tam sum rusticus ut, si tecum mihi duntaxat negotium esse duxissem, eo usque provecta esset reprehensionis libertas, quam sumere mihi permisi. Sed quum hodie in aulis procerum quidam acuti et deserti homines, ubi de religione agitur, nimis licentiose stilo indulgeant, cuius rei signa non obscura exstabant in tuis literis, non putavi tacendum esse, vel hac saltem de causa ne in re tam seria iocis et dieteriis aurem praeberes. Certe persuasus eram, tibi inter tot negotia scribendis tam prolixis literis non fuisse otium, sed unum aliquem ex tuis pro suo arbitrio intemperantius quam iussisses luisse, quia impune sub tua Amplitudine se latere putabat. Quod tunc ingenue testatus sum, iam repeto, clarissime Domine, ne me existimes eius, quae tibi merito debetur, reverentiae oblitum tanto et tanta virtutum praestantia ornato totque honoribus insigni viro non pepercisse. Non tamen dissimulo summopere me expetere ut ad reliquas eximias laudes ardentior restituendae verae pietatis cura quasi cumulus accedat. Sicuti ad solidam plenamque felicitatem nihil tibi magis optabile quam ut tot praeclaris rebus gestis, quibus etiam ad posterum celeberrimum nomen tibi peperisti, haec extrema actio respondeat. Quod si hactenus subitae mutationis periculum moram tibi iniecit ne palam strenuum Christi athletam in tollendis papatus superstitionibus profiteri auderes, ipsa temporis diuturnitate cessare debuit hic metus. Cuius rei, sicuti spem in animo foveo, ita Deum precari non desinam, ut invicta spiritus sui fortitudine te armet, gubernet sancta prudentia, dique incolumem tueatur et magis ac magis omni bonorum genere locupletet. Genevae 5°. Idus Iunii 1560.

3211.

MINISTRI GENEVENSES POLONIS.

Responsum quomodo mediator sit Christus, ad refutandum Stancari errorem.

(Edidimus hoc responsum in Tractatibus theologicis Calvinii Opp. Tom. IX. p. 333 seqq. Scriptum est a. d. v. Idus Iun. 1560 et incipit a verbis: *Vehementer nobis dolet ecclesias vestras etc.*)¹⁾

2) N. 3133.

3211. 1) *Plura de hoc scripto attulimus in Prolegg. T. IX.*

3212.

CALVINUS INCERTO.

Respondet ad varias quaestiones, de Christi sacerdotio, de liberis spuriiis, de peste fugienda.

(Manu scripta non exstat. Edidit Beza Genev. p. 330, Laus. p. 626, Hanov. p. 705, Chonet p. 453, Amst. p. 207.)

Quoniam hic vir nobilis, qui et communes fratrum literas et quas privatim scripsisti nobis reddidit, observande frater, quam parum otii nobis ad scribendum suppeteret, aliqua ex parte cognovit, non multis verbis petemus ut nostrae brevitati ignoscas. Primo adventu monitus fuit proximo biduo nullum fore nobis vacuum tempus: hodie tandem respondere licuit. Quia vero non dubitamus, alias ecclesias sedulo vobis operam navasse, breviter summam doctrinae complexi sumus, de qua *Stancarus* molestiam exhibet. Quod si utile sit, epistolam nostram promulgabimus, quae consensus nostri apud omnes sit testis. Porro caput unum quod illie reperietis vos commonefaciet, nobis non probari quod de aeterno Christi sacerdotio scribitis, ac si principio careret, quando sacerdos non minus quam reconciliator creatus est. Quare si nostro consilio obtemperatis, aliquid in ea parte mutandum erit, ne ansam calumniandi inde hostis arripiat: deinde etsi in colligendis veterum testimoniis vestra industria et dexteritas una cum eruditione et iudicio nobis non parum placet, cupimus tamen aliquid ex congerie rescindi, ne improbus et loquax sophista ex ambiguis vel minus luculentis nebulas spargens, conspicuam lucem tergiversando obscurat. Nomen etiam *Ludovici Vivis* interpositum nonnihil de auctoritate minuet: quando neque vetus est scriptor, et vix pietatis rudimenta gustavit: tantum abest ut censi mereatur inter theologos. Seorsum his de rebus vos monere visum est, ne ullis maculis aspersa sit vestra confessio, dum in publicum prodibit.

Alias de quibus nos consulitis quaestiones breviter nos expedire cogit temporis angustia. Liberos qui ex scortatione progeniti sunt, ita demum pro

p. xxxiii et seqq. Quibus adde quae habet *Hallerus* in *Ephem.* p. 132: Calendis Iunii, quae erat vigilia Pentecostes, venerunt huc quidam Poloni nobiles afferentes nobis a D. Franc. Lysmanino et aliis ex Polonia literas et scripta quaedam contra Franc. Stancarum Mantuanum ecclesias polonicas novo dogmate turbantem. Petebant illi nostrum calculum. Asserebat Stancarus contra Phil. Melancthonem, quem acerbissime proscindebat, Christum tantum quoad divinam (?) naturam esse mediatorem nostrum et invocandum, sicut scriptum eius editum testatur. Responsum est illis a Genevatibus et Tigurinis.

legitimis habendos esse iure civili sancitum est, si pater concubina in uxorem ducta hunc illis gradum assignet idque testetur publicis tabulis. Hoc vero parentibus concedi rectum ideo videtur, ut a vagis libidinibus tam viri quam mulieres se ad sanctum coniugium recipiant: atque haec aptissima est ad poenitentiam invitatio, et mutui inter coniuges amoris conciliandi pignus. Nam sicuti iuste vetant leges transferri ad nothos haereditatem: ita quod subsequitur coniugium si quid fuit vitii aut defectus abolet. Hinc pendet altera quaestio, an pro uxori- bus habendae sint concubinae, quibuscum nuptiae celebrantur. Certum est ad eum usque diem dam- nandam esse societatem et ecclesiae disciplina casti- gandam: non tamen protinus claudendam esse ianuam respicientiae, ubi in legitimum coniugium ambo consentiunt.

Tertia quaestio videtur ex stupiditate eorum nasci, qui nunquam gustu aliquo humanitatis fue- runt praediti. Negant fas esse, pestis fugiendae causa locum mutare. Ergo non licebit eligere salu- brem aerem. Ergo in aedibus non licebit prospec- tum quoque salubrem praeferre. Ergo cavere a noxio foetore non licebit. Ergo nulla contagio erit timenda. Facessant igitur paradoxa, quorum finis est exuere nos omni sensu. Interea nostri consilii non est, eorum indulgere timiditati, qui obiecto periculi colore a vocatione sua discedunt: quemad- modum si vir uxorem, si maritum uxor, si liberi parentes, aut vicissim parentes liberos suos deserant, si pastor ecclesia relicta sibi consulat, si magistratus officio desit. Denique, modo ne officium ne- gligatur, non minus pestis contagio quam gladius aut ignis vitari potest. Vale, eximie vir et colende frater. Dominus tibi semper adsit, virtute sustineat, prudentia regat et labores tuos benedicat, Amen. Genevae, 5. Idus Iunii 1560. ¹⁾

3213.

FABRICIUS CALVINO.

A Lutheranis et domi et foris varie exagitatus fata sua enarrat et iam novum exilium praesagiens aliquam a Genevensibus stationem qua se modice alat sibi parandam optat.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 35.)

3212. 1) Polono scriptam esse facile coniectes ex iis quae de Stan- caro dicit et quae ex parte verbo tenus modo in ep. ad Lu- senium legisti.

Eruditione et pietate ornatissimo viro Ioanni Cal- vino Genefensis ecclesiae fidelissimo pastori fratri ac domino suo colendo.

S. D. Observandissime et venerande domine ac frater *Calvine*, quum diu multumque studuerim te familiaribus literis obtundere, tamen conatum nostrum, quantumvis piissimum et celerrimum, Satan et sanguinolentus pirata impedivit, qui nec demeri- tum honorem tibi denunciari, quem apud omnes doctos atque pios viros mereris in voluminibus et libris tuis excudendis, nec nos de communibus rebus tam Galliae quam totius Germaniae colloqui et conferre voluit. Verum quum liberalis dives ac potentissimus Deus interclusum aditum nobis ele- menter patefecerit, atque fidelissimos fratres dederit per quos literae ad vos Genefam ferantur et re- diant,* prae nimio tuo amore me diutius abstinere non potui quin firmissima quaedam amicitiae futurae fundamenta constituerem.

Atque haec sequentia tibi habeto de patria mea, aetate atque studiis, de quibus omnibus vos certiores faciet cruditione atque pietate ornatissimus vir Petrus *Marpusius*,¹⁾ tuus adeoque noster in Domino fidelissimus frater. Sum oriundus ex du- catu principis ac ducis impiissimi *Guillelmi* Iulia- censis Clivensis atque Montensis etc.,²⁾ natus Dussel- dorpium infra Coloniam, quod est terrae Montensis celeberrimum oppidum, in quo ob gymnasium fre- quentissimum ab impio nostro ac papistico duce institutum in artibus a matre vidua et tenuissima sum fideliter educatus. Postea coepi animum ad sacras literas applicare, in quibus dum per gratiam Iesu Christi non inutilem progressum fecissem, at- que ex evangelistis, patribus et adeo tuis atque *Bulingeri* scriptis animum meum plenius confir- massem, et firmissima munimenta iecissem, tandem insidiari conatui ac studiis nostris incepit diabolus. Qui dum principis et totius aulae in me furorem atque tyrannidem concitasset, istinc ante annos quinque commigrare coactus sum, persuasus et ami- corum adiutus consiliis, inprimis vero a gymnasi- archa nostro Ioanne *Monhemio*,³⁾ viro doctissimo et integerrimo, qui, dum studiis meis atque vitae in-

3213. 1) Verbi d. minister in oppido S. Mariae ad fodinas in Alsatia.

2) Guilelmus IV. a. aet. 23 regnum adeptus (1539) mi- nime reformationis adversarius fuit, adeo ut a. 1543 coenam sub utraque specie sumeret et Melanchithonem adscisceret ad ecclesiam in sua ditione instaurandam. Verum bello c. Ca- rolo V. de Geldria infelicititer gesto eodem anno pacto Ven- loae ipsi imposito coactus est papismum restituere, et postea Interim vi adhibita exsequi. Tamen post pacem Augustanam 1555 ad priorem mentem rediit (Goebel I. 63).

3) rectore scholae Dusseldorpianae a. 1545 institutae, viro vere evangelico, qui obiit a. 1564. (Goebel p. 85 sqq.)

sidiaretur, in Palatinatu conditionem pueritiam informandi ac instituendi acquirit. In qua pistrina quantos labores perpressus sim quatuor integros annos non commemoro, neque crudelem impiam atque vesanam invidiam praetereo. Nam dum constanter assevero, coram omnibus pastoribus qui in Palatinatu erant, Christum Iesum hinc corpore humano assumptum esse, degere in coelis, atque illum sursum exaltatum, iuxta apostolorum atque evangelistarum testimonia, neque illum esse suo naturali corpore (quum alioquin nullum aliud habuisset) in sub aut cum pane, me Calvinistam, Zwinglianum et consceleratum haereticum obganniant atque crocitant. Istinc propter seditiosos atque Martini Lutheri imperitos aemulos ac carnales homines superiori anno sub autumnum discedo. Et dum Argentinam venio, per gratiam atque clementiam Iesu Christi rursus promoveor et scholasticam conditoinem supra modum celebrem rursus adipiscor: videlicet Richenvillae in Alsatia, ubi Matthiam Erbium,⁴⁾ fidelissimum Iesu Christi servum ac pastorem invenio, quem uti prudentissimum senioremi tibi notum intelligo. Dum per praeteritam hyemem cum incredibili sudore rudem ac indomitam iuventutem liberalibus studiis atque moribus cum alio adiuncto collega fideliter imbuo, ecce Satanam et importunos concionatores ducis Christophori Wirtembergensis. Hi principem illustrissimum falsis persuadent opinionibus nos haereticos esse. Qui tum absque mora cum duce Wolffgango Bipontino, et comite de Hanaua, constitutis tutoribus ac sociis suis, foedus paciscitur de ordinatione ecclesiastica nova atque insulsa facienda, quam ante mensem cum tyrannico vultu nobis praeter necessitatem atque contra veritatem obtruserunt. Quidam ex fratribus subscripserunt propter insatiabilem ventrem atque animum: quos Deus iudicabit. Nos Richevillani in libertate christiana permansimus,⁵⁾ nec quidquam recipiemus, atque propediem illos tyrannos exspectamus, qui nos ex ecclesiis bene institutis, scholis atque sedibus furiose eiciant ac expellent. Verum, Calvine ac frater dilectissime, si privator ministerio ac conditione mea, perfugium meum omne ad te erit: tu sine dubio laborabis ut provinciolam legendi graecas literas atque logicas artes adipiscar, ex qua me parce alam atque sustentem. Vel alia etiam quavis occasione mihi succurrere poteris quo me vobiscum pie oblectem, ut sunt comitum ac nobilium liberi, qui-

bus saepe docti atque pii praeficiuntur magistri. Vale cum omnibus symmystis in Christo Iesu domino nostro. Amen. Raptim uti cernis, 15. die Iunii anno 1560 Richenvillae.

Has literas D. Francisco Morolano trades qui easdem disponet, et vehementer oro ut tua humanitas per hunc puerum Iohannem Koener Richenvillanum nobis respondeat. Iterum vale.

Carolus Fabricius Dusseldorpianus.

3214.

MARBUFIUS ¹⁾ CALVINO.

Commendat Fabricium ludimagistrum et hac occasione fuse exponit statum ecclesiae in sua et vicina parochia.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 56.)

Gratia Domini tecum.

Qui ludimagister est Richenvillae,²⁾ adolescens equidem egregius promptaeque et in omnibus paratae indolis, rogavit me ut has ad te scriberem, quas literis suis, ut tutius ad te deferrentur faciliorque illis erga te esset aditus, coniungerem. Cupit certe tibi enotescere. Te enim accurata atque non vulgari amplectitur observantia propter eximiam tuam doctrinam divinaeque explanandi oracula facultatem egregiam, et ut vere es tanquam universae disciplinae theologiae consultissimum.

Ob id non ignarus es quanta sis in invidia apud Germanos, non solum theologos sed etiam eorum suasionem apud eos qui dominantur et maxime in republica pollent. Et utinam etiam scires, quam atrocibus conviciis calumniis atque plus quam schythis* debachationibus indies impetitur sub tuo nomine, veluti te autore Christi essemus negatores, eiusque verbum manifeste oppugnaremus, et id genus opprobriis, quibus atrocius nihil ne fingi quidem possit. De me illud tibi libere et absque assentatione dicam, ea sola ratione in his partibus esse

4) qui inde ab a. 1538 Richenvillae ecclesiae praeeerat. Vicus ille praecipuus in partibus Alsaciae ducibus Wirtembergicis subiectis. Ecclesiam Georgius Ulrici frater reformaverat. Ibidem diaconus et rector scholae fuit Io. Ulstetter, Pauli Fagii gener. Cui Fabricius utrum successerit an adiunctus fuerit ipse non dicit. (Röhrich, Mitth. III. 278.)

5) Imo Erbius cum pluribus aliis dimissi sunt (ibid. 289).

3214. 1) De autore epistolae vel absente nomine dubitari nequit collata praecedente et toto argumento expenso. Petrus Marboeuf fuit Morellani successor in ecclesia S. Mariae et Allavillae inde ab a. 1558. Antea fuerat in Anglia: regnante Maria Mombelgardium se recepit et a Comite Georgio in Alsatiā missus. Plura in seqq.

2) Fabricius, autor praecedentis.

graviter invisum, quod hanc Christi ecclesiam mihi concreditam ad vestram regulam hactenus et doctrina et disciplina formare curavi, nihilque (Dei gratia) habent osiores nostri quod in nos criminetur, quam quod Calvinistae simus. Ita ut omnem moverint lapidem etiam ipsi procures nostri Germani ³⁾ vicinique Lothoringi, ⁴⁾ ut ecclesiae huius nostrae statum convellerent, multa eo consilio generoso nostro Comiti ⁵⁾ et domino de nobis imponentes ut nos apud eum exosos redderent. Comitissa ab *Erpach* ⁶⁾ in ea re magnopere nobis adfuit suae prudentia et autoritate eorum omnium petulantiam coercuit, postquam colloquio mecum, imo usque ad mediam noctem, habito genero suo qui nobis dominatur me probavit et commendavit. Mihi duntaxat exprobravit ipse noster Comes quod me intellexerit esse Calvinistam et Zwinglianum. At expedite atque facillime ipsius animum mihi super hoc reconciliavi, adeo ut plebem suam ad postremum mihi commendaret.

Quoniam autem invidi nostri uti contra nos defensore *Marbachio* Argentinensi volebant ⁷⁾ (veluti essemus ecclesiarum antagonista atque inimici, quas tamen summa fide et paulo maiore quam ipsi carnis periculo observamus et profitemur), statim ad illum accessi istiusque ecclesiae nostrae confessionem obtuli ⁸⁾ visitandam. Solus noluit mecum conferre, sed omnes suos collegas et nymistas evocavit. In summa ipse cum suis circumscriptam praefatam confessionem laudavit, caeterisque rationibus, quas illi assentatorie potius quam vere, ut postea novi, dicere visum fuit. Novissime, ut iacet in cauda venenum, conclusit eam sentire phrasim Genevensis, et ex ipsius ecclesiae doctrina esse exstructam, tacito tamen tuo nomine: quam interim cum suis libenter probaret praeter in tribus articulis. Quorum primus esset de electione illa particulari, quam proponebamus in quinto confessionis nostrae articulo, illam universalem ipse faciens, ut ad hoc promptas habuit promissionum universalium allegationes et sententias. Secundus erat de baptismo ab obstetricibus, quem condemnabamus, illum ipse necessarium et utilem, nudis tantum quibusdam rationibus abs-

que Dei verbo probans, videlicet, quod si quibuscunque privatis liceret absente verbi ministro docere et consolari afflictum, maiore ratione propter baptismi necessitatem liceret cuicunque etiam mulieri in pastoris absentia urgente necessitate infirmum infantem baptizare. Tertius et postremus erat quod impios privabamus participatione corporis Christi in coena Domini, nuda tantum signa illis permittentes, quamvis eos Paulus faciat reos corporis et sanguinis Christi. Ego econtra ex Dei verbo summam ad haec omnia respondi particularem electionem asserens, tum ex verbo ipso electionis et eius definitione quae reprobationem quandam praesupponit, tum ex Dei verbo et exemplis ab eo productis: confutans postea obstetricum baptismum ex Christi Domini instituto, patrum sententiis, consiliique * Carthaginensis determinationem *: postremo corporis Christi manducationem impiis quod non concedimus, ea fit ratione quod nihil cum Domino commune habeant, neque ulla sit conventio Domino cum Belial: alias si daretur, ipsi in Christo manerent et Christus in ipsis, vitaeque potirentur aeterna iuxta Christi promissum. Post multa alia hinc et inde proposita, tanquam non habens quod ultra responderet, obtulit mihi quendam librum Institutionis ecclesiae Argentinensis, ⁹⁾ ex quo sub autoritate praestantissimorum DD. *Buceri*, *Capitonis*, et aliorum multorum qui huic subscripserant, me convincere voluit. Qui sub tali doctrina illam instituerant ecclesiam, dicens, non posse ab ea tali doctrina recedere, nisi ex synodo communi, qui aliter, ut scilicet ego vobiscum asserebam, de his rebus determinare. * Certe non potui a risu tunc me abstinere, quod plus tribuebant hominum auctoritati quam ipsi Deo. Interea rogavit me ne nos mutuo condemnemus, neque nos ob sententiarum diversitatem illa ratione insectemur, imo potius ut nos ipsos mutuo adiuvemus, sperans brevi futurum (ut eius verbis loquar) D. *Calvinum* in nostram accedere sententiam. Unde coactus fui respondere, non tantum a tua autoritate pendere, quin potiore loco veritas a me haberetur: in te duntaxat veritatem amplectens, non personam. Ita pacifice ab illo redii. Quod scientes nostri procures non amplius ab illa parte mihi minati sunt. Nunc ad *Sulcerum* Basiliensem devenerunt. Ille adolescentem unum ex suis discipulis promovit apud nostros Germanos in ministrum. ¹⁰⁾ Recepit illum comes noster atque totus populus. Ex mea parte contendendo eius animum amore praevertere. Richenvillenses

3) partis civium saxonicae, qui fodinis exantlandis operam navabant.

4) altera pars oppidi. Separatio haec S. Mariae ad fodinas in duas nationes nostro etiam saeculo conspicua fuit, flumine eas separante.

5) Egenolfo de Rappoltstein qui reformationi favebat, moderate tamen, utpote Austriae feudatarius.

6) Erbaceses comites Heidelbergae Calvinistae erant.

7) Comes Egenolfius non solum utrisque sua religione libere uti permisit, sed a. 1561 consensum inter eos sanxit. (Drion, hist. de Fégl. de St. M. 17.)

8) a. 1558, in usum ecclesiae Echeryanae. Deperdita est (Drion p. 9).

9) Nulla tum temporis exstabat praeter eam quae a. 1534 promulgata est. In hac tamen nihil tale legitur.

10) Petrum Hockerum s. Hoggerum qui ipse olim in fodinis laborasse dicitur. Fuit is Lutheranorum minister Germanorum in oppido S. Mariae (Röhrich, Mith. II. 105. Drion p. 17. Cäspari, Gesch. d. ev. luth. K. v. Markkirch).

nostri ¹¹⁾ suadent illi ut mecum in omnibus sentiat, curetque suam formare ecclesiam ad nostram regulam. Hactenus pacifice una egimus, quamvis et comes noster et qui sub eo hic praesunt iamiam satis norunt non convenire inter nos in omnibus. Huc etiam venit ipse *Sulcerus* ut suum commendaret discipulum. Duas ipse hic habuit conciones in solenni die dominico, et velut quidam caeremoniarum designator illas maxime probavit, oecumitans in eos qui eas spernebant, quique altaria omnia atque baptisteria in templis evertere curabant, gratias agens Deo quod pios haberent principes et magistratus qui ea non patiuntur subverti. Quamvis autem dicesset mihi impatiuntur, propter nostras etiam conciones, tamen illum convenire et salutare curavi coram toto suo coetu ad finem suae concionis. De doctrina nihil contulimus, tantummodo de statu nostrae ecclesiae et eius aedificatione et pace. Illum ego rogavi ut esset nobis conciliator suaeque opera sustentaretur haec communis ecclesia. Quod quidem promisit, suadens ut pacifice agerem cum meo collega suo discipulo, et mutuo nobis ipsis essemus subsidio. Ita haec Dei gratia et favore everti improborum omnia in nos consilia, adeo ut quiete agamus et stemus. Timeo tamen et fere praevidere caeremoniarum quarundam impositionem, quibus liberam haec nostram ecclesiam onerare velint. Audio enim nobis fieri quandam ordinationem ecclesiasticam quae communis esse debeat et ecclesiae germanicae et nostrae gallicanae, ut sub eadem forma et regula haec communis ecclesia sustentetur et regatur. Hoc certe timeo ne lateat anguis in herba. Neque dubito quin lubenter vellent nos a vestris ecclesiis subripere. Non audent ultra tuum nomen nobis obicere, quoniam constantia nostra illos in verecundiam adduximus. Imo verius Dei optimi et maximi virtus per conservationem nostram in tot et tantis discriminibus dissipationem consiliorum in nos ecclesiaeque nostrae incrementum eorum ora obturavit. Et certe non sine Dei providentia mihi soli adiunctus est vehemens etiam tuus zelator, praeatus hic noster vicinus ludimagister Richenvillensis, qui tuas partes ubique et coram omnibus tuetur, adeo ut his novissimis diebus, quum me invisisset, accidit ut incideret in praecipuos nostros Germanos proceres, qui de te ogganiebant: is sua germanica lingua ¹²⁾ ea vehementia et libertate causam tuam defendit ut nemo ultra respondere ausus sit. Utinam hic posset diutius mihi esse vicinus. Sed heus etiam turbatur ipsa Richenvillensis ecclesia propter importunitatem Wirtembergensium,

qui ordinationem quandam ecclesiasticam de novo ecclesiis Montbelgardiensis et Richenvillensis obtruderunt,* ut eas immodicis et superstitiosis onerent ritibus ad formam ecclesiarum suarum et totius Germaniae inferioris. Verum est, hactenus pios pastores illam abnegasse, unde quotidie comminantur* se privandos ministerio et officio. Quod idem mihi impendere videtur si causa nostra a *Sulcero* pendeat. Notum est nobis eius ingenium, quod iam sese exserit in suo discipulo, qui nisi obstitissem per multa evexisset iam peregrinas caeremonias in forma absolutionis, in latinis cantibus, in observatione festorum, in privata communione et in huiusmodi caeteris, quae omnia satis *Sulcero* placent, sicuti se iactavit D. matri ¹³⁾ comitis nostri totam operam insumere ad revocandam auricularem confessionem in Basiliensi ecclesia. Ad hoc suadere voluit Richenvillensibus, propter haec adiaphora non esse turbandas ecclesias, praecipue quod ista maxime moveant animos hominum ad pietatem: sed potius dicimus ad superstitionem. Neque dubito quin etiam Montbelgardensibus hoc idem suaserit, quoniam *Tossanus* ¹⁴⁾ nunc promittit istos superstitiosos ritus pro ordine et loco obedientes cum suis promoturum, modo illis relinquatur mos usitatus sacramenta administrandi et nuptiis benedicendi, supplicans ut nomina Helvetiorum et Zwinglii, qui in ea ordinatione in numero haereticorum censentur, ex ea ordinatione expungantur, non propter sacramenti veritatem, sed tantummodo loci vicinitatem. Ipse *Tossanus* Richenvillam venit ut eadem suaderet: sed confirmantur magis ac magis per *Christ[ophori]* potentiam. Et valde huic restitit hic noster adolescens ludimagister, quem tamen *Tossanus* *Erbo* nostro

13) Annae Alexandrinae de Fürstenberg, viduae Ulrici de Rappoltstein.

14) Duvernoy, *Ephém. de Montb.* p. 72: L'ordonnance eccl. pour le comté de Montb. et les Seigneuries de Blamont Horbourg et Riquevir, compilée dans une conférence tenue à Lichteau au commencement de Sept. 1559 par des commissaires théologiens des tuteurs du comte Frédéric, venait d'être publiée en la cour et chancellerie de Montbéliard, en présence de tous les maires et pasteurs de la souveraineté. Ces derniers, à l'exception de deux, présentent un cahier de remontrances à raison des modifications que ce règlement fait subir aux rites et cérémonies jusqu'alors en vigueur. Ils sollicitent un délai de trois mois pour en délibérer entre eux. P. 192: Les princes tuteurs accordent un délai de six semaines aux ministres du comté de Montbéliard pour aller aux avis à Bâle, Strasbourg, ou auprès d'autres églises voisines au sujet de la nouvelle ordonnance. En même temps ils témoignent leur mécontentement de la résistance du surintendant Toussaint, parce qu'elle a déterminé celle des autres pasteurs et ils consentent à ce que M. Erbo, surint. à Riquevir, qui s'est également opposé à l'introduction de l'ordonnance soit démis de ses fonctions (25. mai 1560) *Goguel* p. 60: L'effervescence s'accroissait chaque jour. Les princes tuteurs parvinrent le 30. juin 1562 à maintenir la paix religieuse en suspendant l'exécution de ceux des articles qui avoient provoqué le plus d'opposition.

11) *Erbius* et *Lud. Koenig Hunavirensis* minister Calvinistae erant, ut alii quoque ditionis Wirtembergensis, sed non ita multo post dimissi sunt.

12) *Düsseldorpiensis* erat.

Richenvillensi dixit non esse in hoc audiendum, neque met* ad hoc consilium evocandum, propter nimiam eius vehementiam et veluti praeceps ingenium et turbulentum. Sic audis, observandissime domine atque pater in Christo carissime, quo in loco sunt res nostrae et vicinorum nostrorum. Verbosius fortassis quam liceret: sed haec omnia volui tibi esse nota, ut sollicitudine quadam movearis erga me et hanc — — — — —¹⁵⁾

3215.

BEZA BULLINGERO.

Turbae Lugduni et aliis in locis de religione motae. Rex unctus et coronatus. Edicta mitiora. Status regni convocati.

(Ex autographo Cod. Genev. 118, fol. 170. — Edidit Baum. II. App. p. 9.)

Eximio Christi servo, D. Henrico Bullingero, Tigurinae ecclesiae pastori, fratri ac symmystae plurimum observando.

Tiguri.

S. Quod pro mutua nostra conjunctione sedulo facitis, id est quod nostram et omnium gallicarum ecclesiarum salutem assiduis precibus Domino commendatis, de eo tibi caeterisque collegis magnam, sicut par est, gratiam habemus, et a vobis petimus ut deinceps magis ac magis in hoc tam pio, et istis praesertim temporibus tam necessario studio per-gatis. Etsi enim quod ad nos attinet nihil adhuc praeter minas audimus, tamen arbitramur nos in fratrum persona non minus periclitari quam si palam hostium gladios videremus nostris ipsorum cervicibus imminentes. Scribitur ad nos omnibus ex locis quod iam pridem prospeximus et praediximus, animadversa quorundam ignavia et mollitie quotidie nimirum acui hostium audaciam quam Dominus plane retulerat, adeo ut nihil sit tam immane quod non audeant, nihil tam arduum quo non adspirent. Sed nobis interea non deest quod merito nos consoletur, nempe invicta fratrum constantia, et incredibilis ecclesiarum progressus, adeo ut quae quotidie his de rebus accipimus omnium fidem et expectationem superent. Interea tamen, sicut in turbulentis rebus solet, variis modis intus et extra

peccatur. Lugduni¹⁾ quinto die huius mensis, quum solennis illa pompa Dei crustacei transveheretur, quidam utinam tam prudens quam pius, palam in praetereuntem sacrificium a quo sanctum illud crustulum gestabatur irruens, idolum illi excutit et humi prolapsum quantis viribus potest nititur pedibus conterere. Ibi vero ingens exortus tumultus, sacrificis classicum canentibus, et turba in quosvis obvios caeco impetu furente, simul atque sese quispam tueri coeperat, vel auditum erat Lutherani, sive, ut nunc loquuntur, Huguenoti nomen.²⁾ In eo tumultu multi crudeliter vulnerati, sedecim interempti, et in iis etiam aliquot foeminae, sed papistae plerique: tanta fuit istorum Madianitarum rabies. Nostri enim rerum istarum prorsus ignari, domi sese continebant eo die, quo uno praecipue solet Satan regnare, adeo ut nullus ab hostibus, nisi fortuito, sit in publico deprehensus. Inter alios protractus est, quasi Lutheranus, ex publico gymnasio Bartholomaeus Anulus ludimagister, et impacto in ventrem hastili in platea mactatus, homo prorsus impius et quovis supplicio dignus. Is autem qui huic tumultui occasionem praebuerat, a publicis civitatis custodibus, qui antea fuerant vitandi tumultus causa per urbem dispositi, vix tandem furenti multitudini ereptus, mox coram iudicibus sistitur. Rogatus cuius consilio tantum facinus esset aggressus, respondit quod res erat, se cum nullo mortaliu haec consilia communicasse, excepta uxore, per quam non stetisset, quominus ab hoc facto abstineret. Sese vero quum post ieiunium preces ad Deum fudisset, ita fuisse in ea voluntate confirmatum ut vitam suam non dubitaret tantae execrandae idolomaniae causa certae morti obicere. Neque vero, inquit, me facti poenitet, sed hoc mihi potius dolet, quod solus non potuerim quinque simul locis idem designare. Totidem enim locis uno tempore idolum illud solct in ea urbe traduci. Initio non est eius verbis fides habita, clamitantibus sacrificis communem hanc fuisse coniurationem ad catholicos omnes opprimendos, et hanc occasionem perdendae ecclesiae captantibus. Sed aliter Domino visum est. Itaque quum ille pergeret propositis etiam gravissimis tormentis, rem totam simpliciter narrare, nec ulla probabilis appareret communis conspirationis coniectura, aliquot post horis damnatur, et ad supplicium rapitur. Praecisa est viro altera manus, deinde strangulatus est, ac tandem in quinque partes dissectus, quae sunt totidem patibulis, diversis

3215. 1) Quae hic narrantur alibi memoriae prodita non legimus.

2) De causis et origine nominis adhuc sub indice lis est. Cf. Soldan I. Beil. 2. p. 605. Polenz II. Beil. 3. p. 700. Crotet Chron. 224. Ranke fr. Gesch. I. 210. Labourer add. aux Mém. de Castelnaud 351.

15) Caetera desiderantur.
Calvini opera. Vol. XVIII.

urbis regionibus appensae. Capti sunt in tumultu, et aliquanto post tempore, nonnulli partim ex ipsis adversarii, partim ex nostris, sed plerique iam sunt dimissi. In furiosos illos homicidas nulla decernitur quaestio, nos interea seditionis arguimur, quamvis ille constantissime moriens ecclesiam millies absolverit. Indictum est postea ut octava, quam vocant, quam maxima celebritate expiationis causa celebraretur. An eo die recruderit haec rabies nondum intelligere potuimus. Sed hoc quidem certum est fieri vix posse, quin haec tandem erumpant.³⁾

Lutetiae truculentissimus ille senatus, cuius summa est in regno autoritas, in seculo rege S. C. promulgarat, quo iubebantur singularum aedium domini aulae suspendere,⁴⁾ idque addita poena confiscationis aedium, quam vocant. Deceverat praeterea, pridie transvectionis, egregio suo deo litare trium holocaustorum sacrificio et in ipsa pompa duas ex infirmioribus sororibus captivis traducere. Haec quum in aula regis essent perlata (erat enim rex paene ad ipsas urbis portas), vitandae seditionis causa, scriptum est a regio consilio mollius edictum,⁵⁾ quod crudeles omnes illos conatus facile infregit. Ex his duobus exemplis quae nunc sint in Gallia tempestates facile tibi fuerit conicere. Etsi enim plerisque locis, praesertim in Aquitania et Normannia longe melior est ecclesiarum conditio, tamen hostes certum est ubique furere et extrema quaedam moliri. Rex de more unctus est Remis⁶⁾ a Cardinali archiepiscopo, satis pacifice, contra multorum expectationem. Inde Lutetiam ventum est, ubi nunc instruitur solennis pompa, ad eum de more excipiendum, et mox in oppido St. Dionysii, quod Lutetiae proximum est, ab eodem Cardinali abbate coronandum. Si tantis oblatiis occasionibus adversarii quieverint, ac non potius perpetrent quod iam diu parturiunt, erit cur Deo gratias agamus. Quid moliantur hostes satis apparet, nec desunt rationes quibus possint impediri, sed ii in quibus sita sunt omnia ita se gerunt ut plane constituisse videatur Dominus haec omnia per se extra ordinem administrare. Indicti sunt status regni ad Calendas Augusti, sed iniquissimis et antea inauditis conditionibus.⁷⁾ Neque enim more maio-

rum per singulas metropoles coacta sunt libera suffragia, sed per certos homines habiti delectorum civium coetus, omnibus etiam aperta vi reiectis qui vel de regni gubernaculis vel de religione sententiam liberius dicturi videbantur. Additum etiam et expressum in regio diplomate, ne de ulla re alia quam de persolvendo aere alieno, quo Rex est obstrictus, referatur. Convenire optime inter principes de reginae autoritate, et religionis negotium summae illis curae fore, post explicatas aeris illius alieni rationes. Hinc necesse est, quantum conicere licet, vel civile bellum exoriri, vel miserrimam servitutem ita confirmari ut nulla spes libertatis, * nisi Deus extra ordinem miserrimae illius gentis miseretur.

Habes, opinor, a nobis quod postremis tuis literis petisti, de quo non recusamus quin ad eos rescribas, quos nostra interesse putabis ut de his rebus omnibus admoneas. Caeterum quod a te initio petimus, nempe ut nos assiduis precibus iuves, facile iam intelligere potes nos merito petiisse. Neque vero dubitamus quin spei nostrae hac in parte una cum reliquis collegis tuis, fratribus nobis in Domino plurimum observandis, abunde satisfacias. Quod superest, Dominum rogamus, ut magis ac magis vos confirmet et sanctis vestris laboribus benedicat. D. *Martyrem* et reliquos collegas cupimus vicissim salvere. Bene vale. Genevae 16. Iunii.

Tuus Beza D. Calvinii et suo nomine.

3216.

CALVINUS GALLASIO.

Rescivit nonnullos ex ecclesia gallicana alium sibi superintendentem eligere velle praeter episcopum Londinensem. Quibus conatibus ut omni studio obviam eat hortatur.

(Cod. Genev. 107^a, fol. 212. Cod. 107^b, fol. 66. Cod. Bern. VI. 867. Cod. Simleri 97. Anglus IV. 414.)

Fideli Christi ministro D. N. Gallasio fratri et symmystae integerrimo.

Intelleximus quosdam e coetu vestro satagere, ut superintendentis munus, quod reverendo fratri episcopo Londinensi a Regina eiusque consilio mandatum erat, in alterum transferatur. Id si verum est, danda erit opera ut importuna eorum studia cohibeas quorum non alius fons reperietur quam

3) Similia Rotomagi evenisse Idib. Iunii autor est *Languet Epp.* II. n. 25.

4) occasione solennis festi corporis Domini.

5) *Édit de Romorantin* (Mai. 1560) (*Mém. de Condé* I. 539).

6) *Idibus Maiis. Cardinalis Lotharingus ipse erat archiepiscopus Remensis.*

7) Nullam convocationem h. t. factam scimus nisi conventus ad Fontem bellae aquae (*Assemblée des Notables à Fontainebleau*) quae indicta est ad. a. d. xii. Cal. Sept. literis prid. Cal. Aug. datis (*Mém. de Condé* I. 550). Quo pacto Beza d. 16. Iunii de hac loqui potuerit non liquet.

privata cupiditas.¹⁾ Nam quod obtendunt, certum non esse qualis futurus sit huius episcopi successor, nullius apud nos est momenti, quando inspectio in vestras ecclesias non Londinensi episcopo qualiscunque sit, sed huic probo, fideli et sincero libertatis vestrae patrono data est. Si quis alius aequè idoneus ad manum esset, nostro tamen iudicio praestat nihil mutare: quia utile non est a vobis alienari qui vos summo amore complexus est, qui tranquillum ecclesiae vestrae statum tueri cupit, cuius sedulitatem et virtutem in procuranda vestra quiete estis experti, cuius denique autoritas vobis plusquam necessaria est. Quoniam autem hoc iam inter multos fuisse agitatum credibile est, si quis forte ad eum rumor pervenerit, et conicias offensum esse, deprecatoris partes suscipias, ut eorum stultitiae ignoscat, qui inconsiderato zelo lapsi sunt. Certe placandus erit, ut quo coepit favore ecclesiam vestram prosequi non desinat. Si quos autem praefractos esse cognoveris, mature admoneas, te non ideo esse missum ut turbulentis eorum consiliis implicitus vel abreptus communem populi salutem negligas.

*Amos*²⁾ tuus nuper saevissimis quatruidi torminibus ita vexatus est, ut nulla fere spes vitae esset residua. Nondum convaluit, sed doloribus sedatis periculo liberatus est.³⁾ Uxor tua paulatim vires recuperat: domo egreditur et sperat fore posthac satis vegetam. Vale, optime frater et fidelis Christi serve, Deus tibi semper adsit et te gubernet spiritu consilii et fortitudinis ac incolumem tueatur. Saluta omnes amicos.⁴⁾

3217.

WARDESIIUS¹⁾ CALVINO.

Rogat ut ministri et professores in Russiam mittantur.

(Ex apographo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 135.)

Clarissimo viro eruditione et pietate praestanti D. Ioanni Calvino ministro ecclesiae Genevensis vigi-

3216. 1) a prima manu: quae ex privata cupiditate orta esse certum est.

2) Gallatii filius. Apographa praebent: Amor.

3) primum scripserat: paulatim vires recuperat.

4) Apographa recentiora adscribunt. 16. Iun. 1560.

3217. 1) De hoc viro in nostris fontibus nihil legisse meminimus quod tecum communicare possimus.

lantissimo domino ac fratri in Christo Iesu semper colendo.

Gratiam et pacem a Deo patre Domini nostri Iesu Christi T. H. ex animo opto. Scio, vir doctissime et piissime, hoc a scribendo plerosque retrahere, vel quod quibus scribunt ignoti sunt, vel nullis officiis coniuncti. Ego vero iudico ita: maximam esse causam omnibus fidelibus in Christo fratribus cur ad te scribant, etsi aliae non intercedant, quod quum et in Christo ita coniuncti sunt ut unius capitis sint ipsi corpus, inter se autem membra, suis quidem spatii, corpori tamen omnia insita. Quum vero nos in terris Ruthenis, paene iudicio omnium barbaris et militiae magis quam religioni idoneis, iam divinitus consequuti simus gratiam, ut visibilis apud nos etiam facies exstet ecclesiae, et cum vestra Helvetica ecclesia in eandem doctrinam, professionem fidei, ritus consenserimus, retrahi non potui quin meas literas ad te ecclesiae decus darem, meamque et magnae partis Russiae fidem apud T. H. testatam facerem, et pro ea coniunctione, quae nobis est tecum et aliis membris Christi, implorarem tuam opem et consilium. Non est opus ut doceam, maximam ecclesiae vim et adiumentum in schola bene constituta esse, ut si quis ecclesiam imaginetur absque schola constare posse, perinde sit atque si vivere hominem posse arbitraretur absque anima. Est autem iam coetus non poenitendus apud nos discentium, sed doctores desideramus, qui tam artes liberas doceant sobrie, quam sacras linguas et theologia pure profiteantur. Haec quum scribo sic accipi velim, nos Platones et Aristoteles non morari, sed qui sinceram philosophiam nostratibus tradant, pro ingeniis illorum non acutis scilicet, et qui norint *ὁρθοτομεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας*. His medicamentis contenti erimus. Ac istorum copiam esse apud vos audiivi, partim domesticorum partim exsulum. Quare pro pietate et necessitudine christiana dabis hanc operam nostrae ecclesiae ut virum unum atque alterum nobis transmittas, qui praesint scholae et doceant sacras in ea literas. Negotium deducendi istos viros ad nos dedimus fratri in Christo fideli et de ecclesia nostra bene merito Sebastiano *Pechio*²⁾ bibliopolae minoris Poloniae, qui has meas literas ad T. H. perfert. Cui ut auxilio et consilio hac in re ecclesiastica esse velis, nomine nostrae ecclesiae etiam atque etiam rogo. Quae quidem nostra ecclesia se cupit debere tibi, vel ideo quod prae caeteris melius de doctis doctoribus et sinceris professoribus iudicare possis, atque adeo, quod est tuum ecclesiae studium, nobis communicare eos magis velis. Bene valeat T. H. et in gubernanda

2) olim Lasci famulo.

ecclesia successum sentiat bonum. Datum Bichaviae ³⁾ 21. Iunii anno Domini 1560.

Deditissimus frater in Christo
Stanislaus Wardesius
superintendens reformatarum ecclesiarum in Russia minister Bichaviensis aliorum seniorum nomine et fratrum.

3218.

BEZA BULLINGERO.

Multa tradit ad recentissimam historiam Galliae tam ecclesiasticam quam politicam pertinentia.

(Ex autographo Cod. Genév. 118, fol. 157. — Edidit Baum. II. App. p. 12.)

Eximio Christi servo, D. Henrico Bullingero, Tigurinae ecclesiae pastori, fratri ac symmystae mihi plurimum observando.

Tiguri.

S. Nihil erat necesse, mi pater, ut tuum silentium tam sollicitè excusares. Etsi enim vehementer cupiebam intelligere quid tibi videretur de meo scripto quod ad te miseram, tamen nunquam dubitavi quin aliquid magis serium mihi responsum tuum invideret. Facio enim ego ex me ipso periculum, qui quum non ita multis prae te neque ita magnis negotiis premar, cogor tamen saepissime in rescribendo amicorum expectationem fallere et desiderium meum suspendere. Sed de his satis. Quod igitur ad meum scriptum attinet, gaudeo tibi non improbari et rogo ut, sicut facis, alii aliorum dicta et facta non ex syllabis et literis, sed ex animo vere christiana caritate praedito metiamur. Qui nobis dedit unum in ipso sentire quod ad rem ipsam attinet, nunquam, ut spero, permittet ut de formulis acerbè dissentiamus. Et quod in postremis quoque tuis literis monuisti, te vereri ne ab adversariis arripiatur, curabo ne frustra monueris. Nam ita omnino faciendum est, hoc praesertim tempore, quo non dubito quin exardescat Saxonica rabies non

tam Gienae, ¹⁾ quam Gehennae, sublato illo ²⁾ quem unum nonnihil metuebant. Sed vivit Dominus qui impios dissipabit, quo die nihil tale exspectabunt.

Exspectas nimirum ut volumen ad te mittam de rebus gallicis. Et certe si vellem aut nugari, aut vera scribere, non deesset magni voluminis argumentum. Sed nimis esset operosum, etiamsi aliqui satis esset otii, vera a falsis distinguere. Neque enim credibile est quam vana quotidie nobis abhinc quatuor menses nuncientur: quae res maxima in causa fuit cur tacere potius omnino constituerimus, quam res falsissimas veris permiscere. Nunc autem ecce tibi paucis quidem sed vere descriptam rei summam, quam una cum his literis accipies, nisi iam forte aliunde accepisti. Quae consequuta sunt fere sunt eiusmodi. In Delphinatu et Provincia ³⁾ ubi nimum intempestive et contra ministrorum consilium publice fuit concionatum, incredibilis fuit percussio et nostrorum et eorum qui sunt illos adorti. Tandem vero nostrorum consternatio illis addidit animos. Itaque factum ut nostri miserabiliter huc et illuc sint dilapsi, hostes autem incruenta victoria praeter spem potiti, admodum clementer ea usi sunt, si exitum spectes, quamvis satis constet eos metu potius maioris mali quam ulla alia ratione manus continuisse. Septem duntaxat Viennae in Delphinatu sunt capite truncati, idque tanquam seditiosi, quamvis certum sit falso illis fuisse crimen seditionis impositum. Multi profugerunt, adeo ut adversarii qui domi manserunt magis sibi metuerent quam qui profugerant. Multi utrinque caesi et intercepti. In aliis Galliae partibus multo minor fuit tempestas, et quod mireris, in iis ipsis regionibus in quibus acta res est, ⁴⁾ nihil motae sunt ecclesiae. Imo ita praeteriit fluctus ut piorum capita vix attigerit, et nunc multo magis quam antea auctus sit eorum numerus. Hoc quum non ignorent adversarii, tamen ita sunt percussi ut nunquam sibi magis metuerint. Utinam legere posses et intelligere quot et quam diversa edicta vel uno mense scripserint. Mirareris profecto incredibilem illorum pavorem, nemine illos persequente, praeter eum quem minime metuunt. Quod nullis vestrorum legationibus potuit impetrari annis superioribus, hoc ultro dederunt non petentibus, ut omnes undique captivi dimitterentur. ⁵⁾ Et plerosque dimissos constat etiam cum aperta confessione. Sed tamen iudicium iniquitatis fecit ut nonnulli adhuc in vinculis teneantur. In summa nunquam magis trepidarunt adversarii quam

³⁾ Bychov novy vicus est in Alba Russia quam vocant, in gubernio Mohilev. Ecclesiae Helveticae in Lithuania eo saeculo in sex dioeceses divisae erant quarum unaquaeque 20 ad 40 parochias comprehendebat. Apud Lukaszewiczium (Gesch. d. ref. K. in Luth. L. 1848. II. 7) de rebus hic commemoratis nihil habetur.

3218. 1) Ienae, ubi tum florebat genuinus Lutheranismus.

2) Melancthone, d. 19. Apr. fato suo functo.

3) Cf. N. 3172.

4) scil. coniuratio Ambosiana.

5) Édît d'Amboise. Mém. de Condé I. 336. Haag, pièces justif. n. 13. p. 42.

nunc trepidant. Evocati sunt parlamentorum praesides. Quis sit futurus exitus ambigitur. Ego praeter maiora mala nihil exspecto, quoniam Guisiani non ignorant sibi, salva principum⁶⁾ autoritate, consistere in regno non licere, ac proinde adversus illos vel clam vel aperte omnia nunc, ut in extrema desperatione, molientur. Principes vero, si vel vitae suae rationem habebunt, procul dubio ultima consilia capient. Quod si audebunt satis fortiter, mox de Guisianis actum erit, quoniam omnes in illorum partes transibunt: sin minus, video miserabilem fore illius regni statum,⁷⁾ quoniam una pars iam assuevit servituti, altera iugum nunquam nisi invita subibit. Itaque, mi pater, si unquam alias, nunc opus est ut miseram Galliam precibus vestris Domino commendetis. Quod ad nos⁸⁾ attinet, mirabiliter adhuc stamus, et nos staturos speramus. Quae nobis ingeruntur calumniae,⁹⁾ nullis melioribus aut certioribus testibus dilui possunt quam iis quos isti a nobis emissos calumniantur. Fecimus quod licuit et voce et scriptis, ut Deus nobis testis est. Accidit tamen quod futurum prospiciebamus et effugere nobis nullo modo licuit, nempe ut patientia in furorem verteretur. Hoc igitur sibi imputent adversarii, non nobis, cuius etiam non dubito quin tandem iustas poenas luant.

De *Philippi* clade navali,¹⁰⁾ et duce *Sabauda* Nicaeae a Turcis paene intercepto¹¹⁾ non dubito quin iam pridem audieritis. Ita fit iusto dei iudicio ut qui exteris malum parant, domi perniciem inveniant. Amisit ex suis nobilibus 72, aliquot captivos redemit duodecim millibus coronatorum. Ipse, sive potius (ut vulgo vult appellari), ipsius altitudo, fugiens vix evasit et Philistin *Davidem*, id est Pedemontanas ecclesias, quasi iam ad extremum redactas, conservarunt. Nobis vero qui haec Dei iudicia tam propinqua cernimus, utinam et fides et spes accrescat, ut magis ac magis pergamus. Gallus totus est in componendo Anglico et Scotico bello, quoniam domesticas coniurationes reformidat. Utinam Deum potius discat revereri, ut omnes in eo unum sentiamus.

Sed ecce dum excuso brevitatem literarum, volumen scripsi. Itaque iam non habes, quod de brevitate conqueraris. Sed rogo ut, quoniam plura nunc non licet, haec eadem cum amicis communibus, ac praesertim cum D. Ambrosio *Blaurero*, op-

timo meo parente, communices, et quidem inprimis tumultus Ambosiani historiam. Scio enim id iam pridem eum exspectare, et sane mihi permolestum fuit, tamdiu ipsius exspectationi non satisfacere.

Qui tibi reddunt has literas, mihi fuerunt accurate a D. *Peucero* commendati, quos proinde tibi caeterisque collegis non dubito commendare. Bene vale, mi pater, D. D. *Martyrem*, *Gualterum*, *Gesnerum* et caeteros collegas rogo ut meo nomine accurate salutes. D. Iesus vobis magis ac magis benedicat et nobis omnibus donet ita munere nostro defungi ut ab eo coronam gloriae tandem percipiamus. Genevae 26. Iunii.

Tuus Beza.

3219.

MARBUFIUS CALVINO.

Consilii inops eum adit ipsius perplexitati consulturum.

(Fragmentum epistolae autogr. in Cod. Genev. 113, fol. 36.)

Amplissimo piissimoque viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori fidelissimo totiusque theologicae disciplinae consultissimo atque professori cumprimis mihi observando.

Genevae.

— — — — —¹⁾
ecclesiam. Delectarer enim quam maxime tuo consilio si aliquando per otium tibi luberet per literas mihi animum assurgere.²⁾ Si quidem illud tibi ut patri familiariter confiteor, quandoque me animo concidere quum me omni consilio et levamine in his et aliis multis negotiis et turbis destitutum et veluti desertum esse video, quae tamen mihi sola hactenus Dei virtute et gratia perficere datum est, imo et omnia in bonum adiumento fuerunt ecclesiae nostrae. Sit laus Christo Domino qui est benedictus in saecula. Ipse te nobis et ecclesiae tuae diu sanum conservet ad regni sui propagationem. Me

6) Navarreni et Condaei.

7) Se ipsum mox Neracum vocatum iri, pro tempore nondum praesegit animo.

8) Genevenses.

9) De coniuratione Ambosiana ab ipsis promota. (N. 3114. 3187. 3196. 3197.)

10) Thuan II. 857.

11) *Languet Epp. II. n. 25 p. 59.*

3219. 1) Quae hic desiderantur ex parte saltem ex ep. Calvini d. d. 25. Augusti reficere poteris. Ecclesia ad S. Mariae fodinarum duplex quodammodo erat, gallicana et saxonica, haec advenarum in fodinis operam suam locantium. Videntur dissidii semina sparsa fuisse inter utramque partem ab Argentoratensibus lutheranis, ita ut postremo ecclesia in duas divisa fuerit. (Roehrich, *Mith. II. 104.*)

2) superscriptum alio atramento: erigere.

interim et hanc Christi ecclesiam tuis semper commendis precibus rogo. His etiam salutem plurimam ascribo DD. *Vireto, Bezae, Morellano* nostro, caeterisque tuis omnibus symmystis et fratribus quos omnes tecum Deus optimus maximus diu servet incolumes beatosque reddat. Sanctmariae fodinarum die 27. Iunii 1560.

Tui observandissimus ³⁾
Petrus Marbutius.

3220.

HERBERTI RELATIO DE SUO CUM
CALVINO COLLOQUIO. ¹⁾

(Ex autographo Archiv. Herrenhut. MSS. IX. 286. — Edidit Gindely, Quellen z. Gesch. d. böhm. Brüder p. 199.)

Eadem capita, quae *Musculo* recensui, etiam *Calvino* retuli. Gratias egit, et dixit, quo semper prosequutus esset amore fratres, eodem se prosequitur in finem, quoniam tanto amore ipsum prosequerentur fratres ut tam longa via me ad se mitterent. Verum totum argumentum ad se solum non pertinere, sed etiam ad collegas suos, proinde se velle convocare omnes ministros a prandio, ut eadem mandata illis exponerem. Quod factum est paulo copiosius. Sed mandata a me exposita valde crasse repetebat *Calvinus* inquit: Haec ergo tua sententia est, nos mendaciis fuisse imbutos, et falsa scripsisse contra vestros, eosque praeiudiciis gravasse etc. Nonne? Hic quum inter duos scopulos me agitari animadverterem, nolebam ²⁾ respondere ad interrogationem, sed qua potui moderatione eadem supradicta meis verbis breviter replicavi. ³⁾ Tunc ad singula puncta respondit: Primum quod ad nostros non scripsissent, excusavit distantia locorum et penuria nunciorum. Ad Polonos vero se scripsisse rogatos: sed non potuisse approbare illam vehementiam in Apologia sine distinctione, et obscuritatem atque affectationem, quia hinc appareret, scriptorem fuisse indoctum. Delationem ambigue attigit: eo tum inclinare videbatur, quasi nulla illis data fuisset. Sed in *D. Vergerium* asperius inve-

hebatur, quod suis profectionibus ambiret tam gloriam quam quaestum, et vellet alicuius sectae existere auctor, quum tamen scirent quis esset et quantum posset. *Blandratum* autem belluam et bestiam vocabat. Respondi ego: Boemiam illis esse propiorem. Ergo citius eos ad nostros scribere potuisse, quam ad Polonos. Causam autem vehementiae fuisse adversarios vehementiores, videlicet Habrovanitas, cum quibus aliquot annis decertatum fuisse significavi: quia sacramentum nudum tantum signum esse asserunt et relativa vel demonstrativa ad personam Christi referunt: quam opinionem nostri reprobaverunt, quo verba Christi servarentur, quae alias essent vana: nulla quoque efficacia esset ministerii vel institutionis Christi, illuderemur tum inanibus signis et vanis spectaculis. Item nulla esset praesentia Christi, sed imaginatio tum quaedam speculativa, frigida, quae a coniunctione, ⁴⁾ quam cum Christo revera habemus, alienissima est, quia ex ea nullus usus esse potest. Nos autem percipimus verum effectum, et si nostri distinguunt inter communicationem spirituales et sacramentalem, tamen sacramentalem non inanem esse dicunt propter coniunctionem et unionem sacramentalem panis et vini, corporis et sanguinis. Quod autem ad delationem adinet, miror quomodo res habeat. Et si lubet audire, V. E. dicam. Obiectum est mihi Tiguri, Polonum quandam legatum (quem etiam apud vos hic fuisse audio) nostros accusasse divortii. Hoc si verum esset et nostri rescirent, certe moleste ferrent istam iniuriam illatam, quia rem aliter habere ex tota actione inter utramque partem gesta perspicue videre est. Nostri illis nunquam defuerunt, sed quoties rogarunt sua consilia tamquam confoederatis, communicarunt et praeterea non semel sed sexies suas legationes ad eos miserunt, non absque sumptibus magnis quibus non ita diffuunt ⁵⁾ quoniam non habent larga beneficia. Sed quomodo officia fraterna acceperint, ipsi secum reputent, unicum tamen caeteris existimandum relinquo. Quum a nostris proxima legatio dicto die ad locum praescriptum missa fuisset, quod ut fieret ipsi petierant, comparuit eorum nemo: nostri igitur tanquam illusi coacti sunt longum iter cum damno suo reme-
turi. Utri iam coniunctionem initam coluerunt, aut violarunt? De *D. Vergerio* nihil est quod dicam: scio quidem eum fuisse in Polonia, sed puto in negotio sui principis: in Moravia aut Boemia apud nostros, quod ego sciam, nunquam fuit.

Hinc rediit *Calvinus* ad exprobandam nobis vehementiam, ubi (petita venia) suam quoque modestiam ei obieci, quae fuit gratissima scilicet. Deinde Polonum adfuisse dixit, sed *Stancari* causa.

³⁾ sic.

3220. 1) De *Rokytae* et *Herberti* legatione supra diximus. Plura habes ap. Gindely I. I.

2) Gindely legebat: volebam. Lectio dubia, sensus nostrae favet.

3) explicavi idem.

4) conventionem G.

5) defluunt G.

Si autem idem Polonus aliquid effutiverit, hoc ad se non pertinere. Inter alia autem dixit *Calvinus*: non petimus, ut Apologia mutetur quoad sensum, sed ut ab invectivis purgetur et quaedam sine affectatione commodius dicantur. Pauca quaedam adhuc contulimus: tandem dixerunt, se totum negotium deliberaturos, responsumque mihi daturus. Itaque ego abivi.

Post duas horas, coetu dimisso, cum Petro *Vireto* (agit enim et ipse nunc Genevae) contuli peculiariter et quidem familiarissime, de sacramentis, de iustificatione duplici, quam ipsum tripliciter distinctissime ostendi, in libro de Verbo Dei: de victu ministrorum, et de magistratu. Sed ipsum puduit poenituitque suae censurae.⁶⁾ Dixit enim, sua cogitata, inter legendum obiter excepta, *Lismanino* tanquam fratri communicasse, nec putasse ad aliorum manus ea perventura: ideo ipsum non debuisset illa inter vulgus spargere. Obiter obieci, ipsos conqueri de Lutheranorum scriptis, quod illis fuerint causae persecutionis in Gallia, quum non tam a papistis, quam a suis viderentur damnati. Possent et nobis similia evenire, quare et inter nos dispiciendum esse, ne nobis invicem noceremus, et in primis cavendum, ne hostes per se crudeles magis inflammarentur: et dum affectibus quorundam indulgere vellemus, innocentes Christi servi hostium crudelitati proderentur.

Die sequenti, videlicet sabbathi, invitabat me totus conventus per Theodorum *Bezam* ad publicum convivium: in quo multa verba fecimus de statu Boemiae, ubi et mentio incidit captivorum nostrorum. Tandem *Viretus* iussus a *Calvino* narravit mihi suam tragoediam Lausannae actam cum Bernensibus ob disciplinae studium. Ibi mox per occasionem (ut soleo coronam nostram non negligere) exposui simili modo cum nostris agi in Polonia. Multos enim dicere, disciplinam ab initio non esse inducendam, quia retardaret cursum evangelii. Ad haec uterque dixit: Nequaquam in initio esse omittendam. Finita coena coepit ad me loqui *Calvinus*, reddens causas instituti convivii: quod videlicet fratres hospitalitatis ergo me eo excipere et amorem erga me suum declarare voluissent: ideo se petere omnes, ut boni consulerem. Deinde ut omnium nomine salutem per me missam plurimum fratribus referrem, eisque literas, quas ad me ubi se subscripserint missuri essent, redderem. Ego, ut par fuit, gratias egi cum pollicitatione mutui officii et remunerationis a fratribus atque valedixi.

Die xii. Iulii redii Tubingam ad D. *Vergerium*, quem in lecto graviter decumbentem inveni. Diligenter se fratrum precibus commendavit. Paulus

6) quum vide infra.

Silvanus multa ex me quaesivit de legitimo processu discessionis fratrum a romana ecclesia: fuit enim aliquando coniunctissimus *Staphylo*, in quo ipsi hunc scrupulum iniectum esse opinor.

3221.

CENSURAE THEOLOGORUM HELVETICORUM IN CONFESSIONE FRATRUM BOHEMORUM. 1)

(Ex archivis fratrum Herrenhutiae in nostrum usum descript. P. Kummer V. D. M. — MSS. Tom. IX. p. 270.)

Censura Ioh. Calvini.

In explicatione mysterii coenae dominicae adhibenda est clara expositio verborum Domini, ne posteris ulla ansa disputandi relinquatur. Nimis breviter et fere concise asseri panem esse corpus et vinum sanguinem Christi. Modum excessisse liberius contra omnes scribendo qui verborum Christi expetunt expositionem, et si omnem interpretationem respuant fastidiosi videri possint. Non recte sentire ait, neque fas esse putat homini christiano, in genere omnes damnare qui praecise non fateantur panem esse praesentissime Christi corpus. Obscuritas tollenda est clara expositione quae non pugnet neque cum Augustana neque fratrum confessione.

Wolfgangi Musculi Censura.

Non probat ea dicta quae sanioribus et mysteriis Christi conventioribus* sententiis in Confessione positae parum convenire videntur, et quae occasionem praebeant imperitis crassius de sacramento hoc dominici corporis et sanguinis cogitandi. Ideo suadet dextra explicatione intellectum sententiarum ambiguarum exponere. In doctrina iustificationis non satis accedere ad doctrinam apostolicam, quum iustificationem substantialem tantum constituent, quae primum sit in Deo extra hominem, deinde in homine per regenerationem, ac interea imputationem iustitiae quae sola in Christum fide acquiritur non attingere. Item circumspectius loquendum de

3221. 1) Confessionem illam *Lismaninus* theologis exhibuisse dicitur in notitia quadam vernacula Bohemorum lingua conscripta. Annum 1560 praefixum habent illae censurae, non ab autoribus additum sed ut videtur ab eo qui eosdem l. l. coniunctim transscripsit. Eas h. l. subiungimus non hoc ipso tempore scriptas sed ad illustranda praecedentia valentes.

sacramentis, ut in divisione sacramentorum alia esse a Christo alia ab ecclesia instituta. Item quod sacramenta salutem conferant. Item quod quibusdam verbis crassioribus carnalem sensum papistarum confirmare videantur. Epitheta symbolistarum panistarum et signiferorum in patres nostros cadere, qui confessionem fidei suae Regi Wladislao obtulerunt. Disciplinam difficile erigi posse in ecclesiis quae integris constant regionibus civitatibus ac pagis, et magistratus habent ac respublicas habent christianas, praesertim in tanta multitudo adversariorum, et ubi innumeri severitate hac disciplinae a sana doctrina absterri possunt.

Rodolphus Gualtherus.

Confessionis Augustanae moderatores calumniae notam non posse effugere, quod illi alienum sensum contra voluntatem protestantium affingunt, deinde suo praeiudicio obstabunt piis viris, qui ea mysteria simplicius credere nolent. Non debere talem reformationem quemquam meditari quae a papatu quam minimum differat, deinde facilis tandem reditus pateat iis qui nunc inviti ab eo divelluntur.

Petrus Viretus.

Monet ut ambigua loca et verba ita explicentur, ne ab adversariis in contrariam partem trahi possint. In hac re desiderat maiorem lucem et puritatem longius a papismo semotam. De confessionibus publice exhibitis non esse ita declaratum quasi de scripturis canonicis. Pag. 30 facie 1, item pag. 86, fac. 1 has usurpat voces, dum de coena verba facit: Species panis et vini pro ipso pane et vino et ipsis corporis et sanguinis Christi veris acciperet symbolis ac postea palam transsubstantiationem oppugnaret. Nam papistae species appellant non ipsam symbolorum substantiam sed, ut loquuntur, eorum tantum accidentia, quae sine subiecto remanere asserunt. Item p. 62 seqq. de duplici iustificatione loquitur quam convenit clare et distincte explicare. Pag. 64, fac. 1. videtur nonnihil ad eorum accommodare doctrinam qui iubent fideles de sua dubitare salute. Nisi intelligatur de iustificatione apud Deum substantialiter (ut loquitur) nondum tamen regeneratis, aut certe nondum promotis admodum in pietatis christianae doctrina. Nam de eis qui in ea maiores fecere progressus disserit p. 66. Pag. 102, fac. 2 loquitur de fructu sacramentorum quem percipiunt electi, atque hominem eorum in spiritu suo participem fieri capacemque et re ipsa sentientem per fidem spem et caritatem, quod tamen alibi fidei tribuere videtur. Pag. 72, fac. 2 ait Boemos baptisasse qui a papistis fuerant baptisati: cuius rei frigidas afferunt rationes. Sed mutasse senten-

tiam declarat. Pag. 87, fac. 2 ait post consecrationem panem et vinum esse corpus et sanguinem Christi. Item p. 86, fac. 2 reiecit quidem transsubstantiationem, sed in verbis Christi nullam admittit interpretationem. — — — — —²⁾

Bullingerus.

Autores scripti de eucharistia testatur vidisse id quod verum est, nec tamen clare effari voluisse. Ideo fingere nescio quod medium ac modum qui nec carnalis nec spiritualis, sed mixtum quid sit ex carne et spiritu. Reprehendit Lutheranos quorum confessio comprobata est a papistis. Utrique enim confitentur corpus Christi substantialiter adesse et manducari a fidelibus et infidelibus: displicere igitur in hoc articulo confessionem Augustanam commode interpretari: caret omni fructu, quia Lutherani nullam expositionem admittere volunt. Intelligi igitur iuxta explicationem Apologiae et recessum comitiorum imperialium a. 1530, videlicet corpus Christi adesse substantialiter et ab omnibus percipientibus manducari. Talis confessio,* etiamsi nullis proponatur, non esse recipienda *

Quum hae censurae perlatae fuerunt in Poloniam, rapuerant eas nonnulli in fratrum ignominiam, quasi fratres ab Helvetiis iam essent damnati. Quapropter instituerunt fratres legationem ad Helvetios, ut facta declaratione ista praeiudicia tollerentur.³⁾

3222.

CALVINUS VALDENSIBUS.

Collegarum nomine respondet ad eas querelas quae Herbertus fratrum Bohemorum legatus Genevensibus proposuit.

(Ex Archivis fratrum Herrenhut Tom. IX. 292. Edidit Bezae Genev. p. 233, Laus. p. 484, Hanov. p. 543, Chouet p. 317, Amst. p. 145. Gindely p. 203. — Angl. IV. 117.)

²⁾ Nonnulla minoris momenti omitimus. Ex praecedentibus satis superque apparet quam meticolose isti, aequae ac Lutherani, singula excusserint.

³⁾ Cuius legationis acta duo legati Io. Rokyta et Pet. Herbert scripto comprehenderunt ex quo (Herrenhutiae in Archivis asservato) praecedentia excerptimus. Caetera Gindelyus suppeditavit.

Fidelibus Christi servis qui puram evangelii doctrinam annunciant in Boemia, symmystis et fratribus in Domino colendis.

S. Postquam mandata vestra mihi privatim exposuit frater a quo literas vestras accepi, quia videbam non ad me solum sed etiam ad collegas simul meos missum esse, eadem ut in coetu nostro repeteret hortatus sum. Itaque de communi omnium sententia respondebo. Ac primum gratias agimus non vulgares quod fratres, qui vestri erga nos amoris fraternaeque coniunctionis testes essent et quasi sponsores, mittere gravati non estis: eoque libentius officium hoc vestrum sumus amplexi, quia ex sincero pietatis studio manabat. Cupimus idem vicissim vobis de propenso nostro ad fovendam sanctam unitatem affectu persuasum esse. Et certe quum tam longis regionum spatiis inter nos distemus, et undique cingamur hostibus qui totum fere orbem occupant, hoc saltem dispersionis nostrae solatio frui dulce ac iucundum est. Testemur ergo mutuo consensu unum esse nobis patrem in coelo, et nos sub Christo capite unum esse corpus: quod certo speramus vos esse facturos: atque ut re ipsa sentiat is vos nobis cordi esse operam dabimus. Porro alendae et retinendae inter fratres concordiae scimus hoc optimum esse vinculum, si alii de aliis sinistros rumores nimia credulitate non admittant: nec vero putamus hac in parte quidquam a nobis fuisse peccatum. Nam quod de literis ad Polonos scriptis visus est frater vestro nomine oblique conqueri nullius culpae conscii nobis sumus: ac vos ipsi rationibus probe expensis pro vestra aequitate reperietis, quum de causa illa essemus consulti, non potuisse dari responsum humanius vel moderatius. Certe nec odiose de vobis loquuti sumus: et quoad licebat curae fuit mitigare offensiones quae iam subortae erant, occurrere peioribus dissidiis, et ita vos ultro citroque reconciliare, ut inter exordia Polonis essetis adiutores ad regnum Christi apud eos erigendum. Ad vos etiam scripturi eramus, si opportunitas se dedisset. Verum minime vos latet, quam difficilis sit in tanta locorum distantia communicandi ratio. Nunc quando oblata est melior facultas, ingenue sensum nostrum profitebimur. Quantopere interisit vos Polonis manum porrigere, ut apud eos progressus faciat pura evangelii doctrina, vos ipsi nobis tacentibus pro vestra prudentia reputate. Neque enim dubium est, quin vestra dissensio, si ab hostibus animadversa fuerit, aliquid remorae iniiciat rebus bene et feliciter inceptis. Probabiles quidem causas nobis retulit frater, cur metuatis propius ad illos accedere: quia scilicet videtis eos scindi perversis factionibus. Verum haec necessitas vos magis urgere debet, ut gliscentibus malis, vel pullulantibus, remedium afferat vestra

Calvini opera. Vol. XVIII.

coniunctio. Nam spiritus phreneticos, qui in dissipatione tumultuandi et omnia turbandi licentiam sibi sumunt, facile compesceret tot ecclesiarum auctoritas, si aliae alias iuvarent. Nunc pii fratres vestro suffragio destituti gravius laborant. Si *Stancari*, Georgii *Brandatae*,¹⁾ et aliorum turbulentos impetus in Poloniam convertit Satan, nonne vestrum est succurrere? Si negligitis, videte ne forte vobis aliquando desint fratrum subsidia. Neque enim semper in manu vestra erit certamina effugere, a quibus vos hactenus immunes Deus praesuitit. Quo minus alii ad alios accedant, impedit controversia de communicatione carnis et sanguinis Christi: cuius obstaculi tollendi causa censuimus quaerendam esse hinc inde commodam et dilucidam explicationem. Si consilium hoc vobis displicet, experientia tandem docebit rectum et salubre fuisse: quanquam non putamus vos adeo morosos esse, ut illud repudiatis. Duo forte vos pupugerunt: quod scripsimus in vestra confessione breviter esse obscuram et ambiguum, quae certiore docendi forma indigeat: deinde in Apologia nimium esse vehementiae et fervoris contra eos omnes qui praeciso loquendi genere non contenti lucem sanae explicationis desiderant in his verbis, ubi asseritis panem esse Christi corpus. Scimus quam plausibilis sit eorum actio, qui sub umbra confessionis Augustanae pacem et otium captando molestias, odia, crucem denique fugiunt. Quid autem hac de re senserit autor ipse D. Philippus *Melanchthon*, neque vos latet, et forte palam nos toti mundo facere coget eorum improbitas qui clarae luci tenebras obducere conantur. Neque tamen, quamvis *Philippi* memoriam reverenter colamus, eius auctoritate nitimur ad gravandos adversarios: sed tantum ostendimus quam inique confessionem Augustanam obtendant qui alienissimi sunt ab auctoris mente. Nos quidem (quod bona vestra pace dictum sit) manemus in sententia, non posse simpliciter recipi confessionis vestrae formulam absque periculo, ac subscriptionem, nisi adhibita dextra interpretatione, Polonis multarum contentionum originem et materiam²⁾ fore. De vehementia facilis est excusatio. Neque enim exagitare placet quae vellemus sepulta esse. Hoc tantum sufficiat, non posse verecunde negari, quin autor Apologiae vestrae modum excesserit. Quod retaliandi causa mihi obiecit nuncius vester, me etiam in quibusdam scriptis nimium excandescere, etsi in totum non infitior,³⁾ tempestive tamen non protulit. Nam si quosdam impuros canes durius insector, longe dissimilis est Apologiae vestrae ratio, quae promiscue

3123. 1) Sic Codex et Gen. Caeterae emendant.

2) pro: materiam Gindely legit: initium. Coniunctio et in ipso Codice desideratur.

3) iusticior G.

et absque delectu ullo multos pios et doctos homines male sentientibus involvit. Nam si vobis propositum erat quorundam errorem impetere, distinctione opus fuit, ne in idem crimen traherentur innoxii. Verum ut omnis facessat contentio, tantum vos rogamus et obtestamur, si libere ostendimus quae nobis ad placandas omnes lites purgandosque sinistros affectus probaretur ratio, ne id in vos contumeliosum esse ducatis. Nec tam sumus nobis addicti quin placide sustineamus nos moneri et reprehendi, si quid minus circumspecte exciderit. Valete, integerrimi fratres et nobis colendi. Patrem coelestem precamur, ut vos spiritu suo semper gubernet, praesidio tueatur⁴⁾ donisque suis locupletet ac benedicat sanctos labores vestros. Genevae, Pridie⁵⁾ Calendas Iulii 1560.

Fratres vobis in Domino coniunctissimi⁶⁾

Ecclesiae Genevensis pastores

Ioannes Calvinus.
Petrus Viretus.
Franciscus Bourgoinus.
Remundus Calvetus.
Michael Copus.
Iohannes Macarius.
Ludoicus Enocus.
Nicolaus Colladonius.
Franciscus Morellanus.
G. Carmelus.
Anthonius Cevallerius.
Franciscus Beraldus.
Ioannes Tagautius.

3223.

BLAURERUS CALVINO.

Praemissis nonnullis de Galliae rebus et Turcico bello transit ad Stancari praeiudicia et Vergerii suspectos in Polonia conatus, maxime vero de Lutheranorum apud Augustanos insolentia et absurdo dogmate queritur.

—(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 151.)

Clarissimo doctrina pietateque viro D. Iohanni Calvinio amico incomparabili domino ac fratri suo tam colendo quam longe carissimo.

⁴⁾ teneatur G.

⁵⁾ et non ipsis Calendis ut habet Anglus.

⁶⁾ Editiones Bezanae haec omnia omittunt et nihil praebent praeter: Io. Calvinus omnium nomine.

S. De Galliae rebus quod proximis literis¹⁾ ex lecto dictatis certiore me fecisti, magnam tibi gratiam habeo, venerande mihi semper carissimeque in Domino frater, praesertim quum longe atrociora apud nos iactitarint vani rumores: quanquam sunt etiam quae scripsisti commiseratione digna, quod imprudenti Dei zelo praecipites acti simpliciores quidam inconsultae temeritatis poenas dederunt, quos spero tamen apud Dominum misericordiam consequutos, quum ignoracione potius et imprudenti quodam affectu quam malitia peccarunt. Bene vero habet postquam quacunque occasione persecutionis fervor nonnihil remisit.

Affirmant *Scotum* et *Anglum* bellum in Gallos vehementer urgere ac urere. Deinde *Philippi* classem²⁾ ad Tripolim a Turcica superatam, atque illum ingentem iacturam et mercium pretiosissimarum fecisse. Hanc vero iam mediterraneum mare sic occupare ut Italiae Siciliae et Galliae formidolosa esse coeperit, iamque Gallos et Hispanos totos esse in reficienda classe quo bellum redintegretur. Quod si verum est, Domini clementiam et erga suos benignitatem venerabundi adorabimus, quae Palaestinarum irruptione Davidem rursus aliquamdiu de Saulis cruentis conatibus liberet, ne nulla propterea requie data frangatur ac animum d[efat]i[scat].

Quo loco in Polonia Christi causa sit, iam aliunde, nihil dubito, accep[isti]. D. Io. a Lasco mortuus scribitur viij. Ianuarii, suo quidem quod se, alienissimo vero tempore quod Christi ecclesias attinet, quas *Stancarus* iam misere turbat³⁾ peregrina afferens et perniciosissima dogmata, inter quae et illud: Christum solum secundum humanam naturam mediatorem esse etc. *Vergerius* in Prussiam profectus inde Palatinum *Vilnensem* tentaturus putatur, si forte ut Augustanam confessionem recipiat persuadere illi possit.⁴⁾ Pro illa enim plus hodie in Germania quam pro ipsomet Christi evangelio laboratur. Indignissimum hoc ferunt per Poloniam ecclesiarum ministri. Tentavit hoc ipsum in Anglia *Vergerius*, quo nomine gravissime secum *Londinensis* episcopus exposulavit. Nuper vero, si recte memini, de Augustanis quibusdam concionatoribus,⁵⁾ qui dudum Wittemberga illuc vocati sunt, ad te scripsi, quantopere Christi carnis ubiquitatem (sic enim loquuntur) inculcent, palam damnaantes ac diris devotes omnes qui Christi carnem non etiam ubique esse, quemadmodum verbum est, credant. Scribitur autem istos ubiquitistas non paulo nunc a *Philippi* morte confidentiores factos, affirmantes

3223. 1) N. 3205.

2) cf. N. 3207.

3) N. 3204. 3208.

4) N. 3208.

5) N. 3187.

hunc quoque sub vitae finem Zwinglianum factum, ne quis forte huius autoritate premere eos conetur. Dici non potest quantum hinc Augustana ecclesia perturbetur ac laceretur, praesertim quum primarii quidam senatores in hanc absurditatem pertracti sint. Et quid, obsecro, futurum putamus in ista quidvis dicendi et docendi in ecclesiis celeberrimarum urbium licentia? nisi quod mediatoris personam prorsus tollent novi isti theologi, quorum doctrina Schuenckfeldianum fermentum plane resipit. Alterum enim prorsus ex altero consequitur. Si enim ubique est caro Christi, omnino fatebimur carnem eam non esse carnem et creaturam, id quando *Schuenckfeldus* pertinaciter defendit, sed ita deificatam ut etiam in divinitatem conversa sit, quandoquidem omnia illa quae divinitatis propria sunt ei tribuuntur, nec ulla iam erit *ἰδιωματικὴ κοινωνία*, quae apud omnes christianos tum veteres tum recentiores theologos receptissima fuit, quaque multae de Christo antilogiae concitatae sunt, quando hunc in modum duae in Christo naturae prorsus confunduntur. Habet Athanasii symbolum, quo tot iam annis publice est usa ecclesia Christi, Deum ac hominem unum esse Christum, unum autem non conversione divinitatis in carnem, sed assumptione (non conversione) humanitatis in Deum.

Nos Christum supplicibus votis assidue prece-mur ut ecclesiam suam elementer respiciat, et ab id genus monstrosis doctrinis et prodigiosis Satanae illusionibus tempestiviter vindicet, nosque verbi sui veritate sanctificados in sincera fidei confessione in finem usque conservet. In quo bene vale, clarissime mihi quae omnium longe colendissime *Calvine*, plus quam carissime in Domino frater, cui perpetuis flagrantissimisque fidei meae votis opto ut coelestis benedictionis copia et spiritus unctione largiter confirmatus, quod hactenus tanquam electum Christi organum, decus et ornamentum ecclesiae suae facis, diutissime adhuc et felicissime facias. Iterum iterumque vale, et ad sepulcrum properantem senectutem meam sacris precibus salvatori Christo diligenter commenda, quo etiam spiritus meus ad Christum, qui vita mea est, relaxatis corpuseculi huius vinculis mox feliciter evolet.

Pientissimis et doctissimis viris D. *Vireto* et *Bezae* plurimam die meis verbis salutem, itidem reliquias administris tuis in opere Domini, quorum sacro apud gratiae thronum patrocinio iuvare multum opto pariter et spero. Vitoduri pridie Calend. Iulii 1560.

Tuus ut suus
Ambr. Blaurerus.

3224.

GALLASIUS CALVINO.

Fuse narrat quid actum sit Londini ab ipsius adventu usque ad suam electionem in gremio Gallici coetus, scilicet tragoediam casibus et tricis variam, cuius primarias partes egit Petrus Alexander.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 196.)

A Monsr. Monsr. Despeville et a toute la Compagnie de nos freres et bon amys.

S. Idibus Iunii demum pervenimus Londinum a multis expectati ac praesertim ab iis qui autores fuerant huius profectionis. Alii vero plerique nos aut tardius aut nunquam venisse maluissent, quod in alium intuerentur cui iam prorsus animum adiecerant. Is est Petrus *Alexander*, qui Argentina profectus huc appulerat,¹⁾ et post *Ianuarii* discesum aliquot conciones habuerat ecclesiae rogatu. Abierat enim *Ianuarius* ante adventum nostrum, paulo postquam testimonium, quod de ipso scripseratis, redditum fuit. Praevideram sane Argentina discedens, ubi mihi significatum fuerat *Alexandrum* in Angliam iter habere, non parum mihi propter ipsum fore negotii, nec dubitabam quin, si posset, hoc suggestum esset occupaturus. Nec me fefellit opinio.

Tamen in tempore adveni, quum nulla de ipso electio facta esset. Nam omnia in eius adventum dilata erant quem missuri eratis. Sic vero electionem nonnulli urgebant, ut plerique testati sint rem integram futuram non fuisse si paulo tardius venissem. Ac profecto ex eorum, quos ego cordatiores iudicabam, verbis et vultu facile perspexi, non admodum ipsis gratum fore adventum meum. Id quod me, ut ingenue fatear, nonnihil commovit. Sed repressi me et continui. Incredibile omnino videbatur ipsis fore ut aliquem e collegio nostro mitteretis. Quare hunc sine controversia constitutum esse censebant, cui alter postea, sive isthinc a vobis sive aliunde missus, adlegeretur. Haec ego contemnens ac dissimulans episcopum²⁾ adii, a quo perhumaniter sum exceptus. Literas tuas, mi pater,

3224.1) *Prid. Non. Martias a senatu Argent. dimissus* (Memor. XXI.) *Juellus Martyri* 22. Maii: P. Alexander quum venisset ad nos Cal. Maii, post aliquot dies restitutus est in praebendam suam [quam Cantabrigiae a Cranmero olim acceperat et simul rector factus est of Allhallows Londini, *Strype Mem.* II. 1. p. 327]. Agit nunc Londini et conacionatur in ecclesia Gallorum. (*Zurich L.* 1558—79, N. 33.) *Idem eidem* 14. Aug. 1562: P. Alexander laborat Londini e podagra, bonus vir et iam senio nonnihil debilitatus.

2) *Grindallum*.

ei obtuli. Quas aperto et hilari vultu perlegit me praesente, ac statim quid in iis contineretur paucis mihi retulit, gratias agens tibi quod tam familiariter ad eum scriberes, atque etiam de officio suo ipsum moneres. Accessit ad seniores³⁾ qui mecum ad ipsius aedes venerant, quorum nonnullis parum gratus erat adventus meus, ipsosque admonuit ne ingrati essent Deo et vobis, quum plus obtinuissent quam ausi essent sperare, ut parerent adhortationibus meis, ut omnia deinceps tractarent consilio meo, ut se mihi praeberent humanos, totamque ecclesiam de officio erga me suo admonerent. Tum seorsim ad me conversus se suaque omnia mihi obtulit, ut quoties vellem ad ipsum accederem familiariter. Petii ut ipsius autoritate omnia in ecclesia nostra statuerentur, quo melius in officio continerentur nostri homines, et quum legerentur vestrae ad ipsos literae⁴⁾ ipsi adesse aut potius praesae liberet. Respondit se omnem auctoritatem in hac re suam mihi resignare: si quid tamen prodesse posset, se libenter adfuturum. Addidit postea nonnihil de adlegendo collega Petro *Alexandro* qui populo gratus erat, et colligere coeperat ecclesiam ante adventum meum: atque eo gratior quod nulla stipendia peteret, neque tenui nunc et inopi ecclesiae oneri futurus esset. Habet enim opimum sacerdotium Cantuariæ, cuius redditus absens huius muneris praetextu facile perciperet. Dixi de hac re amplius deliberandum et communicandum esse, nihil vero me inconsulto ipso facturum.

Venerat autem ad ipsum paulo antea *Alexander*, ut mihi significatum est, et de meo adventu monitus haud dubie se tali conditione obtulerat. Die dominico sequenti, qui decimus sextus mensis erat, populo offerendus eram, nisi intercessio facta esset. Aiebant enim nonnulli me non a tota ecclesia aut maiore eius parte, sed a paucis quibusdam velut conspiratione facta accersitum fuisse, ideoque integram et liberam populo electionem esse, atque de ea re ad episcopum referri cupiebant. Consultus est *Alexander*, qui in ea omnino sententia fuit, atque rem verbis auxit, quasi mali exempli futura esset, nisi novis suffragiis populus eum sibi deligeret qui magis idoneus videretur. Atque in ea sententia perseveravit tantisper dum episcopum adiit, qui me iam electum tantoque testimonio probatum, ut maius ab ipso desiderari non posset, denuo eligendum esse negavit, ac dixit hoc omnino sine vestra meaque iniuria fieri non posse: praeterea se eorum nomina penes se habere qui ad vos scripsissent, quibus maiorem ac praecipuam ecclesiae partem constare existimabat. Itaque tantummodo superesse ut me reciperet ecclesia ac confirmaret.

Nondum tamen hoc prudenti et cordato episcopi responso omnibus satisfactum est. Adhuc enim deliberandum plerique censuerunt, ut murmurantium ora obstrueremus: alioqui fore ut maiores postea turbæ in ecclesia orirentur. Die dominico convenimus hora septima ante concionem in templo nostro. Belgicos fratres⁵⁾ rogavimus ut praesto essent in templo suo qui a nostro non longe abest, ut ne deessent nobis, si qua in re nobis ipsorum aut ope aut consilio opus foret. In hac deliberatione de me eligendo nullum amplius verbum, atque hinc perspexi quantum *Alexandri* aliorumque sententia mutata esset. Tantum de confirmatione actum est, quam in octavum diem multis de causis differendam censebant. Variæ fuerunt sententiae. Ego vero, tametsi nullam aliam ob causam differri facile intelligerem nisi ut novam quandam intercedendi occasionem captarent, tamen ne invito quopiam irrumpere, aut etiam imprudentibus nonnullis irrepere viderer, rem in octavum diem differri malui, ne quid mihi in posterum obici posset. Interea literas vestras publice legendas censui, ut quis essem intelligeret populus ac de me facilius deliberaret. Praeterea indicendas esse preces et ieiunium, ut in re tanti momenti Dominus et plebi et pastori provideret. Ad hæc, si quis adversum me aut vocationem meam aliquid haberet, id proferret ante octavum diem. Assensi sunt omnes, idque utilius omnino esse iudicarunt. Habuit concionem *Alexander*, admonuit populum, indixit ieiunium ac preces, literas vestras pro suggestu legit, multaque in vestram meamque laudem addidit quæ populum permoverunt. Eodem die post meridiem aliisque sequentibus concionatus sum.

Quum vero instaret dies confirmationis meae nova quaestio suborta est: num priusquam offerret populo convenienda esset regina ut eius auctoritate institueret ac confirmaret. Talis autem praetextus speciosus profecto nec prorsus contemnendus fuit, diplomate, quod pridem ab *Eduardo*⁶⁾ peregrinis ecclesiis concessum est, hoc contineri ac disertis verbis exprimi, ut, quum novi pastores in priorum locum substituendi essent, post electionem statim offerrentur regi, atque etiam in posterum haereditibus et successoribus eius, ut coram oblatis ab iis instituerentur atque ordinarentur. Quo si veniendum fuisset, valde anxio et perplexo fuisset animo, novumque ineundum consilium, ob causas quas vobis cogitandas relinquo. Legi diploma. Respondi iis qui hanc quaestionem movebant, quaeri in scripto nodum. Nunc aliam esse conditionem nostrarum ecclesiarum, quæ non exterum sed indigenam epis-

3) quorum nomina habuisti supra N. 3170.

4) desiderantur.

5) qui et ipsi a Genevensibus ministrum mittendum Gallis petierant cf. N. 3201.

6) d. 24. Jul. 1550. *Lasci Opp. ed. Kuyper* II. 279.

copum habent, ad quem omnia ex reginae et consilii decreto referenda sunt. Tunc ad regem adduci oportuisse novos pastores et ministros, quibus non aliter fides haberi potuisset, quod essent exteri, quoniam a potestate ordinarii liberati ac veluti mancipati erant. Nunc vero ad ordinarium omnia esse reducta, cuius unius autoritas nobis pro omnibus sufficere debeat. Res tamen omnibus fere tanti momenti visa est, ut inconsulto episcopo ultra progredi non liceret. Putabant scilicet episcopo scrupulum iniectum iri, ac tantae autoritatis fore illud diploma, ut nihil omnino absque novo reginae mandato facturum esset, atque ita dilatat et in alium diem reiectam esse confirmationem existimabant.

Hanc technam ab *Ebrardo*⁷⁾ profectam esse intellexi, cui suggestum, ut solebat, ex quo veni consendere non licuit. Nam valde iniquo fert animo, quod me arbitrio suo flectere blanditiisque suis aures meas demulcere non potuit. Quum vero permolestus ei fuit adventus meus, tum etiam longe graviora et molestiora fuerunt ea quae de praeclaris facinoribus suis audivit, et de existimatione quam ob ea collegit. Aberat eo tempore *Alexander* Cantuariæ, ubi in sacerdotii sui possessionem redibat. Absenti insultabat *Ebrardus*, omnesque occasiones captabat quibus ipsum in invidiam traheret. Ita uterque inter se, ambo vero seorsim mecum occulte configunt. Mihi vero summe displicuit in *Ebrardo* quod *Alexandro* invidiam confiare nisus sit, ex ea re ex qua magnam potius laudem consequi debet: nempe ex libello⁸⁾ quo aperte damnavit eos qui muto⁹⁾ religionis statu istic manentes *Mariae* tempore Christo et ecclesiae perfidi fuerunt. Atque hinc quid non efficiat caeca ambitio plane ostendit. Porro techna, quam adversum me commentus erat, facile elusa est. Non puduerat ipsum palam in seniorum coetu dicere, eos qui e Geneva proficiscuntur non adeo gratos esse reginae ut ipsa inconsulta recipiendi sint. Quod si consuleretur, dubium esse an pastorem institui vellet ab iis missum qui graviter ipsam offenderant.

Ego tunc aberam quum eiusmodi sermonem inter nostros habuit, sed responderunt alii atque hominem represserunt. Delecti sunt nonnulli e senioribus qui de ea re ad episcopum referrent. Ego ipse de re tota admonitus quaestionem referre volui, et cum ipsis una ad episcopum ingressus seorsim ipsum conveni: aperui quid ageretur inter nos, quidque respondissem iis qui talem quaestionem moverant. Apte respondisti, inquit: de ea re securi sint: ego omne periculum, si quod sit, suscipio

ipse ac solus subibo. Tum rogavi ut senioribus qui aderant, atque idem proposituri erant, responsum daret. Ipse per interpretem iis coram idem dici ac responderi curavit, ac promisit se praestituto die confirmationi meae praefuturum.

Sublata hac difficultate nihilominus spargebant falsos rumores malevoli homines, vanaque murmura excitabant, quibus iterum electio mea in dubium revocari posset. De iis tametsi non multum laborarem, tamen non prorsus contemnendos esse duxi. Praestitutus erat 24 eiusdem mensis dies, quo transacto facile erat compescere eos qui querelas suas antea non protulissent. Anxie quaerebant multi quis eo die concionem habiturus, qualis observanda caeremonia, quis denique mihi manus impositurus esset. Redierat e Cantuaria *Alexander* mature, eumque fere omnes hoc munere functurum existimabant. Respondi iis qui me de ea re interrogabant, mihi tot caeremoniis opus non esse: manus iampridem mihi fuisse impositas, atque adeo me, quum huius ecclesiae rogatu a vobis electus essem, simul precibus vestris Deo commendatum fuisse: tantum superesse ut eodem consensu omnes, si iis videbitur, huic meae vocationi et electioni consentirent. Quod ad conciones attinet, me ad eas, quemadmodum *Alexander* ipse significaverat populo, quem falli non deceret, paratum atque accinctum esse. Nec vero deerant qui me audiente dicerent, gravem iniuriam inferri *Alexandro*, quod e suggestu quodammodo extruderetur. Ego aperte dixi me huc non venisse ut eius manu confirmarer. Redii ad episcopum atque ipsum rogavi ut, priusquam de collega meo ageretur, libera fieret populo seniorum electio, et quoniam de iis maxima prius fuerat controversia omnes tum seniores tum diaconi se sua sponte abdicarent. Probavit consilium meum atque ab ipsis facile obtinuit. Nec minus gratum populo hoc novandi consilium fuit. Quod ad collegam attinet, aperte dixi episcopo, ut aliis paucis qui *Alexandro* favebant, me, si is mihi nominetur collega, celare non posse quae de ipso eiusque discessu intellexi, tum ex literis Argentinensium quae ad vos scriptae sunt, tum etiam ex sermone multorum quos ego Argentinae conveni. Praestare omnino, si honori suo bene consultum velit, haec suppressi, quae ego quoque sepulta vellem, nisi ea pro officio meo proferre cogar. Quod si magis urgeat, fore ut in lucem etiam me invito prodeant. Pessimi vero exempli esse, pastorem, qui ab ecclesia aliqua decedat, testimonio carentem¹⁰⁾ in alia recipi, ut eodem munere fungatur: nec me, si id facerem, perfidiae crimen vitare posse. Haec quum attente audiisset atque expendisset episcopus, rogavit me ut

7) qui olim fuerat Antverpiae minister (N. 3080. 3147) et post accessum Elisabethae primus gallici coetus Londinensis.

8) alias incognito et fortasse non impresso.

9) lege: mutato.

10) Habebat quidem (not. 1), sed, ut videtur, tale quod proferre nolebat.

paci consulerem quantum fieri posset, ut amicus essem *Alexandro* nominique ipsius et honori consu-lerem: se ita cum ipso acturum ut ordinariam mi-nisterii functionem non susciperet, neque sui elec-tionem urgeret: habere se et archiepiscopum *Can-tuariensem* negotia quaedam quibus *Alexandrum* oc-cupare ac distingere possint. Interea tamen, quia vix solus hoc onus sustinere possem, ipsum me ad-iuvare posse, quoad mihi collega quispiam adiungatur.

Hoc sermone habito in templum discessimus cum episcopo, qui concioni meae cum suis totique actioni interfuit. Sub finem concionis nonnihil ex-postulare coepi cum iis qui murmurabant in me, neque tamen ad episcopum aut ullum seniorum accesserant ut patefacerent querelas suas, ac quor-sum id spectaret pluribus ostendi: dissidia et rixas nunquam iis defore si ita pergerent, me vero a tur-bis et dissensionibus alienum, nisi mores mutarint, diu inter ipsos ministrum non fore. Admonui etiam ut in tempore libere proferrent quisque quod senti-ret, ne in posterum quispiam de me quereretur aut electione mea. Quod si tunc silentio tegerent ea quae putarent dicenda, ac deinceps susurris et mur-murationibus ministerium meum turbare vellent, ecclesiam tales pro seditiosis habituram, ac se ut decet vindicturam esse. Admonuit plebem episco-pus interprete *Alexandro* ut doctrinae meae pareret, ac Christi iugum subiret, admitteret, ut petieram, disciplinam ecclesiasticam, meisque monitis et consilio obtemperaret. Iterum, ne quid praecipitatum aut praereptam sibi libertatem in posterum quispiam diceret, petii ab episcopo ut liberum aliquod dicendi spatium daretur, si quis adversum me quidpiam opo-nere vellet. Datum est sed nemo verbum protulit. Itaque maximo omnium silentio et consensu res transacta est, nec ab eo die ulla in me aut vo-cationem meam murmura audita sunt, sed diligen-tius quam antea et maiore numero ad conciones accesserunt. Quod sane episcopo gratissimum fuit ac spem praebuit tranquilliorum posthac huius ec-clesiae statum fore.

Idem quoque ipse spero, si modo seniores mihi quales opto adiungantur. De iis propediem eligen-dis agitur. Monitionibus ac minis prensationes et ambitum prohibeo quantum in me est, sed quid consequuturus sim nescio. Nisi pii et cordati fue-rint, mihi multum exhibebitur negotii. Sed de col-lega potissimum laboro. Si mihi rursum *Alexan-drum* obtrudant, ego potius loco cedere quam eius electioni consentire statui. Sed interea, dum ex-specto consilium vestrum, mihi certum est, quidquid moliantur eius fautores, efficere non posse quin au-diantur intercessionis causae totaque res suspenda-tur. Impedire tamen non possum quin suggestum conscendat, quum hoc ei populus detulerit ante ad-ventum meum, et multitudinis animos sibi concilia-

rit. Rarius quidem id feci¹¹⁾ ex quo appuli, nec sine permissu meo. Quod si omnino prohibere voluis-sem miras excitarem turbas, quae prioribus gravio-res fuissent. Quare mihi omnino magis expedire visum est, tum ad mitigandos tum ad satiandos plebis animos, tum etiam ad sopiendam electionis memoriam, ut interdum a plebe audiat. Melius posthac forsitan eorum qui ipsi favent iudicium erit. Utinam hic adesset *Rochius*¹²⁾ qui mecum vicissim audiri posset, aut saltem alius quispiam qui isti opponeretur. Ut ad ipsum scribatis, aut si impe-diatur, alium mihi deligatis, ego maiorem in modum a vobis peto. Quisquis sit, iam nonnihil exercita-tum atque etiam ad aliquod tempus *ἀνταρξῇ* esse oportet, quoniam hic se stipendiis suis ministratu-rum promisit. Quamdiu vero inops et tenuis est ista ecclesia, eadem arte huius calliditas vincenda aut eludenda erit.

Ego de stipendio nec egi adhuc nec agere sta-tui, quo maiore fruar libertate. Quin etiam, si id contempserint, spero me victurum ipsos patientia mea. Hoc *Alexandrum* in primis contendere video, ut ministerium istic adipiscendo notam eluat quae ipsi Argentinae iniusta est famamque suam conser-vet. Ego vero unice contendam ut Deo reddatur suus honos et ecclesia, quantum fieri poterit, illi-bata servetur. Mittite quaeso ad me exemplar li-terarum quas ad vos Argentinenses de ipso scripse-runt,¹³⁾ ut si res postulet ipsum proferam. Sed interea peto a vobis ne ista divulgentur. Priusquam enim ista exacerbentur, moderata omnis ratio mihi tentanda erit. Quod si haec ad vos scripta esse intelligeret, fureret totus, atque, ut impotens est animi, nullum lapidem non moveret ac disrumperet. Prius igitur omnia tum per episcopum tum per alios, quibus familiaris est, experiri constitui. Quod si me etiam audire velit, ingenue et aperte ei di-cam quod sentio. Sed qua arte tractandum sit tale ingenium mihi nondum satis compertum est. Valet hic apud multos atque adeo apud quosdam primo-res nomine et existimatione. Sed ego nihil moror. Dominum mihi in tam iusta causa adfuturum con-fido. Vos autem obsecro ne mihi ope et consilio desitis. Maturo enim et tempestivo remedio huic malo opus est.

Si longior fuit epistola, primum cogitate me sigillatim quidquid actum est perstringere voluisse, quo facilius deliberare mihi que consilium praebere possitis, deinde, nullum hic mihi adesse in cuius sinum haec tam libere effundam. Neminem enim adhuc istic habeo cum quo familiariter suspirem. Dum vero per literas colloquor vobiscum, me co-

11) lege; fecit.

12) *Chandieu* (N. 3202).

13) *Non exstant*.

ram adhuc una illic esse puto. Ac revera quae hic multa sunt solummodo perstrinxi, ac multa praetermisi quae coram melius dici possent. Valete, patres et fratres mihi in Domino colendissimi. Dominus vos statumque vestrum quam diutissime tueatur ac conservet. Londini pridie Cal. Iulii 1560.

Vestri amantissimus atque observantissimus
Nicolas Gallasius.

Literas meas ad *Rochium* una cum vestris quaeso mittite. Si pax inita fuerit a legatis et obsidibus regiis sibi veretur. Consulite brevi quid agendum erit, et prospicite quid utilius ecclesiae futurum sit. Dominos syndicos meo nomine salutate.

3225.

CALVINUS BEDFORDIO.

Paucis statum rerum domi et foris repraesentat maxime de Anglia sollicitus.

(Ex apographo satis recenti Bibl. Paris. Coll. Dupuy 102, fol. 48 v.)

Generoso et nobilissimo D. D. Comiti Bechhordiensium mihi inprimis observando.

S. Quia nuper literas ad te, clarissime vir et generose Domine, dedi Nicolao Gallasio¹⁾ collegae nostro, quem ecclesiae Londinensi pastorem destinavimus: mihi in praesentia novum scribendi argumentum non suppetit: nisi quod, dum occupatur Gallia in apparatu belli Scotici,²⁾ terribiles minae quibus undique impetebatur haec civitas paulisper interquiescunt. A quatuor enim mensibus³⁾ exitio centies fuimus addicti neque adhuc sumus extra discrimen si hostibus nostris aliunde daretur quies: sed opportune iacturam classis fecit *Philippus*.⁴⁾

3225. 1) qui m. Maio Londinum profectus est. Literae ipsae non exstant.

2) quod gerebatur vere a. 1560.

3) non a coniuratione Ambrosiana computandis quoniam antea rumores de Geneva oppugnanda volitassent.

4) proelio adv. Turcas victae prope Tripolim m. Maio, (Thuan. l. 26. II. 857.)

Et Gallis⁵⁾ expergefecit Regina vestra: qui non parum se metuere eius vires blanditiis ostendunt. Utinam aliquando sedatis turbis et pacato bellorum strepitu, vobis ad stabiliendam pietatem et purgandum omnibus inquinamentis Dei cultum melior tranquillitas obtingat: et nobis otium concedant qui nulla de causa nos vellent perditos: quando nihil aliud cupimus quam bona omnium pace et citra noxam in angustiis nostris non secus ac testudo sub concha sua latere. Verum ut in nostram perniciem multi conspirent, Deus ad nos protegendos alas suas extendet. In constituenda ecclesiae forma, quae evangelii praescripto respondeat, tam lentos vobis esse progressus piis omnibus valde molestum est: atque, ut familiariter tecum loquar, non minus eos angit hoc quoque alterum, quod regina, ut posteritati consulat, non adiecit ad gignendam sobolem animum. Quid enim futurum putas si absque sobole moriatur? Sed amore et cura patriae vestrae propectus metas mihi praefixas transsilio. Sed temperare mihi non potui, quin tibi tacitam eorum sollicitudinem breviter attingerem, qui aeternam regno vestro felicitatem optant. Te interea, clarissime Domine, in sancto pietatis studio et ecclesiae Dei promovendae cursu non defatigari laetor, ac Deum ex animo precor, ut te magis ac magis conservet, suis donis locupletet, ac praesidio tueatur. Vale, nobilissime vir et domine mihi plurimum observande.⁶⁾

3226.

GALLASIUS CALVINO.

Pergit in narratione sua, maxime quatenus Alexander in conspectu est, quem sibi collegam obtrudi non vult. In ecclesia de caeremoniis controversia exorta est. Statum rerum apud Genevenses rescire cupit.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 198.)

A. Monsieur Monsieur Despeville.

S. Tametsi ex communibus ad vos literis, quae forsitan longiores fuerunt, satis intelligere potes, mi pater, qualis sit rerum nostrarum status, tamen quia

5) lege: Gallos. Elisabetha Scotis auxilia praebuit contra Gallos, m. Aprili. (Weber II. 569.)

6) quum epistola evidenter ex occasione scripta sit, non propter aliquam peculiarem causam, maxime probabile nobis videtur eam simul cum N. 3216 missam fuisse.

nonnulla solum perstrinxisse mihi video, addam pauca cum iis quae seorsim ad te scribenda putavi. Potiores ecclesiae nostrae, ut *Dumasus* et *Mirarius* medici, alique multi sic favent *Alexandro*, ut nullis rationibus a sententia sua abduci possint. Quin potius urgent variis argumentis, speciosis quidem illis: sed ita levibus ut facile dissolvam ac diluam. Ipsi vero meis satisfacere non possunt. Quamobrem ea praetermitto, atque ea qua coepi via insisto, donec melius consilium mihi praebeas. Illis solum duobus mentem meam patefeci, et quidquid obiecerunt a primo die hactenus constanter perseveravi. Caeteris haec patefieri nondum expedire arbitror. Quia vero isti tam pertinaciter ei favent, in re tanti momenti profecto aliud quiddam, (ut libere dicam apud te quod sentio), quod ad eorum commoda pertinet, spectare mihi videtur. Habet enim *Alexander* aditum ad multos divites ac potentes, apud quos valet gratia et existimatione. Equidem longe a malis suspicionibus abesse velim. Sed quid tantopere ipsos aliud hac in re moveat nondum video. Hoc in sinu tuo depositum sit, mi pater, quia bonos alioqui et pios viros retinere mihi que adiunctos esse cupio. Nunc quid me valde anxium teneat intelliges. Si omnino repellatur *Alexander* antequam collegam aliquem nactus sim, obtruditur *Ebrardus*, qui nihil non movet ut hanc sedem retineat. Si retinetur *Alexander*, quamvis ad tempus et sub conditione, nihilominus et consensu populi et quadam veluti possessione nixus miras turbas movebit. Hoc ut dirimam me ipsum offero, atque ad totum onus ad tempus sustinendum paratissimum ostendo. Sed vix audior. Nihil ergo superest quam ut eum quam rarissime concionari sinam, si modo id ex nostri collegii sententia obtinere possim. Quamdiu vero adest *Alexander* et gratuitam offert operam suam, non poterunt eo adduci seniores, ut alium mihi collegam accersant. Consilium igitur nullum aliud mihi superest, quam ut accedat aliquis idoneus, qui primum in congregatione, deinde in concione a toto populo audiri atque isti opponi possit. De eo ut mihi provideas obnixè etiam atque etiam rogo. Diu enim solus hoc onus sustinere non possum. Quod si in morbum incidam maiora pericula verenda erunt.

*Delaunaeus*¹⁾ et *Rochius* iam antea hic perflugium reliquiis ecclesiae Parisiensis quaerere statuerant, nisi obstitissent turbæ a *Ian.* et *Ebr.*²⁾ exci-

3226. 1) alias *Io. Le Maçon de la Rivière, conditor ecd. Parisiensis* 1555, qua biennio post relicta eo rediit a. 1558 ibique mansit usque ad 1562. Periit martyr apud Andegavos 1572. Ex nostra ep. colliges eos post turbas Ambrosianas per aliquod tempus Gallia excessisse, et Argentoratum se contulisse.

2) *Ianuarius* et *Ebrardus* habuisti in priore Gallassi ep.

tatae. Quum nunc cessent, optima occasione ad idem quaerendum ac sine ulla suspicione accedent. Quum eos conveni Argentinae paratissimos inveni, ut ex literis, quas illinc ad te scripsi, intelligere potuisti. Ut in eadem sint voluntate vehementer opto et cupio, eorumque aut alterius adventum plurimum ecclesiae profuturum confido. Quod utilius erit prospice, mi pater, ac brevi consule.

Magna hic adhuc de caeremoniis³⁾ controversia est, imo quotidie increbrescit. Qui apud nos fuerunt nullum modum tenent, ac me idem facere omninoque ipsis assentiri vellent. Ego sane damno reliquias superstitionis, sed quum restituta sit puritas doctrinae nec ulla sit manifesta idololatria, propter eiusmodi reliquias schisma faciendum non esse praedico. Ab iis tamen ita abhorrent ut ne in templa quidem ingredi sustineant, neque ad preces accedant, quia demurmurationem esse dicunt, et quod eodem fere cantu quo apud papistas hymni canantur, neque communicent coenae dominicae, quod in ea percipienda genu flecti oporteat, quasi sit aperta idololatria: praeterea quod ministri papistico more induti eam celebrent et eadem quae pridem in missa canant, lingua solum mutata et quibusdam resectis quae plane idololatrica et detestanda erant. De his respondeo quantum mihi dedit Dominus. Sed quia tuum fratrumque responsum multo plus haberet autoritatis, nostramque inter nos consensionem patefaceret, de his quaeso, nisi molestum sit, ad me scribendum cura, ne quid solus sentire aut cogitare videar.

Quod ad literas tuas attinet, quoniam hinc aberant fere omnes ad quos scribebas, eas additis meis perferendas curavi. Solus comes a *Bectford* mihi respondit, qui gratulatur ecclesiae nostrae, seque ipsum tibi multum debere confitetur. Quam vero gratae fuerint episcopo literae tuae, iam communibus quas ad vos scribo literis declaravi. Sane quoties ad ipsum accedo se mihi humanum praebe-

3) *Alibi pauca tantum de hac controversia memoriae prodita sunt.* (*Strype, Ann. I. l. p. 256 ss.*) *Exsules maxime in patriam reversi vestimenta sacerdotalia, crucifixi imaginem, et alia huiusmodi abolere gestiebant, verum Regina obstabat. Inter eos fuerunt Coxe, Grindall, Jewell, Horne, Sandys, Sampson, Parkhurst. Vide Epp. in Zurich Letters N. 27 et 31 m. Ian. et Mart. 1560 scriptas a Sampson et Sandysio ad Martyrem cuius consilium petebant, sicut et Bullingeri et Ochini. Strype l. l. 263: The first bishops that were made and who were but newly returned out of their exiles, before they entered upon their ministry laboured all they could against receiving into the church the papistical habits and that all the ceremonies should be clean laid aside. But they could not obtain it from the queen and parliament. And the habits were enacted. Then they consulted together what to do being in some doubt whether to enter into their functions. But they concluded unanimously not to desert their ministry for some rites, especially since the doctrine of the gospel remained pure and entire. (Weber II. 424.)*

meque libenter audit. Itaque ipsum quidquid poterit ecclesiae nostrae causa facturum spero. Bene vale, mi pater. Dominus te ecclesiae suae incolumem quam diutissime conservet, atque eorum votis annuat qui tibi bene cupiunt et nostris. Quorum hic et summorum et infimorum infinita est multitudo. Ex quibus maximam profecto voluptatem cepi.

De statu civitatis nostrae ex quo discessi valde anxius fui, propter varios quos in itinere audiavi [rumores?]. Ac mihi gravissimum fuit nihil potuisse aliud quam quod videram respondere iis qui me hic interrogabant. Hoc autem me solatus* est quod nemo quidquam vobis adversi vobis accidisse affirmare posset. Itaque leves ac incertos rumores contempsi, ac speravi speroque et confido Dominum vobis adfuturum. Iterum vale atque ignosce quod vix finem facere et manum de tabula tollere scio. Londini Cal. Iulii 1560.

Tuus si unquam tibi que deditissimus filius
Nicolaus Gallasius.

3227.

HOLBRAQUIUS CALVINO.

Ecclesia Argentoratensis floret. Marburgi et Heidelbergae colloquia theologorum habita. In Anglia de pace agitur cum Gallis sancienda, episcopi pontificii in vinculis tenentur.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 118.)

Clarissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori.

Genevae.

S. Ingenti cum gaudio intelleximus vestram civitatem Dei singulari beneficio ereptam¹⁾ e periculo hostis vicini et tantum non imminuentis. Dominus eodem vos perpetuo favore prosequatur. Nostra ecclesia (Deo sit laus) subinde melius habere mihi videtur: nova multorum piorum et honestorum virorum²⁾ accessione redditur frequentior. Spem aliquam conceperam dissidia Francofordiana opera D. Galasii consopitum iri, adeo ut me vehementer piget frustra hoc expectasse. Vereor ne vulnus sit immedicabile. Nil mihi restat quam illius miserac ecclesiae sortem mecum in silentio deplorare.

3227. 1) Nihil, quod sciamus, nuper accidit cuius causa sic scribere poterat.

2) ex Gallia fugientium.

Calvini opera. Vol. XVIII.

De rebus Germanicis hoc intellexi, primum ex literis D. Quercetani, Hessicum principem curasse Marpurgi convocari synodum ministrorum suae ditionis, ut dispicerent de ratione consensus in religione: quid autem egerint nondum scitur. Hedelbergae non ita pridem habita est disputatio publica de re sacramentaria inter D. Boquinum et alterum ex concionatoribus principis Turingiae.³⁾ Petrus Colonius⁴⁾ ad me scripsit se domi ex scripto omnia prope acta disputationis habere, sed sibi non licere per principem Palatinum cuiquam communicare.

Rogabam hodie D. Muntium, num quid rerum novarum haberet ex Anglia et Scotia. Haec tantum respondit: Decima die mensis Iunii Barnici⁵⁾ inchoatum fuisse colloquium inter legatos regis Galli et commissarios reginae Anglicae de componenda pace inter Gallum et Scotos ea tamen lege ne colloquium protraheretur ultra vigesimam diem eiusdem mensis. An aliquid egerint, an vero re infecta discesserint, nondum sciri potest. Addidit praeterea eorum qui episcopatum gesserant sub Maria sex esse Londini in vinculis⁶⁾ cum quatuor aliis ordinis papistici decanis, praepositis vel abbatibus, et de nuptiis reginae ne ullum quidem verbum. Gulielmus Gotronius, civis Genevensis, hic mihi narravit in quas devenerit angustias propter decurtatos aliquot aureos gallicos, quod ut existimo fecit victus quadam subita habendi cupiditate correptus, quam destinata aut perseverante inaltitia, nam ab eo quo illum novi tempore, nimirum quum essemus Londini, visus est mihi vir bonus et pietatis atque aequitatis amans. Utinam hoc citra infamiae notam aut aliquid gravius elui possit. Vale, vir clarissime. Dominus te diu tuae ecclesiae servet et suo spiritu regere pergat. Argentinae 3. Iulii 1560.

Gulielmus Holbraquius tuus.

D. Muntius officiosissime te salutat.

3) M. Iunio, occasione nuptiarum tertiae filiae Fridrici III. cum Io. Guilelmo duce Saxoniae hanc disputationem instituit. Flector per quinque dies habitam inter Boquinum et Einkornium et Lutheranos Mörlinum et Stösselium, de coena, qua nihil effectum esse non miraberis. (Planck. V. 2, p. 374. Seisen. p. 98.)

4) N. 3175. 3178.

5) Et in nomine et in re ipsa hic fallitur. Berwici foedus sancitum fuerat a. d. IV. Cal. Mart inter Anglos et protestantes Scotiae. Pax vero inter utrosque et Gallos m. Iunio deliberata et Iulio sancita fuit Edinburgi. (Thuan. II. 751 sq. McCrie, Knox. I. 327.) Muntius, alias Montius (Müntz?) legatus erat in Helvetia et Germania.

6) Quindecim munere abdicati fuerunt quum Reginae iureiurando se obstringere recusassent. Primum carceri mandati mox aliis vel amicis vel episcopis reformatis custodiendi traditi sunt. Tres tantum diutius in vinculis reventi, Watson Lincolniensis et White Vintoniensis qui Regnam excommunicare voluerant, et Bonnerus piorum sanguine adhuc madidus. Nonnulli cum venia reginae solum verterunt. (Weber II. 358.)

3228.

CALVIN A LA DUCHESSE DE FERRARE.

Elle lui a demandé un ministre, mais il se défie un peu de ses véritables dispositions et craint qu'en France elle ne soit pas plus libre de sa personne qu'à Ferrare.

(Copies Bibl. de Geneve. Vol. 107, fol. 127. Vol. 115a, fol. 67. Berne F. 134. Ruchat VII. 378. Crottet Chron. N. 46. Bonnet II. 337. Trad. angl. IV. 121.)

Ma Dame, combien que jay esté souvent requis et sollicité de vostre part, je nay peu estre induit de vous envoyer l'home tel quon demandoit, ¹⁾ craignant que ceux que men portoyent la parole ne savancassent par bon zeile outre vostre intention. Car ie navoye nulles lettres de vous pour me certifier si ainsi estoit ou non, et maintenant encore, Ma dame, ieusse bien désiré d'avoir quelque meilleure assurance, à fin de vous escrire plus librement. Nompas que ie me defie du porteur, lequel ma donné asses bonnes enseignes pour monstrier qu'il estoit envoyé de par vous, mais vous saves, ma Dame, combien de gens pourroyent estre subornez pour tirer de moy choses qui vous tourneroyent a grande fascherie et regret.

Quant au serment quon vous a contrainte de faire, ²⁾ comme vous avez failli et offensé Dieu en le faisant, aussi nestes vous tenue de le garder, nomplus qu'un veu* de superstition. Vous savez, Ma Dame, que non seulement Herode n'est pas approuvé d'avoir trop bien observé le serment qu'il avoit fait à la volee, mais que cela luy est imputé à double condamnation. Ce que je dj, nompas pour vous importuner de m'escrire, mais afin que vous ne faciez scrupule en ce que Dieu laisse en vostre liberté, et dont il vous absout. Ie me seray acquité, Ma dame, de vous en avoir advertie.

Du voyage lequel vous avez entrepris, ³⁾ combien que la captivité en laquelle vous estes et aves esté par trop detenue, soit dure et pitoyable, toutesfois si fault il que ie vous declare, Ma Dame, que vous n'aures pas beaucoup gagné destre sortie

dun abysme pour entrer en lautre. Car je ne voy pas en quoy ce changement puisse amender vostre condition. Le gouvernement auquel on pretend vous mesler est aujourd'hui si confus que tout le monde en crie a larme. Quand vous y series, et qu'on vous escoutast, ie croy bien, Ma dame, que les choses n'iroient point du tout si mal. Mais ce n'est point ce quon cherche. On se veut couvrir de vostre nom pour nourrir le mal qui ne peult estre plus enduré. Or vous aller maintenant fourrer en telle confusion, c'est manifestement tenter Dieu. Ie desire vostre prosperité, Ma Dame, tant quil mest possible. Mais si la hautesse et grandeur du monde vous empesche d'approcher de Dieu, ie vous seroye traistre, vous faisant à croire que le noir est blanc. Si vous esties bien resoluë de vous porter franchement, et en autre Magnanimité que n'aves fait jusqu'icy, ⁴⁾ je le prieroye de vous avancer bien tost en plus grand manierement quon ne vous presente. Mais si c'est pour dire Amen à tout ce qui est condamné de Dieu et des hommes, je ne say que dire sinon que vous gardies bien de tomber de fiebvre en chauld mal. Ce n'est pas à dire pourtant, Ma Dame, que je vous conseille de vous plus tenir en la servitude ou vous estes, ne vous y endormir, car c'est trop du passé. Seulement je vous prie de changer tellement que ce soit pour servir à Dieu à bon escient, et tendre au droit but, nomplus vous envelopper en des filets quil vous seroit difficile de rompre, et lesquels vous tiendroyent serree autant ou plus que les premiers. Quoy quil en soit, c'est par trop languir, Ma Dame, et si vous n'aves pitié de vous, il est à craindre que vous ne cherchiez trop tard remede à vostre mal. Oultre ce que Dieu vous a de long temps monstrier par sa parole, laage vous avertit de penser que nostre heritage et repos eternal nest pas icy bas. Et Jesus Christ vaut bien de vous faire oublier tant France que Ferrare. Et Dieu par la viduité vous a rendue plus franche et libre, à fin de vous retenir du tout à soy. Je voudroye avoir le moyen de vous remonstrier de bouche ces choses plus a plein, et nompas pour un coup, mais de jour à aultre. Mais je vous en laisseray plus penser selon vostre prudence que je n'en ay escrit.

Ma Dame, apres mestre treshumblement recommandé à vostre bonne grace, je supplie nostre bon Dieu vous tenir en sa protection, vous gouverner par son esprit, et vous accroistre en tout bien. Ce 5. juillet 1560.

3228. 1) *Il paraît qu'elle avait demandé à Calvin un ministre protestant. Veuve depuis le 3. Octobre 1559 elle était alors sur le point de rentrer en France.*

2) Hercule d'Este, à son lit de mort, avait exigé de sa femme le serment de ne plus entretenir de correspondance avec Calvin. Mss. de la Bibl. de Ferrare. (Bonnet.)

3) ou plutôt projeté. Car elle ne quitta Ferrare que le 2. Sept. (Muratori, ant. ch. Est. II. 405) avec une suite de 300 personnes. Son fils, le duc Alphonse lui avait laissé le choix de rester à la cour comme catholique ou de partir. De Thou II. 830. Ex Italia in Galliam rel. causa migraverat.

4) *En France elle ne mérita pas ce blâme. A Montargis elle accorda sa protection à beaucoup de fugitifs (d'Aubigné, Bayle).*

3229.

VILLEGAGNON ¹⁾ GENEVENSIBUS.

Richerii doctrinam haeticam et omnino evangelio contrariam dicit, verum simul ipsorum Genevensium scriptis consentaneam. De qua ergo utrinque missis legatis in tertio aliquo loco disputari cupit.

(Asservatur in Arch. Genev. Pièces historiques N. 1682.)

A Messeigneurs Messieurs les Magistrat et eglise de Geneve.

a Geneve.

Ecclesiae Magistratuique Genevensi
Salutem et pacem.

Calvini vestroque nomine *Petrus Richerus* Carmelitanus frater ad creum nostram pervenit, ut in vestra nos religione institueret. Huic propter summam urbis vestrae ac praeceptoris auctoritatem legationis conficiendae potestatem fecimus. Accepta potestate nihil omnium praetermisit quae ad officii sui perfectionem pertinerent. Magno studio primum incubuit ad animos nostros catholica religione solvendos. Deinde religionem vestram arte maxima inculcavit, quumque sibi opera non perire videretur, religionis summa capita collegit nobisque memoriae mandanda dedit, quibus expeditior ad summam eruditionem via sterneretur. Huc omnes ingenii vires impenderat, ne quid ad opus absolutissimum nobis deesset, ab imis commentariorum Calvinianorum medullis thesaurum reconditum effodiens. Ne tamen indignis pervia haec essent, quibusdam verborum involueris et paradoxis sententias obvolverat. Hoc factum animum meum incendit veritatis investigandae cupiditate. Coepi singula quaecumque excutere, ac quantum ingenio consequi potui rimari, si possem veritatem exprimere: tantumque instando, excutiendo et agitando promovi, ut in abditissimos traditionum vestrarum latebras irruerim, atque sacratissimas ideas attigerim. Hic sanctissimae traditionis eius fuit exitus, ut omnis vestra de Christo spes et fides in opinionum phantasias resolvi probaretur. Has, instar Platoniarum, ideas appellabat sacer ille mys-

tes. Ad doctrinae sacrosanctae probationem sacramento coenae vestrae utebatur, hoc duabus speciebus consistere praedicans, una interiori, exteriori altera. Interiorum realitatem esse quandam intellectualem non corpoream docebat, quam fide percipias, ut si Christum passum et a morte exsuscitatum vobis offerri, sique hunc haurire credatis, ita habeat: alioqui panem purum manducetis. Addebat eam vestram intellectualem sumptionem a vobis distributionem corporis sancti nuncupari: non quod fieret motus aliquis distributionis (hoc enim papisticum et Lutheranum inventum esse, qui sub panis specie sibi revera corpus distribui docuerunt) sed quoniam fide, sine ullo motu, vitam eius perinde manducetis, ac si vobis distributionis revera motus accideret, distribui asseverabat. Omnem ideo doctrinae vestrae veritatem in affectiones ac intentiones a vobis cogi ac redigi praedicabat, resque externas omnes signa esse adiphora, quae cum res nullius usus nullo periculo omitti posse videantur. Christum insuper ipsum in spiritu solo adorari, non in carne, ne terrenum elementum adoretur. Denique, quum in solo intellectu et fide vestra omnia posita sint, animas solas ad aeternitatis manducationem vocari, eisque spem resurrectionis proponi non corporibus. Haec deliria nobis maximas turbas excitaverunt, et quo accuratius disputarentur eo se magis doctrinae vanitas aperiebat. Quamobrem ad libros Calvinianos profugimus, ut his de rebus eius sententiam perspectam haberemus. Sed invenimus non alio eius doctrinam quam ad ideas spectare, quamvis aliis verbis ac orationis ornatu vario sententiam suam condiret. Quare summa animi offensione vestram eam doctrinam expuli, eam iudicans recta ad Martionis ac Valentini insaniam aut atheismum (Christi sub persona) contendere. Atque faciendum esse mihi duxi ut ecclesiam christianam harum rerum facerem participem, ut infirmi laqueos vestrae traditionis detracto furo vitarent. Praeterea ut scripta nostra calumniae minus paterent, constitui in Franciam me conferre, meque aliquo recipere quo tuto his de rebus cum vestro legato ageremus, fideique causa *Richeri* scripturam ederemus. ²⁾ Tamque alte

3229 1) *Ex Brasilia redux Guisiorum partes sequutus erat. De la Planche* 267: Villegagnon pensant avoir trouve matiere propre pour se venger de ceux qui avaient publié ses cruautés . . . dressa durant ce tumulte [*d'Amboise*] une fantastique guerre navale comme s'il eust esté question de resister à une grande armée, et rendre par icelle la riviere de Loyre tellement inutile que l'eau n'eust peu seulement servir à abreuver les chevaux de l'ennemi. Mais ceci commencé avec grand despense fut trouvé tellement ridicule que le tout tourna à leur mocquerie et confusion.

2) *Nicéron, Mém. pr. servir à l'hist. etc.* XXII. 322 *inter eius scripta recenset*: Ad articulos Calvinianae de sacr. euchar. traditionis ab eius ministris in Francia antarctica evulgatae responsiones per N. Villagagnonem. P. 1560. 4. (*Cuius etiam Bay'us mentionem facit s. v. Villeg. not. F.*) Ce fut là le premier ouvrage qu'il composa à son retour du Brésil, pour réfuter les erreurs de Calvin et de Richer. Il y commence par justifier dans une épître adressée à l'Eglise chrétienne la conduite qu'il avoit tenue au Brésil. Il se lave ensuite, dans une seconde ép. au Connétable de Montmorency, de l'accusation d'athéisme. Dans une troisième, adressée à l'Eglise et aux magistrats de Genève, il leur propose de conférer avec Calvin et tels autres qu'ils voudront, dans un lieu

in animo meo hoc consilium insidet ut nullis rationibus ab eo me deduci patiar. In vobis ergo positum est ut negotium conficiatur. Video Franciam esse vobis suspectam. Constituite igitur locum aliquem opportunum, a vestra tamen religione regioneque alienum, quo ego libere ac tuto me conferre possim. Hoc si feceritis, ac fide publica, ut eo possim nullo periculo pervenire, vobis de me spondeo, quam citissime fieri poterit, eo me profecturum, hac lege ut, si calumniae convictus fuero, dedar vobis in id supplicii genus quod in me statuere volueritis. Haec mihi ad veritatem causae nostrae exprimendam via expeditissima visa est. Nam scribendi nullus futurus est exitus, nec ad scribendum mihi est otium, qui rei militari et longinquissimae regioni addictus sum. Exemplum *Richerii* sequutus omnem nostram contentionem in articulis concludam, quos si scripturae testimoniis *Calvinus*, aut qui mecum vestro nomine congregietur, infirmarit, qua parte erunt infirmandi, aut alteram in partem confirmaverit, citra ullam exceptionem propositum obtineat, aliqui ecclesiae nostrae iudicio permittatur. Paucis expensis negotium confici posse existimavi, si duos suarum partium, qualescunque voluerit, secum adduxerit, duos ego, duosque expensis communibus ex ecclesia germanica accersamus, quos penes nostrae sit contentionis arbitrium, praesitque princeps ille aut magistratus in cuius fidem ac praesidium conveniemus. Responsum vestrum Parisiis ad aedes Lateranenses 30 dies opperiar.³⁾ Parisiis vi. Iulii 1560.

N. de Villegaignon.

sûr, et finit par dire qu'il attendra leur réponse pendant quarante jours à S. Jean de Latran à Paris. Cette dernière est datée du 8. (sic) Juillet 1560. Il rapporte ensuite 12 articles que Richer lui avoit donnés au Brésil sur la matière de l'eucharistie. Ce sont ces articles qu'il entreprend de réfuter dans la première partie de son ouvrage. Les deux autres sont contre la doctrine de Calvin sur le même sujet. Cet ouvrage ne demeura pas sans réponse. Richer y opposa peu de temps après les suivants: P. Richerii apologetici libri duo contra N. Durandum qui se Villagagnonem vocat, quibus illius in pios Americanos tyrannidem exponit et negotium sacramentarium tractat. Gen. 1561. 4. Refutation des folles reveries et mensonges de N. Durand dict le chevalier de Villegaignon 1562. 8. — *Cl. Haton, Mémoires* P. 1857, pg. 623: Villegaignon a maintesfois semond à la dispute ledit Me. Jehan Calvin patriarche huguenot de Geneve pour disputer contre luy de la religion, mais oncques ledit Calvin ne s'y voulut accorder.

3) *Reg. du Conseil*. Vol. 56, fol. 64. 29. Juillet 1560: Lon a fait lecture d'une missive envoyée au magistrat et eglise de ceste cite par le Sr. de Villegaignon par laquelle il veut demonstrer que la religion que nous tenons nest qu'une fantaisie et athaïsme et selon lopinion de Martion et toutesfois pour y adviser il a trouve estre bon de assigner iour et lieu pour en disputer avec queleun de nostre part et que si la il est cogneu quil aye tort quil soffre endurer la peine quil aura meritee et de ce en est attendant response a Paris etc. Arreste: que daultant quil est opiniaitre quil attende tant quil vouldra.

3230.

WETERUS CALVINO.

Gratias agit de literis quam humanissimis ab eo nuper acceptis et pia vota facit pro scriptoris salute.

(Ex apographo Cod. Paris. Collect. Dupuy. 102, fol. 136.)

Ornatissimo et eximiae pietatis eruditionisque viro D. Ioanni Calvino, ecclesiae Genevensis fidelissimo pastori, domino et fratri colendissimo carissimoque suo.

S. P. D. Accepi literas tuas,¹⁾ venerande frater, quae mihi gratissimae fuerunt, non solum ob sanctam illam et religiosam eruditionem qua erant refertae, sed etiam ob benevolentiam et humanitatem tuam erga me plene cumulateque declaratam. Grates itaque ago Deo meo, qui me tali dignatur honore ut a suis amer. Impios enim non magni facio, sive me oderint, sive me amare videantur. Et quamvis *Linerus* noster plura fortassis apud te de me praedicavit, quam ego mihi sumere audeam, tu quoque tantum mihi tribuis, quantum ego vix agnosco: facile tamen hic vos patiar errare, modo in amicorum tuorum me numero esse permittas. Quae de purae doctrinae mutuo consensu scribis, magnam mihi spem faciunt fore, ut quam fraterne ex singulari Dei gratia coaluimus, tam constanter quoque hunc consensum conservemus. Nam quamquam et ab extraneis et domesticis quibusdam tuam reiiciatur studium, tuus quoque respuatur labor ad regni Christi propagationem et veritatis defensionem susceptus, de me tamen hoc tibi persuadeas velim, neminem esse ex omnibus doctis quem magis proposuerim sequi quam te: tam valde mihi omnia tua arriident et probantur vehementer. Nec dubito quin piorum ubique, qui te deamet, colat, veneretur, ingens immensusque sit numerus. Perge itaque, *Calvine* doctissime, tuis laboribus adiuvere studia religionis, perge prodesse ecclesiae. Praemium aptissimum retribuet Dominus. Quod autem adversarii veritatis urbi vestrae et ecclesiae graviter minantur periculique denunciatione timorem iniicere conantur, privatas et publicas ad Deum preces fundimus ut is vos tueatur atque defendat, Antichristum vero cum suis membris spiritus sancti impetu cursuque evangelicae doctrinae deiiciat et tanquam figulina vasa frangat atque comminuat, ne vos a Deo nostro desertos esse gloriantur. Pro nostra ecclesia vestras quoque postulamus preces. Reverenter salutant te collegae mei. Et scholae nostrae moderator, Ioannes *Kesslerus*,²⁾ de facie quidem tibi

3230. 1) N. 3203.

2) Joh. Kessler gen. Rhenarius Bürger und Reformator zu St. Gallen, v. Bernet. S. Gallen 1826.

ignotus tui vero amantissimus, salutem plurimam suo nomine adscribere iussit. Vale, vir ornatissime. Dominus Iesus te in ecclesiae suae aedificationem custodiat incolumemque conservet. Sangalli. 26. die Iulii Anno 1560.

Tibi deditissimus
David Weterus.

2331.

PLANCIUS CALVINO.

Neracum nuper advectus refert quo in statu ibi res invenerit. Beza exspectatur.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 158.)

A Monsieur Monsieur despeville.

S. Dies nunc abierunt sexdecim, ex quo Neracum¹⁾ perveni, ubi ea reperi quae partibus infinitis meam expectationem superarunt. Conciones publice et palam: psalmi omnibus viis: libri propagam nihilo minus omnino quam apud nos. Quidquid attuli, summa cum animi voluptate acceptum. Itaque puella²⁾ natu grandior hic nubet: altera statuit in nostra vicinia conditionem quaerere: Fontanius³⁾ solus exspectatur: qui, ut audio, montes aureos pollicitus est. Si sine mandato id fecit, neque fidem praestet, incurret in maximam offensionem. Θεόδωρος⁴⁾ incredibilem de adventu suo expectatio-

nem concitavit. Si alteruter venisset, iam pridem abissem. Mitto tibi literas ad doctorem Theophilum:⁵⁾ tibi, ut mihi persuadeo, satis notum: curabis illas (nisi molestum est) Botzemio vel Grempio⁶⁾ deferendas: sed tectas nova charta, in qua inscriptionem veram appones et iubebis primo quoque tempore, vel per certum hominem eas perferri. Rogo etiam ut socrum, et sororios salutes meis verbis. Illi meos liberos⁷⁾ commendo; quibus si bene res succedat, nihil, ut spero, deerit: nam attributi sunt nostris a quibus etiam novo genere honoris affectus sum: magisterio lib. supp.⁸⁾ Velim sororium meum Willelmum moneas ut se paret ad profectionem aliquam, et sibi persuadeat me illi amicos magnos et certos comparasse. Utinam D. μάχη⁹⁾ non recuset adesse a consiliis heris nostris, qui multum illi commendatione mea permoti tribuunt. Nihil potest optatius nobis contingere, quam si bonos consiliarios eis demus, neque credas quam lubenter et demisso animo peccant. Εὐχαρί, etiam protuli. Sed his de rebus omnibus semper dixi iudicium tuum expectandum esse. Vale, pater optime, et salve. Amicos omnes, in his Varenium et Magistrum cum universa familia saluta. Du mas d'agenoys:¹⁰⁾ ce 27. juillet.

Tibi ex animo deditus vereque benevolus
Plancius vel (de novo)
De la Motte.¹¹⁾

Mitto conditiones pacis¹²⁾ misas a O ad Φ. curabis brevi descri-

2331. 1) Hist. eccl. I. 324: Le Roy de Navarre en ce temps se monstroit fort affectionné à la religion tant qu'il ne vouloit plus de messe et ne parloit que de Dieu, ne pensant, comme chacun affermoit, qu'aux moyens d'avancer le regne de J. C. Mais la Roynie s'y portoit fort froidement, craignant de perdre ses biens et se fâchant de laisser beaucoup de choses du monde pour se renger sous une plus seure reigle de la religion. En quoy se cognut à la fin l'abyssme des iugemens de Dieu. Car le Roy peu apres quitta tout par la seule venue du Sr. de Cursol et depuis n'en a tenu grand compte. La Roynie au contraire commença d'en faire entiere profession avec telle perseverance qu'elle a esté en exemple à toutes les princesses de la chrestienté.

2) scriptoris filia, ut videtur.

3) Iacobus La Fontaine et Ioannes Voisin v. d. m. Agedinci d. 23. Maii 1560 in vincula coniecti sunt teste Hist. eccl. I. 320 seq. Hic e carcere evasit, La Fontaine subtilement tiré dehors fut amené à Hontaut en Agenois pour y exercer sa charge, par le moyen de quelques gentils hommes bien affectionnés à la religion, sed eodem autore demum post plures menses ita ut mireris haec h. l. non attingi.

4) Beza. Hist. eccl. 3:4: On ne savoit quelle estoit l'intention du Roy de N. Bien se plaignoit il publiquement

de la maison de Guise et se trouvoit accompagné de gentils-hommes faisant presque tous profession de la religion qui luy promettoient sous ceste querele aide et secours. Peu de jours apres [fin Juillet] vint à Nerac Th. de Beze que le Roy avoit envoye querir à Geneve, lequel prescha dans le temple ce qui estoit merveilleusement les adversaires.

5) pseudonymum, nisi fallimur, et Argentoratensem.

6) alter syndicus, alter advocatus erat Argentorati v. N. 2425 etc.

7) Argentorati relictos.

8) haec compendia, et Willelmum, et Εὐχαρί. tibi enucleanda permittimus.

9) An Vico?

10) Le Mas d'Agenois sus Garonne en Albret. Ibi eo tempore convenerunt rex Navarrae et Mareschallus Sanct-andreanus H. eccl. I. l.

11) Hic Plancius s. De la Motte (alterum nomen pseudonymum assumptum videtur) nobis aliqui ignotus est. Ministrum fuisse nobis non persuademus quum se Calvino benevolum dicat. Videtur olim patria relictu cum familia Argentoratium se contulisse ob religionem exsul, nunc sub melioribus auspiciis ad suos penates rediisse. Caeterum occurrunt ap. Haugium VI. 249 plures La Mothe, quorum unum Io. d'Albret, fuyant de ses états en 1568 envoya en cour pour exposer au roi les motifs de sa resolution.

12) inter Ang'os et Gallos d. 8. Iulii conclusae, et 2. Sept. sancitae. (Weber II. 574)

bendas et coniunges cum literis *Theophili*, cui scribo nec illas mittere.¹³⁾ Oro socrum ut scribat et consoletur solitudinem. Mittat etiam aureos 30. vel 40. quos in itinere reddam.

3232.

CALVINUS RADZIVILIO.

Dedicatio novae editionis Commentarii in Acta Apostolorum.

(Ex edit. Genevensi ap. Io. Crispinum 1560. fol. Quae simpliciter ex prior editione descripta sunt typis cursivis expressa leges.)

Illustrissimo Principi D. Nicolao Radziwil duci in Olika Palatino Vilmensi Magni ducatus Lithuaniae supremo Mar-salco et Archicancellario etc. D. optime observando Io. Calvinus.

Quod Regum nomina, quibus hos commentarios dicaveram,¹⁾ induxi, ne in crimen levitatis apud quosdam imperitos mutatio incurrat breviter reddenda mihi ratio est. Nam quum et patris mortui memoria venerationem quam meretur apud me retineat et filium qua decet observantia colam, eorum tamen nomina in hac secunda editione expungere me coegit quorundam importunitas, qui dum vesano in me odio perciti metuunt ne quid meis scriptis gratiae conciliet regum maiestas, illis vehementer displicuisse iactant,²⁾ nomen suum doctrinae de sacramentis quam improbant fuisse admixtum. Id verum sit nec ne in medio relinquo. Neque vero mea interest, quando neque privatum lucrum neque favorem mihi captavi. Sed quia indecorum ac turpe mihi esset, scripta quae satis multos reperiunt voluntarios lectores invitis obtrudere, palam nunc facere operae pretium fuit, nihil unquam minus mihi fuisse in animo, sed plus sperasse humanitatis quam expertus sum. In eo certe nihil esse offensionis potest si ab eorum, qui mea officia fastidiunt, contemptu me subluceis suis quas appetunt et quibus se oblectant delitiis frui patior.

Te vero, Illustrissime Princeps, non abs re de-

legi quem duobus subrogarem: quia et te dignissimum existimo cuius nomen in spirituali templi Christi aedificio appareat, neque metuo quin eadem benevolentia, quam erga me humanissimis literis declarare gravatus non es, librum quoque meum prosequareis. Sed omisso nunc privatae benevolentiae respectu in altero immorabor. Adde quod sermonem cum altero prius habitum iure optimo ad te accommodare liceat. Nec vero praeclaras virtutes, quibus summa tibi autoritas et singularis gratia apud serenissimum Poloniae regem parta est, celebrare hoc loco propositum est. Magis inclinatus animus ad exhortationem, cuius huc spectabit summa ut qua alacritate initio amplexus es puram evangelii doctrinam, quam strenua animi magnitudine hactenus verum Dei cultum asserere conatus es, eadem ad extremum usque constantia hunc cursum prosequareis. Rarae quidem virtutis fuit, quum scires apud multos nihil magis esse exosum ingenua professione liberoque studio pietatis, simul tamen ac tibi illuxit evangelii Christi veritas, nomen dando non dubitasti illorum in te odia provocare. Nec parum laudis merentur quae fovendis augendisque ecclesiae primordiis officia impendere non desiisti: licet passim minime plausibilis apud nonnullos proceres plurimum invidiae tibi haec sedulitas conflaret. Sed quia non minus arduae difficultates tibi restant, animum ad eas superandas, donec extremum actum compleveris, subinde colligere operae pretium est: et eo quidem attentius, quod multi principes, quum videant foede corruptum ecclesiae statum, remedia tamen nulla tentare audent: quia in malis ex vetusta et tranquilla possessione pellendis quod metuunt ex novitate periculum eos ab officio retardat et impedit. Alii absurdum et stultum esse existimant morbos insanabiles attingere. Alii nescio qua pravitate omnem correctionem refugiunt et exhorrent. Verum de obstaculis quae te circumstant apud te, cui plus satis cognita sunt, disserere supervacaneum foret. Quoscunque tamen insultus tibi ingerat Satan, et quibuscunque te pugnis ac certaminibus exerceat, nefas est in hac sacra militia, quam sub Christi vexillo professus es, unquam fatigari. Porro,³⁾ quamlibet sis per te voluntarius felicem propensi studii cursum subsidio hoc, quod tibi per manum meam Deus offert, iuvare ac proveci neque grave, ut spero, neque inutile tibi erit. Quoties sursum ac deorsum volvi res in mundo videntur, nulla stabiliendis conscientii aptior aut solidior futura inveniri potest quam ubi Christi regnum, quale nunc cernitur, ante oculos nobis ponentes, quaenam ab initio ratio eius et natura, qualis status eius et conditio fuerit reputamus.

13) *supple*: potui.
3232. 1) N. 1607 1901.

2) *(um rege Daniae commercium epistolicum habebat Westphalus, per quem et Sturmius suas literas eidem transmisit.*

3) N. 1607, pag. 293.

Quum de Christi regno sermo habetur duo prae-
cipue spectanda nobis sunt: evangelii doctrina, qua
sibi Christus ecclesiam colligit et qua eandem collec-
tam gubernat, deinde ipsa piorum societas, qui sincera
evangelii fide inter se coniuncti vere Christi populus
censentur. Vivam utriusque effigiem in Actis aposto-
lorum quam expresse depingat Lucas praestat ex lec-
tione totius libri cognoscere coepit tribunal, unde nunc
alterius cuiuspiam elogio. Nam etsi a prima usque
mundi origine semper regnavit Dei filius, ex quo ta-
men in carne patefactus evangelium suum publicavit,
tunc illustrius solito erigere coepit tribunal, unde nunc
quoque maxime conspicuus apparet. Huc si se oculi
nostri convertant, non inani pictura (quod de Aenea
suo praedicat Virgilius) sed solida earum rerum unde
vita petenda est notitia pascentur. Atque, ut ad pro-
positum sermonem revertar, hic optimus est consen-
sus receptus, ubi inter tumultuosas istas quibus mun-
dus concutitur procellas tranquillas resideant. Haec
denique meditatio sola efficit, ne unquam nobis acci-
dat quod de maiori hominum parte olim ab Ennio
vere esse dictum nimis multa experimenta probant:
pelli e medio sapientiam quoties vi res geritur. Nam
si in summo et acerrimo procliorum fervore tantum
apud Lacedaemonios potuit tibiari concentus, ut in-
genitam bellicoso populo ferociam leniret, impetumque
qui vel in mitibus aliqui ingeniis tunc supra modum
exsultat temperaret, quanto id melius et efficacius coe-
lesti spiritus sancti modulatione praestabit Christi regi-
num, quod non modo truculentas bestias cicurat, sed
ex lupis leonibus et ursis agnos facit, quod lanceas in
falces convertit et gladios in vomeres format? Quum
ergo temperamenti genus tibi offeram, Princeps illus-
trissime, quale temporum flugitat necessitas, officium
hoc Excellentiae tuae, quae eius est aequitas, non in-
gratum fore confido, ut certe⁴⁾ hoc confirmationis
genus in primis utile esse ac idoneum senties, in eccle-
siae originem, qualis a Luca describitur, oculos con-
vertere, in qua et admirabilis sub crucis ignominia Dei
virtus et indefessa sub ingenti molestiarum onere ser-
vorum Dei tolerantia refulget, et successus ipse mundi
iudicio incredibilis uberrimum utriusque fructum profert.

Caeterum, ut reliqua omitam quae ex Lucae ip-
sius lectione petere satius est, quod proprie terrenis
Principibus ac primariis regnorum ac gentium du-
cibus convenit, unum attingam. Nempe quum reluc-
tante totius mundi potentia, omnibus qui tunc rerum
potiebantur ad opprimendum evangelium armatis, pauci
homines, obscuri, inermes et contempti, solo veritatis
et spiritus praesidio freti, in propaganda Christi fide
tam strenue laboraverint, nihil refugerint laboris vel
discriminum, contra omnes pugnas steterint infracti, do-
nec tandem victores emergerent: nihil restare excusa-
tionis christianis Proceribus, qui dignitate aliqua ex-

cellunt, quando eos Deus ad tuendum filii sui reg-
num gladio instruxit, nisi ad obeundum tam honori-
ficum munus aequae saltem animosi sint ac constantes.

Porro quam fidelis ac dexter fuerim interpres
praedicare non est meum. Certe fructuosus in com-
mune, ut spero, erit labor. Tu vero, Illustrissime
Princeps, mihi iterum rogandus es, atque etiam ob-
secrandus, ut et privatim Christi imperio totum te
addicas, quemadmodum pridem feliciter coepisti, et
tot nobilibus viris quos et generis splendor et vir-
tutum praestantia commendat, in promovendo Christi
regno fidelis sis ac indefessus non modo adiutor sed
etiam signifer. Singulari honoris privilegio Deus
regnum Poloniae dignatus est, ut nobilitatis melior
pars impiis superstitionibus, quae totidem sunt cultus
Dei corruptelae et inquinamenta, valere iussis
legitimam pietatis formam et rite compositum eccle-
siae ordinem uno consensu appeteret. Atque his
non parum fuisse in tua autoritate praesidii satis
notum est. Sed tibi et illis plus restat certaminum
quam ut otio et quieti, quasi emeriti milites, in-
dulgeatis. Primum, ut nemo extraneus hostis mo-
lestiam vobis exhibeat, satis superque adversus mala
intestinalia erit negotii. Iam estis experti quam va-
riis artibus instructus sit Satan ad insidias struen-
das, quo labefactetur sancta inter fratres concordia,
in qua consistit ecclesiae salus. Contingit scilicet
apud vos, quod ubique solet, ut rebus incompositis
sese ingerant homines turbulenti: qui dum vident
paucos, et quidem debiles, ab immensa multitudine
vexari, et veritatem quae crassis calumniarum ne-
bulis obruitur aegre ab ipsis defendi, facilius quasi
per cuniculos obrepunt. Hac vero astutia ecclesiae
ruinam molitur ille fraudum omnium artifex, non
tantum scindendo et lacerando fidei unitatem, sed
nomen Christi falsa invidia gravando: quia viden-
tur piorum coetus, quibus se improbi isti nebulones
permiscant, quaedam esse sordium omnium recepta-
cula ac sentinae. Sic, dum Stancarus, homo tumultu-
osus ingenii, pro sua ambitione qua totus flagrat
deliria sua apud vos spargit, hinc erupit contentio
quae dissipationem aliquam minatur, et expositi fuistis
multorum probris, quia creditum fuit sectam
eius latius grassari. Ecce ex altera parte me-
dicus quidam, Georgius Brandata, Stancaro de-
terior, quo magis detestabili errore imbutus est et
plus occultae virulentiae in animo alit. Quo etiam
plus reprehensionis meretur eorum facilitas apud
quos Servetica impietas tantum favoris subito ad-
epta est. Quanquam enim persuasus sum a perversis
illis et sacrilegis dogmatibus remotos esse, cau-
tiores tamen esse oportuit ne se in eorum consue-
tudinem insinuaret haec vulpes. Quia nunquam de-
eunt huiusmodi pestes, nec unquam desinet Satan
hos sibi devotos athletas ad turbanda evangelii
principia in aciem producere, vobis perseveranter

4) abhinc N. 1901, p. 16.

in procinctu standum est: atque ut gravioribus malis obviam eatur, constituenda est vobis recta probaque gubernationis ratio, quae fidelis est sanctae pacis custodia. Nam ut animam ecclesiae constat esse doctrinae puritatem, ita disciplinam nervis conferre merito licet, quibus devinctum et connexum corpus firmitatem suam tuetur.

Iam ⁵⁾ altera ex parte studium vestrum acuere debet aliorum hostium improbitas: Romani Antichristi praecones dico, qui ut fucum rudibus faciant nomen ecclesiae sonora voce assidue ebuccinant. De ecclesia nihil inter nos est controversiae, quin veneranda omnibus Dei filiis esse debeat eius autoritas: nisi quod illi sub fallaci honoris praetextu suae libidini umbratile ecclesiae nomen subiciunt, nos ita ecclesiam ex animo reveremur ut sacrum eius nomen profanare summum apud nos sit nefas. Ut alios omitam pios sanae puraeque doctrinae ministros, a me iam antehac compluribus in locis fere ad fastidium agitata fuit haec quaestio: quum de ecclesia sermo habetur, cuius caput est filius Dei, et quam idem, qui fons est vitae aeternae, spiritu suo semper vegetat, quam ridiculum sit mutilum capite suo corpus, deinde mortuum cadaver proferre. Clamitant mercenarii papae adulatores se ecclesiam habere. Verum sit nec ne quod iactant, non aliunde melius potest cognosci quam dum caput inspicitur. Id vero sacrilega eorum violentia abscissum esse constat et truncatum. Quomodo enim capitis locum retinebit Christus sua omni virtute spoliatus, deiectus imperio, nudatus dignitate? Hac lege caput eum ecclesiae constituit coelestis pater, ut evangelii sui doctrina omnes a summo usque ad infimum regat, ut unicuique sit sacerdos qui patrem ipsam assidue nobis propitiet, quemadmodum semel iram eius mortis suae sacrificio placavit, ut eiusdem mors perpetua sit pro peccatis expiatio, sanguis unicum lavacrum, obedientia solida satisfactio: ut solus sit intercessor cuius patrocinio exaudiantur preces nostrae, ut fidus sit defensor ac tutor qui suo nos praesidio tegat, ut domitis carnis nostrae vitiis in iustitiam et sanctitatem nos reformet, ut solus beatam in nobis vitam inchoet ac perficiat.

Horum omnium si quid residuum fecerunt papistae, habeant sane a parte sua ecclesiam. Quod si papa saeva et plus quam crudeli tyrannide conscientias opprimens Christo imperium abrogavit, si regiminis formam inexit ab evangelii doctrina prorsus alienam, si nocum et exoticum sacerdotium commentus est ut se mortalis homo reconciliatorem inter Deum et mundum ingerat, si quotidiana sacrificia fabricavit quae in mortis Christi vicem subeant, si mille piacula redimendis peccatis invenit, si fetilia lavacra ex lacu Averni eduxit quae sanguinem filii Dei sicarent, si in eius locum innumeros patronos substituit, si iustitiam quae in solidum ab eo petenda erat in mille frustra

laceravit, si liberum hominis arbitrium spiritus sancti loco erexit: non est quod ambigat quispiam verum Christum procul a papatu exsulare. Mortuum cadaver pro vivo Christi corpore a papistis ostentari ideo dixi, quod exstincta evangelii doctrina (quae vera ecclesiae anima est eamque sola vivificat) umbratilem tamen nescio quam ecclesiam magnifice praedicant. Quam corrupta sit apud eos doctrinae puritas, imo quam prodigiosis erroribus foedata, palam facimus. Illi non modo tegendis omnibus corruptelis ecclesiae umbram obtendunt, sed quiritantur praeterea gravem a nobis et indignam ecclesiae iniuriam fieri quod eam dicamus errare. Atqui primo examen doctrinae habendum erat ut inde ecclesia agnosceretur. Aequi isti probique aestimatores fucosum titulum doctrinae obtruendo discrimini vim praedicii habere volunt. Neque vero id fallendi causa. Nam quibus praestigis vel lusciosis oculis in tanta luce deludere tentarent? Sed quia hanc mentendi licentiam in tyrannidis suae parte deputant, sibi non videntur pro voto dominari nisi contumeliose miseris animas subsannent.

Ne longius petatur exemplum, nostra aetate vidimus nunc patres Tridentinos, nunc Bononienses, ⁶⁾ quum hostiliter inter se digladiarentur, utrinque tamen ventosos suos canones despumare. Et sane si acquiescitur eorum principiis, utrinque triumphus paratus erit. Sedent ⁷⁾ illic episcopi nescio quot et abbates centum forsitan cornutae bestiae. Si flos selectissimus totius gentis illic niteret, nihil tamen esset aliud quam scelerata in Deum conspiratio. Nunc vero postquam furfur et quisquilias impuri putidique sui gregis in unam lacunam congestit papa, inde subito repraesentativa ecclesia emergit? Et adhuc nihil eos pudet sacrum generale et legitimum concilium vocitare, quod ne inanis quidem et comica concilii larva dici meretur? Nos vero, quibus data est promissio Antichristum qui in templo Dei sedet spiritu oris Dominis oportere destrui, foedam hanc et meretriciam impudentiam sacrosancto illo verbo, cui tam audacter insultant, refellere non desinamus: ut palam omnibus fiat quid inter castam Christi sponsam et foetidum Be-lial scortum, quid inter sanctuarium Dei et Satanae lupanar, quid inter spirituale piorum domicilium et porcorum haram, quid denique inter veram ecclesiam et romanam curiam intersit.

Huius rei nulla certior vel magis dilucida neque ab Euclide neque ab Archimede asferri demonstratio potest, quam si ecclesiae qualis a Luca describitur cum synagoga papali fiat comparatio. Neque vero usque adeo sum rigidus ut ad normam apostolorum, quae angelica est ac coelestis, confusum istud chaos,

6) Cave id ita accipias ac si dicere voluisset hoc ipso tempore concilium in alterutra urbe congregatum esse, quod a. 1560 nullum erat.

7) N. 1607, p. 295.

5) N. 1607, pag. 294.

a quo et naturae ordo et humanitatis ratio penitus abhorret, exigere velim. Si modo ostendant quidquam sibi esse affine, per me sane iis triumphare liceat. Sed quum sint omnia contraria, etiamsi maior pars hominum sponte caecutiatur, toto saltem plaudente coelo, recordem eorum superbiam non modo intrepide contemnere sed libere etiam traducere nobis licebit. Interea non levis consolatio nos sustentat: quod quum ecclesiae titulum nobis superciliose opponunt papistae, nobis tamen non nisi cum professis Christi hostibus bellum esse scimus.

Optandum quidem est inprimis ut serenissimus Rex, qui pridem romanae curiae fallacias pro sua prudentia cognovit, tandem inanibus bullis, quibus concilium procul ostentat, evanescere iussis liberius ad seriam integramque ecclesiae restitutionem animum applicet. Nulla tamen cunctatio remoram vobis afferre debet, quominus enitatur quisque vestrum pro sua virili ad propaganda quae tam felicitur surgere coeperunt initia.

Vale, praestantissime Domine et illustrissime Princeps. Dominus te semper spiritu suo regat, dignitatem tuam modis omnibus amplificet, piosque tuos conatus benedicat usque in finem. Genevae Calendis Augustis M. D. LX.

3233.

GALLASIUS CALVINO.

Pergit in depingendis ecclesiae Londinensis interioribus, iisque ex ambitione quorundam, ut Ebrardi et Alexandri, minime laetis.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupuy 268, fol. 79.)

A Monsieur Monsieur Despeville.

S. Quo in statu res nostrae fuerint iam antea communibus ad vos literis,¹⁾ tum etiam aliis ad te, mi pater, seorsim datis cumulate scripsi. Quid praeterea acciderit ab eo tempore, quis rerum sit progressus, quid in posterum sperari possit, *Macario* nostro nuperrime significavi.²⁾ Nunc eadem quae prius me angit cura. Vereor enim ne non mihi talis collega qualis optandus est, modestus scilicet et pacis studiosus, adiungatur. Quamvis enim satis detectum sit quibusdam *Alexandri* ingenium, tamen non ita omnibus perinde notus est. Nostro quidem collegio sese prodidit, et quam im-

tens sit animi, quantoque studio hoc munus ambiat, abunde patefecit. Atque huc certe cunctando aliaque necessaria tractando spectabant, ut erumperet ipse palamque ostenderet quod in eius animo latebat, neque expediebat id prius a me praedicari. Quod *Dumasus* et *Mirarius*³⁾ ei tantopere favendum putarunt, imprudentia lapsi sunt, nondum enim hominem noverant: nec certe, ut iam agnosco, aliud propositum habebant quam ut a bonis ministris et nonnulla autoritate praeditis haec ecclesia constitui ac servari possit. *Mirarius* Diepam rediit. *Dumasus* in seniorum numerum allectus praeclare fungitur officio mihiq; coniunctissimus est. Ac vix profecto alium habeo cui me ipsum patefacere meaque consilia libere proferre possim.

Varie me torserunt hic multorum querelae, quae nonnihil antea sedatae rursus ab inquietis et turbulentis hominibus post adventum meum excitabantur. Earum praecipuus autor ferebatur *Ebrardus*, qui videbat rem sibi ad stivam rediisse. In tanto animorum aestu et tam caeca pervicacia praecidere omnia potius quam dissolvere necesse fuit. Tantum enim rursus accensum fuisset incendium, ut vix ullo modo exstingui potuisset. Atque haec erat Satae et pravorum hominum astutia, qua studia nostra piosque multorum conatus impedire, aut etiam cuiusque animum frangere studebant. Sed tantum exhortationibus meis gravioribusque reprehensionibus tum publice tum privatim effeci ut se nonnihil represserint. Ego, qui natura semper lenior fui, nunc ingenium mutare atque acerbitalis nomine invidiam subire cogor. Nec vero me eius poenitet. Nam obtinui consistorium et disciplinam, in qua nostram,⁴⁾ quatenus fieri potuit, sum sequutus. Omnia a fundamentis erigenda et constituenda fuerunt. Nihil enim praeter summam rerum perturbationem inveni. In eligendis senioribus et diaconis mira fuit difficultas, atque in ea sum expertus quantum molestiae et periculi sit omnia arbitratui plebis committere. Neque enim ob tanta dissidia plebi praeire aut delectos aliquot proponere licuit. Adeo suspecti erant ii qui antea seniorum munere fungebantur, ut in suffragiis ipsis excipiendis me Anglorum opera uti oportuerit. Et tamen ii ipsi qui ad vos scripserant⁵⁾ eodemque prius munere fungebantur prae caeteris a populo electi sunt uno tantum excepto, cui *Dumasus* ob puritatem atque auctoritatem suffectus est. Frendebant multi, intercesserunt nonnulli: sed non omnes intercessionum causae admittendae fuerunt. Quo vero tenderent palam ostendi. In confirmandis diaconis multo plus

3) De his et Ebrardo v. epp. supra laudatas.

4) Genevensem. Iam videbis (alvinum eiusque discipulos a democratia quam dicimus omnino abhorruisse.

5) N. 3170.

3233. 1) N. 3224. 3226.

2) Literae non exstant.

Calvini opera. Vol. XIII.

negotii mihi exhibitum est, quia duo expungendi, alique in eorum locum suffiendi fuerunt. Ex-punctionis causas, si non omnino pateferi, saltem perstringi et subindicari oportuit. Tum fere exorta est tragoedia: ac certe parata erat nisi fortiter obtissem, et gravibus minis terruissem illos qui ad eam excitandam sese parabant. Eo autem periculiosior fuisset quod ab ea parte oriretur quae melioribus favebat et nostra prius instituta tuebatur. In tempore nobis detexit Dominus ea quae diutius celata maximum ecclesiae incommodum attulissent. Quod quum animadvertissem ego neque turbas neque furores reformidavi, modo periculum antevertere et scandalis obviam ire possem. Hoc certe mihi apud omnes profuit, idemque in posterum profuturum puto, quod me in neutram partem declinare, aut personis ullo modo favere intellexerunt.

Tandem sedatae sunt hae turbae, eoque facilius quod seniores primum, deinde diaconos inter se sub-latis veteribus querelis conciliassem ac firmiter coniunxissem. Quamdiu vero coalescent mihique adhaerebunt spero nos turbas omnes quaecunque oriantur facile pacaturos. Itaque maxima eorum pars, qui prius institutis nostris adversati erant, ac dixerant me novam quandam e Geneva ecclesiam adferre mecum oportuisse, neque solum ridebant sed pessima quaeque cum suis moliebantur in me, nunc saltem silere, pars etiam mirari, pars laudare et Deo gratias agere cogitur. *Ebrardus*, ad quem confugebant quique eos clam stimulare solebat, nunc stupescit, quum irrita omnia consilia sua esse videt. Dominus eum compescat. An adhuc quieturus sit nescio, sed nihil effecturum spero. Putidae assentationes, quibus erga eos usus est qui se tempore *Mariae* idolorum cultu polluerunt, haec negotia nobis maxima ex parte exhibuere: ac vereor ne in posterum quoque alia exhibeant. Nihil autem est quod tam graviter eos urat, quam eos, tanquam muneribus ecclesiasticis indignos, praeteriri aut saltem iis alios praeferri, quum antea dignissimos ipsos omnium magisque idoneos *Ebrardus* iudicaret. Sed quum liberrima fuerit populi electio, nec ullos nominaverimus aut proposuerimus eligendos, ipsisque intuentibus omnia tali ordine tantaque cautione peracta sint ut nulla subesse potuerit fraudis suspicio, ora omnibus obstricta fuerunt.

Sub finem harum turbarum nova alia excitata est ab *Alexandro* querente se contemni et tanquam pro nihilo duci post adventum meum: mutatos omnium erga se animos, quemadmodum ex verbis vultu et gestu se deprehendere aiebat: promissa sibi non fieri a senioribus, qui se cum eo qui a vobis mittendus erat ipsum simul electuros dixerant, eosque de sponsione appellabat. Omnem autem invidiam in me derivare studebat, quasi meo sermone omnes ab ipso alienassem eiusque nomini detraxis-

sem. Multa etiam in me plerique occulte susurrare, quasi omnia regere vellem meo arbitratu, neque socium ferre possem. Quam immerito eam in me suspicionem pelleret satis ostendi ac fidem, ut spero, feci. Unum tantum mihi curae esse monstravi, ut salva esset ecclesiae libertas, quam hic gratuita operae praetextu opprimebat. Nam quum liberum sibi esse vellet ab hoc munere, quum liberet, recedere, liberam interea ministri electionem, quoties opus foret, ecclesiae noluit relinquere. Discessit iratus, nec ab eo tempore frendere desiit ac minitari. Iam septem eorum quos asperius tractaveram ad eum confugiebant, et nova quaedam moliti fuissent, nisi Deus velut injecto fraeno *Alexandrum* retinisset. Nam incidit in morbum et podagra laborare coepit. Atque nunc etiam ea laborat et in lecto decumbit.

Interea sedatae sunt priores illae tempestates atque nunc aliquantum quietiorem statum habemus, et certe habituri sumus, si modo *Alexander* quiescere seque moderatum praebere velit. Adivi hominem atque aegrotantem visi, ne me a se alionum putaret, aut suspiciones suas foveret. Candide et ingenue aperui quod sentiebam de iis quae cum senioribus egerat: ac tum moderator esse mihi visus est, vi forsitan morbi ipsum mitigante, aut ipso melius expendente quae antea perturbatus ac veluti oestro percitus fecerat. Curavi itidem ut et alii eodem officio erga ipsum fungerentur, ut eum ad leniorem mentem adducerent, simul admonens ut abstinere ab omni specie assentationis, ne scilicet adversum nos deinceps sese efferret. Ac spes quidem est moderatiorem ipsum ac quietiorem futurum. Quod si aliter se gesserit, non desinam tamen persequi instituta nostra, et progredi donec se mihi intolerabilem praebat.

Quam vero mihi haec dura sint et quanta me angit operis cura, ne aut interrumpatur, aut evanescat, aut concidat eius fructus, vobis cogitandum relinquo. Gratias ago Deo quod in his difficultatibus laborem meum non sinit inanem esse, sed ita promovit opus ex quo hic sum, ut eius gratia inter nos perspicue eluceat. Quod antea tanto a vobis studio flagitavi, ut mihi de adlegendo collega consuleretis, ab eadem sollicitudine profectum est. Quam difficile fuerit quod petebam non ignoravi. Iustum tamen desiderium meum fuit. Nunc quum id impetrare nequeam quod optavi, sicuti mihi *Riverii* literis⁶⁾ significatum est, ad gravem pugnam me accingo, e qua tandem, ut spero, me Dominus liberabit.

Admonitus sum ab *Holbracho*, Ioannem *Scaphinum*,⁷⁾ qui Aquisgrani ecclesiam collegerat, eam-

6) ex *Argentorato missis* (N. 3202).

7) *Flandrum putamus fuisse*. A. 1544 30 familiae a

que expulsam et disiectam iterum Fridbergae recolligere et instaurare studebat, id obtinere non potuisse, ideoque nunc a publico munere vacuum facile ad nos adduci posse. Curavi ut eius populares ad eum scriberent, ipsumque ad hanc ecclesiam invitarent. Eo vero gratior esse poterit quod nomen nostrum apud istos invisum est. Nam istuc semper pro Gallis habemur, neque apud eos valet religio ut veteres similitates prorsus deponant. Non loquor de⁸⁾ tantum, sed de exteris ipsis quorum tam varia sunt ingenia, ut multos modio[s] saillis cum iis edere oporteat eum qui probe ipsos nosse velit.

De munere superintendentis, quod aliquem e nostris ambire intellexistis, nescio an inanis et falsus rumor fuit. Audiui quidem libellum supplicem reginae oblatum fuisse ante adventum meum ab *Utenhovia*, ut peregrinis ecclesiis pristinam libertatem restitueret. Simul postulatum ut qui olim iis praeerat⁹⁾ superintendens huc revocaretur atque interea quispiam eius vices obiret. Quo audito statim *Utenhovius* in suspicionem venit quasi hoc ambire munus ac se ipsum designaret. Ego tamen ipsum audiui sancte affirmantem, sibi nunquam id in animum subisse. Sed nosti horum ingenia quibus non facile eximitur quod semel vel levi coniectura sibi persuaserunt. Suspicionis quidem nonnulla fuit occasio, sed rumore auctam et maligne amplificatam esse video, quoniam ea de re nulla alia aut postulatio habita aut querela mota fuit.

Quid mihi de familia mea statuendum sit¹⁰⁾ nondum satis compertum est. Tenuis sunt isti homines atque etiam parci et tenaces. Satis quidem offerunt verbis, sed dum aliis voluntas aliis facultas deest, non video quid mihi aliud agendum sit, nisi ut sustineam atque expectem. Quod ne grave sit uxori meae, peto a te, mi pater, ut ei animum addas et consilium praebeas de visendo fratre, a quo diu frustra promissam dotem expectavit. Verendum enim est ut praetermissa hac occasione eius deinceps recuperandae ratio omnis tollatur. Quid vide factu sit ex ipsius sermone atque etiam ex Galliae statu melius iudicabis. Interea huius plebis animos explorare, et quid magis ex usu erit perspicere potero. Id autem ne eccle-

siae nostrae, cuius me maiorem quam ullius alterius curam gerere par est, incommodum ullum, aut cuiquam vestrum, adferat, hoc est, ne diuturna absentia mea, aut longa harum rerum expectatio ordini vestro ulla in re noceat, prospicite, neque aliter rationem habete mei quam uti publice interesse nostis. Familiae certe meae nec Deum nec amicos defuturos esse confido. Sed iam satis multa. Epistolae enim modum excessi. Si quid reliqui est, ex meis ad *Cevallerum*¹¹⁾ literis intelligetis. Valet in Christo, carissimi fratres mihi obsevandissimi. Londini 2. Idus Augusti 1560.

Vestri amantissimus
Nicolaus Gallasius.

3234.

INFANTIUS¹⁾ CALVINO.

Agit de statu rerum in ducatu Bipontino et quae nova ex Germania et Gallia habet succincte adiicit.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupuy. Vol. 102, fol. 144.)

Praestantissimo Christi ministro, unico saeculi huius ornamento D. Ioanni Calvino.

Genevae.

Quia quotidie multa de tua morte a Satanae ministris sparguntur, iussi oeconomio meo ut te inviseret nostrarumque ecclesiarum nomine plurimam salutem diceret. Quae quum tua doctrina praeceptisque institutae fuerint, tibi plurimum debere fatentur et de tua valetudine sunt admodum sollicitae. Princeps²⁾ nihil mutavit ex iis quae sempiternae memoriae frater *Adolphus* instituerat de religione. Amplificaturum spero potius quam in gratiam papae aliquid immutaturum. Nostri Biponti³⁾ gallicam ecclesiam impetrarunt, cui sacellanus praest

senatu *Aquisgranensi* exceptae fuerant quae ob religionem exsules occulte ecclesiam wallonicam constituerunt. A. 1558 tredecim aliae ex *Antwoerpia* advenerunt, duce *Adr. ab Hampstede*, quae ecclesiam germanicam formarunt. Mox quum publicum cultum sibi concedi postulassent non solum repulsam tulerunt sed ipsi solum vertere iussi sunt et *Vesaliam* se receperunt. (Goebel. I. 426 sq. qui tamen *Scaphini* mentionem nullam facit.)

8) Charta abscissa.

9) An ignorabant Lascum mortuum?

10) Genevae relicta.

11) *Ant. Chevalier*, Tremellii gener, prof. l. hebr. in acad. Genevensi.

3234. 1) N. 3136. Pro tempore *Bokenhemii* (hodie *Saar-Union*) commorabatur.

2) *Ioannes IV. Io. Ludovicus* ditionem suam tribus filiis diviserat, *Philippo II.*, *Adolpho* et *Ioanni*, qui tamen mortuis fratribus solus haeres fuit et *Saraeponti* sedebat, catholicae ecclesiae addictus, sed liberum religionis exercitium suis concedens. (Keller, *Gesch. Nassau's seit der Ref.* 297.)

3) *Wolfgangus* duae ecclesias suas reformaverat, a 1557 promulgata lege eccl. et condito biennio post gymnasio *Hornbacensi*. Ipse *Lutheranus* erat.

et eo multi e Treviro confluerunt. Aliquid expectamus de comite a *Bitsch*, homine aliqui deplorato, in nuptiis filiae, ad quas novem principes e potentioribus Germaniae conveniunt. *Lotharingus* quoque est invitatus. Deus videtur velle suum hic regnum longe lateque propagare. Nam nostri septem gallici pagi valde augentur,⁴⁾ cui * *Loquetus* praeest qui te reverenter salutat. Exspecto disputationem de coena quae Heidelbergae habita est.⁵⁾ Cui utinam adfuisset. Saxones de victoria passim gloriantur, nostri triumphum sibi iure decerni contendunt. Aula palatina maiori ex parte nobis favet, alii iure primogeniturae valde turgescunt. Exstat Germanicum scriptum *Philippi*⁶⁾ ad principes quod edi optarem et in omnes linguas verti. Tu solus his malis mederi et dissidentibus inter se animos conciliare potes. Interim nostri⁷⁾ suos subditos ad arma parant, lustrant exercitus, et in tantis adversariorum odiis et coniurationibus rei bene gerendae occasionem praestolantur. *Ringravii*⁸⁾ frater magnam mihi de Gallia spem fecerat iis diebus, sed e *Lotharingia* accepi edicta regia,⁹⁾ quibus piorum causae idolorum episcopis delegantur. Decima huius mensis *Tygris*¹⁰⁾ scripsit ad nostrum principem, se fractis inimicis, dissipatis illorum consiliis, in utramque aurem posse dormire. Sed Deus e sublimi scelerati huius mancipii *Satanæ* securitatem ridet et gravioribus suppliciis plectendum reservat. Interim Christum oro ut in his temporum asperitatibus te nobis et toti suae ecclesiae incolumem conservet. Vale. Cursim, ex *Andrehousen*¹¹⁾ 19. Augusti 1560.

Tibi obsequentissimus ac deditissimus
Io. Infantius.

4) *profugis* puta *Lotharingis* (cf. N. 3097. 3136).

5) N. 3227.

6) *Quidnam innuat dubium est: Proderunt anno superiore: Bedenken au Kf. August. 9. Mart. (Corp. Ref. IX. 763); Antwort auf die Fragstücke v. kaiserl. u. päpstl. Gewalt. Jul. (ib. 851); denique Bedenken v. Synodo vnd v. Bündnissen 18. Dec. (ib. 986). Hoc respici vero simillimum est.*

7) *An principes Germani?*

8) *Io. Philippus (Philippi Francisci Daunii frater) dudum aliquot millium mercenariorum ex Germania ductorum dux in Gallia stipendia merebatur, et quamvis sacris reformatis addictus in bellis civilibus in catholicorum partibus militabat.*

9) *Édit de Romorantin m. Maio promulgatum. (Mém. de Condé I. 539. Haag, pièces justif. 43.)*

10) *Cardinalis Lotharingus ex Hotomani libello hoc cognomine ornatus.*

11) *Enderhausen, olim Nassovianae ditionis, a. 1564 Electori Trevirensi concessum ex pactione Diezensi. (Steußing, K. u. Ref. gesch. der Oran. Nass. Lande p. 56.)*

3235.

STURMIUS REGI DANIAE FRIDERICO II.

Guisiani domesticis negotiis impliciti de exteris cogitare nequeunt.

(Ex Schumacheri Coll. Epp. II. 427.)

Potentissime Rex, clementissime Domine.

Gallicana conspiratio, prima actione repressa, videtur clam et augeri et confirmari, et quod antea occultis insidiis attentatum fuit, id aperto Marte erupturum. Non arbitror Guisianos externa cogitare posse, et propterea eos, suis implicatos multis et variis periculis, neque per se aliquid posse, neque autores esse velle Duci *Lotharingiae* et matri ut aliquid absque Gallicanis auxiliis moliantur, quae hoc tempore nulla esse poterunt. — — — — —
— — — — — Argentorati 19. Augusti.

Serenissimae Maiestatis vestrae
fidelis famulus

Ioannes Sturmius.

3236.

CALVINUS MARBUFIO.

De Lutheranis querentem solatur similiter vexatus et hac occasione diserte Marbachium notat. Fabricium ludimagistrum moneri iubet ne sibi magna de Geneva promittat.

(Ad antiquissimum exemplar Genevense Cod. 107^a, fol. 213 descriptum est Turretini Cod. 108, fol. 120; quod sequitur Bernense Epp. VI. 868, ex quo fluxit Simleri Vol. 98.)

Intellexi non sine dolore, optime frater, eorum te improbitate vexari, qui tibi potius adiutores esse debuerant. Sed scis non esse novum Christi servis impediri ac turbari in officii sui cursu a domesticis hostibus. Mihi certe grave et acerbum est tam indignam mercedem rependi meis laboribus, quos hactenus pro ecclesia suscepi et adhuc sustineo. Sed utinam solus impeterer et aliis parceretur. Verum quoniam Deo placet his certaminibus te exercere, tuum est contra omnes insultus stationem in qua te locavit constanter tueri. Quod modeste et tamen libere apud *Merpachium*¹⁾ et eius collegas

3236. 1) *Hic ergo Gallis Calvinistis negotia facessebat.*

professus es quid sentires, recte factum. Quod autem virulentiam suam in nos evomuit nihil miror, quanquam certo persuasus sum, quum aliqua ex parte probaret tuam confessionem, perfide pro more suo et assiduo usu mentitum fuisse. Minime autem tolerabilis belluae impudentia, quod *Capitonis* et *Buceri* nomina suis deliriis obtendere non dubitet. Si ea esset in collegis ingenuitas, non modo hanc vanitatem refellerent, sed simul compescerent audaciam. Bene tamen successit quod violentiam mitigasti, ne quid tibi molestiae palam et hostiliter exhibeat. Cavendum interea erit ab insidiis. Nihil enim fallacius homine illo. Plus in *Sulcero*²⁾ quoque sinceritatis esse optarem. Retinendus tamen est et cum eius collega benevolentiam colere expediet, ac si ferenda tibi erit eius mollities, ne blanditiis fidem habeas.

Ludimagistrum,³⁾ qui cordate sanam doctrinam tuetur, mihi valde dolet in discrimine versari ne munere suo abdicetur. Neque enim dubito quin sua constantia multos sustineat quorum animi labascent eo prostrato. Succedet etiam qui inventus fuerit aptissimus ad omnia turbanda. Quod forti animo ad quemlibet eventum se parat laude dignum est. Sed vereor, si ad nos accesserit, ne ipsum opinio frustretur, quia non accederet conditio⁴⁾ qualis optanda ei esset. Ut de exiguis stipendiis taceam, tres sunt duntaxat publici professores in schola nostra, classium magistri septem, quos necesse est linguam nostram tenere. Nullus autem nunc vacuus est locus. Aerarii tenuitas forte tibi non est incognita, quia mediocrem proventum facile exhauriunt multiplices sumptus, et urbs aere alieno, quod pridem contraxit, non parum gravatur. Nec meliores privatae copiae, quando nec quisquam admodum est locuples, et multis profugis quotidie subveniendum. Quae tamen eius terrendi causa non dico, vel quod ad eum iuvandum mihi desit animus, si res suppeteret, sed quia me angeret eius conditio ac cruciaret, si viderem spe concepta destitui. Itaque officii mei esse duxi, familiariter haec apud te exponere, ut in tempore admonitus certius rebus suis consulat. Vale, optime et carissime frater. Dominus tibi semper adsit, te gubernet ac tueatur. Genevae 8. Calend. Septembris 1560.⁵⁾

2) Vides hunc quoque ab amico suo *Marbachio* irritum manum praeuisse in his conatibus.

3) *Fabricium*. Vide N. 3213 et sequentem.

4) quam ille Genevae habere posse sperabat.

5) *Marbufus* hoc ipso anno obiit in vico *Echery* (*Ekerich*, *Ekkirch*) et coetus germanicus et gallicus in diversa abierunt. (*Röhrich*, *Mith.* II. 105. *Drion* p. 14.)

3237.

CALVINUS FABRITIO.

Amice alloquitur eum respectu eorum quae nuper ipsi de fatiis suis narraverat, simul innuens Genevae non multum spei affulgere si forte se eo conferre cogitaret.

(Sequitur praecedentem in iisdem quatuor codicibus.)

Litterae tuae¹⁾ quum multis nominibus mihi gratiae fuerunt, tum quod et rarae erga Deum pietatis, et amoris etiam in me tui luculentae erant testes. Sed quo mihi iucundius fuit ex illis cognoscere quam probe et fideliter te geras, eo plus concepi doloris ex eorum improbitate²⁾ qui, quum manum porrigere deberent, iniustas tibi molestias facessunt. Sed quia pridem assueverunt ad hanc barbaram saevitiam, eorum exemplis te confirmes quos non minus inhumaniter vexarunt. Interea moderatione frangendi erunt eorum impetus quoad poteris. Neque vero me latet quam sit difficile, quia et nihil hoc animalium genere est truculentius, et quo impotentius ad opprimendam veritatem ruunt, eo viriliter a nobis eam defendi par est. Sed ingenua bonae causae defensio non impedit quominus ingenii mansuetudine cum eorum ferocia ceteris. Quidquid acciderit, eo magis tibi tolerabile erit,³⁾ quod non incipis nunc primum, ut ex literis tuis intelligo, tales fluctus excipere. Hoc saltem tibi et mihi, qui a patria extorres sumus, datum est, ut exsilli novitas nos [non] terreat.

Utinam liceret plus opis tibi offerre, si forte durius affligi contingat. Sed de loci huius conditione te certiore reddet optimus frater noster *Petrus Marbufus*. Quod in me situm est, sinceri amici ac fratris affectum tibi polliceor, officia etiam quoad facultas feret, quae ut est perquam exigua liberalius me loqui non patitur. Vale, integerrime frater. Dominus te spiritu suo gubernet, praesidio tueatur omnique bonorum genere locupletet. Genevae 8. Calend. Septembris 1560.

3237. 1) N. 3213.

2) scil. tutorum comitis *Friderici*, et quos miserat dux *Christophorus* visitatorum.

3) *Sequebatur* voc. exsiliium, sed deletum est.

3238.

CALVINUS RADZIVILIO.

Nunciat se ei commentarium in Acta Apostolorum dicasse.

(Ex apographo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 17.)

Illustrissime Princeps ac Domine. Quando accidit, quod pridem optavi, ut publice testata fieret observantia qua amplissimam tuam dignitatem prosequor, nolui, quod reliquum erat, omittere, nempe ut literis privatis meum hoc officium tibi commendarem. Etsi enim sancte asserere possum, me non appetere vel captare quiddam lucri: licet tamen cum Paulo dicere, non a me quaeri quae tua sunt, sed te ipsum. Erit ergo hoc mihi iustum laboris mei pretium si intellexero meae erga tuam amplitudinem reverentiae testimonium tibi probari. Id mihi diu in animo fuit, aliquid ex meis lucubrationibus illustrissimo tuo nomine* dicare. Nunc quum loqupletarem meos in Acta Apostolorum commentarios visum est munus tua persona dignum, nec dubitavi quin tibi quoque gratum foret: causas in praefatione cur te praecipue elegerim reperies. Quia hic nemo ad manum erat qui exemplar perferret, mandavi ut Francofordiae si fieri posset, aliqua iniretur ratio. Etsi vero tuam responsionem cupide exspecto, ex qua certius cognoscam, librum tibi oblatum ac tuo nomini inscriptum humaniter et qua speravi benevolentia exceptum fuisse, hac tamen persuasione interea fruam, pro amore erga me tuo, cuius me ultro certiore facere dignatus es, hoc gratitudinis meae pignore te oblectari. Non hortabor te pluribus, ne* in asserendo Dei cultu tuendaque pietatis doctrina indefessum te patronum uti hactenus praestes, quia tuam constantiam nullis iam stimulis indigere confido. Vale, princeps illustrissime. Dominus tuam amplitudinem diu incolumem et florentissimam servet teque donis spiritus sui magis ac magis augere omnique benedictionum genere ornare pergat. Genevae 4. Calendas Septembris 1560.

3239.

BULLINGERUS CALVINO.

Refert quid cum legato Regis ad Imperatorem misso egerit, qui ipsum spe concilii liberi deludere conatus est, simul alias tricas pontificiorum denunciat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Epp. Tom. 30, fol. 380. — Simler Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae fido pastori domino suo colendo et fratri carissimo.

Genff.

S. D. Proditionibus et sanguinariis artibus plena sunt omnia, frater in Christo carissime. Episcopus *Rhedonensis*¹⁾ missus a Rege Galliarum, aut Cardinale potius, ivit praeterito mense ad Imperatorem: quo si quid sit papisticum magis in orbe terrarum, dubito vehementer. Badae in comitiis praeteritis et mense Iulio celebratis multum contulit cum legatis Helvetiorum papisticis. Deinde descendit Viennam Austriae. Scripsit tamen ex itinere ad me et dixit, se concilii liberi convocandi gratia proficisci ad Imperatorem: orare ut ei quid sperem et sentiam de concilio explicem. Id quod feci, ostendens me nihil nisi turbas et bella inde exspectare, et cur haec exspectem exposui ex historiis. Idem quoque misit cum mandatis virum doctum mihi familiarem ad principes Germanos.²⁾ Exponit his tumultus Galliae, et quod quidem fateantur se cum Germanorum principum consensu tumultuari: id quod non credat Rex, orareque ne ipsi principes credant tumultuantibus. Addit se cogitare de libero concilio celebrando, ac principum requirit consensum aut sententiam. Nuper vero retulit mihi ille³⁾ qui apud *Lantgravium, Palatinum* et *Wirtembergensem* fuit, principes se excusare et protestari quod tumultus conscii non sint. Scire tamen graves persecutiones motas in fideles, unde forte turbae hae exoriantur. Orare ut pax ecclesiae Christi concedatur. Concilium vero agnoscere admodum esse necessarium, sed apostolicum, non papisticum: illud se non fugituros, cum hoc se nihil habituros negotii. Interea ex Vienna fama spargit,

3239. 1) Bern. Bochetel. *De cuius legatione in Germaniam* cf. *Langueti Epp.* II. n. 26. *Le Laboureur, Mém. de Castelnau* I. 464 (ubi instructionem ei datam reperies impressam), *Thuan.* I. xxv, ed. gall. II. 780. *De eius negotiis in comitis Badensibus ibi nihil.*

2) *In instructt. modo laudatis inter alia haec leguntur:* ledit Evesque verra en son voyage si faire se peut l'electeur Palatin, le landgrave de Hesse, le duc de Wirtemberg et autres princes, et sil ne peut y aller, depeschera devers iceux personnes accortes avec la charge que es tumultes dernièrement survenus en ce Royaume aucuns rebelles et seditieux, qui pour couleure et pretexte de leur conspiration mettoient en avant le fait de la Religion, donnoient à entendre qu'ils avoient intelligence avec eux, ce que ledit seigneur n'a jamais voulu croire etc.

3) *Responsum principum refert Thuanus l. l. ita fere ut hic tradit Bullingerus. Utrunque verba et voces praetercaque nihil.*

serio consultari de concilio, et venisse illuc legatos Roma missos. Mittuntur item ad episcopum *Constantiensem* legati pontificii et imperatorii, qui obtrudant episcopo *Constantiensi* coadiutorem. Sed renuit episcopus, renuit capitulum. Dicuntur autem citandi Romam ob hanc rebellionem. Coadiutorem obtruderent libenter nobilem quendam ab *Emps*, hominem militarem, pontificis ex sorore nepotem, iuratum quasi Helvetiorum hostem. Existimant autem multas ob causas hunc obtrudendum, praecipue vero si concilium celebrari possit Constantiae denique ut eius opera utantur contra Helvetios evangelio adhaerentes. Quid vis? Mirifica tractantur consilia, quae si succedant ad vos usque pertingent. Reliqua intelligit tua prudentia, et fratri cuidam multa credidi quae tibi referat. Veniet his diebus ad te. Sabaudus est, vir bonus et pius. Oremus ergo Dominum ut consilia achitophelica omnia dissipet. Nam apud Rhaetos quoque seminarium sparsum est seditionis et tumultus, dum quidam contra episcopum alii pro episcopo stant.⁴⁾ De quo forte ab aliis audisti. Ego omnia huc spectare et institui video ut veritas opprimatur variis artibus. Sed vivit Dominus. Hic enim disponit, homo proponit, et incidit saepe in foveam quam fecit quisquis interitum aliis struit. Saluta D. *Baezam* et *Viretum*, et quid in Galliis fiat scribito, et ut res vestrae habeant. Salutant te symmystae et fratres omnes. Vale, Tiguri 30. Augusti 1560. Saluta D. *Budaeum*, *Ionvillaeum*, *Badium* et reliquos nostas etc.

Bullingerus tuus.

3240.

CALVINUS INCERTO.

Responsio ad quaestionem propositam de proveniunt annuo sacerdotii papalis et venditionis pretio.

(Edidimus inter Consilia, Opp. Tom. X. Part. I. p. 252. — Data fuit Cal. Sept. 1560 et incipit a verbis: *St de re adhuc integra dandum esset consilium* etc.)

4) A. 1560 synodus congregata fuit Curiae, in qua serio de abolendo episcopatu deliberatum est. Senatus urbis ipsi episcopo ut se munere abdicaret suadere conatus est. (*Kind, Ref. im Bisth. Chur. Como 1858, p. 135.*)

3241.

GALLASIUS CALVINO.

Caret pro tempore literis Genevensium. Ecclesia interea pacata est. Ab Alexandro sibi cavet, Belgarum pastor turbas excitare conatur.¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 199.)

A Monsieur Monsieur Despeville.

S. Si vos omnes valetis bene est. Ego nunc corpore utcunque, animo satis valeo. Expectatio literarum vestrarum me magnopere angit, atque etiam interdum cruciat. Quid enim causae sit quod in tanta scribendi opportunitate tantoque tabellariorum numero nihil hactenus responderitis, non satis animadverto. Nisi quod suspicor, aut intercepas esse literas meas aut responso indignas iudicari. Quia tamen satis gravia erant negotia de quibus ad vos scribebam, hoc posterius in animum meum inducere non possum, quum sciam, nos nostraque vobis non minus quam vestra curae esse. Itaque iudico, aut minus fideliter aut tardius vobis redditas esse meas literas, aut vestras nondum isthuc perlatas esse. Si quid aliud sit, ego me tandem ex vobis intellecturum esse puto. Nunc Dei beneficio, turbis illis gravioribus quae nos agitabant pacatis, ecclesiola nostra tranquillum aliquem statum obtinet. *Alexander* a querelis abstinet. Concionandi ei in templo nostro libertas concessa est, ea tamen conditione ut liberum sit ecclesiae, quoties opus erit, mihi collegam adlegere. Nec enim ordinarium ei munus concedi aut ullam electionem fieri passus sum. Tantum curavi ut ecclesiae libertati tuendae studens caverem ne schisma quoddam inter nostrates oriretur. A quo certe non longe aberamus, ut leves et factiosi maiore ex parte sunt isti homines, si summo iure omnia agere voluissem. Magnum enim numerum *Alexander* in templum, cui praeesat aut praeesse deberet, pertracturus erat.

Longe vero maior et periculosior molestia nuper ab Adriano *Hamsteldio*²⁾ Belgarum pastore utriusque ecclesiae exhibita est. Quum enim faveat Anabaptistis,³⁾ eosque excuset ac pro infirmioribus

3241. 1) Cf. praecedentes eiusdem N. 3224. 3226. 3233.

2) imo Haemstedio, supra iam non una vice laudato. De vita eius cf. *Gerdes. hist. ref.* III. 270 sqq.

3) Dixerat, quinimo scripserat alicubi, se quidem salutis fundamentum Christum ipsum intelligere: quod autem Christus ex mulieris semine natus sit nostrae carnis particeps, id non fundamentum esse sed fundamenti circumstantiam quandam, ut qui Christum ex mulieris semine natum esse negat is non fundamentum negat sed unam ex fundamenti circumstantiis. Quum coram *Grindallo* hunc et alios errores revocare

Christi membris habendos censeat, id tam astute facit ut vix deprehendi queat. Saepius vocatus comparere noluit. Tandem coactus, ubi in consistorio sistendum sibi esse videret, magnam sequacium multitudinem secum adduxit quam sibi adesse cupiebat. Ego diligenter cavendum esse duxi ne quid moveret turbarum quae nos a cognoscenda causa impedirent. Caeteris ergo seclusis seorsim a nobis interrogatus est. Sed quum ad rem ventum est nihil ab eo extorqueri potuit. Diem sibi dari postulavit cum articulis quibus scripto responderet. Nemini videtur infensior quam mihi quod articulos scripsissem quae* propius hominem urgebant, atque etiam gravius saepe instarem. Sciebat praeterea se mea et collegarum sententia a ministerio, interea dum haec agerentur, suspensum fuisse: ideoque me apud multos gravibus maledictis, totumque nostrum collegium, hoc est, vos ipsos et disciplinam nostram proscindebat. Sed de his forsitan alias. Nunc saltem sese prodidit scriptis suis, nec tam facile posthac nocebit, quamvis adeo perplexe involute ambigue et sophistice respondeat, ut sibi quam astutissime cavere videatur.

Plura addere me tabellarii festinatio non sinit. Significate D. *Vireto*, *Carolus* suum honestam in urbe conditionem nactum esse: item ephippiarium, ad quem amicorum rogatu scripserat, sic inter nos versari ut probum hominem decet, nec quantum assequi possum fraudandi ullius causa solum vertisse. Valet, fratres mihi in Christo carissimi atque observandissimi. Dominus vos omnes quam diutissime incolumes servet ecclesiae suae. Londini 2. No. Sept. 1560.

Vestri observantissimus
N. Gallasius.

3242.

CALVINUS BULLINGERO.

Turbae in Gallia ortae ipsi quoque negotium facessunt, qui pro virili suos ad pacem hortatur. Beza eo se contulit ipsius rogatu. Senatus Genevensis Turici nonnullos pueros alere constituit ut germanice discant. Macarii mors.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 214. — Exstat quoque in Cod. 108, fol. 121. v., in Epp. Berol. VI. p. 870 et ap. Simlerum Vol. 98. Versio anglica IV. 124.)

noluerit excommunicatus est et Frisiâ orientalem repetiit (Gerdes I. I. 214. Strype, Ann. I. 1. p. 175.)

Ornatissimo viro Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae fido pastori, fratri et symmystae honorando.

S. De huius nuncii discessu si fuisset in tempore admonitus, longiores scripturus eram literas, sed quia diurno labore¹⁾ fatigatus post coenam scribo brevitati ignosces, praesertim quum ad crastinam concionem mihi necesse sit attendere.

De turbis Galliae²⁾ non dubito multos et varios rumores istic, ut fere ubique, vulgari. Quid agitet maior pars nescio. Quid sperent multi, nihil attinet scribere, ne eorum stultitiae me involvam. *Beza*³⁾ meo rogatu molestam et periculosam multisque incommodis refertam expeditionem suscepit, cuius tamen me non poenitet. Nisi me interposuissem, horribili incendio flagrant multae regiones.⁴⁾ Si consiliis nostris Deus benedicat, erit nobis uberrima gratulandi materia. Quidquid acciderit, boni omnes re probe comperta iudicabunt, nihil nos temere tentasse. Huc studia nostra incumbunt ne tumultuentur nostri. Hactenus multum profecimus: futuri temporis eventus in manu Dei sunt. Interea nostros in sublime rapit nimia fiducia. Nam, quod semper vetuimus, templa occupant vel in locis publicis concionantur. Excusant fratres a nobis missi se trahi invitos, vel necessitate cogi, quoniam nulla domus privata quatuor millibus sufficiat. Sed quia tempus non sufficeret, brevi plura.

Mandavit mihi senatus⁵⁾ ut te aliosque fratres nostros de re aequissima vobisque non ingrata rogarem. Decrevit in urbe vestra alere publicis sumptibus quatuor pueros, qui et in studiis liberalibus proficiant et discant linguam vestram. Electi sunt quos censuerunt ludimagistri optimae spei esse. Nunc senatus nomine fidem vestram imploro ut illis curetis hospitia ubi sub pia castaque disciplina habeantur. Nolim quidem vobis importunus esse. Verum quia certo confido vos omnes ad hoc officium propensos fore, non dubitavi, quoad feret ves-

3242.1) *Beza d. 20. Iulii cum alio collega Neracum profectus erat* (en Gascoigne vers le Roy et la reyne de Navarre pour les enseigner en la parolle de Dieu. *Reg. de la Compagnie*). ipse aegrotabat, *Macarius* mortis proximus erat. *Senatus* suadentibus G. et *Vireto* nonnullas conciones hebdomadarias pro tempore suppressere debuit.

2) post Ambrosianam coniurationem et motus in Delphinatu et Provincia.

3) *Baum* II. 108 ss. *Plancius* N. 3231. *De la Planche* 375: Ce fut Bouchart (regis cancellarius, qui postea ei autor fuit ut *Guisianis* se adiuveret) qui conseilla au roy d'envoyer querir ceux qui vindrent puis apres à Nerac entre lesquels estoient T. de Beze et (*Holomanus*) etc.

4) *De his motibus iam m. Martio ortis* (N. 3172) *more* vero latius propagatis v. *Hist. eccl.* I. 329, *La Planche* 284 ss. *Castelnau* 49. *Exstitunt* in Monte Pessulano, Nemausi, in Provincia, in Delphinatu, in Normandia.

5) *Reg. du Conseil* 22. Aug.

tra commoditas, a vobis postulare quod sponte facturi eratis. Cuperem prolixè tecum et cum aliis fratribus commentari: verum quia alio trahor in proximam occasionem differo. Vale, eximie vir et frater ex animo venerande, una cum optimis symmystis. Dominus vos omnes tueatur, gubernet, conservet, sustineat, usque in finem. Salutem a nemine adscribo quia nemo scivit me scripturum. Genevae 6. Septemb. pridie quam nuncius abiret.

Ioannes Calvinus tuus.

Magno dolore sum oppressus ob recentem obitum optimi fratris nostri *Macarii*.⁶⁾ Privata est ecclesia fidelissimo pastore, nos collega amicissimo: ego privatim orbatus sum fratre et integerrimo et fere dimidio animae meae: tota urbs luget, sed cordatiores gravis moeror occupat.

3243.

CALVINUS BEZAE.

Tectis verbis eum admonet ut rebus turbatis prospiciat, maxime, ut videtur, stimulat Navarrenno. Ad eum enim ille se contulerat.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 216. Aliud exemplar ibid. fol. 215; tertium recentius 107^b, fol. 67, tum in Bern. Epp. VI. p. 871 et in Simleri Tom. 98. Edidit Baum. II. App. p. 15. Vers. angl. IV. 126.)

S. Quia meas literas, quibus significabam quod scripturus sum, periisse existimo, cogor nunc repetere. De mutatione consilii in tempore admonitus fuerat Fervidus noster,¹⁾ et ego prius firmis rationibus ostenderam nihil esse tentandum, donec aliquid a vobis. Ita in festinatione graviter peccavit. Caeterum accidit perquam incommode ut literae tuae,²⁾ quas 25. Augusti scripseras, fere quadriduum retentae fuerint a nescio quo mulione, qui quinque post horis eas se redditurum promiserat. Conieceram me in lectum reversus ab expeditione tristissima, quia optimi fratris nostri *Macarii* funus du-

xeram.³⁾ Octo dierum moerore confectus surrexi extemplo et Fervidum obsecravi ut quidquid paratum erat⁴⁾ vel transmitteret quo iuebant tuae literae, vel ipse duceret. Interea, ut aliqua esset nimiae celeritatis excusatio, hunc ad me cum literis misit, unde coniecere liceret nullam moderationem ab ipso admitti. Atque⁵⁾ adeo nuncius ipse, qui tunc fuerat eadem opinione imbutus, rem totam melius referet. Ego eum ex omnibus potissimum elegi,⁶⁾ quia nemo ad superanda obstacula esset aptior. Quam turpiter animosus ille discesserit qui nullis consiliis regi potuit, narrare in praesentia superse-
deo. Audies coram. Porro ne adversa haec procella ducem nostrum et signiferum⁷⁾ turbaret, statim mittendum censui qui saltem perferret quod acciderat. Altera etiam causa fuit ut intelligerent fideliter nos curasse quod polliciti eramus.⁸⁾ Ab hoc proximo incipiam: Vicini nostri⁹⁾ vel a fide exciderant, vel ad ignaviam erant prolapsi, nisi vehementius eos retraxissem. Visi fuerant erecti animi eius praesentia qui meae obiurgationi et preces et minas addiderat. Triduo post iterum collapsos fuisse audivimus. Alter successit. Parata erat summa, sed nobis sponsoribus. An hunc quoque cursum abrupter subita tempestas nescio. Certe bona fide confectum erat negotium. Hoc duci et antesignano persuadeas, in festinatione nos fuisse satis sedulos, sed ex aliorum segnitie inductam moram. Deinde quum tuus adventus malis omnibus praesentissimum esset remedium, valde nocuit a vobis nihil afferri.¹⁰⁾ Nam hinc factum est ut plus licentiae sumeret qui in vano impetu repente concidit, et alii, quum se proditos putarent, vacillarunt. Hinc calamitas, quae tamen animos magis acuere debet quam frangere. Et aliunde plus spei concipio quia strenui exactores cum meis mandatis Macropolim¹¹⁾ in vicinas urbes et maritimam provinciam negotiandi causa profecti non parcent laboribus. Quid autem restat, nisi ut dux celeritate vires sibi comparet quae nunquam

3) Obierat, ut videtur m. Sept. ineunte (Vide praeced.)

4) Si quid videmus, hic de pecunia transmittenda agitur, quam deinceps saepius Genevae et Argenorati mutuam assumpserunt Principes Galli. Fervidus ille ergo in vicina Calvini quaerendus.

5) Primum scripserat: Nuncius etiam ipse eadem opinione imbutus futiliter multos in itinere concitaverat. Et tamen penuria coegit eum eligere qui obstacula superaret.

6) nuncium scil. non Fervidum, qui potius idem est ac ille quem mox animosum appellat.

7) Condacem puta, non Navarrenum, de quo Noster plane aliam opinionem conceperat. Infra tamen ducem credulum dicit.

8) de pecunia mittenda loqui videtur.

9) De Lugdunensibus hic cogitamus, non de Bernensibus.

10) consilii aut directionis. Recte Anglus: to have no word from you.

11) Lutetiam. Quo pacto Anglus de Matiscone cogitare potuerit non assequimur.

6) Eius obitus in Comment. Senatus demum ad 26. Sept. 1560 mentio fit, scil. quum de vidua sustentanda ageretur. Natus erat Io. Macard in Crau Provinciae vico, studiis operam navaverat Lutetiae sub P. Ramo in Collegio de Presles, a. 1553 v. d. m. creatus in Russin, 1556 in ipsam urbem vocatus fuit, maxime vero inclaruit a. 1558, cuius anni maximam partem Parisius transegit.

3243. 1) Quis hic lateat, difficile dictu. Bonnet, Baum, Soldan (l. 365) de ruene illo Ferrières de Maligny cogitant qui frustra conatus est Lugduno potiri. Vide tamen infra.

2) deperditae. Nunciabant fortasse consilium Navarreni in aula proficisendi, aut convocationem procerum ad conventum ad Fontem bellae aquae habendum d. 21. Aug.

sedenti occurrent? Si deesse nervos queratur, multos reperiet quorum singuli proprios nervos intendunt. Iam aliquid tentatum oportuit. Expertus esset quantum in fiducia et strenuitate positum sit, et frustra deliberat ubi adversa pars exsequitur, et machinas fervide admovet ad eum opprimendum. Fallacibus blanditiis coepisse deliniri ut mollesceret, rumor quidem sparsus fuit, mihi tamen minime probabilis, quando eo usque progressa est causa ut reconciliationi non sit locus. Quod si plus aequo fuerit credulus dux ipse quam vereor, ne cito et nimis sero agnoscat venenum fuisse melle illitum: atque ut demus tuto cursum retro posse flecti, quod stulte sperabitur, quid hac ignavia turpius, manus tam saevis bestiis¹²⁾ dare, imo os praebere conspuendum et indelebilem dedecoris maculam suscipere? Atque ut contumeliis abstineat superbissimus hostis, aeterno tamen in contemptu iacebit hic cui praestaret centies mori. Quanquam ne contumeliis quidem, si vicerint, contentos fore palam est. Certe ad mortem usque insultabunt. Quod si iugulum praebere non dubitat, saltem eum moveat causae respectus, quam et Deo probari novit et omnibus bonorum suffragiis laudari.

Quoniam nobis incognitus est status vester, non audeo longius progredi, nisi quod hoc caput acriter urgere et constanter persequi tibi necesse est: non modo neque utile, neque honestum, neque tutum, neque denique fas esse quidquam remittere ex diligentia, sed manifestum et certissimum ignominiae mortisque periculum instare, si tantillum cessabitur. Video quidem non esse iustis auxiliis instructum, sed male nobiscum agetur, si fraudamus eum iusto honore in cuius manu eventus sunt prosperi et adversi. Quum res adhuc essent integrae non peperi vicinis nostris, sed protinus curavi omnes apparatus dissolvi.¹³⁾ Videbam quid posset accidere. Expendebam eorum querimonias. Dicebam amicis nostris, inter quos erat ille¹⁴⁾ quo sumus orbat, me summae crudelitatis reum fore apud imperitos, quia velut in carnificinam eos exponerem abductis inde auxiliis. Obdurui ad illa omnia quo mandatis obsequerer. Nunc ubi tot iniuriis expositos video, misericordia subit, nec mihi tempero a maxima acerbitate doloris si deseri videam. Quare tuum est importune aures obtundere quae tardiores erunt, vel malis impedimentis obstructae. Utinam accederem ad obundas secundas partes. Verum

12) *Guianis*

13) *Vicini Lugdunenses esse possunt, apparatus bellici esse videntur. Plura definire non ausimus. Epistola scripta quem sit 10. Sept. vide an Malini coniurationem quae 5. Sept. erumpere debuit hic attingat: Quando autem revera eruperit non bene constat.*

14) *Macarius.*

hoc quoque mihi aufertur ne scribendo pigros excitulem. Tu ergo non solum expone quod leges in his literis, sed aculeos mutuare ex schola nostra, quia tenes quo ardore ferantur nostri magistri ubi exigit necessitas. Satiush porro visum est te uti interprete, quam onerare hunc diversis literis quae forte molestiam crearent. Reverenter ergo saluta quos nosti ac vale, integerrime frater. Dominus vobis omnibus adsit, vos gubernet, sustineat, tueatur. 10. Septembris 1560.¹⁵⁾

3244.

GALLASIUS CALVINO.

Iam meliora tradit de suo coetu cuius statum satis tolerabilem describit.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 31. Edidit Liebe p. 50. Habet quoque Simlerus Vol. 98.)

A Monsieur Monsieur Despeville.

S. Brevior nunc ero, mi pater, quia postremis literis meis de rerumstrarum statu abunde scripsi. Tantum significabo me literis tuis 21. Augusti datis¹⁾ anxia cura liberatum esse. Simul gratias agam pro ea sollicitudine, quam assidue pro nobis geris. Video te negotiorum mole²⁾ obrui eo tempore eaque aetate, qua maxime te sublevari oporteret. Verum ut antehac laboribus tuis benedixit Dominus ita in posterum fructu, quem ex iis proferet, te abunde sublevabit. Satis prospere geruntur res nostrae. Quid actum sit cum *Alexandro* ex meis et collegii nostri literis, quae ad vos scriptae sunt,

15) *Ad illustrandam haec caeteroquin obscuram epistolam adducere libet etiam quae habet Hist. des choses mém. depuis 1547. Ed. 1599, p. 101: Ceux de la Religion ayans compris par les avis que plusieurs de la Noblesse leur firent que leur ruine approchoit s'ils ne pourvoyoient promptement à leurs affaires, apres s'estre recommandez à Dieu, delibererent de se ietter entre les bras des princes du sang, lesquelz estoient appelez par les loix du pays en telles charges pendant la minorité des Rois. Pour cest effect certains notables personages furent deputez pour aller trouver le roy de N. et le pr. de Condé à Nerac, auxquels ils presenterent avec tous leurs moyens une ample remonstrance contenant le recit des torts faits par ceux de Guise au Roy et au Royaume, avec une supplication qu'il leur pleust d'aviser aux moyens legitimes pour la delivrance du Roy et la manutention de l'estat. Hist. eccl. I. 325 hanc supplicationem gallice typis exscriptam docet. Ipsam exhibent Mém. de Condé I. 490.*

3244. 1) et deperditis.

2) cf. N. 3242.

intelliges. Quae tolerabilia sunt, nec omnino adversa verbo Dei, nec sine gravi ecclesiae damno tolli possunt, semper ferenda esse existimavi, donec melior occasio praeberetur. Quid in posterum fiet, et qua ratione tam dissimilia convenient ingenia, et qua patientia vinci poterit imperiosum caput, Dei consilio et providentiae relinquo. Nihil interea mihi aliud proponam, quam ut strenue fungar officio meo, et qua coepi via pergam. Deum certe, ut meo labori benedicere coepit, ita mihi non defuturum esse confido. Unum me solatur, quod *Alexander* purae est doctrinae, sectariis infestissimus, vitiaque acriter insectatur. Quod scripsi de *Adriano* ³⁾ finietur brevi. Consultavimus cum episcopo propter maximum sectariorum numerum, qui huc e Belgio confluerunt. Non puduit eos liberam hic sedem et stationem libello supplici dato petere. ⁴⁾ Ea est hominum impudentia et audacia, ut quidvis petere ac quidvis sibi polliceri non dubitent. Sed nunc paulo mitiores factos esse audio, quum rem nobis cordi esse intelligunt. Quid actum fuerit re peracta ad te cumulate scribam. Interea quod de *Acontio* ⁵⁾ ac similibus ex *Macario* nostro petii, fac quaeso ut resciscam. Non addam plura, amantissime ac mihi observandissime pater. Ut valetudinem tuam cures, ac quantum fieri poterit te laboribus subleves, etiam atque etiam rogo. Quum vero ad me mittendae sunt literae ne ipse scribendi molestiam suscipias. Satis enim erit si aut subsignes, aut alii cuiquam hoc negotii mandaveris. Priorum literarum tuarum nullam potui mentionem facere in iis, quas a me acceperas, quum rescriberes: quia 30 demum Iulii mihi redditae sunt. Sed iis postea respondi. Dominus te incolumem diutissime servet ecclesiae suae, et collegas omnes, quos salvere cupio. *Beza* nostri iter ac militiam Dominus bene fortunet, saluumque ipsum nobis reddat.

Londini 13. Septemb. 1560.

Tui observantissimus
N. Gallasius.

D. Comes a *Maura*, qui hic obses est, te peramanter salutat. Is non solum benigne me excepit in domum suam, sed obnixis precibus me secum ad

aliquod tempus habitare cogit. Id non sine aliquo eius fructu futurum spero. Sed vide ut mihi providet Dominus. Nam quamvis nuper aliquod mihi a nostris stipendium, exiguum sane pro regione, constitutum sit, tamen eo diu mihi cendum erit, ut satisfaciam creditoribus. Ac nisi me hic aleret, aut esuriendum, aut versura facienda esset.

3245.

PECHIUS CALVINO.

Librum Radzivilio dicatum in Poloniam asportabit. Ecclesiae polonicae a Stancaro turbatae. Blandrata senioribus ecclesiae adscriptus in minore Polonia. Novae disceptationes de spiritu sancto.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 37.)

Clarissimo Domino Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevensis vigilantissimo domino suo observantissimo.

Clarissime vir, domine observantissime.

Dedit mihi tuas ad Palatinum *Vilnensem* literas, cum libro quem eidem mittis, *Petrus Datenus* deferendum in Poloniam ut Palatino reddatur. ¹⁾ Qua in re lubens meam operam pollicitus sum *Dateno*, praesertim quum scirem in eo me tibi gratum facere. Non igitur dubitabit h. t. quin per me vel per alios quam citissime fieri poterit liber Palatino *Vilnensi* reddatur. Ecclesiarum polonicarum status mediocres est. Eas non parum turbavit *Stankarus* ²⁾ hactenus, sed meliora speramus postquam consilia ipsius et technas Deus tandem patefecit. Defecit enim ad papistas ³⁾ exhibita confessione sua legato pontificis, ⁴⁾ qui ante menses duos ex Italia Cracoviam venit, qua in omnibus consentit cum papistis, uno excepto articulo. Qui sit, propter celerem abutatum meum cognoscere non potui. *Blanderada* * medicus ascitus est in numerum seniorum ecclesiae

³⁾ *Hamstedio*.

⁴⁾ *Strype*, Ann. I. 1. p. 175: Hamstedius was convened before bishop Grindal judicially for favouring some Dutch anabaptists that desired to be received into this church and had supplicated the bishop to be admitted.

⁵⁾ *Jac. Acontio Tridentinus ob religionem patria relicta primum Argentoratum, postea Elisabetha regnante in Angliam se contulit, ubi ei munus nescio quod collatum est. Fuit Ictus et theologus de aliter sentientibus mitius sentiens et Hamstedium sustinens.* (Gerdes III. 274 et Docum. 147. — Bayle.)

3245. 1) *Pechius iam bibliopola (N. 3217) Francofordiam venerat negotiandi causa ibique exemplar commentarii in Acta accepit. Ipse hic satis aperte indicat se a Blandratae partibus non alienum esse.*

2) *N. 3204. 3208. 3211. 3223.*

3) *Cf. Ep. Pauli Cal. Oct. scriptam.*

4) *Qui tunc erat Boniohannes episc. Camerinensis, qui vere 1563 successorem habuit Io. Franc. Commendonem. Ille cum dissidentibus amice conversatus ap. pontificios suspectus male audiebat.* (Eichhorn, Hosius. II. 153.)

minoris Poloniae: ⁵⁾ quo consilio id factum sit ignoro, nisi quod quidam affirmant, illum opinionem suam persuasione D. Ioannis a Lasco abiecis-
 se, quod vix credo. Sunt quidam qui incipiunt movere quaestiones illas de filio Dei, quas existimo *Blandradam* movisse quum isthic apud vos esset: item de spiritu sancto, num sit invocandus, quum nulla exstet forma talis in scriptura sacra qua invocandus, sit. Huc adferunt tale argumentum: Omnis qui orat et Abba pater clamat in spiritu ista facit, ergo non est necesse ut veniat, si prius sit quam ore-
 tur. Istis multorum conscientiae torquentur. Ex quorum numero ego quoque sum. Et metuo ne magis quam ante unquam nostrae ecclesiae turbentur ab istis. Has literas, clarissime vir, ad te ideo scripsi ut h. t. facerem certiore de literis et libro quam ad Palatinum *Vilnensem* mittis. Alias nunquam tam impudens fuisset ut tibi ullam facerem molestiam. Quaeso mihi ignoscat h. t. et barbarismis meis. Vale.
 Datae Francofordi 13. Septembris Anno 1560.

T. h. addictissimus.

Sebastianus Pech

nuper famulus D. Ioan. a Lasco.

Id nolui praetermittere. *Stankarus* in pago quodam, ubi erat frequentia nobilium ex nostris et qui illi addicti erant, inter alia quae tum adversus nostros dixit, hoc modo contulit ecclesias, inquit: papistica ecclesia mala est, peior lutherana, omnium pessima helvetica et sabaudica. Eius instinctu pastor ex eo pago eiectus est ab eo nobili cuius pagus ille est et qui *Stankarum* alit.

3246.

STURMIUS REGI DANIAE.

Brevis notitia conventus ad Fontem bellae aquae convocati.

(Ex Schumaecheri collectione N. 3181 laudata II. 400.)

⁵⁾ *Stoinii hist. Unit. ap. Sand. p. 185:* In Synodo Xianzensi m. Sept. 1560, incipit Bl. senior eccl. minoris Poloniae appellari. Cuius autoritas eo tempore indies augebatur, adeo ut *Lismaninum* in suas partes traheret. *Lubien. p. 118.)*

— — — — —
 — — Ad vigesimum Augusti Rex, instructu *Guisianorum*, principes omnes sui consilii convocavit: ¹⁾ venerunt eo omnes, excepto Rege *Navarrae* et fratre illius principe *Condiano*. Misit tamen ipse Rex *Navarrae* qui sese excusarent Regi et indicarent, si sit necessarium ipsum venire, venturum quidem sed non absque comitibus multis, quo sese contra suos inimicos *Guisianos* Lotharingicos tueatur: ea res quoniam ad Regem non pertinet, non debere aliorum quam ipse faciat Regem interpretari. Vidi literas in quibus scribitur, Regem *Navarrae* si venire cogatur, venturum cum copia viginti millium optimorum militum, quod si fit, proelium cruentum audiemus. Superiore hebdomade, praesentibus adhuc principibus, *Guisiani* capi curarunt le Vidame de *Chartres*, ²⁾ magnum et summum virum, tanquam unum ex principibus coniurationis, sed cum magna offensione aliquorum Principum. Rotomagi Regis gubernator concionatorem evangelicum capi iussit: cives illius filium ceperunt, ut eodem modo cum filio agent quo ipse cum concionatore — — — — —
 — — — — — Datum Argentorati 14. Septemb. 1560.

Serenissimae Maiestatis vestrae
 fidelis famulus

Ioan. Sturmius.

3247.

BULLINGERUS CALVINO.

Cupit rescire quae Beza forte ex Gallia scripserit. Hospitia de quibus ex senatus consilio ipsum Calvinus adiit parata sunt iuvenibus mittendis.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Epp. Tom. 30, fol. 381. — Simler Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino, fideli Genevensis ecclesiae pastori, domino suo colendissimo et fratri longe carissimo.

Genff.

S. D. Dominus Deus noster componat motus istos in Gallia ad gloriam nominis sui et incrementum sacrosancti evangelii. Multa crudelia instituunt

3246. 1) *De hoc conventu cf. De la Planche 350, Mém. de Condé I. 550 ss. Popelinière f. 192 de Thou I. xxv. p. 796.*
 2) *de Thou p. 805. Popelinière f. 190 v.*

hostes veritatis evangelii, sed non proficient ulterius quam Dominus voluerit. Hunc oremus sedulo ne ipsis concedat laetitiam, sed subvertat cruenta ipsorum consilia. Si quando *Beza* dilectus frater noster ex Gallia ad vos scripserit certa de his quae ibi geruntur, rem facies gratissimam si communicaveris ea nobiscum.

Libenter vero tibi, frater, et inprimis amplissimo senatui in eo quod mihi imposuisti negotio¹⁾ inservivi. Nam cum gaudio legi institutum amplissimi senatus, ac nisi mihi numerosior esset familia quam ut quemquam recipere possim, ipse uni ex his exhibuissem hospitium. Adeo amplissimo senatui et tibi fratri meo carissimo inservire cupio. Invenimus autem hospites illis commodos D. D. *Georgium Cellarium* medicum, D. *Ioannem Iacobum Wickium* concionatorem in nostra ecclesia, *Huldricum Zwinglium* generum meum, D. *Ioan. Herterum* hypodidascalum. Offerunt praeterea suam operam alii viri boni. Pretium erit viginti coronatorum.

Scripsi²⁾ superioribus diebus de rebus nostris omnibus per Belgam quendam. Spero eas tibi literas esse traditas. Nam amissas aut interceptas nolum. Dolemus et nos valde te tam cordato et fideli symmysta³⁾ orbatum esse. Sed Dominus ecclesiae suae custos et tutor sustulit illum. Scit ille quibus sua indigeat ecclesia. Ac liberat ille fideles suos ministros praesenti molestia. Rogemus illum ut alios submittat in messem suam fideles operarios. Fratres nostri omnes, *Gualtherus* inprimis, *Volphius*, *Martyr*, *Simlerus*, et caeteri te et tuos honorifice salutant. Vidisti haud dubie librum illum latinum quem de praesentia corporis Christi in coena contra te inprimis scripsit *Tilomannus Hesshusius*⁴⁾ etc. De his alias. Vale aeternum cum tuis omnibus, domine colendissime et frater carissime. Dominus benedicat tibi. Tiguri xv. Septemb. M. D. LX.

Bullingerus tuus.

3248.

BULLINGERUS COIGNETIO.

Iste regis Galliae legatus et Turicenses suspectos habebat et de Genevensibus querebatur quasi autores

3247. 1) N. 3242.

2) N. 3239.

3) Macario.

4) De praesentia corporis Christi in coena Domini contra sacramentarios. Ienae 1560 mense Iulio (cf. *Prolegg.* Tom. IX. p. xliij.)

aut fautores essent turbarum ibi nuper ortarum. Cui iam respondet utrorumque innocentiam vindicans.

Ex autographo Bibl. Turic. civic. MSS. A. 65 Tom. 88 fol. 375. Simler. Vol. 98.)

Illustri viro D. Matthaeo Coignetio¹⁾ christianissimi Francorum Regis oratori atque legato ad Helvetios domino suo colendissimo.

Saloduri.

S. D. Accepi heri literas tuas, vir illustris et domine colendissime, quas Badena ex publicis Helvetiorum comitiis scripsisti, ex quibus intellexi graves in Galliae regno turbas esse commotas, easque recta tendere in ipsius regis christianissimi et omnium principum eius exitium. Certe non sine dolore haec, mihi crede, legi: praesertim quod hic quoque fama spargat, tumultuari istic ab iis maxime qui nuncupantur evangelici. Accedit his quod ex tuis quoque colligo literis: suspicari viros primarios, in ipsa Genevensi ecclesia per ministros primum turbas huiusmodi esse conflatas, deinde vero in vicinum Galliae regnum esse inspiratas. Equidem audiivi huius aliquid etiam antemenses aliquot: quo nomine tunc D. *Ioanni Calvino* et D. *Theodoro Bezae*, fratribus meis carissimis, scribebam, mihi non videri verisimile quod fama spargat, concionatores Genevenses incitare quorundam in Gallia animos, alioqui forte plus quam satis ad motus excitandos proclives, quum longe meliora de ipsis sperem. Mihi enim vehementer displicere in religionis negotio turbas, quum religio Christi vera nec turbis constituta sit nec iis conservetur, imo dissipetur potius reddaturque infamis. Quinimo veram religionem prohibere turbas, mandare vero obedientiam sanctam tranquillitatemque, iuxta illas praeclarissimas beatorum Christi apostolorum sententias, quorum b. Petrus dicit (1 Ep. 2, 13 sq.): Subiecti estote omni humanae ordinationi propter Dominum, sive regi quasi praecellenti, sive praesidibus ut quiper eum mittuntur, ad vindictam quidem nocentium, laudem vero recte agentium: quoniam ita est voluntas Dei ut bene agendo obturetis os hominibus ignorantibus, ut liberi, et non veluti praetextum habentes malitiae libertatem, sed ut servi Dei. Sanctus vero Paulus: Adhortor ante omnia, inquit (1 Tim. 2, 1 sq.), ut fiant deprecationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones, pro omnibus hominibus, pro regibus et omnibus in eminentia constitutis, ut tranquillam et quietam vitam degamus cum omni pietate et honestate caet. Porro paucos ante dies et hoc ipso mense scriptis ad me literis Geneva inter alia *Calvinus*, dilectus frater: De turbis Galliae, inquit, non dubito mul-

2348. 1) cf. N. 2627.

tos et varios rumores isthic, ut fere ubique, vagari. Quid agitet maior pars, nescio. Quid sperent multi nihil attinet scribere, ne eorum stultitiae me involvam. Egone ullos in Gallia ad seditiones contra regem incitarem? Quin potius, nisi me interposuissem, horribili incendio flagrarent regiones multae. Huc studia nostra, mihi crede, incumbunt, ne tumultuentur nostri, id est, christianae religionis homines. Hactenus nonnihil profecimus: futuri temporis eventus in manu Dei sunt. Interea omnes in sublimi rapit nimia fiducia. Nam quod semper vetuimus templa occupant, vel in locis publicis concionantur. Excusant hoc apud nos fratres, se trahi invitos, vel necessitate cogi, quoniam nulla domus privata quatuor millibus sufficiat.

Hactenus verba *Calvini* bona fide recensui, verum ipsum epistolae exemplar hic tibi mitto, ea tamen lege ut certo remittatur. Ex quibus facile colligis, immerito Genevensis gravi illa suspicione quorundam premi, quasi ex ipsorum instinctu tumultuentur qui motuum istorum gallicorum autores sunt. Usu venit fortassis Genevensis reipublicae quod nunc quoque evenit amplissimo urbis Tigurinorum magistratui, qui quum pacis, tranquillitatis omnisque honestatis sit observantissimus, evitare tamen non potest quominus virulentae et calumniosae linguae diversissima de ipso studia etiam principibus summis persuadere contendant. Quid vis, Domine mi? Si qui vel apud regem Galliae christianissimum vel apud alios principes queruntur, amplissimum Tigurinæ reipublicae magistratum clandestinam facere expeditionem qua repente adoriatur illas gentes, nedum socios aut confederatos suos, ac cogat eos suam i. e. evangelicam religionem recipere, tam falsa referunt quam qui fingunt vanissima impudentissime. Hoc enim tibi, vir illustrissime, persuasissimum habere debes, nihil magis alienum esse ab amplissimo reipublicae Tigurinae magistratu quam bella. Sanctissime is colit atque conservat et pacem et foedera.

Tiguri xvi. Septemb. M. D. LX.

T. H. deditus
Heinrychus Bullingerus
Tig. eccl. minister.

3249.

DATHAENUS CALVINO.

In Riverium invehitur. Lutheranorum motus notat. Electorem Palatinum eosdem expellentem lau-

dat. Heshusium Brema quoque esse eiectum gaudet. Velsii absurda dogmata perstringit.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 363.)

Clarissimo et ornatissimo viro D. Ioanni Calvinio praeceptorum suo observandissimo.

Genevae.

S. P. Literas tuas, clarissime vir, ad Palatinum *Vilnensem* scriptas una cum commentariis tuis eleganter hic compaginatis fidelissimo viro *Sebastiano*, D. Io. a *Lasco* quondam famulo tradidi,¹⁾ ut omnino dubitandum iam nihil sit quin fideliter tradentur.* Ecclesiae hic nostrae mediocriter se habent. De inveteratis gallicae ecclesiae dissidiis lata est hoc mense Septembri sententia,²⁾ qua impurus *Riverius*, sine aliorum tamen condemnatione, purgatus est, qui quantopere suas cristas iam erigat ac thronico more triumphos canat, vix verbis explicavero. Ego interim, quum incorrigibilem esse hominem observo, et aequitatem exulare hic video (ita novit hypochryta* pessimum primatum animos dementare), oro pro virili Deum patrem ut afflictis iniusteque oppressis patientiam ac constantiam largiatur, ne quid tentent quod in ecclesiae totius exitium cedat.

Saxones hac aestate libellum supplicem Saxoniae ducibus inscriptum evulgarunt, quo synodum tyrannicis prorsus conditionibus propositis postulant.³⁾ Volunt enim initio ut synodus convocetur ex doctoribus et ministris non infectis corruptelis, loquuntur. Deinde ne amplius audiantur Anabaptistae, Swencfeldiani, Osiandristae et Sacramentarii, iam satis superque convicti et condemnati, ne videantur ecclesiarum suarum iudicium in dubium vocare. Audiendus eos solos putant quos vocant Adia-phoristas, Maioristas etc., qui etsi iam aliquoties sunt

3249. 1) N. 3282. 3238. 3245.

2) *Dissidia fuerant a. 1559 de disciplina et electionibus presbyterorum inter ipsos presbyteros et Perrucellum. Cf. Epp. m. Febr. 1559 scriptas et N. 3072. — Frkf. Rel. Hndl. I. Beil. 29, p. 57. Das von den 3 Schoeffen Joh. v. Glauburg, Dan. zum Jungen u. D. Conr. Humbracht als Commissarien gefällte Urtheil in den Spän zw. W. Holpracht, Eust. Quercotan D. M., Fro. Clericus u. andererseits Franc. Riverius derzeit Praedicanten der franz. K. soll im Namen der Commissarien ausgehn. (Textus sententiae non additur.)*

3) Supplicatio quorundam theologorum qui post obitum Lutheri p. m. corruptelis et sectis voce aut scriptis contraxerunt pro libera christiana et legitima synodo ad ill. Principes et status omnium ordinum A. C. amplectentes. (*Subscripserunt 51 theologi*): primum separatim edita, recusa vero in: Supplicatorii libelli quorundam Christi ministrorum de synodo propter controversias gravissimas congreganda, partim antea editi, partim nunc recens ad conventum Naumburgensem missi. Ursel. 1561. 8. Iam ineunte a. 1560 *lenensis* suum ducem de ea re adierant, M. Martio Wirtembergensis Landgravi, qui tamen hoc consilium minime approbavit. (Salig III. 564. 568. 674.)

damnati, publica tamen et solenni condemnatione adhuc opus habent. In examine autem controversorum articulorum poterunt adesse Adiaphoristae, sed in decisione seu iudicio egredientur coetum, iis tamen manentibus qui contra hos scripserunt, quia hi bona conscientia veritatis patrocinium susceperunt, Adiaphoristae non item. Norma in iudicio haec erit et lydius lapis: verbum Dei, confessio Augustana, Apologia, Smalehaldici articuli et scripta tertii Eliae Martini *Lutheri*. Talibus ineptiis ita scatet libellus ille supplex ut eorum impudentiam satis mirari nequeam, qui vel autores sunt, vel suis etiam calculis hunc approbarunt. Sed comes Georgius *Erbacensis*, apud quem nuper et latinum et germanicum exempla vidi et contuli, pulcherrimis scholiis hunc illustravit, quae etiam sua manu scripta *Electori* ⁴⁾ (cui quasi paedagogi ac patris loco est) misit, cui etiam fuerunt gratissima. Ipse porro comes aliam synodi formam conscripsit, de qua iam aliquot diebus cum *Electore* (ut ex ore comitis *Valentini* iunioris fratris intellexi) Heydelbergae deliberat serio. Forma haec est ut in tanta animorum exulceratione prius convocentur ministri praedicantes in Imperio evangelium, ac modeste quibusdam principibus praesidentibus colloquantur etc. Si illi qui in imperio sunt pacis aliquam rationem invenerint, bene habebit, quum iam tanta sit multorum in imperio principum erga causam nostram aequitas, hanc tolerabilem futuram ecclesiis nostris omnino sperandum est: sin minus, retinent adhuc libertatem suam ecclesiae nostrae quae etiam postea legitime audiuntur. Non dubito sane quin etiam ecclesiae vestrae sit placitura haec ratio, quae prodesse nobis, obesse vero meo iudicio non potest. Deus medeatur vulneribus ecclesiae suae.

Palatinus indies praecipuos lutheranae factionis, turbulentos nimirum quosque, dimittit. Quomodo mense Iunio Heydelbergae sit disputatum, puto te non latere. ⁵⁾ Interim ablegati et ministeriis suis exuti sunt ac privati aulicus quidam concionator ⁶⁾ et parochus quidam, ambo *Luthero* quam Christo multo addiectiores. Studiosis illis quos *Palatinus* alit praefecti sunt viri tres docti et pii ⁷⁾ quorum sedulitate futurum propediem confido ut *Palatinus* ad veram de coena Domini sententiam reducat. *Tilemannus Heshusius* Brema etiam non sine ignominia est expulsus. ⁸⁾ Quum enim in quadam con-

cione, cui comes ab *Oldenburg* interfuerat, graviter traduxisset Phrysiae comitissam, omniumque impiorum sacramentariorum ac furum et latronum asylum appellasset, vocatusque in ius a praefato comite suorum dictorum rationem reddere non potuisset, per senatum iussus est exire cum omnibus suis. Qui Magdeburgi iam haeret et Ienam meditari dicitur. Edidit is libellum de coena Domini contra sacramentarios virulentum admodum: sed eius nulum mihi potuit exemplar contingere. Supplicem quoque illum libellum diligenter ac multum quae-sivi, sed nullum hic visum est exemplar.

Velsius Heydelbergae huc venit, ⁹⁾ qui magnas in Flandrica nostra ecclesia turbas excitare conatus est, stupendis somniis, imo blasphemiiis suis effusis ac propositis, quibus assertit in renatis peccatum originis prorsus sublatum, eumque esse diaboli mancipium qui adhuc appetitus ad peccandum in se sentit. Item, peccatorem, etiam poenitentem et credentem, non esse membrum ecclesiae. Item, peccantes prorsus excidere a regeneratione. Item, nullam iam esse in mundo visibilem ecclesiam, nisi fortassis romana in qua papae tyrannide et sacrificulorum quaestu sublati verum doctrinae fundamentum adhuc manet. Sed Dei beneficio publice confusus est et superatus, non sine magna ecclesiae nostrae aedificatione.

Emdenses adhuc posteriore hoc mercatu suarum quaestionum meminerunt: si quando dabitur opportunitas, tribus verbis collegii vestri sententiam significare nobis non gravaberis. Bene et feliciter valeas, vir integerrime, meumque erga te studium boni quaeso consulas. Raptim Francofurti 20. Septembris 1560. Salutabis quaeso symmystas tuos omnes.

Tuus ut suus
Petrus Dathaeus.

(*Wilkens* p. 89. *Helmoit.* p. 47. *Leukfeld* p. 17. *Salig* III. 741. *Spiegel*, *Hardenb.* 237. 275). Narrant autem eum vocationem Bremensem ea conditione accepisse ut *Hardenbergius* dimitteretur quicum a. d. III. Id. *Maia*s disputare volebat. Quorum quum neutrum factum sit, Magdeburgum concessisse quo interea vocatus fuerit.

⁹⁾ Olim c. *Calvino* Francofurti disputaverat, postea Heydelbergae ministerio fungens (N. 2902) partes suas in controversia cum *Heshusio* egerat. (*Struve* pfälz. KH. 82.) Iam dissidii cum *Boquino* causa Francofurtiam rediit. De novis eius somniis haereticis anabaptisticis et schwenkfeldicis cf. *Frkf. Rel. Hdl.* II. Beil. 30 p. 288: Des Ministerii Bedenken über Iusti *Velsii* Buch das er die Summa chr. Lehr und Lebens genant 21. Aug. 1560. *Ibi* dicitur eum in hac urbe nullo munere fungi neque docendi licentiam habere. Cf. *Ibid.* Th. I. Gründl. Abl. p. 109 et *Gegenbericht* Beil. 14. p. 86.

4) *Palatino Friderico III.*

5) cf. N. 3227.

6) *Pantaleon* superintendens, cum quatuor ministris, *Geo. Kuhn*, *Henr. Greiner*, *Casp. Neeser*, et *Mich. Konrad* (*Planck*, V. 2. p. 370. *Seisen* 110).

7) Collegio sapientiae praefuerunt *Olevianus*, *Ursinus* et *Tremellius*. (*Seisen* 121. Cf. N. 3175. 3178.)

8) De his omnes tacent qui *Heshusii* vitam scripserunt

3250.

OLEVIANUS CALVINO.

Pluribus enarrat colloquium inter Stoesselium et Boquinum coram principibus Heidelbergae institutum, et Electoris consilia laudat. Quid sibi ipsi sperandum sit exponit, Vermilium vocari cupit, denique se de matrimonio serio cogitare nunciat.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 38.)

A Monsr. M^r. Iehan Calvin ministre de l'eglise de Geneve.

Geneve.

Gratia et pax a Deo patre per Iesum Christum sit semper tecum, pater observande in Domino.

De disputatione Heydelbergae habita ¹⁾ scripsissem ad te maturius nisi duae res obstitissent. Primum enim deerant quibus tuto auderem literas meas concedere: deinde etiam, licet fructus huius disputationis nobis constet, multa intervenerunt tristia, quae sat cito nunciantur atque utinam sat bene gesta essent. Summam negotii nunc paucis attingam: puto enim non esse opus ut singula perscribam.

Electo hinc *Heshusio* ²⁾ Tilmanno, homine plane crasso et supra modum virulento, sparsis hinc inde literis excitatus est *Saxo*, ³⁾ ut profectionem nuptiarum fratris sui ⁴⁾ causa suscipiens duos theologastros ⁵⁾ Heydelbergam adduceret, et si posset, unum aut utrumque *Heshusio* sufficeret post partam de sacramentariis victoriam. Occasionem disputandi hanc nacti sunt. Audiverat noster *Electo* superioribus annis concionem a *Stoesselio*, de cuius ingenio mox audies. Cupiebat igitur denuo eum in arce sua concionantem audire. Hac arrepta occasione *Stoesselius* totam concionem habet de sacramentariis, conflata ex meris calumniis adversus *Electorem*, comites ab *Erpach* ⁶⁾ (licet nomina reticeret), in senatum ecclesiasticum et reliquos ordines Palatinatus, et expresse dicebat *Electorem* seduci a praecipuis suis consiliariis. Quid multa? Despumabat virus quodcumque poterat. Hinc ortum est consilium de instituenda disputatione, quod *Electo* generi sui causa inprimis dicitur fecisse, ut collatis sententiis

absurditatem illam crassam tandem aliquando perspiceret. *Saxo* cum suis urget promissum principis, et astu rem privatim cum principe tractant ut *Boquinus* ⁷⁾ unus committatur cum *Stoesselio*, quod posteaquam recepit *Electo* nullo modo potuit rescindi. Theses de quibus est disputatum accipies a *Thoma Courteau*. ⁸⁾ Disputationi utrinque additi erant moderatores, qui una cum disputatoribus eandem mensam occupabant. Scribae etiam erant duo. *Electo* cum duobus filiis et genero *Ioanne Saxone Friderico* in superiore stabat pulpito praelongo in quo solent inaugurari magistri. Ante meridiem horis duabus, a meridie tribus solebat continuari integra fere septimana disputatio, principibus semper praesentibus. Primum theses suas defendit D. *Boquinus*, et ita defendit ut principis fides inde valde sit corroborata et satisfactum sit iis qui pollent iudicio, turbae vero promiscuae non item. Obruerebatur enim ab altero loquacitate impudentissima, ad eam etiam conniventibus assessoribus, inter quos unus etiam erat comes *Georgius ab Erpach*: sed raro reprimebat *Stoesselii* insolentiam. Deerat etiam *Boquino* artificiosa disputandi ratio, qua si fuisset instructus, facile ei fuisset in plerisque constrictam tenere antagonistae garrulitatem. Sed raro poterat eam cogere in ordinem quin pergeret fucum facere imperitae multitudini. Postremo a paucis intelligebatur *Boquinus*, ob propunciationem nimis gallicam: qua in parte non minimam spem victoriae habebant repositam Saxones, etiam in ipsius disputationis capiendo consilio. Argumenta a *Stoesselio* adducta nulla sunt nisi trita et millies a nostris confutata. Legebat omnia de scripto: unum et idem argumentum ter aut quater proponebat mutatis duntaxat verbis. Est autem *Stoesselius* iuvenis imberbis, si non populariter, saltem scholastice disertus, superbior quovis invene canonico in papatu, impudentior omnibus quotquot unquam novi Franciscanis, tantus *Gnatho* ut ne inter disputandum quidem adulandi consuetudinem posset dissimulare: ita ultro principi suo arridebat, nunc studiosis, quorum captabat applausum etc. *Electo*, ut vidit in actione prima *Boquinum* verborum multitudine obrui ab altero, publice accersito D. *Thoma Erasto* medico, ⁹⁾ senatore ecclesiastico, mandavit ut *Boquino* assideret, et argumenta et responsiones colligeret summatim, atque quum opus esset dirigeret et explicaret. Est autem *Erastus* natione Helvetius, undecim annis versatus Bononiae, acutissimus disputator et gravi eloquentia instructus, qui causam hanc coenae et adversariorum argutiolas habet perspectissimas. Is quum

3250. 1) Vide praeced. et N. 3227. *Struve* pf. KH. 93 seq. *Seisen*, 98. *Planck* V. 2. p. 373. *Salig* III. 471.

2) N. 3247.

3) *Ioh. Fridericus Vinariae dux* (der Mittlere).

4) *Ioh. Guilelmi cum Dorothea Friderici Palatini filia* tertia.

5) *Max. Moerlinum Coburgensem* et *Io. Stoesselium* superint. *Heldburgensem*.

6) *Georgium et Valentinum*.

7) facultatis theol. decanus.

8) typographo Genevensi.

9) universitatis rectore, qui postea disciplinae causa ab *Oleviano* se separavit.

hora fere dimidia assedisset D. *Boquino*, atque argumenta aliquot collegisset et explicasset, mirum quam deiceretur adversarii inanis confidentia, adeo perspicue apte et graviter negotium velut in transcurso explicabat. Quum igitur animadverteret *Stoesselius* se teneri medium et nonnisi contumeliosum sibi fore disputationis exitum si *Erastus* moderari pergit. coepit queri non stari pactis conventis, se ex pacto cum uno *Boquino* esse commissum, quamvis antea consensisset *Saxo* ut argumenta repeteret *Erastus*. Id quum *Erastus* graves facti sui causas reddidisset, non potuit obtinere a *Stoesselio* ut pergere ita liceret, et ut arte eum removeret *Stoesselius* recepit, se finita cum *Boquino* disputatione cum *Erasto* congressurum. *Erastus* clare repetita hac promissione eam recepit, et ad praestandum cohortatus *Stoesselium* a repetitione argumentorum abstinuit. *Saxo* enim suspicatus exitum disputationis fore sinistrum simpliciter et continuo remotum volebat *Erastum*. Adeo se gesserat bene hora illa dimidia. Postea vero fefellit *Stoesselius* fidem publice datam, duas obtendens rationes coram principibus et tota concione, tum quod *Saxo* nollet secundam disputationem, tum quod ipsemet nolit disputare cum medico sed cum theologo. *Erastus*, etsi valde erudite et graviter ista dilueret, nihil tamen potuit obtinere. Itaque post habitam modestam et gravem contestationem verae doctrinae per medium agmen est egressus. Utinam vir ille totum se abderet sacris literis, ad quas propendat eius zelus, sed nescio quo pacto vix medendi vocationem audet relinquere, neque reliqui collegae senatores ecclesiastici tam sunt cordati ut eum extrudant in messem, licet maxima et paene incredibili ministrorum penuria laboremus, ipse vero incredibili dexteritate polleat. Ausim dicere Germaniam paucissimos habere tantae doctrinae et prudentiae viros theologos.

Hic autem praecipuus est totius disputationis fructus quod clementissimus princeps *Electo* puram doctrinam didicit penitus introspicere et ad eam conservandam ac tuendam factus est confirmatio. Hic fructus certo nobis constat per Dei gratiam, qui dignetur ei benedicere magis ac magis ad amplificationem regni Iesu Christi. Post habitam disputationem coeperunt volitare libelli famosi etiam adversus principem conscripti. Unus ex sparsoribus est deprehensus, aulicus concionator *Othomarus*, homo impurus et qui multum obfuit veritati. Is aliquamdiu detentus fuit in custodia, nunc deiectus de munere concionandi. Pastor urbis thraso audacissimus et perniciosus ecclesiae insanivit aliquot mensibus debacchando in *Zwinglium*, in te et alios pios ministros. Is eiectus est a principe estque nunc Wormaciae, ubi omnes habet sibi similes. Pastor ille suos habebat hortatores quorum poena non longe abest. Habemus adhuc tres diaconos in-

Calvini opera. Vol. XVIII.

doctos et crassos: ii utcunque coguntur iam tacere, non plane tamen, sed subinde redeunt ad ingenium. Eorum conciones tam sunt scurriles quam ineptissimorum monachorum, tam frigidae quam quae maxime. Et licet valde exacerbati sint civium animi ob eiectum pastorem audacissimum hominem, et nolint plerique audire duos concionatores urbanos qui pure sentiunt et docent, Ioannem *Matthaeum* et *Panthaleonem*,¹⁰⁾ speramus tamen fore brevi ut sedatis animis liberemur etiam a reliquis monstris quae veluti minores deos non ita magni facit populus ut loquacissimum illum suum Mercurium, pastorem scilicet.

Sparsus est rumor Heydelbergae ante menses aliquot me fore pastorem. Puto non aliunde quam ab ipsomet pastore ortum esse: itaque in tantam me vocavit invidiam ut aequae fere plerisque civibus Heydelbergensibus sim exosus atque papistis Trevirensibus. Studiosae omnes monuit publice et privatim, diligenter sibi caveant a seductore iuventutis, quae praeficienda est ecclesiis Palatinatus: falsum prophetam post suum discessum consensurum esse pulpitu, quia donis sit instructus ad commovendos homines. Mira id genus alia. Ita ut vel mei discipuli intellexerint ista in me dirigi tela. Ego vero scio nunquam unum generalem pastorem tantae ecclesiae in posterum praeficiendum esse: sunt enim reliquiae papatus et quidem perniciosae, neque ego in me unquam tantum onus essem recepturus. Actum est aliquando obiter mecum de suscipienda lectione theologica publica,¹¹⁾ quum aliunde professores habere nequeant. Sed repugnabit fortasse universitas. De concionando adhuc mecum actum est nihil. Videntur mihi ita velle parti, ut singulis septimanis habeam lectiones latinas in schola et concionem unam aut alteram in templo, ita ut munus meum non tam pastoris quam doctoris munus sit futurum. Quod si ita vocer, ad * id debeam suscipere, optarim ex te cognoscere. Nollem etiam alia conditione suscipere quam si princeps et senatus ecclesiae consentiant in constitutionem disciplinae ecclesiasticae,¹²⁾ cuius leges atque formulam obnixae rogo ut ad me mittas proximis nundinis Argentiniensibus, circa diem Martini, si per occupationes tibi liceat. Senatum scio eo propendere, sed plerique non viderunt rationem constituendae disciplinae. Cupio etiam scire, quum urbs Geneva ampla sit et frequens, eequem habeatis ordinem in visitandis aegrotis et examinandis singulis. Initio certe disciplina con-

10) Quem *Planckius* V. 2. p. 370 iam antea dimissum dicit, nisi de alio quodam sermo sit (nam *Struvius* plures huius nominis producit p. 81. 83. 307), vel ipse fallatur.

11) A. 1561 factus est professor locorum communium, et paulo post pastor. (*Hautz, Univ. Halb.* II. 69. *Struve* p. 111.)

12) *Prid. Id. Aug. Elector reformationem ex mente Calvini decreto sanxerat.* (*Seisen, 109; Struve, 105.*)

stituenda est dum iugo confessionis *Lutheri* adhuc assuetus est populus, quam senatus ecclesiae¹³⁾ plane constituit abolere. Et hoc meum fuit consilium, ne aboleatur priusquam statim in eius locum certa solidaque constituatur disciplinae ratio. Utinam Dominus mittat fideles operarios in suam messem, quorum certo incredibilis est penuria. Tu, carissime pater, ecclesias nostras et vocationem meam, quaecunque ea futura est. commendabis precibus tuis omnipotenti Deo, ut nihil aggrediar temere, sed sequar Dominum vocantem, qui me liberavit ex faucibus leonum immanium. Hoc magno serio a te peto ut facias: sensi enim fructum precationum vestrarum.

Ex mandato senatorum ecclesiae scripsi ad *Martyrem*, ut nobis voluntatem suam aperiat an, si ab *Electore* vocetur, saltem ad annum unum aut alterum venire velit ac possit¹⁴⁾ Universa certe Europa oculos coniectos habet in Palatinatum, ita ut magna inde sit propagandae veritatis oblata occasio, quam utinam non negligamus, sed vere sentiamus eum propheta, imo cum capite nostro Christo Iesu: *Zelus domus tuae comedit me*. Rogo te per Christum ut tuo consilio causam Christi adiuves, et si salutare iudices ecclesiae *Martyrem* ad suscipiendam vocationem adhorteris quam maxime. Non haec scribo temere. Certo nobis constat de senatus ecclesiastici voluntate, et quid possit apud principem. Vos ipsi iudicate pro prudentia qua vos instruxit Deus.

Postremo unum adhuc addam, non alio consilio quam ut fausta preceris. Superioribus mensibus aliquot, quum sentirem animum meum distrahi pravis cogitationibus, et non parum decedere de meis studiis, induxi in animum uxorem ducere: sed frustra Heydelbergae tentavi. Tenuis enim conditionis civis recusavit filiam suam mihi dare in uxorem. Quis enim Calvinistae filiam dare velit, nisi simul eam velit perditam? Haec caeca sunt hominum iudicia, quae tamen Dei providentiam non effugiunt. Confido enim magno meo bono eam mihi esse denegatam. Goswinus *Zevelius*¹⁵⁾ loquutus est mihi de sorore sua virgine valde gravi et singulari praedita zelo erga Christi evangelium, quae maritum pium maxime cupit.¹⁶⁾ Scripsit de me nominatim ad patrem et unus ex consiliariis, vir pius et notus

13) *septemviralis, trium ministrorum, et quatuor laicorum quorum unus praesidebat. Institutus fuerat post dimissum Heshusium, verum demum 21. Iul. 1564 decretoria ratione.* (Seisen 107)

14) *Vocatio demum m. Martio 1561 facta est* (Schmidt Verm. 242).

15) N. 2829. *Nomen eius edd. Bezae ibi misere depravarunt.*

16) *Teste Adam. Vit. 285: sub id tempus (1560?) Ol. matrimonium cum pia quadam vidua Philippina Metensi contraxit. Cf. eius d. d. 6. febr. 1561.*

parenti. Haec ad te ideo scribo ut precibus tuis apud Dominum me adiuves, ut talem mihi donet quae mihi sit adiumento potius quam impedimento ad eius promovendam gloriam, et quia meum non est modum statuere eius providentiae, largiatur mihi interim dona spiritus sancti quibus tentationibus resistam, et paratus sim ad obeundam meam vocationem.

Plura nunc non scribo quam quod intellexi ex *Dathaeno* Institutionem tuam factam esse flandricam.¹⁷⁾ Si Dominus constituat apud nos suam ecclesiam mittendo fideles operarios collatis operis conabimur etiam eam facere germanicam. Deus opt. max. per Iesum Christum filium suum dignetur vobis magis ac magis benedicere in aeternum et nos omnes regere suo spiritu. Amen. Adiuvam me apud Dominum tuis precibus et vale, carissime pater in Domino. Francofurti 22. Septembris anno 1560.

Tuus ex animo
Gasp. Olevianus.

3251.

ANONYME A CALVIN.

Relation assez confuse des affaires militaires et ecclésiastiques d'Ecosse.

(Copie à la bibliothèque nationale. Fonds Dupuy Vol. 102, fol. 125.)

Monsieur mon bon ami, j'ay receu le 3. Iuing vos lettres dattées du 13. Mars, apres la lecture desquelles j'ay non seulement remercié Dieu de la souvenance qu'avez eue de moy, des miens et de l'action qu'avons soustenue. Ains ay souhaitté les avoir plustost receues, et aussi que vous et autres fidelles estans troublés par diversité de rapports eussiez plustost esté advertis de nostre estat et de l'oeuvre merveilleuse que Dieu seul a faict pour nostre delivrance. Le Cardinal¹⁾ et ses complices n'ont moins travaillé parmi les estrangers à semer des mensonges, tant d'une faulse victoire qu'ils disent avoir eue sur nous, que *Marie* sa seur et autres de sa faction ont faict de pardeça, lesquels se

17) nobis ignotam, si revera edita fuerit. Belgice (holandice) versam habemus ipsi quinquies: 1578. 1602 1610. 1650. 1739.

3251. 1) de Lorraine.

sont ingereux par tous moyens à eux possibles de nous mettre en discord les uns avec les autres. Et à ce faire nous ont voulu induire par belles promesses, ce que n'ayans peu faire se sont aydez de menaces. Mais voyant que ces ruses ne leur pouvoient en rien secourir ils nous ont persecutez voire iusques dedans nos manoirs mesmes. Premièrement ont assailli le pais de Fiff ou je me tenois alors pour encourager les gentilshommes du pays: l'ennemi mesme pourra tesmoigner de l'assistance que Dieu nous a faicte contre leur furie et force, car n'estant que six cents chevaux, nous leur avons faict teste et empesché de gaster le pays l'espace de 24 iours, et eux marchans en bataille les avons escarmouchez en telle sorte qu'ilz n'en ont remporté ni profit ni gloire. Et à la fin estans en leur plus grande furie, ayans conclud la destruction de St. André, cité lors la mieux reformée du pais, Dieu a tellement empesché leur entreprise quil nous a donné une vive experience du soin paternel et de sa providence envers nous. Car estant l'ennemi approché à trois lieux pres de ladite cité la veue seule de huit navires le rendit si estonné quil s'est retiré. Et en se retirant a plus faict de chemin en un iour quil ne s'estoit avancé en trois. La retraicte ne luy estoit moins difficile qu'espouventable. Et ainsi il s'est retiré avec quelque petite perte à streling et de là à lislebourg trouver la royne. Une nouvelle consultation fut prise pour nous donner de la fascherie et de faict lesdites compagnies furent envoyees à Glasgow pour destruire et ruiner les amis, les terres, les chasteaux et palais de Monsieur mon pere. Mais Dieu merci le profit qu'ils en ont remporté à leur retour n'a point esté plus grand que celui de la premiere journée. Leur principale estude estoit de gaster et brusler les vivres, et combien qu'en ce point ils se soyent monstrez fort vaillans et dilligents si est ce toutesfois que Dieu nous a faict fourniture suffisante tant pour nous que pour ceux qui estoient venus à nostre ayde. Je ne veux escrire le long et dangeux siege de Pétit liet, ne les hazars ausquels la noblesse s'est souvent trouvee, ne la ioyeuse paix,²⁾ ne les conditions d'icelle, pource que ie m'assure que ces choses sont desia venues à vostre cognoissance. Je vous veux seulement avertir d'une chose c'est que si aucun nous accuse d'avoir rompu ou violé quelque article de la paix de ne leur adiouter foy. Car en ce qui touche l'article du clergé et des Evesques, comme ils veulent estre nommez, nous l'avons si bien gardé qu'on leur a plus faict de bien qu'on n'en estoit tenu par promesse. Car outre ce que personne ne leur a faict tort en corps ne en biens, depuis le iour de l'appointement iusques

au parlement (chose à laquelle nous sommes seulement obligez par contract) nous leur avons donné voix en parlement,³⁾ lieu de poursuivre ceux qui les avoyent offencez, et nostre protection pour se tenir avec nous ou de s'en aller librement. Mais si tost que nos ministres les ont confrontez par leurs lettres et presences et qu'ils se sont offerts de prouver qu'ils n'estoyent pas les vrais ministres de l'Eglise de Iesus Christ et par ce moyen indignes du nom et office d'Evesques, ils s'en sont enfuyz la nuict, pensant par ce moyen et ruse dissouldre nostre parlement.⁴⁾ Mais Dieu en sa grace ne nous a laissez sans conseil, ains nous a revelé les moyens pour obvier et rencontrer leurs finesses et tromperies. Premièrement nostre procedure a esté telle que par la commune voix du Parlement le Pape sa jurisdiction et autorité usurpée a esté abolie et annullée en ce Royaume, la messe a esté deffendue comme idolatrie et chose tres contraire à la vraie institution de la sainte Cene de nostre seigneur Iesus Christ. Les messifcateurs et auditeurs de la messe seront condamnez pour la premiere fois à la confiscation de leurs biens, pour la seconde seront bannis et pour la troisieme punis de mort. Les Evesques susdits de St. André Dumbaild et Dumblanc⁵⁾ avec autres de leur faction ont esté prononcez indignes de function Ecclesiastique et d'aucun gouvernement en ce royaume pendant quilz persisteront en leur obstination. Ces actes et autres, ensemble la Confession de nostre foy, laquelle nous avons déterminée envoyer à nos souverains le Roy et royne, ont estez accordez et concluds par le consentement public du parlement qui n'est encores fini et ce à cause que la confirmation des choses qui se faisoient en nostre parlement ne sont encore venues de france comme a esté promis par les ambassadeurs et par leur contract. Il est bruit que le Cardinal et ses complices se vantent de nous faire encores de la fascherie et qu'à ceste cause on se diligente de faire armée contre nous, nostre bon Dieu toutpuissant cognoist nostre jnnocence, nostre confiance est en luy seul, nous remettons nostre cause entre ses mains et vous prions nous avoir en souvenance à vos prieres et aussi vous recommandons nostre jnnocence contre les langues venimeuses de ceux qui ne se delectent qu'à controuver et chercher

3) The chief patrons of the old religion, as the archbishop of St. Andrews and the bishops of Dunblane and Dunkeld, countenanced the assembly by their presence and were allowed to act with freedom as lords of parliament (*McCrie, Knox* I. 328).

4) qui s'était assemblée le 1^r. Août. Le 17 il adopta la confession rédigée en quatre jours par Knox et le clergé réformé. (*McCrie Knox* I. p. 330) Le 24 fut abolie la messe et la jurisdiction papale (*ibid.* 333).

5) sic.

toutes occasions de scandalizer en nous la verité de Christ. Pay fait vos recommandations à toute la noblesse de nostre profession, laquelle vous resalue tres affectueusement et ne demandent seulement que l'assistance de vos prieres. Mais aussi quil vous plaise avoir souvenance d'eux et de leurs Ministres et toute la nation, et les conforter de vos lettres à vostre commodité ce que de ma part ie vous prie faire. Davantage nous vous prions vouloir persuader quelques hommes doctes jdoynes pour les escholles de nous venir visiter pour l'avancement de l'oeuvre de Dieu encommencée par deça. Qui sera l'endroit ou ie vous presenteray mes bien affectionnées recommandations et au reste des Ministres de par dela, Priant Dieu vous donner en santé la continuation de ses graces et vous avoir tousiours en sa protection et sauvegarde. De Lislebourg ce 23. jour de Septembre 1560.

Vostre bon ami et frere en Iesus Christ. 6)

3251 bis.

VERMILIUS CALVINO.

Afflictam eius valetudinem deplorat, res Galliae pessime habentes aegre fert, institutum collegium Genevensibus gratulatur.

(Ex edit. Bezae Genev. p. 223, Laus. p. 472, Hanov. p. 529, Chouet p. 304, Amst. p. 139. Exstat quoque ad calcem Locc. theol. fol. 576 v. Gallice in Bulletin I. 252.)

6) *Nous hasarderons la conjecture que l'auteur de cette lettre était le comte d'Arran (N. 2929) James Hamilton. Prisonnier à Vincennes 1559 il parvint à s'évader et se réfugia en Écosse où il se mit à la tête des Protestants de Fife avec Lord Stuart, tandis que son père, le duc de Châtellerauld et Lord Glencairn tenaient Glasgow. M'Crie, Knox I. 317: The French in the beginning of the year 1560 penetrated into Fife. Knox encouraged the small band (of the Protestants) which under the Earl of Arran and the Prior of St. Andrews bravely resisted their progress until the appearance of the English fleet obliged them to retreat with precipitation. The Queen Regent resolved to disperse the troops which were collected at Glasgow under the Duke of Châtellerauld before the English army could arrive. On the 7th of March the French issued from Leith and suddenly appeared before Glasgow. The Duke having retired with his retinue at their approach, they reduced the episcopal castle and prepared to advance to Hamilton. But having received a message from the Queen Regent that the English auxiliary army had begun its march into Scotland, they relinquished their design and returned to Leith, carrying along with them a number*

Quod literas, vir clarissime, rarius quam ipse velis, et ego cuperem huc scribas, me non ita movet ut vel abs te minus diligi, vel minus curari suspicer. Nam ut afflicta valetudine hactenus fueris, et quam gravibus atque multiplicibus negotiis tantum non obruaris, compertissimum habeo. Utinam quemadmodum id probe novi, sic te aliqua ex parte allevare possem. At confido patrem Domini nostri Iesu Christi, qui fons opportuni auxilii atque solidae consolationis est, ita denique tibi adfuturum, ut et corpore melius valeas, et molestiae quibus ultra vires premeris, nonnihil mitigentur.

Quod Galliae res tam male habeant, aegerrime quidem fero, quamvis ita eventurum antea iudicavi. Nam intelligebam N. 1) illos facile rerum potituros, ad quorum manum imperii summa si pervenisset, facile divinatu fuit, quo religionis fortuna esset casura. De Regina mirantur fortassis alii, ego non miror. Nam pietatis eius erga religionem sinceram ullam significationem hactenus nunquam sensi. At de rege *Navarrae* novum admodum videtur, ut qui antea evangelio filii Dei tam pleno spiritu favere videbatur, nunc quando maxime opus erat, se pietate vacuum adeo praebeat. 2) Quid hic agamus? Qui rex regum est, et dominus dominantium, absque regibus et dominis huius mundi causam suam tuebitur et promovebit: vestrae quoque urbi defensor et propugnator, uti spero, aderit. Non enim fidelibus, quando suis temporibus urgentur, solet deesse. Id autem quum hactenus minime commiserit, ut nunc a vobis incipiat non est opinandum. Nos vero quando aliter non possumus, rem vestram contentissimis precibus apud Christum iuvamus, nec diffidimus, quae illius bonitas est, ab ipso nos denique auditum iri.

Bulyngero et caeteris tuo nomine salutem dixi, qui te vicissim plurimum salvere iubent. Iuveni autem, quem tuis literis commendasti, quacumque in re potero, libentissime gratificabor. Symnystas tuos mihi velim diligenter admodum salutari, praesertim D. *Viretum* atque *Bezam*, cuius nomine *Laelius* 3) mihi dedit instituta vestri collegii: quod vos erexisse tum vehementer gaudeo, tum ea de causa Deo ingentes gratias ago, illum obsecrans ut quod bene coepistis, felicissime vertat. 4) *Bezae* vero libenter modo scripsissem, nisi tabellarius ni-

of prisoners and a considerable booty. In the beginning of April the English army joined the forces of the congregation. The French shut themselves up within the fortifications of Leith, which were invested both by sea and land.

3251 bis. 1) *Guisianus*. Dux *Franciscus* post coniurationem *Ambosianam* creatus est Lieutenant général du Royaume.

2) *Vix aulam ingressus a factione illa circumveniri se passus est.*

3) inde ab Augusto 1559 ex Polonia rediit.

4) *Mireris eum nunc demum de ea re quasi nova loqui.*

miu[m] festinaret. Vale, domine colendissime ac frater in Christo plurimum observande. 26. Septembris. Tiguri.⁵⁾

Tui studiosissimus
P. Martyr.

3252.

HOLBRAQUIUS CALVINO.

Absentia Hotomani, qui Argentoratum dudum et fere clam reliquit nec deinde ad quemquam scripsit, ei fraudi futura videtur, nisi moram apud praepositos deprecetur.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 120.)

Pietate et eruditione viro clarissimo D. Calvino ecclesiae Genevensis pastori.

Genevae.

S. Heri Anthonio Vicentio literas ad te dedi.¹⁾ Hodie vero nova ad te scribendi oblata est occasio. Intellexi ex quodam mihi familiariter amico periculum esse ne D. Hottomanus in nescio quam sinistram suspicionem veniat apud nonnullos huius urbis viros primicerios, non tam propter diuturnam absentiam,²⁾ quam propterea quod hinc postremo discedens nec protectionis causas nec morae tempus ulli indicarit et propemodum insalutatis omnibus abierit. Suspicionis autem huius argumenta praebet, quod ab eo quo hinc abest tempore ad scholarchas vel rectorem seu collegii Thomensis decanum ne verbum quidem unum scripserit. Cum *Sequierio*³⁾ hoc contuli, qui se quoque dudum quid huiusmodi, subobscurum tamen, intellexisse dixit: itaque arbitramur e re D. Hottomani esse ut, nisi propediem sit redi-

5) De anno natali huius epistolae a nobis sub N. 3119 iam editae olim incerti eam hic iterum reposuimus, sed omnino priorem locum praeferimus.
3252. 1) deperditas.

2) Fere eodem tempore quo et Beza Neracum se contulerat a Rege, cancellario suo Boucharto suadente, vocatus. M. demum Novembri reversus est. Sic enim scribit ad Martiorem d. d. 20. Nov. ex Argentorato (Baum II. 121): Reversus ex diuturna et periculosa peregrinatione literas tuas amantissimas reperi quibus ita respondere volui ut simul quidquid novi ex Gallia afferrem addenda putarem. Quo igitur in statu Galliam nostram reliquerim, breviter perscriptum habes. Beza et ego satis muesti a Navarro recessimus Octobris die 17. Quod postea contigerit prorsus ignoro, nisi quod quidam Metenses confirmant, Navarrum et Condensem salvos in aula vivere: quod si verum est, non possum non optime de Gallia nostra sperare. Vides scholarchas non immerito quastos.

3) Videtur fuisse profugus Gallus.

turus, tam diuturnam moram saltem per literas deprecetur, aliqui veremur ne suspicionis incrementa et ipsi et nobis omnibus Gallis sint damno. Quum autem neminem habemus, qui commodius et tutius ipsum de iis commonefaciat quam tu ipse possis, enixe rogamus ut hoc illi, si qua suppetit nuncii copia, significare velis, ut apud scholarchas rectorem et decanum per literas agat, praesertim ut contemptus suspicionem a se depellat. Vale in Domino, vir carissime. Dominus te ac totam ecclesiam tueatur et regat et sui spiritus D.⁴⁾ magis ac magis subinde cumulet. Argentinae 28. Septembris 1560.

Tuus Gulielmus Holbraquius.

3253.

CALVINUS SULZERO.

Confusam ipse dicit multarum rerum farraginem: re vera est summa non adeo perspicua turbarum in Gallia ortarum.

(Ex antiquissimo exemplari Cod. 107a, Genev. fol. 218, coll. c. exemplari Turretini Cod. 108, fol. 122, Epp. Bern. VI. p. 874 et Simleri Vol. 98. Versio angl. IV. 130.)

S. Pridem nihil ad te scripsi, eximie vir et colende frater, quia et variis negotiis distrahor huc et illuc, et continui morbi¹⁾ bonam temporis partem occupant: et ex omnibus Galliae partibus fratres implorant nostram operam, et libenter iam abstineo a privatis scriptionibus quas nulla necessitas extorquet, quia video statim literas nostras vulgari. Nuper enim miratus sum, quum amico cuidam qui apud vos habitat de turbis gallicis scripsissem, partem illam in arcano Regis consilio fuisse recitatam. Verba enim mea, in quibus nihil mutatum erat, agnoscere coactus sum. Neque tamen haec una ratio mihi obstaret (quando et rumores et odia secure contemnere didici), nisi quia res incertas et perplexas quibus verbis explicem non invenio. Quid agitent Papa, Veneti et Mantuanus cum Imperatore, taceo:²⁾ quid praesertim moliatu[r] Florentinus, quem ego in hac fabula choragum esse duco. Nam etsi ducatus Mediolanensis in praemium offertur,³⁾ plus

4) scribere volebat: donis.

3253. 1) quorum prima mentio fuerat m. Dec. 1557.

2) Cf. sequentem ad Bullingerum.

3) Languet, Epp. II. 71, d. d. Non. Nov. 1560: Idem quod antea audivimus de duce Florentiae (Cosmo) huc a multis perscribitur, sc. pontificem velle eum creare regem Hetrur-

certe sibi occulta spe bonus ille vir destinat, quam *Maximiliano* palam defertur.

In Gallia duae sunt tumultuandi causae, quia nec regnum Guisianum tolerabile est, nec multi ferre amplius queunt religionem tanta et tam violenta barbarie opprimi. Guisiani, quia suam potentiam omnibus exosam vident, nuper fatua et puerili pompa simularunt se paratos esse ad rationem reddendam.⁴⁾ Consensus erat valde splendidus. Rex publicis edictis interfuisse iactat principes consanguineos.⁵⁾ Duos tantum fratres adfuisse certum est, quorum maior nondum decem annos complevit: nisi forte addas cardinalem *Borbonium*, regis *Navarrae* fratrem, cuius ingenium quovis trunco stupidius nonnisi vino acuitur. Quod ad regni administrationem spectat, huc ventum est ut in mensem Decembrem Rex ordinibus conventum generalem edicat.⁶⁾ Vocamus nostra lingua status. Ab hoc consilio Guisiani hactenus abhorruerant. Sed vide quam facete eludant. Exceptum enim est decreto ut ante in singulis provinciis agantur conventus, ubi deligantur legati eorum arbitrio qui non obscure se gerant pro mancipiis infaustae domus. Episcopis etiam dies est indictus 20. Ianuarii, non ut quidquam decernant, sed tantum deliberent quid referre expediat ad concilium generale,⁷⁾ deinde ut abusus ab impiis in ecclesiam invectos corrigant, hoc est, stabiliant vetustam tyrannidem, ut controversiis di-remptis nihil iam opus sit maiori remedio. Interea ad breve tempus cessat in quibusdam provinciis saevitia, non quod mitigati sint Guisiani, sed quia valido exercitu bellandum esset. Adde quod *Admiraldus* supplicationem offerre ausus est⁸⁾ nomine quinquaginta millium qui in Normandia liberam Dei invocationem postulant. Acriter in eum invec-ti sunt Guisiani. Obtinuit tamen ut aliqua relaxatio daretur. *Viennensis* episcopus cordate admodum de sanandis ecclesiis morbis disseruit. Sed paulo post domum se recipere coactus est. Rex *Navarrae* adhuc silet, nisi quod ecclesiae Aquitaniae pace aliqua

fruantur, *Beza* noster apud eum est. Quid in posterum statuerit nescio. Lugduni deprehensa nuper fuit aliqua copia armorum. De conspiratione multus rumor, nihil tamen certum.⁹⁾

Habes confusam multarum rerum farraginem. Ignoscas quod non plura et distinctius. Vale, ornatissime vir et frater observande. *Viretus* et reliqui symmystae tibi plurimam salutem precantur. Unum Deus nuper abstulit nobis,¹⁰⁾ excellentissimis quibusque virtutibus praeditum. Cineres eius omnibus bonis luctuosi, et mihi tamen prae aliis, quia privatim mihi erat coniunctissimus. Dominus te et collegas servet incolumes, spiritu suo gubernet ac donis omnibus magis ac magis locupletet. Genevae pridie Calendas Octobris 1560.

3254.

CALVINUS BULLINGERO.

Praemissis nonnullis de rebus Italicis fuse narrat quae in conventu ad Fontem bellae aquae gesta fuerunt et subiicit quaedam de Beza et Navarreno.

(Ex autographo Cod. Gen. 107a, fol. 219. Versio anglica saepius falsa in ed. Philad. IV. 133. — Beza edidit ex parte tantum et variatam Gen. p. 230, Laus. p. 487, Hanov. p. 546, Chouet p. 314, Amat. p. 143. Inscriptio desideratur etiam in Codice.)

S. Quas ad *Bezam* nostrum literas scripsisti, observande frater, mihi fuisse redditas pridem tibi indicavi. Tuas etiam accepi a Belga vicino nostro quinque post diebus quam huc appulerat. Quum¹⁾ ex optimo adulescente cui mandata ad me dederas (is est qui patrem et Ducem fugit natus in Valle

riae et addere ducatum Mediolanensem Mihi videretur insanire dux Fl., qui alias habetur sapiens, si contra voluntatem Hispanorum aliquid moliretur.

4) *Convocato procerum conventu ad Fontem bellae aquae.*
5) *At Navarrenus et Condensis non adfuerunt.* (de la Planche 350. Hist. eccl. I. 275.)

6) *Aureliae Id. Dec. auspicandum. Quem postulasse dicitur oratione in illo priore consensu habita Car. de Marillac ep. Viennensis (de la Place 63, de la Planche 357, de Thou II. 800. Hist. eccl. I. 284). Alii vero perhibent auctoritatem consilii fuisse D. de Montluc, cuius orationem habent Mém. de Condé I. 555. Sic Thibaudéau, hist. des États généraux I. 449, 453. Bouillé hist. des Ét. gén. 219. Soldan I. 360.*

7) hoc quoque episcopus Viennensis postulaverat, ipse Lutheranismi suspectus et iam sub Francisco I. ap. principes protestantes legatus.

8) in ipso illo priore conventu (de la Place 54, de la Planche 351, de Thou II. 797, Hist. eccl. 276).

9) *Alludit ad Malinii inceptum quod Non. Sept. exsequendum sibi proposuerat. Languet Épp. II. 70 d. d. Non. Nov.: Milites a D. de Monbrun dimissi recta Lugdunum petierunt, sed sparsim et sine armis. Convenerunt autem Lugduni in certas aedes quae ipsis indicatae erant, in quas multum armorum antea convectum erat quibus ipsi instruerentur. Dicunt hoc eos in animo habuisse ut expellerent monachos et sacrificulos ac religionem mutarent. Magistratus urbis de ea re factus certior iussit praefectum vigillum cum suis ministris eo ire et si quos inveniret eos comprehendere. Verum praefectus male ab illis mulctatus rediit ad magistratum qui statim concitatis ad arma honestioribus civibus aedes illas expugnavit et omnes quos invenit aut interfecit aut captivos abduxit.* (Cf. Popelinère 207 ss.)

10) *Macarium.*

3254. 1) *Haec plane alieno sensu reddidit Anglus: When I learned that he had received the letter from you two days before his departure, and that it contained details respecting the young man whom you recommended to me etc.*

Augusta) certior factus essem te biduo ante eius discessum scripsisse, nuncium minus comiter accepi. Nulla erat excusatio, quum et mane quotidie concionarer et post meridiem legerem in schola publica. Verum ad gentis illius barbariem obdurui, et quia nobis contigui sunt non audeo asperius loqui. Sum enim Belga ipse quoque, quanquam magnum discrimen esse ex dissidio colligitur. Hoc iocose, quia nimium sumus similes.²⁾

Venio ad literas.³⁾ Quid acturus esset in Germania Galliae legatus⁴⁾ in transitu subolfecerunt viri prudentes, qui videbant praetextus legationis esse frivolos. *Guisianis* unum hoc propositum est omnia miscere, ut secum quam plurimos involvant. Quaecunque ergo hactenus molita^{*} esse scribis vera esse non dubito. Verum Deus habet suas tricas quibus eos impediatur. *Imperator* enim ducatum Mediolanensem filio Regi *Bohemiae* vult acquirere, ne patrimonio careat.⁵⁾ Duas ultimas filias, ut scis, elocavit in Italia, alteram filio ducis *Florentini*, alteram *Mantuano*. Hic posterior est pedarius senator. Ille autem qui papam regit suo arbitrio et regno⁶⁾ *Hetruriae* ita potitur ut omnes vicini perterriti eius potentia obmutescant ad maiora adspirant. Veneti, Ferrariensis et alii se adiungunt. Quisque peculiares suas rationes spectat. Exordium fabulae quod ducatus *Camarini*⁷⁾ praeter ius ereptus fuerat legitimo principi. Eum papa restituit. Verum quia sedes apostolica in permutatione fraudata erat responditur Placentia et Parma, hos ludos non videns⁸⁾ exituros esse in serium certamen. Et tamen haec sunt praeludia concilii generalis.⁹⁾ Facile patior, neque tu intercedes. Quod ergo scribebas expectandum esse dum cruenta eorum consilia dissipet coelestis pater, iam huius lucis scintillae micare incipiunt. Etsi altius nos respicere convenit. Hoc vero praecipue, si antehac fuimus torpidi, ignaviam nostram Deus expergefacit.

Antequam tibi narrem quae magis sunt recondita, quam misera sit et luctuosa Galliae conditio ex querimonia intelliges cuius exemplar huc allatum ad te mitto. Ridebis linguae nostrae libellum¹⁰⁾ tibi obtrudi: sed erunt tibi ad manum interpretes qui rerum capita exponant. Audies mira stratage-

mata domus *Guisianae*. In reliquis ignoscas brevitati meae, quod nullus finis ostenditur, si ingentem sylvam penitus ingrediatur.

Nuper¹¹⁾ ad Fontem bellae aquae,¹²⁾ qui locus¹³⁾ itinere bidui distat Lutetia, vocati sunt omnes proceres. Ex regio sanguine adfuit nemo praeter cardinalem *Borbonium* regis *Navarrae* fratrem,¹⁴⁾ qui aut cadus est aut lagena, ne hominis quidem figuram gestans. Putarunt *Guisiani* magnum fore splendorem conventus, si equites conchiliatos (qui se venditant ordine sancti Michaelis) quam plurimos undique accerserent. Comparuerunt triginta, quum ante essent duodecim. Illic cancellarius magnificere praeclarum senatum, in quo resideret tota regni autoritas. Praefatio adulationis putidae. Disseruit postea de regni statu: et quoniam remediis opus erat ad sanandos morbos, malorum causam investigandam esse. Hic relationi suae finem imposuit, quasi medicos implorasset consilii inops. Rex ex composito episcopi *Valentini*,¹⁵⁾ qui inter postremos consiliarios erat, sententiam rogavit. Volebant scilicet *Guisiani* excutere omnium arcanos affectus et repente singulos, prout visum esset, aggredi. Surrexit *Admiraldus* praeter omnium expectationem, ac libellum supplicem Regi porrexerat, in quo postulabant qui cupiunt in Normandia Deum pure colere, ut sibi liceret interdiu convenire, ne obnoxii essent variis calumniis ob clandestinos vel nocturnos conventus. Rogatus unde haberet, respondit publico bono se fuisse curiosum, ut propius sciret quid quaererent Lutherani. Esse autem homines ad quinquaginta millia, quorum subscriptionem afferret, si Regi placeret. Duo in toto consensu cordate loquuti sunt, ipse et archiepiscopus *Viennensis*.¹⁶⁾ Omnibus auditis, quorum melior pars e pedariis constabat, dux *Guisianus* licentiose evomuit, quod alibi esset intolerabile. Specimen stoliditatis accipe in uno verbo. Quum dixisset *Admiraldus*, barbarum morem non placere, ut Rex non modo corporis custodes habeat, sed cingatur exercitu: neque hanc educationem dignam esse Gallia, neque adolescentem Regem ita instituendum ut sibi metueret a suis, quos benevolentia retinere fovereque potius deberet, vesanus¹⁷⁾ ille Regem non opus habere nutritiis vel educatoribus respondit, utpote qui educatus in plenitudine virtutis foret: (verba refero et syllabas) quod si erudiendus esset, matrem eius ad has partes sufficere. Ausus est etiam dicere, quid-

2) we are any thing but polite.

3) tuas. Minime vero: the subject of my letter.

4) Bochetellus ep. Redonensis.

5) N. 3253.

6) vox dubia.

7) a Paulo III. nepoti suo duci *Urbinati* ereptus et Octavio Farnesio concessus. (de Thou I. 93.)

8) you do not perceive.

9) P. Pio IV. a. d. III. Cal. Dec. Tridentum convocati sed non congregati.

10) plures exstiterunt (N. 3196) et quemnam potissimum miserit definiri nequit.

11) Hinc incipit *Textus typis editus*.

12) N. 3246. 3253 Castelnau 45. Popelinière 192. — (Fontainebleau.)

13) add. vix edd.

14) Edd. nil habent nisi: Adfuit cardinalis quidam qui etc.

15) Montluc.

16) Marillac.

17) vesanus om. edd.

quid decernerent mille concilia, sibi fixum esse maiorem instituta sequi. Frater *Cardinalis* gravius et acutius: frustra peti a conciliis ullam in doctrina mutationem. Neque enim fas esse, quae prius a spiritu sancto profecta sunt in controversiam vocare. Si qua essent in moribus vitia, permittendum esse episcopis ut ultro corrigerent. Pupugerat eum *Vienensis* qui dixerat hoc turpe et pudendum esse confusionis signum, quod episcopi relictis ecclesiis aulas principum sequerentur: et vehementer Regem obtestatus fuerat, ne pastoribus boni publici vano praetextu ecclesias orbaret. Hinc illud, ut nemo lege vel necessitate obstringeretur: sed quisque sponte quod liberet. Quaeris quis exitus? *Viennensis* domum se recepit. Postquam quatuor aut quinque dies assumpti sunt vanis consultationibus, Statuum conventus indictus est in mensem Decembris.¹⁸⁾ Episcopi vocati ad vigesimum Ianuarii, non ut quidquam decernant, sed agitent quid sit in concilio proponendum. Ne ordinum conventus fieret pertinaciter hactenus pugnaverant.¹⁹⁾ Nunc collectis animis rationes excogitarunt, quibus facete eludant qui sperabant aliquid levationis. Exceptio enim addita est, ut singulae provinciae dispiciant coram suis praefectis, de quibus negotiis tractari expediat. Hic vero nulla libertas: deinde ut suos legatos elegant iisdem praefectis arbitris. Venient ergo empti adulatores, quos *Guisianis*²⁰⁾ nominare placuerit. Concilii autem quam frivola sit et nugatoria ostentatio, ex formula edicti intelliges, quam tibi interpretabitur quispiam ex amicis. Interea erumpit evangelii veritas. In Normandia palam iam concionantur fratres nostri: quia tria et quatuor hominum millia non capiunt aedes privatae. Apud Pictones et Xantones, in tota Aquitania maior libertas. Regio linguae Occitanae, Provincia, Delphinatus intrepidos habet multos Christi discipulos. Cur cesset *Cardinalis*, non obscure professus est: detegendam esse scilicet amentium impudentiam²¹⁾ brevi tempore. Verum Dominus, ut spero, non modo sceleratas eius cogitationes producet in lucem, sed etiam impios conatus dissipabit.

Rex *Navarrae* adhuc quiescit. Suspectus tamen est ac si grande aliquid moliat. Ita quum nuper disposita fuerunt praesidia in decem regni partibus, praecipuum robur gallicae militiae locarunt *Guisiani* in finibus Aquitaniae, ad impediendum transitum si forte se moveat.²²⁾ Pridem a *Beza*

18) primum *Meldos*, postea *Aureliam* (de la Planche 363. *Popelinière* 204. *Castelnau* 48.)

19) *Guisiani*.

20) *Beza* nomine suppresso *N. scripsit*.

21) *Anglus* legit: imprudentiam.

22) Haec quamvis perspicua ut magis non possis *Anglus* non intellexit: When garrisons were lately placed in ten places of the kingdom, the most effective for the purposes of

nihil,²³⁾ quia oclusum est iter. Lugduni enim deprehensa fuit armorum copia.²⁴⁾ Vehementer ergo illic trepidatur, et quamquam nemo se opponit videtur tamen sibi esse in magno periculo. Itaque terror ad saevitiam eos accendit. Suspensi iam fuerunt aliquot et quicumque hinc²⁵⁾ veniunt mox rapiuntur in carcerem torquenturque fere sine discrimine. De *Beza* nostro sic habet: non fuisse illuc sponte profectum, sed evocatum Regis literis, quibus et humaniter et magna contentione me rogabat ut hoc sibi beneficium concederem. Non putavi id negandum, partim ut corrigeret pigritiem, partim ut turbulentis multorum consiliis occurreret. Causam enim vi et armis decidi nunquam mihi placuit.

Quia vero densior est rerum sylvam quam ut in literas congeratur, finem hic faciam. Quod puerorum qui istuc erudiendi mittuntur, curam suscipere gravati non estis, ut idoneos magistros nanciscerentur, et in familiis bene moratis agerent: Senatus pro hoc iam propenso studio quas potest maximas vobis gratias agit, mutuam vicem libenter repensurus, si quando dabitur occasio. Praeter quatuor qui ex publico aluntur, privatum etiam mittuntur quidam alii, quos non minus commendatos vobis esse cupio. Trium nomine rogatus sum. Sed quia duobus iam certum esse hospitium audio, ut tertio prospiciatur magnopere cupio: quia et mater singulari pietate est praedita, et pater familiaris et carus mihi fuit. (Nomen est *Michael Planchon*).²⁶⁾ Ignosce si precibus victus, plus tibi quam velim molestiae iniungam. Vale, clarissime vir et mihi imprimis honorande frater. Salutem plurimam dices fratribus et collegis tuis, et reliquis amicis. Dominus vos omnes semper incolumes servet, spiritu suo regat et labores vestros benedicat. *Genevae*, calendis Octobris 1560.

Iohannes Calvinus tuus.

D. *Wolphio* gratias egerim nescio, quum libellum *Tilmanni* latine versum misisset.²⁷⁾ Etsi autem dignus erat censorio stylo rabula ille, spernendum tamen putavi.

the French war was stationed by the Guises in the territory of Gascony, *reliquis omissis*. De his praesidiis cf. de la Planche 364, de Regis pudenda ignavia post conventum cf. eundem 375, *Castelnau* 50, *Popelinière* 206.

23) *Neracum* reliquit d. 17. Oct. cf. N. 3252 not. 2.

24) N. 3253 not. 9.

25) *Geneva* puta. *Anglus* autem: from there.

26) Nomen om. edd.

27) N. 3188, 3189. — Post-scriptum hoc sicut supra totum illud comma: Rex *Navarrae* finem hic faciam abest ab edd.

3255.

PAULUS¹⁾ CALVINO.

Candide narrat quomodo per lectionem librorum eius ad evangelium probe intelligendum pervenerit. Caeterum agit de Stancarismo in Polonia grassante.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 141.)

Clarissimo et piissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis fidelissimo ministro fratri in Domino observando.

S. Verebar quidem principio, clarissime vir, ne te studiis melioribus deditum homo ignotus scriptis suis impedirem. Verum hinc pudore inhibente, hinc conscientia tuorum beneficiorum urgente victus cum summa animi alacritate calamum sumpsi. Utinam vero mihi hunc meum affectum exponere liceret, quem ego multiplicibus donis Dei per te transformatus erga te indui. Sat scio te non modo non improbatum esse hoc meum factum, sed etiam de ove perdita et iam in ovile Domini per te reducta gavisurum. Ego quidem, quum essem diluvio Antichristi abreptus cum caeteris in perditionem, Domino ita volente, in Montem regium Prussiae²⁾, ubi tunc *Staphylus* apostata et post eum *Osiander* docuit, abii, et quum ibi darem operam graecis literis theologiae quoque dies festos aliquos tribuebam: sed tamen totus ita frigebam ut me in hoc studio operam perdere certo intelligerem. Quum vero iam istinc post biennium discederem, iam ascendens curram incidi in libellum tuum contra Interim adulterogermanum scriptum, ex quo in eodem itinere ita accensus ardebam ut nihil errorum Antichristi me non videre intelligerem. Paulo post etiam alia tua opuscula nactus in flammam erupi. Postremo a papistis ob professionem evangelii e schola Poznaniensi, quae est metropolis maioris Poloniae, pulsus Vitembergam ad *Philippum* diverti. Ubi quum plus tuorum librorum lectione quam aliorum voce viva proficiebam in patriam redii, et in hac ecclesia ope Domini persisto, talento quoque Domini lucrum faciens. Ergo quod tuus totus essem per te in Domino genitus, non potui hoc donum mihi per te a

Domino collatum tibi acceptum non ferre, ut et tu orationibus piis in me, quantum potes, et laboribus tuis sanctis ita strenue currendo promoveas. Nos vero (ut omnes Poloni te amamus tuaque monumenta legimus) benedicere tibi non desinimus, precarique Dominum ut te nobis et ecclesiae suae diu superstitem conservet.

Quum quoque tu esses mihi non solum autor discendi studii theologici, sed etiam materiam prae-bueris scribendi de mediatore contra *Stancarum*³⁾ commentario tuo in Genesim, ubi mediatorem scalae comparas, tibi ut foetum tuum per me genitum mitto ut, si qua in re corrigendum sit, te parentem suum agnoscat. Mitto etiam meum rude scriptum aliud⁴⁾, ut tu quoque in eo praeceptoris officio fungaris. Mihi enim hoc futurum gratissimum esse scito, si (ut coepisti) me instituere non desines. Quod ad *Stancari*⁵⁾ negotium attinet, didici a quodam certo, eos nihil aliud quaerere quam ut iudicio vestro de eius confessione accepto possint *Stancarum* aliquo prae-textu suis aedibus eiicere. Nam etiamsi placeret eius doctrina, morositas tamen cyclopica et furores satanici cum maledictis coniuncti placere etiam malis non possunt. *Stancarus* quoque, hoc intelligens, iam totus est cum papistis⁶⁾ quare et legato papae dedit manus, et suos omnes ad papatum, ex quo vix emergerant, secum retrahit, a quo plerique, ut sanioris mentis abhorrent. Quidam quoque *Stancaricorum* nunc ita videntur offendi mediatore Christo secundum utramque naturam, ut offenduntur prae-cipue illo quod dicitur in confessione Saxonica: verbum fuisse supplex patri pro nobis ante incarnationem, et sane poterat illud phrasi scripturae moliri, si diceretur, intercessisse pro nobis, ut et nunc, etiamsi sit in gloria, non exinanitus Christus, dicitur intercedere pro nobis. Eo offenditur *Fritius*⁷⁾ ille qui scripsit libros de republica, ecclesia etc. et alii: putant enim hoc *Arrianum* esse. Quare hoc illis excutiendum esse videtur. Scriptis quoque tuis plerique illorum abutuntur, ubi mediator Christus Deo opponitur. Unum locum proponam: Quatenus mediator noster et patronus Christus est a patre impetrat spiritus gratiam, quatenus Deus est a se

3255. 1) Cf. N. 2445. Gregorius Pauli Bresinensis erat iam magister et eccl. in Wola prope Cracoviam minister, post vero eccl. Cracoviensis pastor et senior (*Sand.* 43). Vide etiam *Calvini brevem admon. ad Polonos* (Opp. IX. 633) ubi mentionem facit Tabulae eius de Trinitate. A. 1562 post acriorem contentionem c. Stan. Sarnicio in synodo Pinczoviana munere abdicatus Racoviam concessit. (*Lubien.* 131. *Stoinski Epit.* 186.) Vide quoque eius epist. ad Tigurinos d. d. 17. Nov. 1562. *Carmen ad Calvinum impressum laudat Sandius l. I.*

2) Königsberg.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3) Tale scriptum Sandius non recenset.

4) De quo idem habes. Antiquissimum enim ap. *Sandium* est Tabula illa supra laudata quae tamen iam ad *Blandratae* sententiam accommodata est.

5) quocum iam a. 1558 cum aliis *Pinczoviae* disputaverat. (*Stoinski Epit.* 184.)

6) N. 3245.

7) Andreas Fricius Modrevius eques Polonus secretarius Sigismundi Augusti regis (*Lubien.* 18). Ap. *Gabbemam* exstat ep. eius ad *Lascum* a. 1536 scripta. Quod hic laudatur opus: De republica emendanda ll. V., Crac. 1551. Basil. 1554 editum est, cuius l. IV. est de ecclesia. (*Lubien.* 221) cf. *Sand* p. 35 et *Bayle*.

ipso largitur (Ioanu. 14, 16). Ita ubi etiam fit mediatoris huius mentio, aut in carne, illi tantum hominem vel carnem, exclusa divinitate, asseri putant. Quare etiam illis hoc esset excutiendum, ne hallucinentur. Nos qui non pervertimus bene dicta, intelligimus in quem finem dicantur, et quod duplici respectu de Christo dicimus, aliquando intuentes illum ut mediatorem, aliquando extra mediatorem. Quod et Cyrillus annotat de Trinitate.

Si fieri etiam possit ut una utrique cum Tigrinis responsum detis, utilius esset. Nam ut nihil aliud quam captiones illi quaerunt, in duobus scriptis sibi committendis ad invicem hoc magis dabunt operam: sed non dubito, vobis dictaturum esse spiritum sanctum quid faciendum erit.

Bene vale, clarissime vir. Dominus te servet diu toti ecclesiae suae fidelem ministrum. Salutat te totus coetus noster Cracoviensis. Salutant etiam praecipui nobiles, ut hospes ecclesiae Iustus Ludovicus *Detius*. Crac. 1. Octob. anno 1560.

Addictissimus
Gregorius Paulus
minister verbi in coetu Cracoviensi.

T. D. Stanislaus Carnens.
Iwan quam officiosissime salutat,
et quum haberet D. *Mercurium* tabel-
larium noluit quidquam scribere tibi.

3256.

BULLINGERUS CALVINO.

Rex Galliae arma et pecuniam ab Helvetiis postulat contra rebelles. Quinquepagici contra Glaronenses causam in comitiis propediem agent.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Serin. B. Epp. Tom. 30. fol. 382. — Simler. Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori fidelissimo et vigilantissimo domino et fratri suo colendo et dilecto

Genff.

S. D. Heri allatae sunt ¹⁾ literae a Rege Francorum amplissimae reipublicae nostrae missae quibus exponit quanto versetur in periculo. Esse enim seditiosos in regno qui insidientur coronae

3256. 1) a Coignetio legato. Cf. proxime sequentem Bullingeri.

eius. Se itaque parare equitatum quo in ordinem redigat rebelles. Ad quam rem perficiendam ab ipsis quoque Helvetiis petere et auxilium et pecuniam. Nostri nihildum responderunt. Plures suspicantur negotium hoc agi a Cardinali et *Guysianis* fratribus. Si quid ergo certi novisti communica nobis, ut quod fideles decet faciamus. Si enim seditiosi se opponunt regi, deseri non debet: si vero fideles se opponunt tyrannis et olygarchis et pristinum ius regni restitutum cupiunt etc. non debent nostrorum arma aut pecuniae contra tales expediri. Sed quid sit aut quomodo res habeant, nos certo scire non possumus. Quid itaque constanter faciamus?

Satis perturbatae sunt item res nostrae in hisce partibus. Nam Quinquepagici, homines turbulenterissimi, habent negotium cum Claronensibus ²⁾ quibus conantur omnes eripere concionatores propter pacta quaedam violata (ut aiunt ipsi) a Claronensibus. Iamiam abeunt legati nostri ad comitia Heremitana, ubi disceptabitur causa illa. Multi suspicantur Quinquepagicos derepente in Claronenses irruituros. Quod si factum fuerit flagrabit civili bello (vereor) tota Helvetia. Dominus liberet nos a viris sanguinum et conferat nobis veram pacem. Dominus Iesus servet te et ecclesiam tibi creditam. Orate sedulo pro nobis Dominum. Vivite et valete in Christo omnes. Salutant te et symmystas vestros ac fratres nostri omnes. Tiguri 2. Octobris anno 1560.

Bullingerus tuus.

3257.

CALVINUS GALLASIO.

Praeter recentes aliquas mutationes in collegio ministrorum et professorum, tractat maxime quae ad ipsius Gallasii spectant successorem, si ipse Londini maneat, cuiusque domum alteri concedendam.

2) Glaronenses maxima ex parte reformationem amplexi erant et foedere caeteris pagis iuncti. *Kuchat* VI. 345: Les cantons de Zurich, Berne, Bâle, Schaffhouse, Fribourg et Soleure voulurent interposer leurs bons offices pour terminer ce différend à l'amiable, mais les cinq Cantons refusèrent leur médiation, disant que l'affaire n'étoit pas si considérable et qu'ils s'accorderoient bien entre eux sans l'intervention de personne. Ils marquèrent jour à ceux de Glaris pour avoir une conférence à Einsiedlen le 2. et 3. Octobre. Les autres cantons n'approuvant pas la résolution des cinq envoyèrent aussi leurs députés à cette journée. *Ita neque tunc quicquam actum, neque d. 27. Oct. in secundo conventu. Iam ad arma res reditura erat nisi hyems pacem pro tempore servasset. Nova comitia in prid. Cal. Ianuar. indicta.*

(Ex Cod. Genev. 107a, fol. 221, coll. c. Cod. 108, fol. 123. Epp. Bern. VI. p. 876, Simleri Vol. 98. Versio anglica IV. 139.)

S. Quod acerbius¹⁾ videris tulisse, tibi non fuisse responsum quum magnis de rebus consilium nostrum rogasses, iam te puto intellexisse²⁾ literas, postquam nobis redditae sunt, non diu iacuisse³⁾ contemptas. Quam sero perlatae forent statim rescripsi. Conatus etiam sum, quoad res postulabant, quae te angebant negotia expedire. Etsi enim tumultuaria fuit epistola ac eius partem dictare morbus⁴⁾ coegerat, nihil tamen omittere volui quod levandis tuis curis necessarium esset. Mandata tua fideliter curavi. Scripsi *Roschio*⁵⁾ eumque hortatus sum ut ad te traiceret. Quod de *Petro*⁶⁾ scripserant Argentinenses non exstabat et fortasse praestat lenius rem fuisse transactam. Poterant conqueri, quae familiariter apud nos deposuerant fuisse latius vulgata. Poterat ipse quoque vociferari, nos inhumaniter facere odiose in crimen trahendo quae illi excusationis causa scripserant. Illa igitur pacificandi ratio in praesentia melior, vel ideo saltem quod publicae tranquillitati consultum fuit.

Te vero de statione vel reditu nihil certi significare mirati sumus, eoque magis quod literae communes⁷⁾ nos minime suspensos tenebant. Agunt enim non obscure gratias et te pastorem non ambigunt verbis asserunt. Sponsione quoque interposita flagitant ut quod opus fuerit uxori suppedietur.⁸⁾ Admonui ut posceret: nihil defore. Stipendia ad dimidium usque Octobrem soluta sunt. De aedibus ubi habitat inconsiderate apud te exposulavit, et tu nimis credulus.* Cavendum certe ne ad muliebres ineptias subito incalescamus.⁹⁾ Nihil hactenus audieram. Nunc mihi confessa est se pridem cum *Beza* loquutam esse: apertam et ingenuam fuisse responsionem: si maneres in Anglia, tacito fratrum praeiudicio sibi destinatas, ut propior esset scholae: sed verbum non esse factum, neque id venturum in deliberationem rebus adhuc dubiis. Non arbitror eam finxisse quod scripsit, sed dum nimis sumus curiosi, plura interdum audire contingit quam vellemus. Narravit etiam antea quaedam quae a nemine audivi. Quod si quis hoc vel illud effutiat, dignae

scilicet nugae quae trans mare currant. Hoc tibi affirmo, de domo nihil fuisse agitatum, donec successor electus foret: quod posterius hucusque distulimus. Indictus tamen est crastinus dies. Quidquid acciderit, ne migrare cogatur ante hyemem, providebimus. Et potuit etiam aliquid ex pretio locationis conficere, nisi forte erga hospites et ignotos et divites voluit esse liberalis. Domus adhuc litibus implicita quidem est: sperabat tamen, ut mihi dixit, brevem exitum.

*Hilarius*¹⁰⁾ mortuus est. *Nicolaus*¹¹⁾ aegrotavit cum uxore. Nondum convaleuit ipse: huius¹²⁾ autem morbus longior fore videtur. Populares morbi a tuo discessu valde grassati sunt. Duobus mortuis *Tagautio* et *Gaspere*¹³⁾ tandem optimus *Macarius* magno omnium luctu ereptus est. Tot orbitates quam mihi sint acerbae ex meo ingenio aestimas. *Baduellus* se utcumque trahit. *Beraldus*¹⁴⁾ et *Cevalerius* febre liberati sunt. *Enocus* etiam et *Morellanus* vires paulatim recuperant. Me et alvi tormina et sanguinis e pulmone ebullitio exercuerunt. In tanta penuria electionem tamen successoris tui distulerunt fratres, donec nuper ex communibus ecclesiae vestrae literis cognitum est te retentum. Absentia *Bezae*, praeterquam quod legendi onus extraordinarium mihi imponit, non parum aliis de causis molesta est. Bonum fratrem assidue periclitari non parum angor, nec video de profectu quid sperem.¹⁵⁾ Atque haec cura me durius exercuat quod necessitate permotus tam singularis amici et talis hominis vitae non pepercerim. Alios arcanos dolores intus devoro.

Vale, integerrime frater. Collegis ignoscas quod non scribunt. Hanc enim provinciam suscepi, ideoque mea opera se defunctos putant. Interea omnes diligenter saluta. Dominus te semper tueatur gubernet ac sustineat. Video enim quam laboriosum sit munus in regenda illa ecclesia. Sed Deus, qui maximis certaminibus vires suffecit, aderit tibi ad extremum usque. Belgarum ministrum,¹⁶⁾ a quo novae turbae metuebantur, semifractum arbitror ex quo detractus est focus. Iterum vale. *Ioanni* filio Deus benedicat. 5. Nonas Octob. 1560.

10) fortassis aliquis baccalaureus scholae adscriptus.

11) *Colladonius in Vandoeuvre*.

12) uxoris. Non vero: his complaint.

13) *Io. Tagaut prof. philos. Casp. Carmel v. d. m. in Moin*.

14) *Bernardum praebet versio anglica*.

15) I see but little prospect of his return.

16) the minister Belzan! Notat *Hamstedium Belgam quem exhibent epp. Gallati*.

3257. 1) *N. 3241*.

2) *N. 3244*.

3) how punctual I am in attending to letters.

4) *N. 3253*.

5) *Librarium errasse credimus quum Rochium scribere debuerit (La Roche-Chandieu)*.

6) *Alexandro*.

7) *L'église de Londres remercie la Seigneurie d'avoir envoyé Gualars et recommande sa femme qui est encore icy (Reg. du Conseil 3. Oct)*.

8) *viginti floreni mulieri dati sunt*.

9) *Haec et nonnulla alia om. Anglus*.

3258.

BULLINGERUS CALVINO.

Agit primum de pueris Genevensibus et Turicensibus mutuo traditis ad disciplinam. Negotium nuper Regis nomine propositum pro tempore quiescere videtur. Non item Glaronense.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Serin. B. Epp. Tom. 30, fol. 383. — Simler Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino fideli Genevensis ecclesiae pastori, domino suo colendo et fratri carissimo.

Genff.

S. D. Maximas tuae humanitati gratias ago, colendissime mi domine et frater carissime, pro fideli et copiosa rerum Gallicarum expositione.¹⁾ Utar illa ad iuvandam veritatem. Pueros²⁾ quantum attinet curabimus ut sint in disciplina, et in omnibus accurata ipsorum habeatur ratio. Vicissim autem commendamus vobis nostros illos pueros qui nunc ad vos veniunt, Ioannis Herteri inprimis fratrem. Herterus hic vicarius est in ludo nostro literario D. Frisii et affinitate mihi iunctus, vir certe pius et diligens. Voluit etiam videre Genevensem scholam ac ecclesiam. Hunc ergo commendo tibi.

Postulaverat rex sibi mitti 1000 Helvetios qui essent in turbis illis custodes corporis regii. Nunc vero legatus D. Coignetius³⁾ non admodum urget, neque Froelichius militem cogit. Aiunt turbas in Gallia deferbuisse et expectari Lutetiae regem Navarrae,⁴⁾ sperarique pacem et quod omnia feliciter sint componenda. Utinam vero componantur omnia ad voluntatem Dei, non secundum arbitrium et technas corruptorum hominum.

Hic dubii sumus pacem habeamus an bellum. Finita sunt comitia Eremitana. Nihil effectum est. Quinquepagici postulant ut Claronenses evangelici deserta nova (ut aiunt) fide concedant ad veterem. Si hoc non faciant subdubitare quid Domini et Communitates (ut vocant) ipsorum tentaturi sint. Caeteri, ut Tigurini, Bernates, Basilienses, Friburgenses, Salodurii, Schaffhusiani, Apptcellani, Rhети, serio 5 pagis iniunxerunt, iure, non vi aut armis agant, et dissidia sua causamque suam disceptent. Quid futurum sit, novit Dominus. Ferociunt enim

isti mirabiliter et incredibiliter insolescunt.⁵⁾ Dominus aut convertat eos aut cohereat. Operatur in eis inspiratio pontificis cuius legatum foveat.⁶⁾ Quaeso diligenter expedias quod in charta consignatum vides et respondeas mihi. Vive et vale, ora pro nobis Dominum. Omnes nostri te et tuos salutant. 10 Octobris 1560. Salvus sit Beza noster.

Bullingerus tuus.

3259.

CALVINUS INCERTO.

Exponit qua de causa cum nuper minus amice exceperit: relata enim sibi fuisse quaedam quae falsa credere non potuerit. Attamen fraternam coniunctionem vel sic servare se velle testatur.¹⁾

(Manu scripta non exstat. Edidit Beza, Genev. p. 231, Laus. p. 489, Hanov. p. 548, Chouet p. 315, Amst. p. 144.)

Quod te ultimo congressu minus hilariter accepi, neque fastidio, neque contemptu factum est: sed quia nolebam aliud simulare quam esset in animo. Audieram certe, ut tu suspicaris, aliqua de te vel sinistra, vel quae non placerent. Constrictus ergo quadam anxietate tenebar, quo minus libere atque aperte sensus meos tibi exponerem. Si nimis credulum me fuisse putas, quia non prorsus contempserim quod erat probabile: scito alios rursum de mea tarditate conqueri, dum fidem non habeo quibuslibet sermonibus. Si te meo praeiudicio damnassem, re nondum bene comperta, fuisset iniqum fateor. Verum respere quidquid defertur, et piorum virorum iudicia flocci pendere, superbae morositatis esset. Ego vero neque tibi iniuriam facere volui,

5) Ruchat (N. 3256 not. 2) sic pergit: A Einsidlen le 2. et 3. Oct. les 5 Cantons demandèrent que ceux de Glaris eussent a reprendre leur ancienne religion et à rétablir la messe... Mais les réformés qui faisoient la plus grande partie du canton le refusèrent, offrant d'ailleurs d'observer les traités avec leurs voisins et alliés. Les 5 Cantons irrités de ce refus, leur proposerent tout crûment la guerre ou la paix... les Cantons médiateurs voulurent arrêter la violence de ce zèle, mais inutilement.... On vit le moment que l'affaire alloit aboutir à une rupture et à une guerre. Cependant les Cantons médiateurs firent tant que les esprits se calmèrent et que l'on convint de porter la chose à une diète au 27. Oct. à Bade, où ceux de Glaris devoient rapporter la résolution de leurs paroisses.

6) Anton. Volpium episcopum Comensem. Simler.

3259. 1) Tota haec epistola suum Oedipum poscit et, nisi fallimur, non inveniet.

3258. 1) N. 3254.

2) N. 3242. 3254.

3) N. 3248.

4) qui revera cum fratre aulam invisit Aureliae. (Thuan. II. 827).

nimis facile credendo quod audieram: et tamen putavi non de nihilo esse dictum. Iam huc spectare visus est totus sermo, quem apud me habebas, ut tibi gratularer. Non poteram, quia res non ferebat: neque tamen volebam, si fuisset magis praecisus, te offendere, ne ad officium segnior aut frigidior esses. Fuit igitur et suspensa oratio mea, et vultus, ut ita loquar, medius: qui neque signum daret odii vel reiectionis, neque satis esset exporrectus: quia si actiones tuas omnes prae me tulissem mihi probari, fucus et simulatio fuisset. Quanquam non hae tantum rationes perplexum me tenebant, sed magis labyrinthi vestri horror. Nam dum video ad sanandas vestras miseras, vel saltem levandas, nihil esse in me remedii, non libenter admitto earum narrationem doloris et taedii plenam. Hoc idem experti sunt alii quoque pii fratres: in quibus etsi aliquid desidero, non tamen desino amare, quia ignosco eorum infirmitati. Sic ergo tibi persuadeo, quamvis in te et similibus correcta cupiam quaedam, me tamen fraternam conjunctionem vobiscum fovere. Quo magis tibi et illis displicebit tristis status vestri confusio, eo magis mihi placebitis. Vale. Dominus tibi semper adsit, gubernet te spiritu suo et cum familia benedicat. Genevae, 13. Octobris 1560.

3260.

CALVINUS BULLINGERO.

Capitis dolore afflicto breviter tantum de rebus Gallicis scribit, maxime de Navarreni principis statu. Etiam in ipsa Helvetia procellae minaces.

(Ex autographo Arch. Turic. Plat. VI. Vol. 166, olim Epp. Tom. 24, fol. 50. Habent praeterea Codd. Genev. 107a, fol. 222, et 108. fol. 119 et 125, Codd. Bern. VI. 878 et VII. 111, denique Simler. Vol. 98. Versio anglica IV. 142.)

Clarissimo viro et fidei servo Christi D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori fratri observando et carissimo symmystae.

S. Prolixius nunc tibi rescribere, observande frater, non patitur gravissimus capitis dolor, qui iam toto biduo me inclementer afflixit. Quod scribis de vicinis¹⁾ iam ante Steguerus²⁾ Bernensis

3260. 1) Glaronensibus: minime vero de Sabauda et Hispano, quod placuit Anglo.

2) Sic scribendum (Steiger) non Stregerus, ut habent apogr. quaedam et Anglus.

quaestor hic narraverat. Eos data opera belli occasionem captare mihi probabile est, neque tam impetu suo quam alieno impulsu huc ferri. Dominus eorum ferocitatem compescat vel mitiget, simulque perversis consiliis occurrat. Regem et pecuniam et milites a vobis postulare audieram: sed vestrae prudentiae confisus non putavi te monendum quorsum id spectaret.

De motu Lugdunensi³⁾ nuper scripsi. Fuit certe aliquid agitatum, sed a paucis. Volebant hoc modo stimulare Navarrum, sed praepostere. Ego, qui sciebam neque eius rationibus id esse consentaneum, et mentem eius tenebam, conatus fueram abrumperere. Verum quia longius progressi fuerant, detecta ex parte fuit conspiratio. Nihil tamen deterius repertum quam quod volebant liberum cursum aperire evangelio. In regem vel eius imperium nihil tentatum. Quorsum vero hac nova postulatione spectent Guisiani, satis ex edicto⁴⁾ apparet ubi sub regis persona queruntur cogi passim et pecunias et homines religionis praetextu, ideoque capitaliter vetant, ne quis principibus vel aliis magnis proceribus det quidquam mutuo, et multa⁵⁾ in hanc sententiam. Rex Navarrae in aulam accitus nunc est in itinere.⁶⁾ Fratrem adducit, de cuius fuga mox aliquid audies.⁷⁾ Sed cave ne quisquam resciscat ante tempus. Sic autem dispositae sunt centuriae gallici equitatus ut undique Navarrum circumveniant. Eventus in manu Dei est, qui forte brevi dissipabit quidquid callide videntur sibi moliri. Uno capite oppresso promittunt sibi de omnibus facilem victoriam. Quos porro vocent rebelles, ipse in procerum consessu aperte testatus est, nempe qui diversam religionem habere cupiunt. Nam quum in supplicii libello⁸⁾ quem porrexerat Admiraldus profitentur se homines pacatos et quietos regique semper morigeros fore: En, inquit, bonos et morigeros subditos qui non contenti sunt religione publica, qui regi suo leges dicant, et eius generis multa. Crede mihi, pro certo assero, nullum esse periculum tumultus, quia nemo se movebit, nisi forte Navarrum hostiliter aggressi fuerint, pro cuius defensione, ut spero, multi se opponent.

3) De quo etiam adeundus Thuanus II. 806.

4) De hoc edicto scriptores tacent. Ipse vero Rex munus sibi dari iussit ab ecclesiasticis statibus (Journal de Bruslart in Mém. de Condé I. 28. 29.)

5) confiscation of property!

6) prid. Cal. Nov. adventu integro mense in itinere consumpto. (Thuan. l. xxvi. II. 823, de la Planche 375 segg. Popelinière f. 210.)

7) Et rex et princeps moniti fuerant a suis, maxime hic ab uxore ut ne in aulam abirent, in fauces leonum sponte et incaute delapsuri. Quod ad Condensis fugam attinet de qua scriptores tacent, Calvinus fortassis audierat cum tale quid meditari in summo discrimine.

8) cf. N. 3254 — Requestes de la part des Fideles de France (Mém. de Condé II. 645).

Decrevit ius suum recuperare in consilio, sed absque armis. Caeterum quia mollem et flexibilem cognosco, misi hominem qui confirmet. *Beza* enim diffuxit,⁹⁾ nec vulgo scitur quam partem tenuerit. Scit tamen frater ille ubi expectetur.

Missa est ex Hispania legatio quae nationale concilium impediatur.¹⁰⁾ Mera simulatio et fucus. Quando nihil aliud permittitur episcopis nisi ut discipiant quae ad concilium generale referre expediat.

Scis haud dubie, quod fore non putavimus, Lucernenses et Quinquaginos additis Solodurensibus cum *Sabaudi* legatis de foedere transexisse, in quo nobis male consultum erit, nisi vos tandem aliqua nostri cura et misericordia tangat.¹¹⁾

Ut¹²⁾ D. *Petro Martyri* scriberem non passa est nuncii festinatio. Prima occasione id fiet. Interea et ipsum et reliquos collegas salutabis meo nomine. Dominus vos omnes tueatur regat et donis suis locupletet. Genevae 14. Octob. 1560. Vale, ornatissime vir, frater carissime et observande.

Iohannes Calvinus tuus.

3261.

GALLASIUS CALVINO.

Deflet mortem collegarum Genevae nuper defunctorum. Ipse, quanquam ad suos lares et uxorem reverti cupit, ecclesiam tamen derelinquere nequit nisi fido successorii commissam.

(Ex autographo Cod. Gen. 112, fol. 200.)

A Monsr. Monsr. Despeville.

9) i. e. *Neraco* abiit. Quis autem ille alter? Hic haeremus. *Bezam* cum *Hotomano* demum d. 17. Oct. iter arripuisse ut ad suos penates redirent pro certo habemus (N. 3252), hic vero C. eos iam in itinere credens alium se misisse dicit, ergo tertium aliquem.

10) Legatus fuit D. *Ant. de Tolet* qui praeterea auxilia militaria offerebat contra protestantes. (Soldan I. 368.) Plura reperies ap. *Thuanum* l. 26 et 27.

11) *Ruchat* VI. 358: Dans l'automne de 1560 on eut une nouvelle alarme à Genève et dans le Canton de Berne. Le bruit se répandit que le duc de Savoie, avec le secours de la France, de l'Espagne et du pape, devoit assiéger Genève et se frayer par là le chemin au recouvrement de ses pays. On craignoit que les cinq cantons, qui venoient de renouveler leur alliance avec ce prince, ne fussent secrètement d'intelligence avec lui pour tomber sur le canton de Glaris pendant que les Jernois auroient à se défendre dans leur propre pays.

12) Reliqua absunt a Cod. Gen. 107 a et sic quoque non leguntur in vers. anglica. Habet vero *Turretinus* Cod. 108 et caeteri.

S. Multis nunc tecum verbis agere me vetant moeror et dolor. Discesseram a vobis alacrior quod valeretis omnes: nunc me graviter angere necesse est, quum intelligo ecclesiam nostram piis et sanctis viris mihi quae amicissimis orbatam esse. Satis iam antea me perculerat mors *Tagautii* nostri, cuius pietatem doctrinam modestiam et candorem perspexeram. Nunc audito *Macarii* pii ac strenui Dei servi obitu recrudit dolor, atque adeo ingeminatus est, duplexque mihi vulnus illatum sensi. Ad haec me pungit acerbitas doloris vestri, nec tamen vos consolari possum qui ipse consolatione egeo. Sed nos consolabitur Dominus, qui suis providere novit.

Rerumstrarum statum vobis superioribus literis meis, atque etiam tibi, mi pater, abunde significavi. Eas nunc vobis redditae puto. Quid vero aliud per me ipse statuere possim, ego sane non video. Ecclesiam hanc tenellam adhuc, necdum bene confirmatam, inhiantibus adhuc lupis destituere consilium non est, neque ad vos reverti possum, nisi relicto alio pastore, et iusta de causa revocatus. Nec vero expedit eam soli *Alexandro* committere, qui ob eas quas dixi causas ordinario munere fungi non potest. Uxorem vero meam rebus tam dubiis nec ullo parato viatico aut suppeditato sumptu accersere non potui. Tam diuturnam et vestri et familiae meae absentiam me sine angore animi ferre non posse facile perspicitis. Taceo quod mihi multa devoranda sunt in quibus adiutore et consultore careo. Non puto vos dubitare quin, si mihi optio detur, libentius apud vos quam istic futurus sim. Decernite igitur et statuete quid mihi agendum putetis. Ego, quantum in me erit, me praeceptis et consiliis vestris obsequentem praebebo.

Staphinum,¹⁾ de quo antea scripseram, accersendum curavi ante duos menses, meisque literis invitavi. Is nondum respondit. Si accedit, facilius reditum ad vos meum impetrabo. Sin minus, alius quispiam eligendus erit. Sic vero me, uti voluit Dominus, istis obstrinxi, ut officium erga vos meum semper exceperim, neque solum erga vos, sed etiam erga omnes ad quos me mittendum censeretis.

Si quid reliqui est, mi pater, id ex literis ad *Varennum* nostris plenius intelliges. Putabam me breviorum futurum. Tantum addam me consilium vestrum per omnia sequutum esse, ac mecum idem iam antea statuisset. Si voluntatem meam spectetis, ego iam ad vos revolare cuperem. Vix enim, ut res sunt, hic diu subsistam. Tantum de confirmando huius ecclesiae statu contendo. Videte quid expediat. Principiis bene constitutis idoneus successor reliqua facile persequetur. Dominus angores tuos sublevet, mi pater, vestrisque omnium labori-

3261. 1) *Io. Scaphinum Aquisgranensem* sistebat N. 3233.

bus benedicat ecclesiamque nostram conservet.
Londini 14. Octob. 1560.

Tui vestrique omnium observantissimus
N. Gallasius.

Dominos meos syndicos et se-
natores plurimum salvere cupio.

3262.

BULLINGERUS CALVINO.

*Bellum Glaronense paratur a Turicensibus quia
pacem volunt.*

(Ex autographo Arch. Turic. Plat. VI. Vol. 129, olim Epp.
Tom. 30, fol. 384. — Simler. Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis
ecclesiae pastori vigilantissimo domino suo colendo
et fratri carissimo.

Genff.

S. D. Deferbuit rumor et consultatio de mille
viris in Galliam ad custodiam corporis regii abdu-
cendis, nihil aliud auditur quam de Claronensibus.
Finitis enim in Eremo comitiis visum est amplis-
simo magistratui nostro delectum facere. 12. ergo
Octobris duo signa sunt ordinata, vexillum urbis,
cui addita duo millia virorum. Labarum item, vel
Panda, cui coniunguntur 4000 viri. Omnes itaque
se parant. Fiunt haec non ad inferendam vim, vel
Quinquepagiciis, vel ullis aliis, sed ad repellendam
vim, quum a sociis, tum a nobis ipsis. Orandus
vero Dominus ut Claronensibus evangelium Christi
profitentibus animum addat, metum adimat, ne mi-
nis terrii facultatisque suae amantes nimium, faciant
quod minime decet, hoc est compositionem aliquam
recipiant parum sinceram et piam. Laboramus hic
quantum possumus in consolandis et confirmandis
illis. Orate Dominum ne deficiant. Valde sumus
eam ob rem solliciti. Interim admirabilis est totius
populi nostri consensio et voluntas prompta. Domi-
nus Deus exercituum confirmet nos in eo, quod
ipsi placet, convertat autem Quinquepagicos elemen-
ter ad Christum Dominum aut impletam tandem
mensuram evertat: non autem effundat iam suam
in nos, sed pro misericordia sua magna conservet
nos. Non arbitror nunc in orbe vivere infensiores
evangelio Christi quam sint Quinquepagici. Et ha-
bent apud se legatum pontificium qui mentes ipso-

rum alioqui exacerbatas reddit exacerbatiores. Epis-
copus is est Comensis Antonius *Foxus* ¹⁾ nomine et
re vulpes. Dominus dissipet consilium Achitophelis.
Vale, et commendatos nos habete in precibus vestris.
Salutant te et symmystas tuos omnes fratres et
symmystae nostri. Tiguri 16. Octob. Anno Domini
1560.

Si quid habes a carissimo fratre nostro *Beza*
communica obsecro: aut si quid aliud accipis memo-
ratu dignum ex Gallia. Pro libellis missis maxi-
mas ago gratias.

Bullingerus tuus.

3263.

SCHENCKIUS CALVINO.

Rogatus ab Hosero ei mittit Heshusii libellum.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 42.)

Clarissimo viro summoque theologo Ioanni Calvino
Genevensi domino et praeceptori suo in primis ob-
servando.

Matthias Schenckius ¹⁾ clarissimo viro D. Ioanni
Calvino S. D.

Scripsi nuper ad te, D. *Calvine*, quae in men-
tem tum forte venere, easque literas quum haec
scriberem tibi redditae esse confidebam. Neque vero
interea hic quidquam quod quidem te scire tua inter-
sit accidit. Quare supersedissem nunc hoc labore
nisi vir humanissimus praestantissimusque D. Sim-
pertus *Hoserus*, non postremo civis loco tuique per-
quam studiosus, hortatus me esset ut hunc *Tilemanni*
libellum tibi mitterem: ²⁾ quem etsi ad te iam du-
dum ab aliis missum plane iudicabam, tamen quum
non moneret ille modo, sed et instaret mihi, non
sum ausus recusare improbius, praesertim quum
tabellarium etiam subministraret mihi, cique se sa-
tisfacturum polliceretur. Ignosces ergo mihi quod
dum obsequi viro utriusque nostrum amantissimo
studeo, tibi sum molestus: quod tamen dissimulare
te, si rescribere mihi per negotia vacet, velim, ne
offendatur bonus ille vir, cui soleo literas et tuas

3162. 1) N. 3258 not. 6 *Simlerus* Volpium appellarat, hic in
margine Volpium. An ex Anglia oriundum dices?

3263. 1) N. 3171. 3184.

2) N. 3227. 3249

et D. Bullingeri aliorumque ad me scriptas exhibere legendas omnes. Bene vale, mi D. Calvine et D. Bezae, si molestum non est, meis verbis S.

Augustae 14. Cal. Novemb. Anno 1560.

3264.

BULLINGERUS CALVINO.

In Helvetia Glaronensibus periculum imminet a Quinquepagicis, in Gallia Navarreno a Guysianis. Ubique res in discrimine positae. Heshusii novus liber refutatione vix dignus. Sed Melanchthonis epistolae de coena utiliter ederentur.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Scrin. B. Epp. Tom. 30, fol. 351. — Simler Vol. 98.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae fido pastori domino suo colendo et fratri carissimo.

S. D. Scripsi superioribus diebus de delectu militum a nostris facto. Expectamus iam eventum rei et quid facturum sit Dominus. Minarum nullus est finis. Fama spargit Papam missurum 2000 sclopentarios. Nostri explorant quantum fieri potest omnia. Sunt inter Quinquepagicos qui bellum modis omnibus dissuadent. Verum sumus in manu Domini. Is confirmet et tueatur nos. Heri adfuere Claronenses aliquot, cum quibus varia et multa contulimus, ipsosque in Domino confortavimus. Videntur illi iam satis animosi esse. Comitia Badenam conscripta sunt ad 27 huius mensis. Invitantur ad ea Quinquepagici quoque. An vero venturi sint dubitamus. Tabelliones enim nostri qui ad eos missi sunt nondum redierunt. Nihilominus tamen coibunt Badenae caeteri, nisi hac septimana isti classicum cecinerint et in Claronenses, quod multi futurum putant, irruerint. Furore enim quodam multi ex illis aguntur. In quo quidem manum Domini agnoscimus: is deducat hanc rem ad optatum finem.

Valde sollicitus sum de salute serenissimi Regis Navarrae, non quidem apud Dominum sed inter homines. Videntur enim Guysiani omnem Gallici regni potentiam ita in suas redegisse manus ut, nisi Deus eruat ex manibus ipsorum, omnia desperata videantur. Nihilominus tamen sperandum in Domino, ac orandum is est nobis ut contumaciam hostium frangat et afflictam suam ecclesiam confirmet. Gratissimam nobis omnibus rem feceris si diligenter de successu et fine rerum istarum scripseris. Nam

miro eius tenemur desiderio, orantes Dominum ut ipse manum suam potentem rebus addat afflictis. Beza frater noster ubi est et quomodo vivit? Benedicat illi Dominus.

Si coaluerunt inter se foedere Quinquepagici et Solodurenses cogitant ipsi Bernates opprimere. Dominum ergo orabimus ut conatus eorum non succedat.

D. Martyr te salutatur, cui tuas communicavi. Heri allatae sunt literae Heydelberga a clarissimo viro D. Thoma Erasto, medico principis, nunc rectore scholae. Curavi autem ex eius literis transcribi quae ad te pertinent.¹⁾ Simul vero librum Heshusii mitto.²⁾ Ego malo bonas horas collocare melius quam in confutandis illius nugis. Hoc ipsum et te facturum arbitror. Caeterum si omnino aliquid respondendum est, da hoc negotium expediendum amoeno et candido sale imbuto ingenio. Nec illo vos carere puto. Praestaret D. Melanchthonis epistolae de causa coenae ad te scriptas colligere et edere. Quidam enim magis moventur ipsius quam Christi autoritate. Vive et vale cum tuis omnibus quorum precibus nos commendamus. Mitto iudicium Philippi allatum heri Heydelberga.³⁾ Iterum vale. Salutabis symmystas et fratres omnes. Nostri omnes vos et te inprimis salutant. Tiguri 19. Octob. 1560.

Bullingerus tuus.

3265.

DOTHEUS¹⁾ CALVINO.

Itineris ad Aquitanos relatio: ubi iam munus suum auspicatus beneque exceptus est.

3264. 1) Non reperimus.

2) cf. praecedentem.

3) Cal. Nov. 1559 ad Electorem Palatinum. (Corp. Ref. IX. 960.)

3265. 1) Nomen fictitium per anagramma q. v. ex Oudet, Hist. eccl. I. 790: Il estoit advenu qu'un nommé Oudet Nort, fils de Martial Nort consul, tresmauvais homme et capital ennemi de ceux de la Religion, estant en cela du tout dissemblable à son pere, apres estre eschappé des persecutions advenues à Paris en 1557, ayant aussi entendu que son pere le vouloit faire prestre et charger de benefices, s'estoit retiré à Geneve: auquel lieu, ayant tres bien étudié et trouvé capable du ministere non obstant son ieune age avoit esté envoyé en Agenois en l'Eglise de Castelmoron, sur la riviere de Lot, appartenant au Sr. de Caumont. Cela fascha extremement son pere, encores plus indigné de ce que le 9. Janvier 1561 il vint prescher à Agen en plein iour.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 43.)

A Monsieur d'Apeville

la part ou il sera.

Gratia sit tibi et pax per Dominum nostrum Iesum Christum.

Decreveram istinc discedens aut ab itinere aut illo confecto statim aliquid literarum ad te dare, dilectissime pater. Sed institutum meum tabellarium penuria prorsus abruptit. Ideo excusationem meam velim, si placet, accipias, si nec tuo nec aliorum voto literarum mearum celeritas satisfecit. Dolere equidem mea id culpa factum fuisse: sed quando ita necessitas postulavit condonandum est. Verum sat sito * si sat bene. Nunc igitur paucis accipe tam quae de peregrinatione nostra quam de praesentistrarum rerum statu dicenda existimo.

Duodecimo Cal. Octobres istinc profecti cursum itineris non quidem sine periculo, sine damno tamen, Dei beneficio emensi Neracum²⁾ 3. nonas Octobres salvi et incolumes pervenimus, ubi perhumaniter a fratribus accepti fuimus, qui literis lectis Deo vestrae humanitatis et diligentiae, qua ecclesiam pro viribus quotidie prosequimini, gratias immortales egerunt, nobisque dato comite altero ex pastoribus, quisque se ad suum ovile recepit. Ubi a famelicis ovibus diu expectati tandem perhumaniter magno omnium applausu pro pastoribus, interposito utrinque iureiurando recepti fuimus, et hucusque satis pacate aliquo cum fructu coeleste pabulum illis suggerimus. Verum et nunquam quievit implacabilis pacis et concordiae hostis diabolus multifariam ecclesiam Dei, maxime vero pastores petero. Ita statim multos exstimulavit quorum alii minas proponere, alii iuventutem obicere, alii montes aureos polliceri, alii carnis prudentiam in consilium adducere: maxime vero parentes mei, quibus mea vicinitas minus est tolerabilis, quam fuit antehac ullum loci intervallum. Sed Dei beneficio factum est ut, quo graviore hucusque fuerunt insultus, tanto viribus superiores fuimus: ita ut hostium contumacia nulla sit fere aptior cos ad acuendos spirituales gladios quibus tandem confodiantur. Verum quum sanctorum preces multum possint apud Deum, etiam hac in parte opem vestram implorare cogimur, ut tandem uberrimos orationumstrarum fructus a Domino percipientes in triumphum, etiam infinitis exhaustis laboribus, diabolum, mundum et mortem cum Christo nostro trahere possimus.

Haec sunt, mi pater, quae me tum officium tum amoris necessitas ad te scribere impulit, gratissima tibi fore confisus. Tuae humanitatis et cle-

mentiae erit insuave hoc meum loquendi genus excusare, et omnia aequi bonique consulere. Vale et, nisi molestum est, omnibus fratribus, hero meo et herae (aut potius patri matrique suavissimis) Domino *Magistro* eiusque uxori et carissimis meis discipulis salutem plurimam meo nomine in Christo impartire. Datum 8. Cal. Novembres 1560 de Castelmauron, cuius ecclesia (meum dico ovile) vos omnes plurimum salutat et accepti beneficii gratias ingentes agit.

Tibi in Christo carissimus
et obsequentissimus filius Doteus.

3266.

DEL CORRO CALVINO.

*De Hispanis hucusque non magna spes. Fortasse tamen nonnulli Burdegalam venient.*¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 168.)

A Monsieur Monsieur Calvin ministre de leglise de Geneve.

Gratia et pax per Christum salutis nostrae auctorem etc. Etsi non ignorem, pastor vigilantissime, te obrutum esse multis et diversis negotiis ausus tamen sum meis literis partem aliquam mearum occupationum tibi exponere, ut mihi sis quum consilio tum etiam auxilio, ut hactenus agere non es dignatus. Sperans aliquos hic venturos Hispanos ut Bigeronum²⁾ uterentur libertate, nulli adhuc se in hanc contulerunt regionem, causantur enim gentis inhospitalitatem et alia incommoda nescio quae, nullius profecto momenti, si vera essent pietate imbuti veroque tangerentur religionis studio. Sed ignoscendum huiusmodi erratis quousque maiores fiant progressus: summopere cuperent ut Burdegalam me conferrem illicque exciperem illos. Quod quidem agere decrevi, quum mihi nulla alia pateat via. Hoc autem commodius fieri arbitror si ministri huius regionis suas praestent operas, quod libenter se facturos promittunt: sed ne calcaria exponte³⁾ curren-

3266. 1) De autore cf. omnino quae annotavimus ad N. 3182.

2) Bigerones fuerunt ex incolis Novempopulaniae (Bigerre): oppidum eorum Tarbes cum castello Comitum de Bigorre.

3) sic Codez, ita tamen ut etiam experte legere posses. Quid hoc sibi velit tu videas. An hispanica forma voc. sponte?

tibus addantur, te obsecro, pastor vigilantissime, ut vel brevissimam epistolam ad illos mittas, ut quum primum convenerint, eos denuo obsecrem tuis literis et nomine ad hanc rem promovendam. Hoc tantum ab illis petes ut in congregandis Hispanis, qui ad me confugerint persecutionis causa, mihi suppetias ferant. Si ad eos scribere decreveris poteris huic tabellario literas committere, tuto enim ad me pervenient illius opera. Si autem aliter agendum arbitraberis, obsecro ne graveris vel brevissimum responsum ad me mittere. Vale, vir eximie, et me Christo tuis precibus commenda. Burdigalae 27. octobris.

Quia tabellarium inveni ad iter iam accinctum non potui domum reverti ut illi darem pecuniolas quasdam quas a fratre tuo accepi quum huc me conferre destinavi. Proprium enim domicilium nunc est meum Adurae,⁴⁾ illic accepi provinciam moderandi collegium illius urbis, ut poteris a tabellario accipere. Iterum vale.

Tibi ex animo deditissimus
Antonius a Corro, alias Bellerive.⁵⁾

3267.

THENAUDUS¹⁾ CALVINO.

Nunciat se uxorem duxisse vel, ut ipsius verbis utamur, capistrum maritalit induisse.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 45.)

Clarissimo viro et celeberrimo sacrarum literarum interpreti D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo patri suo in Christo observando.

Genevae.

4) Aire sur l'Adour (Dép. des Landes).

5) De autore etiam haec habet: Pridie Natal. 1563 ad Cassiod. Reinam scribit de typographia in castro quodam Reginae Navarrae condenda, ubi Biblia hispanice edi possent. Impressa legitur ep. in Breve sumario de Indulgenziis por el Dr. Juan. Perez. En Apendize: una carta de Ant. del Corro. Madrid 1862. (Reformistas antiguos españoles n. 18) Serioribus temporibus in ecclesia gallica male audisse videtur. In Actis synodi nat. Vertueil 1567 nomen eius inscriptum est au rôle des coureurs: Les eglises sont averties de ne pas recevoir aux fonctions du S. ministère un certain Espagnol que l'on nomme Ant. de Coro dit Bellariva jusqu'à ce qu'il se soit justifié des crimes dont il est accusé par l'église de Loudun. (Aymon I. 78. Quae tamen verba omittit Quickius.) Etiam Beza (Ep. 59) de pluribus eum impetit. 3267. 1) N. 2426.

Gratiam et pacem a Domino nostro. Amen.

Raras quidem me ad te dedisse iam fere a biennio literas fateor, clarissime ac in Christo colendissime pater, idque factum esse arbitror partim quia meus carissimus collega Petrus Statorius earum rerum quae hic agebantur Iliadem semper ad te scripserit, partim etiam quod me valde pigrum ac ignavum in scribendo profiteri non verear. Nunc mihi argumentum ad te scribendi datum esse gaudeo. In primis itaque, vir clarissime, quum animadvertentem diu multumque in hac Sparta, quam hic nacti sumus, ornanda mihi immorandum esse, nihil antiquius habui quam ut me, quum primum fieri posset, carnis tentationibus, mundi ac patriae illecebris liberarem. Biennium enim et amplius propter bibiorum versionem in Polonia mihi agendum esse videbam.²⁾ Quare et D. Lysmanini et aliorum amicorum consilio fretus animum ad uxorem ducendam attuli. Heros itaque noster,³⁾ vir in utraque fortuna magnanimus, constans ac fortissimus, ubi [id] a nostris intellexisset, pro ea singulari benevolentia, qua me cum uxore sua complectitur e suo gynaeceo piam nobilem ac cultissimis moribus praeditam tradidit. Nos igitur, Deo auspice, maritalit capistrum induimus, huius autem rei te certiores facere volui, ne vel levissimus quidem apex mearum actionum te lateat. Fuisset fortassis satius me in natali solo, aut ex patria uxorem duxisse, sed Dominus Deus qui consilia humana regit ac moderatur, ita voluit, ac ab aeterno sic disposuit ut Biturix cum Polona foedus iniret. Faxit ut novum ac valde mihi inusitatum genus vitae istud Dominus Deus feliciter ac fauste vertat. Nihil de meis privatis rebus nedum de publicis ad te scribam quoniam haec fuisse a nostro Statorio tibi prescripta esse perbene novi. Quare quid nobis agendum sit in tantis monstrorum procellis, si placet, significato, et tum tum tanquam oraculum sequemur consilium. Dominus Deus te ad ecclesiae suae utilitatem quam diutissime incolumem conservare velit. 29. Octobris 1560. Pinezovia.

Tuus tibique semper addictissimus.
Ioannes Thenaudus.

2) N. 3098.

3) Radzivilius.

3268.

CALVINUS BULLINGERO.

Eiusdem argumenti ac praecedens eius ad eundem. De Heshusio nihilum statuit.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 166, olim Epp. Tom. 24, fol. 48. Apographa habes in Cod. Genev. 108, fol. 118, in Codd. Bern. VI. 885 et VII. 108, et ap. Simlerum Vol. 98.)

Ornatissimo viro et fideli Christi servo D. Henricho Bullingero Tigurinae ecclesiae pastori fratri et symmystae observando.

S. Quod Quinquagiesi caeco furore ad pessumdandum nomen Helveticum operas conducunt, ea cura vehementer nos angit. Quando vero ita turpiter sunt venales, quod innoxii intentant Dominus, ut spero, in eorum capita retorquebit. Spes tamen aliqua pacificationis adhuc ostenditur, si ad diem huius mensis 28¹⁾ conventus sit indictus. Quanquam vestros ad cavendum attentos esse oportet: quos, ut mihi persuasum est, hostes cogitant repente tanquam imparatos opprimere. Intellexi enim ex cuiusdam literis haec inter eos agitari consilia. Quam strenue vicini nostri se accingant in his partibus nescitur. Vel magna arte suos apparatus occultant, vel cessando fugitant periculum. Ac praestat eos tergiversari quam, ut olim fecerunt, deserere in medio discrimine socios. Adhuc quid in ultimo conventu transactum sit expectamus.

Interea Divione indictus est locus scolopetariis equitibus, quos nunc Galli vocant pistolarios,²⁾ qui subito transvolent quo iussi fuerint. Sunt quingenti duntaxat. Sed illic conveniunt etiam equi cataphracti ex ordinario equitatu. Putant nonnulli terrore esse in gratiam pontificis Romani obiectum, quod vos ad serviles condiciones adigat. Alii, quod probabilius, divinant nobis conflari perniciem. Admoniti sumus. Cavendo non multum

consequemur, nisi nos Deus mirabiliter custodiat. Confidimus tamen in spe et silentio nos fore salvos.

In Gallia res ubique turbulentae. Ad extrema ventum est. Ubi sit Beza vel quid agat, mihi est incognitum.³⁾ De Navarro varii rumores.⁴⁾ Ego tamen existimo retrocessisse, quum videret sibi cum tot copiis esse configendum. Ergo intestinum bellum in Gallia.⁵⁾ Nobilitas minoris Britanniae (sunt veteres Armorici, nunc Britones) cum ipso stabit. Andegavi accedent, Pictorum magnus numerus. Ex Aquitania confluent multi. Misera et luctuosa regni dissipatio. Rex nunc est Aureliae,⁶⁾ ubi maior pars decurionum supplicio affecta esse dicitur:⁷⁾ quod nondum credo. Motus quidem nullus apparet, impii licet tumultuentur, sive quia trepidant nemine persequente, sive quia metum simulando cupiunt omnia turbare.

Plura scripturus eram de turbis Gallicis, si in tempore certior factus essem de adventu fratris nostri. Sed ita accidit ut in consistorio essemus quum domum meam venit, non reperiret quocum loqueretur. A coena reversus demum intellexi cras mane abiturum. Literae fuissent paratae, nisi quod in singulos dies aliquid novi venturum esse sperabam, quod mihi novum argumentum suggereret. Haec ratio fuit differendi.

De Tilemanno nihilum statui.⁸⁾ Scribam prima occasione quid factu sit optimum. Neque res celebritatem desiderat. Vale, clarissime vir et mihi observande frater. Collegis tuis et toti familiae multam salutem precor. Haec scribo fratre nondum viso qui perferet. Tua et D. Petri Martyris commendatione plus effectum esse optassem, verum quanta sit annonae apud nos caritas expertus est ipse ex

3) Vide proximam ad Sturmium.

4) Mox certiora Beza.

5) de la Planche 375: Le roy de N. ne fut pas plus-tost arrivé à Limoges que plusieurs gentilshommes ne le vinsent voir en sorte qu'en peu de jours il s'y en trouva de 7 à 800 bien montés armés et esquipés. Là il fut sollicité de se declarer et de publier son intention à toute la noblesse de France, l'assurant qu'il n'auroit faute de gens et qu'on n'attendoit sinon qu'il eust dit le mot pour marcher. Et d'autant qu'il s'excusoit que ses ennemis estoient desia presta avec grandes forces on luy offroit 6 à 7000 hommes de pied tous prests à marcher, de la Gascongne, des isles de Marennes et du Poictou ja enroulés sous capitaines. Que de Provence et de Languedoc marcheroient 3 ou 4000 hommes tant de pied que de cheval. De Normandie autant ou plus avec grand nombre de cavalerie, lesquels en un instant le rendroient si fort qu'il feroit sans combat quitter la place et la personne du roy à ses ennemis.

6) Intravit urbem d. 18. Oct. magna stipante satellitum caterva. (id. 379.)

7) Vanus hic fuit rumor. Nihilominus quum urbs suspecta esset quoad religionem, forti praesidio occupata fuit.

8) Mense decimum Decembri ad responsum se accinxit.

3268. 1) In die errat. Erat vigesimus septimus, vide novissimam Bullingeri. — Ruchat VI. 346: Toutes les parties parurent à cette diète. Ceux de Glaris tirèrent le même discours qu'auparavant, offrant d'observer les traités et de vivre en bons amis avec les cantons leurs voisins, mais demandant qu'on ne les gênât point par rapport à la religion. Les cinq Cantons outrés de dépit les menacèrent d'une prompte invasion malgré les soins des autres cantons. C'est pourquoi les Bernois ordonnèrent une nouvelle levée de 6000 hommes afin de soutenir la bonne cause de ce côté-là pendant qu'ils soutiendraient de l'autre l'attaque du duc de Savoie. On étoit sur le point d'en venir à une fâcheuse extrémité. Mais la providence y pourvut. Le 3. Nov. il tomba une si grande quantité de neige que les passages des montagnes furent fermés.

2) pistoliers (Littre).

parte. Et Sabaudus nos rerum omnium penuria conficere decrevit. Collegae mei te plurimum salutant. Genevae Calendis Novemb. 1560.

Ioannes Calvinus tuus.

3269.

CALVINUS STURMIO.

Pro Hotomano clam profecto ad Navarrae regem intercedit ne quid durius in eum decernatur. Regem ipsum ob ignaviam severe notat, ecclesiae et urbi suae tristissima quaeque praesagit eventura.

(Ex apographo Cod. Gen. 107^a, fol. 223; alterum exemplar Cod. 107^a, fol. 69. — Versio anglica IV. 146.)

Incommode accidit ut his viginti diebus nemo ad vos profectus sit de cuius discessu factus fuero certior, quamvis diligenter inquisierim. Mibi enim *Holbracus* nostrae ecclesiae Gallicae pastor, curam de *Hotomanno* suis literis iniecerat¹⁾ quum scriberet eius absentia scholarchas et vos omnes offendi, praesertim quia neque protectionis causam tibi aperuisset, neque ulla venisset excusatio tam longo tempore. An tibi cognita fuerit eius expeditio, nescio. Me quidem et *Bezam* ita voluit celatos ut quemdam satis garrulum non aliter conscium fecerit, nisi iure iurando interposito, ne verbum apud nos faceret. Quam sapienter, viderit ipse. Paulo post intellexi in aula Regis *Navarrae* esse visum. Inde tandem mihi scripsit.²⁾ Verum altero post mense literas accepi. Has eius ineptias ut facile concoquo, sic velim ab aliis humaniter tolerari. Tuae vero et prudentiae et aequitatis erit, dare operam ne quid durius in eum, causa morae nondum audita, decernatur: quod te sponte facturum ita mihi persuadeo ut ne precibus quidem vel exhortatione utendum censeam.

Hae literae nuncium apud me exspectaverunt septem diebus, quum praeter spem redditus est nobis *Beza*³⁾ mirabiliter ex maximis periculis elapsus. Ex eo intellexi, nisi quid in itinere acciderit *Hotomanno*, iam apud vos fore, antequam isthuc literae meae perveniant. Ergo de ignavia testudinis⁴⁾ nihil

3269. 1) N. 3252.

2) Non exstant literae. Tota tamen haec excusatio tibi suspicionem iniicere poterit *Calvini* protectionem non omnino ignorasse (vide N. 3260 not. 9).

3) c. Nomus Nov. ut videtur.

4) *Navarren.* Si *Bezae* vocatio aliquam spem de eo refocillare potuit haec iam in fumum abiit.

opus est verba facere. Quando persuaderi non potuit ut sibi consuleret, ac promptissima multae nobilitatis studia repudiavit. Pereat ipse quem omnes norunt esse dignum foedo exitu. Ne fratris⁵⁾ quidem iam misereor, quem hactenus putavi alium esse. Verum quid miseris ecclesiis fiet, quas sua levitate prodiderunt. Haec me cura exerceat. Spero tamen Deum suis melius prospecturum, ut solet. Non dico quantum nobis obfuerint quidam ardeliones sua vanitate. Certe effectum est praepostera eorum sedulitate ut nobis omnia perierint et nunc in hanc miseram et innoxiam urbem tota rabies se effundat. Unum solatium in Dei praesidio, quod non dubitamus, bona conscientia freti, nobis fore paratum. Vale, ornatissime vir et mihi plurimum observande. Nonis Novembris 1560.

3270.

CALVINUS HOLBRACO.

Male de ipso loquutum reprehendit, Marbachii arrogantiam notat, Hotomano reditum gratulatur.

(Ex Cod. Genev. 107^a, fol. 223 v. et Cod. 107^a, fol. 69 v.)

S. Binis tuis literis,¹⁾ quas proximi mensis initio acceperam, nihildum respondi, quoniam ab eo tempore nullus qui tuto perferret repertus est. Pridem nihil scripseram, ne tibi forte mea expostulatione essem molestus, quia te in contentione sciebam durius et odiosius de me loquutum esse quam ferret aequitas et ratio.²⁾ Quae tua iniuria nobis omnibus invitis praeter spem, quum aliud ageretur, innotuerat. Notum mihi plus satis *Alexandrini*³⁾ ingenium: sed quidquid ille peccet, non meum est poenam luere, et tua certamina dirimere aliter poteris quam ut me involveres. Certe humanitatis tuae erat vel mihi parcere, vel modestius loqui. Neque est quod apologiam texas qua nihil proficies, quando nihil in me residet offensionis. Ut autem ignorent collegae mei quod illis compertum est, fieri non potest. Ego fraternam coniunctionem semper fo-

5) In sua captivitate cordatius se gessit, quanquam et ipse multo magis politico tramite incedebat quam religionis cura moveri se passus est. Quod iam post *Ambosianum* tumultum ostendit.

3270. 1) Una tantum aetatem tulit N. 3252.

2) De his vide *Holbraci* excusationem infra N. 3279.

3) Petri *Alexandri* v. ibid.

vebo, cui novi esse propositum fidelem operam Christo et ecclesiae impendere. Nolui tamen silentio tegere quod aliunde rescies fuisse nobis dictum.

Tibi et ecclesiae tranquillitatem ex animo gratulor. Interea *Merpachii* vestri arrogantia stultitiae plena risum magis quam bilem mihi movet. Imo magis mihi placeo dum, ubicunque *Calvinum* olfacit homo insipidus, offenditur. Certe impune mihi invidet licet, quem nisi contemnerem essem ei similis. Ecclesiam nostrae linguae quae Francofordiae est ita pessum ire ⁴⁾ mihi non parum dolet, ac praesertim dum recorder quantum in placandis veteribus dissidiis molestiarum sustinuerim. Sed quia tentatis frustra remediis expertus sum nihil esse in me positum, cogar hac cura in Deum reiecta supersedere. Neque enim ignoras ut ab homine superbo ⁵⁾ derisus fuerim.

Hotomanum iam apud vos incolumem esse confido: saltem citius perveniet quam hae literae. ⁶⁾ Scripseram D. *Sturmio* ne quid in eum gravius diceretur. Scito tamen me ab eius consiliis fuisse alienissimum nec quidquam eum magis studuisse quam ut me celaret. Vale, eximie vir et mihi colende frater. Salutem precor amicis, in quibus *Sequerium* ⁷⁾ ne praetereas cum uxore. Dominus vos omnes tueatur, gubernet, benedicat. Non scribo ut hanc urbem evertere conetur *Sabaudus* novis vectigalibus et inusitatis, simulque rerum omnium penuria nos conficere. ⁸⁾ Haec per alios. Genevae Nonis Novembris 1560.

3271.

CALVINUS HARDENBERGIO.

Animum eius erigit adversariorum insultibus impetiti, contra quos fortiter sed cum gravi moderatione veritatem tuendam esse suo exemplo docet.

(Ex autographo quod in suo museo asservat D. Jackson Parisiensis. Habent Codd. Genev. 107^a, fol. 224 et fol. 107^b fol. 70. Exstat quoque Monachii in Cod. olim Manheim. 357. In apographis passim epistola *Gardeborchio* inscribitur.)

Ornatissimo viro et fideli Christi ministro D. doctori Alberto Hardeberg Bremensis ecclesiae pastori fratri et symmystae observando.

4) Quae a. 1561 a magistratu dissoluta est.

5) Quem hic notet tu videas. An de Perrucello Holbraci adversario cogitandum?

6) cf. praecedentem.

7) N. 3252.

8) N. 3268.

S. Pridem de tuis certaminibus ¹⁾ audieram, ornatissime vir et frater observande, nec ad fendas suppetias fuissem piger, si vel data esset facultas vel tuus usus ita postularet. Verum quia certo persuasus eram, te probe contra omnes hostium insultus esse munitum et instructum, et quominus ultro citroque scriberemus obstaculo esset locorum distantia, hactenas ab omni privato officio abstinui. Nunc quod toties fracti non desinunt tamen molesti tibi esse, doleo magis quam miror. Nam ad eorum improbitatem, quae mihi antehac prodigiosa fuit, occallui. Quum vero illis decretum sit, caeco potius furore et barbara petulantia saevisque et atrocibus scriptis pessumdare totum orbem, quam a malae causae patrocinio desistere, tuae gravitatis erit, fortiter in officii tui cursu pergere, donec eorum audacia, quae mitigari non potest, subacta concidat. Turpe enim foret minore a nobis constantia defendi Christi causam, quam proterva obstinatione illos tumultuari in asserendo crassissimo delirio et multis absurditatibus referto errore. Tantum hoc sit discrimen: dum feruntur illi stolidi intemperie, ut gravi et severa moderatione a nobis refutentur. Neque vero consilium, quod abunde tibi suppetit, dare in animo est: sed facere non potui quin ab amico tuo quodam admonitus, gratum tibi fore officium si tibi scriberem, illius ac tuo simul voto obsequer. Quod vero significavit ille idem te cupere, summam totius controversiae breviter collectam tibi mitto, ²⁾ in qua videor simpliciter mihi complexus quanam futura sit vera pacificationis ratio. Vale, eximie vir et ex animo colende frater. Dominus tibi semper adsit, invicta sua te virtute sustineat, spiritu prudentiae gubernet, praesidio tueatur. Amicos qui istic sunt salvere cupio. Genevae nonis Novembris 1560.

Ioannes Calvinus tuus.

3271. 1) Quae hoc ipso tempore acerrima fuerunt, maxime Heshusio animos civium ad extrema quaeque excitante. Hi enim viritum publice declarare iussi sunt utrum Hardenbergio an concionatoribus urbis lutheranis adstipulari vellent, addita excommunicationis poena si illum praeferrent. Ipse Georgius archiepiscopus, qui hucusque eius patronus fuerat, non aliter sollicitationibus adversariorum resistere potuit quam ut negotium ad comitia provincialia a. d. III. Non. Febr. 1561 Brunsvigae habenda deferret, ubi Hardenbergii abdicatio decreta fuit. (Spiegel 285. seqq. Hardenb. Leben 1779 Brem. p. 243 ss.)

2) Cf. sequentem ad Olevianum.

3272.

CALVINUS OLEVIANO.

Tradit ei summam disciplinae ecclesiasticae secundum eam formam quae iam Genevae obtinet.

(Manu scripta non exstat. Habet Beza ed. Genev. p. 228, Laus. p. 490, Hanov. p. 549, Chonei p. 310, Amst. p. 142.)

Et-i alius disputationis apud vos habitae exitus nobis optandus erat.¹⁾ quod tamen totam rei summam distincte mihi exponere gravatus non es, optime Gaspar, grata mihi diligentia tua fuit. Utinam hoc saltem experimento discat ille aliquid ex confidentia, qua nimis turgere, remittere. *Petrus Martyrem* hortatus sum,²⁾ si ab Illustrissimo Principe vocetur, ut non modo ad suscipiendam provinciam voluntarius sit, sed collegis etiam persuadeat ita expedire. Quam laboriosum munus tu sustineas, video: fructus tamen laboris adeoque necessitas ad strenue pergendum te excitare debet. Accedit alter stimulus ex eorum pertinacia, qui nihil omittunt ad turbandum. Quod spes aliqua instituendae disciplinae vobis ostenditur, valde gaudeo. Si quid forte adiumenti adferat gubernationis ratio quam hic tenemus, summam eius complexus sum.³⁾

Primum eliguntur⁴⁾ ministri a nostro collegio: ac datur illis scripturae locus, in cuius interpretatione specimen suae dexteritatis edant. Deinde examen habetur de praecipuis doctrinae capitulis: tandem coram nobis perinde ut apud populum concionantur. Adsunt etiam duo ex senatu. Si probatur eorum eruditio, eos senatui cum testimonio offerimus: in cuius arbitrio est non admittere, si minus idoneos esse iudicet. Quod si recipiuntur (ut semper haec contigit) tum nomina promulgamus coram populo, ut si quod vitium latuerit, liberum sit singulis ante octo dies indicare. Qui tacitis omnium suffragiis probantur, eos commendamus Deo et ecclesiae.

Infantes non baptizamus,⁵⁾ nisi pro publica concione: quia absurdum videtur, ut solennis illa

receptio paucos tantum habeat testes. Patres nisi quid negotii impediatur, iubentur adesse, ut stipulationi respondeant una cum fideiussoribus. Nemo tamen ad fideiubendum admittitur, nisi qui eiusdem nobiscum est professionis. Arcentur et excommunicati ab hoc honore.

Nemini ante ad sacram Christi coenam⁶⁾ patet accessus quam fidem suam professus sit. In eum finem quotannis habentur quatuor examina, ubi interrogantur pueri ac de profectu cuiusque cognoscitur. Nam etsi singulis diebus dominicis in catechismo iam incipiunt aliquod testimonium dare, donec tamen cognitum fuerit ministri iudicio mediciter in summa religionis profecisse, ad sacram mensam accedere non licet. Quod ad maiores natu spectat, a nobis quotannis repetitur inspectio⁷⁾ cuiusque familiae. Distribuimus inter nos urbis regiones, ut ordine singulas decurias excutere liceat. Adest ministro comes unus ex senioribus. Illic novi incolae examinantur. Qui semel recepti sunt, omittuntur: nisi quod inquiritur sitne domus pacata et recte composita, num lites cum vicinis, num qua ebrietas, num pigri sint et ignavi ad conciones frequentandas.

In censuris observatur haec ratio. Deliguntur quotannis duodecim seniores:⁸⁾ nempe ex minore senatu duo, reliqui ex Ducentis, sive sint indigenae, sive ascriptitii cives. Qui probe et fideliter munere suo perfuncti sunt loco non moventur: nisi forte eos occupet alia cura reipublicae. Antequam ab electione sua sedeant, eorum nomina publice eduntur, ut si quis eos indignos cognoverit mature denunciet.

Ad iudicium ecclesiasticum nemo citatur,⁹⁾ nisi ex communi omnium sententia. Itaque rogantur singuli, num quid velint in medium afferre. Nemo autem citatur, nisi qui vel privatis admonitionibus non obtemperavit, vel qui ecclesiam offendit malo exemplo. Ita blasphemi, ebriosi, scortatores, percussores, rixosi, saltatores, qui choreas ducunt, et similes vocantur. Qui levius deliquit humanis verbis castigatus dimittitur. Gravioribus peccatis animadversio severior. Eos enim minister excommunicat, saltem ad breve tempus. Excluduntur autem a coena, donec veniam petentes idem minister ecclesiae reconciliet. Si quis praefracte auctoritatem ecclesiae spernat, nisi ante clapsum annum a contumacia destiterit, a senatu in exilium annum eiicitur. Si quis etiam protervius se gerat, senatus causam suscipit et animadvertit. Qui redimendae

3272. 1) Non tamen adeo causae Calvinianae contrarius: imo deinceps Palatina ecclesia Lutheranorum omnino repudiavit mentem et normam. Verum ipse Noster hic loquitur ut qui minus aequo de Biquino moveri se patiebatur iudicio, olim quoniam hic Argentoratensi ecclesiae praefectus fuerit ipsi ab aliis commodato.

2) cf. N. 3250.

3) Memineris paucis diebus post, scil. Idib. Nov. Genevae ordinem ecclesiasticum publica auctoritate sancitum. Ad sequentia erga utiliter contuleris leges Tom. X. Part. I. a nobis editas.

4) p. 17. 94.

5) p. 25. 103.

6) p. 26. 61. 104.

7) p. 116.

8) ad Consistorium, quod vocabatur. p. 22. 100. 120.

9) p. 29. 96. 121.

vitae causa apud papistas abiurarunt evangelii doctrinam, vel missis interfuerunt, iubentur se coram ecclesia sistere. Minister illic rem exponit pro suggestu: tum qui excommunicatus fuit, procidit in genua et suppliciter veniam postulat. Ea autem est consistorii ratio, ut civilis iurisdictionis cursum nihil moretur. Ac ne plebs queratur de immodico rigore, non tantum iisdem poenis subiacent ministri, sed si quid excommunicatione dignum admiserint simul etiam abdicantur.

Compendium hoc satis putavi fore, ex quo formam aliquam conciperes, quam praescribere non debui. Tu quod putabis utile istic fore, modeste suggeres, ut boni et prudentes viri, quibus moneri grave non erit, dispiciant quid sit factu optimum. Dominum Thomam *Erastum* scholae vestrae rectorem reverenter meis verbis saluta. Librum *Tilemanni*, quem Bulingero miserat, percurrere coepi, non sine fastidio. Putidior tamen est illius rabulae loquacitas, quam ut mihi bilem moveat. An sim responsurus, nondum apud me statui. Certo multorum dierum opera nugas illas non dignabor, quia tot scriptionum piget. Brevem huius controversiae definitionem nuper composui, quae forte propediem edetur.¹⁰⁾ Si tibi quis patebit aditus ad illustrem ac generosum D. Comitem *ab Erpach*, velim exemplar, quod reperies his literis inclusum, ostendas meo nomine. Quod non scripserim in praesentia, pudori meo adscribet: velim tamen sibi persuadeat, suam amplitudinem qua decet observantia semper a me coli. Vale, integerime frater et mihi ex animo carissime. Dominus te spiritu suo gubernet, virtute sustineat, tueatur et labores tuos benedicat. Genevae Nonis Novembris 1560.

3273.

LINTHOMIRSKIUS CALVINO.

Res polonicae. Uchanskii episcopi retractatio. Stancari dogmata et tricae. Lassotii expeditio in Walachiam.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 46.)

Doctissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensium pastori vigilantissimo etc. domino fratri et praeceptor omni observantia colendissimo.

10) Post a. 1560 nullum editum est Calvini scriptum de coena praeter illud quo Heshusium refutavit, quod tamen bre-

Pietate et doctrina s. coelesti excellentissime vir, domine et praeceptor observandissime.

S. P. in Domino Iesu. Adversarius ille¹⁾ potens vaferrimus exercitatissimus perpetuusque ecclesiae unigeniti filii Dei undique variis et multiplicibus machinis suis adhibitis expugnare nos, disicere ac pessumdare omni ope conatur. Arietibus suis palam ferire recondit ecclesiae Dei adificium nunquam cessat, cuniculis etiam clam fundamenta eiusdem subruere nititur: nec his contentus etiam intima domus Dei mirifica stupendaque sua astutia turbat, specie recti optimis et innocentissimis fratribus nostris in suas casses illectis. Legatus enim Antichristi²⁾ strenue demandata illi negotia in silentio summo conficit. Cuius opera episcopus Cuiavilnensis Iacobus *Uchanskij*,³⁾ qui ausus erat Romanum pontificem publicatis scriptis Antichristum vocare, est Tyberino tyranno reconciliatus veritate eiurata etc. Archiepiscopus etiam *Gnesnensis* cum suis collegis pseudo-episcopis *Hosio*⁴⁾ et *Cromero* bellicum canonicibus satagunt regnum sui papae stabilire. Solventes etiam Iesum calumniari nos non cessant, nos ad confirmandas assertiones nostras de mediatore Deo et homine Christo Iesu adulterinas sub nomine tuo et aliorum doctissimorum pietissimorumque hominum literas obtrudere hominibus. Tueri enim suam perfidiam Iudaica et Turcica ista soboles, quae homini Christo exclusa divinitate salutis nostrae etc. laudem vindicat etc. tuis, *Calvine* doctissime, scriptis (per abusum eorum) pergit. Quare magnificus D. capitaneus Marienburgensis,⁵⁾ cupiens *Stancari* et eius discipulorum artibus dementatis quibusdam magni nominis in equestri ordine viris consulere, ad te, ad D. *Bullingerum* et D. *Petrum Martyrem* suum peculiarem mittit nuncium,⁶⁾ ut *Stancariorum* mederi possit erroribus. Quare agite quaeso, viri Dei, ut gloriam Christi Domini et Dei nostri pro vestra

vem definitionem dicere non potuit. Quid si de illo Compendio eum hic loqui diximus quod nos ex Cod. MS. primum edidimus Tom. IX. p. 677 seqq.

3273. 1) Non *Stancarus*, ut fortasse credideris, sed ipse *Satanas*. 2) *Bonihannes* (N. 3245).

3) Cf. N. 3002. Pro tempore usque protestantibus favebat adeo ut etiam m. Nov. 1563, quum Commendonius legatus illi modo laudato successisset, concilium nationale flagitaret. Verum postea ad pristina castra et signa rediit. (Vide etiam *Eichhorn*, *Hosius* II. 218.)

4) *Ermlandiae* episcopus eo tempore *Vindobonae* nunciū officio fungebatur et die 22. Nov. a Pio IV. cardinalis creatus est. Postea Iesuitarum ope catholicismum in Polonia restituit. — *Cromeri* sedem ignoramus.

5) *Stan. Myscovijs* (*Lubien*. 133) qui postea fuit *Polatinus Sendomirensis*. *Cracoviensem* dicit *Krasinsky* 149.

6) *Christoph. Threccium*, studiorum causa in *Helvetiam* et *Argentoratū* proficiscentem. (*Schmidt*, *Verm.* 232.) Cuius patronus fuit ille *Myscovijs*. Plura de eo infra habebis.

fide toti mundo spectatissima celebretis.⁷⁾ Nos quidem ita sumus per Dei gratiam comparati ut, etiamsi (quod absit) sententia vestra variaret et immutaretur, nos sententiam vestram priorem, nobis per vos communicatam, nostrae et omnium sanctorum conformem, auxilio coelesti freti tuebimur usque ad extremum halitum. Ventorum indices, qui quavis etiam leni aura impulsu huc atque illuc sese obvertunt, absit imitari. Papistarum et omnium hypocritarum hi sint mores. Deo et aeterno eius verbo non hominum commentis innitatur. Quod ut perpetuo praestare nobis liceat, orate pro nobis, eandem a nobis mercedem exspectantes. Ah utinam facultates nobis eiusmodi concedantur, ut gratiam debitam vestrae in nos pietati, qua nos prosequi non cessatis, referre possimus. Amen.

Stanislaus *Lassolius*,⁸⁾ vir pietate clarissimus, zelator gloriae Christi Domini ferventissimus, despota cuiusdam pietatis nescio an verae et sinceræ promissis ac specie inductus, arma cum aliis nobilissimis et sanctis induit viris, Valachiamque usque (procerum Valachiae principatus adductus pollicitationibus et assertionibus despota) comitatus est, idque rege principe nostro inconsulto neque nobis scientibus. Hoc praeceps viri optimi consilium ne ipsi et nobis omnibus accersat in alium metum. Varie enim hostes Christi Domini calumniantur hoc eius factum. Unde ne nobis periculum concilietur, adiuvent nos vestris castis precibus.

Haec ego tumultuarie ad lucernam. Post ubiores de Polonicis rebus habebis a me literas. Vale in Domino aeternum felix, et ignosce quod ignotus ausus fuerim tibi obstrepere occupatissimo. Datum in Linthomirsko 1560 Novembris 5.

Tuae praestantiae totus animo et corpore.

Stanislaus Linthomirski⁹⁾

minister verbi aeterni incarnati, secretarius regius, geuer Io. a Lasco familiarissime tibi noti.

7) Dicto audientes triumviri isti contra Stancarum scripserunt.

8) ex ordine equestri (Lubien. 48. 133 et passim. Quae hic memorantur pluribus narrat idem autor L. II. c. 9 p. 153 ss.: Historia de despota principe Valachiae Iacobo Heraclide Basilico qui in Polonia degens et veritatem christianam amplexus ab Alb. Lasco, Lasocio et Philipovio principatui avito restitutus a subiectis interemitus est.

9) Lubien. p. 158 nomen eius Luton-irscium scribit et tractus Pinczoniensis seniore dicit. — Bartels, Lasco p. 72, perhibet fata liberorum Lasci prorsus ignorari. Hic saltem filiae mentio fit.

3274.

FABRICIUS BULLINGERO.

Literas Calvini secum communicatas remittit et invicem quae ipse nova habet ex Gallia tradit.

(Excerptum ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 109 olim Epp. Tom. IV. P. II. fol. 612. — Simler Vol. 98.)

Literas D. Calvini¹⁾ aegre legi. Summam tamen videor assequi et quantum intelligo *Navarrus* in armis est, quod non respondet superiori nuncio, quum dicebatur cum fratre inermis in aulam venire. Rex ad nostros scribit, sed sunt gallica, necdum consuli legere potuit. Curat verti ideoque de argumento nondum constat. Incidit Gorg. *Carlin* in me et dicit sibi nunciatum *Moronum* in Galliam missum²⁾ (qui aliquot dies Mediolani iam prius haeserit) ad interturbandum nationale concilium. Timeo ne Rex ambiat Helvetios et nostros eorumque opera utatur contra *Navarrum*. Et quum G. *Carlin* audiret motus nondum pacatos, dicebat sibi valde mirum videri quod non itidem *Navarrus* scribat ad Helvetios et Rhaetos, seque excuset quod non regnum ambiat, sed *Guisianos* tantum oppugnet, cupiatque regni statum in melius reformatum. Rogabatque me ut ad te scriberem, si qua occasione tu per bonos viros (ego *Calvinum* puto) id ut fieret efficere posses. Nunc dicitur *Navarrus* regnum ambire, nunc omnis invidia in eum recidit unum. Sed haec tuae prudentiae relinquo. Literas D. Calvini remitto et te enixe simul rogo, ut de rebus gallicis nos plenius edoceas. — — — — —

Geben zu Cur den 10. Novemb. anno 1560.

Tui observantissimus
Ioan. Fab.³⁾

3274. 1) N. 3268.

2) falsus rumor. Diu postea ad colloquium Possiacense venit Hippolytus Estensis Cardinalis Ferrariensis, legatus pontificis.

3) Proprio suo nomine Schmidt. Alsata fuit ex Berckheim, unde et Montanum se dicebat. Curiae minister a 1557.

3275.

OPORINUS BULLINGERO.

Melanchthonis epistolas de coena typis edere cupit, sed rogat ut et quae ad Calvinum scriptae fuerint ab eodem illis adiungere liceat.¹⁾

(Excerptum ex autographo Cod. Turic. F. 62, olim 27, fol. 420.)

Optimo atque doctissimo D. Henrico Bullingero ecclesiastae Tigurino, domino et amico suo in primis colendo.

Tiguri.

— Praeterea scias, mi D. Bullingere, nos nuper a D. Thoma Erasto accepisse literas aliquot Philippi Melanchthonis de coena Domini ad te scriptas, cum tua praefatiuncula, ut si vellem excuderm: aut si excudere nollem ad te una cum literis ipsius ad te scriptis remitterem. Ego vero literas quidem ipsius ad te mitto, Philippi autem literas retineo in hoc ut per occasionem excudam. Sed vellem prius etiam eas impetrare, quas Calvinum habere non pauciores tuis ab eodem ad se scriptas intellexi. Valde autem te oro, mi D. Bullingere, ut tu mihi a Calvino illas impetres. Forte etiam non incommode foret, si eadem Philippi ad te et Calvinum literae libello Pincieri²⁾ subiicerentur: essent enim veluti condimentum libelli Pincieri, ut is propter Philippi epistolas eo facilius distrahi posset. Expectabo itaque etiam ad hoc ipsam sententiam tuam, cui libenter acquiescam. Id vero ne obliviscaris vehementer te oro, ut ad Calvinum scriptas a Philippi literas super coenae negotio queamus acquirere: id quod facile impetrabis, sat scio. Parum abfuit quin ad iudicium Philippi³⁾ Palatino scrip-

3275. 1) Cf. quae Bullingerus de hac re ad Calvinum N. 3264. Hic vero non videtur edendas putasse.

2) Oporini propositum Bullingero probatum fuisse videtur. Prodit enim: Io. Pincierii antidotum adv. Enthusiatarum cavillos et calumnias in causa eucharistiae. Acc. Ph. Melanthonis de eadem re aliquot epistolae. Basil. 1561 8. Ipse liber exstat in bibl. civ. Turicensi et laudatur in Epit. bibl. Gesneri p. 485 et in Hospiniani hist. sacr. II. 480. Bretschneidero et Bindseitho videtur non innotuisse. Iste Io. Pincierius fuit ex Wetteravia oriundus et v. d. m. in Hassia. Postea etiam nonnulla de coena scriptis sub nomine Eliae Palingerii (Bayle).

3) Cf. N. 3264. Editum fuit iussu Electoris ab ipso Oporino, ut videtur, impressum, sed absque eius nomine: Iudicium Ph. Mel. de controversia C. D. ad III. Principem et Dominum Fridericum Com. Palat. Rheni. etc. Heidelberg. — Ad calcem legitur: Ex autogr. excud. Lud. Lucius m. Sept. 1560. Quod iudicium impugnarunt Heshusius et Gallus cf. Camerarii Vit. Mel. ed. Strobel p. 366. Salig III, 462.

Calvini opera. Vol. XVIII.

tum adicerentur illae, si non serius ad me essent ab Erasto missae, illo iam in gratiam Iunii⁴⁾ nostri citius absoluto, alioqui valde fuisset commodum simul coniungere. Bene vale et ignosce, et Dominum pro me ora. Basileae 10. Novemb. 1560.

Ioannes Oporinus tuus
ex animo.

3276.

CALVINUS GALLASIO.

Agit de Gallasii reditu ex Anglia et uxoris eiusdem querelis.

(Codd. Genev. 107^a, fol. 225, et 107^b, fol. 71.)

S. Quum tuae literae¹⁾ collegis nostris recitarentur, non sine aliqua offensione mirati sunt, perinde nunc deliberare de tuo ad nos reditu, ac si res esset integra. Non obliti sunt quidem qua lege te concesserint Londinensi ecclesiae. Verum neque tu ignoras cur addita fuerit exceptio. Iam electus es pastor: cuius esset levitatis mox te revocare? Fratres ergo neque tibi neque sibi liberum esse existimant electionem, cui tu assensus es, repente abrogare. Si putasti locum semper tibi vacuum hio fore, nemini nostrorum id in mentem venerat. Verum quia ingenue et aperte tibi consilium suum fratres patefecerant, ut si istic maneres substituere alter in locum tuum, non potuit te fallere opinio. Si nobiscum esse desideras voto tuo suffragamur. Sed videndum quid liceat: nam quo fructuosior fuit istic labor tuus, eo magis ridicula esset discessio, postquam ecclesiae vestrae nomine seniores magistratui nostro²⁾ et nobis gratias egerunt quales haud dubie cognoscis. Haec fuit offensionis causa quod visus es consulto nos tenere suspensos, ac si tibi nullus successor futurus esset. Tuis literis consentiunt uxoris tuae voces, quae acerbè conquesta* sibi quartam stipendii partem in tres menses numerari, quum aliis absentibus dentur integra stipendia. Quasi vero non tibi quoque numeratum absenti fuerit quod nobis. Deinde quam diversa ratio? Utinam tacuisset. Sciebat enim mihi esse

4) Fortasse male legimus hoc nomen Lucii v. not. praeced.

3276 1) N. 3261 suppeditabit quaecunque ad hanc explanandam facere possunt. Cf. etiam N. 3257.

2) Reg. du Conseil ad 3. Oct.

istinc mandatum ne quid familiae tuae deesset. Obtuleram, et quidem saepius. Venit semel domum meam quum abessem. Eadem fere hora admonitus in aedes tuas properavi: mihi dictum est, alio profectam esse. Postea rogavi quid vellet. Respondit se pecuniam alibi reperisse. Equidem libenter interpretor hanc morositatem non ex fastu nasci. Verum ubi passim loquitur, non est meum compescere aliorum linguas, vel iudicia constringere. Superioribus literis tibi exposueram electum esse successorem, postquam cognitum fuerat in ista ecclesia te retentum esse, et quidem tuo consensu. Nunc reversus est *Beza* mirabiliter et morte elapsus. Quo die appulit, apud vos esse suspicabar. Domus³⁾ ne pariat nobis novos susurros veremur. Verum pro tua prudentia colligis necessarium esse quod nobis grave est. Et tamen polliceor tibi ac spondeo pro omnibus, non esse cur vel minimam molestiam suscipiat. Nobis enim curae erit ne se neglectam esse putet. Quod autem scripsi, quamvis asperum prima lectione iudices, affirmo tamen fraternis animis scriptum esse. Communem semper ago causam, neque enim vel syllaba una modum excessi. Sed magni interest te cognoscere, fratres non secus ac si adesses libere te ac familiariter ut monerem mandasse. Utinam, si haec accidere oportuit, nunquam hinc pedem movisses. Ex privato sensu loquor, et forte turbulento vel non satis composito. Verum fructus tuorum laborum ita praeponderet leves istos motus ut te susceptae expeditionis nunquam poeniteat, nos vero patienter feramus quamdiu opus fuerit absentiae tuae iacturam. Quam aegre orbemur tuo auxilio alii aliis optimi sumus testes: Quantum incommodi nobis afferat tua absentia ex mutatione cognoscimus. Nec certe aliud magis vulneravit fratrum animos quam muliebres querimoniae, conspiratione te fuisse pulsum. Quanquam velim sepulta esse haec omnia. Et mallem prorsus te fuisse celatum nisi praestitisset omnia tibi mature exponi, ne silentio aleretur malum intestinum quod postea erupisset. Sic vero tibi persuade: quamprimum fratres aperte certiores feceris quid utile esse censeas, non modo tuum iudicium magni apud eos fore ponderis, sed re ipse ostensuros quam omnibus carus sis.

Baduelus in locum *Tagantii* subrogatus est,⁴⁾ quia nemo ad manum erat magis idoneus. *Constantius* se obtulerat. Erat et tertius. Docti ambo et satis apti, non tamen absque exceptione. Vale.

3) Domus Gallasii *Bezae* concessa. (Reg. du Conseil 11. Nov.)

4) Reg. du Conseil 11. Nov. Antea fuit v. d. m. in *Vandoeuvre*.

3277.

SULZERUS CALVINO.

Strictim percurrit res Galliae, Germaniae, Helvetiae, ubique parum faustas et peiora metuit.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 100.)

Viro clarissimo D. Io. Calvino ecclesiae Genevensis antistiti vigilantissimo domino et fratri colendissimo suo.

S. Gratissimae mihi fuerunt literae tuae,¹⁾ quibus silentium abunde compensasti: novi enim occupationes tuas sanctissimas quas nolim mea causa inturbari. Sollicitum me reddiderat fama de morbo graviore qui te invasisset, quod metuerem graviorem eventum. Sed testantur literae et valetudinem tuam non deploratam esse et consuetam pro ecclesia curam sustinere et mei te fratris in Domino coniunctissimi esse memorem.

De Galliae statu satis distincte satisque multis in occupationibus tantis scripsisti. Adparet eum ancipitem esse et periculosum ob infaustae familiae²⁾ vafra pertinaciaque studia. Sed Dominus est contra quem non est consilium et sapientia hominum efficax: dabit is ut sparsa sanguine tot martyrum semina fructum ferant. Neque exiguum nobis spem fecit nuncium de Theodoro *Beza*, quem in Gallia apud Regem *Navarrae* agere et in praesentia procerum Christum docere accepimus. Si domum reversus est, cupio ut vel paucis ad me scribat. Quod unum nos possumus, precibus quotidianis cum ecclesia invocamus Dominum, ut misericorditer nominis sui veram gloriam eo in regno propaget et confirmet.

Germanicae ecclesiae dissensionibus passim aestuant et scandalorum neque finis neque modus est, quod Satanæ astutias non perinde multi advertunt. His accedit pertinax impenitentia omnium ordinum ut praesagire mihi videar evangelii beneficium, quod primi accepimus, a nobis auferendum et transferendum ad alios fructus uberiore facturos.

In Helvetiis nostri controversiam cum Glareanis suspensam in Ianuarius usque, sed non direptam.³⁾ Valde metuo, ne vel iniquis conditionibus

3277. 1) N. 3253.

2) *Guistorum*.

3) *Ruchat* 346: Après bien des négociations et des sollicitations de la part des cantons médiateurs, les cinq cantons ne pouvant pas agir par la force déclarèrent qu'ils ne vouloient plus reconnoître ces Huguenots pour leurs alliés ni les souffrir dans les diètes ni leur laisser leur portion dans les seigneuries communes. Ceux de Glaris réclamoient de toute leur force

transigatur, vel in motus sanguinarios exeat. Non desunt faces pontificiae et aliorum quibus inflammetur bellum. Audiveram nuper etiam inter vestram rempublicam et Bernensem recrudescere veterem disceptationem⁴⁾ et a quodam cordato pacisque amantissimo viro intellexi fore ad concordiam unicam viam, si vestri vel aliquid de suo rigore erga Bernenses remitterent. Sic enim habituros eos per omnia placatores. Hoc volui adiicere. Vale, vir ornatissime et mihi plurimum observande frater. Basil. 14. Novemb. Anno 60.

T. Sulcerus.

3278.

BULLINGERUS CALVINO.

Plura refert ad intestinos motus inter pagos catholicos et evangelicos pertinentia. Item de bello et comitiis Germaniam agitantibus. Denuo de epistolis Melanchthonis edendis verba facit.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Scrin. B. Epp. Tom. 30, fol. 383. — Simler Vol. 98.)

le droit usité parmi les cantons. Les médiateurs firent un projet qui leur parut devoir agréer aux deux partis. Les députés de part et d'autre le prirent *ad referendum* et l'on marqua une autre diète à Bade pour le 12. janvier.

4) *Ruchat* VI. 357: Les deux villes étoient convenues d'avoir à Moudon une nouvelle journée de marche le 1^r. Sept. Les Bernois y députèrent l'avoyer J. F. Naegeli et Ambr. Imhoff en qualité de juges, et le trésorier Steiguer et Nic. de Diesbach comme procureurs. Ceux-ci après avoir rappelé ce qui s'étoit passé depuis les sentences rendues par le bailli de Ternier et le surarbitre de Bâle, dirent que LL. EE. avoient rejeté ce jugement, par le motif que les deux juges de Genève n'étoient pas conseillers, comme ils devoient l'être d'après les règles du traité, demandant cassation du jugement du surarbitre avec dommages et dépens. Je n'ai point trouvé quelle fut la réponse des Genevois. Comme le surarbitre pris de Schwytz par les Bernois ne vint pas à cette journée, les députés convinrent de se rassembler en Nov. et d'ajuster leurs différends à l'amiable sans l'intervention d'aucun étranger. En effet là les 2 villes s'accordèrent au sujet de la question principale. On convint que la sentence du bailli de Ternier seroit mise à néant et que celle du surarbitre de Bâle demeureroit en sa force Les députés de Berne recommandèrent à cette occasion à ceux de Genève les bannis, mais ce fut inutilement. Après la sentence du surarbitre les Genevois avoient vendu tous les biens de ces misérables, qui se trouvoient sur leurs terres, pour se payer des grands frais que cette affaire leur avoit causés. Les Bernois, importunés par ces gens, firent encore un dernier effort et écrivirent aux Genevois le 16. Nov. pour qu'on leur fit grâce, leur représentant leur misère et demandant qu'on eût pitié d'eux au moins pour l'amour des alliés.

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensi ecclesiae pastori domino et fratri colendo et percaro, Genff.

S. D. Finita sunt comitia Badensia.¹⁾ In his incredibili contumacia insolentia et pervicacia Pagici renunciarunt foedus Claronensium, protestantes se nihil amplius cum eis habituros societatis. Sequestres sese medios interposuere: sed superbi isti flocci fecerunt. Tandem articuli sunt conscripti in sequestribus, quorum praecipuus est, religionem et foedus manere debere integra. Alia comitia indicta sunt ad 6. Ianuarii Badae. Interea pax utrinque coli debet. Exspectamus iam quid futurum sit.

Octavo die huius mensis hora noctis secunda quidam papista furis agitatus laneca arrepta ex pago Claronensi Schwandenam usque percurrit. Ibi ad arma conclamavit. Mox prolatis signis in aciem sese composuerunt evangelici. Et quia ille clamabat, Claronae hostes derepente irruentes trucidasse Claronenses omnes, Claronam illi contra hostes pugnatum abire festinabant. Interim intelligunt falsa esse omnia. Capitur ergo ille et Claronam victus adducitur. Ibi tres alios viros, inter quos et Ammanum Hessium, letaliter vulnerat. Nunc coniectus est in nervum. Quid futurum sit nescimus.

In Suevia, Bavaria et Imperatoris ditionibus sacrifici Baalstae ferociunt supra modum et pollicentur sibi brevi nescio quam felicitatem. Ac semina quaedam belli inceperunt spargi superioribus diebus inter Schertlium et Ludovicum comitem ab Oelingen etc.²⁾ In Saxonia celebrabuntur comitia Nymburgi³⁾ a principibus, ob duas maxime causas: 1° ut subscribant de novo confessioni Augustanae, 2° ut deliberent de responsione danda super concilio quod machinantur Pontifex, Caesar, Gallus, Hispanus etc. Elector Saxoniae noluit eo venire nisi sub his conditionibus: 1° ne ullius foederis ulla habeatur mentio, 2° ne de ulla re alia quam religionis agatur, 3° ne ulli condemnentur: se omnino nolle ut viri boni tanta libidine quanta hactenus factitatum sit damnentur etc.

Si bellum civile oriretur inter Guysianos et Navarrum, consultissime faceret Navarrus si ad Helvetios legatum mitteret et epistolas, per quas institutum suum exponeret. Haec ut ad te perscriberem viri boni monuerunt. Nisi hoc fecerit, habebitur pro rebelles et proditore regnique invasore, ut vocant, adeoque latrone etc.

Te valde oro ut mihi communicare velis epis-

3278. 1) *Vide praecedentem.*

2) *Agebatur de iurisdictione et venationis iure in utriusque ditionis confiniis (Herberger, Schertlin. p. 119).*

3) A. 1561. —, Gelbke, Naumb. Fürstentag. L. 1793. Salig. III. 652 Planck VI. 213.

tolas maxime perspicuas D. *Philippi* de negotio coenae scriptas ad te.⁴⁾ Ego illas quas ad me scripsit hortatu multorum virorum bonorum statui publicare. Tuas coniunctas cuperem. Vale. Scripsi has festinantissime. Nostri te et tuos omnes salutant. Tiguri 15. Novemb. 1560.

Bullingerus tuus.

3279.

HOLBRACUS CALVINO.

Vindicat se ab obiurgationibus sibi nuper factis. Hotomani reducis res accuratius exponit.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 121.)

Pietate et doctrina clarissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori.

Genevae.

S. Bene est, vir clarissime, quod mihi paterno affectu iam condonaris¹⁾ quidquid in te a me peccatum est in colloquio quod ante annum cum *Alexandro* privatim habui. Quapropter, ut recte mones, non est mihi laborandum in scribenda apologia, neque vero unquam id mihi venisset in mentem. Nam si existimassem te huius conscium factum fuisse, maluissem fateri simpliciter et culpam deprecari quam velut tergiversando excusare, apud te praesertim cuius animum in me propensum toties sum expertus. Vereor autem ne quae a me dicta sunt longe secus quam res habeat sint relata. Nam in tota illa controversia non memini aliud quod te attineat dixisse (ita me Deus iuvet) quam quum alle-gasset *Alexander* pro se verbum Dei et Pauli scriptum, videretque se nihil efficere posse, protulit tuum scriptum, cui tunc placide citra amarulentiam et citra tui tuaeque autoritatis contemptum dixi: tu verbi Dei et apostoli autoritate me urgebas et nihil profecisti, nunc vero hominis scriptum et autoritatem opponis. Quod si hæc ab *Alexandro* et *Commiariano*, qui soli auditores erant, eo animo accepta fuissent—quo a me dicebantur, non tanta hinc sequuta fuisset tragoedia. Sed de his plus satis.

Hotomanus nuper reversus est, magna cum omnium gratulatione et laetitia. D. *Fridericus*²⁾ ei

dixit nomine scholarum, nihil illis propter tam diuturnam illius absentiam aegre fuisse, nisi quod vehementer metuebant ne quid incommodi ei in itinere accidisset: caeterum venisse exoptatum et gratum omnibus: Dominum etiam *Electorem*, quum primum ille discessit, diligenter illum apud senatum excusasse.³⁾ Ostendit mihi etiam *Electoris* literas, manu D. *Electoris* scriptas, in quibus ait se illum pro excusato habere et confidere, senatum quoque nostrum idem facturum: cupere etiam illum accersere,⁴⁾ sed propter scholae necessitatem nondum audere. Audieram quidem D. *Sturmium* et D. *Marbachium* de illo questos esse, quod venia a capitulo non impetrata, ipsis etiam insalutatis, discessisset. Sed *Hotomanus* adventu suo illa omnia delevit, et iam frequenti auditorio docet: quantumque animadverto idem est omnium animus in illum qui semper fuit. Nobis quidem et ecclesiae nostrae iucundissimus eius adventus fuit.

Ut tuae ad *Olevianum* literae⁵⁾ Heidelbergam perferantur curabo. Te vicissim obnixè rogo ut literis quae totius nostri presbyterii nomine ad te mittuntur⁶⁾ respondere velis, nobisque tuo consilio adsis in re non negligenda. Vale, vir clarissime, et tui studiosum et observantem quo semper, id est paterno, animo me prosequere. Dominus te una cum ecclesia et civitate tota incolumem servet, protegat et benedicat. Argentinae 19. Novemb. 1560.

Gulielmus Holbracus tuus.

3280.

TOSSANUS CALVINO.

Lutherani denuo ecclesiae Mombelgardensi negotium facessunt.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 166.)

Vigilantissimo ecclesiae Genevensis pastori D. Iohanni Calvino domino suo et fratri observando.

Genevae.

3) Cuius iussu vel consilio igitur illud iter arripuisse putandus est, fortasse proprio motu sollicitato mandato.

4) De hoc consilio nihil alibi legisse meminimus. *Darestus*, V. doct., nihil habet: quid quod ne itineris *Neracensis* quidem mentionem facit.

5) N. 3272.

6) non exstant.

4) N. 3275.

3279. 1) cf. N. 3270.

2) Consul.

S. Colendissime *Calvine*, scripsi ad te anno superiore¹⁾ et *Quadratus*²⁾ noster isthuc profecturus receperat se tecum de rebus nostris colloquuturum. Ego te ex animo amo et veneror, precorque ut te Deus ad Christi regnum propagandum nobis quam diutissime servet. Fere sesquiannus est quod novi *Angelandri*³⁾ nobis negotium facessunt, ad eam rem principum autoritate abutentes. Sed nihil (iuvante Christo) recipimus quod vel doctrinae sanae, pietati, vel ecclesiarum nostrarum aut aliarum aedificationi adversetur. Optime vale, cum D. *Vireto* et caeteris symmystis tuis, quos tu mihi reverenter in Domino salutabis mei memor in sanctis tuis erga Dominum Deum precibus. Mombelgardiae 22. Novembris 1560.

Tuus ex animo
P. Tossanus.

3281.

OPORINUS BULLINGERO.

De imprimendo Pinceri libello de coena Domini addendisque Melancthonis epistolis ad Calvinum.

(Ex Cod. Basil. 30 Epp. var. fol. 28, edita est in Baseler Beitr. zur vaterl. Gesch. III. 113. De textus, quem ipsi non contulimus, integritate passim dubitamus. Nonnulla ex conjectura emendavimus.)

S. Ago ingentes gratias de consilio tuo, ut si libellus ille *Pinceri*,¹⁾ si ad ipsum remittatur, excudi ad proximas nundinas non possit, potius ita, ut a te excudatur neque longius differatur editio, ac tua venia ad ipsum cum impresso libello etiam observationes in eundem vestrae remittantur, quae scio ipsum gratissimo animo accepturum, quippe qui te * ultro doctorum hominum apud nos censu-

rae ipsum subiicere velle scripsit. Alioqui certe, si ad illum remitteretur, non solum ita cito me ab eo receptum, * ut excudi in tempore possit, sed forte nunquam receptum esse metuo. Ostendi eundem postquam a te mihi remissus est, et doctori *Wolfgang*²⁾ nostro, qui post dies aliquos, quos eo * perlegendo impendit, ita mihi respondit (libenter enim ipsius etiam iudicium tibi communicabo): Libellum de Domini coena legi integrum, nam quum coepissem ita me nescio qua dulcedine alliciebant principia, invitabant sequentia, ut ante cognitum finem quiescere non potuerim. Ergo talem inveni, ut mea quidem censura omnino imprimendum censerem, ne tanta margarita alicui incognita maneant. Neminem ego hactenus vidi aut legi, qui utriusque partis tam cognitum habuerit rationes, tam distincte tamque apposite de singulis huius controversiae partibus disputatum³⁾ idque sine omnibus conviciis, quod rarissime hodie aggrediuntur. Nisi quod auctoris nomen additum non est: quod si quoquo modo addi possit, fac ut fiat, ne contra legem nostri magistratus facere videamur. Etiam si irascetur * ille, modo non peccet. Haec dominus *Wolfgangus*. Tanto itaque alacrius ad illum excudendum me parabo, neque differam longius, nisi donec de *Philippi* ad *Calvinum* epistolis⁴⁾ quoque, una atque altera saltem, an extorqueri ab eo tua opera possit, certior factus fuero. Ago itaque et de hoc ipso gratias tibi, quod te iam ad ipsum scripsisse ais. Sive igitur illae ab eo impetrentur, sive non, satis mihi est, quod tuarum mihi edendarum potestatem facis, quatenam * cum iudicio *Phil.* ad *Palatinum* pulchre libello isti *Pinceri* adnectentur, atque ita, ut in plurimum manus perveniat *Pinceri* libellus occasionem dabunt, qui forsitan a pluribus alioqui negligenter ob scriptoris novitatem, et argumenti a tam multis hactenus tractati, et male etiam fere apud plurimos audientis invidiam quasi aut nauseam. Remitto ad te epistolas tuas, ita ut ab *Erasto* eas accepi. Sed ne illis tibi carendum esset, heri statim acceptis literis tuis, quum illas ad *Erastum* missas remitti ad te velle intelligerem, descripsi omnes una cum praefatiuncula tua: in qua si quid mutare voles, facilius id ipsum solum quam epistolas simul omnes ad me remittes. Omnino enim adiciere libello *Pinceri* statui, nisi tu aliud consilium capias. Itaque oro quidquid in epistolio tuo illis praefixo mutare voles, item prima quaque occasione ad me mittas. Doleo equidem *Brunnemium*⁵⁾ venisse ad me Hei-

2280. 1) non exstant.

2) Comiti = consiliis. (N. 2859.)

3) Fortasse huc referenda quae narrat Goguel, Réf. de Monb. 59 de duobus visitoribus, Eberhardo Bidenbach Stuttgardensi et Flinsbachio Bipontino a tutoribus Comitum Friderici m. Maio 1559 Mombelgardiam missis, deque nova lege ecclesiastica prid. Cal. Mart. 1560 promulgata, contra quam enixe ibi remonstratum est, subinde gliscente repugnantium vehementia usque dum prid. Cal. Iul. 1562 ad servandam pacem articuli quidam, qui maxime offendiculo fuerant, abrogarentur. De Flinsbachio, caeteroquin Oleiviani amico v. N. 3110 et 3145. Bidenbachius Superintendens antea Vaihingensis, a. 1560 generalis. Eius frater Guillelmus, Flacii assecla, Marbachii amicus, concionator Stuttgardiensis.

3281. 1) N. 3275.

2) Wissemburgo, prof. theol. et pastori ad S. Petri Basileae.

3) disputantem?

4) N. 3264. 3275. 3278.

5) sic. Si quid videmus legendum est: non venisse... nam habebam in nomine erratum videtur. (Brunnemium?)

delbergam profecturum. Non habebam seria quaedam et valde necessaria, quae eo scriberem. Et nisi intra mensem tabellarius aliquis mihi sese offerat eo iturus, proprium tabellarium mittere eo cogor propriis impensis. Vide si quis vestrum forte ibit quaeso eum ad me prius dirigit: libenter subsidii aliquid ad viaticum addam.

De perturbato Galliae statu valde doleo, tantoque magis, quanto maiorem de eo in dies melius habituro spem iam dudum contraxerim. Orabimus autem Deum patrem Domini nostri Iesu Christi, ut gloriae nominis sui rationem habeat et ecclesiae suae tam misere periclitanti succurrat. Bene vale et ignosce, nimis enim prolixitate nugarum mearum tibi molestus sum. Basileae 25. Novembris a. 1560.

Ioannes Oporinus tuus ex animo.

3282.

LE SÉNAT DE GENÈVE AU SÉNAT DE BERNE.

Réponse aux sollicitations relatives aux bannis.¹⁾

(Minute originale de la main de Calvin. Arch. de Genève. Lettres de la Seigneurie. Année 1560. Bonnet II. 340.)

Magnifiques seigneurs, nous avons reçu vos lettres datées du 16me de ce mois, par lesquelles vous nous priez de remettre entre les mains de nos condamnés les biens qu'ils possédoient du temps qu'ils estoient en nostre ville, et desquelz ils ont jouy quelque temps par nostre patience. Pour nous induire à ce faire vous alleguez la pauvreté et misère en laquelle ils sont de laquelle on doit avoir pitié. Après vous alleguez qu'ils ne sont pas comparu quant la sentence de Moldon a esté confirmée par le superarbitre, d'avantage qu'ils ne doivent estre privez du droict qu'ils ont obtenu. Or en premier lieu, nous sommes contrainctz de vous declarer que si on doit avoir compassion d'eux, ce seroit pour les ramener au bon chemin duquel ils sont encore bien loing. Mais quant nous voions

qu'ils ont esté par trop longtems nourris en leur malice et sy sont tellement endurciz qu'ils ne taschent que d'aller de mal en pis, nous ne pouvons mieux faire que de les laisser au jugement ou à la misericorde de Dieu, selon qu'il luy plaira. Pour ce que nous pensons bien que vous estes assez advertiz de ce que font à present quelques uns de leurs complices, nous ne vous en parlons point. Touchant ce que vous remonstrez que la sentence de Moldon et la confirmation du superarbitre ne leur doit point preiudicier, nous n'avons saisi ne vendu leurs biens en vertu de ceste sentence. Car il nous semble bien que le droict de nostre ville doit valloir sur nos citoyens et bourgeois. Vous devez scavoir que portent les sentences de condamnation données contre eux par les syndiques et conseil. Exequution n'en doit pas estre frustratoire. Parquoy en vous alleguant ce point ilz n'ont fait sinon empirer leur cause. Du droict qu'ils ont obtenu, nous ne scavons comment vous l'entendez, et aimons mieux de nous en taire que d'user de langage superflu. Il reste de faire nos excuses en ce que nous ne pouvons pas vous accorder la requeste que vous faictes pour eux. Nous sommes bien recordz qu'en passant la combourgeoisie nous declarames aux honorez seigneurs vos commis²⁾ que nous n'avions et ne voulions avoir que faire avec nos dictz condamnés, mais que pour vous gratifier nous estions contens de leur quicter leurs biens situez riere nous avec certaines conditions. Dieu aveuglat tellement nos condamnés que telle offre si liberale ne leur a point profité. Or maintenant les choses sont tellement changees qu'il ne nous est possible de leur lascher ce qui n'est plus en nos mains. Car le tout a esté vendu et subhaste, et l'argent a esté employé tant pour nous descharger des vieilles debtes où ilz avoient plongé nostre ville par leur mauvais gouvernement, que pour repaier les confusions où ilz ont tascé de nous mettre. Car nous pourrions facilement monstrier que dix fois aultant qu'ils ont eu jamais vaillant, ne satisferoit pas aux dommages qu'ils nous ont faitz. Parquoy nous vous prions affectueusement ne prendre pas en mal si nous ne vous accordons pas ce qui ne nous est possible. Quant vous aurez tout bien considere, nous esperons que selon vostre prudence et equité vous accepterez les raisons que nous avons alleguees pour bonnes. Sur quoy, etc... Donnée ce 26me de novembre 1560.

3282. 1) Lettre de Messieurs de Berne par laquelle ils nous prient de restituer les biens auxdits condamnés. Arreste de leur respondre qu'il nous est impossible de restituer aux dictz condamnés leurs pretendus biens, et que sil y en avoit d'avantage, il ne satisferoit pas aux despens et dommages par nous supportez. (*Reg. du Conseil* 25. Nov. 1560. *Ruchat* VI. 357. Cf. N. 3277.

2) combourgeois Bt.

3283.

LE SÉNAT DE GENÈVE AU SÉNAT DE BERNE.

Diverses affaires courantes, une arrestation et exécution d'un jugement.

(Minute autographe de Calvin. En marge: *Si on veut faire lettre a part.* Arch. de Genève. Lettres de la Seigneurie. Année 1560. Bonnet II. 343.)

Magnifiques seigneurs, il advint samedy 24e de ce mois, qu'un certain paisant que depuis nous avons congnu estre de noz subiectz à cause du Chapitre,¹⁾ et encor apres avons entendu estre serviteur de Domeine *Fabre* nostre citoien, fut arresté sur le soir à la porte, pource qu'il portoit une robbe double, dont la replieure estoit de vostre livree caachee dedans. Or s'il se fut dit vostre officier, vous scavez bien qu'il eust esté amiablement receu. Mais pource qu'il nous a mis en avant des subterfuges qui n'ont nulle couleur, nous avons pensé que le meilleur seroit de vous en advertir, et vous prier de nous vouloir declarer ce qui en est. Il dit que ceste robbe a esté octroiee par voz Excellences à feu Francois *Fabre*, pour s'en aider à commander et exequuter sur vos terres. De cela nous n'y voulons contredire, mais il nous est difficile de le croire. Mais sur tout en ces temps si troubles suspectz et dangereux, vous voiez qu'emportent ces desguisemens de tenir voz couleurs et livrees caachees pour les monstrier ou bon semblera à personnes privees. Car on en feroit comme des fauses escharpes. Parquoy nous vous prions qu'il vous plaise nous en declarer ce qui en est, affin que tout ce face par bon accord et advis commun.

Il²⁾ y a aussi, magnifiques seigneurs, que suivant le depart³⁾ à nous dernièrement apporté par noz ambassadeurs, avons escript à vostre baillif de Ternier d'establir jour au plus bref pour commencer à la vuidange des appellations de Saint Victor et chapitre, lequel nous a respondu n'en avoir heu de vous mandement, à cause de quoy nous vous prions luy faire sçavoir ce qu'en a esté arresté, affin que l'on ne retarde plus de faire justice à tant de povres gens qui la reclament, quoy attendans nous prions Dieu vous maintenir en sa sauvegarde et protection. Donné ce 26. de novembre 1560.

3283. 1) C'était le territoire anciennement dépendant du Chapitre de Saint-Pierre, et concédé à Genève par le traité de 1536 avec Berne. La juridiction de ce pays était partagée entre les deux villes. (Bonnet.)

2) Le reste écrit par le secrétaire du conseil.

3) Ruchat VI. 357. Cf. N. 3277.

3284.

HALLER AN BULLINGER.

Der Handel mit Genf zu dessen Vortheil erledigt.¹⁾

(Auszug aus einem Autograph des Zürcher Archivs, Gestell VI. Bd. 154, ehemals Kasten B. Epp. Tom. 32, fol. 274. — Simler. Bd. 98.)

— Mit Genff sind mine herren von den Gnaden Gotts vast aller dingen betrogen. Si soellend die Vrtheil zu Basel gegeben. sin lassen vnd soellend min herren ir Vrtheil zu Ternier geben auch vffheben. Gott well das es sich alles richtig mach vnd man in denen schwaeren loeuffen ein ander wol meine vnd trülich zustande, dann wir bedoerfend sin. Anders weisz ich jetz nüt. — — —

Bernae ultima Novemb. 1560.

Ioannes H. tuus perpetuo.

3285.

CALVINUS BULLINGERO.

Bezae iter Gallicum. Melancthonis epistolae non publicandae. Responsio ad Heshusium iam fere parata.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 226. Exstant apographa ibid. fol. 227 et in Cod. 107^b, fol. 72. Versio anglica IV. 148.)

Clarissimo viro D. Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae pastori fidelissimo amico et fratri mihi in primis caro.

Tiguri.

S. Breviter ultimis tuis literis¹⁾ respondeo, venerande frater, quia optimus amicus noster Ioannes *Linerus* ad me venit, quum multis taediis fractus ad coenandum festinarem, ac se a comitibus urgeri dixit ut cras mane discederet. *Beza* noster summam expeditionis suae perstringet.²⁾ Non passi sunt sibi consuli quos volumus esse salvos. Etsi non tam eorum causa laboravimus quam totius ecclesiae.

3284. 1) N. 3277.

3285. 1) N. 3278.

2) Non exstant literae.

Rex *Navarrae*, ut ad te scripsi, ultro fidem meam imploravit ac rogavit perquam humaniter *Beza* sibi mitti. Si fuisset repulsam passus, quanti omnium piorum clamores! Per nos stetisse ne omnia feliciter succederent. Non tantum nostra timiditas sed perfidia et crudelitas accusata esset. Praestitit *Beza* non modo fideliter sed incredibili constantia quod debuit. Centies mutata sunt consilia. Tandem accidit quod omnes vident, ut perire voluerint Rex *Navarrae* et eius frater.³⁾ Si nobis creditum esset, ne gutta quidem sanguinis effusa facile transegissent. Hoc semper curavimus: nunc summa desperatio exanimavit omnes, quia ubique grassantur milites non secus atque in terra hostili. Et tamen nostri vicini,⁴⁾ qui flabella fuerunt seditionis, nunc in nos culpam torquent. Verum eos nunc omittam.

Quod a me postulas ut tibi literas *Philippi* mittam,⁵⁾ ubi aperte declarat se nobiscum sentire, tres causae ne id faciam impediunt. Non enim multae sunt et ita scriptae ut tu agnoscas deposuisse in sinum meum quae ab aliis eludi possint utrique non amicis, ab aliis vero qui minus essent familiares vix intelligantur. Ratio quoque habenda est hominis mortui, cuius famae non parum detraherent quae ad me scripsit. Alia quoque sunt admixta quae vulgari mihi esset honorificum, sed obnoxia essent *Flacii* et similium obtreactionibus. Verum quando tuae literae mihi sunt redditae, iam dimidia pars responsionis confecta erat, qua *Heshusium* refutare visum est, non tam consilio quam impetu nescio quo. Tanta est indignitas quae lapides etiam provocaret.

Glaronenses adhuc teneri suspensos nobis molestum est. Verum superbia Moab se ipsam contret. Et certe Deus Cyclopes istos praecipitat, ut aliis machinantes interitum se devoveant. Pendeat illi: nos in fundamento nostro stemus.

De Galliae turbis, ne incerta narrem, quidquam scribere supersedeo. Brevi aliquid. Vale, ornatissime vir et frater ex animo colende. D. *Petrum Martyrem*, D. *Galtherum* et alios symmystas salvos esse cupio. Dominus vos omnes tueatur gubernet ac benedicat. Nos ita periclitamur⁶⁾ singu-

lis momentis ut multi desperent, multi sint anxii, alii rideant. Ergo precibus vestris nos commendamus. Genevae pridie nonas Decembr. 1560.

Iohannes Calvinus tuus.

3286.

GRENEYUS¹⁾ CALVINO.

Narrat qualem statum rerum in itinere invenerit et quid Burdigalae²⁾ timendum et sperandum sit.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 211.)

Observando in Christo patri D. Calvino.

Pax tibi et gratia a Domino Iesu salvatore nostro.

Dum animo volverem meo quid potissimum ad te scriberem, pater in Christo observandissime, alind in praesentiarum occurrit nihil quam ut te gaudii quod a discessu meo percepi facerem participem. Scio enim gaudere te cum gaudentibus, sicut ureris cum his qui uruntur. Ac primum quanta fuerit perfusus animus laetitia hinc concities quod ex quatuor symmystis et collegis meis, qui una mecum se itineri dederant, unus fuerim qui, antequam Burdigalae redderem, fertilissimam messem et segetem viderim omnium ecclesiarum, quibus non potui non aliquid, instantibus qui ibi

3286. 1) *Hist. eccl. I. 220*: En novembre 1559 fut dressée l'Eglise de Chalons, y estant envoyé Ant. Popillon gentil-homme qui s'estoit pieça retiré à Geneve, auquel furent adjoins un surnommé du Pré et Philbert Grené. — *ibid.* 785. (1561) Quant à la ville de Bordeaux l'Eglise reformée y multiplioit infiniment en sorte qu'en peu de temps le nombre s'accroit jusques à environ 7000 personnes, et preschoit on à couvert en deux lieux estans ministres Philbert Grené dit la Fromentee et un surnommé Neufchastel, tous deux personnages de grande doctrine. La première assemblée se fit à S. Laurens en Grave lez Bordeaux en une maison des champs où se trouverent environ 300 personnes etc.

2) iam a. 1551 Evangelici coetus celebrabant Burdigalae, quibus interfuerunt etiam studiosi iuvenes collegii de Guyenne, quorum unus Petrus Souville is praecrat. (Gaulleux, *hist. du collège de Guyenne* P. 1874. p. 240.) A. 1552 et 1556 plures combusti sunt (*Hist. eccl. I. 110*). Ex commentariis Ven. Ministerii Genevensis discimus d. d. 6. Sept. 1557 et 6. Dec. 1558 ministrorum Burdigalam missorum nomina. A. 1558 studiosi illi comoedias agebant quibus pontificia dogmata traducebantur (Gaulleux p. 255.) A. 1560 numerus piorum ad septem millia creverat. Ministros nominat *Hist. eccl. I. 320*, Ronssanes, Jean Voisines, La Fontaine, quorum illi fuga sibi consulere coacti sunt, hic in vincula coniectus fuit.

3) Etiam *Beza* videtur protectionem dissuasisse, vel saltem certis conditionibus subiecisse. De la Planche 375: L'avis de Th. de Beze estoit de faire en toutes sortes que la conclusion de l'assemblée de Fontainebleau touchant les estats (généraux) fust bien assurée et exécutée contre ceux qui jamais ne l'avoient accordée qu'en intention de s'en servir au lieu de s'assubjetir au jugement d'icelle. Mais il n'en fut creu non plus que les autres.

4) Lugdunenses.

5) N. 3275.

6) Sabauda Genevam adoriri gestiente.

erant fratribus, talenti mihi a Deo commissi impartiri. Equidem dum tot nobilissimos coetus mecum deputo, totus prae gaudio gestio et exsilio haec fere somnia ducere quae hisce oculis vidi. Eoquis enim tantam, tam exiguo tempore, in tot tamque diris persecutionibus, Dei benedictionem, non dicam sperare, sed ne cogitare quidem potuisset? Quum vero omnia haec gaudia nobis praelibasset Dominus, credo ne primo tentationum quae postea sequutae sunt impetu frangeremur vel despondere-mus animos, ecce quum appulimus Burdigalae portenta varia tentationum assurgunt. Nam tetrerimi et ferocissimi tres cerberi papistici atrii excubitores, qui instar lerneae hydrae multa capita habent, se nobis offerunt eructantes minas, insidias, flammās. Sed ut salamandram ferunt in mediis vivere ignibus, et ut rubus ille Mosi oblatus licet incensus non consumitur, ita in his omnibus vitam nobis pusillo gregi dedit Dominus, et hactenus mira sua et inaudita gratia nos fovet fovebitque in posterum, in quantum gloriae suae et aedificationi ecclesiae expediet, quidquid inferiores simus omnibus eius misericordiis.

Fusius alia pertractare tibi maioribus negotiis occupato non iuvat. Unum adiciam: quod inutilis non fuerit Dei gratia noster adventus. Fere enim totus grex dissipatus erat deficiente propheta. Pedetentim omnia in meliorem statum erigimus, ita tamen ut, quum non possimus quod volumus, cogamur velle et facere quod possumus. Faxit Dominus ut inchoatum opus perficiatur, quod propediem fore speramus. Ruit enim indies de coelo Satan sicut fulgur, et Deus opus manuum suarum non deseret. Interea nos tuis et totius ecclesiae precibus quam maxime commendatos esse cupimus. Nam nunc animis, nunc precibus, nunc pectore forti opus est. Vale ac plurimum in Christo vale. Datae quarto Decembr. 3)

Ad omnia devinctissimus et paratissimus tibi
in Christo frater et discipulus

Philbertus de la Froumentee, veteri, Philbertus
Greneyus.

3) De anno viz ambigere potes. Patet hanc primam fuisse ex Burdigala scriptam a Greneyo, ergo ante eam quam infra habebis a d. VII. Id. Aug. 1561 datam. Etiam in Bulletin VIII. 78 Greneyus Burdigalae fuisse dicitur iam m. Aug. 1560.

3287.

LAURENTIUS⁴⁾ CALVINO.

Rerum Polonicarum succincta adumbratio quae tamen parum facit ad verum statum ecclesiae dignoscendum. Tranquillitatem in maiori, turbas in minori Polonia, in Bohemia persecutiones regnare affirmat, suppressis ubique nominibus propriis.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupny 268, fol. 77.)

Praeclaro viro pietate et eruditione excellenti D. Ioanni Calvino theologo praestanti Genevae fratri in Christo plurimum observando.

S. P. D. Etsi mirari pietas tua, reverende vir fraterque in Christo observande, fortasse possit quod, ignotus quum sim arduaue necessitate nulla cogar, audeam adire impolito et rudi scripto virum tantum, alioqui multis negotiis occupatum: tamen quum et maiores mei,²⁾ fratres venerandi, olim notitiam optimam literis et colloquiis cum tua fraternitate contraxerunt, atque ex confessione fidei et apologia Vitebergae typis anno D. 1535 edita³⁾ noti sunt, nuper quoque, ut audio, illam familiaritatem fraternam pie et reverenter per missos ad te fratres in memoriam revocarunt atque solidiorem reddiderunt, praeterea quum fama quoque praeclara tuae pietatis in Polonia ex multis scriptis tam publicis quam privatis ecclesiae Christi utilibus mihi nota sit, non temeritatis, verum amicitiae fraternae contrahendae ergo has breves ad tuam reverentiam literas exarandas esse putavi. Non puto itaque tuam pietatem aegre laturam sed boni consulturam me id ausum fuisse.

Praeterito anno, quum rogatus fuero a fratre quodam Gallo, aurifabro in Bohemia, Praga ad vos eunti dederam eidem literas,⁴⁾ in quibus statum ecclesiarum nostrarum in Bohemia sub illa tyrannide Antichristi agentium⁵⁾ ab annis plus minus duodecim ob assidua pericula, certamina persecutionesque quam asperrimas: ubi conventus sacri publici et privati mandatis regiis severissime inhibiti sunt, multi in carceres coniecti, ex quibus aliqui adhuc hodie captivi detinentur,⁶⁾ caeteri proscripti, alii crudeliter trucidati. Quam crucem Dominus Deus nostratibus probandi causa et castigandi, ut pater filiis dilectis, quum imponere dignatus est,

3287. 1) N. 3076.

2) seniores unitatis fratrum.

3) Luthero autore. (Gindely I. 233.)

4) vide not. 1.

5) suppl: descriptis.

6) inter alios multis ab annis senior ille Augusta.

17

in istis literis descripseram latiusve exposueram, atque tali communicatione pia miseriarum communium sarcinam reverendae fraternitati tuae quasi in sinum deposueram, ideo ut nos participes corporis Christi in eiusmodi exercitiis testarer, atque vos ad mutuam commiserationem precesque ardentes, quas nos perpetuo et pro vobis fundimus ad Dominum Deum, excitarem.

Nunc autem quum, ita Deo nostro visum est, a maioribus meis (quorum cura tota unitas, in ministris ecclesiis praeficiendis vigilantium, regitur) mihi pie iniunctum sit, ut loco mutato ex Bohemia discederem in Poloniam maiorem, ut ministros nostrarum ecclesiarum in opere hoc sancto sacrarum concionum et piorum consiliorum in pascendis ovis Dominum nostri Iesu Christi adiuvarem, parui qua debui filiali reverentia. Quapropter nactus occasionem opportunam, nuncium certum et idoneum, virum pium et eruditum D. *Mercurium* Gallum,⁷⁾ praesentium exhibitorum, non potui facere quin de novo reverentiam tuam literis meis alloquerer.

Si igitur statum ecclesiae in Polonia tuae reverentiae describere vellem, quem olim ex aliis notum esse arbitror, atque ex hoc fratre haud dubie optime pietatem tuam intellecturam existimem, supervacaneum esse putavi. Hic enim frater de omnibus te certiore facere poterit, qui et colloquiis et negotiis publicis adhibitus et vocatus intererat. Caeterum ecclesia nostra, quae sicut semper fuit, et adhuc est, pacis et concordiae Christi quam studiosissima (ita enim ipsi ministri verbo Dei instituti alios docere solemus cum divo Paulo: ut si fieri potest quantum in nobis est fratres cum omnibus hominibus in pace vivatis,)⁸⁾ laus sit Deo patri, fruitur meliori quam in Bohemia tranquillitate et libertate. Ecclesia autem nascentis evangelii in minori Polonia in istis initiis et exordiis gravioribus turbis difficultatibusve indies vexatur. Nostri maiores certe non parva opera nec segniter et perfunctorie, verum graviter inde usque a principio confederationis illis succurrere amanter cupiebant: ideo ex animo omnibus piis consiliis et auxiliis eos adjuvare sublevareque conati sunt, imo et hodie eadem promptitudine similia officia fraterna, multa experientia ipsi edocti, praestare in omni loco honeste et decenter parati sunt. Verum varietas consiliorum distractioque animorum plus perturbationis quam aedificationis ecclesiae Christi semper adferre solebat.

Dominus noster Iesus Christus, aeternus pontifex et mediator adsit suae ecclesiae, ac illam spiritu sancto suo regat atque gubernet, faciatque nos

omnes ministros ecclesiae vasa suae misericordiae utilia, efficiatque ut idem dicamus sentiamus et faciamus ad gloriam sui nominis sancti et ecclesiae aedificationem. Amen. Vale, vir venerande, quam felicissime, meque cum fratribus amore pio et fraterno prosequi pergas oro, et si licuerit per negotia vel duobus verbis rescribas. Ex maiori Polonia Ostroroga 4. Decemb. anno Dom. 1560.

R. T. studiosus
Ioannes Laurentius.

3288.

STANCARUS CALVINO ETC.

Dogma suum de Christo secundum solam humanitatem mediator ita commendat et Helvetiis probandum proponit ut orthodoxae fidei de trinitate archissime coniunctum perhibeat, obloquentes Arianos dicat.

(Plura inspeximus apographa Turici in Arch. Plut. VI. Vol. 106, olim Epp. Tom. II. fol. 815 per amanuensem Bullingeri scriptum, ibid. Vol. 116, fol. 3600, Bernae in bibl. civica MSS. theol. 122, fol. 7 et ap. Simlerum Vol. 98.)

Clarissimis viris Wolffgango Musculo Dusano compatri meo, Petro Martyri Italo, Ioanni Calvino et Henrycho Bullingero et collegis Franciscus Stancarus Mantuanus S. in Christo P. D.

Arianam haeresim et Eutychianam, reverendissimi viri mihi quae semper colendissimi fratres in Domino, in hoc regno Poloniae sub nomine vestro a quibusdam sycophantis sparsam esse atque plantatam magno cum dolore vobis significo. Quomodo autem et per quos hoc factum sit ex hoc nuncio, quem ad vos cum reverentia domini nobiles Poloni¹⁾ cum scriptis utriusque partis destinant, facile cognoscetis. Is est *Christophorus* Leopoltanus,²⁾ iuvenis quum pius tum doctus, discipulus meus, qui vos ad plenum de toto negotio instruet. Sed ut paucis totius rei summam vobis aperiam accipite.

Docent hic Ariani, patrem filium et spiritum

3288. 1) Cf. N. 3273. Maxime Stan. Myscovicum innuere videtur.

2) An sub hoc nomine Trecius veniebat? Fuit is postea rector scholae Cracoviensis et Trinitariorum hyperaspistes in conventu Petricoviensi 1565 et Sendomiriensi 1570 (Lubien. 202.) (Cf. epistolam modo laudatam. Trecium laudat Noster in Ep. ad Polonos. Apr. 1563. Opp. IX. 645.

7) Cf. N. 3255.

8) Rom. 12, 18.

sanctum non unum esse deum sed tres deos, ita a se invicem separatos ut tres homines a se invicem³⁾ separati sunt, et hos tres deos tres esse substantias, tres voluntates, et tres operationes⁴⁾ separatas, ut tres spiritus separatos: ut in historia quam ad vos mittimus, et clarius et distinctius videbitis. Filium praeterea Dei, Dominum nostrum Iesum Christum, minorem esse patre in divina natura vel secundum divinitatem et secundum eandem fuisse sine principio, id est ab aeterno, et esse et futurum esse i. e. sine fine, sacerdotem pontificem et mediatorem, secundum humanitatem vero victimam et sacrificium. Hanc fidem, vel potius has haereses et deliria, imo blasphemias, vestras esse dicunt et clamant, quom publicè tum privatim, vos esse secum foedere iunctos in hac doctrina, qua multos sub nomine vestro fascinarunt et corruperunt.

Et quum nos ostenderimus ex scriptis vestris editis⁵⁾ vos non ita sentire, sed recte cum orthodoxa et catholica ecclesia, illi contra ostendunt nescio quas literas, tam impressas⁶⁾ quam manu scriptas⁷⁾ a vobis ut dicunt profectas, quae diversum sentire videntur, et palam dicunt, vos hanc doctrinam de trinitate et mediatore, quam in libris vestris impressis⁸⁾ habetis, recantasse et retractasse: quod nobis persuaderi nulla ratione potest. Dixerunt et isti Ariani, se aliquoties confessionem hanc fidei suae ad vos misisse, et a vobis approbatam esse, quod nos nullo pacto credimus. His itaque suis fallaciis et mendaciis aures nonnullorum nobilium et ministrorum tam in Minori et Maiori Polonia quam in Lithuania, Russia et alibi hac persuasionem repleverunt ut vix eradicari poterit.⁹⁾ Et hoc totum sub nomine vestro et doctrina vestra factum est.

Ego vero, quum me eorum furoribus vocatus opposuerim, tyrannice per synodum (ut in historia videbitis) ab eis proscriptus sum¹⁰⁾ cum tribus baccalaureis, et animam meam quaerunt. Defendo enim hanc doctrinam et fidem catholicam de trinitate et mediatore, quam ex verbo Dei totus orbis non semel recepit et approbavit, et recipit et approbat: nempe patrem filium et spiritum sanctum esse unum solum et verum Deum, unius essentiae, unius voluntatis et unius operationis, Dominumque nostrum Iesum Christum, verum Deum et verum hominem, esse

pontificem sacerdotem et mediatorem nostrum secundum humanitatem tantum, secundum divinitatem vero cum patre et spiritu sancto et sacerdotii et pontificatus atque mediationis autorem esse, ut in sexta synodo Constantinopolitana actione 4. 8. 10. 16 et 18 aperte habetur.

En paucis, clarissimi viri, summam totius rei vobis perstrinxi. Superest ut vos pro vestra in Deum fide et pietate, et honore et dignitate vestra, ita clare diserte et perspicue ad istos probos viros nobiles Polonos de hoc toto negotio rescribatis ut certiores fiant, et ne in ambiguo versentur. Non enim ego et alii de integritate fidei vestrae dubitamus: absit! Neque quod ignoremus quidnam sit credendum quidve reiiciendum eo ad vos scribimus. Minime. Sed quidquid facimus et scribendo et mittendo ad vos, hoc totum facimus ut quibusdam simplicibus et infirmis hominibus, tam nobilibus quam ministris, qui pietatibus vestris maxime fidunt, succurramus. Nam nobis nullam prorsus fidem adhibent: adeo ab istis Arianis fascinati sunt.

Quo vobis vero laborem minueremus, quamvis vos esse promptos et paratos ad has et alias quaestiones extricandas minime dubitemus, tamen et nostram et vestram super his duobus articulis sententiam et autoritates in unum collegimus et ad vos mittimus, ut facilius et citius nuncium nostrum remittere et respondere possitis. Rogamus itaque vos et reverenter a vobis petimus ut non gravemini vestram nobis scribere sententiam,¹¹⁾ an illorum scilicet Arianorum, vel nostram de trinitate et mediatore fidem approbetis. Nullum enim datur medium. Idque a vobis fieri postulamus propter illos, ut diximus, simplices, qui vobis¹²⁾ adhaerent. Vestrum praeterea est et fidem vestram, quam in scriptis vestris impressis habetis, et honorem vestrum defendere contra istos Arianos qui sub nomine vestro has haereses sparserunt et spargunt in contumeliam totius sanctissimae trinitatis et ruinam catholicae fidei et animarum perditionem. Quod si hoc feceritis, sicuti firmiter vos facturos speramus, magno sacrificio¹³⁾ sanctam trinitatem cohonestabitis, et istos probos viros infirmos lucrabimini Christo, et nobis omnibus rem pergratam sanitatem et pacem harum ecclesiarum procurantes facietis. Nos vicissim vobis, quacunque in re poterimus, hanc gratiam pro hoc beneficio rependere studebimus. Valete in Domino Iesu, fratres colendissimi, Deumque pro nobis orate ut nos ab haereticis et haeresibus liberet et has ecclesias sanitati catholicae fidei restituat.

3) invicem om. 116.

4) opiniones 116.

5) *Miseris audaciam viri Calvinum in suas partes trahentis.*

6) Cf. Prolegg. IX. 34. *Hinc forte effeceris primum scriptum iam a. 1561 Ianuar. typis editum fuisse.*

7) N. 3208 etc.

8) impressam 116.

9) 116 emendat.

10) *Pinczoviae* 22. Nov. 1559. (*Lubien.* 148.)

11) *Quod factum est m. Martio 1561.*

12) nobis 116. *Bern.*

13) 106 et *Bern.* a prima manu. *Corrigi vero: beneficio et sic 116.*

Datum Dubiczii ¹⁴⁾ 4. Decembris anno Domini 1560. ¹⁵⁾

Pietatibus vestris addictus
Franciscus Stancarus Mantuanus

3289.

FARGANUS ¹⁾ CALVINO.

Per aliquod tempus ecclesia Bituricensis in discrimine versata nunc satis bene habet. Consilium petit de baptismo a papistis accipiendo.

(Ex autographo Cod. Genev. 109, fol. 218.)

A Monsieur Monsieur despeville
ou il sera. (de Bourges)

Nuncius Pictaviensis qui proxime hac praetereans uxorem D. Iacobi isthuc deduxit mihi iniuriam fecit. Quo enim die huc pervenit me sub horam sextam pomeridianam convenit. Sexta mihi ad oppidanos nostros properandum erat: me enim iam utrobique esse oportet, quoniam deest qui illic vices meas gerat. Itaque cum nuncio haud diu esse licuit. Postridie sub auroram indo reversus de homine inquisivi: per unum et alterum nuncium ad me venire rogavi: pollicitus est venturum. Itaque scriptis ad te literis ad nonam usque expectavi. Verum sub nonam sine meis literis discessit, quod graviter tuli. Ad te vero scribebam nihil aliud quam toto eo quo hic egi tempore haud mihi tantum laboris sustinendum fuisse quam 20 illis diebus, auditis videlicet quos scis rumoribus. ²⁾ Ita

14) Ibi iam a. 1550 Albertus quidam Stancari assecra ap. Stam. Stadnicium, adeoque ipse Stancarus hospitio exceptus dicitur. (Orichov. Annal. III. f. 1515 ap. Salig. II. 581.) Stadnicus inter primos nominatur qui in Polonia evangelio nomen dederunt. (Lubien. 35.) Vide etiam Regenvolsce. ap. Bayle et Heberle in Tüb. ZS. 1840. p. 155.

15) Hoc anno, die 15 Sept. in Synodo Wladislaviensi Sylnickus in Helvetiam missus ex minore Polonia in causa Stancari responsa protulit Vireti, Bezae et P. Martyris. Quibus praelectis Cruciger opinatus est Stancari doctrinam damnam esse. Sed nobiles nonnulli sese opposuerunt, neminem damnandum esse dicentes antequam ei causam dicendi facultas concessa fuerit. Fortassis haec fuit Stancaro occasio hanc epistolam scribendi. (Gindely I. 416.)

3289. 1) Vir ignotus. Cogitavimus de ministro Biturigum Martino de Argues cuius forte nomen ita mutatum fuerit pro more istum. Diutius ibi iam degere se dicit autor, quod in Martimum cadit qui a. 1556 eo missus fuerat.

2) Si de Ambosiano tumultu id sumendum esset, sane

enim alii refrigescabant, alii recedebant, alii deficiebant, ut excitandi, attrahendi, adducendi ac retinendi mihi fuerint. Postea vero acceptis tuis literis, ³⁾ ob quas immortales gratias tibi agimus, ita affecti sumus, ac divino quodam afflatu erecti, ut modo Dei beneficio ita stemus, ut etiam, quod admiror, accrescamus. Palpitantes quidem, attamen perseverantes, quod certe mihi argumento est, ut etiam antea ad te scripsi, ⁴⁾ nos manu Domini mirabiliter agitari et regi, adeo ut, nisi quid immanitas tyrannorum recruderit, nos perseveraturos sperem. Quod ut fiat nos precibus apud Dominum iuvetis obsecramus, literisque quum tuto licebit excitetis. Unum te unice rogo ad me scribas: quomodo me habiturus sim erga quosdam qui liberos suos Antichristi baptismo baptisandos curarunt, quum tamen uterque parens ex nostris esset. Scito enim nos coenam Domini non celebraturos donec a te eius rei responsum accepero, idque categorice, non ut soles: credo quidem eos ad quandam poenitentiam flecti posse. Verum si eo pacto admittantur video tandem poenitentiae formam in fabulam abituram. Iam enim tres id mali commiserunt quos ego a coena nec arcere nec admittere audeo donec a te amplius institutus fuero. Quod ut quam citissime poteris facias obsecro. ⁵⁾ Vale carissime pater, nostrique saepe memento: reliquos patres ac fratres humanissime saluto. Vale. 6. Decemb. Tui vestrique studiosissimus atque obsequentissimus.

Mart. Farganus.

3290.

STADNICIUS CALVINO ETC.

Idem argumentum tractatur atque in Stancari epistola et passim fere iisdem verbis neque dubium est quin sub huius nobilis viri patroni sui persona ipse Stancarus cramben suam recoquat.

(Exstat in iisdem codicibus ac praecedens Stancari, ita quidem ut in aliis eandem sequatur, in aliis ei anteponatur. Etiam ordo nominum in inscriptione variat. Nos ubique sequimur Cod. Turic. 106.)

m. Decembri vetus illa historia erat, quae sequuntur tamen talem catastrophem praecessisse ostendunt. Et plures literae interea scriptae fuisse videntur.

3) deperditis.

4) nullae eius praeterea exstant.

5) Peculiare consilium de hac quaestione non exstat.

Reverendissimis atque clarissimis viris Ioanni Calvino, Heinricho Bullingero, Petro Martyri, Wolfgango Musculo et Lausannensis ecclesiae fratribus et amicis suis carissimis S. P. D.

Quum a revelato evangelio, viri doctissimi, in hac nostra Polonia ecclesias nostras precibus nobilium virorum Franciscus *Stancarus* Mantuanus, qui nunc est in iurisdictione mea, initio reformasset in vera doctrina et confessione Christi, pace caritateque christiana, magno cum gaudio spiritus permanentes Deum unanimes celebrabamus. Ingens tum gratulatio piorum omnium, et quotidiana ad puram religionem accessio, contra vero pontificiorum de regno ipsorum ruituro magna trepidatio exorta est. Sed ecce per absentiam *Stancari* nonnulli ex ministris nostris doctrinam de trinitate et mediatore Christo Domino, primum quidem clam et apud paucos, deinde palam et apud omnes perturbare et corrumpere conati sunt: id quod sane effecerunt. Posteaquam vero *Stancarus* vocatus in Poloniam reversus esset, et contaminatam doctrinam de his duobus articulis atque etiam alia mala animadvertisset, dedit operam ut ecclesias ad pristinam et catholicam fidem revocaret. Verum isti, novarum rerum gloriae atque dominandi cupidi, adversus *Stancarum* insurgunt, clamantes indignum esse ut in oculis nostris versetur. Unde ex ecclesiis ipsum eiecerunt et inhumaniter proscripserunt, quemadmodum ex scriptis ipsius *Stancari*, quae ad vos per nuncium nostrum *Christophorum* P. 1) Leopoltanum mittimus, cognoscetis. Quo quidem schismate pontificii recreati regnum suum stabile fore gaudent, vires et animus adversus nos recolligit, atque ita, dum nos a nobis invicem consumi vident, magna cum laetitia triumphos ducunt, quo fit ut miserabilis sit status ecclesiarum nostrarum.

His tantis malis remedium adhibere cum nonnullis viris piis et prudentibus saepe laboravi: videlicet ut pax et concordia inter ipsos et *Stancarum* revocari possit. Et quoniam scripta vestra tantam apud nos auctoritatem obtinuerunt ut plerique piaculum esse putent ab eis quam minimum dissentire, conatus sum, quantum poteram ostendere, non solum veteres verum etiam vos in scriptis vestris eadem quae et *Stancarus* de trinitate et mediatore docere. Illi prolatis in medium quibusdam literis sub nomine vestro impressis, et quodam libello Philippi Melanthonis 2) confessioneque *Helti* 3) vos non aliter

quam ibi scriptum esset de trinitate et mediatore sentire audacter affirmant. Id quod nobis nulla prorsus ratione persuaderi potest. Videmus enim et literas illas et alia scripta memorata scriptis vestris plane ex diametro esse contraria. Incredibile, inquam, nobis videtur ut credamus vos tale aliquid scripsisse quod doctrinae vestrae, quam de trinitate et mediatore in libris vestris nihil plane a verbo Dei et orthodoxa ecclesia discentes tradidistis, repugnaret, vosque a pristina doctrina defecisse argueret. Tametsi quidam ex adversariis *Stancari* hos sparserint rumores: Deum videlicet propter peccata nostra hoc mysterium de trinitate occultasse maioribus nostris, nunc vero primum per gratiam vobis et aliis sanctis suis revelasse, ac propterea vos de hoc trinitatis articulo simulque etiam mediatoris veterem doctrinam retractasse. Quod de vobis ut credamur, tametsi (ut dixi) nulla ratione possumus adduci, imo vero etiamsi totus mundus hic periclitetur nobis in ea mediatoris fide, quam et *Stancarus* docet et vos libris vestris profiteamini, standum esse persuasum habeamus: tamen ut nonnullis infirmis et simplicibus, qui ab auctoritate literarum vestrarum quarum superius facta est mentio pendent, satisfaciamus, hunc nostrum nuncium ad vos mittimus, ut scilicet a vobis de tota illa re certiores efficiamur. Vos inquam, viri clarissimi, quorum nomen apud nos celeberrimum est, maiorem in modum petimus velitis perscribere ad nos, num doctrinam de trinitate et mediatore, quae in libris vestris impressis habetur, illis literis retractaveritis nec ne, hoc est, num adhuc cum veteri ecclesia credatis, patrem filium et spiritum sanctum esse unum Deum, unam essentiam vel substantiam trium personarum, unam voluntatem et unam operationem: et Christum Dominum esse mediatorem secundum humanitatem et non secundum divinitatem, hoc est, Christum orare, supplicare, intercedere et id genus reliqua facere secundum humanam naturam et non divinam, ut in vestris libris videre est, nec ne. Hanc enim veterem et veram doctrinam isti novarum rerum studiosi nomine et auctoritate vestra damnant et ter maledictam vociferantur. Quam quidem doctrinam ipsorum tum ex nostro nuncio, tum ex libris *Stancari* planius intelligetis, atque etiam artem in ea promovenda cognoscetis. Si quidem hoc tempore iam non tam libere et clare his articulis, sicuti ab initio fecerunt, contradicunt, neque sibi satis constant, ut plane confusos esse appareat. Nam ubi *Stancarus* sese illis opposuit, obfirmato et pertinaci animo cedere nolebant: nunc vero pudore et conscientia male causae fraenati, uti ego suspicor, coeperunt mutare formas loquendi. Antea enim quidam illorum nescio quid de tribus diis, tribus voluntatibus, tribus operationibus in aures nonnullorum sensim insinuebant, symbolum Nicaenum reiiciebant, symbolum vero

3290. 1) Hac litera P. peripateticum notari auctor est Simlerus, penes quem huius notitiae fides esto.

2) Plura eius exstant consilia huc spectantia. (Schmidt, Mel. 566.)

3) Quum *Stancari* doctrina in Transylvania animos hominum turbaret, ministri confessionem ediderunt de Christo Θεανθρώπῳ et mediatore, cuius auctor fuit Casp. Helt, Clausenburgensis. Impressa fuit Witteb. 1555. (Salig II. 834.)

Athanasii symbolum Sathanasii appellabant: nunc autem unum Deum se confiteri dicunt et haec ipsa symbola recipiunt. Sed tamen nescio quid obscuri de personis docent et filium Dei minorem esse patre etiam in divina natura tradunt, in eademque ipsum orantem supplicantem et intercedentem pro nobis apud Deum patrem faciunt, ut ex scriptis illorum et *Stancari*, quae vobis nuncius noster exhibebit, cognoscetis. Quamobrem, viri clarissimi, iterum atque iterum maximo studio rogamus ut de iis rebus omnibus vestram ad nos clare et perspicue dilucideque perscribatis sententiam. Quod vos pro vestra humanitate et in ecclesiam Dei singulari studio libenter facturos confidimus. Nos vero omnibus nostris officiis dignitatibus vestris gratificari studebimus. Dubieczii 10. Decembris anno 1560.

Stanislaus M. Stadnicus.
de Zmigrod *) in Dubieczkii haeres.

3291.

CALVINUS SULZERO.

Marbuzii mors et elogium. Successoris eius commendatio. Gallicana negotia. Navarreni mollities. Condacii vincula. Regis mors.

(Describimus exemplar Cod. Genev. 107^a, fol. 228. Alia repertum in Cod. 107^b, fol. 73, Bernae Cod. VI. 880. Simler. V. 98. Versionem anglicam IV. 150.)

Nobis quoque valde tristis fuit nuncius de morte optimi fratris Petri *Marbuzii*,¹⁾ cuius perspecta fuit claris experimentis integritas et sincerum aedificandae ecclesiae studium. Non passim reperiuntur similes. Etsi enim multi plus satis cupide se ingerunt, paucis tamen suppetit facultas quae confidentiae respondeat. Rarissimae autem sunt virtutes, pietas, ardor zeli, et constantia quae tamen praecipue idoneos reddunt ministros. Verum Deus ecclesiae illius misertus, successorem²⁾ nobis ad manum dedit

4) Sic 106. Zungrod S. In caeteris lectio dubia. Etiam in altero nomine variant codices ita quidem ut in ipso C. 106, ut vides, sibi non constet scriptura.

3291. 1) Cf. N. 3219. Anglus Marbusium dicit et oppidum S. Mariae comitatui Mombelgardensi tribuit.

2) Drion p. 14 ss. ipse de nomine satis incerta tradit: Me. Renard Ban ou Bau, dans le livre consistorial de Ste.

qui mortui desiderium leniat, quia nulla in parte, ut speramus, erit inferior. Nam praeter alias dotes, singularis semper cognita fuit in homine et simplicitas et probitas. Itaque certo confido pastori germanico³⁾ non minus commodum et iucundum quam fidum adiutorem fore, et quantum ex illius literis cognovi, ipse vicissim fratri manum auxiliarem porriget ut pio sanctoque consensu ad promovendum Christi regnum strenue incumbant.

Caeterum binas abs te literas non ita pridem accepi. Responsurus eram per *Osvaldum*, civem vestrum, qui priores attulerat: sed quum hilariter nobiscum in transitu coenasset, biduo post allatum est crus sibi fregisse in itinere.

De rebus Gallicis hoc tantum habeo scribendum. Quum Rex *Navarrae* praeclaram spem magni animi et constantiae fecisset, repente mutato consilio in aulam fuisse profectum, ubi statim primo adventu frater eius in arctam custodiam coniectus est.⁴⁾ Semper mea et *Bezae* consilia laudavit, quae certe et tuta erant, nec minus ex dignitate quam in privatum eius commodum et totius ecclesiae salutem. Semper enim volumus tam eius amplitudini esse consultum quam cavere ne gutta ulla sanguinis funderetur, et rationes sic erant compositae ut absque vi et motu adversarios subigeret. Sed quum natura sit mollis et pusilli animi, partim fallacibus promissis deceptus est, partim sibi ipse imposuit, quia nunquam fore timuit quod omnes videbant, ut auderent *Guisiani* eius fratri manum iniicere. Postquam vero huc temeritatis prolapsi sunt, crevit eorum insolentia. Vix enim exprimi potest quam violentem in medio sinu Galliae grassati sint. Caeterum quum tam impetuoso furore omnes fere essent conterriti et maior pars tanquam exanimis iaceret, ecce iterum praeter spem ac subito affulsit Dei manus. Mors enim pueri Regis,⁵⁾ cuius vulgatum apud vos esse rumorem non dubito, magnam rerum omnium mutationem afferat necesse est. Vale, eximio vir et venerande frater. Dominus tibi semper adsit, te gubernet, tueatur donisque omnibus indies locu-

Marie, Arnolphe Bancus dans un document de 1561. Il fut prêté par l'église de Nîmes (*Borrel, hist. de l'égl. de Nîmes, nomen hoc non habet*) *Arnoldum*, s. *Arnulphum Bancum iam antea obvium habuimus Lausannae. Hic a coetu Gallicano Francfordiensi m. Nov. 1561 senatui propositus est qui Perrucello succederet.* (*Erkf. Rel. Hdl. II. Beil. n. 87.*)

3) *Petro Hockero s. Hogero lutherano. Sub auspiciis Egenolfi a Rappolstein duae illae ecclesiae concordiam tractatu quodam sanxerunt.* (*Drion p. 17.*)

4) prid. Cal. Nov. (*Castelnau p. 52. Le Laboureur note 512, de la Planche 380. Popelinière fol. 213.*)

5) *Francisci II. qui ex apostemate cerebri mortuus est nonis Dec. (de la Place 76, Hist. eccl. II. 400) non postridie Idus ut habet de la Planche 418. De morbo letali adeas Popelinière fol. 219 v. Thuan. I. 23. II. 700. 834.*

pletet. Collegae mei te plurimum salutant in primis *Viretus* et *Beza*. Tuis etiam plurimam, meo nomine, salutem dici cupio.⁶⁾

3292.

CALVINUS HOGGERO.¹⁾

Commendat ei Marbutii successorem.

(Sequitur praecedentem in quatuor supra laudatis codicibus. Anglus non habet.)

Magnam certe iacturam fecit paupercula ecclesiae linguae nostrae quae in Valle Mariana peregrinatur, in morte fratris nostri Petri *Marbutii* qui et fideliter studuit Christo servire et cordate munus suum exsequi. Hunc probi hominis zelum tibi, optime frater, placuisse gaudeo, et post eius mortem abs te laudari. Quanta sit bonorum pastorum penuria non absque magno dolore cogito. In paucis reperitur doctrina cum iudicio coniuncta, verum rarior est virtus integritas. Non abs re igitur tristis et luctuosa nobis est mors eius hominis quem experti sumus et sanae doctrinae et magnae sinceritatis et, quod summam laudem continet, in cursu vocationis suae constantem. Quoniam vero hinc a nobis petitus est successor, hunc fratrem elegimus qui, ut speramus, nulla in parte erit inferior. Plus erit in recessu, quam prima fronte ostendat. Quum duae ecclesiae diversis in locis²⁾ eum expeterent, quoniam magni momenti esse duximus illam ecclesiolam, cui Satan undique vel insidiis vel aperta vi infestus est, conservari, spoliari alios maluimus quam tantae necessitati remedium negari. Te autem rogo et vehementer obtestor ut tua opera, consilio et autoritate pia eius studia rectosque conatus adiuves. Magis et magis experiendo cognosces hominem esse placidum et ingenuum. Vale, carissime frater et colende symmysta. Dominus tibi semper adsit, te gubernet ac tueatur. Collegae mei tibi omnes multam salutem precantur.³⁾

6) *Diem adscribit S. 11. Dec.*

3292. 1) *Petrum Hockerum dicit Roehrich (Mith. II. 105) qui tamen accuratiora de eo non habet, quum dicat eum iam ante a. 1563 in valle Leberana ministerio functum. Drion p. 17 sistit eum ibidem ad d. 8. Iun. 1561 quo consensio supra memorata sancita fuit. Vides eum iam antea adfuisse.*

2) *Vide quae ad praecedentem annotavimus. Hic vel de Nemausensi vel de Francofordiensis cogitandum, vel de utraque*

3) *Eodem die scriptam fuisse ac praecedentem non est quod dubites. Quem etiam Simlerus adscribit.*

3293.

CALVINUS STURMIO.

Post inopinam regis mortem quid sperandum, quid faciendum docet, sed de sano plurimorum iudicio dubitat.

(Cod. Genev. 107^a, fol. 229, Cod. 107^b, fol. 74, Cod. Bern. VI. 887, Cod. Simleri 98. -- Anglus. p. 152.)

S. Ecquid unquam legisti vel audivisti Reguli morte oportunius? Nullum erat extremis malis remedium, quum repente apparuit e coelo Deus et qui patris oculum confixerat filii auriculam percussit. Tantum vereor ne quorundam laetitia,¹⁾ dum se nimis effundit, spem melioris status praecipitet. Vix enim credas quam inconsiderate multi exsultent adeoque lasciviant. Volunt orbem momento convertere et quia eorum stultitiae non obsequor meam segnitiam accusant. Mihi vero satis est meam sedulitatem Deo probari atque etiam plus satis testatam esse aequis et moderatis hominibus, paucis quidem illis, sed quorum tacita iudicia praefero multitudinis clamoribus. Cuperent me tumultuarie agere cum *Varrano*,²⁾ quasi vero, etiamsi cordatissimus omnium foret ac maxime strenuus, in eius arbitrio situm sit praestare quod praepostere flagitant. Ego vero sic alienus sum ab hac festinatione, ut haec non parva fuerit gaudii accessio, fratrem illius noluisse carcere egredi.³⁾ Iam ante consilium illud dederam quo magis gaudeo, venisse illis ultro in mentem quod utile factu censueram. At certe hoc optimum erit ad opprimendos hostes compendium,

3293. 1) La reine Catherine mesme n'en fut point fâchée à cause que son credit diminuoit et qu'elle commençoit à se défier du cardinal de Lorraine qui faisoit gouverner le Roy par la reine Marie sa nièce. (*Le Laboureur, notes sur les Mém. de Castelnau p. 521.*) Les Haguénots ne se purent empêcher d'en témoigner une joye si publique qu'ils en firent courir sans respect des vers et des libelles. (*ib. 522. de Thou l. 26. II. 835.*) Quant à ces vers voyez le N. suivant.

2) Quem statim Regina mater demulsit, concessa titulo Locumtenentis generalis regni, ne ipsam tutelam regis et gubernationem appeteret. (*De la Planche 415 ss. Popelinière f. 221. Thuan. 837.*)

3) De la Place 76: le Sr. prince ne vouloit sortir sans scavoir qui estoit sa partie et par l'ordonnance de qui il avoit esté constitué prisonnier: mais chascun rejettoit le tout sur le roy defunt. *Popelinière f. 222 v.:* Bien que le Roy fust decedé au nom duquel le Prince avoit esté fait prisonnier fut encor neantmoins arresté pendant dix jours. Aussi qu'il vouloit sortir (*etc. ut supra*). Et ainsi qu'il partit aiant esté avisé qu'il iroit tenir prison en l'une des maisons du Roy son frere: ceux de la garde luy dirent qu'ils estoient nez ses serviteurs et qu'ils ne luy estoient pas donnez pour le garder, mais pour le servir et accompagner ou il voudroit. Ainsi s'en alla rendre prisonnier à Ham, puis à la Fere en Picardie. (*De Thou 836.*)

si causa cognita victor discedat, quando hoc absoluto illos damnari necesse est. Adde quod certo praeiudicio recreantur pii omnes. Iam quia veterator qui pietati minime est amicus in partes tarhendus erit, neque fieri aliter potest, tardiores erunt progressus. Itaque in rebus perplexis hoc tantum initio impetrari volunt ut qui domo profugi sunt et facultatibus spoliati statum suum recuperent. Deinde ut liberum sit piis Dei cultoribus ab inquinamentis abstinere et domesticos habere conventus ad Deum invocandum. Si cesset omnis saevitia et tollatur periculi metus, sequetur brevi mirabilis conversio. Verum hoc non omnibus persuadeo, quorum maior pars turbulento impetu ruit. Simul tamen ac de sua voluntate me certiores fecerit *Varanus*, pergam ut coepi in eo stimulando. Quod tentandum censebas, nunc maturum non est. Vale, ornatissime vir et mihi honorande. Dominus tibi semper adsit, teque omni genere benedictionum locupletet. Saltem precor omnibus amicis. 16. Dec. 1560.

3294.

BEZAE CARMEN. ¹⁾

(Ex Archivis Cassellanis edidit Schmidt, Sturm. p. 105. Habet tamen iam De la Place, Comm. de l'état de la rel. p. 77 sed sine nomine Auctoris.²⁾ Adscribit etiam Anglus versionem suam ep. praecedentis, sed omissis quatuor primis versibus. Ipsam epistolam Bezae ad Sturmium ex qua textum authenticum describimus, leges infra ad 7. Mart. 1561.)

Ad huius temporis monarchas
 πορτεπτικόν carmen Nathanaelis Nesicii.

Consiliis Christum oppugnans et fraudibus ingens
 Regum ille terror Carolus,
 Ipsis ridiculus pueris, furiosus et excors
 Totus repente concidit.³⁾
 Tuque Henrice, malis dum consultoribus utens
 Sitis piorum sanguinem,
 Ipse tuo vecors inopina caede preemptus
 Terram imbuisti sanguine.

3294. 1) Cf. omnino praeced. not. 1.

2) Non longtemps apres furent divulgués quelques vers latins faicts sur la mort dudit roy François, du roy Henry son pere et de l'empereur Charles cinquiesme, qui m'ont semblé estre dignes de memoire et d'estre conservés à la posterité, lesquels pourtant j'ay voulu icy adionster.

3) corrui (*La Place*).

Henrici deinceps sectans vestigia patris
 Franciscus infelix puer,
 Clamantem ⁴⁾ Christum surda dum negligit aure
 Aure putrefacta corrui.
 Versuti, fatui, surdi, haec spectacula, reges,
 Vos sapere vel mori iubent.⁵⁾

3295.

HOLBRACUS CALVINO.

Gratias agit de consilio in certo quodam negotio ipsis dato. Laetissima ex Scotia nunciat et suum coetum a Lutheranis non amplius turbatum iri sibi candide persuadet.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 122.)

Clarissimo pietatis et doctrinae nomine viro
 D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori.
 Genevae.

S. Tibi inprimis, vir clarissime, nec non caeteris tuis collegis immensas ago gratias omnium nostri presbyterii fratrum nomine, quod tam sedulo de iis quae ad causam *Nicasii* ¹⁾ spectant nos admonere studueris. Quod ad nos attinet nostrum officium non est negligendum. Confido autem Domini spiritu in hoc negotio nos ita gubernatum iri ut nil facturi simus cuius postea pigeat poeniteatve.

De rebus Gallicis non est quod ad vos scribamus. Non deest piis et cordatis quod agant: verendum est ne novi et periculosi motus exsistant, quod si Dominus volet, ut suam ecclesiam et pios omnes protegat, rogandus est. Hodie intellexi ex D. *Muntio* ²⁾ se quaternis iisque consentientibus literis nuper ex Anglia ad illum missis, certiorum factum papatum in tota Scotia funditus eversum esse, ³⁾ et Scotos nunc habere insignem et splendidam legationem Londini.

Status nostrae ecclesiae satis tranquillus est, et si quis metus forsitan esset ne nostri concives pro controversia sacramentaria nos exagitare velint, adversus illum, spem nobis facit Electoris *Palatini*

4) Clementem praebet Anglus.

5) Vos: sic legendum, non: vel, ut habet Anglus. Alioquin sententia minus bene sibi constare videtur.

3295. 1) nobis ignotam.

2) N. 3227.

3) ex auctoritate comitiorum regni m. Augusto congregatorum. (Weber II. 575.)

constantia et diligentia in asserenda et promovenda puriore doctrina. Deus et pater Domini nostri Iesu Christi vos omnes conservet spiritu suo regat et benedicat. Vale, vir ornatissime et pater mihi observande.

Argentinae 18. Decembr. 1560.

Gulielmus Holbrachus
tuus.

3296.

STURMIUS ALBASPINAE.

Commendat Schenckbecherum.

(Ex Archivis Thomanis Autograph.)

A Monseigneur Monseigneur Le President du *Lau-
bespine. ¹⁾

Posteaquam audiavi praesidem te factum fuisse consilii regii, sane ut debui gavisus sum eum virum ad huiusmodi honorem evectum esset * qui illo honore esset dignissimus. Tum etiam laetabar posse fortassis me istic habere cuius ope et consilio et autoritate et patrocinio in regiis negotiis uterer. Et si tempus unquam fuit quo huiusmodi viro opus habui in hac tanta hominis ingratissimi incuria et in hac destitutione amicorum et patronorum qui mortem obierunt, hoc certe ipsum est, quemadmodum ex *Schenckbechero*, ²⁾ qui has reddidit, cognosces. Sed duo sunt quae in hoc tempore postulo. Unum vestra causa, ut *Schenckbechero* adsis in ea causa explicanda, quae mihi certe non solum ad utilitatem sed etiam ad necessitudinem regni vestri videtur pertinere. Permagni enim refert ut res explicentur et ut intelligantur: deinde ut grati sint qui eas adferunt. Alterum ad me quidem pertinet, ut mihi consilium des: sed tamen si mea aliqua fuit aliquando opus opera, aut esse potest in vestris rationibus, pertinet etiam ad vestras rationes, me in mea causa, quae honoris et existimationis est, adiuvare. Haec duo ut facias te maximo opere oro et ob-

3296. 1) Claude de l'Aubespine Seigneur de Hauterive secrétaire d'état.

2) Ioannes Schenckbecher a creditoribus regis et principum Lutetiam missus ut de pecunia recuperanda ageret. Vir cuius memoria etiamnum Argentorati viget, quia testamento quidquid possidebat, domum et rem familiarem, ad pios usus destinavit.

Calvini opera. Vol. XVIII.

seco. Scripsissem etiam hac de re ad fratrem D. *Lobespinum*, si adesse scirem, sed, ut video in subscriptione Reginae literarum, non est: itaque pro fratre absente praesentis fratris benevolentiam implo-ro et opem postulo. Vale. Argentorati pridie Natalis Domini 1561. ³⁾

Dignitatis tuae studiosissimus
Ioan. Sturmius.

3297.

STURMIUS REGI NAVARRAE.

Commendat Schenckbecherum.

(Ex autographo Archiv. Thoman. Argentor.)

A Roy de Navarre.

Serenissime Rex: Clementissime Domine.

Maiestati vestrae scriberem saepius et pluribus de rebus, si scirem tam esse gratum Maiestati vestrae meas literas legere quam mihi iucundum vestrae Maiestati eas conficere. Itaque scribo rarius, et tum quum puto aliquid singulariter pertinere ad regni Galliae tranquillitatem: ut haec est causa quamobrem *Schenckbecherum* mitto, cui oro Maiestatem vestram ut aequae atque mihi fidem habeat, neque fidem solum habeat, sed etiam clementer et benigne excipiat. Non habeo hoc tempore hominem apud me neque mihi magis fidum, neque regni Galliae magis cupidum. Deum oro ut Reges, Reginam, regnum, populos salvos, incolumes, fortunatos atque prosperos conservet atque amplifcet. Argentorati pridie Natalis Christi 1561.

Serenissimae Maiestatis vestrae
studiosissimus famulus
Ioannes Sturmius.

3298.

STURMIUS REGINAE CATHARINAE.

Ad eadem negotia a Schenckbechero tractanda pertinet.

3) Sturmius ut vides annum a Natalibus incipiebat.

(Apographon Arch. Thoman. sine inscriptione et subscriptione.)

Christianissima Regina, Serenissima Princeps, Clementissima Domina. *Rambulletus*¹⁾ mihi Maiestatis vestrae literas reddidit, sed de Marchionibus²⁾ nihil vel interrogavit vel respondit. Quum ego causam suspicarer quam Maiestas vestra intelliget ex eo qui has reddidit Ioanne *Schenckbecher*o, nolui esse importunus et cogitavi officium verecundiae praestandum esse, et in alienas actiones neque invadere neque memet insinuare. Partium studia et famulorum dissensiones in Principum atque monarcharum consiliis aliquid auxilii adferunt, ad explorandum atque probandum familiae animum, sed plura et maiora pariunt detrimenta cuius rei exempla aliquot adferre possem si id putarem esse necessarium. Causam quamobrem Ioan. *Schenckbecherus* ad serenissimam Maiestatem vestram iam venit, oro Maiestatem vestram ut diligenter pro sua admirabili prudentia et bonitate perpendat. Ego ita demum arbitror satisfacere posse meae fidei erga regnum Galliae in quo quarto iam Regi servio, si pacis magis quam belli sequar consilia, si ea consilia dirigantur primum ad pacem, si qua est, retinendam, deinde ad bellum, si quod impendere videtur, depellendum, tum, si depellendum sit, fiat id minimo quoad fieri potest sumptu Regis et Regni.

Hanc viam me invenisse puto quam Maiestas vestra ex *Schenckbecher*o intelliget, cui oro ut eam fidem habeat quam haberet mihi si ipse praesens adessem coram. Nam adfert secum bonae fidei literas ab eo Principe cuius causa ego eum mitto, sed quamobrem id fiat ex Antonio *Heraldo*³⁾ Maiestas vestra intelliget.

Belli in Germania non Germanici sed Galliani aliquot sunt suspensiones et metus, sed non certae notae. Lazarus *Suendus*⁴⁾ usque in Bavariam venit sed subito est revocatus in Brabantiam: sunt etiam aliquot aliae coniecturae quas Maiestas vestra ex eo qui has reddidit intelliget.

Schenckbecherum oro Maiestas vestra clementer et benigne excipiat: non una in re magna mihi documenta dedit studii erga regnum Galliae.

Deum oro ut Serenissimam Maiestatem et salvam et prosperam conservet. Datae Argentorati pridie nativitatis 1561.

3298. 1) Jac. d'Angennes de Rambouillet legatus ad principes Germanos.

2) Badensibus.

3) Vide *Sturmi* epp. m. Ianuario 1561 scriptas.

4) *Schwendt*, celeb. Caroli V. dux militaris. Qui vitam eius scripsit Ianko (Vind. 1871) nihil se comperisse dicit de eius fati inde a pace in Cîteau-Cambresis sancita, usque ad a. 1564. Hic ergo aliquid novi.

3299.

STURMIUS COLIGNIO.

Schenckbecherum introducit negotiatorem.

(Ex Archivis Thomanis.)

A Monseigneur Monseigneur l'Amiral.

Illustris Domine. Causam quamobrem *Schenckbecherum* ad vos mitto ex ipso melius quam ex literis meis poterit * cognoscere. Ego certe hac ratione puto optime consultum iri, ut minore sumptu bellum geratur, si quod futurum sit necessarium¹⁾: imo ut a bello deterreantur si qui cogitant gerere. Neminem istic novi quam illustrem Celsitudinem vestram, ad hanc rationem et intelligendam propter prudentiam, et ad commendandam propter pacis et religionis studium. Sathan vigilat vigilibus et multiplicibus oculis, sed tamen coelestis Mercurius hunc Argum potest exoculari. *Schenckbecherum*, qui has reddidit, commendo ut amicum meum vestrarum partium studiosissimum, inprimis vero religionis: quae quo maiores progressus istic facit eo maiorem laetitiam bonis adfert et malis malevolentiam.

Dominus noster Iesus Christus suo spiritu adsit ad coelestis patris gloriam suumque regnum confirmandum et amplificandum apud nos mortales miseros. Argentorati pridie Nativitatis Domini 1561.

Illustris Celsitudinis vestrae
studiosissimus
Ioan. Sturm.

3300.

STURMIUS CALVINO.

Sollicitus est de Metensibus et de mercatoribus, de illis scilicet qui urbis libertate amissa propter religionem vexabantur, de his vero qui pecuniam suam Regi mutuum datam recuperare non poterant.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 139.)

Optimo doctissimo clarissimo viro D. Ioanni Calvino.

Non possum non esse sollicitus de Metensibus¹⁾

3299. 1) Quod ergo iam tunc prudentiores praesagiebant.

3300. 1) *Hist. eccl.* III. 447: La mort du roy François ap-

et de mercatoribus. Ea enim civitas tam mihi est cara quam tibi filiola tua Christi sponsula Geneva. Nam etiam si certa spes esse posset evangelii in Gallia, tamen nunquam illud regnum habebit pacem perpetuam. Et cur ea urbs perpetuis affligeretur militum praesidiis? Quam tu iam nolis Geneviam in potestatem Galliae Regis redigi, tam ego cupio hanc urbem ex illa potestate eripi. Ego mihi in ea statui exemplum verae politicae si libera fieri possit. Et quo iure suam libertatem amisit²⁾ vel divino vel humano? De mercatoribus³⁾ non essem sollicitus nisi Georgius Obrechtus esset. Obsecro, effice ut non solum ne noceat sed ut *Minkelium* adiungat et consilium det Norembergensibus, Augustanis, Ulmensibus, ut idem velint et faciant quod Argentinenses, pro quibus principes miserunt, sed etiam pro caeteris, modo velint. Obtinuimus enim duo genera literarum, unum pro omnibus negotiatoribus, alterum pro solis Argentinensibus. Isti duo floruerunt Guisianis regnantibus, et duabus sederunt sellis, una clune in vestra, altera in Guisiana, nunc vestram ambabus clunibus cogitant occupare. Obsecro, ignosce mihi: si minus, loquar verecunde. Irascor hanc calliditatem respiciens, et de Ambosianis cogitans iudiciis. Hic tabellarius Lugdunum iturus est, nisi obviam habeat ad quem scribimus. Tu cogita qua ratione cum *Obrechtio* agere commodissime poteris, ut cogitet sibi utilius esse venire in

societatem reliquorum negotiatorum. Dedi in mandatis huic tabellario ut si quid scribere ad *[me?]* velis, veniat mea pecunia quam primum et quam celerrime. Deus te, vir clarissime atque optime, incolumem et prosperum conservet. Datum Argenterati 25. decemb.

I. S.

Iuva nos quantum potes, obsecro, in utraque hac re apud *Varra-*
num tuum, cui tu es Apollo, quantum video, neque immerito. Sed etiam nobis Apollo sis *εἰςβολος*. Longe enim et procul tuarum literarum tela feriunt.

3301.

STURMIUS CALVINO.

Pauca superioribus addit de rebus Gallicis et Metensium urbe recuperanda. Prolixe vero agit de negotio illo mercatorum pecuniario.

(Ex Cod. Biblioth. Semin. Argent. a. 1570 incendio deletae Epp. Antogr. saec. XVI., Vol. III. ex Apographo Caroli Schmidtii.)

portée à Mets arresta tout court la furie de Senetaire et donna esperance à ceux de la religion d'une briefve delivrance escheant le maniemet du Royaume entre les mains du Roy de Navarre alors favorisant à la religion avec son frere le prince de Conde, ennemis de la maison de Guise comme on presupposoit. *Miserunt civem quandam Desiderium Rolin et Tremellium (cuius uxor Metensis erat) in aulam qui liberum cultum postularent et veniam exsilibus. Quos primum durius exceperit Navarrenus, postea vero concessum fuit quod petebant.* — *Sturmius maiora. Quid quod principes Germani usque de urbe recuperanda cogitabant. M. Ianuario 1563 Imperator Ferdinandus de ea re ad Carolum IX. scripsit. Exstat quoque ep. Electoris Palatini ad Io. Fridericum II. Saxonem d. d. 9. Nov. 1560 in qua dicit sibi videri hoc tempore tres episcopatus ipsamque urbem repeti posse. (Kluckhohn, Briefe Friedr. I. 152.)*

2) *Urbs libera imperialis fuerat et hoc ipso tempore ara construi coepit qua incolae in obedientia continerentur.*

3) *Ex pluribus epp. quas proxime leges videbis qua de re hic agitur. Praecipui negotiatores aeris alieni a Rege in Germania (et Italia) collecti fuerunt Argentoratenses Geo. Obrecht et Minkel. Sturmius multum de talibus negotiis sagitabat et quidem ipse de suo mutuum dedit Condaeo, Dominae de Roze, Colinaeo etc. (Schmidt 132 seqq.) Aerarium gallicum tunc exhaustum fuit maxime post mortem Francisci II. Castelnaui p. 65: Les estats trouverent fort estrange que le Roy fut endetté de 42 millions de livres vu que Henry II. venant à la couronne avoit trouvé en l'espargne 1,700,000 escus Toutes ces grandes dettes furent faites en moins de douze ans, pendant lesquels on leva plus d'argent sur les sujets que l'on n'avoit fait de 80 ans auparavant, outre le domaine qui estoit presque tout vendu.*

Consilium tuum¹⁾ vehementer probo et laudo. Christe, quantum boni, si exsules! si captivi! si conventus privati!²⁾ Tum etiam illud de *Condiano* placet. Est certe laesae maiestatis crimen consanguineos regum hoc modo accusare. Ne te patiaris plus impelli quam homines et haec tempora et iste status sinant: tuo utere iudicio. Veteranum illum³⁾ metuo, vel vestra causa. Ille autor pacis, ille suasor et confirmator omnium pactorum,⁴⁾ quod duci *Sabaudiae* utrumque promissum est. Iste quoad poterit suadebit ut ne illae pacis conditiones violentur.

3301. 1) N. 3293. *Qua accepta statim novam scribit viz asportata hesternum. Consilium illud fuit Navarreni stimulandi.*

2) *Si talia obtineri possent pro piis!*

3) *An Connestabilem?*

4) *inter Reginam Navarrenam et Guisianos. Hi autores illi fuerant ut hunc et fratrem eius de medio tolleret. Maxime Cancellarius l'Hospital tali consilio sese opposuit et Ducissa de Montpensier, quae protestantibus favebat Reginam cum Navarreno reconciliare studebat. (De la Planche 415. Hist. des choses mém. p. 122.) Popelinière fol. 221 contendit regem metu mortis iura sua cecidisse. Castelnaui 57: Le Roy qui n'estoit pas fort ambitieux supplia la Reine de croire qu'il ne pretendoit rien à la Regence.*

tur. Tuum igitur est,⁵⁾ primum ut ea de re moneas *Varanum* ut ne quid concedat: deinde ut mature scias, non solum ex hoc sed etiam ex Neptuni sacerdotē,⁶⁾ cuius ego sanctionum plus tribuo. Proxime aberatis vos et Bernates a periculo extremo⁷⁾ nisi ὁ θεὸς ἀπὸ μηχανῆς. Bone Deus, ut tuum est ἐξέδωκεν ὅμματα ὅς ἐξέδωκεν οὖς,⁸⁾ illius oculum, istius aurem. Quid admirabilius! O matrem!

Illud de quo scripsisti⁹⁾ non maturum, ego prope maturum feceram. Fui et ipsemet et per amicos meos autor *Augusto* et *Palatino* Electoribus, *Pomerano*, *Wirttembergensi*, *Meckelburgensi*, *Bipontino*, *Richardo*, *Palatini* fratri, Ducibus, Marchionibus omnibus, quinquaginta comitibus, ut singuli pro se separatim ad Regem *Franciscum* scriberent, et cum his literis certum et idoneum hominem cum mandatis mitterent, qui tres civitates Tullum, Verdunum, Metas repeterent et negotiatoribus Germanis satisfaceri postularent. Non solum obtinuimus quae volumus ab his, verum etiam iisdem sententiis et verbis: singulis enim praescripsi pro re et persona, quemadmodum scribendum esse duximus.¹⁰⁾ Sane serio, usque adeo ut ipsorum Principum et Comitum non pauci serio cogitarent.

Mercatorum causam adiunxi duabus de causis. Una ut, quoniam *Rex* Galliae non solum recusarit et summam dare et illius fructum, verum etiam idem faciat *Rex Philippus*, iisdem conditionibus atque sententiis, metuere coepimus esse conspirationem istorum duorum principum, fortassis pontificis consilio et Caesaris consensu, hanc pecuniam non redere, ut ipsi totius Italiae et Germaniae prope maximam pecuniarum partem in sua haberent potestate: quae ratio ipsis plurimum profutura erat ad bellum gerendum adversus nos. Haec una ratio erat quam obrem mercatorum causam adiunximus, qua sensimus vehementer commoveri principes. Altera causa, ut in nostro instituto haberemus negotiatores adiutores, si recusasset *Rex* facere. Et promissa habebam quinquaginta millia a nonnullis, neque adhuc desistimus. Heri enim Ioannes *Schenkbecherus* ab *Electore Palatino* cum Principum literis atque mandatis missus est. Tametsi literae inscriptae sint *Regi Francisco* demortuo: ut hic *Rex* atque hoc

consilium non cogitent¹¹⁾ Principes ab hoc *Rege* postulare quod ab altero non ausi sint petere. Nunc tu eos plurimum iuvare poteris, et ut mihi videtur debes iuvare ut utrumque obtineamus. Quis enim norit quae possit esse conversio. Vides in altera parte quanta simplicitas et laborum fastidium: in altera calliditatem, industriam, usum. Neque desunt qui in Italia et Hispania et Belgio momenta rerum et temporum observent. Quantum esset commodi, si huiusmodi temporibus utrumque obtinuissimus.

Poteris plurimum apud *Varanum* et τὸν τοῦ Προεδριάρχου¹²⁾ Sed cogor tibi conqueri de *Georgio Obrecht* et *Minkelio* Israele, quos si deterrebis¹³⁾ negotiatorum negotium explicabimus. *Minkelius*, quum bona ipsius quae a parentibus et uxoribus habet non pluris aestimentur quam 50 millibus, ipse ducenta et amplius millia *Regi* utrique, *Henrico* atque *Francisco*, maximo fructu credidit: quae pecunia suam summam superat eam minimo fructu ab aliis accepit. Quam rem non reprehendimus, neque vituperamus in *Georgio Obrecht*, qui illius est in hac ratione pecuniaria socius, et cuius consilio *Minkelius* regitur. Illud vero culpamus quod illa pecuniaria ratio in duas partes divisa sit, quarum una salinaria dicitur quae adhuc recens est et certam solutionem¹⁴⁾ habet, altera vero magna partita vocatur, quae maxima est et multum fructum tertium iam annum solvit. Isti duo suam pecuniam ex hac magna partita in salinariam transtulerunt, et creditores suos ad magnam partitam remittunt, non solum cum magna iactura verum etiam calamitate aliquorum. Praeterea apud *Guisianos* impetrarunt ut sibi hucusque satisfactum sit, reliquis negotiatoribus nihil. Neque id dissimulant: regnum enim ipsi inter creditores regios occupant. Vide cuiusmodi sint. Ex hoc uno indicio reliquorum coniecturam facito. Venetiis factorem habuerunt *Armbrusterum* Argentinensem, virum bonum et bonae familiae. Hunc iusserunt *Zarckmeistero* suo nomine dare pecuniam usque ad sex millia coronatorum. Quum ille id fecisset, et *Lugduni* essent ab *Obrecht* illa solvenda, recusavit solvere: ita ut, nisi *Ingoldi* nostri pecuniam Venetiis solvissent creditoribus, *Armbrusterus* cum infamia coactus fuisset solum vertere. Hi virum bonum liberarunt ex hac infamia et eam pecuniam nudius tertius hic coeperunt *Minkelio* iudicio reposcere, et cogitur restituere: habent enim *Obrecht* omnes literas quibus iusserat credi pecuniam. Scio quam spem vos de *Obrecht* conceperatis, sed vehementer

5) Quasi ex *Beza* et *Hotomano* non iam rescivisset quid de eo sperandum esset.

6) *Card. de Châtillon*, admiralis fratre.

7) *Sabauda* bellum inferente *Guisianorum* ope.

8) sic ex coniectura. Apographon quod nobis fontis loco erat mendosum et auctoris literatura difficillima lectu. Facileprehendes eum alludere ad oculum *Henrici* et *Francisci* aurem. Pro q̄ forte vis.

9) Haec ad aliam *Calvini* ep. deperdiam spectare videntur.

10) Les minutes de ces lettres se trouvent dans le même volume sous le N. 187. (*Schmidt*.)

11) Haec corrupta in Apographo quod habuimus.

12) Admiralem.

13) Videntur hi seorsim agere voluisse, *Sturm*ius ut omnes simul rem aggrederentur autor fuisse. Verum totum hoc negotium aliquatenus obscuritate laborat deficientibus aliunde hauriendis explicationibus. Vide tamen proxime sequentia.

14) utpote hypothecarie posita, si quid videmus.

mihi suspectus est, quod usque eo grati fuerint *Guisianis* ut ipsis satisfiat, caeterorum nulli satisfiat. Verentur homines ne multa de vobis enunciant et quod vobis idem *Guisiani* fecerint. In hac vero pecuniaria ratione nolunt se aliis negotiatoribus adiungere. Causam ipse potes conicere. Respondent unamquamque vulpem suae debere consulere cuticulae. Valde metuo ne *Obrechtus* nobis officiat. Obsecro, quoniam te metuet nunc maxime, efficias ut sese aliis negotiatoribus adiungat, et aliis autor sit ne disiungantur: de Germanicis loquor. *Palatinus* Elector etiam ad illum hac de re scribit, quas literas ei *Schenkbecherus* Lutetia Lugdunum mittet, si in aula non sit. Age, obsecro, ut potes et ut soles, prudenter, graviter, severe. Certe est opus, et pium est opus, et non solum negotiatoribus necessarium, verum etiam aliis civibus pernecessarium, qui his pecuniam suam crediderunt et propter paupertatem fructu illius pecuniae carere non possunt. Non opus est me nominare, et rogo ne me nomen. Nolim enim mihi contentionem esse cum hoc hominum genere. Facile intelliget non esse nihil quod dices. Itaque graviter resiste illius excusationibus, neque desine antequam se aliis adiungat. Si quid mihi unquam constituisti facere quod gratum sit, hoc mihi prae caeteris erit gratissimum. Fac rogo, sed mature: hoc est, cito et celeriter.

Vidisti librum *Staphyli*¹⁵⁾ adversus *Melanchthonem* scriptum? Nihil vidisti dolosius et calumniosius et criminosius. Ego respondeo nebuloni et hoc officium constitui praestare *Philippi* cineribus. Ubi confecero librum, id quod brevi fiet, mittam tibi ut corrigas et emendes antequam divulgetur. Pervenit usque ad xj quaternionem. Fortassis sex adhuc restant. Paucis diebus festis perficiam. Ante Calend. Februar. habebis. Vale, vir clarissime atque sanctissime. Argentorati xxvi. Decemb. anno M.D.LX.

Domino *Bezae* et Claudio *Baduello* salutem.

3302.

CALVIN SUR LE AFFAIRES DE FRANCE.¹⁾

Mémoire sur les mesures à prendre par l'entremise du Roy de Navarre pour arriver à une solution

15) Defensio pro trimembri theologia Lutheri contra aedificatores babylonicae turris Melanchthonem, Flacium, Iac. Andreae Schmidelin etc. Nissa 1560. *Prodiit post obitum Philippi. De Sturmii responso nihil amplius ad posterum pervenit quam quae hic legisti.*

3302.1) M. Bonnet a mis en tête de cette pièce: Aux ministres de Paris. Nous ignorons sur quoi il s'est fondé à cet

paisible et équitable des difficultés politiques et ecclésiastiques.

(Minute originale corrigée par Calvin. Bibl. de Genève. Vol. 145, fol. 129. Bonnet II. 345. Trad. angl. IV. 154.)

Dire au Seigneur²⁾ qu'il a trois pointz à considérer surtout:

Premier: Que la delivrance du prisonnier³⁾ ne se face que par sentence et proces vide, afin qu'il ladvenir il ne demeure tache ne reproche, ce qui est pour son interest particulier, *afin de lexempler qu'il ne soit*⁴⁾ subiect a estre fasche ou inquiete de nouveau a ladvenir, selon les occasions qui se pourroient presenter. Car par ce moien la porte sera fermee de luy faire moleste. Il y a aussi la consequence pour soulager les aultres prisonniers⁵⁾ et faire une bonne videnge de la cause. Sans cela ce sera tousiours a recommencer. Or ledit Seigneur peult voir que sans danger ny difficulte cela se peult faire: quant la cause sera videe devant iuges competans, telz quilz doibvent estre auiourdhuy, et que nous esperons qu'il y aura desia quelque provision pour bien commencer.

Le second point est le principal pource que diceluy tout le reste despend. Cest destablir conseil pour gouverner.⁶⁾ En quoy si ledict Seigneur ne se porte vilement du premier coup il y a danger que la faulte ne soit trop difficile a reparer. De consentir que une femme, voire,⁷⁾ une femme estrangere et Italienne domine non seulement il luy tourneroit a grant deshonneur mais a un tel preiudice de la couronne, qu'il en seroit blasme a jamais. De luy conceder tant dhonneurs qu'il sera possible cela nempeschera point qu'il ne retienne le princi-

effet. Calvin a pu écrire à n'importe quel personnage influent, mais une adresse ou destination collective nous paraît peu probable.

2) roy Bt. (Il s'agit du roi de Navarre.) La même variante se reproduit partout plus bas.

3) le prince de Condé condamné le 26. Nov. 1560, et délivré de prison dix ou douze jours après la mort de François II., ce dont Calvin ne savait encore rien en rédigeant ce mémoire. Il resta cependant aux arrêts dans un château de son frère jusqu'à ce que le Parlement prononçât son acquittement le 13. juin 1561 (Mém. de Condé II. 391).

4) les mots soulignés sont écrits de la main de Calvin.

5) Mad. de Roye, sa belle-mère, arrêtée dans son château en Picardie et transférée à S. Germain, son chancelier Bouchard, Grosloil bailli d'Orléans, la Borde, page de Condé qui fut cruellement torturé etc.

6) A cet égard les conseils de Calvin vinrent trop tard. Catherine s'était emparée de la régence. Voir la Relation extraite du Registre de M. de l'Aubespine, dans les Mém. de Condé II. 211: A esté conclud et advisé par le Roy de Navarre (!) et aucuns princes et gens du conseil privé que le Royanme ne scauroit estre manqué de plus digne main que celle de ladicte dame sous le nom et autorité du Roy son filz.

7) veuve Bt.

pal. Quoy quil en soit il est plus que necessaire d'insister a *establi* conseil, ce qui ne se peut faire *que* par les estatz. Et le dit Seigneur congnoist bien, selon sa prudence, quil ne seroit pas bon daultrement faire. Mesmes encores quil fust bon pour le iourd'hui, lexemple en seroit maulvais.

Or daultant que les estatz qui estoient assignez nont point commission de ce faire,⁸⁾ faudroit soubz correction les assigner de nouveau a quelque terme bien brief, et ce pendant par maniere de provision establi gouvernement temporel. En quoy il y pourra bien avoir dispute et contredictz, daultant que partie adverse pour se maintenir alleguera les choses qui desia sont sur le bureau. Mais si faudra il insister sur ceste resolution que le droict ne peut estre oste a ceulx auxquels il appartient, sans congnoissance de cause. Ce point gaingne quil y ait prevision moienne et passable, la confirmation sera asseuree, et ny aura nulle difficulte que les estatz ne passent⁹⁾ ce qui est a desirer selon equite et raison.

Il y a ung mal difficile a guerir du premier coup, cest de casser ceulx qui ont eu si grant vogue.¹⁰⁾ Il faudroit donc adviser sil seroit bon de les assaillir rudement sans attendre, ou de differer iusques a ce quon leur peut faire proces. Si possible estoit il seroit bon de les faire veiller le corps du trespasse, comme ilz ont fait iouer ce roule aux aultres.¹¹⁾ Mais quoy quon face, silz ne sont

8) *Les états-généraux, convoqués le 10 décembre à Orléans, n'avaient qu'un mandat restreint, relatif aux questions religieuses, et ne furent point consultés sur l'affaire de la régence. Ce jour-là même l'avènement de Charles IX. et la régence de la reine-mère furent notifiés au Parlement. (Mém. de Condé II. 212.)*

9) fassent Bt.

10) *Il s'agit des Guise. Déjà avant la mort de François Catherine, après s'être assurée de la renonciation du roi de N., avait ménagé une entrevue entre lui et eux. La Planche 417: Après cela elle luy fait embrasser ses cousins de Guise et promettre mutuellement d'oublier toutes querelles passées. Des lors ils commenceront à s'entresaluer et caresser comme s'ils avoient tousiours esté amis. Ce qui fut fait avant l'arrivée du connestable et de ses neveux craignant de ne pouvoir chevir de ce prince si aisément comme ils f i rent.*

11) *Idem p. 421: Il ne sera mal seant de declarer comment se porteront ceux de Guise apres la mort dudit Sieur. Car comme ainsi soit que luy vivant ils en eussent fait si bonne garde que nul n'en approchoit que par leur mercy, et que la coustume en France apres la mort des rois soit telle que ceux qui ont conduit leurs affaires doyvent les accompagner jusques au tombeau et durant 40 jours ils soient gardés solennellement attendant leurs funerailles, tant y a que nul de la maison de Guyse ne feist cest honneur au roy, ains fut par leur avis jetté dans le tombeau de son pere sans autre solennité ny pompe funebre. De la Place 76; Hist. eccl. 403; Hist. des choses mémor. 125: Ceux de Guise ne voulans estre loing des Estats, où ils craignoient qu'on ne parlât d'eux à bon escient, firent conduire le corps du roy à S. Denis, où il fut enterré sans aucune solennité ni pompe royale.*

desgradez a bon escient, on leur donnera le loisir de se bien fortifier, dont il semble que le meilleur seroit de les tenir en veue iusques a ce quon les meine¹²⁾ selon quilz ont merite. Cependant il est a noter que silz ont apparence de credit ilz se feront valoir pour brasser et pratiquer tellement que si on les veult empescher de mal faire, il les fault tenir en bride courte, et puis ne leur donner pas long terme pour se fortifier, mais les prevenir. Et quant cela se pourroit faire que desia ilz fussent tirez en cause quant les estatz seront appelez pour la seconde fois, ce seroit bien le meilleur

Le troisieme point est du fait de la religion. En quoy il est seulement a desirer *que* la liberte qui avoit este donnee par le premier edict soit gardée: quon puisse presenter requestes.¹³⁾ Vray est que cela avoit este change,¹⁴⁾ et que les fidelles estoient forcloz de ne sonner mot. Mais pource quun tel changement estoit survenu par violence contre lhonneur du Roy, il semble bien que telle liberte pourra estre facilement admise. Or si les requestes sont receues,¹⁵⁾ ce sera bien pour le moins de y donner quelque provision froide et maigre, seulement pour faire cesser les persecutions contre ceulx qui ne feront nulle esmeute, et nattenteront nulle voie de fait. Car ce sera bien assez que ceulx qui ne pourront en saine conscience aller a la messe aient conge de sen abstenir. Et afin de ne point demourer, comme gens¹⁶⁾ sans religion, quil leur soit aussi permis de sassembler pour prier Dieu et ouyr sa parolle, avec deffenses et inhibitions soubz griefves peines de ne point entreprendre outre le contenu de la permission, laquelle pourra estre rendue plus favorable, commandant que tous ceulx qui en voudront estre, soient enrollez devant les officiers et gens du Roy dun chacun siege, et que quelque membre des plus suffisans de la compagnie

12) manie Bt.

13) *Il s'agit de l'édit d'Amboise, au sujet duquel la note de M. Bonnet n'est pas exacte. Le journal de Bruslart (Mém. de Condé I. comp. 336) fixe la publication en cour de Parlement au 11. Mars et non au 18., contenant grace et pardon pour ceux qui par cydevant ont mal senty de la foy. L'édit est daté simplement du mois de Mars 1559 (1560). De Thou dit: 4 eid. Mart. (Ed. de Bâle II. 764.) Il ajoute: exclusi ab ea gratia concionatoribus et quicunque religionis praetextu in regem consilia iniissent, quique captos reos ex apparitorum manibus eripissent.*

14) *L'édit de Romorantin, du mois de Mai, portant que la connaissance du crime d'hérésie seroit délaissée aux Prélats etc. (Mém. de Condé I. 539. Haag pièces just. p. 43.) On y renouvelait la défense des assemblées illicites, ce que fit aussi un arrêt du parlement de Paris du 25. juin. (Mém. de Condé I. 540.)*

15) *Ce sont deux requêtes présentées par Coligny à l'assemblée de Fontainebleau et dans lesquelles on demandait des temples pour les protestants (ibid. II. 645).*

16) desnoncer ces gens Bt.

respondent pour tous, ascavoir de représenter ou recueillir¹⁷⁾ ceulx qui contreviendront a l'ordonnance.

Ces choses exposees advertir ledit seigneur que *ie nen ay point icy devise comme estant en repos et ne pensant aux combatz lesquelz il a a soustenir*, mais que iensuis les medecins qui proposent ce qui est requis, afin que si les malades n'accomplissent le tout, pour le moins quilz en approchent.

Dadvertir aussi que iusques a ce que se soit desveloppe de tant de vermines qui l'environnent¹⁸⁾ non seulement il ne suyva iamais bon conseil, pource quil sera diverty dheure en heure, mais *aussi* que Dieu ne permectra point quil prospere, et le prier de lire le psalme 101 auquel il congnoistra mieulx que Dieu n'habitera iamais avec luy iusques a ce quil se soit purge de telles ordures, mesmes daultant que Dieu luy ■ donne une nature douce et facile, que daultant plus il se donne garde¹⁹⁾ de n'avoir plus a l'entour de luy qui ne luy donnent courage de bien faire.

Pour conclusion dire que ie le supplie de me recompenser en me faisant resiouyr selon que m'a faict pleurer.²⁰⁾

3303.

MÉMOIRE SUR LE CONCILE.¹⁾

(Bibl. de Genève. Vol. 145, fol. 138. Bonnet II. 350. Trad. angl. IV. 158.)

Avis pour la tenue d'un concile.

Pour mettre fin aux divisions qui sont en la chrestienté, il est besoin d'avoir un concile libre et universel.

17) représenter en révolte Bt.

18) qui l'environnent om. Bt.

19) il se devra garder Bt.

20) Ce mémoire doit avoir été écrit au mois de Décembre 1560, au moment où l'on apprit à Genève la mort du jeune roi.

3303. 1) Il existe de ce mémoire un texte latin que nous avons publié dans la première partie du Tome X. p. 167. M. Bonnet paraît au contraire considérer le texte français comme l'original. Ceci nous engage à le reproduire également, bien que nous ne partagions pas l'avis du savant éditeur des Lettres françaises. — Nous plaçons ce mémoire à la fin de 1560 à l'époque où sur les instances de la France et de l'empereur (N. 3239. 3254) Pie IV. se décida à reprendre le concile de Trente (29. Nov.) et où les princes allemands convoquèrent l'assemblée de Naumbourg pour le 20. Janvier.

La liberté consiste en trois points, à savoir au lieu, aux personnes, et en la façon de proceder.

Quant au lieu, s'il n'y a ■ seul acces pour tous ceux qui doivent estre ouys à debatre les matieres qui sont en controverse, on voit bien que la porte est fermee. Parquoy il seroit requis de choisir une ville situee au millieu des nations qui se doivent trouver au concile, et que tous les princes circonvoisins par les pays desquels il faudroit passer promissent et jurassent de maintenir le sauf conduit de tous ceux qui y iroyent, tant pour l'aller que pour le retour.

Touchant des personnes, premierement ce seroit chose inique qu'il n'y eust que les évesques qui eussent voix decisives, veu qu'il est assez notoire qu'ils sont parties, et pourtant ne peuvent estre juges competens.

Davantage, encore que l'autorité qu'ils pretendent leur fust l'aissee, si est ce que nul d'eux n'est libre, d'autant qu'ils sont liez et asservis par le serment qu'ils ont au pape de maintenir son siege, qui est directement contre la liberté d'un concile chrestien.

Le remede seroit qu'il y eust gens esleus de la partie de ceux qui desirent et demandent la reformation de l'Eglise tant en la doctrine qu'aux moeurs, lesquels encore qu'ils n'eussent point de voix decisives, se peussent opposer à toutes determinations repugnantes à la parole de Dieu, et qu'ils fussent ouys en toutes leurs protestations, remonstrans par bonnes raisons pourquoy ils contrediroient à ce que les évesques voudroient passer. Surtout est une chose insupportable que le pape preside au concile comme chef, mesme en ceste qualité nouvelle que le tout depende de luy et de son plaisir. Mais encore que le premier lieu luy fust accordé, il faudroit qu'il se submist devant toutes choses au concile, et jurast d'observer tout ce qui y seroit décidé et conclu, se demettant de la domination qu'il ■ usurpee, et que les évesques aussy jurassent de se conformer à l'estat present pour le maintenir, quand il se trouvera des corruptions et abus tant en la doctrine qu'aux ceremonies et aux moeurs.

Quant à la procedure, elle seroit du tout frustratoire, si on suivoit ce qui a esté accoustumé depuis nagueres, c'est que ceux qui desirent reformation proposassent leur dire de bouche ou par escrit, et puis qu'en leur absence Messieurs les prelates en odonnassent ce que bon leur sembleroit. Il est donc requis que tous y soyent presens, afin que ce qui

C'est bien en vue de cette réunion que le Mémoire aura été composé. Nous ne croyons pas que le titre qu'y a mis M. Bonnet (aux églises réformées de France) soit justifié par le contenu.

seroit mal advisé soit redressé, et qu'il soit licite de repliquer contre toutes opinions erronees par bonnes raisons et bien concluantes.

Il est aussi besoin d'avoir arrêté devant toutes choses quel ordre on devra tenir, et savoir qu'en premier lieu les points et articles de la doctrine qui sont en different, soyent debatus: que de la on vienne aux ceremonies, et finalement qu'il soit traité du regime de l'Eglise.

Les points de la doctrine qui sont aujourd'huy en dispute sont du service de Dieu, à savoir s'il doit estre réglé purement et simplement à l'Ecriture sainte, ou bien si les hommes en ont pu donner loix, et si leurs traditions peuvent obliger les ames sur peine de peché mortel. Et sous cela seront compris les vœux, la defense du mariage, la confession et choses semblables. Apres il est question de savoir sur quoy la fiance de nostre salut est fondee, et si nous sommes justifiez par le merite de nos oeuvres, ou par la misericorde gratuite de Dieu. De la depend la matiere du franc arbitre, des satisfactions, du purgatoire et choses semblables. Il y a aussi le moyen d'invoquer Dieu qui est conjoint à la certitude de la foy et emporte avec soy l'intercession des saints.

Pour le second point des ceremonies, il y aura à traiter de tout ce qu'on a emprunté des ombres de la loy, du nombre des sacremens avec leurs accessoires.

Le troisieme point du regime de l'Eglise, contient la definition de l'office des evesques ou pasteurs, pour savoir à qui ce tiltre appartient, à quoy se rapportent aussi les degrés et ordres, avec privautés et choses semblables.

Or il ne suffiroit pas de tenir concile, s'il n'estoit universel, voire si on pretend d'apaiser tous les troubles de la chrestienté. Vray est que chacun roy et prince peut bien remedier aux troubles de son pays par concile national, quand il n'aura point ses voisins disposez et accordans avec luy en pareil desir et affection. Mais si on tenoit un concile partial, lequel neanmoins fust appelé universel, ce ne seroit qu'allumer le feu davantage et augmenter les discordes. Parquoy il est plus que requis que ceux qui demandent reformation, acceptent le concile qui se tiendra, afin que toute la chrestienté soit reunie: ou bien que ceux qui ne se voudroient ranger à union et concorde, fussent declairez et tenus schismatiques.

3304.

QUERCETANUS CALVINO.

Apud Catos sub auspiciis principis de concordia et consensione in articulo de coena laboriose disputatum est et tandem aliquid effectum. Quid vero, ex auctoris vel minimis contenti verbis frustra elicere conaberis. In Flandria inquisitio hispanica pios terret.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 19.)

Carissimo et fidelissimo Christi servo D. Ioanni
Calvino patri in Domino summe observando.

Gratia et pax a Deo patre Domini nostri Iesu
Christi.

Pacis amore plerumque aut potius animi paritate atque ignavia nostra dum cedimus improbitati adversariorum, illi interea efferascunt nostra modestia usque ad immanitatem, ac tum pacis recuperandae spe amissa tandem rebus afflictissimis sera remedia et periculosa frustra quaeruntur. Atque utinam huius rei evidens documentum non praebat praesens hic per Germaniam ecclesiarum status,¹⁾ ne domestica mala commemorem. Ergo postquam fatalis illa cantilena τῆς μετοπισίας a suis buccinatoribus aliquot continuos annos in auribus imperitae multitudinis decanta* est, quia defendi iustis armis non potest, ad patrociniū curritur principum viro- rum: nempe ut ad eam propugnandam primum fidem suam sociali foedere astringant, et sic firmum praesidium per vim quaeratur insano dogmati. Ut autem alios non attingam, quia Cattorum princeps propter quosdam doctores suos in suspicionem venerat tanquam si a pristina professione confessionis Augustanae deficeret in capite de sacra coena Domini, admonitus est a nonnullis principibus viris, qui et hac de re formulam a iunioribus principibus Saxoniae praescriptam miserunt, et qui [an] ea placeret fieri certiores voluerunt. Nam non deesse aiunt qui se ultro pro syndicis Aug. confessionis propugnatoribus ingerant, et poscant adeo alios principes assensionis declarationem, quia concordibus tantum pax ex pactis publicis tribuatur. Hanc ob causam post Electorem Saxoniae principem Augustum, qui paulo ante de sententia suorum doctorum Lipsiensis et Wittembergensis academiarum scriptum responsum adornaverat, indixit Cattu

3304. 1) Agit sine dubio de negotiationibus quae conventum principum Numburgi celebratum praecesserunt, in quibus Christophorus dux primas partes egit. (Salig. III. 653. Planck. VI. 213 seqq.) De iis tamen quae hic ex Hassia referuntur alibi nihil.

princeps synodum suorum theologorum, cui ipse quoque interfuit Cassellis ad nonas circiter Octobris. Ibi inter alia scripta oblatum est illud, de quo iam dixi, duarum academiarum, bene longum ipsum atque in quinque capita ab autoribus suis divisum, quibus eorum de coena Domini sententia explicatur. Et collatione facta per aliquot dies, quum prope de concordia omnium responsione desperaretur, tandem post repetitam recitationem scripti illius consensum est concorditer, ut quid suscipiendum, quid recusandum putarent annotatum traderetur principi. Hoc ill. princeps cupidissime acceptum scholis suis et ecclesiis commendavit. Prohibuit insuper ne quis ex suis contentionibus inserviret aut partes foveret, sed in simplici et vero sensu tuendo confessionis Augustanae et apologiae atque huius scripti permaneret. Huius itaque exemplum sine prooemio latinum et germanico optima qua potui fide factum ad te mitto, ut intelligas quantum animorum Cattis monticulis Deus in hac extrema necessitate ecclesiae dederit, quum iam a plerisque classicum caneretur et res ad vim spectare videretur. Nostri iam pridem ad arma clamant contra inermes et extorres, sed intercessione D. Pistorii²⁾ atque ad insperatum nuncium hunc placidiores futuros speramus, et incipiunt nunc quidam, post explicationem Arnoldi Banci³⁾ clarius intelligere, quae nostra sententia sit, quam antehac facere potuerint. Itaque bona spe fruimur fore ut brevi fiat nobis publici ministerii potestas. Quod ut Deus post tam diuturnas calamitates, quae afflictam ecclesiolam pessum dederunt, faxit, ardentibus votis optamus, quae ut vestris precibus adiuvetis et Deo commendetis etiam atque etiam rogamus.

Afflictissimus ac prope deploratus est per Flandriam status ecclesiarum, et pro inquisitione Hispanica,⁴⁾ cuius nomen exhorrescunt ipsi papistae, distributis per singulas civitates episcopis cum potestate inquisitorum, i. e. inquisitoribus sub titulo episcoporum per malignitatem, proventuum qui eis assignati sunt conquirendi undecunque necessitas, ad splendorem dignitatis tuendum indicta esse videtur. Viglio obtigit Gandavum, Antwerpia attributa est Nigro homini Gallo, D. Sumnio Lovaniensi

2) Superintendentis in Nidda.

3) Quem ecclesia gallicana Francofurdensis Perrucelli successorem esse voluit. (Frkf. Rel. Hndl. II. Beil. 37. 38. Fresenius KG. der Ref. in Frkf. 197.) Ipse Quercetanus in ea urbe medicam artem exercebat.

4) Quam a. 1550 Carolus V. in Belgio instituere conatus fuerat, sed effectus proposito non respondit. Granvella Atrebatensium episcopo autore Philippus II. rem denuo aggressus tredecim novos episcopatus creavit quo facilius haeretici deprehendi possent, frustra reclamante tota provincia. (Belgarum sub Albani ducis imperio exsulum libellus supplex ad Maxim. II. Imp. etc. in Gerdes, Scrin. Antiq. VIII. 577.)

Calvini opera. Vol. XVIII.

Buscum Ducis, Mechlinia Cardinali Granvellano metropolitana sedes etc. Adventu Caroli principis Hispaniarum cum prima classe confirmabitur illis sua potestas. Interea vero in hac omnium trepidatione, dum fugam plerique meditantur, negliguntur coetus et magna ubique vastitas. Sed et rumores, imo praeludia quaedam belli, effugium plerisque praecludunt. *Iactamur fatis acti maria omnia circum*, et speciem fluctuantis ecclesiae ista exsilia prae se ferunt. Sed confidere nos decet qui ei Domino meremur* cui parent cuncta.

Vale, vir eximie et pater in Domino observantissime. Scriptum duarum scholarum prolixitate me deterruit: sed neque operae pretium me facturum existimaui, quia in hoc praeicipua capita paucis perstringuntur. In quantum autem caput, quod de recto usu s. coenae est, nihil annotatum erat, quod extra controversiam esset. Iterum vale. Francoforti quarto Calend. Ianuarias anno 1561.

Humanitatis vestrae observantissimus
Eusthatus Quercetanus.

3305.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Nunciat ei novissima ex Germania et negotiationes obiter attingit quas Lutetiae persequitur erat.

(Ex Archivis Thomanis. Autographon.)

A Monsieur Monsieur Iehan Schenckbecher secretaire de Electeur Palatin.

S. mi Schenckbechere. Elector Palatinus de te sollicitus erat. Audierat nescio de quo in itinere intercepto. Puto fuisse Rognacensium¹⁾ creditorem Nicolaum Teutium. Spero te salvum pervenisse et gratum et acceptum esse his quibus curatio regni commissa est principibus.²⁾ De Conestablio³⁾ laetor illum etiam delectum. Bonus hic Nestor Calvinus mihi conqueritur⁴⁾ quod multi sibi importuni sint, qui subito cupiunt orbem totum commutari. Videtur illi satis esse, et idem mihi videtur, si exsules revocentur, captivi liberentur, conventus privati

3305. 1) Filiae D. de Rognac nupserant altera Gasp. de Heu, altera D. de la Renaudie.

2) Navarreno, Condaeo, Colignaeo.

3) Soror eius erat mater trium fratrum de Châtillon.

4) Literae non exstant.

moderati et pii non impediuntur, libera sit vera invocatio et nulla necessitas idolatriae. Hoc si a Rege *Navarrae* et a regio consilio possit obtineri, iniquissimus est qui aliquid conqueratur.

Admirabile est quanta expectatio sit⁵⁾ de virtute Regis *Navarrae*, non solum doctorum hominum verum etiam Principum, qui mandant pro ipso supplicationes concionatoribus. Ego in hoc sum et elaboro ut legatio mittatur ad Regem Galliae⁶⁾ et ad Regem *Navarrae* et ad consilium regium, eaque honorifica. Scripsi ea de re ad cancellarium Electoris *Augusti* et ad D. *Cracovium*,⁷⁾ qui promittunt se autores fore. Etiam ad Electorem *Palatinum* et *Lantgravium* et Ducem *Wirttembergensem* scripsimus. *Palatinus* respondet se curaturum *Neuburgi*.

*Neuburgi*⁸⁾ enim vigesima Ianuarii in Turingia convenient unus et viginti nostri Principes. Nosti tu omnes. Ergo etiam eo tuus⁹⁾ heros Dux *Mekelbergensis*, quem velim esse notum Regi *Navarrae* propter prudentiam doctrinam religionem et mores suavissimos in corpore pulcherrimo.

In conventu *Spirensi*, quem Revisionem nominabant, decreta est legatio Caesaris et Principum ad *Moscovitam*, quae *Livonia* illum discedere iubeat. Decreta etiam sunt praesidia quae *Rigam* et ad reliqua loca, si quae sunt, mittantur. Quae res Duci *Brunsvicensi* commissa est. Nisi postulata *Moscovita* faciat, decernetur bellum proximis Imperii comitiis, quae post tertium abhinc mensem fore creduntur.

Neuburgi Principes agent de concilio generali quod Pontifex indixit, de suae religionis confessione, de concordia ecclesiarum, de *Moscovitis* etiam, et aliis quae sunt adhuc ἀπόζητα.

Dux *Wirttembergensis* 1^a Ianuarii eo discedet *Stokardiam*. Huiusmodi nostrorum Principum conventus fuit nunquam. Velim Regem illum homines idoneos mittere. D. *Cracovius* me rogat ut eo veniam, et nostri cuperent. Sed quid ego ibi? Et quod ibi facerem iam egi per literas.

Pontifex legatum mittit *Commendonem*¹⁰⁾ ad

5) a' quam vana! *Sturm* quidem minime in ea sententia fuisse videtur.

6) *Sturm* consilium libenter amplexus est *Palatinus* et caeteris principibus *Numburgi* commendavit. Sed frustra: ipse enim et *Lantgravius* noluerunt solam *Augustanam* pro legitima confessione habere et *Calvinistas* a beneficio intercessionis excludere. Satis habuerunt illi ad *Carolus IX.* scribere eique exemplar *Augustanae* tradere. (*Barthold.* p. 335. *Kluckhohn, Briefe Friedr. I.* p. 153.)

7) *Georg. Cracov.* prof. eloq. *Witeb.* nunc cancellarius Electoris *Saxoniae*. Qui quum in Calvinismum inclinaret postea in carcerem conclusus misere perit.

8) *Naumburg.*

9) *Er* *Schenckbecherus* erat a consiliis.

10) Interfuit etiam conventui *Numburgensi*. (*Salig. III.* 681. 691.)

Electorem *Augustum*, qui suam de concilio sententiam indicet. Tota illa ratio concilii suspecta est. Promittit matrimonium sacerdotum et communicationem sub utraque specie. Quantum est istud, si idolatria et missa maneat? Nam si impietas fuit, sacerdotes utraque specie usos fuisse, laicos altera tantum, cur non impium, sacrificulum solum ambabus uti et ex missa opus operatum facere, et coeleste sacramentum terrenum idolum facere?

Scribam Regi *Navarrae*, sed paucis.¹¹⁾ Non enim audeo esse prolixus nisi me iubeat prolixum esse. Eas literas rogo ut tu reddas et me commendes Principi, et rescribe quo sim loco. Fui enim superioribus proximis annis non creber in scribendo. Causam ipse potes conicere. Nunc animus non est amplius illo conscientiae vinculo ligatus. Vale. *Argentorati* ultima Decemb.

Ioan. Sturm.

Effeci ut magistratus interdixit ne ille liber *Tilmanni*¹²⁾ ederet, de quo opinor te ex me audisse. *Basileam* cogitant, sed eo etiam ad magistratum scripsimus ut vetet.

Potes harum literarum sententiam Regi *Navarrae* et D. *Conestablio* exponere. Ego enim, ut scripsi, non audeo in his illorum occupationibus molestus esse. Gratum, imo gratissimum mihi erit si uterque breviter ostendat suis literis quae sit illorum erga me voluntas,¹³⁾ de qua tametsi non dubitem, tamen gratissimum mihi erit cognoscere.¹⁴⁾

Vale ut supra.

3306.

HOTMAN AU ROI DE NAVARRE.

Félicitations au sujet du changement de gouvernement en France. Nouvelles d'Allemagne et d'autres pays.

(Archives de Pau E. 465. V. A. 6295. Publié dans le Bulletin de la Société de l'hist. du prot. fr. 1860. T. IX. p. 32.)

11) Non reperimus.

12) *Heshusii.*

13) Alludere videtur ad pensionem qua eum rex gratificabatur, ut ex h. l. et nonnullis aliis colligimus.

14) *Schenckbecherus* adscripsit: Receu le 12ème de Fevrier a Orleans 1561.

Sire, aiant fait vos recommandations par dega ainsi comme vous m'aviez demandé, j'ai congneu en nos princes¹⁾ un singulier regret et déplaisir de l'outrage que l'on avait fait à Monseigneur le prince vostre frere.²⁾ Et n'eust esté la mort du feu roy, qui leur donna opinion que le dit seigneur estoit delivré, il y a longtemps qu'ils eussent fait devoir d'amys et de chrestiens envers luy. Au demourant ilz sont tous si joyeux du gouvernement qui vous est rendu, qu'ilz se delibèrent vous envoyer ambassades pour vous congratuler,³⁾ et asseurer de leur bonne volonté et affection envers Vostre Majesté: vous priant de reconnoistre maintenant le devoir que vous avez envers Dieu, lequel vous a delivrez, vous et monseigneur vostre frere, de la main de vos ennemis, vous les donnant maintenant liez piedz et mains à vostre devotion, et les submettant sous vos piedz pour leur rendre le supplice qu'ilz méritent par leur intolérable tyrannie, et imanité dont ils ont usé envers vous.

Les princes qui s'assemblent⁴⁾ sont xxi, et sont tous de la confession evangelique. Il y a les electeurs palatins, de Saxe et de Brandebourg: le landgraff: les ducs de Saxe, de Pomeranie, Wirtemberg, Deux-Ponts, Brunswick, Lunebourg, Meelebourg, Louembourg, Holstain, Anhalt; les marquis de Brandebourg et de Bade, et le comte palatin Georges, frere de monseigneur l'Electeur.

Le lieu de l'assemblée est Neunbourg, sur les fins de la Turingie; et l'assignation au xxie de janvier. S'il plaisoit à Vostre Majesté négotier avec eux de quelque affaire, l'opportunité seroit maintenant fort grande: mais il faudroit savoir bientôt vostre volonté et me la mander par la poste, vous suppliant tres humblement, Sire, vous tenir asseuré que je seray toute ma vie prest à vous faire tres humble service. Les causes de l'assemblée sont outre celle que j'ay ditte, pour se preparer à la journée imperialc, qui se doit tenir en ceste vile le xx. d'apvril, pour secourir les Livoniens que le roy des Moscovites a quasi tous subjugué, et pour delibérer de ce qu'ils ont à faire en ce concile general que le pape a ordonné. Au reste le roy de Polongne s'en va faire la guerre au Moscovite pour la defence des Livoniens, et a respondu à ses am-

bassadeurs qui demandoient sa seur en mariage, qu'il ne feroit alliance avec luy, tant qu'il luy eust rendu son pais de Schmolentzki, qui contient environ deux cens lieux de long, et qu'il eust laissé le pais de Livonie et lasche les prisonniers. Toutefois le barbare a rompu la treve et tient assiegée la plus forte place du pays, qui est Veissenstainz.⁵⁾ Le roy des Tartares, craignant que le Moscovite ne s'accroisse par trop, a fait alliance avec le Polonois et lui fournit quarante mil chevaux. Le Polonois en a vingt mille sur les frontieres de Livonie. Les Suisses tiennent leur journée à Baden le jour des Rois, et là se doit appaiser leur different,⁶⁾ ou assigner journée d'une cruelle bataille. A Constantinople, le lieutenant general du Turc a fait son triumphe à la façon ancienne des Romains, menant quatre cens chrestiens enchainés, et faisant porter la peinture de trente ou quarante galleres avec les enseignes des Espagnols lesquelles estoient peint l'image du Crucifix, du pape et du roy Philippe. Tellement que les Turcs et Barbares prennent occasions sur les troubles que les tyrans excitent es pais chrestiens de se fortifier et prevaloir contre nous. A quoy, Sire, nous supplions tres humblement Vostre Majesté, vouloir avoir quelque esgard, et vous souvenir de la promesse qu'il vous pleust nous faire à Vertueil: ⁷⁾ sachant le conte que vous aurez à rendre au jugement de Dieu, de dissimuler à la cruauté des tyrans, et à l'effusion du sang de tant de pauvres affligez. Mesmes les Allemans sont avertis que les desers et montagnes de la Provence sont pleines de pauvres fugitifs qui meurent de faim et de froit, et esperent que vous estant aujourd'huy rendue l'autorité qui vous appartenoit, Vostre Majesté aura plus d'esgard à l'obeissance qu'elle doit à Dieu, qu'à l'amitié des tyrans, qui sont en execration et de Dieu et des hommes. A quoy je supplie le Createur vous vouloir, Sire, augmenter la sainte affection qu'il vous a donnée, et tellement inspirer que vous congnoissiez que ses oreilles seront fermées à vos prieres, si les vostres sont sourdes aux clameurs de ses serviteurs et enfans, le priant conserver Vostre Majesté en tres longue et tres heureuse vie. De Strasbourg, ce dernier de decembre 1560.

Vostre tres humble, tres obeissant et tres affectionné serviteur à jamais.

Hotomanus.

3306. 1) allemands. Comme il n'était revenu de Nérac qu'au mois de Novembre il peut tout au plus avoir été à Heidelberg. Mais cela n'est pas probable, son retour étant impatiemment attendu à Strasbourg. Il suffira de songer à des lettres échangées.

2) arrêté et condamné N. 3291. 3293.

3) C'était le plan de Sturm et de Hotman qui espéraient obtenir en même temps la cessation des persécutions. Au mois d'Avril 1561 Hotman se rendit à Cassel et ailleurs pour engager les princes à cette démarche. (Rommel, Phil. II. 587; Sautler, Würtb. IV. 164; Barthold 337.)

4) à Naumbourg au mois de Janvier.

5) Weissenstein, château en Esthonie où G. d'Alten-Bockum soutint un siège de 5 semaines, avec une petite troupe, et força les Russes à la retraite en Sept. et Oct. 1560. (Rutenberg, Gesch. der Ostseeprovin. II. 492.)

6) au sujet de l'affaire de Glaris.

7) jusqu'où Bèze et Hotman avaient accompagné le roi à leur retour de Nérac.

3307.

FERMES A CALVIN.

Excuses longues et fort embrouillées en vue de reproches dont on n'apprend pas le sujet malgré la proximité de l'écrivain d'ailleurs inconnu.

(Autographe de la bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 147.)

Monsieur Monsieur Cal.

de Bourges.

Salut per Jesus Christ nostre Seigneur.

Monseigneur, jay receu des lettres de Monsieur Maistre Nicolas Coladon envyron lemy mois de Juillet dernier passe 1566¹⁾ ou il me mande qu'il s'esmerveille comment je demande tant souvent response ven que jen ay eu. Sy jen avois ven quelque chose jl auroit raison. Il est possible que ses lettres sont tombees entre les mains d'aulcuns de lassemblee lesquelz ne me les ont vouluz communiquer apres les en avoir souvent requis. Aulcuns dentre eux ont bien dict qu'ilz avoient ven quelques lettres mais quilz ne les me monstreroient. Il me semble quilz les me devoient bien monstrier pour la consequence du cas et des accusations qu'ilz disent en jcelles estre contenuz, aussy a fin de me purger. En quoy jlz ont montrez bien peu avoir de charite entre eux. Ung dentre eux nomme Greve a bien ose mentir disant qu'ilz les avoit donnees a ma femme. Mais nous prouverons le contraire. Il me mande qu'il y a eu certains tesmoings lesquelz ont porte tesmoignage contre moy. Ilz ont mal donne a entendre et me semble que silz ny avoit de la dissimulation en eux quilz me le devoient bien dire. Depuis sept ans et davantage que jay este par plusieurs fois de par dela conversans beuvans et mangeans avec eux. Parquoy je ne puis entendre quilz nayent mys derriere tous devoirs de chrestiens, ou bien quilz ne favorisent a aulcuns pour amplifier la matiere. Or jay sceu de bouche par queleun qu'on m'avoit notté pardela d'avoir mené une femme parler a son mary en la presence de gens de vostre lieu et du lieu dou elle estoit natifve: cela fismes nous sans pensser a la livrer a son mary. Comme on prouvera quelle ha demeure depuis par l'espace dung an Et demy depardela Depuis que jen fus partis et la ou on me voudroit notter jl faudroit aussy appeller plusieurs autres qui estoient ses familiers et de son pais mesmes qui aussy le congnoissoient mieux que moy et demeu-

rent encores a present entre vous. De vouloir aussy dire que jaye aulcune alliance avec cest heretique on prouvera que je ne l'avois jamais veu ny congneu et ne le vis jamais depuis. Or il est vray que quelques ungs (jl y ha plus de sept ans) donnerent quelques choses a entendre au consistoire ou je fus appellé et mestant trouve audit lieu jl fust trouvé au lieu de mon nom le nom d'ung nomme *Martin* et pourtant a ceste heure la je ne fus oys. Plus je men allay le lendemain parler a Mr. de *Saint Andre* qui pour lors estoit M.²⁾ et congnoissoit laffaire myeux que les aultres a cause du pais lequell ayant oy le discours m'envoya en paix, tesmoing Guillaume *Vignot* boulenger d'en pres de la Magdelaine. Jay mandé a M. *Coladon* plusieurs fois s'il estoit besoing que je y allasse en personne que je y irois. Mais je n'en ay eu aulcunes responses. Car je ne suis rebelle mais corrigible ou je congnoistrois avoir failly, prest a reconnoistre ma faulte et demander pardon comme je doibz. Davantaige jecelluy *Coladon* me escript que je luy tinst dernièrement quelques propos lesquelz me rendrons suspectz: Reprend aussy de ce que sy bref je mestoy party de la comme craignant la touche. Mais jl scait que je luy avois dict les causes pourquoy. Et ce qu'il dict qu'on luy a rapporte que j'estois sorty a heure jndue on trouveroit au contraire. Puis il dict qu'il vous en ha dict comme on luy en ha dict mais hors verite. Il ha mal entendu, pourtant vous ha il mal rapporte. Or jl nest ja besoing Monsieur de vous en escrire davantaige pour éviter prolixite: aussy avez vous assez douvraige taille dailleurs en locuvre du Seigneur et pense que nen navez pas moins que je vous en ay veu avoir par le passé. Il suffiroit pour scavoir tout le discours de leglise de deça que les lettres que M. *Colladon* a receu depuis deux ou trois ans vous fussent presentees. Et, me semble que ne vous devoient estre cachees. Je dis cecy pource quil est venu ung homme de bien (ayant bon tesmoignage de leglise de pardela) lequell ma dict qu'on vous cache noz lettres et aussy je croy que sy en eussiez eu la cognoissance que depuis deux ou trois ans y eussiez remedié. En la fin de ses lettres jl me mande que je m'accorde avec Messieurs de l'Eglise et quil me tiendra pour frere suivant son dire (combien que plusieurs fois jay faict le semblable). Jay parle a Messieurs les diacres et gouverneurs de l'Eglise pour scavoir (apres avoir tousjours faict ainsy depuis trois ans) s'ilz me vouloient recevoir comme le plus petit dentre eux me soubmettans a toutes choses raisonnables suivant la parole du Seigneur leurs prians aussy n'avoir esgar a leurs haines ou mauvaises affections et plustost me manifester pourquoy tant de temps mont delaisse tenant leur

3307. 1) Ceci nous permet de ranger cette lettre vers la fin de la même année ou plutôt dans les premiers mois de l'année suivante.

2) ministre?

courroux, veu aussy qu'en tout et partout j'avois acquiescé a leurs demandes. Mais se sont mocquez de moy et ne mont donne aucunes responce, je ne congnois aultre chose pour cela scavoir quilz ont delibere de poursuivre ceste rigueur non accoustumee es Eglises chrestiennes et contre la parolle de Dieu. Une chose scay je qu'il ny ha homme d'entre eux qui me sachent dire que j'aye tenu aucune proposition hereticque. Quant au gouvernement d'entre eux je vous en escriprois nestoit qu'il sembleroit que jen parlasse par affection. Il ne peult estre quon ne vous aye compte leurs faictz aussy moy et daultres en ont escript amplement a plusieurs. Je prie au Seigneur quil vous donne a congnoistre la pure verite des choses, afin de nen juger comme aucuns ont faict par le passe. Je trouve ce rigoureux ascavoir quilz soient creux et

pys et quon ne nous oye mesmes parler. Au reste je vous prie ne delaisser la grande sollicitude et soing que de tous temps avez eu de lhonneur de Dieu et du salut des ames. Il seroit (ce me semble) besoing qu'un homme envoye comme Apostre visitast soigneusement les eglises de par deca afin que sans exception de personne justice fut faict a ung chascun et accordast tous les troubles. Cela seroit plaisant et agreable au Seigneur. Auquel je prie vous tenir en sa garde. De Bourges ce³⁾ nous recommandans a vos bonnes prieres et de tous les freres desirans avoir quelque consolation par vos lettres.

Le tout vostre serviteur
Jacques Fermes.

3) la date manque.

MDLXI.

3308.

BLAURERUS CALVINO.

Vota novi anni nuncupat effuse et fere concionabundus. Quibus addit nonnulla de statu rerum in Gallia et Helvetia, illic ignorantiam fassus, hic tristitia auguratus.

(Ex autographo Cod. 196, fol. 90. Genev.)

Praestantissimo theologo incomparabilique Iesu Christi servo D. Iohanni Calvino domino et fratri suo colendissimo atque carissimo.

Genevae.

S. Gratiam solidam nobis et aeternam attulit unigenitus ille qui est in sinu Dei patris pariter et in gremio hominis matris, Iesus Christus, quem precor etiam ut tibi tuaeque domui largiet coelestium donorum suorum benedictionem, de pleno copiae suae cornu affatim fundat quo sint tibi novi huius anni auspicia longe omnium felicissima, mi colendissime carissimeque in Domino frater.

De Galliae rebus, quo loco nunc sint a morte regis, cognoscere ex te vehementer avemus, quod plurimum apud nos variant rumores. *Navarrum*¹⁾ affirmant nonnulli iam gubernaculis admotum, spe multo inferiora praestitutum, qui sublimia tamen

prius et plane digna christiano principe meditari visus sit, nimirum nunc a *Guisianis* circumveniri, quos alii tamen dicunt rege adhuc animam agente fuga sibi consuluisse.

De *Beza* nostro sunt qui asseverent rursum a *Navarro* vocatum,²⁾ sunt alii qui negent. Concilii Tridentini continuationem itidem a Gallis repudiari³⁾ constanter asseverant aliqui, et per se convocari in regno magnam synodum de religione dispecturam. Quid igitur verum hic sit, quid non, quid itidem speres, quid dubites aut metuas, ne grave tibi sit, obsecro, paucis significare: quum non dubitemus te longe nostris certiora hic habere.

Apud nos⁴⁾ magnus metus belli propter Quinquagagesimos illos qui sic irati sunt Glareanis ut nullis rationibus mitigari posse videantur. Et celebrantur huius rei causa iam comitia Helvetica Badenae ad xij. Ianuarii, de quibus magna est multorum expectatio, quum pagani isti solita insolentia et truculentia confidenter pergant. Sed Dominus est qui omnia pro suae erga nos paternae voluntatis dispensatione optime, quod spero, moderabitur. Quem ut propitium habeamus facile ac feliciter per natum nobis puerum et datum filium continget, modo in hunc tota coniecta fiducia et veteri homine exuto in vitae novitate ambulemus: sublatis identidem puris manibus et supplicibus votis ad regnantem

2) Falsum fuisse rumorem constat.

3) Cancellarius de l'Hospital comitia Aurelianensia Idib. Dec. 1561 oratione habita auspiciat affirmavit regem nihil neglecturum quo concilium a Pontifice promissum quam primum congregaretur. (*La Place* ed. Buchon p. 79 ss. 114; *Hist. eccl.* I. 407; *Soldan* I. 394; *Popelinière* f. 225.)

4) *Ruchat* VI. 347: L'on marqua une diète à Bade pour le 12. Janvier 1561. C'est ainsi que ceux de Glaris parvinrent sans guerre à la fin de l'année. Mais ce ne fut pas sans alarmes. Leurs voisins des 5 cantons catholiques leur faisoient d'horribles menaces. C'est pourquoi la semaine de Noël ils envoyèrent un exprès à Berne, priant les Seigneurs de Berne de les aider dans leur bon droit et de remplir à leur égard les engagements de leur mutuelle alliance. On leur répondit de manière à les rassurer.

3308.1) Cf. N. 3293. 3301. *Hist. eccl.* p. 404: Il apparut tantost que le roy de N. estoit ordonné par une fatale destinee de ce royaume non à ce qu'on avoit esperé mais à un effect tout contraire, comme on l'a senti depuis et le sent encore. Car combien que Dieu et les loix l'appellassent au gouvernement et que le consentement des Estats le requist de luy, en quoy il n'eust en faute de conseil ni de force en cas de resistance... tant s'en falut qu'il maintint son degré qu'au contraire il se contenta de l'ombre, quittant volontairement le corps et la substance à la Royne mere sans qu'elle y eust grande difficulté. (Cf. tamen *Languet Epp.* II. 120. qui de eo aliter iudicat.)

nunc illum in potissimis bonis patris sui, qui tam negare nobis nihil poterit quam cunctum se nobis libentissime impendit, qui etiam tantam hostium ferociam cicurare ipse agnus mansuetissimus nullo negotio poterit, vel certe condonare, idem fortissimus leo de tribu Iuda, agnum si agnoscere nolit. Profecto, quod humana attinet, multum desperatae videntur Glareanorum res, vixque iam ullae hominum vires, ulla sapientia, ullae opes possint opem ferre, nisi unicus adsertor noster Christus, velut *Θεὸς ἀπὸ μηχανῆς ἐπιφανείς*, praesentissimo suo auxilio adesse dignetur: id quod facturum esse nihil prorsum haesitans sperarem, nisi interim multum me terreret et illorum et nostra ingratitude, metuentem, ne forte matura iam sit divinae ultioni, quae omnino facit ut prorsus fluctuem inter spem et metum, etsi illa hunc plerumque vincit, dum a nobis ad causae bonitatem et gloriam nominis Dei, cuius ipse non potest non habere rationem, oculos audacter deflecto. Sed nos de eventu, quisquis erit, te prima occasione faciemus certiore. Tu interim cum tua ecclesia causam hanc plane dubiam Domino fidelibus piorum votorum praeconis commendabis, ne gens ista, praeter alios Germanos insignibus dotibus ac praecipue singulari libertate ornata, se ipsam conficiat et in miserrimam aliorum redigat servitutem. Nos vicissim pro Galliae regno Dominum supplicabundi interpellabimus, ut cuius rex aliquando, sic nimirum adblandiente Romano pontifice, christianissimi titulo insignitus fuit quum nihil esset minus, nunc favente vere summo pontifice nostro Christo tales porro experiatur reges qui non tam vocentur quam re ipsa vere sint, si non omnium christianissimi, tamen solide sincereque christiani, qui filium Dei osculentur eumque *α καὶ αὐτὸν* regem regum et dominantium dominum agnoscant et ei cum timore serviant, cumque tremore exsultent, pomperia regni ipsius quam latissime pro virili proferentes, ut titulus ille, quo tempore datus est (quanquam inanis ac vanus fuit), omen tamen fuerit, quod quales aliquando futuri essent Galliae reges certo portenderet.

Sed bene iam vale, mi colendissime carissimeque in Domino frater, meque tui tam amantem et observantem, ut vix ullus amantior et observantior esse possit, semper agnosce. Sanctissimos doctissimosque viros, Petrum *Virctum* ac Theodorum *Bezam*, praecipuos amicos, mea vice amanter honorificeque ut salutes multum te quaeso, cum caeteris tuis symnystis et scholae vestrae eruditissimis professoribus, quibus singulis fausta ineuntis novi huius anni initia totis animis precor, cum omnibus eius anni benedictionibus, quem Deo acceptum ut praedicaret Christus in mundum hunc venit. Vicissim vero a vobis magnopere contendo ut vestra *εὐλογία*

multis bene ominatis verbis senectutem meam apud gratiae thronum perpetuo refocillet atque felicitet. Iterum vale. Calendis Ianuariis 1561.

T. Ambr. Blaurerus.

3309.

BULLINGERUS CALVINO.

Literas plures ex Polonia allatas amico tradit, simulque nova si quae habet ex Gallia ut communcet rogat. Comitum Helvetica res magni momenti proxime tractabunt. Horrendum spectaculum in coelo apparuit.

(Autographon reperies in Cod. Genev. 114, fol. 100, Turretinus descripsit Cod. 111a, fol. 216, Simlerus Vol. 99, ex Cod. Bern. VI. 888.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae ministro domino suo colendo et fratri carissimo.

S. D. Venit ex Polonia frater noster *a Mercurinis*:¹⁾ attulit literarum fascem: reperit occupatissimos. Ergo neque illa legere neque transscribere potuimus. Festinavit praeterea. Proinde placuit D. Petro²⁾ et mihi omnia per hunc ad vos mittere, ut legatis vos, vestramque adiungatis sententiam, deinde vero scripta illa omnia prout nunc accipitis, tuto ad nos remittatis, ut et nos legamus et nostram conscribam super ea causa sententiam. Quum autem legatus hic vester quereretur, se viatico destitui, dedi ego illi nuncio nomine nostro quinque solares aureos Gallicos: nam in vestri gratiam me et omnia mea, si necesse sit, expenderem, utpote quos sinceriter amo in Domino.

D. Petrus te, *Bezam* et omnes fratres salutat amicissime. Salutant vos et alii fratres. Audimus hic a morte regis *Francisci* creatum esse regem *Carolum*, cui additus sit gubernator rex *Navarrae*,³⁾ delectos vero esse *Guisianos*⁴⁾ et *Navarrum* evocasse in Galliam D. *Bezam*.⁵⁾ Ego vero cuperem illa

3309. 1) N. 3255. 3287.

2) Martyri.

3) lieutenant général du royaume (21. Dec.). Cf. *Pope-linère* f. 224, *Hist. des choses mém.* 129.

4) delectos esse Guisianos. Haec verba alia manu cancellata.

5) Cf. N. 3308, not. 2.

esse vera: sed tam lubricae sunt res mortalium ut metum ne omnia sint vera. Oro itaque tuam humanitatem, *Calvine* colendissime, ut certa de his scribas ad nos, et quum compertissimas habeas res Gallicas, et quid factum sit cum fratribus nostris vallis Angroniae,⁶⁾ te oramus ut de his diligenter ad nos mature scribas. Miramur in his maximis mutationibus te nullas ad nos dare literas. Si tibi non vacat (scimus enim quibus oppressus sis negotiis, scribat alius tuo nomine). Habes plures quibus hoc mandes.

*Gallus*⁷⁾ scripsit virulentum librum contra epistolam Melanchthonis ad *Palatinum* Heydelbergae editam. Audio comitia coitura Naumburgi,⁸⁾ in quibus agant principes de futuro concilio et re sacramentaria. Comitia celebrabuntur Helvetica Badae huius mensis 12.⁹⁾ Grandes sunt minae vicinorum. Versamur in periculo et erecti sunt omnium animi. Tu cum tuis orate pro nobis Dominum.

Visum est 28. Decembris hora antelucana quinta vel sexta ardere coelum in his partibus.¹⁰⁾ Visio fuit admodum horrenda. Magnos motus excitavit ubique in populo, dum alii huc alii illuc discurrent, arbitantes magnum esse alicubi incendium. Abbatiscellani putaverunt ardere Santgallum, Santgallenses existimarunt ardere oppida et pagos ad lacum Aconicum. Nostri putarunt ardere Badem, Curienses vicinos montes et Meyenfeldam. Dominus adsit nobis et liberet a malo. Dicitur hic derepente exstinctus dux Florentinus. Vale. Plura iam non possum. Tiguri 3. Ianuarii 1561.

Bullingerus tuus.

Saluta D. *Bezam*, si adhuc Genevae est, vel per literas, si abiit.

6) Philibertus Emmanuel ditone sua ex parte recuperata Valdenses ad sacra pontificia convertere conatus est. Qui atrocibus monachi Dominicani Thomae Giacomelli persequutionibus ad desperationem redacti a. 1560 de armis capiendis deliberarunt, pars tamen fugam in altiores montes praefendam putarunt. Colloquium quod dux cum iis instituere volebat a papa vetitum est. Tum ille milites contra eos misit qui a Valdensibus fusi sunt ad 7000 caesis. Tandem Nontis Iunii 1561 pace facta liberam iis religionem concedere coactus est. (H. des Martyrs f. 583 v. seqq.; de la Place L. 5, p. 131; Popelinière f. 246 v. seqq.; Ruchat VI. 392 sqq.; Cf. Muston. II. p. 1 ss.)

7) Nic. Gallus edidit Iudicium Ph. Melanchthonis de controversia coenae Domini scriptum ad principem quandam Electorem cum necessariis annotationibus iisdem veris et piis. Ratisp. Nov. 1560. 4. (Salig. III. 463. Strobel ad Camerar. vii. Mel. 366 not. cf. N. 3264. 3275.)

8) 20. Ian. (Salig. III. 664.)

9) N. 3308.

10) Describit auroram borealem quam dicunt. De eadem *Pierreleur* 381, ad m. Ian. referens. *Halleri*, *Ephem.* p. 134 praebent d. 18. Dec. fortassis ex mero errore typographae.

3310.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Pertinet ut plures sequentes ad negotiationes de recuperando aere alieno a Gallis variis creditoribus Germanis et Italis debito, item de rebus politicis et militaribus inter diversas aulae et regni partes tractandis.

(Ex autographo Archiv. Thoman. Argent.)

Doctissimo viro, ornatissimo homini, amico summo D. Ioanni Schenckbechero Electoris Palatini secretario.

Iacobus *Megius*¹⁾ nostrorum mercatorum nomine die, ut spero, Lunae, quae erit 6^a Ianuarii, hinc ad te proficiscetur, una cum literis Magistratus nostri ad *Reginam*, Regem *Navarrae*, *Conestablium* et ad te. Sed Lugdunum²⁾ prius cogitat: ergo tibi in diem duodecimum ab illo die sexto, aut decimum quartum erit exspectandus. Augustani³⁾ dicuntur misisse in aulam. Quid in mandatis dederit quos istic habent, tu poteris ex D. *Lobitio* intelligere, quem scripsi proximis literis mercatorum istic negotium gerere. Spero, antequam *Megius* istuc veniat, *Calvinum* scripturum⁴⁾ ad Regem *Navarrae* de tua causa et de te. Sin minus, faciam ut *Megio* suas literas committat et ei mandata det.

Peccatum a nobis est quod ad *Reginam* non scripserimus.⁵⁾ Id tu corriges quum ei magistratus literas reddes quas *Megius* adferet.

Scriptum huc est 26. Ianuarii,⁶⁾ *Falkenburgium* animam egisse eo die Troiae, ita ut iam verear eum mortuum esse. Ea de causa Ioannes a *Wig*, vicarius illius militiae praefectus, istuc profectus est, ut per amicos et mea commendatione retineat id munus apud successorem et eiusdem muneris stipendium.

Scis quid tibi dixerim de Claudio *Boecklino*: Ioannes a *Wig*⁷⁾ contentus esset hoc coronali et ille hoc locumtenente. In *Boecklino* haec sunt bona:

3310. 1) *Mieg*.

2) Videtur ex Lugduno et Geneva Argentoratum rediisse, Lutetiam vero non venisse hoc itinere: vide sequentes *Sturmi* epistolas.

3) creditores (*Fuggeri*).

4) Vide infra.

5) Haec non bene intelligimus. An ep. N. 3298 ab ipso suppressa fuit, aut eius nunc obivisci poterat?

6) Lapsus calami. Novembrem aut Decembrem dicere volebat. Fuit aliquis (onr. a. Falkenberg, Reckerodii nepos ex sorore, mercenariorum dux (1558) in obsidione Thionvillae.

7) Boecklinus Argentoratensis, adeoque urbi a consiliis, a. 1562 occurrit turmae equitum praefectus in exercitu hugenotico. Wigium alibi non obvium habuimus.

est nostrae religionis amantissimus et cum religione vita consentiens. Hac de causa statuerat sese in servitium Regis *Navarrae* dare, antequam ulla suspicio esset aut de morte aut de morbo *Francisci II.* Regis qui superiore mense demortuus est, et recusavit hac de causa amplius stipendium a *Philippo* rege accipere, quod suspicaretur illum cum Pontifice et Caesare contra evangelicos Principes et civitates conspirasse, et bellum longe gravius gerere quam pater *Carolus* gesserat. Vere scribo et verum: crede mihi, nihil ego ad te falsi. Praeterea multis bellis militavit. Rege *Francisco* in Scotia Gallicarum partium erat, et *Lorgiano* imperatore, *) *Rhingravio* coronali ibi fecit stipendia. Ante *Magdemburgum* fuit Locumtenens *Lazaris Suendiani*, post obsidionem Metensem Locumtenens *Nicolai ab Hatstet*. In proelio etiam Saxonico interfuit. Rei denique militaris bene peritus et in ea felix. Deinde primum propter fratrem *Mareschallum Imperii Carolo* Caesare in comitiis multis principibus carus et acceptus, et nuper maxime Electori *Palatino* et *Lantgravio*, usque adeo [ut] plus ei fidei Principes habeant in causa religionis quam *Rhingravio*. Cuiusmodi homines belli temporibus valde idonei sunt in regis utilitatibus, in conscriptionibus militum, in explorandis hostium consiliis, in conciliandis gratiis eorum quorum gratia et benevolentia principibus qui bella gerunt necessaria est. Est praeterea peritus etiam Gallicae linguae et Gallicorum morum cupidissimus, verecundo sermone, temperata vita. His nominibus oro et obsecro, commenda ipsum Heroi nostro, et ut hic successor fiat *Falkenburgii*, et efficiat ut in ea re non habeat repugnantem D. *Conestabulum*.

Guisiani quum audivissent et metuerent, Germanos Principes auxilio venturos evangelicis Principibus Galliae post errorem *Ambosianum*, et illis enunciatum esset agi cum *Grombachio* et cum *Iacobo ab Oxeburg* et *Ioanne a Wig* hac de re, omnes hos tres novis beneficiis astringere instituunt auctis illorum stipendiis. Quicumque illis istud indicavit verum indicavit. *Hotomannus* enim et ego cum illis egeramus. *) Sed redeo ad *Ioannem a Wig*, cum quo quum egissent *Guisiani* fui illi autor ut stipendium acciperet, sed ut a Rege, et ut Regi soli, non *Guisianis* iurarent, ut si fortassis *Guisiani* aliquid inceptum quod Regi inutile et regno calamitosum et Principibus consanguineis regni perniciosum sit, haberet quarum partes salvo iureiurando sequi possit. Hoc illius consilium, cuius ego ei autor fui, non debet ipsi fraudi esse in hac peti-

tione: eoque tibi scribo ut si quid sentias habeas quo ipsum queas defendere.

Antequam ipse tecum ad Regem *Navarrae* cum meis literis veniat, praemonetas Regem, et illum commenda, vel potius utrumque commenda, *Boechinum* et *Wigium*, ex mearum literarum argumento, et explora Regem quid animi habeat. Puto enim te, antequam hac reddantur, familiarem Regis quotidianum fore. Deus bone, quantus es? Sed extra iocum: oro, age horum causam diligenter. Ego Regi et tibi pro utroque recipio, promitto, spondeo, fidem do. Quid vis amplius? Spero quatuor nuncios quatuor hebdomadibus continentibus a te habituros nos esse. Unum quem tu mittes ubi cum Rege egeris, *Alexandrum*. 10) Alterum *Gamutii* 11) nostri filium. Tertium hunc ipsum *Wigium*, cuius causam celeriter explicare poteris. Quartum, quem mittetis ubi *Megius* aliquid tecum et cum regis egerit. Spero enim illum accessum habiturum ad Regem *Navarrae*, adiutus tua opera et *Calvini* literis, quas ad Regem *Navarrae* adferet.

Legatio, si Regi *Navarrae* placebit ad conventum Principum *Neuburgum* mittere, de quo per *Gamutii* filium scripsi, serio metuo veniet. 12) Sed si me Rex velit suo nomine ad Principes proficisci, et mandata mihi scripta mittet, explicabo illa summa cum celeritate et fide et diligentia, qua de re *Hotomannus* dicit se ad *Amiratum* scripsisse. 13)

Scribe quid cum *Amiratio* de me egeris. Credo si *Guisiani* istinc discedent, *Amiratum* unum ex illis futurum qui in regium consilium cooptabuntur. De Cardinale *Castellione* scribe ecquae spes evangelii et religionis. 14) Fuit aliquando magnae. Utinam illud semen fidei, quod tum germinare coeperat, rursus vim suam explicet.

Antonio 15) hominem non vidi negligentiores, socordiores, somnolentiores, supiniores, veterinosiores: multos annos ita oscitat, dormit, dormit, somniat, consopitus stertit, ut nihil scribat, nihil significet. Excita istum, non veterinosum, sed veternum ipsum, ipsum somnium. Excita, ut opilio canem suum. Si vocem tuam audire non queat, pedo pastoralis baculo excita ut expergiscat. * Si hoc verborum acetum non satis acre est, nae ille etiam veterinosum habet ventriculum. Saluta tamen illum

8) superscripsit: gubernatore. Nomen viro fuisse coniecimus De Lorges.

9) Quum una essent *Heidelbergae* coniurationis *Ambosianae* causa.

Calvini opera. Vol. XIII

10) Vide ep. d. 18. Ian. scriptam.

11) *Gasp. Gamut Metensis*. Filius ille de quo h. l. perit a. 1569.

12) *Pirmus conventus habitus est d. 21. Ian. ultimus 8. Febr.*

13) De *Hotomano* ita hic loquitur ut facile perspicias inter eos usque bene convenisse. Mox vero alter ab altero dissidio orto recessit.

14) *Firmiter reformationi adhaesi.*

15) *Fuisse videtur Sturmio amicissimus, et saepius in his ep. occurrit. Quis vero fuerit nescimus.*

ubi excitaveris, meis verbis diligenter amanter, non ut veternosum molossum, sed ut catellum elegantulum et blandulum, cum sua cara coniuge, fidum atque fidelem maritum. Saluta eum diligenter, amicum veterem mihiq̄ carissimum et suavissimum. Vale, mi optatissime *Schenckbechere*.¹⁶⁾ Argentorati 4. Ianuarii 1561.

Tuus cuius manum et argumentum nosti.

— — — — — Meas literas ad Regem *Navarrae* et ad *Conestablium* ubi legeris, consigna signo meo. Velim eas te vertere in linguam Gallicam ut Regi *Navarrae* celeriter recitare possis. Scis enim illorum principum occupationes. — — — — Fac etiam ut Rex *Navarrae* mihi scribat, et dic me id petere, ut si velit me esse suum famulum et aervum, ipse meus sit dominus, et mihi suis mandet literis. Solet ipse dicere, neminem debere discedere a facie principis tristem. Ne igitur ipse tu tristis discedas et ne me tristem faciat. Hoc scribo quasi illius tu sis consiliarius. Tantum tribuo et illius humanitati et tuae prudentiae. Vale, ut in altero folio.

T. Stur.

3311.

HOTOMANUS BULLINGERO.

Novissima ex Gallia et Germania.

(Ex Hotomani Epp. a Meelio editis p. 30.)

Clarissimo et spectatissimo viro D. Henrico Bullingero.

Fr. Hotomanus S. D.

Pater optimo, usque adhuc distuli scribere et tibi et clarissimo D. D. *Martyri*, dum is ex aula rediret quem co remiseram ut Galliae nostrae statum om̄nem descriptum mihi afferret. Nunc dum illum cupide exspecto, ne cuius apud te negligentiae arguar, quem tanquam optimum parentem reverenter colo et observo, quae mihi amicus quidam renunciavit scribere vobis statui.

16) *Schenckbecherus inscriptioni addidit*: Accepi Aureliis 22. Ianuarii 1561.

Rex *Navarrus* non nobis quidem satisfacit.¹⁾ Vinxit tamen spem et expectationem omnium. Autoritatem et dignitatem suam retinet, deque ea cum Itala *Medicea* pugnat, quae incredibile dictu est quanta rabie feratur in homines christianos. Itaque iureiurando illum adigere voluit ad promittendum, fore ut regulum *Carolus* in paterna atque amica religione conservaret. *Connestablius*²⁾ cum *Navarro* exercitum omnem abegit, et *Guisianis* perniciem sine dubio molitur, qui magnopere ab Itala et *Navarro* contendunt ut sibi ab aula abesse et vel Romanam vel in Lotharingiam abire liceat. *Amirallius* et eius frater *Andelotus* operam suam *Navarro* fideliter navant. Sed ille praesertim ab omnibus in coelum tollitur laudibus propter orationem praeclaram quam apud *Navarrum* et caeteros proceros habuit.³⁾ Regem a Deo vita esse miserabiliter multatum, quod tam inhumaniter cum suis subiectis ageret. *Condensis* princeps⁴⁾ constantiam retinet maiorem in custodia quam quum liber et solutus esset. Certissimum est illum eiecisse sacrificulum e cubiculo suo, quem eo *Medicea* miserat ut ibi missificaretur. Praeterea nolle e custodia egredi, antequam de accusatione cognoscatur et talio calumniatoribus constituatur. Vidua *Scotta* Fontaneblaeum cum avunculo quodam suo proficiscitur, miris modis sese exagitans, et utriusque regni iacturam deplo-rans. Quam a * *Scottis* cara sit non ignorat.

De comitiis trium statuum plane nihil habeo quod dicam. Aiunt illa haberi coepta esse, sed postea dilata.⁵⁾ Quod mihi sane quam iucundissimum nuncium accidit. Nam ut erant constituta metum mihi permagnum afferebant, quippe quae afflatu * a *Guisianis* ad suas rationes parata et ficta essent. Confirmant etiam plerique edictum promulgatum esse ut omnes qui propter religionem in custodia et vinculis essent liberentur. Haec de Gallia.

Principes nostri conventum agunt Neumburgi ad xxi huius mensis diem. Utinam de concionatoribus compescendis aliquid statuatur: sed vereor ne *Palatino* Electori nonnulli offensiones pariant. *Marpachius* noster numquid tibi vir egregius videtur? Profecto, inquit, si verum est quod aiunt de Gallia,

3311. 1) Nihilominus ipse paulo post apud regem stipendia meruit, nempe fore sperans ut ille protestantium causam suo patrocinio protegere non desineret.

2) Hic antea protestantium acerrimus hostis fuerat, nunc *Guisianis* infensum et contra hos cum *Navarren*o coniunctum illi iam suum credebant.

3) Talem orationem habitam fuisse verosimile est post die mortis *Francisci II.* coram *Carolo IX* eiusque matre praesentibus quinque Cardinalibus pluribusque summae nobilitatis proceribus. Attamen de ea tacet *Albaspinaei* protocolli. Cf. *Mém. de Condé* II. 211.

4) Cf. 3293.

5) Vide infra N. 3323.

fore ut evangelium ibi promulgetur, omnes evadent Zwingliani. Utrumne ex Dei an alterius spiritu ista vox manavit? Mihi et D. Zanchi omnes sunt propter nugacissimum quendam libellum⁶⁾ infensissimi: sed Deus nobis parens erit et tutor adversus illorum insidias. Quem oro ut te tuamque ecclesiam spiritu suo conservet. Vir clarissime et pater observandissime, vale et salve, et D. Martyrem venerandum senem cum omnibus collegis tuis honorificentissime saluta. Argentorati 8. Ian. 1561.

3312.

STURMIUS CALVINO.

Creditorum negotium. Conventus Naumburgensis. Controversia de coena.

(Ex autographo Cod. Parisiensis in Coll. Dupuy Vol. 268. fol. 83.)

Clarissimo et optimo viro D. Ioanni Calvino Theologo.

Quis * has reddidit tibi unus est ex regiis creditoribus,¹⁾ vir temperans et frugi, et prudens et nostrae religionis, nosterque civis, cuius ego studio et industria et liberalitate cogitabam et Principibus Galliae et ipsis Metensibus exercitum auxilio mittere. Consilium ei dedi: ut hinc non recta in Galliam Lutetiam proficisceretur, sed ut istac iter faceret, et tuae uteretur consilio prudentiae et tuae autoritatis intercessionem secum in aulam adferret. Oro igitur ut ei non solum literas sed etiam mandata des ad Varranum, ut ille sentiat te aliquid tribuere huius fidei atque taciturnitati. Non te fallat: ego pro illo spondeo.

Spero iam te aliquid coepisse agere cum Obrechtio qui si vere atque ex animo volet, magna spes est, posse nos quod volumus obtinere. De Metensibus non opus est ut mandata des si sic tibi videbitur. Sed tamen ut in literis tuis de illis scribas et aliis mandes si quos in aula habes, quo moneant Varranum quid in illa supplicatione quae in Gallia edita est de hac civitate et de aere alieno senserint qui eius autores fuerunt.

6) De hoc non habemus quod dicamus. Mox mense Februario inter Marbachium et Zanchum de praedestinatione controversia exorta est. (Schmidt in Studien 1859 p. 643.) 3312.1) Iac. Megius (vide praeced. ad Schenkbecherum).

Principes nostri Neuburgi conveniunt unus et viginti, vigesima huius mensis. Agent de concilio Pontificis: et de comitiis quae ad mensem Maium aut Aprilem futura videntur. Et de controversiis novorum istorum theologorum qui *σκληρότερα* quam Lutherus, et sapientiores videri volunt quam Bucerus fuerit. Bucer omnem doctrinam brevi edam: de coena Domini, quam ex urbe exploserunt, praefabor ipse, improbens eorum impudentiam. Mitto tibi Heshusii librum²⁾ adversus te quem in coelum tollunt. Quaeso responde, melius et meliora docens et falsa refutans cum aliquo pugnaculo quo non solum autor ipse et etiam vulpeculae istae sociae in suis latentes foveis vulnerentur: quae non minus quam ipse lupus nocet villico. Non mitto totum: ego enim intercessi per amicos ut senatus tredecimviri edi atque absolvi vetuerint. Elector Palatinus totum habet: curavi ut mihi mittatur: quum primum apportatus erit tibi mittam.

Redeo ad aulam in qua Bezam adesse velim *βουλοφόρον*. Si placebit poteris nostro sumptu eum Iacobo Megio qui has reddidit mittere. Velim tamen communi de causa religionis, tum etiam ob hanc pecuniarum rationem et civitatem Metensium. Cum cancellario³⁾ Electoris Augusti ago per literas, et curavi ut amici mei cum Electore Palatino agerent de mittenda legatione ad Regem et Regem Navarrae: profutura videntur huiusmodi calcaria.

Post hunc conventum Principum, futura est synodus theologorum. In ea velim autoritate Principum vestras ecclesias non excludi. Ad hanc rem idoneum esse Bezam mitti vel Nurembergam, si tamdiu simul erunt, vel ad Electorem Palatinum qui est *φιλόκαλος* in vos, καὶ φιλοβήτης.

Revertor ad Megium: commendo tibi et creditores et totam hanc causam, imprimis Metensium. Spero Antonium tabellarium iam in itinere esse ad me. Bene vale, vir clarissime. Argentorati 9. Ianuarii 1561. Tuus quem ex argumento nosti.

I. St.

3313.

BOUTEILLER A CALVIN.

*Demande de ministres pour l'Angoumois.*¹⁾

2) Prolegg. Tom. IX. pag. xlii.

3) Ulrich Mordeisen.

3313. 1) Hist. eccl. I. 214: L'Eglise d'Angoulesme ayant été dressée par le ministère de Jean de Vayon sur la fin du règne de Henry, print tel accroissement que se retrouvans ceux de

(Autographe de la bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 92.)

A Monsieur et pere
Monsieur Calvyn ministre de la parolle
de dieu a Geneve.

Monsieur, le Consistoire de leglise d'Angoulesme ma escript que despuys mon partement monsieur *Dumont* ministre dudit lieu est tumbé malade comme il y est fort subiect et par ce moien la predication de la parolle de dieu cessée pource quil ny a que ce seul ministre ou pays dangoulmoys qui est assez de grande estendue. A ceste cause Monsieur ie vous suply tres humblement vouloir regarder en pitie ce pauvre pays ainsi desnue et le vouloir pourveoir de quelques ministres et ce faisant vous obligerez tout le dit pays a prier dieu pour vostre prosperite.

Monsieur ie me recommande tres humblement a vostre bonne grace priant nostre Seigneur vous donner en sante bonne et longue vie. de lyon ce 10. Ianvier 1561.

Vostre humble et obeissant serviteur
Iehan Bouteiller de Mangot.

3314.

CALVIN AU ROI DE NAVARRE.

Pressantes exhortations à faire ce que la situation et sa propre position exigent.

(Copies Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 129. Vol. 115^a, fol. 63 v. Berne F. 140. — Ruchat. VII. 382. Crottet N. 48. Bonnet. II. 363. Trad. angl. IV. 161.)

Sire, quand je penseroye que mes lettres ne vous fussent a gré, je craindroys de vous importuner et fascher en vous escrivant. Mais la confiance que iay me fait hardi, cest questant persuadé de la reverence que je vous porte, et bonne affection de mefforcer à vous faire service, vous rece-

vres humainement le tesmoignage que je tasche den rendre. Parquoy, Sire, combien que ie sache que vous naves pas besoing de mon conseil, si ne laisseray ie a vous prier et mesme exhorter, au nom de Dieu, quil vous plaise prendre courage pour batailler vertueusement et de plus en plus contre toutes les difficultez dont je sçay bien que vous estes assiegé. Et de fait le restablissement d'un tel royaume merite bien que rien n'y soit espargné, et par plus forte raison le devoir est encore beaucoup plus grand à procurer que le regne du fils de Dieu, la vraye religion, la pure doctrine de nostre salut qui sont choses plus pretieuses que tout le monde, soyent remises en leur entier. Le plus grand obstacle qui vous puisse empescher me semble asses facile a surmonter: quand il vous plairoit, Sire, remonstrer franchement à partie adverse, et luy faire vivement sentir quelle ne doit appliquer a vous contrarier le povoir qu'elle n'a que par vostre ottroy.¹⁾

Au reste, Sire, il y a quelque matiere de laquelle i'ay pensé estre bon et expedient de vous advertir, afin quil plaise à vostre majesté dy penser²⁾ selon sa prudence. Et nest pas mon naturel ne coutume de mingerer ny dentreprendre. Mais il m'a semblé que c'estoit mon devoir de vous adresser ce porteur, pour vous declarer plus à plein de bouche ce qui en est, quand vostre bon plaisir sera, Sire, luy donner audience.

Sire, apres mestre treshumblement recommandé à vostre bonne grace, ie supplieray nostre bon Dieu vous tenir en sa garde, vous soustenir par sa vertu, vous augmenter en tous biens et prosperité. Ce 16 de janvier 1561.

3315.

CALVIN A LA REINE DE NAVARRE.

Félicitations à l'occasion de sa franche profession de foi.¹⁾

3314. 1) Mais c'étoit plutôt tout juste le contraire.

2) pourvoir Bt.

3315. 1) Bien que Jeanne d'Albret ne mit point d'obstacle à la prédication des ministres protestants, et qu'elle eût confié l'éducation de son fils à M. de la Gaucherie, elle ne s'était pas encore personnellement rattachée à l'église de la réforme. A l'époque même du séjour de Bèze à Nérac la royne se portoit fort froidement à la religion craignant de perdre ses biens et se fâchant de laisser beaucoup de choses du monde pour se ranger sous une plus saine règle de la pure religion (Hist. eccl. I. 325.) Mais c'est précisément vers ce temps-là

la religion en tel nombre qu'ils ne pouvoient plus bonnement s'assembler en secret ils commencerent au temps mesme du tumulte d'Amboise de prescher en plein iour. Le ministre fut mis en prison mais relâché par l'intervention de ses parents auprès de François II. Il continua depuis son ministère nonobstant tous empeschemens jusques à l'Edit de Janvier (1562). Les noms de *Dumont* et de *Bouteiller* ne se rencontrent pas ailleurs, que nous sachions. (Hajezaud, Chron. prot. de l'Angoumois. P. 1860, p. 19).

(Minute originale corrigée par Calvin. Bibl. de Genève. Vol. 107^a, fol. 372. Vol. 115^a, fol. 53. Berne F. 164. — Bonnet. II. 365. Trad. angl. IV. 162.)

Madame, ie ne vous scauroye asses exprimer combien iay esté resiouy par la lettre quil vous a pleu escrire a mon frere, monsieur de *Chaloné*,²⁾ voyant comment Dieu avoit puissamment besongné en vous en peu d'heures. Car combien que desia de long temps il avoit mis en vous quelque bonne semence, vous cognoissez maintenant de fait qu'elle estoit quasi estouffée sous les espines de ce monde. Come par faute de nous exercer journellement en l'Escripture sainte, la verité que nous avions cognue s'escoule petit a petit iusqu'a s'esvanouir du tout, si ce bon Dieu n'y remédie. Or il a prevenu par sa bonté infinie pour vous garder d'en venir iusques la. Vray est que ceux qui s'anonchalissent, se plaisent en leur repos, pource quilz ne sentent point que c'est un dormir mortel. Mais quand il plait ■ Dieu de nous resveiller et solliciter a bon escient a la crainte de son nom, et allumer en noz coeurs un desir ardent de servir a sa gloire, c'est une inquietude plus heureuse et desirable que toutes les delices, plaisirs et voluptez ausquelles senyvrent³⁾ les povres mondains. Je parle familièrement, ma Dame, pensant que vous me donneres volontiers conge⁴⁾ de ce faire comme aussi iay receu ce bien de vostre letre quelle ma donné ouverture et acces facile a vous escrire. Parquoy, ma dame, ie vous prie de priser la misericorde de Dieu comme elle merite, non seulement en ce quil vous a pour un coup⁵⁾ retiré des tenebres de mort pour vous faire voir la clarté de vie en son fils, lequel est le vray soleil de iustice, mais aussi de ce quil vous a de

rechef pleinement reduite a soy et a⁶⁾ imprime la foy de son Evangile au fond de vostre coeur,⁷⁾ y donnant une racine vive pour produire les fruicts qu'elle doit. Car vous avez senti par experience comme les vanites de ce monde amortissent⁸⁾ la cognoissance de la verité. Proprement⁹⁾ on veut nager entre deus eaus; tellement que la parole est par la rendue froide et inutile, si la vertu de Dieu n'est conioincte avec. Et cest la vraye et parfaite alliance quil promet contracter avec les siens, dimprimer et engraver sa doctrine en leurs entrailles. Aiant donc receu un tel benefice et si inestimable, vous avez occasion destre tant plus ardente a vous desdier tu tout, comme vous faictes, a celluy qui vous a tant obligée a soy. Et au lieu que les Roys et princes se vouldroient souvent exempter de la subiection de Jesuschrist, et ont accoustumé faire bouclier du privilege, sous umbre de leur grandeur, aians mesme honte d'estre en la bergerie de ce grand pasteur: pensez, Madame, que la dignité et haultesse en¹⁰⁾ laquelle ce bon Dieu vous a élevée, vous doit estre double lien pour vous tenir en son obeissance, comme cest de luy que vous tenes tout, et selon la mesure que chacun aura receu, il aura a rendre plus grand conte. Mais puis que ie voy comment l'esprit de Dieu vous gouverne, iay plus doccasion de luy rendre grace que de vous exhorter, comme si vous aviez besoing daiguillons.¹¹⁾ Joint aussi que ie ne doute pas que vous y appliques diligemment vostre estude, comme il est bien requis, attendu la froideur, foiblesse et fragilité qui est en nous.

Desia de long temps nous avions essayé de faire nostre devoir envers le Roy vostre mari, mesme par plusieurs fois a ce quil s'esvertuast. Mais vous verres encore, Madame, par la copie de la lettre que nous luy avons envoyée, combien vostre advertissement a valu.

Madame, apres mestre treshumblement recomande a vostre bonne grace, je supplieray nostre bon Dieu vous tenir tousiours en sa grace,¹²⁾ vous gouverner et adresser par son Esprit, vous fortifier par sa vertu et augmenter en tout bien. Ce¹³⁾

(Sept. 1560) qu'elle prit sa résolution définitive. Ibid. 326: La royne apres le parlement du roy son mari se retira en Bearn où elle fut advertie de la prinse du Prince (de Condé) et des conjurations qui se faisoient contre son mari, et comme des assemblees (de troupes) se faisoient en Espagne pour luy surprendre sa principauté de Bearn et le residu de Navarre. Voyant donc que la fiance qu'elle avoit eue aux hommes estoit perdue et que tout secours humain luy defailloit, estant touchée au vif par l'amour de Dieu elle y eut son recours avec humilité et larmes comme a son seul refuge, de sorte qu'au temps de sa plus grande tribulation elle fit publiquement profession de la pure doctrine estant fortifiée par les ministres F. le Guay dit Boynormant et N. Henry, et vestit un coeur viril et magnanime. Ayant reçu la nouvelle de la mort de Francois II. la feste de Noël ensuyvant elle fit derechef confession de sa foy haut et clair et communiqua a la ste cene. Et bientost apres manda au Roy sa confession écrite et signée de sa main comme elle avoit un singulierement bel esprit.

2) Pseudonyme de Théodore de Beze. La lettre mentionnée dans le texte a dû contenir sa profession de foi.

3) s'esgarant Bt.

4) donnez conge volontairement Bt.

5) pour un coup (ajouté par C.)

6) de rechef et a: mots ajoutés par C. et omis par Bt.

7) corr. de C. Il y avait: du coeur.

8) comme amortissent (écriture de C.).

9) Proprement om. par Bt. A partir d'ici jusqu'au mot haultesse, tout est de la main de C.

10) Ici c'est le secrétaire qui reprend la plume.

11) six mots ajoutés par C.

12) garde Bt.

13) Il faut nécessairement mettre la même date qu'à la précédente.

3316.

CALVIN A LA DUCHESSE DE FERRARE.

A l'occasion de sa rentrée en France.¹⁾

(Copies Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 129 v. Vol. 115a, fol. 64. Berne F. 142. — Ruchat VII. 383. Bonnet II. 368.)

Ma dame, combien que j'ay dequoy rendre graces a Dieu de ce qu'il continue a vous tenir en sa crainte et obeissance, toutesfois comme l'experience vous monstre asses le besoin que vous aves de vous y avancer de plus en plus et confermer, i'espere que vous me scaures tousiours bon gré si pour l'honneur que je vous porte, et le soin et desir²⁾ que i'ay tant de vostre salut, que le nom de Dieu soit glorifié de plus en plus par vous, je m'efforce d'y aider tant qu'il m'est possible. Car ie scay que vous aimez destre enseignee et mesme exhortee a vostre devoir vous rendant docile et debonnaire a recevoir tout ce que vous scaves proceder de Dieu. Or, Ma dame, si vous ayes parcedevant esté advertie que pour cheminer droit, il nous faut oublier tous regards mondains, vous en estes a ceste heure a la pratique. Il nest ia besoin que ie vous recite les difficultes qui vous pourroyent destourner ou retarder de servir à l'honneur de Dieu, veu que vous ne les sentes³⁾ que par trop. Mais tant plus vous faut il fortifier a surmonter tout, esperant que celui qui a si bien commencé parfera. Seulement armes vous de ses promesses et ayes vostre recours à la vertu de son esprit, laquelle est suffisante pour vous donner victoire sur tous combats. Cependant, Ma dame je vous prie de vous esvertuer à donner tel exemple que vous savyes que Dieu le requiert de vous en tel degré quil vous a eslevee, tellement que les bons y prennent courage, et les meschans en soyent confus. Voire quand ils devroyent crever, que vous faciez cest honneur à Dieu de les despiter pour luy obeir et complaire.

Pour le second, Madame, ie vous supplie comme vous aves bien commencé, de persister à soulager les povres membres de Jesuschrist et procurer le repos de l'Eglise. Car outre ce que vous savyes que cest un service agreable a Dieu, voire un sa-

crifice de bonne odeur, nous devons bien estre incites par ce qui est dit en l'Ecriture, que ceux qui soulagent les povres membres de Jesuschrist et leur subviennent, sont coadiuteurs de la verité de Dieu, qui est un tiltre si honorable que rien ne doit estre espargné pour y parvenir. Comme ceus qui sont par chemins se hastent tant plus quand ils voyent la nuit approcher, aussi, Madame, laage⁴⁾ vous doit de fait advertir de vous efforcer tant à laisser bon tesmoignage en ce monde, quaussi le porter devant Dieu et ses anges, comme vous aves eu en recommandation l'Eglise de nostre seigneur Jesuschrist, plus que tous les biens et honneurs terriens.⁵⁾ Quand vous y prendrez courage, comme il appartient Madamc, iespere que Dieu fera tellement profiter vostre magnanimité et constance, que tous fideles beniront à pleine bouche et dun accord⁶⁾ vostre retour en France, confessans que vraiment Dieu a eu pitié deus par vostre moyen, leur a tendu la main quand il vous y a ramenee sur vostre vieillesse. Et pour ce que cest une oeuvre qui outrepasse⁷⁾ toute faculté humaine ie vous prie, ma dame, de vous y inciter et solliciter journelement par les saintes exhortations qui nous en sont donnees en l'Ecriture.

Sur quoy, etc. etc.⁸⁾

3317.

CALVIN A COLIGNY.¹⁾

Compliments au sujet de ses démarches en faveur de la liberté religieuse.

(Copies Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 129; Vol. 115a, fol. 63. Berne F. 138. — Ruchat VII. 381; Crottet N. 47; Bonnet II. 371; Trad. angl. IV. 165.)

4) Elle était née en 1510.

5) terrestres Bt.

6) d'un commun accord Bt.

7) surpasse Bt.

8) Il n'y a rien de plus dans la plus ancienne copie.

M. Bonnet ajoute: madame, après m'estre humblement recommandé à vos bonnes grâces etc. Du 16. janvier 1561. Cette date peut bien être juste.

3317. 1) Voyez sur sa courageuse conduite à l'assemblée de Fontainebleau N. 3253. Il se rendit aussi aux États d'Orléans au mois de Décembre quoiqu'il eût été averti des dangers qu'il y courrait. Il ne les cacha pas à sa femme près d'accoucher. La reine Catherine même l'avait mis en garde contre les mauvaises intentions du cardinal de Lorraine. La maladie du roi déjoua les sinistres projets des Guise. (La Planche 410.)

3316. 1) de la Planche p. 381: En ce mesme temps si malheureux (lors de l'arrestation de Condé) arriva d'Italie en France madame Renée de France duchesse douairière de Ferrare et belle mere du Sr. duc de Guyse, qui avoit tousiours favorisé la religion, et trouva fort mauvais l'emprisonnement des princes, predisant à son gendre que mal luy en adviendrait comme il fait depuis. Mais elle ne fust creue et falnst qu'elle avalast ceste pillule à son arrivée.

2) le saint desir Bt.

3) connoissez Bt.

Monseigneur, nous avons bien de quoy louer Dieu de la vertu singuliere qu'il vous a donnee, de servir a sa gloire et advancement du regne de son fils. Il seroit à desirer quil y eut beaucoup de compagnons pour vous ayder. Mais quoy que les autres soyent tardifs à sacquiter de leur devoir, si vous faut il pratiquer la sentence de nostre Seigneur Jesus, cest que chacun de nous le doit suivre promptement sans regarder que font²⁾ les autres. Saint Pierre craignant de marcher tout seul, luy disoit de Jehan: Et cestuy cy, quoy? La response faite à un home se doit appliquer à tous. Que chacun pour soy aille où il sera appellé, encore quil ny ait nulle suite: Combien que j'espere que la magnanimité que Dieu a fait iusqu'ici reluire en vous sera bonne instruction pour attirer les nonchallans. Mesmes quand tout le monde seroit aveugle et ingrat, et quil sembleroit que toute vostre peine seroit comme perdue, contentes vous, Monseigneur, que Dieu et les anges vous approuvent. Et de fait, il vous doit bien suffire que la corone celeste ne vous peut faillir, apres avoir vertueusement combatu pour la querele³⁾ du fils de Dieu en laquelle consiste nostre salut eternel.

Au reste, Monseigneur, iay prins la hardiesse de vous adresser le porteur pour vous exposer quelque affaire⁴⁾ que vous entendres plus au long de sa bouche, sil vous plaist luy donner audience. Je croy, quand vous laures oui, que vous ne trouveres pas ladvertissement mauvais, ni la poursuite impertinante⁵⁾ pour le moins que vous jugeres, selon vostre prudence, que je ne procure que le repos et prosperité du Royaume. Je ne dissimule pas le desir que iay quil fust proveu a ceste povre ville, ⁶⁾ afin quelle ne soit en pillage. Mais pour ce que j'estime que la seureté dicelle vous est pour recommandee, vous ne condamneres pas le soin que jen ay, auquel Dieu moblige. Sur tout quand il ne tend quau bien public de France et en depend.

Sur quoy faisant fin, Monseigneur, apres mestre humblement recommandé a vostre bonne grace, ie suplieray nostre bon Dieu vous tenir en sa protection, vous augmenter les dons de son Esprit, a fin que son nom soit de plus en plus glorifié en vous. Du 16 de janvier 1561.

2) qui sont Bt.

3) gloire Bt.

4) à nous inconnue. Serait-ce celle confiée à Schenckbecher?

5) importunante Bt.

6) Genève, menacée par le duc de Savoie.

3318.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Negotia Gallica tractat, seu potius tractanda commendat, ita ut videas utrumque in summis rebus manum habuisse, res ipsas autem de quibus agebatur obscurius exponi utpote utrique notissimas. Ex caeteris epistolis satis lucis affertur.

(Ex autographo in Archivis Thomanis asservato. In tergo legitur: Accepi Parisiis 7. Feb. 1561.)

Ornatissimo viro Ioanni Schenckbechero amico summo.

Alexandrum remitto antequam a te literas habeam: quas tamen decreveram exspectare. Sed metuo ne periculum sit in mora. Hodie decimus dies est quod *Megius* Genevam profectus est ad *Calvinum*: inde huc ad nos spes eum venturum cum literis et mandatis *Calvini*.

Inter *Megios* et *Ingoldos* et *Gensmannos* et *Gigericos* non potuit convenire. Ergo *Megius* et *Fridericus Ebel* et *Georgius Crismannus* per se una ex parte: ex altera *Ingoldus*, *Gensmanni*, *Gigerici*, i. e. *Theobaldus Fagius*. Tu pro tua prudentia provide ne horum discordia nobis obesse possit.

Spero Norembergam cum reliquis civitatibus accessuram ad nos si sapiant. Cras *Bartholum* mittam Neuburgum, ut a reliquis principibus literas adferat. Sum etiam in hoc ut legationem ad reges duos. *Palatinus* vult me simul mitti. Si fit, complectemur nos inter nos, vel omnibus videntibus. Si senseris consilium et regem *Navarrae* velle cum omnibus creditoribus regis iisdem conditionibus decidere (id quod ex rege scire et *Amiralio* poteris) arte effice ut etiam Italici creditores sese nobis adiungant iisdem legibus quibus nostri. Facient libenter, si tuam voluntatem et intercessionem indicaris, per homines idoneos, cuiusmodi est *Bartholomeus Delbrucis* pater, meus quondam discipulus ad quem te *Antonius* poterit ducere, et dic me te rogasse ut, si creditoribus Italis prodesse possis, non deneges iis operam tuam. Sed ne *Megii* et reliqui sciant te cum istis agere, antequam perfecta res sit. *Ingoldi* alterum ad te mittent. Nisi audieris eos *Botzemio*¹⁾ et mihi satisfecisse, scies quomodo te gerere debeas. Sed scribam per illum etiam: sed fortassis non tam libere quam per istum. Ego metuo *Megios* opinari: si soli ipsi agant, absque reliquis creditoribus Norimbergensibus Augustanis Ulmensibus, facilius se impetrare posse quod petunt. Libentius enim homines pauciora quam omnia. Id verum non est hac in re. Rex enim *Navarrae* opus habebit aliquando

3318. 1) Senatori Argentoratensi.

multis creditoribus.²⁾ Nisi enim regnum *Navarrae* hac auctoritate atque potestate, qua nunc in Gallia plurimum potest, recuperet e manibus regis *Philippi*, nunquam recuperabit. Ad eam rem opus habet pecunia negotiatorum. Et hanc causam esse spero quam ob rem etiam Italicos sibi cogitabit conciliare. Neque male faceres, si dabitur occasio, te de ea re *Amiralium* monere, et ad hanc actionem viam sternere.

Separavi has literas ab alteris ut eas Regi ostendere possis: sed consulo ut evangelicum concionatorem³⁾ invenias, cum quo communicates et cui fidere possis, et qui auctoritatem habeat apud regem *Navarrae*. Non dubito quin huic placebit de controversia de coena Domini semel publice utrique discipari.

Cum D. *Amiraglio* etiam prius age quam ad Regem adeas. Obsecro, scribe saepe. Fefellisti expectationem meam. Hic dies est 25 quod abieris.⁴⁾

De stipendio meo⁵⁾ expecto quid egeris. *Bartholom* meo mitto sumptu Neuburgum. Cupio scire ut, si huiusmodi sumptus fecero pro Rege, mihi parati sint rependere. Poteris id scire ex D. *Amiraglio*. Hic sine dubio intelliget quanta res sit *Calvinum* in synodo theologorum audiri et concordiam fieri.

Scribe mihi quid istuc dicatur de connubio Anglicano.⁶⁾ *Antonius* mihi misit instrumentum musicum imperfectum,⁷⁾ fortassis per ignorantiam commutatum est cum perfectiore. Sed *Franciscus* organista quod reliquum est perficiet.

Exeunte quaeso *Antonio* istum veterum fustibus et flagellis atque flagris. Ita uxorem suam amat fidus et fidelis maritus ut perpetuo dormiat. Genevae esse deberet exemplum fidei connubialis. Quaeso effice ut ego queam hic illum flagellare, et ut mittatur Neuburgum. Poterit rex *Navarrae* ei dare instructionem variam, quam nos pro temporibus et personis sequemur, ad regias utilitates accommodare.

Non possum finem scribendi facere. Vale, mi *Schenbechere*. Argentorati 18. Ianuarii.

Tuus Sturmius.

Cura aliquot coronatulos dare vel tu vel *Antonius*.

2) *Nihil antiquius habebat quam ut Navarram ab Hispanis occupatam recuperaret. Haec erat causa ob quam a reformatione sensim alienatus est.*

3) m. Iulio 1559 *Augustinus Marlorat Lutetiam* missus fuerat qui fortassis adhuc ibi erat. An etiam *De la Rive* adfuerit nescimus: vix eum de *Petro Davide* loqui crediderimus qui alioquin magnae auctoritatis erat apud regem.

4) N. 3301.

5) N. 3305.

6) *Elisabetae reginae.*

7) Videtur ergo iste *Antonius* instrumentorum musicorum artifex fuisse.

3319.

STURMIUS ELECTORI PALATINO.

Acrius invehitur in Lutheranos et synodum theologorum utriusque partis sub auspiciis principum congregandam proponit. Obiter etiam de Navarrae rege eodem adducendo verba facit.

(Servavit ed. Bezae Genev. p. 237, Laus. p. 498, Hanov. p. 558, Chouet p. 324, Amst. p. 148. Inscriptionem fecit: *Ad illustrissimum Principem quandam Germaniae. Non exstabat nomen auctoris neque etiam Principis in exscripto.*)

Illustrissime Princeps, Clementissime Domine, ex literis Illustrissimae Clementiae vestrae ad Doctorem Bernardum *Bozemium*¹⁾ intelligo, angi Clementiam vestram hoc dissidio theologorum:²⁾ idque in ea re quae maxime debebat parere nobis qui christiani nominis sumus concordiam: quae est doctrina de participatione corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi. Ego certe in eorum numero sum, qui Augustanam confessionem sequi et probare volunt, quum in aliis omnibus, tum etiam in illo capite quod est de coena Domini: sed hanc licentiam novae Stoeae theologorum probare non possum, qui ipsis papistis malunt accedere, quam cum hominibus nostrae religionis concordiam revocare, quae a Martino *Luthero* et Martino *Bucero*, caeterisque Saxoniae et superioris Germaniae theologis conciliata atque constituta³⁾ ab istis dissuta ita est, ut amplius coire posse non videatur, nisi Principum intercedat auctoritas. Legi *Heshusii* librum:⁴⁾ qui ut ne inter theologos solum hoc dissidium exardescat, etiam Principes provocat. Ponit in definitione coenae dominicae id quod controversum est: Pauli definitionem praeterit, et suam novam atque inauditam adfert: et propter suam tacite Pauli condemnat. Auctoritates adfert quae pro se non faciunt, sed pro adversariis. Scribit non ut doceat, sed ut iudicet atque condemnet. Satis enim condemnat, qui sua uti mavult quam Apostoli. Qua in re tamen excuso ipsum: non enim videtur intelligere vim verbi graeci *κοινωνία*: illud enim verbum non ad distributionem singularem nos deicit, sed ad communem et coelestem revocat: non enim *κοινωνίαν* vocat, sed *κοινωνίαν*, qua fit ut *κοινωνοί* efficiamur mensae, id est, corporis et sanguinis, vitae et mortis participes, sed fideles. Fide enim sursum usque in coelestem societatem ad-

3319. 1) Syndicum Argentoratensem. olim cancellarium ducis Ioannis Palat. Simmern.

2) quod etiam occasionem praebuit conventui Naumburgensi maxime a Friderico Palatino provocato. (Planck. VI. 213. Salig. III. 652 et supra saepius.)

3) concordia Wittebergensis 1536.

4) de praesentia Corp. Chr. Ien. 1560.

scendimus, quum singuli pro se homines, tum omnis ecclesia, et sese cum suo sponso coniungit Iesu Christo: ut hic in terra et ille in nobis et nos in illo vivamus. Qui credat verum Iesum Christum dicere, et verum dare qui dicit: Comedite, hoc est corpus meum: bibite, hoc est sanguis meus: praesertim quum addat ad verbum Domini, verum corpus sese sumere: item qui approbat Pauli definitionem, quod sit *σῶμα τοῦ σώματος καὶ αἵματος*: et sequitur Augustini interpretationem, qui scribit manducare carnem Christi esse participem corporis eius fieri: denique qui confitetur sese vivificatione spiritus sancti in Christi corpore et sanguine immortaliter vivificari, Christumque in sese vivere et sese in Christo: qui haec omnia, inquam, confitetur et docet, quo exemplo et auctoritate aut Prophetarum, aut Evangelistarum, aut Apostolorum, aut patrum hunc hominem haereticum esse, et privata auctoritate excommunicatum condemnare possunt: praesertim quum ab ipsis huiusmodi multa absurda dicantur? Christi corpus naturale, quod scilicet carne et ossibus praeditum est, ubique non esse, et tamen ubique una cum carnibus et ossibus eius sumi et vere manducari: et id proprie dici, hoc est, nativo verbi usu: item panem non transsubstantiari, tamen panem esse corpus: et in eo hoc utuntur *πλεονασμῷ*, et corporaliter corpus (quod idem est quod corporale) nominant: item corpus Christi non esse localiter, sed tamen in pane dari et manducari, id ipsum scilicet cum carne et ossibus. Et quum eo descendunt ad imperitam plebem dicant, quemadmodum in cunis iacuit cum fasciis Christum sumi, id est, manducari: quis aut plebeiorum aut eruditorum loquendi farraginem et licentiam et impudentiam intelligat? Unde haec nova theologia, novae scholae, nova Stoicorum *παράδοξα δόγματα*? *Lutherus* venerationem et adorationem sustulit: his grati sunt qui contraria faciunt, capita nudant, genua flectunt, ore non manu accipiunt, gratiores si adorarent: ut apud pontificios cari sunt et accepti qui statuas adorant, ad illas supplices procumbunt et ad illas lumina collocant.

Sed haec ego pluribus persequutus sum quam constitueram. Verum me dolor impulit et impellit, quum considero quam scribant confidenter, ita ut hominum doctorum iudicia non extimescant, non formident posteritatis existimationem, quibus utrisque turpe constituitur exemplum: vivis, qui quum possint non refutant: venturis, quod tantae miseriae eos adiudicent et stultitiae, ut necessarium putent suam illos sequi debere stultitiam. Quod autem ad I. C. V. scribo, haec causa est ista. Magna in spe sunt, post hunc conventum Principum, theologorum fore synodum: et eo spectare aliqui videntur et id agere, ut illius synodi auctoritate Helveticae et Gallicae ecclesiae condemnentur, ob hoc caput de coena Domini. Quod si id fiet indicta causa, re inter

Calvini opera. Vol. XVIII.

utramque partem non disceptata, neque cognitis rationibus utriusque partis, ab arbitris viris prudentibus doctis, non sociis horum dissidiorum, quot et quanta inde incommoda? Licebit idem facere papistis, et a concilio generali nos excludere, nostram omnem doctrinam et religionem condemnare. Offendentur maximae et potentissimae nationes Italicae, Hispanicae, Gallicae, Anglicae, Helveticae, apud quos populos prope omnes docti nolunt ad novas has verborum formulas astringi; patrum tamen verba libenter admitterent, si ipsi ut patres verecunde et sentirent et loquerentur. Aegerrime feret *Navarrae* Rex sese et suos a Saxoniciis ecclesiis excommunicari: dolenter etiam *Angliae* Regina, quae tametsi Augustanam confessionem approbet, tamen has carnales verborum formulas recipere non potest. Praetereunt Martini *Lutheri* puram de hoc sacramento doctrinam, et illius hyperbolas arripiunt et obtrudunt populo. Philippum *Melanchthonem* ⁵⁾ pars delirasse dicit in senectute, pars inconstantem in dogmatibus, pars id non sensisse quod ad V. C. scripsit: quasi vero illud scriptum deliri senis sit, aut quasi sententiam suam non communicari primum per annos iam viginti inde a Wormatiensi priore colloquio, post Haganoicia comitia cum Ioanne *Calvino*: deinde cum *Petro Martyre* ⁶⁾ cum amicis etiam aliis multis, cum illisque perpetuam amicitiam coluerit: aut quasi nesciamus quid senserit de *Westphali* scriptis ⁷⁾ aut ego ignorem, quid mecum loquutus sit, et quid ad me scripserit. Quos viros ille vir amavit, ad quos amantem scripsit, cum quibus amicitiam coluit, eos isti maledictis lacessere et de ecclesia deturbare audent. Nihil est in quo se pontificii magis iacent, quam in his nostris dissidiis: nihil est quod magis alienet animos hominum quam haec eadem.

Metuo etiam, ne haec eadem quotidie obiciantur Regi *Navarrae*, in hoc principio administrationis totius regni. Ex Brabantia scribitur illum in consilio cardinalium per legatos suos pontifici promittere filialem obedientiam. Idem scribitur Lugduno. Et credo eum id cogi facere, cardinalium importunitate, adversariorum calumniis: interea tamen ipse Provinciales in patriam et in suas sedes revocat: captivos propter religionem liberat: non impedit privatos conventus et Dei invocationem et sacramentorum administrationem.

Polweilerus ⁸⁾ hodie ex hac vicinia ■ *Scherweiler* ⁹⁾ profecturus est in Galliam, missus eo a Cae-

5) Cf. N. 3264.

6) Duae tantum exstant epistolae Melanchthonis ad Martyrem, altera a. 1554 scripta nihil ad rem, altera a. 1543 (Corp. Ref. V. 145) vix quidquam affert quod hic respiciatur.

7) Sententiam suam scripto edidisse non videtur.

8) N. seq. not. 4.

9) Vicus est Alsatiæ prope Selestadium.

sare. Hi etiam frigidam suffundent: metum adferent: conabuntur, si poterunt, illum suarum facere partium. Idem faciet vehementius Pontifex: idem conabitur Rex *Philippus*. Et sane metuo ego insidias diaboli et hominum fraudes. Atque haec causa etiam est eadem cum superiore, ut ad C. V. scribam, non tam meum consilium explicans, quam prudentium hominum sententiam atque voluntatem indicans.

Hi summis votis expetunt constitui concilium et synodum theologorum,¹⁰⁾ in qua Princeps aliquis praeses sit: et illi adsint aliorum Principum legati, viri prudentes et boni, non implicati huiusmodi contentione dissidii: et haec eadem synodus pateat omnibus qui causam suam cognosci volunt. Vocentur eo principes adversariae partis, *Petrus Martyr, Bullingerus, Calvinus, Beza*. Legitima cognitione de re disceptetur: tum demum aliquid fiet quum hac ratione fiet. Et si Principes hac sua synodo exemplum constituent pontificiis, quomodo in generali concilio de controversiis religionis fieri debeat iudicium?

Quod si ratione agetur alia praescribemus nos nostra ista ratione adversarii, quid ipsi in suo tyrannico concilio instituere et sequi debeant. Et postrema mala primis deteriora erunt, et ingens in ecclesia schisma excitabitur, cuius incendium nulla poterit exstinguere posteritas. Quamobrem aut hac ratione synodus constituenda est, aut satius est nullam fieri. Ut enim nunc homines affecti adversus sese animis sunt, et ut nunc libri scribuntur: qui semel autoritatis gladium arripuerit, nihil iudicare poterit quod aequitati et moderationi sit consentaneum. Hae sunt igitur bonorum voluntates, et haec quotidiana vota, ut huiusmodi synodus decernatur: hoc iudicium, ut si fieri id non queat, neque ab iis impetrari qui caeteris mortalibus acquiresse deberent, satius sit res suo cursu currere: ut quam partem Deus et melior pars hominum approbet, eidem ipse Deus et viri boni assistant. Qua in re Deus pater noster et Dominus noster Iesus Christus non negliget bonorum virorum et piorum hominum quotidiana, diurna atque nocturna vota, preces atque suspiria.

Ad hanc autem synodi rationem utile esse iidem iudicant qui superiora optant, legationem ad Regem *Navarrae* mittere,¹¹⁾ quae quod aperte dici et peti possit, in regio consilio exponat: quae vero privatim cum rege *Navarrae* et fratre et reliquis Principibus qui religioni verae favent agenda sunt, illa privatim etiam explicet: quemadmodum a Principibus in

mandatis habitura. Haec ratio has habet causas. Primum maior erit autoritas synodi: et quasi Nationale concilium habebitur trium populorum, Germaniae, Galliae, Angliae: non enim dubium est, quin libenter Regina *Angliae* sese sit adiunctura, si ab ipsa et a Principibus Galliae petetur, ut homines mittant ad eam synodum pacis et concordiae studiosos, pietate praeditos, doctrina eruditos.

Deinde Rex *Navarrae* opus habet hortatoribus in hac oppugnatione cardinalium, episcoporum, calidiorum et experientium hominum. Et gratissimum illi erit intelligere, quam de se Germaniae Principes existimationem habeant: et quam habeant erga se et regnum Galliae benevolentiam: et quid sibi suis aliquando necessariis temporibus ab ipsis Principibus expectandum sit: et quod suum esse debeat officium, si quando suis etiam necessariis temporibus atque periculis Principes Imperii, regni Galliae et *Navarrae* consilio et ope opus habeant.

Deinde si honestum officium faciunt Imperator, Rex *Philippus*, Papa, Regina *Angliae*, quod legatos mittunt: in hoc principio Regis novi et novae administrationis cur non pernecessarium et perhonestum officium faciant Principes, si idem sibi usurpent quod alii faciunt?

Atque eo istud Principes hoc tempore commodius facere poterunt, quod heri huc allatum est ex tribus ordinibus regni, nobilitatem, quae praestantissima pars est, postulare, ut Rex *Navarrae* gubernator regni nominetur: et illius sit prima et summa autoritas in omnibus negotiis: et Regina liberetur istis quotidianis regni laboribus, et ut cum liberis vivat. Huius ordinis autoritatem tertius ordo sequetur, qui est civitatum. Solum cum ecclesiasticis erit contentio: inter quos tamen multi sunt quorum sententiae cum optimatum voluntatibus congruant.¹²⁾

Illud etiam nos consolatur, quod *Navarrae* Rex socium fidum habet tanquam fortem Achatem, in causa religionis, D. *Admiraldum*, quem pii viri optimum consiliarium et constantissimum patronum nominare poterunt et debent.

Postremo ipse Rex *Navarrae* aliquid huiusmodi

10) Hoc *Sturmi* privatim consilium fuisse videtur. Et d. 22. Apr. *Sturfordiae* conventus theologorum et consiliariorum celebratus est.

11) Cf. *Sturmi* epp. ad *Schenckbecherum*.

12) Hic nimia sibi promittit. Iam statim post mortem regis *Francisci* et *Idibus Dec.* *Aureliae* statibus declaratio facta est, ipso *Navarrae* rege suadente regni gubernationem Reginae matri commissam esse, adhibito in consilium rege aliisque proceribus. Hoc paulo post confirmatum est ita ut statueretur negotia omnia per Regem Reginae proponi debere penes quam deinde assistente regio consilio deciso esset. (*Popelinière* l. VII. fol. 224. de *Thou* l. XXVI. II. 837.) *Hist. eccl.* I. 404: Combien que Dieu et les loix appellassent le Roy de Navarre au gouvernement du royaume et que le consentement des Estats le requisit de luy, en quoy il n'eust eu faute de conseil ni de force en cas de resistance, pour restablir toutes choses, tant s'en falut qu'il maintint son degré qu'au contraire il se contenta de l'ombre etc.

de Principibus Germaniae expectat et expetit, quo ii confirmantur quos socios habet consiliorum, qui terrentur illis oculis: Nullus pontificis hostis unquam pugnauit feliciter. Nemo felix princeps qui a Romana defecit ecclesia. Hunc pontificem ea esse industria, ut facile queat Caesarem et regem *Philippum*, et totam Italiam, Venetos, Sabaudos, et illos vicinos Helvetiorum quinque pagos, Florentinos, Ferrarienses, in belli societatem pertrahere. Etiam a populi et ab ecclesiasticorum in ipso regno conspiratione esse metuendum, et quidem vehementer.

Visum mihi fuit ista Illustrissimae Clementiae Vestrae perscribere: qua in re primum Deum patrem et Dominum nostrum Iesum Christum oro, ut suo spiritu mentem I. C. V. reliquorumque Principum illuminet, ut quid optimum factu futurum sit discernatis. Deinde oro Celsitudinem Vestram, ut mihi veniam det si mea sponte haec scribam, motus quum istis dissidiis ecclesiarum, tum etiam existimatione de Vestrae Celsitudinis prudentia atque humanitate. Postremo etiam hac perturbatione Heidelbergensis academiae: ¹³⁾ qua sentio ex literis ad D. *Bozemium* Celsitudinem Vestram paterne commoveri. Postremo oro et obsecro Celsitudinem Vestram, ut ne haec mihi fraudi sint, quae diu noctuque in meis cogitationibus recondita in Vestrae Illustrissimae et Clementissimae Celsitudinis sinum sum ausus deponere. Heri vesperi, quum superiora magna ex parte descripta essent, ad me allata est *Heshusii* responsio ad praecudicium Philippi *Melanchthonis* de controversia coenae Domini: sic enim inscribitur. ¹⁴⁾ Plane *Melanchthonem* in haereticis Zuinglianis et Calvinianis habet. Illum locum *Philippi* ex Pauli sententia de *κοινωνία* refutat copiose sed non vere. Adfert Augustinum contra hunc locum *Philippi*, quum tamen contra ipsum faciat. Origenis auctoritatem contemnit auctoritate *Lutheri* et *Epiphanii*: quum tamen *Epiphanius* in refutandis erroribus Origenis, non faciat mentionem huius dogmatis de coena Domini. Etiam Clementem contemnit: utrumque tanquam ex tripode magna cum arrogantia: vehementer commotus sum. Scribam de illo libello et de illo altero plenius sententiam meam, si intellexero hoc meum studium non ingratum esse Illustrissimae Celsitudini Vestrae, et me tuto posse huiusmodi meas commentationes optimi Principis fidei atque taciturnitati committere. Meum enim institutum est, conservare mea studia ad concordiam, et ad compositionem discordiarum: propterea quod haec ratio non obfutura est ecclesiae, et idonea meae sententiae. Coena Domini et baptismus duo sunt postrema et sempiterna ecclesiae Christi sacramenta, quibus hic orbis post Christum

illiusque doctrinam nihil habuit salutaris. De his ego ita sentiendum et loquendum et docendum arbitror, ut nihil de illorum dignitate diminuat: nihil tamen tradatur, quod naturae sensibus horribile sit, et quod adversarium doctrinae Christi et apostolorum aut quod horum doctrina demonstrari non poterit, neque expressum sit verbis Iesu Christi: cui potestas, potentia, imperium, honos, gloria in aevum sempiternum, Amen. Argentorati, 19. Ianuarii. Anno 1561. ¹⁵⁾

3320.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Iterum de negotio creditorum.

(Ex autographo Arch. Thom. Argentor.)

Domino Schenckbechero amico summo.

Venit ad te propter communem causam Marcus *Grabisdada*, missus ab Ingoldis, Gensmannis et *Chelii* haeredibus, qui sese a Megiis separarunt. Convenerunt tamen mecum et cum D. *Bozemio*. Itaque pro istis aequae laborare debes atque pro alteris, bona fide. Et observa Megios. Metuo illos malle tres civitates Suevicas et Franconicas non sese tibi adiungere. Id observa. Illae si sapiunt certe non agent seorsim. Meministi enim consilii nostri. De Italis non negligere quod tibi per *Alexandrum* scripsi.

Regem *Navarrae* et D. *Admiralium* doce, non debere ipsos negligere creditorum postulata, ne quidem Italarum. Nam tametsi *Philippus* rex eodem modo agat cum negotiatoribus, quo egerunt Guisiani, tamen hic occulta sunt consilia Hispanorum et Flandrorum. Hanc affinitatem vident non esse perpetuam: multa accidere quotidie humanitus hominibus: pacem non esse sempiternam. Si ad arma res revocetur, certe creditores Germani et Italici non apparebunt, nisi nunc illorum postulatis satisfiat. Dices fortassis: at neque *Philippo* apparebunt creditores, qui aequae offendit atque Galliarum Reges. Sed habet *Fuggeros* quibus satisfacit. Ad hos om-

13) ex disputatione *Boquini* cum *Lutheranis* (N. 3250.)14) 1560. 4. Cf. *Planck* V. 2, 382.

15) *Sturmii* hanc epistolam esse, non *Calvini*, ipse nobis testis est in libro contra *Pappum* p. 233 ubi dicit: Lege etiam illam epistolam quae est in *Calvini* Epistolis ad quandam Principem Germaniae, neque nomen scriptoris est. Ego fateor illam meam esse et ad Electorem Palatinum honorificae memoriae Principem *Fridericum* a me scriptam.

nes creditores confluent: per hos quantum volet conferet pecuniae. Haec est occulta practica, a qua Rex *Navarrae* sibi maxime debet metuere. Ea de re mihi D. *Geryon*¹⁾ nudius tertius Augusta scripsit et monuit me ut Regem monerem. Tu istud cum Rege *Navarrae* et cum *Amiraglio*.

Offensi sumus nonnihil quod nullas adhuc istinc. Metuimus valetudini tuae. Quintum hunc habes a nobis tabellarium. Mitto tibi exemplum epistolae meae ad Electorem *Palatinum*,²⁾ quam interpretaberis Regi *Navarrae* et D. *Amiraglio*, sed cave ne divulgetur, ne excitem omnes adversus me crabrones sacros, si sentiant me calvinari: id enim curarent verum esse.

Quam Rex *Navarrae* gratum faceret Principibus qui Neuburgi sunt, si significationem daret vel per *Antonium*,³⁾ vel per literas ad me aut ad ipsos Principes, suae erga ipsos benevolentiae, et illis ostenderet, non passurum sese ut regium consilium quidquam perniciosum evangelicis Principibus cum Papa constituat. Est enim suspecta Principibus ista *Polweileri* legatio,⁴⁾ de qua sententiam tuam exspecto.

Gensmannis debetur ex aerario a loeure⁵⁾ 27 milia aut amplius francorum. Cupit scire an Regis sit illam solvere aut civitatis *Parisiensis*: aut, si civitatis non sit solvere, annon regium consilium ipsi civitati possit adscribere ut solvat. Id mihi scribe etiam.

A Rege *Navarrae* postula ut cum creditoribus nihil neque decadat neque agat absque te, ut tu testis esse queas apud Principes de aequitate regii consilii erga creditores, et erga Principes nostros benevolentia. Atque eo magis obligati erunt creditores Principibus propter intercessionem. Istud ad officium tuae legationis pertinet.

Scribe quid *Metenses* agant et obtineant. Velim *Antonium* a Rege ad me mitti. Per illum significarem Regi *Navarrae* quae literis neque ad Regem neque ad te committi possunt. Literas ad Regem *Navarrae* et ad *Admiralium* lege et obsigna. Misi enim tibi signum per *Alexandrum*.⁶⁾

3320. 1) *Seylerus*.

2) scriptam d. 19. Ianuarii (vide supra) haec nostra ergo posterior sed proxima.

3) N. 3298.

4) Ducis famosi mercenariorum in Gallia et maxime *Philippi II.* (N. 3065).

5) Sic distincte autographon. Quid sibi velit tu videas. An est pro: à l'heure, scil. hoc tempore? An: à Louvre?

6) *Schenckbecherus* adscripsit: Accepi Parisiis 6. Februarii 1561.

3321.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Eiusdem argumenti ac priores.

(Ex autographo Arch. Thoman. Argentor.)

Ornatissimo viro Ioanni Schenckbechero amico summo.

Non dubito quin tibi potestas facta sit privatim colloquendi cum Rege *Navarrae*, et deinceps posse te illum appellare privatim quoties erit necessarium. Itaque velim te meae epistolae ad illius Maiestatem interpretem esse.

Electore *Palatino* 9^a Ianuarii Heidelbergae discessit Neuburgum. Dux *Wirtembergensis* septima Stogardia. Agent in eo conventu de concilio* generali: quid a *Caesare* postulaturi sint proximis Imperii comitiis. Agent etiam de componendis dissidiis theologorum, quibus synodus constituetur post hunc Principum conventum. De loco et de die nondum constat.

Non haec synodus habebitur absque praeside aliquo Principe et reliquorum Principum legatione, qui illis sint moderatores. *Hessusius* librum edidit, ut scis, contra Calvinum. Valde metuo ne, ut sunt vehementes et importuni, ne indicta causa condemnent *Helvetias* et *Gallicas* et *Anglicanas* ecclesias.

Praemonui Principem tuum Electorem ne id fieri patiat. Cras *Bartholum* meum mittam cum literis et mandatis ad Electorem *Augustum* et consiliarios, et ad veterem herum nostrum Ducem *Mekelbergensem*, et ad legatos Ducis *Pomeraniae*, cancellarium et *Henningum*, quos nosti. Quos moneo et oro ut autores sint, quo ad synodum theologorum etiam theologi *Gallicani* et *Helvetii* et *Anglicani* vocentur, et ipsis potestas fiat defendendi causam suam.

Scis tu quanta erat expectatio, quum hic esses, Principis tui de Rege *Navarrae*, de illius bonitate et aequitate. Eadem est et spes et expectatio reliquorum Principum, de quibus crebras et prope quotidianas accepimus literas. Feceris rem dignam et ecclesiis ad concordiam salutarem, si Regi autor sis ut idem postulet a Principibus, praesertim duobus Electoribus, *Palatino* atque *Saxonico*, quo facultas fiat sui defendendi exteris ecclesiis, et ut ne patiantur malum constitui papistis exemplum. Si enim *Saxonis* licet synodo sua alios excommunicare, ut vocant, quum idem non liceat pontificis suo consilio* generali, non opus est ut legatos hac de causa mittere: * satis est *Antonium* heraldum mittere cum credentialibus et paucis verbis illud petere.

Gratissima erit haec Regis *Navarrae* interces-

sio Principibus, et profecto est pernecessaria, neque dubito quin vehementer placitura sit *Calvino* et istarum regionum theologis, et si per *Antonium* agatur ita dirigam negotium ut nullus pontificiorum resciscat, quos non oportet nimis exacerbari fortassis hoc principio administrationis. Quanquam fortes fortuna adiuvat. Si fortuna Romanos, magis Deus Christus Christianos, omnium hominum potentissimus homo, idemque Deus. Non puto principes posse quatuordecim diebus sua haec negotia explicare, et puto *Antonium* in tempore adfuturum: aut, si post tempus veniet, satis erit duos Electores appellare.

Uterque Elector quotidie cupit cognoscere de statu istius regni et de industria Regis *Navarrae*, et illorum Principum qui illis adiuncti sunt. Rogo te ut scribas crebro et istud negotium nobis explices, quod quum ad concordiam ecclesiarum plurimum faciet, tum optimo principi Regi *Navarrae* omnium Principum gratias conciliabit. Vale. ¹⁾

3322.

GALLASIUS MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Quum inter ipsum et collegas Genevenses ex literis male intellectis exorta fuerit aliqua dissensio vel suspicio iam in eo est ut quid ipse sentiat, cupiat, quaerat clarius pateat.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 190.)

Fidelissimis Christi servis pastoribus ecclesiae Genevensis fratribus et symmystis carissimis.

S. Ad 15 Calend. Ian.-reditae sunt mihi literae vestrae ¹⁾ quae me ingenti molestia affecerunt, et quantum priores consolationis et laetitiae attulerant, hae non ademerunt solum sed etiam grave mihi vulnus infixerunt. Nunquam equidem putassem sic acceptum iri literas meas, ²⁾ aut vos offendi posse iis quae amanti et fraterno animo scripsi gemens ac deplorans molestias vestras, quae mihi meis ipsis acerbiores fuerunt. Aut me vobis ignotum esse oportet, aut non satis expensum quod

aperte et candidè scripsi. Ac me profecto in eas cogitationes impulistis quae nunquam animum meum subiissent. Sed iis viam praeccludere quam aditum patefacere malui. Ut vero candidius eademque quae scripsi mente ea interpretemini, quae mihi in hunc modum scribendi occasio fuerit accipite.

Expectabam avide, nec sine gravi animi angore, literas vestras quae mihi certius paulo et plenius quam priores consilium et iudicium vestrum patefacere. Illae enim, ut scis, mi pater, partim tua partim *Macarii* nostri manu ³⁾ tumultuarie ob aegritudinem tuam variaque negotia scriptae liberum mihi quodammodo iudicium liberamque electionem relinquebant. Haec enim sunt verba: Tecum delibera utrum sit satius ferre ad tempus quod improbes, an turbulentis valedicere, ne perpetuo tibi belligerandum: nam haud dubie etc. Ego vero opus inceptum quod florere coeperat nullo modo relinquendum esse cogitabam, nisi vi extorqueretur e manibus, aut libertas, quam tueri studebam, ecclesiae eriperetur. In hac contentione sic me gessi, ut omnes, quibus res nota fuit, me ecclesiae paci consulere eique in posterum providere intelligerent. Dum ita anxie exspecto, nec ullum literarum responsum quas iterum ac tertio scripseram accipio, nec quidquam praeter adversa et tristia permulta audio, ecce mihi literae a *Varennio* et *Magistro* scriptae redduntur, plenae acerbi et tristissimi luctus. Nihil enim fere praeter obitus et morbos atque etiam clades publicas et terrores nunciabant. Addebant etiam se, scriptis iam literis quam adivissent domum tuam, mi pater, mandata abs te accepisse, ut mihi significarent, vos apertam et plenam voluntatis meae declarationem anxie expectare. Eo ipse die, ni fallor, obierat *Macarius*. Ego tum, quasi una adessem, mihi omnia animo proponens mecum sane exagitari atque etiam nonnihil turbari coepi. Putabam enim me satis aperte quid vellem aut statuerem declarasse. An vero in tanta ministrorum penuria requireretur operam meam dubitare coepi. Rursum mirabar nihil omnino a vobis literarum.* Sed hoc me adhuc magis sollicitum reddidit, ac sufficere putavi quod per alium scribi curassetis. Nam hinc conieci vos graviter premi oportere quorum nemini ne scribendi quidem otium esset. Perstrepebant interea hic rumores de bello inter Helvetios exorto nomine religionis, quibus occupatis vos auxilio destitutos machinis omnibus hostis invasurus erat. Unde orti fuerint facile conieci potuit ex legatione, quam postea istic nonnulli Sabaudi et Galli nomine obierunt. Quamvis autem illa maiore ex parte conficta esse arbitrarer, tamen sollicitudinem meam nonnihil auxerunt, quod minas et conatus hostium non igno-

3321. 1) *Schenckbecherus* adscripsit: Accepi Parisiis 7. Februarii 1561. Non diu post praecedentem scripta esse videtur.

3322. 1) N. 3276, quae ergo post integrum demum mensem Londinum pervenerant.

2) N. 3261? Hic haeremus, et potius de aliqua epistola deperdita agi putamus. Vide annot. seq.

3) qui ineunte Sept. obierat.

rarem. Ac me tum profecto vecordem et mei ipsius oblitum esse oportuisset, nisi affectus essem a erumnis vestris et quidquid in me est, quantulumcunque sit, vobis obtulissem. Quod tamen eo modo facere mihi tunc in animo non erat, nisi me illae *Varennii* literae impulissent. Nunc si quid a me in eo peccatum est, vehementi erga vos studio meo tribuite et condonate. Modum, fateor, excedere potui. Sed in eo peccare quam *ἀστρογός* esse aut officio meo deesse malo. Nec enim (Deo gratia) tam male istic successit labori meo, ut me eius pigere possit, nec tam male excipior ut me protinus taedere huius loci debeat. Quanto operis coepti conservandi studio tenear, tum literae ad vos meae, si bene earum memini, tum etiam res ipsa satis testantur. Non sollicitatus sum ab uxore, ut suspicamini. Nihil enim aliud scripsit quam vos magnis premi laboribus, magnam tunc apud vos pastorum fuisse penuriam. Id certe, quod aliorum literis consentaneum esset, me etiam commovit. Sed de re ditum nullum verbum. An aliquid effutiit nescio: nec me eius culpam, si quam admisit, sustinere aequum est. Sic autem pauca eius verba accepi, non quasi reditus mei desiderio, sed ecclesiae cui debitor sum studio teneretur. Postea aliis literis me bono et securo animo esse iussit, quod omnia apud vos belle haberent. Posteaquam his curis exagitatus ad iudicium vestrum retuli quid mihi agendum censeretis, promptum hunc affectum meum levitatis loco a vobis duci, atque etiam calliditatis perstringi, quasi semper vacuum mihi apud vos locum esse voluerim, ac dedita opera vos tenuerim suspensos, mihi profecto molestissimum atque acerbissimum fuit. Rara, ut arbitror, levitatis argumenta in me deprehendistis. A callidis et vafribus consiliis semper alienus fui. Quid me suspensum tenuerit non ignorastis. Ne propterea suspensi essetis, aut propter incommoda mea ministerio suo careret ecclesia, aperte rogavi. Effeci quoque ut seniores nostri, qui fuerant tardiores, ad vos scriberent, ut quid de me statuissent intelligeretis. Literas eorum non legi, summam tantum audivi. Hic si sinistrae quaedam iniiciuntur suspiciones atque in deteriorem partem omnia mea et dicta et facta accipiuntur, ego nihilominus culpa vaco. Ne tamen iis adversum me locum detis obnixae vos rogatos velim, atque ut in posterum caritatis nomine, quae suspiciosa non est, melius de me iudicetis. Unum animadverto vos existimasse, quum responderem *Varennii* literis, me vestras ad 5 Id. Octob. datas⁴⁾ accepisse. At multo post tempore ad nos rediit tabellarius. Literae vero quas inter sarcinas suas condiderat propter pericula viarum, quae tum maxima erant in Gallia, mihi

sub finem Novembris redditae sunt. Iis decimo fere post die respondi.⁵⁾ Conferte responsum meum cum superioribus literis, atque ex eo quis mihi fuerit ac sit animus cognoscite. Amorem vestrum erga me quod prolixè testamini, maximam habeo gratiam. De eo nequidquam dubitavi, neque existimo vos me illinc a vobis relegatum aut in insulam deportatum voluisse. Ego vicissim operam dabo ut in amore respondeam, nec vestrae quantumvis acerbæ obiurgationes me a vobis abalienare poterunt, aut efficere ut obliviscar officii mei. Sic in vos defixus est animus meus, ut mihi interdum hic esse non videar. Ac quamvis vestrae consuetudinis suavissimæ recordatio me torquere possit, tamen ex ea maximam consolationem capio ob fiduciam amoris vestri. Ea vero ne minui possit, quaeso atque obtestor ne in me iam satis afflictum, nec male de vobis meritum, tam duri atque austeri sitis. Hic satis habeo molestiarum. Satis etiam aerumnae vestrae mihi attulerunt moeroris. Quod si mihi maior inde tristitia oritur, unde consolationem expectavi, non deficiam tamen, mihiq̃ue Dominum adfuturum esse confido. Multa nunc me male habent quibus me liberatum putabam, quum illas quibus offensi estis literas dedi. Sed de iis scribere nunc nihil attinet, ne vobis molestus sim, praesertim quum tam longo itineris intervallo mihi opem ferre non possitis. De iis post exitum, si quem dederit Dominus, ad vos scribere, aut rebus desperatis consilium vestrum sequi malo. Valet, optimi fratres. Dominus vos quam diutissime incolumes conservet ecclesiae suae. Londini 21. Ian. 1561.

Vestri observantissimus
Nicolaus Gallasius.

3323.

BEZA BULLINGERO.

Relatio rerum Gallicarum ab excessu regis Francisci II.

(Ex autographo Cod. Genev. 118, fol. 8. — Edidit Baum. T. II. App. p. 17.)

Reversus e Gallia et verae meae patriae singulari Dei beneficio restitutus scripsi ad te satis prolixè de tota mea profectione, et quis tum esset Gallicarum ecclesiarum status. Neque dubito quin tibi redditae sint meae literae, utpote quas *Lynero*

⁴⁾ Tales non exstant, sed fortasse scribere voluerat: ad 5 Non. (N. 3257).

⁵⁾ Non reperimus.

nostro commisi.¹⁾ Ecce vero desperatis paene rebus omnibus repente Dominus Deus noster re ipsa declaravit quantae illi curae essemus, sublato *Francisco*²⁾ non minus mirabiliter quam *Henrico*, ac magis etiam, ut opinor, opportune. Nam si dies tantum sex supervixisset, actum erat de rebus omnibus, et ita quidem actum ut nulla remedii spes superesset. Erat enim statuum conventus ad x. Decembris indictus, quo die futurum erat ut absque ulla alia disquisitione princeps *Condensis*, regis *Navarrae* frater, capite multaretur.³⁾ Rex frater in arcem Lochiensem,⁴⁾ Connestabilis in Biturigum turrim perpetuae custodiae causa detruderetur, postea convocati fuissent status ut postremo Gallicae libertatis funeri interessent. Comparuissent enim Cardinalis iniussus, omnium ac singulorum nomine, qui tacentibus omnibus et exanimatis plerisque omnia haec Regi testificaretur: ab omnibus rata haberi, omnes illi gratias agere, omnes ad quaevis obsequia esse paratos, si modo haereticos illos extrema internecione deleret. Erant autem iam antea per universum regnum sparsae militares copiae,⁵⁾ iis delectis ducibus quos certum esset nihil crudelitatis omisso simul ac imperatum esset. Imo strenui carnifices, funesto illo die non exspectato, nullam non crudelitatem in Delphinatu et tota Narbonensi provincia exercuerunt. Itaque quum nullum iam humanum auxilium superesset, et infiniti omnium aetatum et ordinum mortales gladium iam haberent intra iugulum, ecce Dominus Deus noster evigilavit et miserabilem illum puerum non minus foedo quam inexpectato mortis genere sustulit. Mortuo nullus, ut regi, honos habitus, ne ab iis quidem qui viventem habuerunt adeo sibi obsequentibus: pauci tantum dilecti equites cadaver ad Dionysii fanum absque ulla solempni pompa deductum patris tumulo iniecerunt, adeo ut nunc vulgato proverbio iactetur: Lutherano more sepultus Lutheranorum hostis.

Interim mortuo rege magni in aula motus fuere, parum admodum de pristina audacia et ferocia remittentibus *Guisianis*, et nostris initio adversus eorum potentiam non satis tutis. *Regina* mater sibi inprimis cavet, nec difficile illi fuit iis temporibus a rege *Navarrae* quidvis impetrare.⁶⁾ Ita factum ut eo concodente primas gubernationis regni partes ab eo tempore obtinuerit ea conditione ut *Navarraeus* ab illa sit secundus. Additum ut nihil nisi ex concilii sententia deinceps decerneretur. Ab eo

concilio *Guisiani* fratres et alii nihil nobis aequiores sunt remoti, sive metu sive prudentia id factum. Allecti sunt tantum aliquot regii sanguinis proceres et alii postea nonnulli. Iussus est *Connestabilis* munus suum obire, itemque *Admiraldus* ut antea maritimis rebus, et *Andelotius* pedestribus totius Galliae copiis praeesse, quae omnia per vim solebant *Guisiani* administrare. Ea res magnopere nobis profuit, quoniam mox dimissae sunt ex illorum imperio omnes illae militum turmae ad piorum lanienam per universum regnum dispositae. Sed et illud divinitus contigit ut mors Regis in eum temporis articulum incideret, quo iussae fuerant singulae Galliarum provinciae suos legatos Aureliam mittere ad statuum quem vocant conventum,⁷⁾ ut hostes nostri praetexebant, sed revera ut omnis sine ulla exceptione autoritas, quasi ex totius regni consensu, ad *Guisianos* transferretur. Convenerunt igitur ad xiii. Dec. trium statuum legati, id est, ecclesiasticorum, nobilitatis et plebeiorum, coram Rege et delecto eius concilio. Habuit longam orationem Cancellarius,⁸⁾ in qua initio quidem pulchre multa de antiquo regni statu disseruit, sed mox aulicum suum ingenium prodidit. Iussi sunt postea singuli status seorsim convenire, et delecto a singulis interprete sua gravamina intra dies aliquot proponere. Fuerat autem expresso Regis edicto⁹⁾ cautum mense Novembri, ne quis de religione verbum ullum faceret. Adeo modis omnibus effecerunt saevi illi carnifices ut indicta causa damnamur, quum audivissent maximam omnium ordinum partem per singulas provincias negotium relegionis apud Regem urgere constituisse. Hic vero mihi considera *Cardinalis* infractam impudentiam.¹⁰⁾ Neque enim dubitavit variis artibus conari ut communibus provincialium legatorum suffragiis deligeretur communis trium statuum regni orator et interpret. Quam ipsius audaciam quum nobilitas et plebs magno cum fremitu repulisset, indignatus ille ne suae quidem ecclesiae patrocinium suscipere voluit. Substitutus est autem in eius locum *Quintinus* quidam, homo loquaculus sed valde ineptus, iuris canonici in academia Parisiensi professor. Pro nobilitate dixit quidam a *Rudeforti*, pro

7) de la Place p. 79.

8) Michel de l'Hospital.

9) La Planche p. 408.

10) de la Place l. l.: Le Cardinal de Lorraine faisoit practiquer d'avoir la charge de faire la harangue au roi pour les trois estats, ce qui luy fut accordé par le clergé et fut envoyé N. Griveau chanoine de la S. Chapelle par devers le tiers estat pour luy faire sentir. Auquel incontinent à haulte voix fut respondu qu'ils ne vouloient prendre pour porter la parole pour eux celuy duquel ils avoient intention de se plaindre: qui fut cause qu'il se deporta d'en aller parler à la noblesse etc. (Hist. eccl. t. 428).

3323.1) Non exstant.

2) Nonis Decembr.

3) La Planche p. 401. sq. 410. 418. Castelnau p. 51 sq. Popelinière f. 212.

4) Loches (Indre et Loire).

5) La Planche p. 364. Popelinière f. 208.

6) La Planche p. 415 ss. Popelinière f. 221 ss.

plebe quidam in Burdigalensi senatu causicus.¹¹⁾ Hapuerunt hi singuli suas orationes publice, sedente Rege et delecto ipsius concilio, Calendis Ianuarii. Ac *Quintinus* quidem ille multa inepte dixit, multa impie, illud autem plane impudenter, quod *Admiraldum*, ut nostris partibus faventem, aperte ausus est accusare.¹²⁾ Plurima tamen veritate ipsa cogente permiscuit in totius ecclesiastici illius ordinis dedecus. Nobilitatem ferunt valde fortiter et libere loquutam, sed plebs inprimis graviter et copiose disseruit de rerum omnium perturbatione, de intollerabili quorundam potentia, de expilato aerario, de nobilium rapinis, de religionis contemptu, de ecclesiasticorum luxu et sordibus, de verae doctrinae et disciplinae restitutione, adeo ut omnes audientes valde permoverit. Gratiae postea per Cancellarium actae omnibus, addito mandato ex regii concilii sententia, ut omnia illa scripto comprehensa intra dies aliquot penes regium concilium deponerent, commodum super omnibus responsum habituri. Is fuit illius actionis exitus. Paruerunt status, sed nondum responsum tulerunt. Speratur autem non iniquum fore.

Iam venio ad causam religionis. Statuerunt initio ecclesiae singulae binos legatos mittere, qui in hoc conventu publice, vel cum certae mortis periculo, Regi exponerent in quanta calamitate immerito versarentur. Hoc quum rescivisset *Cardinalis*, repente promulgandum illud edictum curarat, quo proposita supplicii poena vetabatur quisquam de religione verbum facere, cuius videlicet cognitio futurae synodo integra relinqueretur. Ita sunt fracta nostrorum consilia, quibus nimirum nullus penitus locus relinqueretur. Ecce vero audita Regis morte omnium animi repente erigi coeperunt. Multi igitur varii locis in aulam confluerunt, qui *Navarrenum* officii admonerent et libellos supplices Reginae matri exhiberent. Crevit quoque trium statuum legatis animus atque ita factum ut nulla causa frequentius vel maiore contentione sit agitata. Illud autem ve-

hementer nobis profuit quod *Admiraldus*, unus inter omnes proceres, aperte veram religionem profiteri coepit, et modis omnibus ipse apud *Reginam* instare ut nostri ratio haberetur. Neque illi difficile fuit nebulonem illum *Quintinum* retundere, adeo ut extremam infamiam metuens fuga sibi consuluerit. Valet enim vir ille, πολλῶν ἀντάξιός ἄλλων, et zelo et prudentia maxima, et suam dignitatem egregie tueretur. Altera vero ex parte certum iam est *Guisianos* paulatim deficere et sua sponte concidere. Itaque *Cardinalis* cum tribus fratribus mox in Lotharingiam suam est dicessurus. Ducem *Guisianum* puto adhuc in aula mansurum, sed spero Deum effecturum ut re ipsa experiatur vetus illud proverbium: ἡ δὲ κακὴ βουλή τῷ βουλευσάντι κακίστη.

In summa tria petunt nostri: Unum, ut in libera et sancta synodo de causa nostra ex verbo Dei cognoscatur. Alterum, ut captivi omnes vel propter religionem vel propter seditionem (ut adversarii nostri falso vocant) dimittantur sine ulla abiurationis specie, et superiorum omnium dictorum et factorum ἀμνηστία constitutur. Tertium, ut tantisper, dum de re tota semel decernatur, impune liceat nostris ad verbum Dei audiendum et administranda sacramenta convenire, additis tamen conditionibus quae Regis concilio placuerint, ut omnis suspicio seditiosorum conventuum tollatur. Hanc supplicationem, scribitur ad nos, *Regina* ex *Admiraldi* manu acceptam promississe se concilio exhibituram, et magna omnium spes est nobis omnia haec concessum iri, modo privatis locis et sine tumultu pauci simul convenient.

Ad concilium quod attinet Pontifex ad proximum pascha illud indixit.¹³⁾ Fertur Regis concilium petere condiciones quas certum est illud nunquam concessurum. Ita speramus fore ut evanescent illius conatus. Quod si qua libertatis species Gallis concessa fuerit, frustra certe ille suum concilium postea quibusvis conditionibus obtulerit, adeo omnibus patent illius imposturae. Sed quoniam adhuc omnia sunt in spe posita, rogandus est nobis Dominus, si unquam alias, ut opus tam feliciter una ipsius manu inchoatum absolvat.

De principe *Condensi* nihil adhuc est constitutum, nec constituetur nisi dimisso statuum conventu. Facta est ei potestas eundi in Picardiam sub libera custodia. Inde non dubium est quin mox accersatur, et optima spes est causam ipsius, sicut iustissima est, optimum exitum habituram. Servet Dominus ab hostium fraude et improbitate *Navarraeum* et omnes illos quibus veritatem suam patefecit. Ita brevi futurum spero ut Gallia tandem regem et nomine et re christianissimum habeat.

13) *Bulla* Ad ecclesiae regimen data fuit a. d. III. Cal. Dec. 1560.

11) *Ioh. Quintin Augustodunensis, Iac. de Silly baron de Rochefort, Ioh. l'Ange avocat au parlement de Bordeaux (de la Place p. 79, 88. Popelin. fol. 229. Hotom. ep. ad Martyrem d. d. 22. Ian. 1561. Darest p. 28).*

12) *Alhüdens ad supplicationes illas quas ille d. 21. Aug. 1560 in Conventu Fontis bellae aquae tradiderat: Premierement nous supplions que si quelque fossoyeur de vieilles heresies desia mortes et ensevelies par impieté vouloit introduire et renouveler aucune secte ia condennée (comme sont in universum toutes celles de ce calamiteux et seditieux temps) et à ceste fin presentast requeste, demandast temples et permission d'habiter en ce royaume, que tel soit luy meisme déclaré heretique. (Popelin. f. 233.) Eadem retulerat la Place p. 97. 109 qui addit ipsum Quintinum olim ob religionem suspectum a Pictaviensium oppido electum fuisse. Quem nunc audientes omnes mirati sunt et in Admiraliis oculis converterunt. Hic vero oratorem illum importunum coegit declarare se minime ipsum designare voluisse.*

De rebus nostris aliunde, ut opinor, cognosces. Scripsi his diebus dialogos adversus *Heshusium*¹⁴⁾, quos ad te mittam favente Deo, simul atque fuerint excusi, ac fortassis iam mitterem nisi catarrhus, qui me pessime vexat, omnis scriptionis laborem coegisset intermittere, adeo ut ab octo diebus nihil penitus praeter has unas literas, et eas quidem invito medico, scripserim. — — — — —

Rumor istic sparsus de mea in Galliam profectioe vanus est, ut alia infinita, quae saepe in causa sunt cur rarius scribam, quoniam mira est hominum audacia in novis quotidie confingendis, et tacere malo ad tempus quam cito vanus deprehendi. Bene vale. Genevae 22. Ianuarii.

Tuus Beza.

3324.

CHARLES IX AU SÉNAT DE GENÈVE.

*Réclamation au sujet de la propagande protestante organisée en France par les ministres de Genève.*¹⁾

(Archives de Genève. Pièces hist. N. 1714. Ecrit sur parchemin. — Gaberel, hist. de l'église de Genève. I. Pièces p. 201.)

A noz treschers et bons amys les Syndics et conseil de Geneve.

Charles par la grace de Dieu roy de France. Treschers et bons amys. Nous avons trouve a nostre advenement a ceste couronne Que le feu roy nostre trescher seigneur et frere Aveyt par grande et meure deliberation convoque les estatiz generaux de son royaume²⁾ soubz esperance principalement de communiquer avec ses bons et loyaulx subjectz des troubles emotions et sublevations qui luy avoient este suscitez en diverses provinces de son estat, Affin de regarder a y donner une bonne et prompte provision. Et pour ce quil a este advise apres son trespas que nous ne debvions laisser de poursuivre et mettre a effect et execution une si sainte louable et recommandable jntention et entreprise, Nous

avons assemble en ceste ville tous lesdits estatiz generaux avec lesquels nous nous sommes ja resolu de plusieurs choses grandement requises et necessaires a la seurete et conservation de nostre estat. Et sestant congneu que lune des plus importantes provisions qui reste encores a donner est celle qui concerne lobeysance que noz subjectz nous doibvent, en laquelle jl est malayse de les contenir si nous ne faisons cesser entre eulx toutes causes de troubles seditions et divisions, desquelz il ne peult advenir a quelque royaume et republique que ce soyt que une lamentable et calamiteuse ruyne et perdition. Et si nous ne donnons ordre que nosdicts subjectz vivent en unyon et concorde et en la mutuelle amitye et benevolence quilz se doibvent les ungs aux aultres naturellement. Nous avons fort songneusement et curieusement faict resercher la source et origine de telles divisions Affin que la cause du mal congneue nous y puissions faire appliquer les remedes propres et convenables a sa garison. Et apres sestre verifie que sa principale naissance vient de la malice daucuns predicans et dogmatisans la pluspart envoiez par vous ou les principaulx ministres de vostre ville,³⁾ lesquelz abusans du nom tiltre et purete de la religion dont ilz se disent faire profession ne se sont pas contentez daller de maison en maison semer diversitez doppinions et de doctrines en la dicte religion et djamprimer tacitement et ocultement es espritz de la plus part de noz subiectz une pernicieuse et dampnable desobeissance, Mais par jfiniz libelles diffamatoires quilz ont composez et semez par tout⁴⁾ et par presches quilz ont faictes en convocations et assemblees de grand nombre de nostre peuple, ont bien ose publiquement animer et exciter nostre dict peuple a une ouverte sedition, comme jl sest veu en plusieurs endroictz et provinces au grant et eminent peril et danger de tout cest estat: Nous avons par ladvis de nostre treschere et tresamee dame et mere la royne, de nostre trescher et tresame oncle le Roy de Navarre et des autres princes de nostre sang et gens de nostre conseil prive, conclud et resolu vous escrire la presente pour vous prier que vous revoquez et rappelez en premier lieu tous les predicans et dogmatisans qui ont este par vous ou voz dicts ministres envoyez en cedict royaume. Et pour le second vous donnez si bon ordre pour garder et empescher quil nen vienne plus, que nous nayons aucune occasion de nous en douloir a lavenir. Aultrement ou vous continuerez apres la reception de ceste lettre a remplir nostre dict royaume de telle sorte de gens Nous estime-

14) *Κρησθαρία* sive Cyclops. Ὅνος συλλογισόμενος sive Sophista. Dialogi duo de vera communicatione corporis et sanguinis Domini adv. Tilem. Heshusii somnia. Gen. 1561. 8 (in Tract. theol. I. 259, ubi tamen secundus desideratur. Cf. Baum II. 134 ss.).

3324. 1) Comp. Ruchat VI. 395.

2) au 13. Déc. 1560.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3) Le fait était incontestable et au point de vue du gouvernement la réclamation était fondée.

4) Même observation.

rons que ce ne sera a autre jntencion que pour par leur moyen troubler le repos de nostre dict estat et par une pernicieuse semence de disensions et divisions exciter nosdicts subiectz a desobeyr contre les saintz commandemens de Dieu, a nous quil a constitue leur prince et roy, et a prendre les armes les ungs allencontre des autres, pour essayer de ruyner par noz propres forces ce que vous ne pavez endommaiger autrement: Auquel cas si nous nous ressentons allencontre de vous dune si temeraire entreprise et si perilleuse et dommageable a nous, noz royaumes pays et subiectz, Nous aurons Dieu et le monde pour tesmoingtz que ce sera avec grande juste et raisonnable occasion. Et sur ce, Treschers et bons amys, Nous prierons Dieu en attendant la responce que vous nous ferez a la presente quil vous ayt en sa tressainte et digne garde. Escript a Orleans le xxiiij^{me} jour de Ianvier 1560. ⁵⁾

Charles.
Bourdin.

3325.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Negotium creditorum, additis quibusdam novis.

(Ex autographo Arch. Thoman. Argent.)

Ornatissimo viro D. Ioanni Schenckbechero Illustrissimi Electoris Palatini Secretario.

Heri vesperi mihi *Electo* scripsit sua manu, intellexisse se Noricos ¹⁾ nolle uti Principum beneficio et intercessione. Quod si id sit, gratissimum faceret Rex *Navarrae* Principibus, si simulabit per aliquot dies, se cum Argentinensibus velle pro hoc tempore transigere, cum reliquis civitatibus aliquot post mensibus. Ita cogentur Principum intercessione uti et tua opera. Scis tu Principum odia in hanc rempublicam. Hoc ages etiam si constitutum sit, ut audimus, intra biennium satisfacere creditoribus. Vale, Argentorati 23^a Ianuarii. ²⁾

Sturmius.

⁵⁾ *Comput français, d'après lequel l'année finissait à l'Annonciation. Au dos: Receu le 28.*

3325. ¹⁾ *creditores Norimbergenses.*

²⁾ *Schenckbecherus adscripsit: Accepi Parisiis 6. Februarii 1561.*

Omnibus³⁾ literis signatis venit ad me D. *Montius* cum literis anglicanis, in quibus est, Regem *Sueciae* venturum in Angliam primo vere. Antwerpia legatos Suecos vocare ad se in Angliam gemmarios, cum omnibus quae habent signis et ornamentis et gemmis. Non dubitant de matrimonio. Haec tu Regi *Navarrae* et D. *Amiralio*.

3326.

BEZA HALLERO.

De rebus Galliae optima quaeque sperat.

(Excerptum ex Codice bibl. Turic. civicae. Simler Vol. 99. — Baum, App. II. 25.)

D. *Calvinus* noster non aliter valet, quam consuevit, sed ita tamen ut minime sit otiosus. De Rege scio optimam spem esse et hoc tibi, ut certissimum, confirmo. ⁴⁾ Sed puer est et matrem habet. Ergo precibus opus est si unquam alias ut istos velut extremos in eo regno Satanae conatus Deus infringat, quod etiam facturum spero. Lugdunensis ecclesia mirum in modum quotidie augetur. Occitani papistae ausi sunt petere in aula ut ministri eiicerentur quasi ex communi eius regionis consensu, acerbe sunt a Rege palam excepti et paucis edictum ²⁾ iussi observare. Additum etiam ab ipso Rege, capitale fore, si quis deinceps aliquid eiusmodi in regio consilio proponere auderet. Genevae 24. Ianuarii.

3327.

GALLASIUS CALVINO.

De Acontio Tridentino.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 25. Simler Vol. 99. Edit. Liebe p. 52.)

³⁾ *Haec in schedula separata.*

3326. ¹⁾ *Miseris Bezam, alioquin in rebus politicis prudentissimum et exercitatissimum virum, sibi fucum fieri passum fuisse, ex sermonibus pueri vix decennis, scilicet ipsi instillatis.*

²⁾ *Edictum Romorantinum m. Maio 1560 promulgatum d. 7. Ianuarii 1561 denuo confirmatum est. Quod tamen non adeo benignum et aequum protestantibus erat quam forte ex his Bezae verbis collegeris. (Mém. de Condé I. 533. II. 266.)*

A Monsieur Monsieur Despeville.

S. Scripseram ad *Macarium* nostrum paulo ante eius obitum ut inquireret ex D. *Marchione* et senioribus ecclesiae Italicae quisnam esset Tridentinus quidam *Acontius*,¹⁾ qui se inter ipsos aliquamdiu degisse dicit. Quod enim novarum opinionum fauctorem se praebat, veritus sum ne ex eorum numero esset qui illic ecclesiam Italianam turbaverunt. Et sane mihi non parum adfuit Dominus quod id suspicans ipsum non protinus in coetum nostrum admittendum duxerim. Nihil rescripsit *Macarius*, nec scivi an ei literae meae redditae fuissent. Verum *Acontius* ipse satis postea sese suo indicio prodidit. Addidit enim se palam causae Hadriani *Hamstedii*,²⁾ in qua veluti patronus subtilior et acutior³⁾ caeteris videri voluit. Vanis enim et sophisticis argumentis tueri conatus est quod Hadrianus temere et fere nullo praetextu asserebat. Quum detegerentur fallaciae atque etiam convincerentur, sibi iniuriam fieri dicebat quod sophista vocaretur, ac se scriptis probaturum ea quae tunc negata fuerant minatus est. Scriptum protulit, mihiq[ue] exhibuit, ut me scilicet respondendo occuparet. Ego vero, quod nihil aliud fere quam quod in disputatione nostra agitatum fuerat contineret, additis tantum vanis coloribus et mendaciis, ipsum contempsi. Id gravius hominem perculit. Nam ex eorum genere est qui verba sua pro oraculis haberi volunt, et quamvis aberrant vehementer tamen ab erroribus inanem gloriam captant, quasi fuerint caeteris oculatiores, et abstrusa quaedam arcana indagarint. Ut finem faciam, mihi videtur multa sub literarum et methodi quam proficitur fuco monstra alere. Quamobrem abs te sum[m]opere peto, mi pater, ut quod boni illi viri de ipso norunt ad me scribendum cures, ut iis quibus non satis notus est melius innotescat, aut saltem eos minus fallat. Quamvis enim se nonnullis prodiderit, multos tamen adhuc eludit vano praetextu, apud quos me etiam traducit, atque iactat se de re tota ad D. *Marchionem* scripsisse, ut per eum quid istic ab ipso actum sit intelligatis. An ita sit ego certior fieri cupio. Sed plura alias.

Withingamo concionandi libertas reddita est. Is nunc in Galliam proficiscitur cum comite *Betfordiae*, atque illinc ad vos, ut existimo, literas dabit. Ueberiores abhinc triduo literas ad vos dedi,⁴⁾ quae an vobis redditae sint, atque etiam priores, quas scripsi mense Decembri,⁵⁾ fac quaeso ut in-

telligere possim. Bene vale, fratresque omnes et amicos meo nomine salvere iube. Londini 25. Ianuar. 1561.

Tui observantissimus
N. Gallasius.

3328.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Creditorum negotium usque eum satagere facit.

(Ex autographo Arch. Thoman. Argent.)

[Ornati]ssimo viro Ioanni [Schenc]bechero amico summo.

S. P. Metuo eum, qui hinc 9. Ianuarii profectus est cum meis ad te et ad Regem *Navarrae* literis, putare facilius esse pro sola nostra urbe impetrare solutionem quam pro omnibus quatuor: id quod ego non sentio. Scis quid tibi scripserim. Fac omnibus modis ut sese nostris iisdem conditionibus adiungant, et, si fieri potest, ut Rex iubeat et ostendat se non cum singulis sed cum universis velle agere: atque idcirco per legatum, hoc est, per te agant. Hoc cuiusmodi sit, et quomodo obtineri debeat intelligis. Fortassis D. *Amiralius* non invitus ad se Suevicos¹⁾ vocabit, si rogabis, et consilium dabit quod vim mandati habebit, ut sese applicent Argentinensibus. Istud ego tanti facio ut has Genevam miserim, ut inde cum Megianis literis ad te, quem Aureliis esse putamus quam primum et quam celerrime perferantur. *Calvinus Obrechtum* terruit.²⁾ Scribe quid ille tecum. Miror nihil nos adhuc abs te literarum in hac extrema quinta hebdomade. Obsecro sis diligens et prudens. Vale, mi optatissime *Schenckbechere*. Argentorati 26. Ianuarii 1561.³⁾

Tuus quem nosti.

3328. 1) i. e. qui Suevicorum creditorum res *Lutetiae* gerebant.

2) Cf. N. 3312.

3) *Schenckbecherus* adscripsit: Accepi Parisiis 6. Februarii 1561.

3327. 1) N. 3244.

2) *ibid.*

3) accuratior S.

4) N. 3322.

5) *Non exstant.*

3329.

LE SÉNAT DE GENÈVE AU ROI
DE FRANCE.¹⁾

*Réponse au reproche d'avoir suscité des troubles
dans le royaume par l'envoi de ministres.*

(Minute originale de la main de Calvin. Arch. de Genève.
Lettres de la Seigneurie. Année 1561. — Bonnet II. 373.
Trad. angl. IV. 167.)

Sire, aians ouy les lettres de vostre Majeste, combien que nous eussions excuse facile pour vous contenter, toutefois nous avons este bien marris de ce qu'on nous avoit charge destre en partie cause des troubles qui sont advenus depuis quelque temps en vostre Royaulme. Nostre petitesse ne nous permet pas dalleguer quelz services nous avons fait a voz predecesseurs pour nous monstrier affectionnez a la couronne de France, tant qu'on eust peu desirer de nous. Si estce, Sire, que le bon vouloir n'y est pas deffailly, et aussi leffect sen est monstre, comme Dieu nous en a donne quelque moien. Parquoy, Sire, pour le temps passe nous prions vostre Majeste quil luy plaise accepter la devotion que nous avons eu tousjours et de longtemps, et en laquelle nous avons continue, comme un tesmoignage du desir que nous aurions de servir, en tant quen nous seroit, au repos et prosperite de vostre Royaulme, et procurer, si nostre faculte le portoit, que vostre Majeste fust obeie comme elle doit. Mais affin quil ne semble, Sire, que soubz cette generalite nous vueillons rien cacher, nous protestons en verite devant Dieu que jammais ne nous sommes meslez denvoier gens en vostre Royaulme comme

3329. 1) *Reg. du Conseil.* 28. Janv. 1561 (Vol. 56. fol. 137): Le conseil a esté assemble pour ouyr la lecture des lettres du Roy de France et pour respondre a icelles, contenant quil a trouve que la source des dissensions nourries audit royaume sont procedees des ministres quont este envoyes de ceste cite et que pour maintenir son peuple en paix il prie revoquer les ministres quont este envoyes et mettre ordre qua ladvenir il ny en alle plus Or daultant que par icelles lettres noz ministres sont charges a este arreste quen premier lieu ilz soient appellez pour estre ouys. Lesquelz venus [en marge: Calvin, Bourgoing, Cop, Colladon, Boze] et ayant entendu la lecture de ladite missive ont respondu estre marrys quilz soient ainsi charges a tort: toutefois ilz ne peuvent nier que quand quelcun sest adresse a eux et quilz lont cognu propre, ilz ont exhorté a faire son devoir pour avancer la cognoissance de levangile selon que nostre Seigneur nous lordonne, mais que quand aux troubles arrives en France, ils nen sont nullement culpables . . . , priens de respondre au Roy quilz sont prests a se purger envers luy. Quoy entendu a este arreste de coucher promptement la response affin de despescher le chevacheur de poste du roy et enioint a tous les sieurs de seans de tenir secret le contenu de ladite lettre etc. La réponse fut rédigée séance tenante.

vostre Majeste en a este informee; qui plus est nous nen avons jamais este requis, et ne sest on pas adresse a nous. Tellement quil ne se trouvera que jamais nul de nostre seau ou conge ou adveu soit alle prescher, sinon un qui nous a este demande pour la ville de Londres.²⁾ Non pas que nous trouvions mauvais que la pure chrestiente soit restablie partout. Comme aussi nous supplions vostre Majeste, Sire, avec son conseil, de ne penser que nous vueillions perir a nostre escient, et perdre nos pauvres ames qui ont este si chèrement rascheptees par le precieux sang du Fils de Dieu. Parquoy nous desirerions bien que la doctrine en laquelle nostre salut nous est assure, eust son cours partout. [Mais nous congnoissons bien nostre portee, et ne presumons point tant que de vouloir reformer des grans pais, estans assez empeschez de nous tenir paisibles en toute humilite en la petite condition en laquelle Dieu nous a mis.]³⁾ Mais pource que les lettres portoient que cela pouvoit estre fait par quelques uns des principauls ministres de nostre ville, doubtant pour lambiguïté du mot que cella ne sadressat a nos ministres et pasteurs qui nous enseignent en la verite de Dieu, nous les avons appelez pour en scavoir par eulx certainement ce qui en estoit, affin den satisfaire pleinement a vostre Majeste, lesquelz nous ont respondu quilz ne nient point que quelques uns se sont adressez a eus, selon quilz les ont trouve de quelque sçavoir et grace, quilz ne les aient exhortez a semploier partout ou ils viendroient pour ladvancement de l'Evangile. Car puisquils tiennent et sont persuadez que la doctrine quilz preschent est de Dieu, tendante a ce quilz soit deument et purement servi et honore, que la grace quilz nous a faite par nostre Seigneur Iesus Christ soit cogneue comme il appartient, et que tous cognoissent le droict chemin de salut pour y parvenir, il ne se peult faire quilz ne desirent quelle soit semee partout, tant a ce que Dieu soit glorifie que pour le soing quilz sont tenus davoïr de tous Chrestiens. Et en cela, Sire, ils sexcusez quilz nont pense nullement offenser⁴⁾ vostre Majeste, veu que cest le souverain bien de tous rois et princes de faire hommage a celui qui leur donne de regner, et quil leur est notamment commande de baisier nostre Seigneur Iesuschrist en signe dobeissance.

Touchant desmouvoir troubles et seditions entre vos subjectz, ils protestent que leur intention ne fut jamais telle, mais quilz ont mys poynne de tout

2) Des Gallars. — Le Conseil fait semblant d'ignorer ce que les ministres ont fait.

3) En marge, d'une autre main.

4) Ce qui suit après le mot offenser n'est plus de la main de Calvin.

leur pouvoir dobvier et dempecher quil ne se fit nulle esmeute, quilz nont jamais donne conseil de rien changer ou attenter en lestat public, mais ont exhorté tous ceux qui les ont voluz croire, et induitz a se tenir quoyz en la subjection de leur prince. Et sil est advenu quelques esmotions, ça este ■ leur grand regret, et non pas quilz en ayent donne occasion, en sorte que ce soit. Mesme tant sen faut quilz aient favorise a nulles entreprises, quilz se fussent volontiers efforcez a les reprimer.⁵⁾ En somme ils nous ont declaire quilz nont jamais adhere a nuls conseilz dexcez et de port darmes, mais les ont condammes; et qui plus est nont jamais consellie doccuper temples,⁶⁾ pour rien attenter en public sans autorite et conge des feu Roys voz predecesseurs. Et de tout cela ils se sont offertz de se justifier et approuver leur innocence, Sire, totesfois et quantes quil plaira a vostre Majeste les ouir. De nostre part, tant sen faut, Sire, que jamais nous ayons este consentans a nulles entreprises qui fussent pour mettre piques et divisions entre vos subjectz ou troubler la tranquillite de vostre estat, ou exposer vos pays en dangier, que quant il y a eu quelque bruit, nous avons donne ordre et deffendu, sous poynne rigoreuse, que nul des nostres ne bougeat, et que quand il vous plaira, Sire, de vous enquerir a la verite comment il en va, vous trouverez que nous nheussions peu nous y porter plus fidelement, comme nous promettons pour ladvenir de ne donner occasion a vostre Majeste de penser autrement de nous que de ceux qui vous sont tres affectionnez et humbles serviteurs, vous suppliant, Sire, quil vous plaise nous faire ce bien, que sil est congneu que nous defallions en sorte que ce soit, nous en advertir, et vostre Majeste, avec son Conseil, cognoistra que nous sommes prestz et enclins a luy complaire.

Sire, apres nous estre treshumblement recommandez a vostre bonne grace, nous prions Dieu vous tenir en sa saincte protection, vous donner bonne vie et longue, et augmenter en tout bien vostre couronne. Donne a Geneve, ce mardy 28. de janvier 1561, pris a la Nativite.

Les treshumbles serviteurs de vostre Majeste,
Les Syndiques et Conseil de Geneve.

5) *Allusion à la conjuration d'Amboise.*

6) *Affaires de Valence et de Montélimart.*

3330.

STURMIUS SCHENCKBECHERO.

Haec quoque ad negotia redit saepius iam commemorata in suis modo descriptis.

(Ex autographo Arch. Thoman. Argent.)

A Monsieur Monsieur Iehan Schenckbecher Secreter de Electeur palatin.

Binas literas tibi scribam: has quas tibi leges, alteras quas Regi *Navarrae* indicare poteris. Mitto tibi Electoris *Palatini* literas ad *Malevillanum* quem in *Lothoringiam* miserat et inde ad *Conestablium*, antequam de Regis morte sciret. Huic abeunti in mandatis dedit ut te conveniret et tibi tuo arbitratu adesset. Scribit iam illi ut tibi sit apud Regem *Navarrae* et *Conestablium* pro literis novis credentialibus. Nam secum neminem habuit qui Gallice sciret scribere ita ut deceat ad Regem.

Ego ad *Calvinum* scripsi¹⁾ ut territet *Georgium Obrechtum*, neque ante desistat quam promittat se autorem fore reliquis ut se *Argentinesibus* adiungant: esse enim nimis suspiciosum quod *Minkelio* usura pecuniae data sit et non reliquis. Intelliges quod duabus sellis sederet. Illud etiam *Calvinum* rogavi ut Regi *Navarrae* commendet *Metensium* et negotiatorum causam. Et ut te commendet virum de nota meliore. D. *Ioannes Lobitius*²⁾ vocatur quem *Norimbergenses* istic habent in causa pecuniaria. Si senties non accedere velle, age solum causam nostrorum. Quem ad *Calvinum* misi, is ante quatuor dies profectus est: itaque ante dies abhinc duodecim non poterit habere ab eo literas Rex *Navarrae*. Spero omnino facturum *Calvinum* quod ab eo postulavi. Remitte istum quam primum, et de omnibus (de omnibus, inquam) nos certiores facito. *Amiralius* tametsi in consilio regio non assideat, tamen age cum illo ut dixi. Lege librum quem adversus *Guisianos* ediderunt, qui inscribitur: *La Supplication*.³⁾ Ibi videbis de civitate *Metensi*⁴⁾ et de pecunia mercatorum. Et audio in conventu statuum etiam de illa propositam deliberationem. Sum in bona spe. Non dubito quin *Antonius*⁵⁾ tibi adfuturus sit consilio, opera, ope, studio. De pensione mea age: ostende etiam *Conestablio* quae in alteris

3330. 1) Cf. N. 3312.

2) N. 3310.

3) *Supplication* et remonstrance adressée au Roy de Navarre et autres Princes du sang de France pour la delivrance du Roy et du Royaume. (*Mém. de Condé* I. 490 ss. et *La Planche* éd. Buchon p. 318 ss.)

4) *Mém. de Condé* 509 s. 519.

5) *saepius in his Sturmii literis occurrens.*

scribo literis, si ita videbitur Regi *Navarrae*. Adieci epistolae Electoris etiam schedulam quam ipse sua manu ad D. *Botzemium* scripsit. Mitte instrumentum musicum uxori et mihi mea.⁶⁾ Si te *Obrechtus* aut aliquis alius conveniret de hac ratione pecuniaria, reiice illos ad nostros, sed tamen ut tibi promittant se idem facturos quod *Argentinenses*, si velint etiam te pro ipsis agere. *Iacobus Megius* heri vesperi advenit *Lugduno*. Huic instabimus ut ad te proficiscatur et se tibi adiungat pro reliquis creditoribus.

Velim te celeriter vertere alteras literas in linguam Gallicam ut intelligentius possis Regi *Navarrae* praelegere.

De pensione mea quae tibi mandaveram, vide si nunc sit locus agendi, et fac ut ad me scribat, ut Reges ipsi saepe ad me scripserunt. *Admiratio* te adiunge et *Conestablio*: ex literis expone quae Regi *Navarrae* videbuntur. Vale. *Argentorati* ult. *Januarii*.

Antonio et uxori illius ex me salutem. Cupe-rem illum mecum esse. Vide si commodum sit ut Rex *Navarrae* illum ad me cum mandatis mittat celeriter, et per illum aliquid significet principibus, quoniam iusta legatio non poterit mitti in tempore.

Scribe mihi qui sint nunc secretarii qui auctoritatem habeant, et qui non futuri diu. Exspecto enim mutationem magnam.

Scripsi *Conestablio* te recitaturum ei quae ad te scribo. Fac igitur extractum ut illi ostendas. Age cum illo de pensione mea, me commendans. Hoc enim genus *Veiovum* coli vult. Duc filium *Gaspari Gamaut* tecum ad Regem et *Conestablium*. Vale, mi optatissime et carissime *Schenckbechere*. Pecunia si qua opus habet filius *Gaspari* pro viatico, eam ei da. Scripsi Regi *Navarrae* me proprium nuncium misisse ut indicarem de conventu Principum.⁷⁾

3331.

ZANCHUS CALVINO.

*Contra Heshusium aliquid scribendum esse, ad quod propositum persequendum ipse arma congeret.*¹⁾

6) N. 3318.

7) *Schenckbecherus* adscripsit: Receu le 12ème de Février a Orleans 1561.3331. 1) Ex argumento talem colligimus epistolae sensum, verum ex mera coniectura, collatis N. 3312. 3319, quae nos ad m. *Januarium* remittunt. Libellum *Heshusii* De praesentia corporis Christi in coena Domini contra sacramentarios. Iena

(Ex autographo Cod. Goth. 404, fol. 780.)

Clarissimo viro et ecclesiae Genevensis patri observandissimo D. *Calvino* domino colendissimo.
Genevae.

Domine Calvine.

S. Rem totam, credo, intellexisti ex D. *Sturmio*. Duo exempla fuerant mihi ab amico data. Unum dederam D. *Sturmio*, alterum mihi servaveram, et iam inceperam aliquid contra eum scribere. Mitemus eorum duorum alterum ad te: nam talis nodus tali opus habet cuneo, id est, te vel *Bezam* rogamus, cito et pro dignitate tractes istum nebulationem. Brevi, spero, habebo eius quoque vitam et mores, quomodo se gessit *Heidelbergae*, et totius illius tragoediae descriptionem ab α usque ad ω , quo pacto res gesta fuerit, quum fuit a principe exauctoratus et eiectus, idque curo ut melius principem, quem in praefatione oblique tyrannidis accusat, defendere possemus. Ea quoque acta ad te mitemus quum primum habuerimus. Vale et boni consule hanc meam nimis acceleratam manum.

Argent. 61.

T. H. Zanchus.

Exempla plura non possum habere quia magistratus vetuit typographo ne cuiquam sine ipsius permissu communicet.

3332.

CALVINUS BULLINGERO.

Gallica, Polonica, Bernensia: prae caeteris Regis ad senatum Genevensem minax scriptum, postulantis ut omnes ministros e Gallia revocet.

(Exstat tantum apographon satis recens in Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 45.)

Ornatissimo viro et fideli Christi servo D. *Henricho Bullingero* ecclesiae *Tigurinae* pastori fratri et symmystae mihi observando. 1)

1560, *Marbachius* *Argentorati* iterum prelo subiiciendum curaverat sub falso *Magdeburgi* titulo, cum auctoris praefatione in qua in *Electorem Palatinum* acriter invehebatur. Qui magistratui persuasit ut liber prohiberetur.

3332. 1) Respondet ad N. 3309.

S. Postquam diu frustra expectavimus an se quispiam tabellarius offerret, visum est literas habere paratas quae prima quaque occasione mitterentur. Prolixe tibi narravit *Beza* totum Galliae statum.²⁾ Spes nobis indies crescit, quia et *Navarrus* plus audet³⁾ quam initio et feritas *Reginae* matris mitigatur. Etsi autem suspecta est bonis eius simulatio, quia saepius iam astute blandiendo fefellit, liberalitas tamen quae necessitate exprimitur aliquid serii effectus videtur tractura. Si praestiterit quod pollicita est, brevi longe lateque propagabitur ecclesia. Saltem interea se confirmat *Navarri* et *Conestabilis* potentia et autoritas: Guisianae domus opes paulatim atteruntur. Sed mihi crede, unus est inter proceres *Posidonius* qui se cordate gerat. Alii vel palam adversantur, vel insidiosae bonos lassant inanibus blanditiis, vel frigidi sunt et ignavi. Hostium tamen maior copia.

Chartas Polonicas tibi remitto.⁴⁾ Bina⁵⁾ nuncius retulit fuisse, quum discederet, fratribus in animo aliquem data opera mittere qui responsum acciperet, placuit eo usque differre. Quanquam ne tunc quidem scribendi forte erit voluntas. Nam ut eorum ineptiis magis indulgeam vix adducor. Proxima aestate breviter responderamus⁶⁾ quod ad *Stancarum* spectat. Cur sententiam nostram non probant nescio: forte quia suppresserunt scriptum nostrum. Censui nuper edendum.⁷⁾ Interea Georgium *Brandatam*⁸⁾ sonet⁹⁾ *Lismaninus*, quem et a *Lasco*, dum vivebat, habuit in delitiis, et Graeculus¹⁰⁾ idem non minus de *Brandata* laborat, quam si tota pietas periclitetur, nisi me extemplo homini impio reconciliet. Pudit etiam quum legerem, ut domesticis rebus Ioannis a *Lasco* consuleret creatam¹¹⁾ fuisse synodum. Haec scilicet iusta causa cur in rebus confusis ecclesiae decernerentur a pastoribus, et suscipiatur longa, molesta et magnorum sumptuum expeditio. Valeant igitur boni viri qui praepostere satagendo sibi et aliis minime utilia negotia facessunt. Quinque aureos solares quos abs te mutuo acceperat nuncius mihi persolvit, quos his literis adiunxi. Gratiam tibi non vulgarem habeo quod non defueris hominis inopiae.

Vicinis noster¹²⁾ non dissimulat se mox irrup-

tionem in nos facturum, simul ac se illi commoveant. Sali imposuit vectigal quod pretium duplicat, triticum advehi non patitur, severe autem vetat ne avenam molant miseri agricolae quibus non alius cibus suppetit. Ita, dum ad nos terrendos speciem belli futuri ostentat, suos inedia conficit. Nec tamen in urbe trepidatur, quamvis stemus in pro-cinctu, quia Dei praesidio confisi in maximis periculis bene tamen speramus.

Refutationem *Heshusii*¹³⁾ dum vacabit percurrere. Alteram adiunget *Beza*¹⁴⁾ prae qua meras blanditias, quidquid hic est amarulentiae, fuisse dices. Vale, ornatissime vir et ex animo venerande frater, cum D. *Petro*, D. *Gualthero* genero tuo, *Wolphio* et reliquis symmystis.

Dum nuncium expectat epistola, ecce repentinam ex Gallia salutem.¹⁵⁾ Conqueritur rex de consilii sententia, quum de turbis et seditionibus inquireret, se comperisse hanc urbem omnium esse seaturiginem: minaciter denunciat, nisi protinus revocet a toto regno senatus noster quicumque ad docendum profecti sunt, hostiliter se vindicaturum. Respondit senatus, quod verum erat, neminem suo iussu vel etiam scitu profectum esse. Vocati sumus. Ingenue fateri non dubitavimus, puram evangelii doctrinam qui ubique spargerent fuisse hortationibus nostris impulsos, sed immerito seditionum quae exortae sunt culpam in nos transscribi: quas summo studio conati sumus compescere et quum emegerent sedare. Si nos audire sustineat, paratos ad satisfactionem esse: forte eos reicere et inauditos damnare qui ad purgandam innocentiam ultro se offerunt, iniquum erit. Anxie tamen expectamus quid decernant.

Laetiora vobis fama: tandem adversarios flexos esse, ut iure causa transigatur.¹⁶⁾ Speramus illi * motu composito mansuetiorem fore vicinum,¹⁷⁾ qui adhuc formidabiles flammam evomere dicitur. Iterum vale, clarissime vir et integerrime frater. Genevae Calendis Februarii 1561.

Nunquam memini tantum tempus elapsum esse quo ad vos nemo hinc commearat. Itaque morae taedio coactus sum legatum rogare ut fasciculum hunc reddendum tibi curaret.

Tuus Ioannes Calvinus.

2) Non exstat.

3) Cf. N. 3311 unde et sequentia illustrantur.

4) N. 3309.

5) in hoc vocabulo laet error.

6) N. 3208 et seqq.

7) Opp. Tom. IX. 345. cf. Prolegg. p. xxxv.

8) sic quoque infra N. 3347 quod ergo non librario tribuendum.

9) coniciamus legendum esse: lovet. Cf. N. 3209.

10) *Lismaninus* *Coreyranus*.

11) legi: coactum. — De re ipsa vitae *Lasco* scriptores tacent.

12) *Iur Sabaudiae Emmanuel Philibertus*

13) Opp. Tom. IX. 457 sqq. Prolegg. p. xliij.

14) Abstergio calumniarum quibus aspersa est eccl. Gen. a Til. Heshusio. Gen. 1561. 8. in *Bezae Tract. theol.* I. 312 ss.

15) Sic codex. Posita interpunctione mederi potuimus, omnia enim uno tenore scripta sunt. Salutem, scil. Rex nobis dicit (N. 3324).

16) Loquitur de negotio *Claronensium* quod tamen minime compositum erat et usque ad a. 1564 protrahum est indies magis exacerbatis animis, et *Quinquepagicis* nihil concedere volentibus. (Ruchat V. 374.)

17) *Sabaudum*

De Polonicis negotiis quia pudebat tam gravi sarcina onerare cartarum,¹⁸⁾ mutavi consilium. Commodius mittam et satis in tempore, quia non erat nunc properandi causa.

3333.

ORATIONES LEGATORUM PONTIFICIS

in conventu Numburgensi habitae ad Principes.¹⁾

(Ex ed. Bezae Gen. 284, Laus. 552, Hanov. 620, Chonet 390, Amst. 178. Exstant quoque gallice versae in Hist. eccl. I. 449. Plura vide in annot.)

Alter Legatus.

Quum summus Pontifex ad sacrosanctae regimen ecclesiae vocatus esset, in eam statim curam pro suscepto munere pastoralis incumbere coepit, quomodo corrupti mores emendarentur, ut esset tandem pax ecclesiae, et idem sentirent omnes nationes. Quumque tam ad mala sananda, quam ad bona consequenda, nullum aliud remedium quam sacri oecumenici concilii celebratione superesset, habita matura deliberatione cum ordine Cardinalium, sacrum tandem Tridenti ad festum Paschatis concilium celebrandum auctoritate divinitus sibi tradita decrevit. Ut vero ad notitiam omnium Principum id perveniret et ipsi eandem curam susceperent, suae studia ad consulendum Germaniae tranquillitati pontificiae sollicitudini coniungerent, ablegavit hos nuncios suos, qui pro amore et studio quo inelytam Germaniae nationem semper prosequutus est, eiusque unitatem dilexit, pii Pontificis nomine singulos

conveniromus, rogaremus, hortaremur et obsecrare-mus, ut ad concilium hoc accederent, quum plena mansuetudinis ac pacis omnia ibi sint futura, omnes ibi auditos, ac in rebus iustis benigne exauditos* iri. Petantque ut iidem Principes piam hanc sollicitudinem progressum habere velint, quum Pontifex nihil aliud studeat, nisi ut concordia et pax ecclesiae restituantur. Paratus est idem Pontifex sal-vum conductum Principibus in amplissima et tali forma dare, qualis unquam data fuit aut excogitari potest. Petit quapropter Pontifex ac hortatur ut singuli Principes legatos suos cum plenis mandatis eo mittant, ut iidem Principum studio sedatis ecclesiae dissidiis (tot enim de religione opiniones quot capita: et tot evangelia, quot doctores) ecclesiae suum decus restituantur, una fides ubique servetur, et unus Deus ab omnibus colatur. Caetera Principes ex collega audituros.

Alter Legatus.

Illustrissimi Principes, quum eadem mandata utrique nostrum summus Pontifex dederit, non arbitror repetenda quae a collega iam apposita sunt, at explicandas censeo ecclesiae calamitates. Nemo est enim qui ignoret, quo res deducta sit et quo relabatur. Aliud ex alio malum exoritur, hostibus christiani nominis ad perniciem reipublicae aditus datur. Huic obviam ut eatur opus est. Postulant hoc pericula, suadet temporis opportunitas, pii²⁾ Pontificis benignitas et studium: ut nulla unquam pacis conciliandae commodior occasio oblata aut dari posse videatur, pacata republica christiana, ac Pontifice divinitus dato, cuius studium singulare est erga Principes, solliciti de animarum salute, et ut ecclesiae pax et tranquillitas restituantur. Haec sunt quae paucis exponenda censuimus.³⁾

2) In utroque loco edd. scribunt: Pii, quod profecto falsum est. Etiam versio gallica in Hist. eccl. nomen proprium non habet.

3) Typis descriptae sunt hae orationes in hisce libellis: Werbung so von wegen Pabst Pii IV. an die Versammlung der Chur- und Fürsten zu Naumburg am 5ten (sic) Tag des Hornungs 1561 geschehen. Item derselben Chur- und Fürsten Antwort, welche sie auf der Päbstischen Gesandten gethane Werbung am 7ten (sic) Tag des Hornungs gegeben, aus d. lat. ins Teutsch gebracht 1561. 4. Exstant etiam ap. Hortlederum, Goldastum, Hoennum, Saligium, maxime vero in: La vie du Card. J. Fr. Commendon écrite en latin par A. M. Gratiani év. d'Amelia, et trad. en fr. p. M. l'elchier P. 1671. 4.

18) Librarius scripserat primum: cursorem.

3333. 1) De conventu ipso cf. Gelbke, der N. Fürstentag od. wichtige Urkunden u. Acten desselben L. 1793. Calinich, der N. Fürstentag, ein Beitr. z. Gesch. d. Lutherthums, aus d. kön. Staatsarchiv z. Dresden. Goth. 1870. Cf. etiam Neudecker, neue Beitr. II. Kluckhohn, Briefe Friedr. d. Frommen I. 155 fgd. Hönk, Hist. des Nb. Konvents 1704. Salig. III. 653. Planck, VI. 213 f. — Tria quae hic ex Bezae thesauro describimus documenta minoris quidem momenti sunt, verum nihil eorum quae hic edidit omittere constitimus. Nuncii pontificis erant Zach. Delfinus ep. Farenensis et Io. Franc. Commendone ep. Zacynthi i. p. cum interprete suo Casp. Schoeneichen, suadente Imperatore cum tribus eiusdem consiliariis a. d. V. Cal. Febr. Numburgum venerunt, et a. d. III. Non. Febr. (non ipsis Nonis, ut Beza habet) coram Principum conventu nomine Pontificis eos ad concilium Tridentinum oratione habita convocavit. Quum scripti Principibus aliquid remittere recusassent orationes calamo a secretariis exceptae sunt, et sic varie typis redditae. Vide infra.

3334.

RESPONSIO PRINCIPUM AD LEGATOS
PONTIFICIOS.

(Ed. Bezae Genev. p. 285, Laus. 568, Hanov. p. 638, Chouet p. 390, Amst. p. 178. Cf. annott. ad praeced.)

Reverendi viri. Illustrissimi sacri Romani Imperii Electores et Principes, Illustrissimorum Electorum et Principum legati ac consiliarii, ad orationem vestram, qua Pontificis Romani mandata Celsitudinibus ipsorum exposuistis, hoc responsi vobis dari iusserunt. Non dubitare se quin multi omnium gentium in toto orbe terrarum viri docti, sapientes et pii iamdudum meliorem ecclesiae statum optarint et nunc quoque anxia ad Deum vota faciant, ut tandem doctrinae puritas restituatur, et tetri in ecclesiam abusus inveci pia emendatione tollantur. Quod ipsum Pontificibus Romanis in sua iurisdictione praecipue curae esse debet, qui ecclesiae titulum tam longo annorum spatio magnifice sibi arrogarunt. Verum quibus ipsi potissimum rebus semper occupati fuerint, nimirum regni cupiditate, regnisque committendis et superstitionibus in ecclesia cumulandis magis quam illustrandae gloriae Dei, sanandisque ecclesiae morbis, obscurum bonis omnibus non est, et multos pontificio nomini addictos viros sapientes fateri necesse est. Mirantur autem Illustrissimi Electores ac Principes, reliquorumque legati, qua vel opinione persuasus vel spe fretus Pius Papa missa hac legatione Celsitudinibus suis concilii indictionem obtrudere eosque Tridentum vocare ausus fuerit. Neque enim Pontificem et vos ignorare quam religionem Statum Augustanae confessionis amplectantur, quibusque de causis ecclesias suas iuxta sinceram evangelii doctrinam repurgare, et se ab eo coetu, qui oppressa doctrinae coelestis veritate suam potius quam Christi gloriam quaerit, seiungere coacti sunt. Sic igitur Pontificem ac vos statuere Illustrissimi Principes volunt: non agnoscere se Romanae sedis auctoritatem, certisque divini ac humani iuris indubitatis testimoniis Celsitudinibus suis persuasum esse, concilii indicendi ius Pontificem Romanum non habere. Iudicis enim officio fungi, et controversias dirimere eum a quo dissensiones et distractiones in ecclesia ortae sunt, quique manifestam veritatem crudeliter oppugnat, fas non esse, et humana dictat ratio, nec non divini humanique iuris scripta testantur. Iniuste etiam oratione vestra sese taxari Illustrissimi Principes affirmant, quod nullam fidei certitudinem habeant, sed tot nunc sint evangelia quot doctores. Exstat enim non solum de omnibus fidei articulis perspicua ipsorum Confessio Imperatori Carolo V. Augustae anno 30. exhibita: verum etiam variis hactenus editis scriptis

Calvini opera. Vol. XVIII.

coelestis doctrinae veritas illustrata ac propagata est. Quibus autem erroribus Romana nunc ecclesia imbuta, quamque tetris abusibus et superstitionibus vera evangelii doctrina oppressa sit, ut ethnicae quam christianae religioni similior esse videatur, universi orbis terrarum querelae testantur. Quumque non errore lapsi nec temeritate, curiositate aut pravis cupiditatibus, sed severissimo Dei mandato, quo praecipitur idola fugienda esse, impulsu Germaniae Principes discesserint a Romana ecclesia, constanter in ea sententia perseveraturi, nullas sibi a Romano Pontifice leges praescribi patientur. Nullius enim auctoritatem vel iurisdictionem, quam Imperatoris sui Ferdinandi Caesaris agnoscunt: cuius legatis, quam ipsi de concilio oecumenico ac generali celebrando spem ac sententiam habeant, coram hic exposuerunt. Quod vero ad vos attinet, ita vobis omnino persuadeatis, Celsitudines ipsorum, nisi Pontificiae legationis munus obissetis, omnia ipsorum clementiae et benevolentiae studia et obsequia vobis ex clarissimis Venetorum familiis ortis praestituros fuisse, tum quod erga amplissimam Venetorum Rempubliam animo affecti sunt benevolenti, tum vero etiam quod vos ob generis nobilitatem, doctrinae ac sapientiae laudem favore suo dignos esse ipsi profitentur. ¹⁾

3335.

OLEVIANUS BEZAE.

Comes ab Erbach autor ei est ut scriptum de coena prelo negetur. Argentorati pro tempore commoratur, Sturmiū familiaritate usus, uxoris ducendae causa.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 324. Inscriptio desideratur.)

Gratia et pax a Deo patre per Iesum Christum filium suum sit semper tecum, pater carissime!

Exemplum scripti de coena Domini ¹⁾ exhibui Comiti ab *Erpach*, qui etiam literarum eam partem,

3334. 1) Responsum datum esse postridie Nonas tradunt historici plurimi.

3335. 1) De dialogis contra Heshusium hic loqui nequit quippe qui iam prodissent. Senebier, Hist. litt. de Genève I. 191 et Haag II. 277 recensent ad h. annum: Perspicuam explic. de C. D. Gen. 1561. 8. Iam a. 1559 ediderat De C. D. plenam et perspicuam tractationem, simili ut vides titulo ornatam. Fortasse tamen illa priore loco laudata nova quaedam elucubratio erat.

in qua de editione cogitare te scribis, perlegit. Causam vestri consilii intelligere se dicebat ex quibusdam circumstantiis. Verum perlecto scripto de coena iudicabat non fore consultum ut edatur, ne nova adversariis detur insultandi materia, ac si de pristina sententia aut immutassetus aliquid aut remissemus. Praecipue quod *sub*, et tales particulas conceditis, modo addatur explicatio: ea in re dicebat non esse tantum tribuendum studio concordiae, ut istis veluti nebulis obscureretur doctrina. Quamvis enim ego ferre possim omnes illas loquendi formas, aiebat, cogitandum tamen est simplices ex ipsis formis sibi interpretationem arripere mordicos, et quae una aut altera particula inscribuntur animis infixae magis haerent quam quae interpretatione adhibita particulis ambiguis praeter particularum naturam explicare volumus. Haec Comitibus erat sententia. Addebat alia plura pie et graviter. De pio quem habetis erga Christi ecclesiam animo non dubitabat, sed aiebat, rebus ita afflictis etiam cordatissimos viros hortatu et aliorum iudiciis indigere. Postremo concludebat verbis prope totidem germanicis: Afflictio quae iam grassatur in Gallia movet pios hos viros ad cogitandum de ineundis his rationibus concordiae: verum consulo ut non eiusmodi ineantur, ne nostris ecclesiis obsint quae puram doctrinam recipiunt. Deus perforavit oculum *Henrico* regi: idem Deus hunc procul dubio compescet iusto suo iudicio. Nos diligentissime Deum orabimus. Haec totidem verbis magno serio dicebat et iussit ut te resalutarem peramanter. Haec Comitibus verba eo gratiora sunt quo eventus piis omnibus est iucundior.

Sturmio utor familiarius quam fortasse meam aetatem deceat:²⁾ modeste tamen conor familiaritatem eam quam ultro obtulit ad Dei gloriam dirigere. Ediderat consolationem funebrem quam mitto³⁾: in ea quae mihi non probarentur, et arripi possent a Saxonibus in suae causae defensionem, significavi. Excusabat se pro subiecta materia de resurrectione corporum intelligere illas loquutiones: cupiebat tamen quaedam verba immutata. Ego quoniam vocatus ab ipso sum ut accipiam literas ad *Palatinum* perferendas, monebo ut in exemplaribus quae nondum sunt vendita corrigi curet membrorum visceribus et loco corporum, cordium substituat. Res ea valde me habuit male: sed consolatur me quod defensionem *Philippi* velit suscipere. Hortatus eum sum ut perspicue rem proponat, ut simplicissimi etiam intelligant. Agam iam pluribus eum eodem.

Statum nostrae ecclesiae Heydelbergensis scito esse Dei singulari providentia eo deductum ut initia

vix queant esse meliora. Inter ministros et nos non solum summa est consensio, sed studium etiam commune propagandi puram doctrinam. Singula scriberem nisi tempore excluderer.

Causam nunc accipe cur Argentinam venerim.⁴⁾ Dominus sua paterna providentia prospexit mihi de pia gravi et prudenti sponsa Metensi, ex ecclesia gallica quae est Argentinae. Testimonium hoc habet a ministro D. *Holbraco*, D. *Xanco*, et nobili *Clerevantio*,⁵⁾ imo a tota ecclesia. Utriusque etiam linguae est gnara. Recusaverat ante divitibus Germanis nubere, ne crassa de coena Domini opinione inficeretur apud maritum talem. Ego iam magis animor ad serviendum Domino quam antehac unquam. Tuum erit, mi parens, ut tua fausta precatione et matrimonio huic nostro et voluntati serviendi Deo serio et pio zelo nunquam desis. Dominus Deus protegat te et conservet. Amen. Argentinae 6. Februarii 1561.

T. Olevianus.

3336.

BULLINGERUS BLAURERO.

Excerptit quaedam ex literis Calvinii, maxime quae ad Polonorum molestum quaerendi pruritum spectant. Addit varia nova, inter quae et horrenda prodigia in Italia visa.

(Ex autographo Cod. Sangall. 37. Epp. VIII. fol. 378. — Simler T. 99.)

Clarissimo viro D. Ambrosio Blaurero Vitoduri agenti domino suo colendissimo et fratri carissimo. Wintherdur.

S. D. Literas his inclusas quas mitto Geneva accepi a D. *Calvino*, honorando fratre nostro et *Beza*.¹⁾ In literis D. *Calvini* ad me nihil inerat memoratu dignum, nisi quod quaedam de periculis ipsorum scripsit, imminentibus quum a Principe Sabaudiae tum a Rege Galliae. Quanquam existimem eis oblatam occasionem se excusandi. Dudum ego excusavi illos scriptis ad legatum²⁾ literis quas

4) Cf. N. 3250. De anno iam non est quod dubites, vel tacente *Adami Vit.* p. 285. In *Herzogii Encyclop.* falso 1560 indicatur.

5) Oleviano ap. *Metenses et Treviros cognito* (N. 3143).

3336. 1) N. 3323, 3332.

2) *Coignetium* (N. 3248).

2) *Sturmio* natus erat a. 1507, *Olevianus* a. 1536.

3) *Adami* p. 161 auctor est eum *Orationes funebres* quatuor edidisse. *Schmidtus* nullam laudat.

certo scio oblatas esse *Reginae*. Sunt enim qui omnem culpam excitatae seditionis in ipsos derivent. Scribit praeterea de responsione sua *Hesshusio* data, cuius exemplum misit, sed unicum modo. Addit quaedam de fratribus Polonis, qui certe admodum sunt morosi et nobis molesti. Tot enim subinde quaestiones proponunt quot vix multi dissolvere possint. Et nonnunquam nodum quaerunt in scirpo. Tot et toties iam scripsi ego ut plane sim fessus. Intellego D. *Calvinum* delassatum porro nihil eis respondere velle. Et certe si integri eis libri scribantur nullus tamen adhuc finis petendi copiosiora cernitur.

Literas *Bezae* oro ut remittas mature, quo aliis quoque meis communicare possim. Vides haec omnia cum iis congruere quae nuper mittebat *Hottmannus*.³⁾

In Pedemontio regione ducis Sabaudiae multa prodigia nuper visa sunt: coelum ardere, ut in his quibusdam regionibus, cometae tres, sanguine pluit, hasta ignea visa, terrae motus omnes terruit, veluti quadrigarum strepitus auditus, alia in aliis locis etc. Haec admonent ut erigamus capita nostra: appropinquat redemptio nostra. Vale. Ora pro me Dominum. Acepi literas tuas. Neque opus erat tam operosa et proluxa gratiarum actione. Tiguri 9. Februarii. Cras Neocomi convenient legati Bernatum et Sabaudiae.⁴⁾

Bullingerus.

Salvus sit *Matthias*. Communique ei res Galliae.

3337.

GRINDALLUS CALVINO.

Laudes Gallasii, item evangelii progressus in Anglia et Scotia praedicat. Nuncio papae cum bulla indictionis aditum non potuisse refert.

3) N. 3311.

4) *Ruchat* VI. 38: Il y eut une journée à Fribourg le 8. Janvier entre les députés de Berne, de Fribourg et du Valais, pour se communiquer le dessein où l'on étoit de garder ou de rendre au duc de Savoie les terres qui avoient appartenu à ses pères et ce que l'un pouvoit attendre de l'autre en cas de guerre. La conférence ne tourna pas à la satisfaction des Bernois. Le 10. Février il y en eut une nouvelle à Neuchâtel entre les députés du duc et de Berne, mais on n'y termina rien. Les agents de Savoie persistèrent à redemander tous les pays qu'on avoit pris à leur prince et les Bernois à

(Ex autographo Cod. Goth. 404, fol. 713.)

Fidelissimo Christi ministro ac fratri in Domino carissimo D. Ioanni Calvino.

Genevae.

S. D. Multum pietati tuae caeterisque tuis collegis, clarissime vir idemque frater in Domino carissime, ob destinatum ad nos D. Nicol. *Gallasium*¹⁾ debemus. Cuius eximia pietas doctrina ac prudentia non solum ecclesiam cui praeest optime ecclesiasticae disciplinae fundamentis iactis pacificavit, quum prius fuisset satis inquieta, verum etiam mihi nostrisque ecclesiis magno usui haecenus fuit, et in posterum, uti spero, futurus est. Hoc unum dolet, eum non tam bona esse apud nos conditione, si stipendium spectetur, quam eius virtutes promerentur. Sed spero temporis progressu hoc corrigi posse. Evangelii Christi negotium apud nos progressus non poenitendos facit. In Scotiae etiam regno idem fit, summa iam apud illos pace constituta, ac maximis belli terroribus morte iuvenis regis *Francisci* sublatis.

Accepimus nuper bullae pontificiae exemplar de indictione concilii oecumenici Tridenti celebrandi.²⁾ Nuncio papae iam dudum a nostris iniunctum est ne cum mandatis pontificiis terram Anglicam attingeret. Si *Cacsaris* aut regis *Philippi* nomine haberet quod ageret, patere illi ingressum, modo bullam illam suam inanissimam post se relinqueret. Sparsi sunt etiam apud nos rumores³⁾ de colloquio habendo quodam inter Helveticas vestrasque ecclesias et Saxonicas caeterasque eius confessionis, ut de re eucharistica conciliatio aliqua iniri possit: quae si citra veritatis iacturam obtineri possit summum esset ecclesiae bonum. Nam si qui evangelium profitemur idem sentiremus, idque secundum Iesum Christum, omnia larvata papae concilia facile contemneremus. Vos, quia propinqui estis, omnia melius ac certius novistis, tum quid papa molitur, tum quid animi habeant principes et republicae evangelium profitentes, de quibus si nos certiores feceritis gratissimum erit. Nostra regina, quantum haecenus cognoscere potui, nullos legatos eo missura est, nisi caeteri reges, principes ac status evangelici idem faciant. Salutes, quaeso, meo nomine D. Theod. *Bezam* (cum quo aliquam familiaritatem Argentinae contraxi), caeterosque

ne pas vouloir qu'on cassât les traités passés. Les premiers proposèrent ensuite de prendre pour arbitres les roi de France et d'Espagne et les cinq cantons zélés. Les Bernois déclinerent. Tandem novus conventus ad d. 18. Maii indictus est.

3337. 1) Cf. *Gallasii* ep. N. 3322.

2) a. d. III. Cal. Dec. datae.

3) vani.

tuos collegas tantum in Christo mihi notos. Dominus Iesus Piet. T. nobis atque ecclesiae suae diu incolumem conservet. Londini x^{mo}. Febr. 1561.

Deditissimus tibi in Domino
Edmundus Grindallus
Lond. Ep.

3338.

PRÉVOST¹⁾ A CALVIN.

Étant momentanément à Paris en vue du synode, il donne des nouvelles des bonnes et mauvaises chances du protestantisme en France. Il n'a pu passer à Montargis pour remettre en personne les lettres à lui confiées. Bruit relatif au mariage de la reine Elisabeth.

(Autographe de la Bibl. de Genève. MS. 196, fol. 95. — Crottet, Chronique N. 49. Extrait très-fautif.)

Monsr. Monsr. despeville.

Monsieur et pere, voyant quil estoit besoin que jeusse communication de ce quil se doit traicter au Synode,²⁾ jay pense que mon devoir estoit de me transporter jusques jey pour en conferer avec l'Eglise et faire le recit de la deliberation qui aura este prinse en ceste ville quand je seray arrive au lieu qui m'est assigné.³⁾ Par ce moien un chascun aura plus de loisir et opportunité d'y penser et d'y adiouter ou diminuer, selon que l'exigence du caiz le portera. Lon desire fort vostre advis sur le moien quil faudra tenir au concile general⁴⁾ et comment les esglises sy doivent gouverner. Ceux de ceste esglize⁵⁾ m'ont remonstré le besoin quilz ont d'estre promptement secouruz et aydez dun ministre dautant quilz en ont troyz⁶⁾ qui sont la

3338. 1) Nous supposons que l'auteur est Claude Prévost d'Issoudun, devenu prof. de belles-lettres à Lausanne en 1543 puis ministre dans sa ville natale jusqu'à la St. Barthélemy. (Haag VIII. 3:0.) Il paraît que cette lettre est écrite pendant le voyage qui le ramenait chez lui.

2) de Poitiers, 10. Mars 1561. C'était le second synode général.

3) par la Compagnie, à ce qu'il paraît.

4) de Trente.

5) de Paris.

6) Les ministres changeaient souvent à cause des persécutions qui n'avaient pas cessé malgré les conjonctures politiques plus favorables. A ce moment il y avait Jean Le Maçon de Launay dit La Riviere, et Jean Malot, ancien vicair de St. André des Arcs. Nous ne savons quel était le troisième.

pluspart du temps comme jnutils a cause quilz sont trop remarquez et congneus. Sil se pouvoit faire que Mr. de Colonges⁷⁾ y vint pour un temps ilz s'en sentiroient fort tenuz et obligez outre les benefices quilz ont receuz continuellement de vous tous. Ilz m'ont donné charge de vous en advertir et prier instamment, afin quil vous plaise dy adviser avec les freres. Au reste quelques lettres de cachet que le roy ayt envoyees a ceste court de Parlement il ny a encores pas un seul prisonnier qui soit delivré. Lon est apres pour obtenir lettres patentes, mais ce pendant noz povres freres languissent. Le meilleur que j'y voie, et dont nous avons occasion de louer Dieu, cest que la bouche nous et ouverte au conseil privé, et quasi par tout, que defense est faite a tous ces prescheurs de carisme de n'outrager ny iniurier point tant les huguenotz et desmouvoir le peuple a sedition.⁸⁾ Ainsi il y a bien apparence de quelque relache, mais Sathan avec ses suppostz est si plein des vieilles ruzes et cauteles quil nous donne bien occasion de veillier plus que jamais. Le parlement de Roan, tant sen faut quil ayt obey aux lettres du Roy en delivrant les prisonniers, quil a renvoyé en court d'esglize un prisonnier qui estoit condamné a estre brusle, et ce pour autant que l'edit de Romorantin⁹⁾ leur a este envoye en forme attaché avec lesdictes lettres du Roy, lequel veut et entend que ledit edit soit garde et observe selon sa forme et teneur.

Jay présenté voz lettres à Mad. la Marquize¹⁰⁾ qui les a lues et releues avec un si grand contentement quelle vous prie bien fort de luy escrire plus souvent si votre commodité le porte. Ne pouvant passer par Montargis¹¹⁾ sans me destourner de troyes grandes journées du chemin quil me faut tenir, jay baille voz lettres à M. Cappel,¹²⁾ lun des

7) Morel y avait déjà été à plusieurs reprises, et avait présidé le synode de 1559. En automne 1560 il se trouvait malade à Genève.

8) Nous ne connaissons à ce propos que l'édit du 31. Janvier qui défend, sous peine de mort, les querelles relatives à la religion et recommande à tout le monde la paix et la concorde (Mém. de Condé II. p. 2.) Les lettres de cachet dont il est parlé ici et par lesquelles les prisonniers pour cause de religion doivent être relâchés, sont du 28. Janvier et mentionnées aussi dans les Mém. de Condé II. 268.

9) Mai 1560. Mém. de Condé I. 539. Il attribuait aux prélats la connaissance du crime d'hérésie et la répression des assemblées illicites. Les Parlements firent des remontrances à ce sujet (ib. I. 548. 555) et le gouvernement finit par se retracter en partie.

10) Peut-être s'agit-il de Mad. de Rothelin, à laquelle C. pourrait avoir écrit en même temps (16. Janvier) qu'aux autres grands personnages.

11) pour voir la duchesse de Ferrare à laquelle Prévost devoit également porter une lettre (N. 3316).

12) Louis Cappel natif d'une ancienne famille de Paris,

principaux de ceste esglize, lequel les presentera fidelement. Iespere partir demain au plaisir de Dieu, lequel je prie vous maintenir tousiours en sa saincte garde et protection, apres avoir présenté mes treshumbles recommandations a vostre bone grace et prieres. De Paris ce 11. Fevrier 1561.

Vostre treshumble fils en nostre Seigneur
C. Prevost.

Monsieur, depuis ces lettres escrites jay este adverty comme la Reyne d'Angleterre veut espouser le Millort Robert¹³⁾ quon dit avoir fait precipiter sa femme. Ce seroit un grand scandale pour la religion, dautant mesme quil a tousiours supporté les papistes. Lon me donne charge de vous en escrire ce mot affin quil vous plaise adviser si vous trouveriez bon de le faire entendre a certains Evesques d'Angleterre qui vous estiment et honorent, leur escrivant par occasion comme telles nouvelles sont semees par toutes les esglises de la France. Lon men a nommé quatre assavoir Scory episcopus Herfordiensis, Grindal episcopus Lindoviensis,¹⁴⁾ Parcar¹⁵⁾ episcopus Cantuariensis, Horn episcopus Vintoniensis. Vous adviserez den faire selon que ce quil sera expedient pour la prudence singuliere que Dieu a mise en vous.

3339.

HERACLEUS CALVINO.

Domestica ut plurimum tractat. Saepius per varios se scripsisse affirmat et immerito negligentiae taxatum. Conditionem aliam quaerit Antwerpia relictam et Londinum relicturus.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 97.)

cinquième fils de Jacques C. avocat du roi. A cette époque, à peine âgé de 26 ans, il s'était distingué par un acte de courage. Les Etats de l'Isle de France, réunis pour élire des députés aux Etats généraux (Déc. 1560) et pour préparer leurs cahiers, Cappel voulut y faire insérer la confession de foi afin d'obtenir le libre exercice de la religion. La demande ne fut pas accueillie, mais on n'osait pas même le menacer (Hist. eccl. I. 287). Le Consistoire au nom duquel la proposition avait été faite, ne se laissa pas rebuter, mais envoya Cappel jusqu'aux Etats généraux pour y présenter les vœux des protestants. Il entra plus tard dans le ministère et fut professeur à Leyde et à Sedan.

13) Plus tard Comte de Leicester.

14) lege: Londinensis.

15) Matthew Parker.

Colendo mihi in primis Domino D. Ioanni Calvino verbi Dei ministro non minus pietate quam doctrina coruscant.

Genevae.

Pax Christi.

Observantissimo * domino ac patri D. Ioanni Calvino Ebrardus Heracleus eiusque in Christo obsequentissimus filius.

Ad vos me recepissem, pater expectatissime, simul atque divina providentia provisum fuit ecclesiae huic de fideli ministro,¹⁾ nisi (quod prope instabat) uxoris puerperium obstitisset, alendaque familia, et quae item puerperii tempus sequebatur hyemis iniuria: quocirca praepeditus atque bis remoratus * deliberatum est interea temporis exercere domi quandam academiae formam, qua exercitatione et tenuem vitam traducerem, et me semper in sacris literis exercitarem. Interpretabor siquidem quotidie Paulinas epistolas hebraicasque literas, habens mecum virum pium, sed facultatum inopem, qui me obsecundaret. Nunc autem instante vere decretum est ire in aulam gallicam et inde Lutetiam Parrisorum, sumptibus cuiusdam nobilis et pii viri quem illuc usque comitabor, ubi spero futurum ut mihi numerentur aliquot nummi iam olim mihi debiti, et videbo quomodo res habeant gallicae. Et si pecuniae suppetant, capessam iter ad vos et vobiscum consilium capiam de mutanda familia et loco. Nam hic labor noster, quantumcunque improbus, efficere nequaquam potest quin adhuc egestate premamur: quam tamen egestatem non recusarem, si aliqui viderem prodesse me posse aliquantum Dei gloriae. At futurum spero ut maiora possim in Gallia aut natali solo. De qua re primitus vestro frui consilio atque favore pervelim. Quare vos iterum atque iterum supplex oro ut quam citissime poteritis, quae vestra sit in mea re sententia, per literas sciam, ne quid obeam nisi primum fretus vestra deliberatione ac consilio. Nam si (ut admonui praesentium latorem) dirigantur literae ad D. Mercerus²⁾ in suburbio S. Germani commorantem, via ad Sequanam, facile inde mihi reddentur, quod exspectare decretum est, Deo duce, ad medium Aprilem usque, ut plurimum. Offeritur quidem mihi quaedam conditio pro instruenda cuiusdam nobilis familia. Quidquid et me et totam familiam excipiet et quid illi, aut si quae aliae conditiones sese offerent, responderim, donec vestram intellexero deliberationem, non deliberabo, nisi expectationis tempus praeterierit, quod ut potius antevectatur oro. Porro quum huc appli-

3339 1) Gallasio.

2) Videtur fuisse clar. ille Io. Mercerus ad quem N. 2832 etc.

cuisset D. de Saulo,³⁾ ex caritate me arguebat quod nunquam scripsissem ad vos de statu huius anglicae ecclesiae, nec etiam de causa et modo mei recessus ex Antverpia,⁴⁾ quod mihi vestra tota ecclesia vitio dabat: nec id immerito quidem. At certo scio me fusissime scripsisse et de huius et de illius statu, de causis ac modis mei recessus, primum per quendam Italum procerae altitudinis, qui vocabatur, ni fallor, *Angelo Venetiano*. Tum demum per alium qui excidit memoria, nisi sit D. *Bertinus*. Nam sat scio per illum scripsisse me: nescio autem num ad te. Tum denique per unum habitorem Genevae qui vocatur *Antonius Pregeat*. Sed ille rescripsit mihi combussisse se literas, quum transiret per media tyrannorum pericula. Ipse enim cum altero quodam negotiatore transcripserant literas manu omnium seniorum ecclesiae Antwerpiensis subsignatas. Ego praeterea sentii* voces osorum meorum ad aures usque tuas et aliorum Dei ministrorum sonuisse. Verum ego vos tam sinceros omnes existimo, ut non porrexeritis illis nisi alteram aurium, alteram servantes alteri parti integram, cuius veritatem, etiamsi ego tacuero, tempus revelabit, spero. Tum etiam ego operam dedi ut ne ad vos veniam immunis boni atque indubitati testimonii multorum fide dignorum. Novit etenim amplitudo tua sortem piorum ita comparatam esse, praesertim verbi Dei praeconum, ut subiacciant* hominum maledicentiis. Talisque erit nostra merces ab hominibus. Sed multo aliam a Deo exspectamus. Per alios quoque scripsi quorum nunc non memini. Sed credo eos itidem timuisse tyrannos. Ignoscat maledicis nostris Deus opt. max. qui recte inter me et illos iudicabit. Sit et pax Dei cum spiritu tuo. Amen.

Scribebat Londini 12. Februarii 1561

Tuus ex animo qui supra
Ebrardus Heraclaeus.

3340.

GOODMANUS¹⁾ CALVINO.

Commendat ei iuvenem Scotum Genevae studiis operam daturum, et hac occasione nonnulla de statu

3) idem Gallasius.

4) unde multi profugi Londinum venerant.

3340. 1) Fuerat olim cum collega Knoxo v. d. m. in coetu Anglorum Genevensi; a. 1559 in patriam rediit sed reginam offenderat scripto ap. Crispinum impresso: How superior powers ought to be obeyed 1558, et urgente Knoxo anno sequenti in Scotiam se recepit ubi ministerio functus est in S. Andrews (M'Crie, Knox. Ed. 3, Edinb. 1814. II. 138. 328).

rerum in sua patria tradit, summatim quidem, inter alia de Whittinghamo et Knoxo.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 48.)

Eruditionis et pietatis eximiae viro domino suo colendissimo D. Io. Calvino ecclesiae Genevensis fidelissimo pastori.

Ignosce mihi, colendissime praeceptor, si quum multa scribenda nunc forent tam paucis utor. Nam sola excusatio tam diuturni silenti paucis contenta non esset, nec status rerum nostrarum narratio laconismum pateretur. Quibus ut par esset exponendis neque otium nunc datur neque negotium sustinet, quemadmodum ab isto qui haec tibi laturus sit plenius cognosces. Non me excuso quod tanto temporis intervallo nullas prorsus ad te (cui non ego solum sed tota Anglia tantopere debet) literas dedi. Solum hoc abs tua humanitate impetrare contendo, ne ulla beneficiorum istic acceptorum oblivione factum putes (sic enim me ipsum vita hac indignissimum iudicarem) neve quod ulla unquam defuerit prompta voluntas huic officio praestando, modo vel interuenciorum opportunitas, vel locorum, in quibus ut plurimum versatus fui, commoditas votis respondissent.

Res nostrae variae multaeque sunt, de quibus audire (si daretur) non esset prorsus iniucundum. Sed omnia huius honestissimi pariterque pii iuvenis narrationi refero, ut ab eo, quum visum fuerit et vacaverit, audias. Est enim apud vos mansurus doctrinae et verae pietatis adipiscendae gratia, qui et hic spectator et actor tragoediae²⁾ ut plurimum interfuit. Quo nemo rei initium, progressum vel finem, quem nunc Dei clementia nacta sit, melius aut verius exponet. Ab eo quoque religionis formam, continuationis spem, ministrorum penuriam, caeteraque impedimenta et hostes cognosces: in quibus evitandis malis consilium tuum tempestivum ac saluberrimum desideratur, ne quod divina clementia partum sit nostra socordia merito amittamus.

Quod ad me attinet, est quod Deo gratias ingentes agam, cuius beneficio bonorum animi in me propensi sunt, nec est cur aliqua in re conquerer.* Tantum in hac ministrorum paucitate exspecto donec omnia quoad religionem melius disponantur et stabiliantur: postea reversurus in patriam meam, si Deo videbitur. Nam nunc, ut audio, incipiunt nostri

2) Alludere videtur ad certamina quae Scotiam turbant usque ad copiarum gallicarum et anglicarum discessum et reformationis promulgationem, edito libro Book of discipline in primo conventu ecclesiarum scoticarum (20. Dec. 1560) sancitae. Regina Maria demum d. 19. Aug. 1561 in Scotia appulit.

Gnathones in Anglia persentiscere, quam parum profuit illorum adulatio et invidia. Qui ut aliis nocerent superstitionem repugnante conscientia invexerunt, religionem violarent,³⁾ tandemque in odium bonorum omnium iusto Dei iudicio incurrerunt: adeo ut nullus novitatis zelus, nulla pietatis exempla, nulla denique pessimorum hominum supplicia ullibi compareant. Impietas, superbia, avaritia, luxus, omnes ut plurimum occupant et passim omnibus in locis grassantur. Porro sentiunt quem promoverent et in coelos usque extulerunt femineae gubernationis fructum. Dominus pro sua infinita misericordia iram suam, quam sumus commeriti et procuramus quotidie, procul a nobis avertat.

Whittingamo ⁴⁾ nostro, cui silentium ob libertatem loquendi impositum fuit, linguam relaxarunt, idque absque ulla conditione, quam nullam voluerit admittere. Cum nostris qui apud vos fuerunt durius agitur. Sed nostrae probationis tempus est: aequum namque videri debet ut aliquam crucis portionem sustineamus, qui tam longa conscientiarum tranquillitate vobiscum ter quaterque beatis in vestra beata civitate Dei fruebamur. Cuius memoria omnem mihi molestiam non levat modo sed aufert penitus.

Frater noster Iohannes *Knoxaeus*, scio, ad te scribet;⁵⁾ itaque de eo prolixius agere supervacaneum iudico. Uxore sua piissima privatus,⁶⁾ ipse non satis validus corpore, animo tamen robustus, laboribus nunquam cedit. Tempestivus erat illius in Scotiam adventus, et non minus necessaria nunc praesentia: cui precor annorum numerum in patriae suae commodum et ecclesiae progressum augeri. Est etiam alius Iohannes *Wollocus*,⁷⁾ diligens minister et strenuus veritatis propugnator. Iuvenes praeterea nonnulli bonae spei manum operae admovent.

Sed istis commemorandis finem imponam atque hunc iuvenem D. Iacobum *Kyrkcaldy*,⁸⁾ nobili Scotorum genere prognatum, religionis studiosissimum et optimis moribus praeditum tuae pietati commendo

3) lege: violarunt.

4) *Knox* successori ap. Genevenses et acerrimo calvinismi propugnatori.

5) literae ipsae non exstant. Calvinii responsum infra leges ad 23. Aprilis.

6) Obiit illa sub finem anni 1560. Nomen ei erat *Margory Bowis*, illustri genere natae Bervicensi. Quam patre diu obloquente tandem a. 1553 duxerat. Ex ea suscepit duos liberos Genevae natos. A. 1564 alteram uxorem duxit *Margaretam Stewart* viri nobilis *Lord Ochiltree* filiam (*McCrie*, I. 89. 115, II. 19. 109).

7) Vel potius *Willock*, Ioannes, olim Franciscanus, ex comitatu *Ayr*, ob religionem in Anglia in vincula coniectus, postea ducis *Suffolciae*, Ioannae *Graiae* patris capellanus, sub *Maria* profugus, *Emdenae* medicinam exercuit. *Knox* amicus nunc *Edinburgi* aliisque in locis concionabatur.

8) fortasse cognatum *Guilelmi Kyrkcaldy of Grange* qui sub prorege *Murrayo Castelli Edinburgensis* gubernator fuit.

simulque obsecro et obtestor ut illi de hospite bono ac fideli, quocum permaneat, prospicias, sive ex ministris, sive ex praelectoribus, quos scio eius familiaritatis nunquam poenitebit. Nominabam illi D. *Danionem* ⁹⁾ et D. *Baesa* inter caeteros quibuscum se* optime fore non dubito. Sed tuo iudicio acquiescet per omnia, et pro omnibus quae accepturus sit* satisfaciet.

Ministros omnes quaeso ut meo nomine salutes, potissimum D. *Viretum* et D. *Farellum*. Omnibus autem, tibi vero potissimum totique senatui vestro me quoad vixero debitorem contestor. Deus opt. max. te tuosque omnes in ecclesiae solatium quam diutissime conservet. S. Andre. 13. Februarii anno Dni 1561. E Scotia.

Tui studiosissimus
Christophorus Goodmanus.

3341.

GALLASIUS CALVINO.

Uxorem iam accersit et gratias agit de officiis ei hucusque Genevae praestitis. Alexander ad meliorem sensum se convertisse videtur. Belgica ecclesia malis elementis purgata est.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 192.)

A Monsr. Monsr. Despeville.

S. Nunc tandem accersendae uxoris ¹⁾ facultas datur. Mittitur a collegio nostro hic diaconus, ut eam adducat cum liberis, omniaque iis necessaria curet. Is prae aliis delectus est quod et lubens hoc iter suscepit et olim apud nos moratus sit viasque omnes probe teneat. Quae tamen ei tutior futura sit quum adhuc ignoret, nec satis per se forsitan perspiciat, ut ei significes aut significandum cures, caeterisque in rebus consilio ipsum tuo iuves, ego maiorem in modum abs te peto. Quod hactenus uxori liberisque meis adfuistis, immensas vobis omnibus gratias ago: ideoque paucioribus verbis idem postulo quod satis vestra sponte erga me meosque omnes propensi sitis. Statueram duos et liberos meis illic apud vos ad persequenda literarum studia relinquere, si mihi ad suppeditando sumptus satis

9) alias *Franc. Bourgoing*.

3341. 1) Cf. N. 3257. 3276. Mentio fit eius et liberorum perfectionis in *Comment. Senatus* ad a. d. III. Non. Apr. 1561.

pecuniae fuisset. Nunc quum de dissolvendo aere alieno prius agendum sit consilium mutavi. De statu rerumstrarum ad vos antea cumulate scripsi. An literae meae omnes vobis reditae sint scire cupio. Caetera ex tabellario intellegitis.

Qui mihi infestiores facti erant nunc maxima benevolentiae signa ostendunt, ac videntur, ex quo ab episcopo moniti sunt, omnem simultatem posuisse. Nisi certe talis vir his ecclesiis praecesset, nullo modo subsistere possemus. Qui tibi antea infensus erat *Alex.*²⁾ nunc rogat ut te eius nomine salutem. Ut haec firma sint et diuturna a Domino peto atque exopto. Nec vero quidquam praetermitto quod ad sedandos et conciliandos animos pertinet. Modo salvus sit ecclesiae status, et illaesa, quantum in me est, maneat libertas, caetera parvi pendo.

Nunc fuco pestilenti liberata est Belgarum ecclesia.³⁾ Si lupum nominem, nullam me ei iniuriam facturum puto. Lupis enim et praedatoribus dextram porrigebat.⁴⁾ Et quamvis non profiteretur Anabaptismum, tamen eius professoribus ita favebat ut damnandos esse non censeret. Detracta est homini larva: nihil vero praeter audaciam habuit et impudentiam, solidae doctrinae parum. Arguitur quasdam tenebat, sed alienas a vera ratiocinatione, ita ut vel iudicio carere, vel *ἡνεσθημένος* esse videretur. Atque hi fructus ex *Franci*⁵⁾ cuiusdam Flandri farraginibus prodierunt et *Castalionis Coeli*⁶⁾ somniis, qui novam Academiam, ampliandi regni Christi praetextu, invexerunt. Sed de his satis.

Tametsi nunc expulsus istinc sit novus ille ampliatus, multos tamen adhuc sui similes reliquit, graviusque vulnera Belgicae ecclesiae infixit, quibus tametsi nemo protinus mederi posset paulatim tamen sanantur, et qui sanabiles sunt in viam revocantur. Summam eorum quae cum ipso acta sunt ad vos mittendam curavi, uti ab altero illius ecclesiae ministro, probo et modesto viro, scripta est, ut rem totam pernoscere nostroque nomine iis qui obloqui aut detrahare vellent respondere possitis. Bene

vale, mi pater, fratresque omnes ex me salvere iube.
Londini 14. Febru. 1561.

Tui vestrique omnium observantissimus
N. Gallasius.

3342.

DEPRELE A CALVIN.

*Demande d'un pasteur pour Dijon.*¹⁾

(Autographe de la bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 99.)

Monsieur
Monsieur Calvin fidelle et docte ministre
de la parolle de Dieu
a Geneve.

Monsieur et frere, la grande necessité de ministres en laquelle nous sommes tumbes par faulte de prevoyance et de fidelité non tenue, a mis si bas nostre pauvre eglise que quasi elle est tumbée en totale ruine. Toutesfoys lespoir qu'avons en vous nous a tellement remis que pour le jourdhuy ne nous reste synon a vous supplier treshumblement destre cause de lentiere restauration dicelle et de tant faire (en nostre faveur) que par vostre moyen puissions impetier envers la Seignorie congé pour deux ou troys moys pour lung de vous ministres, a fin de planter et iecter les fondemens de nostre dicte eglise et venir par deca en atendant le temps que ce bon Dieu par vostre ayde nous en ayt suscité ung aultre et tel que cognoistres nous estre propice et necessaire. Les presens porteurs vont a cest effect: au nom Dieu vous suppliray quilz ne soyent esconduictz. Que sera lendroit, Monsieur et frere, ou suppliray Dieu vous donner en santé accroissement de vous ans. De vostre maison a dijon ce xvii. fevrier 1561.

Vostre frere et serviteur tres humble
Deprele.

3342. 1) Les protestants étaient en petit nombre à Dijon et eurent bien de la peine à se constituer. Même en 1561, où le gouvernement n'y mettait plus guère d'obstacle, le fanatisme opiniâtre du maire Bénigne Martin sut neutraliser leurs efforts (Hist. ecd. I. 778.)

2) *Petrus Alexander de quo in praecedentibus Gallasii epp. N. 3224. 3226 etc.*

3) *Londinensis.*

4) *Notat Adr. Haemstedium (N. 3241. 3244 etc.). De eo adeas Strype, Grindall, passim et Gerdes H. Ref. III. 275. Londino relicto Frisium orientalem repetiit atque Oldersum agriculturam se tradidit. Mox vero a suis asseclis Londinum revocatus iterum m. Aug. 1562 solum vertere iussus est et eo ipso anno in Frisia obiisse dicitur.*

5) *An de flandrica quadam versione scriptorum Seb. Franckii cogitare debemus?*

6) *C. S. Curionis de amplitudine beati regni Dei dialogi s. libri duo 1554. Orthodoxis suspectus fuit quia regnum Dei satanico manu praedicabat. (Trechsel I. 215.)*

3343.

BLAURERUS BULLINGERO.

Bezae epistolam sibi describendam tradi cupit. Calvinus mira refert de minis et decretis Sabaudi contra Genevenses, et suum Anti-Heshusium pollicetur.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 163, olim Scrin. B. Epp. Tom. 28. fol. 494. — Simler Vol. 99.)

Clarissimo viro D. Heinrico Bullingero colendo cumprimis carissimoque fratri suo.

S. *Bezae* epistolam¹⁾ nuper tibi per *Funclium*²⁾ remisi, quando ex tuis intelligebam, ea te aegre carere posse, alioqui tantisper dum descriptam curassem retinuissem et cuperem adhuc sane, ut meo istic sumptu a puero quopiam transcriberetur, quum digna sit historia multorum cognitione. Quare si *Mangoldus* noster hanc a te petierit, ne ei negaveris multum te obsecro.

Quae ad me scripserunt *Calvinus* et *Beza*³⁾ nihil fere habent quam diuturnioris silentii excusationem, et quod hoc tamen tolerantius tulisse me sperent, quod quae ad te scriperunt, semper mihi tecum communia esse voluerint. Addit *Calvinus* quod Helveticus tumultus animos addiderit vicino ipsorum *Sabaudo*: hac enim occasione fretum insolentius elatum fuisse ac etiamnum esse, tametsi minus aliquanto atrociter nunc minetur, penuria rerum omnium eum conficere, quoad eius fieri possit, Genevenses. Vetuisse enim sal per suam ditionem ad ipsos vehi nisi duplicato pretio, itidem annonae usque ad olera et similes nugas vectigalia imposuisse, frumentum autem nullo pretio efferri pati: atque utinam, inquit, non longius saeviret.

Heshusium quomodo exceperit pollicetur se proximo opportuno nuncio mihi significaturum, quod *Beza* quoque de duobus Dialogis suis,⁴⁾ quos in illum edidit, sancte promittit. Si liceret omnino peterem abs te copiam mihi fieri eius exempli, quod unicum acceperisti responsionis ad *Heshusii* scriptum.⁵⁾ Tumultuanter lectum mox remitterem. — — — — — 20. Februarii 1561.

T. Ambr. Bl.

3343. 1) Cf. N. 3336.

2) Collegam Bielsensem.

3) *Calvini* literae non exstant. *Bezae* epistolam edidit Baum, II. App. p. 23.

4) Cf. N. 3323.

5) N. 3336.

3344.

LENINGUS CALVINO.

Denunciat ducis Sabaudiae contra Genevenses hostilia molimina.

(Ex apographo Cod. Paris. Dupuy. 102, fol. 158.)

Doctissimo ac pientissimo viro Ioanni Calvino, ecclesiae Gebennensis episcopo, suo in Christo carissimo fratri ad manus proprias. Ipso absente consuli supremo exhibeantur hae literae.

Salve in Iesu Christo unico omnium electorum salvatore, doctissime *Calvine*. Ioannes *Leningus*,¹⁾ iam septuagenarius, nomine tibi ignotissimus, ob communem tamen religionem et christianam caritatem coniunctissimus, eadem caritate urgente te certiores faciendum duxit, quod undecima die Febr. an. hoc 1561 a quibusdam fide dignis vestris vicinis ad quandam magni nominis et honoris virum vestrae reipublicae et ecclesiae ob communem et orthodoxam religionem ex animo benevolum et propensum sit scriptum, qui etiam *Leningo* id ipsum in hunc finem communicavit, quo vos imminens periculi praemoneret, videlicet *Sabaudiae* ducem clandestine id meditari ac moliri ut vos ceu suos antiquos subditos ad mox instans vernal tempus bello adoriatur ac denuo in ordinem et servitutem redigat. Atque in hoc conatu quinquepagicos Helvetios illi suppetias laturos: Quantum periculi ac damni vobis vicinisque ecclesiis inde immineat vobis significandum operae pretium duxi quo in tempore id queatis mature expendere cumque Dei auxilio praecavere. *Bullingerus* poterit tibi indicare quis sit *Leningus* et ubi agat atque hactenus ultra triginta annos divini verbi munus administravit. Huius nomine *Viretum* (cuius scripta non minus ac tua admiratur) salutabis. Bene vale in Christo carissime frater. Data 22. Febr. an. 1561.

Ioannes Leningus, divini verbi minister tibi ex animo addictissimus.

3344. 1) Ubi is ministerio functus sit, nobis non constat.

3345.

LEOPOLITANUS ¹⁾ CALVINO.

Exponit Stancari placitum de Mediatore Christo, ex parte ipsius verbis cum argumentis exegeticis et patristicis quibus ille dogma suum fulcire solebat.

(Textum reficimus ex duobus apographis dubiae fidei, altero Bernensi, ex b. l. civ. MSS. theol. 122, fol. 2, altero Turicensi ex Arch. Plut. VI. Vol. 116 olim Scrin. B. Epp. Tom. IX. fol. 3596. Quibus accedit Simlerianum exemplar Tom. 99. Inscriptio desideratur.)

Tametsi persuasum habeam, vir integerrime, te adeo in hac mediatoris controversia versatum, ut non opus sit tibi quae instituerim ²⁾ significare, tamen ut eo facilius possis viam ³⁾ incundae concordiae monstrare, quam vario sensu haec propositio a partibus dissidentibus accipiatur, paucis exponam.

Sunt qui dicant Christum mediatorem secundum utramque naturam, eo quod partium dissidentium, quarum mediator est, naturas in se complectatur. Est qui idem asserat, hoc est, divinitatem Christi etiam mediationi obnoxiam faciat, quod ab ea mediationis vis et efficacia profecta sit. Non desunt qui hoc idem dicant ratione officiorum teneri, ⁴⁾ quod scilicet credant filium Dei, Dominum nostrum Iesum Christum, illa tria mediatoris officia, quae sunt docere voluntatem Dei, orare pro nobis et sacrificare (haec enim potissima esse mediatoris officia inter partes dissidentes constat), etiam in divina natura exsequutum esse. *Stancarus* primam interpretationem admittit et sancte complectitur, ut quae apud Chrysostomum in illa verba: Unus Deus, unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus (1 Tim. 2), et apud alios patres scripta reperiatur. Reliquas duas reiecit et detestatur. Nam quod efficaciam attinet, dicit eius ratione mediatorem definiri non posse, nisi velimus totam trinitatem mediatricem constituere, cuius illa fuit efficacia. Illud vero est contra illud apostoli dictum, quo non patrem, non spiritum sanctum, sed hominem Christum Iesum mediatorem Dei et hominum esse praedicat. Et sane efficaciam illam soli filio attribuere eorum est, qui aliam divinitatem in filio, aliam in patre asseverant, atque id quod totius trinitatis est soli filio adscribunt. Quod vero officia spectat, ait Christum non in divina sed in humana natura illa exsequutum esse. Id quod non solum (praeter

scripturam) autoritatibus veterum sed etiam recentiorum probat.

Haec est *Stancari* breviter ■ me explicata sententia. Adversarii *Stancari* triplicem illam sententiae de mediatore expositionem ⁵⁾ amplectuntur. Nunc vide an *Stancarus* a fide hic aberret, et aliquid novi ecclesiae obtrudat, quod equidem facile cognoveris, si interpretes sententiae Paulinae, quos tibi curavi transscribendos et transmittendos, itemque loca patrum de mediatore annotata (neque enim dubito te ista vidisse) ⁶⁾ relegeris. Vale, et de componenda quaestione qua potes diligentia cogita. 25. Febr. 1561.

Stancari praecipua argumenta quibus sententiam suam de mediatore Christo tuctur.

Quaestio: Quum Dominus noster Iesus Christus unigenitus Dei filius in una hypostasi naturaliter et substantialiter verus Deus et verus homo sit, ideoque solus docente Paulo apostolo mediator sit Dei et hominum, quaeritur utrum mediet inter Deum et homines secundum utramque naturam, divinam scil. et humanam, an vero secundum alteram tantum, nempe humanam?

Solutio quaestionis: Quum totius propositae quaestionis difficultas in articulo trinitatis et incarnationis tanquam in cardine ⁷⁾ versetur, ideoque primum duos istos articulos succincta brevitate perstringemus, deinde ex illis quod in controversia est concludemus.

Articulus trinitatis ex Synodo Constantinopolitana sexta, actione 4, fol. 9, p. 2 ita descriptus habetur: Hic status est ecclesiasticae atque apostolicae fidei regularisque traditio, ut confitentes sanctum et inseparabilem trinitatem h. e. patrem filium et spiritum sanctum, unius esse deitatis, unius naturae et substantiae sive essentiae unius eam praedicemus, et naturalis voluntatis, virtutis, operationis, dominationis, maiestatis, potestatis et gloriae.

Articulus incarnationis paulo infra eadem pagina his etiam verbis expositus habetur: Duas ⁸⁾ dicimus unum eundemque Dominum nostrum Iesum Christum sicut naturas, ita et naturales in se, voluntates et operationes habere, divinam scilicet et humanam: divinam quidem voluntatem et operationem habere ex aeterno cum coessentiali patre communem, humanam temporaliter ex nobis cum natura nostra susceptam. Haec est vera ⁹⁾ confessio

3345. 1) Cf. N. 3288.

2) instituimus *T.* instituturus sum *S.*

3) coram *T.*

4) tenere *T.*

5) captionem *T.*

6) vidisse deest in *T.*

7) ordine *T.*

8) Dum *B.*

9) mea *T.*

pietatis, haec est christianae religionis vera et immaculata professio, quam non humana adinvenit versutia, sed spiritus sanctus per apostolorum principes docuit. Haec Synodus.

Conclusio quaestionis propositae: Ex his ergo fidei nostrae primariis capitibus, tanquam duobus (ut vocant dialectici) praemissis, necessario efficitur quod Paulus ad 1 Tim. 2 dicit: unum esse¹⁰⁾ mediatorem Dei et hominum, hominem Iesum Christum, h. e. inter unum Deum, patrem scil. filium et spiritum sanctum, et homines mediatorem esse eundem filium Dei secundum humanam naturam tantum. Et hanc esse Pauli sententiam, nec aliam patres infra scripti, quum veteres tum recentiores, qui hunc locum interpretati sunt, demonstrant.

Rationem¹¹⁾ conclusionis doctis investigandam relinquit. Nam si secundum divinam etiam naturam mediatorem diceremus¹²⁾ aut Arriani aut Valentiniani essemus.

Loca patrum de mediatore Dei et hominum homine Christo Iesu.¹³⁾

Augustinus, in praefatione secundae Enarrationis in Ps. 29, p. 147, fac. 1, Tom. 8: Quid est mediator esse inter Deum et homines. Non inter patrem¹⁴⁾ et homines, sed inter Deum et homines. Quid est Deus? Pater et filius et spiritus sanctus. Quid sunt homines? Peccatores, impii, mortales. Inter illam trinitatem et hominum infirmitatem et iniquitatem mediator factus est homo non iniquus sed tamen infirmus, ut ex eo quod non iniquus iungeret te Deo, et ex eo quod infirmus propinquaret¹⁵⁾ tibi, atque ita, ut inter hominem et Deum mediator existeret verbum caro factum est, h. e. verbum homo factum.

Idem Ep. 59, p. 300, fac. 2, Tom. 2 ait: Unus Deus et unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Ut illud quod dixerat: omnes homines vult salvos fieri, nullo alio modo intelligatur praestari, nisi per mediatorem, non Deum quod semper verbum erat, sed hominem Christum Iesum, quum verbum caro factum sit et habitavit in nobis.

Idem de Verbis apostoli Serm. 11, p. 301, facie 1, Tom. 10 ait: Magnam gratiam commendat Christianis apostolus ubi dicit: Unus Deus et unus

mediator Dei et hominum¹⁶⁾ Christus Iesus. Non ait: Christus Iesus, ne tu putares secundum verbum dictum esse, sed addit: homo Christus Iesus, qui est mediator, per quem coniungeremur, per quem reconciliaremur, quia peccatis propriis separati iacebamus, in morte eramus, prorsus perieramus. Non erat Christus homo quando creatus est homo, sed postea factus est homo, ne periret ille homo pro quo factus est homo. Haec vobis contra novellam haeresin, quae tentat assurgere, ut saepe disputare cogimur, quia vos firmos esse volumus in bono, integros autem a malo.

Idem contra Pelagium et Coelestinum lib. 2, c. 28, Tom. 7: In Adam invenientibus mortem per hoc prodest Christus quia est mediator ad vitam. Non autem per hoc mediator est quod aequalis est patri. Per hoc enim quantum pater, tantum et ipse distat a nobis. Et quomodo erit medietas ubi eadem ipsa distantia est. Ideo apostolus non ait: Unus mediator Dei et hominum Christus Iesus, sed: homo Christus Iesus. Per hoc ergo mediator per quod homo inferior patre, per quod nobis propinquior, superior nobis per quod patri propinquior.

Idem considerans illa verba Ep. ad Gal. 3: Mediator unius non est, Deus autem unus est, sic ait: Mediatorem Iesum Christum secundum hominem dici ex illa eiusdem apostoli sententia fit planius, quum ait: Unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Mediator ergo inter Deum et Deum esse non potest quia Deus unus est. Mediator autem unius non est, quia inter aliquos medius est.

Idem lib. 3 de Trinitate cap. ult. ait: Quod autem non aliquem ex angelis dedit mediatorem sed ipsum Iesum Christum, in quantum homo fieri dignatus est, habes alio loco: Unus, inquit, Deus et unus mediator Dei et hominum, homo Iesus Christus.

Idem Psalm. 103, fol. 1214 de Iob sermonem ingressus ait: Illa omnia quae dixit nusquam lapsus est. Nam inter alia multa etiam haec dixit veluti stomachans adversus Deum, sicut videbatur non intelligentibus. Vide locum.

Origenes explicans verba 3 cap. ad Rom. Quem proposuit Deus propitiatorium etc.: Quamvis carnem naturae nostrae susceperit, ex incontaminata tamen virgine assumpta et casta s. spiritus operatione formata est: propterea apostolus de mediatore disserens evidenti distinctione signavit dicens: mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, quo mediatorem non ad deitatem Christi sed ad humanitatem, quae est eius anima, referendum doceret.

Ambrosius eadem verba explicans ait: Non poterat unitatem Dei custodiens mediator Dei et

10) etiam B.

11) haec in margine.

12) mediator esset B.

13) In codice primum loca illa simpliciter recensentur sine Verborum et sententiarum contextu, deinde iterum cum excerptis. Nos satis habemus duplicem seriem in unam contrahere.

14) fratrem B.

15) propinaret T.

16) inserendum videtur: homo.

hominum vocari, quasi alius esset Deus qui dissidentem hominem a Deo in gratiam revocaret: sed homo, qui legem datam non praeteriret, factus est arbiter inter eum qui peccavit et eum qui peccare ignorat, ut hic ignosceret et homo de caetero in fide Dei maneret.

Idem tractans illam apostoli sententiam: Mediator unius non est Gal. 3 ait: Arbitrum hunc per assumptionem carnis intelligi docet, sicut dicit ad Tim.: Arbitrari Dei et hominum, homo Iesus Christus: iuxta autem quod Deus est a patre hunc non separari, sed unum esse cum patre. Deus enim naturae nomen est et potestatis, quam in patre et filio individuum manere ipsa nominum ratio docet.

Anselmus in eundem locum scribit: Christus est iste mediator, non secundum quod ipse est Deus, sed secundum quod est homo.

Bucerus in Ps. 2, applicans illud: Ego hodie genui te, inquit: Iam glorificatio Christi et in sacerdotem h. e. in mediatorem evectio hominis est, iuxta illud: Unus Deus etc. 1 Tim. 2.

Bullingerus in illud Ioann. 15: Ego sum vitis etc. adducit Augustini locum in quo eandem sententiam Augustinus eodem sensu interpretatur tractatu in Ioann. 8. Locus evangelicus, inquit, dicit Dominum vitem et discipulos suos palmites, secundum hoc quod caput est ecclesiae, nos quoque membra eius. Mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Unius quippe naturae sunt vitis et palmites, propter quod quum esset Deus eius naturae nos non sumus: factus est homo ut in illo esset vitis humana natura, cuius et nos homines palmites esse possimus.

Allegat praeterea plurima alia loca non exscriptis auctorum sententiis:

Augustini lib. 2 de Civit. c. 2. — lib. 9 cap. 15. — De fide contra Manichaeos c. 26. — Lib. 1 de Trinit. c. 10. Tom. 8. — Contra sermonem Arrianorum C. 34. — De Essentia divina, super illud: Tu es sacerdos in aeternum. — De Civit. Dei l. 10. c. 6 et 20. — Ad Petrum Diaconum cap. 2.

Cyrillus in Ioann. l. 2. c. 19. Tom. 1. — lib. 9 c. 42. — De recta fide ad Reginas l. 2. fol. 295. — In apologetico anathematismo 10. — Lib. 1 de Trinit. Tom. 2. p. 210.

Ambrosius Lib. 3 de fide c. 5. —

Chrysostomus in illud: Exauditus pro reverentia Ebr. 5. — Et in illud: Interpellat pro nobis Rom. 8.

Hieronymus in Gal. 3. — Et ad Cyrillum in explic. Symboli. — Et super illud: Tu es sacerdos Ps. 110. — Et in illud: Libera me Deus Ps. 25.

Fulgentius in lib. ad Donatum prope finem. — Et lib. 3 ad Trasim. p. 64.

Athanasius in illud: Tu es sacerdos Ebr. 3. — Et in illud: semper vivens ad interpellandum,

eiusd. cap. — Et in illud: Qui preces nostras obtulit Ebr. 5.

Recentiores:

M. Lutherus in illud: Mediator N. T. Ebr. 9.

Bucerus in illud: Quoniam ego dabo vobis. Io. 6.

Musculus in illud: Ego sciebam quia audis me Io. 10. — Et in Io. 14 et 17 et Matth. 27. — Et in illud: Deus meus ut quid dereliquisti me.

Brentius in Io. 14: Ego rogabo patrem.

Calvinus in 1 Cor. 11. Volo vos scire. — Et illud Io. 14. Rogabo patrem.

Bullingerus Io. 17. Volo pater. — Et super illa verba: Pater clarifica filium.

Petrus Martyr in illud: Ipse spiritus intercedit pro nobis Rom. 8.

etc.

3346.

CALVIN A L'ÉGLISE DE PARIS. ¹⁾

Réponse aux demandes formulées naguères: pour ce qui est d'un ministre, Genève ne sauroit en ce moment se passer de ceux qui lui restent. Conseils relatifs au Concile, aux États-généraux, et aux temples.

(Copies Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 130. Vol. 107b, fol. 61. Arch. de Berne Vol. VI. 856. Simler Vol. 99. — Ruchat VII. 384. Bonnet II. 378 Baum. II. 26. Trad. angl. IV. 170.)

Messieurs et bienaimez freres, je croy que lun de noz amys vous aura porte lettres, ²⁾ et vous aura faict excuse de bouche, pour quoy nous ne pouvons pas satisfaire a vostre desir quant a vous envoyer l'homme que demandez. ³⁾ Car pour le premier, il y a lun de noz compaignons en voiage ⁴⁾ et de nous despourveoir de deux tout a coup, ce seroit ung peu trop, veu quil y en a une partie de malades pour lesquelz il fault supplier, comme silz estoient absens. Et combien que ie ne fasse que me trainer si fault il que ie soie quasi le plus robuste par force. Il nous semble aussi que vous devriez avoir quelque esgard aux menaces qui nous ont

3346. 1) Voyez la lettre de Prévôt N. 3338.

2) Elles n'existent plus.

3) Fç. Morel.

4) M. Bonnet suppose qu'il est question de Des Gallars. Cependant celui-ci était parti pour Londres depuis près d'une année, et avait été remplacé à Genève.

esté faictes,⁵⁾ lesquelles sont assez rudes et violentes pour estonner beaucoup de gens, mais encores celui que vous demandez⁶⁾ est retombé malade de nouveau, tellement que quant nous voudrions esclater comme la foudre, il luy est impossible de marcher.

Quant au conseil que vous requerez de nous,⁷⁾ iusques icy nous n'en avons point ouy parler. Combien que par le bruit commun nous avons entendu qu'on se devoit assembler, nul n'a faict semblant qu'il fust besoing de nous en advertir. Or de nous ingerer, nous ne scavions sil estoit bon, pource quil y a beaucoup de testes difficiles a gouverner. Maintenant nous vous dirons en brief ce qu'il nous semble. Cest que vous navez point a vous soucier du concil,⁸⁾ pour y envoyer ne confession, ne protestation. Premièrement daultant quelle ne seroit pas receue, et ny auroit point de moien de la presenter, et combien quil se peult faire, vous donneriez occasion desmouvoir grans tumultes sans profit. Car les ennemys auroient belles couleurs de se ruer sur vous à toute outrance, comme aiant exposé le pais en proie. Davantage vous devez laisser escouler ce concil,⁹⁾ pource quil y aura assez daultres opposans, et lesquelz possible chercheront pardela qui les accompagne avec autorité. Quant vous aurez pensé de pres a tout, vous trouverez quil ny a ny ouverture ny fondement, et quen cest endroit il vous fault tenir quoy. Il y a aultre raison quant aux estat.¹⁰⁾ Car il faudra essayer tant que vous pourrez de faire remonstrer que ce Concil nest ne catholicque ne legitime, veu que ce nest quune continuation de ce qui a este faict par cy devant pour ratifier les resolutions plaines derreurs et blasphemes, et toutes contraires a la parole de Dieu, et il n'y aura aucun lieu ne liberté de congnoistre des matieres qui sont en different, ny dobtenir quelque bonne reformation des abus: comme aussi le pape ne cherche point de remedier aux necessitez de l'Eglise, mais seulement de maintenir son regne, et pourtant quil est besoing que le Roy avec son conseil y pourvoie d'une meilleure façon, sans sattendre a ceulx auxquelz il ne chault de mettre son estat et tous ses pais et subiectz en confusion et ruyne, moiennant que rien de leur profit ne se diminue. Cela se pourroit coucher¹¹⁾

en forme plus douce. Dieu vous y veuille donner conseil.

Des aultres pointz, que vous aurez a demander, la deliberation en depend de lestat que bien voiez et qui sera pour lors, combien que la fin devra tousiours tendre et simplement se rapporter a ce qu'il y ait quelque provision passable, et que les povres innocens ne soient molestez ny affligez, et qu'on ne face espandre le sang a credit, comme par cy devant.¹²⁾ Vous adviserez aussy de faire efforts equitables qui soient pour vous donner faveur à impetrer vostre requeste.

De sesgaier beaucoup et occuper les temples, vous scavez que ce na iamais esté nostre advis, sinon par conge. Quant on la faict ca esté en nous mesprisant.¹³⁾ Si on continue nous laissons les evenemens en la main de Dieu. Nous craignons que ceste chaleur ne soit refroidie de quelque dur orage.

Sur quoy, apres nous estre recommandez a vous et a voz bonnes prieres, nous supplierons le pere celeste vous tenir en sa garde, vous fortifier par la vertu de son esprit, vous adresser en toutes affaires et vous y donner yssue heureuse. Ce 26. fevrier 1561.

3347.

CALVINUS STADNICIO.

Aegre fert Polonorum ecclesias iam intestinis dissidiis turbari et eum contra Blandratae et Stancari placita praemunire studet.

(Codex Genev. 107^a, fol. 234 praebet exemplar coetaneum; recentiora reperies in Cod. 107^b, fol. 77, in Epp. Bern. VI. 891, et ap. Simlerum Vol. 99.)

Nobilissimo et clarissimo D. Stanislao M. Stadnicio de Zungrad in Dubietz haeredi S. ¹⁾)

Vehementer nobis dolet, praestantissime vir et nobis observande, exiguum fidelium manum, qui in Polonia nomen evangelio dederunt iam intestinis dissidiis lacerari.²⁾ Nec vero dubitamus quin pa-

5 Voir la lettre du roi de France N. 3324.

6) ci-dessus note 3. Il ne s'agit pas de Bèze, quoique celui-ci se trouvât aussi indisposé à cette époque.

7) au sujet du Concile de Trente.

8) C'est bien la leçon du MS. 107 que nous suivons. Les copies ont: péril.

9) péril (copies et éditions).

10) Les états-généraux tenus à Orléans, le 13. décembre 1560, et prorogés au premier mai 1561 à Pontoise, ne se réunirent que le 23. Août à S. Germain.

11) toucher Bt.

12) Prévôt s'était plaint que malgré la lettre du Roi du 28. Janvier aucun des prisonniers pour cause de religion n'avait encore été élargi.

13) Voyez N. 3185 etc.

3347. 1) Respondet ad N. 3290.

2) Cf. N. 3332.

pistae, ubi aedificium viderint inter ipsa principia labascere, ferocius insultent. Stabant tamen et constanter in cursu sanctae militiae pergunt quicunque vivas in Christo radices egerint.

Quomodo apud vos contaminata sit doctrina de uno Deo et tribus in una eius essentia personis nescimus, nisi quod nobis displicuit Georgium *Brandatum*,³⁾ hominem perversis deliriis⁴⁾ imbutum, nimis comiter a quibusdam⁵⁾ exceptum fuisse, qui tamen pleno ore affirmant se alienissimos esse ab eius erroribus. Quum igitur impias omnes et perversas opiniones, olim ab orthodoxis patribus damnatas, nobiscum ingenue detestentur et nostrae confessioni subscribant, non est nostrae aequitatis quidquam de ipsis gravius statuere nisi re melius comperta. Porro fides nostra testator est toti mundo, quam ut in nos cadat ulla sinistra suspicio quae nos alienis vitiis involvat.

In secundo capite controverso, ignoscas si abs te dissentire nos cogit veritas, quemadmodum ex responso nostro clarius intelliges. Quo magis rogandus nobis es, ne te immodico *Stancari* fervore et impetu abripi sinas.⁶⁾ Si puro et sincero zelo veram doctrinam strenue assereret, laude digna esset magnanimitas. Ignosceremus etiam libenter, quamvis modum excederet in certamine rite iustae suscepto: sed quia ambitio, quae eum ad pugnam impulit, multas secum trahit malos comites, tuae prudentiae erit cavere ne turbarum auctori sis in ecclesia scindenda adiutor, tuae etiam pietatis studium, quod male exercendis factionibus impenditur,⁷⁾ conferre ad hos tumultus pacandos. Quod tunc demum fiet si omnes acquiescant in veritate cognita, neque alii aliis tanquam victores insultent, aut tanquam hominum suffragiis adiuti insolescant.

Haec pro tua humanitate, excellentissime vir, in bonam partem accipies, quia liberius agendum censuimus quum in literis tuis oblique nos perstringas, ac si famae nostrae et auctoritati plus iusto adiecti essemus. Nos quidem interpretamur, non aliud tibi esse propositum quam causam quae videtur bona tuo patrocinio iuvare. Sed videmus quid verba contineant et quorsum tendant. Quae ubi propius expendis, tuo iudicio aestimandum relinquimus quorsum sententiam nostram sciscitari libuerit. Vale, praestantissime et observande domine. Patrem Domini nostri Iesu Christi unici nostri mediatoris precamur ne opus feliciter in Polonia inchoatum

dissipari, convelli, et demum everti Satanae artibus sinat, ut te protegat, gubernet, spiritu prudentiae et fortitudinis ac donis suis indies locupletet. 4. Calendas Martii 1561.

3348.

BEZA GUALTERO.

Certiorum cum facit de rebus nuperrime in Gallia gestis, praemisso Genevensium iudicio de Stancari aliorumque Italicorum per Poloniam haereticis conatibus, et Valdensem victoriam de copis Sabaudicis celebrat.

(Ex autographo Arch. Turic. Epp. ad Gualth. I. 52. Simler Vol. 99. — Baum, App. II. 28.)

Quamvis et nos multis et variis negotiis distringeremur quum nobis redditae sunt *Stancari* literae¹⁾ cum magno librorum fascie, nec sperare ausimus nostrum hunc laborem magnopere profuturum, tamen ne quem videri possimus contempsisse atque adeo ut quis sitstrarum ecclesiarum consensus magis ac magis intelligatur, non piguit totam molestiam hanc devorare. Scripsimus igitur paucis quae sit nostra opinio de hac controversia, i. e. prius nostrum scriptum quod nuper editum est²⁾ iterum confirmavimus, utinam, vel qui *Stancarum* foveant incipiant agnoscere quid monstri alant, vel ipse potius ad modestiam flecti possit, quod quidem vix ab eo impetrabitur, qui omnes ita prae se despiciat ut pietatis aut timoris Dei ne mica quidem in eo appareat. Sed Dominus ista quoque proculdubio suo tempore compescet. Aspergunt fratres Polonos gravissimae haereseos nota, quasi videlicet tres deos constituent et nobis certe dolet illos nonnullam huic suspicioni occasionem prae-buisse, excepto atque etiam in seniorum numerum allecto Georgio *Blandrata* impurissimae doctrinae homine. Sed tamen absit huic delationi fidem adhibeamus. Itaque de hac accusatione ne scribendum quidem fratribus putavimus, ne novis controversiis occasionem praeberemus. Scripsimus autem ad *Stancarum* et D. *Stanislaum*³⁾ literas quam modestissimas fieri potuit, sicut etiam in toto nostro responso conati sumus eam moderationem servare quae ad sarciendam in veritate concordiam maxime nobis visa est accommodata. Mittimus quoque ad vos nostri responsi exemplar, sicut

3) sic Cod. 107a. Recentiores emendant.

4) desiderii apogr.

5) imo ab ipso Radzivilio, cui Noster nuper Comm. in Acta dicaverat. (Salg II. 643; Heberle in Tüb. ZS. 1840, p. 161.)

6) quem ipse Stadnicus humanissime apud se exceperat.

7) plures codd. praebent: impeditur quod falsum.

3348. 1) N. 3288.

2) Alludit ad ep. Genevensium ad Polonos N. 3211.

3) Stadnicum, quas modo legisti.

petiistis, ut quoad eius fieri potuit unanimi consensui, sicut recte monetis, studeamus.

Caeterum de rebus nostris: pergunt hostes nobis minari et nos, Dei gratia, pergitur sperare futurum ut Deus superbo resistat. Ferunt Ducis *Sabaudiae* praesidia quae in Valle Angroniana collocarat, a Valdensibus provincialium vicinorum copiis adiutis ad internecionem caesa.⁴⁾ Sed de re tamen non plane nobis constat. In Gallia dilatus est statum conventus ad Calendas Maii.⁵⁾ Ibi speramus fore ut libere proponatur ecclesiarum causa. *Lotharingus* Cardinalis ab aula discessit fortassis ut ad futuram synodum se comparet.⁶⁾

Galliae ecclesiae incredibili studio promoventur. Vetuit Rex ne quis propter religionem ulla excitet contentiones, quod pontificios valde urit.⁷⁾ Iussit quoque sed privatis ad singula regni subsellia literis, ut qui religionis causa sunt capti sine ulla mora liberi omnes absque ulla abiuratione dimittantur et iam plerisque locis vacui sunt carceres.⁸⁾ Sed tamen non desunt qui recusent parere,⁹⁾ quoniam publicae non sunt literae et authentico magno, quod vocant, sigillo obsignatae. Sed speramus futurum ut tandem et isti regio mandato pareant.

Haec tantum habui in praesenti quae ad te scriberem si hoc unum addidero Principis videlicet *Condae*, qui est *Navarri* regis frater, et tanquam *Ambosiani* tumultus autor accusatur, negotium esse *Parisiensi* senatui commissum.¹⁰⁾ Tenentur etiam alii aliquot nobiles¹¹⁾ captivi ob eandem causam. Utinam Dominus eorum innocentiam tueatur quos rogamus etiam atque etiam ut vestris precibus dignemini Deo commendare. Quod superest, fratres ac symmystas, imprimis D. Bullingerum et D. Martyrem, rogo ut omnis huius ecclesiae nomine salutes. Dominus Iesus te servet cum tuis fratribus et ves-

tris sanctis laboribus magis ac magis benedicat. Vale. Genevae 27. Februarii.

Tuus Beza.

Scripti ex collegarum mandato.

3349.

GRATAROLUS CALVINO.

Paschalem notat, inimicorum Calvini amicum, nempe Curionis et Castellionis. Wissemburgii librum de eucharistia laudat, Viretum valetudinarium plangit.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 101.)

Doctissimo et optimo Genevensis ecclesiae pastori D. Ioanni Calvino amico et maiori suo colendissimo.

Genevae.

S. P. Quum te, optime frater, amem si quis alius, et merito plurimum observem, non possum non interdum monere de his quae certissime noverim ac tuam praestantiam non latere cupiam. Non diu est me intellexisse quemadmodum iam pridem Iulius ille Caesar *Paschalis*,¹⁾ qui tuis commendatitiis literis et favore hic utcumque receptus est, scripserit ad te (quo se nimirum aliqua ex parte gratum ostenderet) se amicorum tuorum amicum et inimicorum inimicum futurum: quod etsi in speciem fortasse aliquando praestiterit, egregie tamen re ipsa mentitus est quum semper saltem ex quo huc venit, tuorum inimicorum intimus amicus fuerit, nempe *Stellionis*²⁾ ac *Curionis*,³⁾ ut nunc alios omittam, nec dubito ipsum esse eiusdem in religione sententiae. Iam dudum aggressus est Bibliorum sacrarum versionem in italicam linguam,⁴⁾ sola utens *Castellionis* versione: quumque nec alphabetum ebraeum aut graecum sciat, neque admodum latinus sit, iactat tamen se ebraismos declaraturum etc. Tuam vero Institutionem etsi verterit, paucis tamen Italis eius loquendi modum et versionem probari audio. Nam ego nunquam legi, quam latina mihi abunde satisfiat. De hoc fastuoso animalculo satis.

3349.1) N. 3167. De eius fide evangelica Baylius et Gerdesius iacent.

2) Sic invidiose notat Castellionem.

3) Cf. N. 3341.

4) De tali versione unquam edita historia tacet.

4) Cf. N. 3309. — *Hist. des Martyrs* f. 594 v. De la Place ed. Buchon p. 133. De Thou l. 27. III. 22.

5) Status generales, quos vocabant, ad Cal. Maius convocati Pontosiam demum a. d. x. Cal. Sept. ap. S. Germanum congregati sunt.

6) Remos se contulit, quorum archiepiscopus erat, scilicet ut edicto regio de praelatis in sua dioecesi sedere iussis obtemperaret. Ibi etiam per quadragesimam concionatus est.

7) Edicto prid. Cal. Febr. facto (*Mém. de Condé* II. 2.)

8) Literis a. d. V. Cal. Febr. datis (ib. II. 268. *Hist. eccl.* I. 814).

9) Cf. N. 3338. Vide quoque Ep. Regis ad Parlamentum Paris. d. d. postrid. Id. Febr. in *Mém. de Condé* II. 269.

10) Quae causa usque pendebat, et demum a. d. III. Id. Mart. urgente Navarreno a consilio privato absolutus est et in sua iura restitutus, a parlamento vero Id. Iunii (de la Place p. 120. 129. *Popelinière* fol. 243)

11) Erant hi Robertus de la Haye qui Parlamento a consiliis fuerat, *Condae* socrus D. de Roye, D. de Cany qui una c. *Condeuo* a Parlamento absoluti sunt, et *Franc. de Vendôme* (le Vidame de Chartres) qui in carcere obiit. Vide quos modo laudavimus autores.

Hic constans fama est, futurum esse, ut post proximum pascha⁵⁾ a prudenti magistratu Basileensi* partibus praesentibus tractetur de concordia inter magnificos dominos Bernates et *Sabaudum* ducem. De exitu conventus principum Neoburgi habiti, quia ex Argentina puto te factum iri certiore, non scribo quae intellexi, et certe in negotio christianae ecclesiae valde bona.⁶⁾ Dominus de coelo eos tueatur.

Hic imprimitur et in nundinis habebitur liber germanicus autore D. Wolphgango *Wissemburgio*,⁷⁾ veteri theologo, de sacramento eucharistiae, tam clarus, ut principes et vulgares qui latine non norunt possint eo lecto iudicare num Martinus *Lutherus* cum suis similibus an tot alii doctissimi viri verius ac primitivae ecclesiae conformius scripserint.

Doleo D. *Viretum* nostrum, ut nuper a Genevensi viro audivi, quartana laborare.⁸⁾ Spero tamen Dominum Deum illi auxiliaturum, praesertim adventante commodo veris tempore. Utinam ad aliquot dies adessem. Non enim dubito, quin citius multorum opinione curarem et tuto. Eum saluto caeterosque amicos fratres. Bene ac diu vale. Basileae ultimo Febr. 1561.

Pergratum erit uno saltem verbo intelligerem num hasce meas acceperis.

T. T. Guilhelmus Gratarolus.

3350.

SAINT-PAUL A CALVIN.

L'église d'Amiens aurait besoin d'un ministre. Celle de Dieppe pourrait en avoir un de Guernesey si la Compagnie voulait bien intervenir.¹⁾

5) scil. d. 18. *Maii* vide N. 3336.

6) *Quid boni iste sibi in principum placitis deprehendisse visus sit equidem non assequimur. Sane Helvetios nominatum damnare noluerunt sed Augustanae et quidem inviolatae denuo subscripserunt. (Neoburgum dicit pro Numburgo.)*

7) *Natus erat 1496 Basileae et iam emeritus erat. Libellum edidit: Auszug etlicher Sprüchen der alten Lehrern v. heil. Abentmal. Bas. 1561. 4.*

8) *Usque aegrotabat, non tamen a concionibus abstinuit imo magno cum applausu suggestum occupabat. Mense Septembri venia impetrata ad Montem Pessulanum se contulit medicos consulturus.*

3350.1) *Nous n'avons pas trouvé de détails sur ces localités. Quant à l'auteur de la lettre on lit dans l'Hist. eccl. I. 220: En Normandie dès le temps du roy Henry et sous le regne de François il n'y avoit quasi bonne ville ni bon bourg ou il n'y eust Eglise dressée à l'exemple de Rouen, comme entre autres lieux à Dieppe ou fut employé Fr. de S. Paul sauvé de Montelimart en Dauphiné. Autrefois ministre dans le pays de Vaud et congédié avec Viret en 1559 il avoit d'abord été envoyé à Poitiers.*

(Autographe de la Bibl. de Genève MS. 196, fol. 102.)

A Monsieur Monsieur Despeville.

La part ou il sera.

Monsieur et frere, tout se conduict fort paisiblement par deça, la grace a Dieu, et l'Evangile y prend un merveilleux accroissement. Et mesmes nous avons dressé quelque petit exercice pour façonner les ieunes gens a fin de servir a l'advenir a l'Eglise du Seigneur. Ceux d'Amiens ont bien besoin de quelque suffisant personnage. Parquoy vous leur fairies un singulier plaisir de les prouver d'un tel homme que vous scaves leur estre necessaire. Ils ont entendu qu'apres ces pasques ie dois faire un voyage a nostre pais et partant ils m'ont prié de les visiter en passant. Ce que ie ferais tres volontier. Au reste pource que nous avons entendu que *Baudouin* qui est à Grenezé se veut retirer par deça, nous lui avons escri et lavons prié au nom de toute nostre compagnie, de laquelle il est fort cognu, de me vouloir aider en ceste sainte charge, et a cause que nous sommes asseurés que vous nous pouvés grandement aider en cest endroit, nous vous supplions de luy vouloir escrire un mot pour l'induire a cela, et vous nous obligerés a vous de plus en plus. Qui sera l'endroit, Monsieur et frere, ou apres vous avoir présenté mes affectueuses recommandations, et celles de ma femme, ie prirai le seigneur vous maintenir tousiours en sa sauve garde, pour de plus en plus edifier et instruire son Eglise. De Dieppe ce dernier de fevrier 1561.

Vostre frere et entier ami
F. de Saint Paul.

3351.

L'ÉGLISE DE ST. AMBROIX A D'ANDUZE ET CALVIN.

Elle redemande son pasteur qui l'a quittée à ce qu'il paraît, dans un moment de crise et de panique.

(Autographe de la bibliothèque de Genève MS. 197a, fol. 61.)

A nous treshonnors seigneurs et peres Monsieur Danduse [et Mr. De]speville.

A [Geneve.]

Salut par Jesus Christ.

Messieurs et peres, apres que par plusieurs foyz avons escript a nostre pasteur Mr. Iehan *bon par*¹⁾ et nayant de luy receu aucunes nouvelles et ne sachant * sil avoyt alheurs este envoye, nous estions en une grant payne et surtout despuis que ressumes ladvertissement quil vous pleu nous anvoyer par ung duzes²⁾ et suivant cest advertissement jncontinent estant a la foyre a lion anvoyasmes audit Mr. *bon par* par lettres sadressantes a la mayson de Mr. *guy moranges* dict *la garde*³⁾ et par jeeles ladvertissons que ayant receu de ces nouvelles jncontinent lenvoyerions ou yrions querir comme ceux dales⁴⁾ le leur. Et de puis en ca ung de nostre eglise alant visiter Mr. *guy mouranges* dict *la garde* a ays⁵⁾ en provance ledit Mr. *la garde* ladvertit que nostre pasteur estoit a cinq lues * loing daix a ung lieu nomme mirindol⁶⁾ et nous layant sceu par nostre dit frere en avions este fort joyeux vous priant messieurs et peres avoir de nous charite et luy envoyer quil vienne dudit mirindol vers nous a saint ambroys et mesme sil vous plaisoit par le present porteur alant querir monsieur *Chevalier* pour ales nous envoyer letres pour les luy pourter nous jncontinent ne ferions faute les luy pourter et avec monture laler querir et voyant que isi a este sa premiere election croy quil ni fera faute et mesme jl dict a nostre dict frere que en vous ayant escript jl seroit fort joyeux et prest a venir pour parachever ce quil en nous avoit commence. Il est bien que grandement recognoissons nostre faute et le paovre tractement que de nous a receu mais luy en regardant a la gloire de Dieu et au devoir de son eglise et son petit tropeau naura esgard au tractement que dessus et mesme dict nostre dict frere que estoit prest a nous venir administrer la parole apres vous en avoir advertis. Et vous assurons, messieurs et peres, que au grand trouble qui estoit a saint ambroys quand la pluspart de nous estions figitifz * a cause de quelques prisonniers nostre dict pasteur apres avoir demeure environ quinze * jours a son pays nous en ayant pryé vint de sondit pays et entra a saint ambroys et les gardes luy firent laisser lespee a la porte et nul de lasamblee ne le vit et ne scut ou quel y fut excepte deux seuls lesquelz luy bailarent huit escus sol[cil] et sans communiquer a aucun du conseil laiimoyarent (4) et le firent conduire quelque journee avec une monture dont leglise en fut

fort esbaye et marie et dict que ces deux ne pouvoient et ne devoient amoyer leur pasteur sans ladvis et sceu du conseil. et par ce, treshonnores peres, jl vous plaira avoir pitie et esgard de nous. Et en ce faysant priérons le seigneur vous augmenter de jour en jour ses graces nous recommandant a vous bonne prieres et oraisons. De saint ambroys ce premier de mars mil cinq cens soixante ung.

Vous treshobeyssans ■ jamais.
(Trois signatures illisibles.)

3352.

MOLDENHAUERUS CALVINO.

De commentario in prophetas minores a Calvino regi Sueciae Gustavo dicaio longam Iliada, vel si mavis Odysseam recitat, quem scilicet Holmiam detulit et principibus tradidit, sed ingratiss. Haec omnia epico stylo sed minime ciceroniano.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 105.)

Vere doctissimo piissimoque viro D. Ioanni Calvino ecclesiarum Christi per Europam ministro fidelissimo domino ac patri suo in Christo observandissimo.

Genevae.

Deliberanti mihi iam diu de mittendis meis ad te literis in mentem venit tandem, Calvine vere docte virorumque dignissime, personae meae indignitas, qui tantum virum gravioribus alioquin et ecclesiae Christi longe utilioribus negotiis quotidie occupatum meis ineptiis interpellarem. Nihilominus tamen tua illa in quocunque verbi divini fideles ministros pietate benevolentiaque optime fretus,¹⁾ sperans saltem, si non undique epistolam hanc meam probaturus, aequo tamen laturus sis animo, ut si inter multas apes sedulas unus advolet....²⁾ fucus. Sed leviter hic mihi currenti reverentiae tuae affinis Hieronymus *Commeninus* civis Lindavus commodissime calcar addidit. Videns enim me recens e Suetia reversum, petiit a me rationem libri tui commentariorum in prophetas duodecim minores, quem ego anno praeterlapso abiens in Suetiam offerendum regi *Gustavo* susceperam, dixitque reverentiam tuam ante aliquot menses per epistolam ■ se

3351. 1) sic.
2) d' Uzès.
3) il paraît avoir été de Lyon puisqu'il y avait une maison. En 1560 il était à Uzès, en 1562 en Auvergne.
4) d'Alais.
5) Aix.
6) Dans cette même année on envoya à Mirindol Jean Perery (Gabriel I. Pièces 197).
Calvini opera. Vol. XVIII.

1561. 1) deest verbum.

2) compendium. scribendi appositum est cuius sensum non attingimus.

idem exegisse. Quumque illi fere de libro omnia enarrassem, tandem dixit: minime sibi fore molestum reverentiam tuam ex ore meo reddere certiorum: attamen voluit ut idem ego facerem, ut qui ipse librum regi in manus tradidissem, maiestatem eius paucis affatus, responsumque acceperissem.

De quibus omnibus R. T. certiorum sic facio. Anno superiore 13. die Iunii, ubi clarissima ac generosa Domina mater orientalis Phrisiae comitum de captivitate filiorum in Suetia cognovisset, missis ad Suetiae regem legatis plenius captivitatis causam cognoscere cupiens, ac pro liberatione filiorum regem *Gustavum* multis modis sollicitat. Interea censet illa ut si filii carissimi humano solatio omni destituti inter gentem incognitam cuiusque* linguae prorsus imperiti, verbi tamen ministerio illis prospectum esset utpote solatio divino restituti patientius crucem indignam ferrent, me ministrorum verbi indignissimum una cum Guilelmo *Gnapheo*,³⁾ viro tam docto quam pio, nomine fortassis R. T. bene noto eo mittit. Recta igitur quam potuimus celeri cursu in Suetiam tendimus. Quo quum pervenissemus 6. Iulii Holmiam, regni Suetiae metropolim, ingredimur. Invenimus hic regem cum liberis suis omnibus praesentem, nec non orientalis Phrisiae comitem *Edzardum*,⁴⁾ qui liberiore captivitate habebatur quam frater suus natu minimus *Ioannes*. Proximis tunc ante diebus *Gustavus* rex omnes regni sui ordines convocaverat inaugurandi filii sui *Erici*⁵⁾ causa, qui hoc tempore designatus est rex Suetiae, atque hic *Ericus* tam magno apparatu in Angliam profecturus erat contrahendi causa cum eius regni regina, quod faxint superi ut succedat feliciter et bene.⁶⁾ Interea ego occasionem quarebam commode offerendi libri tui: et hic praedicti *Gnaphei* usus sum propter senectutem auctoritatemque consilio. Qui suavit ut alterum exemplar speciosius compactum novo regi, cuius praemissa epistola mentionem ut plurimum facit, eo quod parente esset doctior, darem, alterum vero ut curarem compingi ea qua id arte diligentiaque hic fieri posset (nondum enim compactum mecum tuli istud, quum propter temporis penuriam Emdae compingi non potuit)

3) Hagensis fuit, gymnasiū Elbingensis deinde Regiomontani rector, ubi propter liberiores suam theologiam instigante *Staphylo* excommunicatus est. Postea a Lasco commendatus Emdenam venit et Nordenam ubi a. 1568 obiit consulis munere functus. (*Stuffken, het leven v. G. G. Amst. 1858.*)

4) Anna comitissa Phrisiae orientalis duos habuit filios, *Edzardum* qui *Gustavi* Wasae filiam *Catharinam* duxit et patri successit, tunc vero in Suetia captivus erat, et *Ioannem* qui cum altera regis filia *Sophia* in stupro deprehensus uxorem duxit.

5) *Ericus* undecim annis natus Idibus Ian. 1544 rex creatus et patris successor designatus est.

6) Haec vana fuisse consilia non est quod moneamus.

offerremque ipsi *Gustavo* regi seniori. Huius sequutus ego consilium regem iuniorem *Ericum* patrocinio cuiusdam Germani nobilis viri *Simonis Walderi* accedendi copia mihi facta est 14. Iulii die, quum praeter hunc *Walderum* nemo tunc ei adesset. Paucis eum fortassis in hanc verborum formam latine sum alloquutus: Serenissime potentissimeque Domine Rex, etsi me vix satis dignum iudicem qui in conspectum tuum in hoc triclinio regio prodeam, homo peregrinus captivorumque comitum famulus: 7) facile namque iudicare potui id mihi indecorum esse, nisi me animi tui candor vere regius, amor deinde benevolentiae erga doctos, praesertim verbi divini ministros recreassent animumque addidissent, tum quoque propter quam compareo causam honestissimam et munus vix auro aestimandum. Proinde spero Celsitudinem tuam aequissimo laturam animo si quid praeter consuetum in aulis regum morem omiserō seu fecero. Ac oro subnixae ut munus eruditissimi et inter huius temporis mortales omnes doctissimi viri *Ioannis Calvini* quod offero placide accipere tua Celsitudo velit et auctori datorique in omni vita favere eumque Celsitudini tuae commendatum semper habere digneris. Hic osculato libro regi *Erico* in manus tradidi. Quo accepto respondet ille: Pergratum est quod offers, domine pastor, etiamsi *Calvinum* non noverim.⁸⁾ Multa tamen de illo mihi retulit fratris mei *Caroli* paedagogus *Ioannes Herbovillanus*, ac gaudeo me nunc deum nactum occasionem virum plenius cognoscendi, et hunc laborem eius suo tempore recompensabo fideliter. Verum tibi gratias ago. Quumque teneretur desiderio legendi libri cum illo de quo dixi *Waldero* ad mensam consedit, epistolam operi praefixam cum delectu* legit. Interea ego triclinium exiens regem et *Walderum* solos reliqui. Haud diu post parato iam altero exemplari aditum ad seniore regem *Gustavum* mihi impetravit generosissimus dominus meus Phrisiae comes *Ezardus*, quem rex etsi fratris nomine captivum teneret ut plurimum tamen quasi filii loco amabat. Hunc obambulantem ad portam regiae domus suae cum praedicto magistratu meo vocatus aggredior. Honoris exhibitione facta in haec fere verba loquor lingua germanica: Illustrissime potentissimeque Rex, princeps ac domine clementissime, ex quo ego ea qua teneor generosis Phrisiae comitibus obedientia observantiaque me huc in amplissimi regni tui partes conferre receperissem, forte Emdam e Sabaudia allatus erat liber magni nominis viri *Ioannis Calvini*, regiae tuae

7) reliqua tu addere velis ipso tacente, vel potius solum sermonis prae nimia modestia amittente.

8) Praeceptor principis, Dvni. Beureus, Calvinismo eius favorem conciliaverat. Idem etiam coniugii anglici promotor prae caeteris fuerat.

Maiestati dedicatus, quem huius viri clientes vel affinitate ei iuncti iudicaverunt me commodissime ad **Maiestatem** tuam transferre posse, quod tum propter **Maiestatem** tuam quam et *Calvini* nomine me facturum libenter accepi, et quamvis hac functione vix ego dignus tamen ab incepto non absterreor ob praeclaram de te famam quamque tuam tam erga exiguae quam amplae fortunae homines mentem: itaque optima spe viri vere docti munus M. T. in manus trado, licet rationis iudicio exiguum et tua persona regia vix dignum: deinde quod non defuturi* qui laborem hunc pretiosissimum forte magis sint elevaturi quam pro sana (sicuti revera est) doctrina recepturi. Ego vero, o potentissime Rex, confido penitus M. T., ubi mentem auctoris tam ex hoc quam aliis suis libris satis abunde in lucem editis cognoverit, undique approbaturam et tanquam sanae doctrinae consentaneam facillime recepturam. Quod T. M. ut faciat diligenter et cum beneplacito oro quaesoque. Quod superest, fortissimum hunc Christi militem M. T. sibi sedulo commendatum habere, nec non eius nomen inter veritatis hostes tueri dignetur.

Hanc autem admonitiunculam, observandissime D. *Calvine*, non sine causa adicere volui. Nomen enim *Calvini* non magno inter episcopos et pastores ibi erat loco, nec hodie est. Rex autem *Gustavus* valde diligenter, licet morti vicinus, accepto hoc libro controversiae causam scrutabatur. Sed reddam Regis ad acceptum munus verba: Etsi, inquit, *Calvinus* nobis tam nomine quam facie minime sit notus, nihilominus meminerimus eum a peregrino quodam legato apud nos diligenter commendatum, nec non audimus quotidie a peregrinis nostris eum quam doctum piisque, tamque fortem in ecclesia Christi ministrum, quo nomine omnipotenti Deo gratias agimus: proinde et dona eius equidem nobis sunt gratissima. Porro miramur non parum quomodo bonus piusque vir iste inciderit in nos extremo fere orbis terrarum angulo habitantes, ut suis scriptis nostrum ornarit nomen et regnum. Sane tanti viri in nos amoris et officii memores erimus et ultro. Agimus deinde et tibi gratias quod librum hunc ad nos transtuleris: aliquando rependemus et gratiam.⁹⁾

Haec, ut iudicare potui, ipse hilari loquebatur et placido quidem vultu. Hinc rex iunior *Ericus*, qui profectioni in Angliam animum adiecerat, iter instituit, adeoque maturat ut indignissime hoc tulerit parens, et (si fas est dicere) praeter parentis voluntatem instituit, quod fieri potest nunquam. Sed omnia ad profectionem quum essent parata, tandem disceditur, nec *Calvini* ulla fit mentio. Quod haud

parum mirabar. Ego vero nihilominus sperabam apud parentem sic fuisse dispositum ut is simul tam suo quam filii nomine officii exhibitum memor esset, aut ex Anglia *Ericus* aliquod *Calvino* mitteret. Sed longe me fefellit opinio. Interea rex senior aegrotare coepit ad hebdomadas ferme sex: tandem ipso Michaeli* die qui est 29. Septembris anni 60 praeterlapsi extremum reddit spiritum. Hic celeribus statim nunciis filio *Erico* ad fines regni Suetiae expectanti secundum ventum in Angliam annunciat mors parentis a fratre *Ioanne* Finlandiae duce.¹⁰⁾ Rebus his cognitis *Ericus* mutata sententia undique in regno subditos in fidem recepit, et tardo progressu Holmiam tandem ad urbem regiam revertitur. Hic mihi permagnam spem reddidit illius regressus: sed frustra. Interim licet parente nondum sepulto rex *Ericus* pila ludit cum magistratu meo comite. Videns me cum reliquis meis sotiis* obambulantem in horto, mittit ad me cubicularium suum Gallum nomine *Claudium*, petitque consilium quomodo aliquid muneris possit transmittere commode ad *Calvinum*: esse namque adhuc memorem officii sibi suoque parenti exhibitum a *Calvino*. Ad quem ego: Regiam **Maiestatem**, si sic vellet, per aliquem sociorum meorum, vel me, vel dominum meum ipsum comitem, posse aliquid mittere Emdam ad *Calvini* familiares, nec non ei sanguine iunctos, qui commodissime inde transvehî curarent hoc quaecunque esset, ad *Calvinum* ipsum. Placuit hoc regi. Interea ego valde sollicitus de sacco quo tantum argenti pondus recorderem ac sine periculo in Germaniam meam auferrem. Sed nescio qua mala fortuna sit factum ut, etiamsi saccum paratum haberem satis magnum, argentum vel aurum tamen non acceperim et magna mea spe frustratus sim. Quumque iam tempus quo mihi abeundum proxime adesset, horum admonui cubicularium illum *Claudium*, qui dixit regi se indicaturum. Quo facto responsum retulit, regiam **Maiestatem** hoc tempore praestare id minime posse, propterea quod inter regem suosque fratres transactum esset nihil, omniaque bona haereditaria, praecipue autem thesauri sigillo paterno essent obserata, ita ut nemo accedere posset, nisi hoc coniunctis animis fratres eorumque tutores facerent simul, quod hoc tempore, parente vix sepulto, fieri posset nequaquam: etsi Sueticae monetae satis multumque aeris prae manibus esset, tamen hoc non valere extra Suetiam. Proinde cogi eum necessario quod aliquin statuerat differre in aliud tempus: interim tamen non eum obitumum *Calvini* aliorumque bene de illo meritorum.

Haec, dignissime in Christo domine ac pater observandissime, ut certi aliquid haberes de tuo

9) Memineris *Gustavum* ardentius *Lutheranismo* adiectum fuisse.

10) Qui postea fratri *Erico* mente capto et destituito successit sub nomine *Ioannis III*.

libro, enarrare volui. Varia quoque nunc dicenda essent de Suecorum religione: quid deinde mihi cum germanico concionatori * ab eorum episcopis (quos papistis peiores iudico) acciderit, causam quoque captivitatis comitum Phrisiae, quomodo deinde facti sunt liberi, dixissem. Existimo autem Ioannem *Herbovillanum*, qui magno loco est apud regem Ericum, literas daturum ad *Calvinum*. Qui fusius reverentiae tuae sine dubio haec indicabit, ne odiosa ob futilitatem fiat mea epistola. Hic quiescere volo ac commendo reverentiam tuam omnipotenti Deo, qui te propter filium suum Iesum Christum Dominum nostrum diu incolumem nobis conservare propitius dignetur. Amen. Datae Barsteden phrisiae orientalis anno etc. 61. 3. Martii.

Ioachimus Moldenhawerus
verbi divini minister in Barsteden
Phrisiae orientalis.

3353.

UTENHOVIUS BULLINGERO ET COLLEGIS.

Haemstedium denunciat ecclesiam Flandricam Londini turbantem. ¹⁾

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 111, olim Serin. B. Epp. Tom. VI. P. 1, fol. 1588. — Simler Vol. 99.)

Gratia et pax a Deo patre, per Dominum nostrum Iesum Christum. Amen. Satan nos hic toto fere anno, clarissimi viri, exagitavit per quendam Hadrianum *Haemstedium*, qui ministerium nostrae hic ecclesiae ante nostrum huc accessum occupaverat, nosque totos ita occupatos tenuit, ut vix otium scalpendis (ut aiunt) auribus fuerit, nedum ut ad amicos multa scribere per otium licuerit: quare vos rogatos velim, ut meum hoc diuturnum silentium aequi bonique consulatis. Is vero eo plus negotii nobis exhibuit, quod plerosque sequaces sibi acquisivit, quorum aures plausibili sua doctrina ferierat, regnum Christi Domini, satis aliqui angustum, ita ampliando, ut omnes pro fratribus membrisque corporis Christi Domini agnosceret, etiamsi circa naturas ipsius turpiter allucinarentur, modo ipsum pro summo ecclesiae Dei sacerdote agnoscerent. Is vero *Hadrianus* habuit hic quendam patronum ²⁾ causae suae apud R. Episcopum *Londinensem*, qui fertur multis calumniis gravare nostras peregrinas

3353. 1) De *Haemstedio* vide N. 3241. 3244. 3322. 3341.

2) Iac. Acontium (v. infra) Iureconsultum Tridentinum, quem magni faciebat regina. Scripsit librum de Stratagematibus

hic ecclesias, quae hic mutuas sibi operas tradiderunt, atque adeo scripsisse Genavam in eam sententiam. Quare coacti fuimus D. *Calvino* scriptum quoddam nunc transmittere, quod episcopus ipse *Londinensis* subsignavit ad nostram hac in parte innocentiam declarandam. Et quia veremur ne idem forte faciat isthic idem ille nomine Iacobus *Acontius*, operae pretium esse duxi et ad vos scriptum illud transmittere, quod adversus calumnias instructi esse possitis. Rogo autem vos, ut vel tribus verbis iudicium vestrum de hac re ad me perscribere dignemini, nihil dubitantes, quae vestrae isthic ecclesiae est autoritas, quin fructum non contemnendum ecclesiae nostrae sitis allaturi. — — — — —
— — — — — Londini 3. Martii 1560 iuxta supputationem ecclesiae Anglicanae.

Vestrae pietati addictissimus
Io. Utenhovius.

3354.

BOISSIÈRE A CALVIN.

Etat florissant des églises de la Saintonge. Recommendation de quelques étudiants envoyés de là à Genève. ¹⁾

(Autographe de la bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 111. Crottet, Egl. de Saintonge p. 57. Bulletin XIV. 320.)

A Monsieur Monsieur Calvin

A Geneve.

Salut en nostre Seigneur.

Monsieur et pere, craignant que par nostre silence nous ne satisfaisions au saint desir qu'avez d'estre adverty de l'avancement du regne de nostre Seigneur, encore que soyez occupé en infinies affaires ie nay osé differer de vous rescrire la presente affin qu'avez certitude de la disposition en laquelle nous sommes en ce pais, qui est que Dieu a tellement augmenté son Eglise que en ceste province nous y sommes auiourdhuy, par la grace de Dieu, plus de trente huict pasteurs ayans tous charge de tant de Bourgs et parroisses que quant

tibus Satanae Bas. 1565. 4, in quo de discordiis theologorum placide iudicans pacem colendam commendavit.

3354. 1) *Hist. eccl.* I. 155: Ceux de Xaintonge ayant requis (1558) d'estre secourus recurent Claude de la Boissiere gentilhomme de Dauphiné, qui fut ordonné pour Xaintes. Il fut aussi député au Colloque de Poissy. Il était encore à Saintes en 1565 (Crottet, *hist. des égl. de Pons* etc. p. 56 suiv.). Il avait étudié à Genève et succéda à De la Place (ib. p. 31).

nous en aurions encores cinquante a peine pourrions nous satisfaire à la moitié des charges qui sy presentent. Au moyen de quoy suivant vostre conseil avons envoyé quelques jeunes gens à Geneve pour se preparer au ministere, et des a present y envoyons les presens porteurs desquels pourrez mieulx entendre les graces et la prosperité que Dieu nous fait veoir en ces lieux. A raison de quoy ne vous retiendray plus longuement pour le present: si ce n'est que ie vous presenteray tant l'humble recommandation de nostre eglise que de tous les pasteurs de ceste province. Comme ien ay prins la charge au Synode provincial tenu en ceste ville le premier de mars Et sur ce ie prieray Dieu quil luy plaise, Monsieur et pere, vous conserver aux siens, à sa gloire eternellement.

De Xaintes ce sixiesme de Mars 1561.

Vostre humble et obeissant filz
C. Boissiere.

3355.

BLAURERUS BULLINGERO.

Laudat Calvini libellum contra Heshusium.

(Ex autographo Arch. Taric. Plut. VI. Vol. 163, olim Scrin. B. Epp. Tom. 28, fol. 497. — Simler Vol. 99.)

D. Bullingero suo.

S. Remitto *Calvini* libellum¹⁾ quo meam tibi fidem liberem, nec fallam tuam expectationem, quanquam non totum perlegere licuit, sed bonam tamen partem, unde reliqua facile qualia sint conicio. Valde mirabor *Heshusii* impudentiam si rursus pugnaturus prodeat: adeo misere confossus et excarnificatus. Utinam vero ad sanam mentem rediens quam primum resipiscat. — — — — —
— — — — — 7. Martii 1561.

T. Ambr. Bl.

3355. 1) *Dilucidam explicationem doctrinae de coena etc. (Opp. T. IX.)*

3356.

CHERPONT CALVINO.

Satis obscure agit de turbis ■ monacho quodam ecclesiae suae paratis, item obscurius etiam de causa nescio qua matrimoniali. 1)

(Ex autographo Cqd. Genev. 196, fol. 109.)

Monsieur Monsieur Despeville.

S. Dicit non potest, domine, quantas turbas, quantas tempestates in hac urbe cucullatus quidam monachus excitavit: ac eo ipso gravius angor quod videam pauperulam ecclesiae plebem huiusmodi monstri fascinis ac thecnis * sic corruptam ac distractam, ut vix ad sanam mentem, nisi Deus pro bonitate sua summam manum admoveat, reduci possit. Sed malo te omnia (ne literis meis offendam) ab eo qui me comitatus est cognoscere. Fideliorem interpretem huiusce status habere non potes: nec vereor ne non pondus addat narrationi patriae pietas. Caeterum negotium eius ita transactum est, ut nihil in eo restare putem, quominus illius opera et fide in omnibus uti possitis. Non omnino falsus fuit rumor sponsonis matrimonialis: sed deprehendi omnia malignitate quadam aut invidia meretricis, maxime ut sibi liberorum cura adimeretur, fictitia fuisse. Quarum rerum testimonia vera ac obsignata cum literis consilii congregationis nostrae exhibere vobis poterit. Amplius super hac re quod scribam non

3356. 1) *Huc pertinere videntur notitiae sequentes: Synode nat. d'Orléans 25. Avril 1562 Faits partic. Art. 8. Aymon p. 25: Sur la remontrance faite par l'église de Poitiers touchant l'appel interjetté par le peuple de Loudun de la sentence du concile provincial de Poitou, tenu à Niort, concernant le fait de Mathurin Sibelleau, le dit appel signifié à l'église de Poitiers de la part du peuple de Loudun, vnes et considérées les sentences tant du concile provincial tenu à Partenay, quo du concile de Niort, le présent concile renvoie la connaissance de cette cause au synode provincial de Touraine prochain pour en juger définitivement etc. Fortassis haec referenda ad cucullatum illum de quo noster in sua epistola. Lièvre p. 93: Un moine défroqué troublait depuis assez longtemps l'église de Loudun, dans laquelle il s'était formé un parti, et aspirait au ministere, quoique, au dire de Calvin (v. Bonnet p. 464), il méritât plus d'être pendu en un gibet que de monter en chaire. Le ministre La Gaucherie, précepteur du jeune Henri de Navarre, était déjà venu pour y rétablir l'harmonie. Le moine s'était retiré, mais avait conservé des partisans qui le rappellerent et manifestèrent l'intention de demander au Synode de l'adjoindre au ministre Cherpont qui exerçait à Loudun (vide ad 15. Maii). Le synode d'Orléans s'occupait en effet de pacifier un différend entre les membres de cette église et un nommé M. Sibelleau. Cette affaire, portée déjà devant deux synodes provinciaux, fut renvoyée à celui de Touraine pour la terminer. Mais les faits ne sont pas assez précisés pour qu'on puisse dire s'il s'agit du même personnage.*

habeo. Interim te rogo, observandissime domine mi, ut me huiusmodi cucullatis procellis obsessum tuis precibus apud D. Deum iuves, ac tuis consiliis fidelissimis atque amantissimis, quum tibi videbitur ad opus officiumque stimules. Vereor admodum ne tanta nobis summa D. Dei nostri benignitate oblata libertas in otium ac effraenatam licentiam convertatur, ut passim hoc iam moliri videntur homines. Valetudinem tuam cures, ac eam ipsam Dominus noster Iesus Christus tamdiu ecclesiae suae conservet integram quamdiu Iesiae prophetae ac servo conservavit. Lauduno tertio nonas Martii 1561.

Tui amatissimus ac observandissimus²⁾
discipulus et servus
Fran. Cher.³⁾

3357.

BEZA STURMIO.

Mittit ei plura Dialogorum suorum exemplaria et simul varia nova de Galliae rebus tradit.

(Ex apographo Sturmii quod Landgravi Hassiae misit, in Archivis Cassellanis adservato. Inscriptio non adest.)

Mitto ad te, ornatissime vir, duo nostrorum Dialogorum¹⁾ exemplaria. Quatuor enim alia quae simul accipies cupio D. Zanchi, D. Hotomani, D. Holbraco et D. Conrado²⁾ distribui. Ea si tibi libebit inspicere, gratum mihi feceris si libere me admonueris quid potissimum in iis reprehendendum putes.

De rebus nostris. Pergimus nostro more, Dei beneficio. Inter Sabaudum et Arctopolitanos, Friburgenses, Vallenses, convenit ut Basileae causam suam agant die Aprilis 12, coram aliorum cantonum legatis, sed ea conditione ut nulli cogantur eorum decreto stare.³⁾ Inter ipsos autem Helvetios nondum prorsus convenit, nec puto fore ut conveniant nisi iniquis conditionibus. Interea Sabaudus Pedemontanas ecclesias inaudita crudelitate vexat. In Gallia video omnia ad civile bellum tendere, nisi Dominus alia ratione compescat adversariorum auda-

ciam. Itaque recte feceris si pergas, ut coepisti, Varranum⁴⁾ nostris principibus conciliare. Gravisimum quidem est eius peccatum, fateor. Sed quum nihil tamen admiserit nisi eo metu qui in virum etiam constantem cadat, aliquid concedendum est iis angustiis in quibus tum versabatur. Denique, si non illius, at certe habenda est tot ecclesiarum ratio quas constat eius autoritate niti. Est igitur libere admonendus et increpandus, sed simul tamen confirmandus potius quam deserendus.

Ecclesiae omnes Pictavii convenient hac hebdomade,⁵⁾ ut de iis deliberent quae Calendis Maii in causa religionis coram regni statibus suo nomine proponant. Coibunt autem ipsi status seorsim per singulas regni provincias die huius mensis xx. Hinc certum est magnos motus orituros. Guisiani sunt extra aulam: idcirco fortassis ut tutius inter se consilium capiant. Neque enim obscurum est eos multa moliri cum principibus sacerdotum, quae utinam Dominus detegat et dissipet.

Varanni frater coram Parisiensi senatu capituli causam dicit,⁶⁾ sed in libera custodia et ea conditione ut post causae cognitionem res omnis ad principes et homotimos⁷⁾ referatur qui sententiam ferant. Itaque bene speramus de iudicii exitu, nisi adversariorum audacia et desperatio prius erumpat et incautos opprimat. Nam vix credas quanta sit eorum socordia, qui millies etiam admoniti tamen expergisci nolunt. Tenentur praeterea captivi nonnulli ob eandem causam, quorum innocentiam utinam Dominus tueatur. Qui religionis causa in vinculis erant dimittuntur quidem, sed addita exceptione ut si volent perseverare in vera religione exsilio mulcentur. Huic exceptioni certum est Varranum non consensisse, qui nunc etiam aperte a Regina dissidet, sed aliud tamen nihil potuit a nostris impetrari. Itaque vides vanam non esse nostram de civilibus dissidiis coniecturam. Utinam Dominus quoquo modo suos recipiat, et tantam hostium rabiem compescat. Bene vale, vir ornatissime et mihi plurimum observande. Genevae 7. Martii.

Tuus Beza.

Mitto etiam ad te ex Calvini nostri voluntate aliquot versiculos, ut noris me omnibus modis desipere.⁸⁾

4) Navarrenum.

5) Synodum nationalem Pictaviensem auspicatae sunt ecclesiae gallicae a. d. VI. Idus Martias.

6) Cf. N. 3348. 3365.

7) les Pairs.

8) Sequitur in hoc apographo carmen illud quod tibi supra exhibuimus sub N. 3294.

2) sic.

3) Legimus: Cherpont, coll. ep. N. 3389, Idib. Maiis 1561 scripta. Bonnet II. 407. 464. Lièvre, Prot. du Poitou I. 93.

3357. 1) N. 3323 not. 14.

2) Huberto.

3) Vide infra Bügeri ■ Blaureri epp. d. d. 8. et 10. Aprilis.

3358.

GUILLETATIUS CALVINO.

Plenis buccis propriam laudem canit. 1)

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 112.)

Clarissimo viro ac fidelissimo Domini Iesu Christi
servo D. Ioanni Calvino.

Gratia et pax a Deo patre et Domino nostro Iesu
Christo cum spiritus sancti communicatione. Amen.

Si quid unquam solidi gaudii et sinceræ lætitiæ animum meum invaserit, vir eximie huiusque sæculi ornamentum, hoc mihi certo nunc accidere apud te fidem facio. Siquidem quum ab eo tempore quo primum æterna Dei providentia Cabilonem appuli et in evangelio Christi promulgando operam dedi nihil prius in votis habuerim quam hac ipsa de re de qua nunc scribo tecum agere, satis causæ suppetit cur magnopere exhilarer, Deumque omnis boni autorem gratiarum actione celebrem, quî post tot devictos labores, tot perpessus molestias et devoratas cruces nunc tantum otii et facultatis mihi indulgeat, unde et meo officio satisfacere tibi que ac tuis collegis candidum et integrum meum animum aperire et omni simul ecclesiæ prodesse possim.

Itaque ut rem ipsam recta aggrediar paucisque omnia perstringam, satis vobis omnibus innotuisse arbitror, quid per me Dominus primum hac in civitate gesserit: deinde quomodo unici filii sui Iesu Christi evangelium me organo non solum civibus Cabilonensibus, sed etiam exteris, ac Burgundiaci ducatus incolis revelare voluerit: denique quantum fructus mea verbi divini sementis in agro Domini omni fide diligentia et sollicitudine sparsa produxerit. Quod coram vobis laconice nunc assero, id largiori verborum amplificatione egere non iudico: ne, si ultra progredier, potius thrasonico more ostenter viderer, quam simpliciter ea quæ Dominus iuxta æternum

suae voluntatis decretum pro suo paterno in me favore gerere voluit narrare iudicaret. Malo enim verecunde et modeste potius ea subticere, quæ paulo post (quia a Domino effluxerunt, qui sua iudicia evanida esse non sinet) suum theatrum et suam scenam habitura non diffido, quam inanes humanæ gloriæ fumos proprio ore evomere. Ac id insolens non facio. Semper enim nativo meo genio malui obscurius etiam cum insigni et ætatis et nominis et rei familiaris iactura delitescere, quam magno meo privato commodo et plausibili humanarum laudum strepitu citius et ambitiosius emicare, triumphumque ante victoriam (ut est in proverbio) stolidè canere. Nec hac in re mea fuit læva mens. Dominus namque, qui simplicitatem animi inuenit solusque cordium scrutator est, semper se mihi sponsorem dedit, opportunum adfore tempus quo citra meam operam sincerum et minime fucatum integritatis specimen in me proderet, et sic vindicem sese meæ causæ præstando, omnia probra virulentias et obtrectiones, quibus nefarie et crudeliter impii et malevoli homines, ut successum evangelii et multorum salutem retardarent, me impetere et obruere conati sunt, certissima iustissimi sui iudicii litura et spongia obduceret. Id nunc quum videam mirabili eius dispensatione accidisse ipsoque eventu comprobari, merito et gaudeo et omnes quotquot candidum animum et ab omni caeca invidia alienum gerunt mecum lætari certissime confido. In quorum albo quum te primum esse sperem, maior quam dici possit inde mihi accedit consolationis occasio: eoque nomine Deo patri ingentes gratias ago quod te hactenus meis votis mihi et toti mundo in maximam ecclesiæ utilitatem superstitem sospitemque servaverit, ut arcanæ meæ electionis ad evangelium Christi promulgandum oculatus testis esse posses. Quum enim adversus omnia molimina Satanae omnesque impiorum et sceleratorum hominum obduracy impetus, quibus Lugduni iniquissime exagitationus fui, suum egregie in me opus promoverit Dominus, ut non tantum in civitate unica, sed in amplo Burgundiae ducatu clarum nomen meum effecerit, est quo bona conscientia fretus nunc me in evangelii Iesu Christi prædicationem ab utero segregatum cum Paulo existimem, et unoquoque temporis momento æternæ meæ vocationis obligationem sentire debeam. Quid enim? Annon Dominus æternum et immutabile suum consilium, ad quod me priusquam sæcula conderentur destinarat, nunc coram omnium oculis potenter exsequutus est? Annon vocationis meæ partes, quas mihi suo inscrutabili iudicio assignarat, mirabili sui spiritus potentia efficaciter illustravit? Quis mihi natura timido et pusillanimi, nulliusque externæ ostentationis vel magnificæ præstantiæ homini, coram tam frequentiorum coetu et magna auditorum caterva

3358. 1) *Hist. eccl.* I. 171: Estant arrivé à Beanne (1559) un nommé François Guilletat, qui avoit apparence de piété, une grande compagnie s'assembla chés un nommé Nic. Fautray où fut faite une exhortation.... Guilletat n'estoit legitement appellé au ministère.... la besogne cessa pour lors, mais tant y a que plusieurs de ce temps là se deporterent d'aller à la messe. — *Ibid.* p. 220. En 1560 fut dressée l'Eglise de Châlons y estant envoyé Ant. Popillon gentilhomme qui s'estoit pièce retiré à Geneve auquel furent adjoins un surnommé du Pré et Philbert Grené. *Quod cum hac epistola non bene convenit, quæ autorem Cabilonensis ecclesiæ conditorem et legitimum ministrum sistit.* — Perry, *hist. de Châlons* (ap. Haag V. 392), autor est Fr. Guilleateau (sic) Genabensem a. 1559 evangelium Cabiloni prædicasse. Addit: la réforme trouva à Châlons un accueil extrêmement favorable, au point qu'en 1561 il fallut appeler deux nouveaux pasteurs, La Motte et Du Prey, qui osèrent prêcher publiquement l'évangile.

gratiam conciliavit? Quis zelum et dicendi vim, varborum et sensuum dispositionem orationisque nervos et energiam subministravit? Quis eo tempore, postquam feliciter a Lugduno abscessi, quo per decem continuos menses omnia fervebant odiis, minis, caedibus et sanguinolentis furiosisque persecutionibus, ad intrepide asserendam veritatem et ad omnis generis subeunda pericula animos suggessit? Quis mihi pro concione docenti et disserenti de singulis reconditisque sacrae scripturae mysteriis coniunctam cum fide dexteritatem in enucleanda riteque et caste secunda veritate contulit? Unde mihi tale tantumque fidei robor accidit ut adversus omnia Satanae tela et machinas clandestinaque coniuratorum hominum praeiudicia tanquam arx insuperabilis invictus perstarem? Quis me novissimis hisce Satanae desperantis ictibus expositum indemnem servavit? Annon in clypeo et invincibili fidei umbone atque in verbi divini gladio omnis mea armorum panoplia constitit? Annon insigni patientia armatus quidquid afflictionum iniuriarum probrorum et obtrectationum adversum me eiaculatum est sustinui et repuli? Annon ex privatis meis periculis et afflictionibus superatis insigne tolerantiae et patientiae exemplar confirmationisque fidei argumentum habent omnes quotquot me norant fideles? Annon (ne quid ornamenta mea in domo deesset) omnes pii et Christi asseclae ex meae uxoris pia et christianae mulieris constantia (quae coram supremæ Burgundiæ ducatus curiae delegato consule acrique verbi Dei oppugnatore veritatem evangelii ex carcere, etiam cum certò vitæ suae periculo, priusquam hæc Alcedonia redirent, intrepide et diserte asseruit) insigne fidei speculum habent, quod et assidue contemplantur et ad imitationem sibi proponant? Certe is omnium supremus et omnipotens, Deus, qui interdum sua consilia supra omnia cunctorum hominum iudicia ad effectum proferre solet, hæc insignia in me trophæa erexit, tum ut me adversus calumniatorum morsus suo patrocinio defenderet, tum ut fidelis ministerii mei munus in omnium piorum oculis illustraret expoliret et probatum redderet.

Hæc enim omnia, quæ de me ipso commemoro, non eo tendunt ut minimam laudis portionem in me transferre et derivare velim. Absit enim a me tale tamque elatum supercilium et honoris divini sacrilegium. Sed ex professo hanc meam integritatem omnibusque conspicuam in illustrando enucleandoque evangelio Christi sinceritatem, infractam in subeundis laboribus et omne genus periculis pro Christo constantiam et promptam in publice docendo privatimque monendo consolando ac omni ex parte aedificando alacritatem prædico, ut ex bonæ conscientiae testimonio et ipsius rei, quæ omnium oculis exposita est, evidentia absolutum totius operis encomium patri luminum tribuatur,

sicque omnibus clarum fiat, nihil quum in me talibus ornamentis dignum (quemadmodum ingenue et fateor et agnosco) comperiri possit, hoc totum divinae esse misericordiae et donationis, quod ad spargendum Christi evangelium illique ecclesiam acquirendam a Deo summo rerum omnium creatore et moderatore vocatus vel suscitatus fuerim.

Quæ quum ita se habeant et citra omnem controversiam perspicua sint, nec desit cum externo oculorum experimento interius conscientiae testimonium, primo adversus omnes tentationum impetus, quibus varie meam fidem enervare et sic inceptum cursum vel abrumpere vel remorari nititur Satan, sancta animi elatione asserere non dubito, eos omnes mire et horribiliter fasciatis esse, occultoque sed tamen iusto Dei iudicio ab impuro spiritu agitari quicumque functioni meae vel detrahunt, vel oblique eam calumniantur, vel palam probris effectis eandem insectari non desinunt. Deinde saepissime Deum ipsum, unicae meae fiduciae et omnis spei asyllum, humiliter adoro, qui technas Satanae et impiorum mendacia ita contrario eventu detexerit, ut deinceps nihil quod sit a pio et vere christiano homine alienum de me suspicari possitis: sed potius ex adverso pro vestro candore me iam pridem omni cum diligentia et fide in flavescente messe Domini vobiscum unanimiter cooperantem amplecti et sollicitè fovere debeatis. Quæ res sicuti mihi incredibilem voluptatem et iam diu exoptatam animi tranquillitatem pariet, ita vicissim vestrum studium in prorogando regno Christi clarius et certius reddet, quando publice notum erit, per vos non stare quominus evangelicum hoc negotium, quod Deo impulsore feliciter sum auspicatus, constanter urgeam et peragam, Spartamque quam nactus sum pro industria exornem. Sicque multum emolumenti ecclesiae Christi accedet quando pro comperto habebunt omnes, mutuum inter nos esse et vigere doctrinae et animorum assensum. Etsi enim quicumque vel me norunt, vel meam fidelitatem et diligentiam in spargenda evangelii veritate audierunt, non solum bene de me et sentiunt et honorifice loquuntur, sed etiam ex animo Deum precantur ut inceptum in me opus perficiat, nonnumquam tamen exoriuntur quidam erronei vel clancularii susurrones qui, quum sinceritatem mordere non possint, ut ministerii mei autoritatem elevent et labefactent, subinde ingerere solent, me non legitime vocatum et concordiae vinculo male cum vobis coniunctum esse. Quia in re quum impudentissime mentiri eos constet, volui hoc scripto vobis testatum facere, mihi aedificationem ecclesiae tam cordi esse ut quidquid remorae ex hac occasione emergere possit et tam privatae quam publicae utilitati obstaculo esse, studiose mea opera et quibusvis modis tolleretur. Quod ut faciam sancte Deum

testor: quem in certissimum testem evoco, me quem-
admodum nulla doctrinae repugnantia, sic nec ulla
unquam animorum divulsio ■ vobis unquam * dis-
secuit.

Quapropter te unice oratum velim, vir claris-
sime, quem et sincere amo et revereor, ut quidquid
hac in re offendiculi occurrere potest ex animo ei-
cias, nec leviter te commoveri sinas, ut male vel
sinistre quidquam de me suspiceris: sed potius,
quantum in te erit, hoc age ut infirmae conscien-
tiae in posterum stabiliantur, intelligantque vos a
me nulla in re dissidere, utpote qui unum et idem
Domini opus simul et sancta animorum conspira-
tione agamus. Tali enim astu et artificio nihil
aliud molitur Satan quam cursum evangelii impe-
dire, in quo me omnibus viribus incumbentem et
in hac arena egregie collectantem aequanimiter et
placide ferre non potest. Hoc sublato offendiculo
nihil deinceps me in cursu remorabitur, nec oleum
et opera quae prius consumpsi mihi peribunt. Quod
ad me attinet, omnibus modis ostendam quantum
deferam primariae vestrae ecclesiae et sanctae ci-
vitati Genevae, cui me totum debeo: atque in hoc
unice incumbam ut re ipsa intelligatis me arctis-
simo et doctrinae et animi vinculo cum vobis in-
dissolubiliter colligatum esse. Vestrarum interca
partium erit, quum ad promovendum evangelii ne-
gotium omnem meam industriam collorem, dexteras
societatis conferre, ne quid in posterum vel Dei
gloriae, vel ecclesiae aedificationi, vel sanae doctri-
nae auctoritati obstet. Dominus doctrinam evangelii,
quam fideliter sparsi, magna spiritus sui potentia
efficacem reddidit, et nunc amplificandi regni Christi
amplior quam antea occasio se offert, tantum ne ab
incepto cursu desistamus. Deum optimum enixe
rogo, vix eximie, ut te nobis diutissime conservet
in maximam ecclesiae et totius mundi utilitatem,
caeterosque tuos collegas: ac vobis omnibus omnem
felicitatem largiatur. Amen. Ex Cabilone die
12. Martii anno Domini 1561.

Tuus qui per omnia tibi in Christo
est coniunctissimus
Franciscus Guilletatus.

3359.

CRUCIGER RADZIVILIO.

*Refert quid synodus egerit in causa Blandratae.
Qui et se ipsum purgavit a crimine haereseos Serve-
Calvini opera. Vol. XVIII.*

*tanae, et omnino commendandus videtur hunc in finem
ut Radzivilius Calvinus auctor sit ut cum eodem in
gratiam redeat.*

(Exstat ■ Bullingero descripta in Arch. Turic. Plut. VI. Vol.
168, olim Epp. Tom. 25, fol. 121. — Simler. Vol. 101.)

Felix Cruciger nascentis ecclesiae Christi in mi-
nori Polonia superintendens, omnium fratrum in fide
Iesu Christi coniunctorum nomine congregatorum
in synodo Pinzoviensi ad illustrissimum Principem
et Dominum D. Nicolaum Radziwil Ducem in Olika,
Niezwiesz, Palatinum Vilnensem etc.

Opera epretium est paucis aperire quidnam syn-
odus haec nostra¹⁾ Celsitudinis Tuae consilium se-
quuta in D. Blandratae causa statuerit. Primum
delecti sunt pietate et eruditione viri perornati ali-
quot qui de re tota cognoscerent et ad ecclesiam re-
ferrent universam. Omnia summa fide et diligen-
tia gesta, ut in tam seria re fieri decet. Ubi illud
admirandum videri potest, D. Blandratam nihil un-
quam pertinaciter aut mordicus retinuisse, sed,
quemadmodum ex eius sermone accepimus, veluti
dubia in medium protulisse, ut si fieri posset ani-
mum ab huiusmodi scrupulis liberaret. A *Serveti*
vero deliriis tam longe abest ut summo cum gaudio
non modo nominatim *Serveti* commenta scripturae
testimoniis subverterit, sed et talem fidei confessio-
nem ediderit qualem probabunt omnes quibus purum
et simplex Dei verbum satisfacit. Quod quidem
humanum est id in hoc homine examinando prae-
stitimus. Hoc enim vere profiteri possumus, nos
sine ulla *προσωποληψία* aut conniventia singula per-
tentasse, quae ad hominis animum cognoscendum
pertinere nobis visa sunt.

Haec sunt, Illustrissime princeps de quibus
celsitudinem tuam certiore facere voluimus. Sed
et illud insuper addemus, quod est totius rei caput,
ut mature torrens iste cohibeatur. In quo quidem
operam nostram parum necessariam cernimus, quum
celsitudo tua abunde queat rem totam sua autori-
tate transigere, eoque magis quod ipse D. Calvinus
celsitudinem tuam sigillatim monuerit. Nemo igitur
D. Calvinum utilius ad pacis et concordiae consilia
revocare poterit, quam celsitudo tua cui ille pluri-
mum tribuit. Quum itaque D. Blandratam habea-
mus orthodoxae ecclesiae filium, idque non minus
fide quum fructibus, quid superest nisi ut violata
inter eos caritas sarciatur.

3359. 1) *Pinzoviana a. d. III. Cal. Febr. 1561 celebrata*
(*Storini Epit. in Sandii bibl. p. 185. Lubien. p. 148*). Rad-
zivilius adeo a Blandrata circumventus fuit ut accepto Cal-
vini monito, ut sibi ab eo caveret, ipsum Pinzoviam miserit
ut ibi de falsa hac accusatione quereretur. Synodus eum or-
thodoxum declaravit. Cf. Crucigeri ep. infra ad 3. Sept.

Nec vero, si D. *Blandrata* olim aliquid minus plausibile disputandi et veritatis eliciendae gratia in medium protulit, D. *Calvinum* adeo implacabilem esse oportet, quin fratrum imbecillitatem pro ea qua pollet animi magnitudine toleret: praesertim quum nulla in D. *Blandrata* sit contumacia ac ne minima quidem impietatis significatio. Quare his cognitis celsitudo tua facile indicabit quo tandem pacto D. *Calvinus* hortandus esse videbitur. Quod ut celsitudo tua faciat nos ex animo omnes supplicamus. Datae Pinzoviae 13. Martii anno Domini 1561.

3360.

CALVINUS LENINGIO.

*Quatenus Genevensibus a duce Sabaudiae insidiae metuendae sint declarat, et quo pacto is hucusque spe sua Helvetiorum ope urbem invadendi exciderit.*¹⁾

(Ex apographo Cod. Genev. 107a, fol. 235, add. inscriptione et subscriptione autographa; coll. c. Cod. 107b, fol. 79; Epp. Bern. VI. 893, et Simleri Vol. 99. — Versio anglica IV. 173.)

Eximio viro et fideli Christi servo D. Ioanni Leningo fratri et synmystae carissimo.

Quando de urbis huius statu laborare te ac de periculis esse sollicitum literae tuae testantur, frater ex animo colende, pro hoc pio et fraterno studio non vulgarem habeo gratiam. Quod denuncias satis superque antehac compertum fuit. Neque enim obscurum erat quo tenderet clandestinum foedus, quod magna pecunia *Sabaudus* redemit: tentaverat quidem saepius an cum tota gente Helvetica sociari posset. Quia id non impetravit sese contulit ad Quinquepagicos. Tandem Solodurenses et Friburgenses attraxit: non quod speraret palam et ex professo arma contra hanc urbem sumpturos, sed quum ex composito distracti essent Helvetii intestinis dissidiis, repente nos adoriri statuerat, utpote quos haberet tanquam expositos. Nam in eo reposuerat victoriae fiduciam quod a Bernatibus foederatis nihil auxilii venturum erat. Atqui sedatis inter Helvetios discordiis deceptus est. Adde quod alio Deus ipsum trahit. Qui enim Alpes incolunt eius subditi,²⁾ quum nuper ab ipso expilati ob evangelii confessionem et crudeliter vexati non tamen desisterent a sincera fide, iterum quasdam mi-

litum turmas immisit, a quibus miseri illi ad desperationem adacti se defendere et tyrannicam violentiam arcere coeperunt. Erant enim fortunis omnibus spoliati, domus exustae, ipsi eum liberis et uxoribus in sylvarum latebras confugerant. Collectis autem animis secundo iam et tertio conflictu feliciter pugnarunt, ut deletae fuerint *Sabaudi* copiae. Iam altera ex parte magis urgetur. Adventat enim classis turcica quae arceri non potest in portu Nicaeensi qui est sub eius ditione et in quo prope modum aestate proxima captus fuit. Certe eius comites partim occisi sunt, partim capti, partim abducti. Ipse cum paucis trepide cum magno dedecore aufugit. Adde quod egentissimus est et sic obrutus aere alieno, ut creditores nullos reperiat. Ita Deus impiorum consilia quasi nebulas discutit. Tantum ab insidiis cavemus quando a vi aperta nihil videtur hoc tempore metuendum, et speramus Deum urbis innoxiae, quam hactenus protexit, perpetuum fore custodem. Vale, integerrime frater. *Viretus* te plurimum salutat. Ego patrem D. N. Iesu Christi ex animo precabor ut te spiritu suo gubernet ac virtute sustineat usque in finem. Genevae 14. Martii 1561.

Ioannes Calvinus tuus.

3361.

SPINA CALVINO.

Defendit se a suspitione deserti evangelii.

(Ex autographo Cod. Genev. 110, fol. 31.)

Clarissimo viro D. Carolo Passelio.

Quamvis sero redditae sint mihi tuae literae, nihil tamen mihi gratius accidere potuit quam quod illis te adhuc mei memoriam cum benevolentia retinere cognovi. Nam verebar ne criminationibus nonnullorum aut mea etiam culpa alienatus esset tuus a me animus. Quod rebus meis adfectis non parvum momentum ad maximam animi perturbationem adferre poterat, nisi Dominus singulari sua bonitate et virtute me aliquoties consilio et consolatione destitutum sublevasset. Quid enim mihi aequale dolendum ut omnem me existimationem apud eum virum amisisse cui pietate iudicio sapientia eruditione usu et industria orbis vix alium parem habet, aut quisquam est qui non me miserum arbitretur post naufragium et iacturam amicitiae tuae, quam omnes boni expetunt et in rebus sibi carissimis praecipuam esse ducunt? Equidem fateor nihil ini-

3360. 1) Respondet ad N. 3344.

2) Valdenses, cf. N. 3348.

tio, nihil item postea in me unquam fuisse quod illam parere aut partam tueri posset: imo vero peccasse multa et peccare quotidie quae tantam felicitatem merito a me depellant. Sed hoc tamen vere tibi confirmare possum, multa de me a multis iactari cogitata potius quam comperta. Cuiusmodi est quod nuper tibi nunciatum esse scribis: me nunc totum otio et securitati deditum non solum docendi in ecclesia munus sed coetum etiam piorum declinare, quasi turpissimam et sceleratam aliquam discessionem a religione meditari atque adeo iam moliri incipiam. Nam ut breviter tibi de utroque respondeam, nulla mihi occasio fuit provinciam recusandi, de qua mecum nullum unquam verbum factum est. Fuisset autem, et quidem summa, si oblata esset: nam non de doctrina tantum agitur (ad quam tamen hauriendam quam fundendam aliis me aptiorem esse sentio) sed de universa pastoris administratione, quae longe aliam animi magnitudinem, aliam peritiam, verum et, ut uno verbo absolvam, aliam omnino facultatem desiderat quam praestare possim. Quod autem maximo meo dolore et, ut credo, non minore detrimento communes piorum coetus non frequentem, multiplices sunt causae. In primis raro ad urbem accedo nec anno vertente amplius quam tres quatuorve menses in ea commorari soleo. Ubi post navatam operam iis quibus fidem meam obstrinxi, studia domestica recolo in iisque abditus quod reliquum est diei consumo. Non est autem haec idonea nec etiam praecipua causa quae me a coetibus abducit: sed quod cogitem non diu illos occultos haberi posse si illis interessem. Eam enim esse festinationem multorum ut, si me semel illic conspexerint, nomen meum sint confestim vulgaturi. Qua occasione hostes religionis nullam meliorem desiderant, neque ut puto promptiorem ad ciendas turbas et saevitiam exercendam, ac denique dissipandos sanctissimos illos coetus, quos multum, ut mihi videtur, refert durare, interea dum pietas in animis fidelium coalescere et corroborari doctrina possit. Caeterum ne sit mihi fraudi tantquam terra conditum servavisse id quidquid est talenti quod Dominus apud me deposuit ut foenus inde genitum ad gloriam eius conferatur. Nos in ea familia in quam sum receptus conventum liberorum, famulorum et praeterea vicinorum, si qui sint qui haec desiderant, frequenter habemus, in quo post preces recitatas ex catechismo aliquid ex scriptura sumimus cuius coeptam semel interpretationem more in ecclesia usitato non ante intermittimus quam ad finem perducta fuerit.

En habes breviter explicatam vitae meae rationem. Nec quidquam ad haec addendum esse existimamus, nisi quidam nuper mihi obviis narrasset, gravem mihi invidiam in ecclesiis ex eo conflatum esse quod nonnulli tecum (ut fit) de religione

dissidentes me ancipitis suae et bipartitae fidei auctorem atque patronum superioribus diebus adduxerint. Quibus ne ullam fidem habeas obtestor te per misericordiam Dei. Nam singulari eius beneficio hoc mihi donatum ut nihil eorum sit mihi dubium aut aliis dissimulare velim quae purae Christi ecclesiae receperunt. Quod quaeso esto tibi fidei et conscientiae meae scriptum testimonium, quo illorum ora, si fieri potest, comprimantur qui me tanta infamia aspergunt. Equidem hoc tibi coram Deo testificari possum, me illam tantum doctrinam sequi, ac iis cum quibus versor tradere, quam ex verbo Dei et fideli eius interpretatione sum multo iam usu et assidua lectione utenque consequutus. Ac futurum confido ut me nunquam Dominus ulla tentatione ab hac sententia dimoveri aut discedere patiatur. Fateor ex mea cunctatione et obscura ac umbratili vita aliquam his maledictis speciem dari posse, et multo adhuc maiorem *ἐκ τῆς δειλίας* a qua me ipsum liberare nequeo. Spes tamen nondum me destituit fore aliquando ut post longas et acres cogitationum conflictationes Dominus mei misertus laetum et optatum tandem huius certaminis exitum mihi praebeat. Quod ut fiat indesinenter illum orabo. Et simul ut te ab illo morbo, quo quum ad me scriberes vehementer laborabas, percuratum ecclesiae suae diu incolumem servet. Nam ut taceam doctrinam et alia animi ornamenta, quibus longe omnibus antecellis et vix illa carere potest, tua certe autoritate (meo iudicio) iis temporibus non potest. Cura itaque ut valeas. Lutetiae idibus Martii. ¹⁾

Tui studiosissimus
Iohannes Acanthius.

3362.

WIESAMERUS BULLINGERO.

Queritur de Westphalo et Illyrico. Cupit habere indicem ad Calvini Institutionem quo ea facilius studiis inserviat.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 111, fol. 1611.)

3361. 1) Quo tempore colloquium Possiacense celebrabatur Acanthius palam evangelium professus est (cf. Bezae Ep. ad Calvinum d. d. 12. Sept. 1561 et Haag VII. 37; denique Calvinus ipsius ad Acanthium d. d. 24. Sept.) Haec nostra igitur antea scripta fuit, et quidem, ut videtur, respondet ad aliquam Calvinus in qua hic ultimum de eius tergiversatione amice reprehenderat.

Reverendo in Christo patri ac domino, D. Henricho Bullingero ecclesiae Tigurinae superintendenti dignissimo doctissimo pientissimoque suo tanquam parenti in Domino carissimo.

— Ego interim multa sum passus damna atrocissimasque iniurias a *Westphalo* morosissimo atque effraenis licentiae monstro magis quam homine. Qui tamen a *Baeza* commodum dedolatus, aliquantoque cicurior factus, quibusdam, (qui ab *Hamburga* mihi scribunt) nunc videtur non tam quiescere quam monstri aliquid novi parturire cum suo patrono *Illyrico*. Quorum novos ad te mitto articulos fidei, quos ignoraverunt piscatores Apostoli, totaque antiquior ecclesia Christi.

Rogo autem ut apud doctissimum pientissimumque virum D. Ioh. *Calvinum*, tibi amicissimum, ac nostri saeculi decus efficias, ut per studiosum aliquem procuraret super Institutione sua christiana Tabulas concinnari,¹⁾ perinde atque fecit Io. *Nisaeus* Augustanus in locos communes theologicos pia memoriae D. *Philippi Melanthonis*:²⁾ ut que eapapyri forma excedantur, ut cum Institutione praedicta in uno volumine compaginari possint, magis etiam tum fortasse vendibili. Vale. Ex Erfurdia — — —

Iterum vale in Domino 18. Martii Ann. etc. 61.

R. H. tuae
deditissimus
Bapt. Iohannes Wiesamerus.

3363.

BERET A CALVIN.

Il demande un second pasteur pour sa double paroisse dans le Vivarais.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 109, fol. 171.)

A Monsieur Monsieur Calvin.

A Geneve.

Ihesus Christ mort pour nous vous soit en salut et vie. Amen.

Monsieur, puy que a pleu a nostre Dieu mavoir envoye en ce pays de Vivaroys, lieux de Vailhs

3362. 1) *Colladoni Index* ad ed. 1559, vel ei incognitus erat vel non satisfecit. *Marlorati Index* demum a. 1562 prodit.

2) *Bas. Oporin*. 1560. *Strobel, Lit. Gesch. v. M. Loci* p. 251.

et Meyras, et avoir de sa grace benyt nostre labeur duquel luy a pleu soy servyr pour faire son euvre en telle sorte quil a augmente et augmente tous les jours les siens en grand nombre et daultant que lesdits lieux sont loings lung de laultre de troys grandz lieues de france et que ne puy soffire au labeur et peine quest requiz a ung si grand affaire et principalement pour satisfaire a la correption ecclesiastique, laquelle comme trop myeulx scaves est le nerfz pour entretenyr tout le corps et que fust besoing que le ministre feust, toujours present, Les freres de Meyras, voyant la necessité et que ne puy satisfaire a tous deux, ont envoye le porteur de la presente et vous requierent treshumblement au nom du Seigneur, a vous Monsieur et a tous Messieurs noz freres, leur envoyer ung homme de bonne doctrine et vie, pour leur prescher la parole du Seigneur, et aussi faiz je: car le lieu de Meyras est ung lieu de passage, clef de Vivaroys, environne de plusieurs villes et villaiges. Sil y a ung homme de bien pour avancer par son ministere lediffice du Seigneur, je vous prie donc nous en envoyer ung tel que cognoistres et nous obliges a vous faire service et prier nostre Dieu pour vous. Quest fin, layant prie, Monsieur, vous multiplier en ses saintes graces, me recommandant treshumblement a la vostre et de vous prieres et de tous Messieurs mes freres. De Vailhs ce xx^e mars lan mil cinq cens soixante ung. De la part de celui qui est

Vostre humble frere et serviteur
J. A. Beret.

3364.

SCHENCKIUS CALVINO.

Mittit ei quendam Brentii libellum de coena, de qua ipsi quoque cum ministris Augustanis controversia orta est, petitque ut de ea re ille publice scribat.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 117.)

D. Ioanni Calvino praeceptori suo in primis colendo.

Matthias Schenckus¹⁾ D. Ioanni Calvino praeceptori suo S. D.

Quam mihi gratus fuerit libellus²⁾ superioribus

3364. 1) *Vide N.* 3171. 3184.

2) *contra Heshusium.*

diebus a te missus, quum me tacente satis scias, nihil attinet hic commemorare. Certe ex eo quanti me facias intellexi: quod quanquam non nescivi antea, tamen non potuit non esse iucunda illa amoris tui erga me non obscura significatio. Quod vero literarum nihil cum eo misisti, etsi nihil illis accidere mihi queat optatius, tamen quum non nesciam quantus sis occupatus negotiis, tantum abest moleste ut feram ut ne mirum quidem videatur. Mihi scribendi nunc ad te is de quo antea tecum egi, Simpertus *Hoserus*, vir inprimis pius tuique amantissimus, auctor fuit suppeditato hoc *Brentii* libello³⁾ quem tibi mitterem: quem ut ne legere gravare te etiam atque etiam magnopere rogo. Dubium mihi non est conficiendi eius occasionem illi a nostris, Augustanis dico doctoribus, praebitam, illorumque potissimum instinctu hunc laborem suscepisse. Nam quum urgeri se vehementius meo contra ubiuitatem [*scripto*]⁴⁾ viderent, undique parare sibi subsidia et conquirere statim coepere. Mei me scripti⁵⁾ nequaquam pudet quanquam scholastici et in pulveribus scholae scripti. Quid de *Brentii* scripto sentiendum sit tu videris. Mihi sane ad *Schuenckfeldii* dogma de deificata humana in Christo natura proxime accedere videtur: et quo ego uno solo prope nitor, redemptionis resurrectionisque nostrae fundamentum in assumpta eadem nobiscum carne (nostra natura) situm convellere atque labefactare. Nam de reali idiomatum communicatione quid dicamus? Quam recte *Philippus* alicubi naturarum confusionem esse scribit, ex petulantia ingeniorum natam. Sed ita fit, posteaquam famae maiorem quam veritatis rationem habendam nobis persuasimus. *Staphyli* rabie mihi notam esse arbitror.⁶⁾ Is nuper etiam edidit nescio quid, ubi te praeter alios petit atque proscindit, quemadmodum mihi *Gereon* medicus noster narravit (neque enim ego librum vidi). Is quum hoc ipsum, tum salutem suis verbis multam adscribere iussit. Librum *D. Bullingeri* iam misit ad te ubi perlegerit perferendum. Velim otium tibi esse idem hoc quod *Brentius* argumentum tractandi ut haberem quod nostris opponerem *πρὸ τῆς ὑλῆς ἐκχώ- μων ἄδουσι*. Tanti enim *Brentium* faciunt ut mutire contra audere neminem putent. Certe in eo cardo rei totius sacramentariae verti videtur: utrum caro Christi cum natura humana sit ubique (quod illi velle videntur) diffusa. Sed haec tu videris. D.

3) *Novissimus erat*: De personali unione duarum naturarum in Christo et ascensu Christi in coelum ac sessione eius ad dextram patris 1561 Tub. 4. (*Hartm. et Iaeger* II. 380 ss.)

4) *Charta lacera*.

5) *De Schenckii scripto contra ubiuitatem nihil nobis innotuit*. Fortasse sine auctoris nomine editum fuit.

6) *Cf. N. 3301*.

Hoserus salutem ascribere iubet, tu *D. Bezae* meis verbis dices. Bene vale, et si vacat rescribe. Augustae 11. Calend. April. anno 1561.

3365.

BEZA WOLPHIO.

Praemissis nonnullis de Calvinii valetudine et Valdensium victoriis maxime in eo versatur ut res Gallicas sic repraesentet ut optima quaeque de iis sperari posse dicat.

(Excerptum ex autogr. Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 116, fol. 3476. Simler. Vol. 100. — Integram edidit Baum. App. II. 30.)

De rebus nostris. Iam igitur tertius mensis ex quo perpetua in pulmones defluxione laboro, qui morbus iam ita est mihi factus familiaris ut paene ignorem quae sit melior valetudo. *D. Calvinus* noster pergit suo more per quotidianas mortes ita vivere ut nihil sit eo valentius.¹⁾ Caetera recte habent, *Sabaudus* tres insignes clades accepit a Pedemontanis nostris Valdensibus quos ad ultima consilia descendere coegit extrema sua crudelitate.²⁾ Nunc reparat exercitum. Fertur tamen Nicaeam revocari communi totius Italiae terrore ad Turci ad adventantis exercitus rumorem. Sic fiet fortassis ut Davidem liberent Palaestini. Sed etiamsi re ipsa nos aggrediatur speramus eum nobis non defuturum qui superbis resistit. In Gallia videntur omnia ad civiles discordias tendere, nisi Dominus adversariorum audaciam incredibilem fregerit. Etsi enim *Navarrenus* more maiorum administrat summam rerum, tamen nimium multa concedit Reginae quae *Guisianis* avelli non potest. Dimissi sunt tamen passim captivi ex Regis mandato.³⁾ Absolutus etiam est Princeps *Condeti*,⁴⁾ *Navarreni* frater, et in intimum concilium receptus, quae res magnam nobis spem facit fore ut brevi floreat ecclesiae, frustra ringente Satana et omnibus ipsius asseclis. Deprehensus est Aureliae nebulo quidam, a Sorbonistis missus ad sollicitandum Hispanorum regem adversus haereticos quos vocant. Repertae etiam literae quibus nihil non illi pollicebantur si causam ipsorum armis defendendam susciperet. Hinc certum est magnos ali-

3365. 1) *N. 3326*.

2) *N. 3348*.

3) *N. 3338. 3346*

4) *N. 3348*.

quos motus exoriturus, quoniam fieri non potest quin multi reperiantur huius coniurationis socii.⁵⁾ Gallicae ecclesiae Pictaviis synodum coegerunt cuius eventum exspectamus.⁶⁾ In Aquitania multae iam civitates aperte evangelium profitentur, magistratu non modo non repugnante, sed etiam palam favente, adeo ut nostras partes ne numero quidem hostibus inferiores plerisque locis arbitrentur. Ex proceribus *Amiraldus* palam noster est. Alii aliquot missae valedixerunt, sed aliud est Christianum esse quam Papistam non esse. *Lotharingus* Cardinalis apud suos Rhemos fertur quadragesimam concionari.⁷⁾ Vociferantur undique monachi et nullum non lapidem movent, Lutetiae praesertim, ut plebem ad seditiones excitent. Calendis Maii indicti sunt Regni status a quibus videtur nunc pendere omnium istorum tumultuum eventus.⁸⁾ Utinam adsit suis Dominus et adversarios ad extrema sese comparantes compescat. Utcunque res cadat incredibilis est ecclesiarum progressus et tanta ubique fidelium alacritas ut nihil iam videatur posse impedire regni Dei manifestam promulgationem, si peccata nostra excipias. Haec habui, mi frater, quae nunc ad te scriberem. Bene vale cum caeteris fratribus ac collegis plurimum in Domino observandis. Dominus Iesus tibi et laboribus tuis magis ac magis benedicat. Genevæ 25. Martii.

Tuus Beza.

3366.

CALVINUS GALLASIO.

*Commendatio filii Textoris ad Gallasium.*¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 107a, fol. 233. Exstat descripta in Cod. 107b, fol. 87, in Epp. Bernens. VI. 920 et ap. Simlerum V. 100.)

Exposuit mihi vidua *Textoris* nostri²⁾ sibi esse in animo filium *Davidem* in Angliam mittere, quia

5) *Fuit is quidam Artus Desiré prêtre rimailleur. Totam historiam refert Hist. eccl. I. 730. A. 1560 ediderat versionem Psalmorum s. h. titulo: Contrepoison des 52 chansons de Cl. Marot faussement intitulées par luy Ps. de David. Par. 8o. Vide: Oeuvres de Cl. Marot, La Haye. 1731. 8. I. 120.*

6) *Congregata fuit a. d. VI. Id. Mart. praeside Le Bailleur. (Aymon I. 13.)*

7) *N. 3348.*

8) *N. 3346.*

3366. ¹⁾ *Sunt ipsius Calvinii verba tergo epistolae inscripta.*

2) *Mortis eius mentionem esse factam antea non meminimus. Sed facile conieceris eum post Gallasii protectionem*

nulla hic reperiebatur conditio. Sperat autem istic commodam aliquam, tua praesertim opera, posse inveniri, idque patri adhuc vivo te fuisse pollicitum. Ego, quanquam maluissem ex te prius scistitari eequid spei esset, non tamen refragari ausus sum. Scis quanta mihi fuerit cum patre amicitia et consuetudo. Nunc mortui memoria apud me urgere debet ut liberis consultum optem. Atque huius peculiaris mihi habenda est ratio, cuius in baptismo fui fideiussor, ut secundas a patre obtineam. Utinam bonus vir nostris consiliis obtemperasset. Hodie enim suppeteret filiis mediocre patrimonium quod ad eos alendos sufficeret. Sed quia immodico illo studio cui se addixerat raptus familiam neglexit, crudele esset non prosequi misericordia qui pio et integerrimo patre nati nullo eius peccato sunt egeni. Neque vero haec ad te scribo quasi rogandus sis, quem scio ad omnia humanitatis officia praestanda non minus fore propensum, sed ut hanc meam commendationem ad omnes perferas quorum imploranda erit fides in puero iuvando. Sint igitur hae literae testes, mihi perinde gratum fore quidquid in eum conferret beneficii ac si filio meo praestitum foret. Tu quoque partibus tuis minime dearis. Conditio autem haec maxime a nobis expetitur ut in docendo aliquo nobili puero locum hypodidascali nactus ipse quoque in liberalibus studiis proficiat.³⁾

3367.

LES ANCIENS DE BAGNOLS AUX MINISTRES DE GENEVE.

*Ils demandent qu'on leur renvoie le ministre qu'ils avaient eu naguère et qui a dû les quitter momentanément pour pourvoir à sa sûreté.*¹⁾

in Angliam fato functum esse, quum vidua dicat discedentem patri adhuc superstiti promississe se filio prospecturum. Abiit vero Gallasius Maio 1560. Qui de Textore scripserunt omnes de anno mortis tacent: (La Croix du Maine, bibl. de France; Verdier, bibl. française; Kestner, med. Gelehrten-Lexicon. Ioecher etc.)

3) *Epistolam ad m. Martium 1561 referimus, coniectura facta ex Gallasii responso infra N. 3373.*

3367. ¹⁾ *Hist. eccl. I. 341: Ceux de Melet avec ceux de S. Jean se resolurent de visiter et redresser les pauvres eglises circonvoisines et mesmes les plus estrangers [des Cevennes] pour lequel effect fut député Robert Maillart, ministre de Melet, pour visiter les eglises d'Alex [Alais], Uzès, Bagnols et Pont S. Esprit et autres de ce quartier là (1560). Ce sont des endroits du département du Gard.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol 118.)

A Monsieur Monsieur Charles despeville.

Treshonores peres comme pleu* a nostre bon Dieu inflammer en noz cueurs ce desir d'estre enseignés et suyvant sa saincte parolle certiffies aussi de l'affection qu'aves a l'avancement des esglises de Dieu, Envyrion le moys de septembre dernier prinsmes hardiesse par aucuns nos freres vous supplier nous prouvoir de personnaige a ce jdoyne, A quoy vous entendites de voz bones graces et volante, nous auries mande Monsr. de Semides²⁾ dont nous eusmes matiere ample de louer Dieu nous ayant done ung tel homme qu'avions desiré, Et nous avoir presche quelques jours a nostre contantement, Voulans éviter le denger de sa personne que tenions aussi chere que les nostres propres, se retira a S^t. Iehan, dou retourna en ceste ville de baignolz, des-puy a par son advis et affin de veoir sa femme sen retourna a Lyon, soubz promesse de revenir a nostre premiere requisition. Or les occasions de son despart cessées Bientost apres luy aurions escrit et prie de retourner suyvant les susdites election et promesse, qui nous auroit faict responce quil avoit bon desir satisfaire a nostre volanté alleguant toutesfois empeschement tel que nous samble nestre pertinent. Scavoir est que Messrs de lesglise de Lyon ny veulent consentir. A cause de quoy avons delegue Mr. Vincens Moymier diaire en nostre esglise avec luy aucuns de noz freres pour se retirer devers vous avec les presentes par lesquelles nous supplions bien humblement nous faire ce bien ratiffier lelection dudit Mr. de Semides pour revenir avec lesdits delegues Lesquelz vous declaireront mieux au long le discours des affaires et de nostre intention. A tant prions le Seigneur, Monseigneur et Pere vous vouloir augmenter journallement ses graces Nous recommandans bien humblement aux vostres et a voz prieres. A Baignolz ce cinquiesme Avril 1561.

Vos treshumbles et obeyssants serviteurs
au nom de toutz

J. Veyras, Sibert, Dubuysson, Coste, Vincens,
Du boys, Courtaud, Roman, Gineste, Pharanel
Anciens.

2) Voyez N. 3369.

3368.

DANIEL CALVINO.

Studia theologica persequi cupiens sed a patre ab iis revocatus et libris destitutus rogat ut Calvinus et illum demulceat et ipsi suam Institutionem mittat.

(Ex autographo Cod. Genev. 196. fol. 121.)

A Monsieur Monsr. Despeville.

Ioanni Calvino viro sibi observandissimo Franciscus Daniel pacem et gratiam a Deo opt. max. deprecatur.

Saepius instigatus a patre¹⁾ sum ut ad te scriberem, vir humanissime, quum propter singularem illius erga te benevolentiam, tum propter eximiam tuam erga me humanitatem: quod equidem fecissem plus satis officiose, cui argumentum abunde suppetit, nisi perspecta mihi forent studia et negotia quibus assidue distineris. Atque hoc ab illo munus impositum mihi hactenus aggredi non lubuit, dum vera sese necessitas obtulit. Breviter igitur quid meum ferat animus accipe. Constitutum erat mihi primum a vobis digredienti tuo hortatu ita romanis legibus operam dare ut interea literarum sacrarum lectionem non omnino intermitterem, quibus et animum reficerem et fratres atque amicos interdum consolarem. Sed contra evenit ut neque libellum unum pauculis exceptis, iisque legalibus et profanis, habere licuerit, ex quo me Biturigis²⁾ accersitus morbus huc ante sex menses attulit. Quod ego, uti sentiebam mihi a Deo Opt. Max. supplicii loco demitti, ita studiose laborabam in exquirendis undique et comparandis aliquibus libris, quibus bonas aliquot horas impenderem, quandoquidem meis, quos istic apud vos adhuc exstare putabam, uti non dabatur, quoniam eos (ut audio) nuperrime Lugduni excitati tumultus³⁾ sustulerunt. Itaque quo confugiam, quem hominem ad opem invocem, nullum habeo. Pater enim, cuius animus in meo longe in hoc discrepat, sumptus studiis theologicis suggerere non vult, quibus negat animum adicere tam sedulo debere eum qui legum proficitur exercitium.⁴⁾ Idque statim reficat, quia iurisconsultum

3368. 1) Vetere illo Calvini amico v. N. 3089. 3138 ubi legisti quae ad hanc illustrandam sufficient.

2) Ubi appulit m. Februario 1560, sub Cujatio iurisprudentiae operam navaturus. (Hagen-de Féllice p. 15 not. 9.)

3) Mareschallus S. André protestantes ibi vexabat neque post eius discessum melior eis conditio facta est. (Pope-lunière f. 216 v. de Thou II. 807.)

4) Cf. epp. supra not. 1 citatas

mage me quam theologum esse cupiat. Ita sibi persuasit, nullam vivendi rationem quam ex iurisdictione aut patrociniis comparatam homini datam esse a Deo feliciorum. Equidem non infitior honestum atque Deo gratum esse id studium quod edificandis* atque interpretandis iurisconsultorum responsis, imperatorum vere scriptis rite impendatur. Sed stat ex adverso divini verbi cultus quo defungi vix honeste potest hac apud nos tempestate vel iudex vel patronus, nisi (ut ait ille) admodum mentiat. Proinde quam odiosa homini christiano debeat esse nostrorum formulariorum, advocatorum, procuratorum praxis, vel id solum argumento est, quod nudis etiam spolia detrahare quo iure quaque iniuria conantur.

Sed quo delapsa est oratio mea, ut sus Mineram doceat? Visum est igitur, vir humanissime, hac te epistola rogare ut, quem amorem antea mihi pluribus modis testatum fecisti, eundem in erigenda homunculi voluntate iuris divini cupidi hodierno die aperiatis. Quod facile facies si cum literis ad patrem hortatoriis unum et alterum Institutionum tuarum latinarum exemplar, illi unum mihi alterum miseris, hac* videlicet fini* ut hunc propemodum cadentem sustineas, illum ut iacentem excites atque erigas. Quod ipsum liberior flagito et contendo, quoniam expertam* mihi iam pridem tuam benevolentiam et liberalitatem id non denegaturam cogitabam, tum quod id facere te posse sciebam, quoniam ab Antonio Calvino fratre tuo vaenundari* memineram.⁵⁾ Hoc igitur ut facias te etiam atque etiam rogo, ex quo non minimus ad pristinam meam erga te observantiam cumulus accessurus est. Vale, vir clarissime et mihi observandissime. Tui tuorumque beneficiorum ero perpetuo memor. Datum Aureliae 8. Idus Aprilis 1561.

Sed quid* fere oblitus omiseram, ecce poteris nullo negotio Institutionum tuarum bina exemplaria Rabirio quondam hospiti et amico perpetuo meo, qui tibi has reddidit, huc brevi reduci futuro adferenda tradere. Avia mea et amita, Meslandi quondam doctoris uxor, una cum patre tibi plurimam salutem impertiunt, quae quum has scribebam apud Petrum Burdinaeum⁶⁾ *μονόφθαλμον* erant qui animam agit. Tanta tui videndi cupiditate flagrat pater ut propemodum meo rogatu et usu ad vos profecturus sit. Si quis alius ad meas interpellationes aliquid adderet ponderis, facile quum istic fuerit potis esses illum hac illac impellere. Si calcar addideris, spero te illum intra tres menses illic esse visurum, canum iam certe, multo tamen melius quam te habentem. Sed Deus optimus maximus utrumque diu velit incolumem sua gratia suisque donis impertiri.*

5) qui ergo Bibliopola fuisse videtur.

6) Rabirius, Meslandus et Burdinaeus nobis ignoti.

Ne mirere lituras: scripsimus enim haec festinanter quum urgeret tabellarius.⁷⁾ D. Colladonium insalutatum his literis nolo.

3369.

SEMIDDE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

*Négociation au sujet d'un ministre à envoyer à Lyon.*¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 120.)

A Monsieur d'Espeville et sa compagnie.

La part ou il sera.

Messieurs et freres en nostre Seigneur. Je ne vous ay rien escri de mon voyage pource que Monsieur de la Garde a pris charge de vous raconter le tout par le menu. Maintenant ayant trouvé ceste bonne commodité vous ay voulu signifier de la part des nostres que nous retenons encore Monsieur Chevalier²⁾ pour huit jours attendant secours de vous, car il n'est possible qu'un seul puisse satisfaire pour le present a la besongne qui est taillee icy et qui se taille a toute heure. Cependant s'il estoit possible de le nous laisser icy, en envoyant quelque autre en bas a son lieu, nous en serions ioyeux et estimons quil y feroit du fruit, de quoy vous vouldrions supplier: toutesfois nous remettons le tout entre voz mains pour en disposer comme congnoistrez estre expedient pour lavancement de la gloire de Dieu et pour l'utilité de son eglise. Il est vray que noz ennemys sont fort enflambez ces jours cy contre nous, combien que nous nous conduisions autant paisiblement quil est possible, toutesfois nous avons matiere et occasion de louer

7) et invita Minerva.

3369. 1) *Hist. eccl. III. 245*: Ceux de Lyon que nous avons dit (I. 85) dès l'an 1551 avoir continué leurs assemblees secretes sous le ministere de Pierre Fournet et Claude Monier (qui y fut bruslé en ladite annee) poursuivirent ce nonobstant, ayans aussi receu pour ministre premierement un nommé La Rochebouiller et depuis encore un nommé Semide et consequemment un nommé Jaques Ruffi Provençal, s'accroissant tousiours le nombre iusques en 1561 auquel temps voyans comme en la pluspart du Royaume et mesmes en la cour du Roy on preschoit publiquement ils s'enhardirent de faire le semblable.

2) le professeur d'hébreu de Genève. Il fut plus tard (avril 1562) envoyé à Rouen (Req. de la Comp.) Par la même source nous savons qu'en 1559 d'Aignan avoit été envoyé à Lyon.

Dieu, en ceci que au milieu des grands troubles nous appercevons que plusieurs ont plus grand courage que jamais, ou ilz sont hypocrites, a raison de quoy vous pouvez iuger quil n'est temps d'estre sans ouvriers. Au reste ceux de baignaut³⁾ sont tousiours apres, lesquelz vous n'oublierez point, sil vous plaist. Ou feray fin apres m'estre recomandé aux bonnes graces de vous tous vous suppliant affectueusement avoir memoire de nous en voz bonnes prieres. De Lyon ce 8° d'Avril 1561.

Le vostre de Semidde

au nom de la compagnie laquelle vous salue tous, vous remerciant du soing qu'avez eu de nous en pourvoyant si bien à l'église.

3370.

RÜGERUS CALVINO.

Libros eius et Bezae nuper de negotio eucharistico scriptos sibi per mercatores mitti cupit.

(Ex apographo mendosissimo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 151.)

Clarissimo et doctissimo viro D. Ioanni Calvino antistiti ecclesiae Genevensis fidelissimo domino ac fratri in Christo plurimum observando.

Genevae.

S. Clarissime vir, non immerito morum¹⁾ videbitur tuae humanitati quod ignotus scribat ad ignotum neque id solummodo, sed quod ausit etiam aliquid petere. Verum hoc quidquid est peccati, forsani mihi condonabitur. Quia enim valde delector (nihil hic ad gratiam loquor) tuis scriptis, deinde officii ratio (quo fit ut unum eundemque praediceamus Dominum) nos coniungat, amicitiamque inter nos pariat, ideo facie tenus alter alteri ignotus sit licet, tamen animorum magna est coniunctio, ut quod* caritatis vinculo devinciuntur invicem. Hinc fit ut audacior factus aliquid a tua humanitate petere auserim. Ita vero se habet. Iter faciunt iam per Genevam mercatores nostri, petentes Lugdunum, a quorum uno petii ut mihi emat apud vos scripta tua contra *Westphalum*, item tua et *Bezae* contra *Hess-*

husium,²⁾ dialogis duobus contentas quibus etiam alia de coenae Domini negotio sunt adiecta. Ea enim apud nos non venumdantur. Communicata quidem mihi sunt a D. *Bullingero*, sed citius me remittere oportebat quam ut per otium perlegere possem, nimium occupatus alias. Obtulit itaque hic mihi sua officia, sed quia et graecae latinaeque linguae rudis est, petiit ut ad te schedam aliquam mittam: quum enim ante aliquando tuam humanitatem convenerit, gaudebat denuo, si modo occasio aliqua esset te accedere, sibi coniungere socium Ulmensem mercatorem, qui anxie cupiebat te videre, id quod et ego expeto, spero etiam me aliquando hoc adepturum. Ille autem tantum sibi de tua humanitate persuasit, quod sis et consilio et ope, vel per te vel per D. *Bezam*, illi affuturus ut scripta illa pro pretio comparare adque me transportare queat: Quocirca obnixè rogo te, humanissime et doctissime D. *Calvine*, ne hac in re ei desis et si quo modo fieri queat ut accipiat exemplaria praedicta, adque me perferat, bona fide quae exposuerit reddam, et D. *Beza* hic etiam aliquid forsani praestabit qui bis nobiscum hic fuit.³⁾ Ita forsani collegero de negotio eucharistico quae expetivi hactenus. Contra ego promitto quaecunque possem officia fratribus tam Gallis quam aliarum nationum praestare lubentissimum me semper haberent.* Porro, ne et hoc praeteream, rogo nos nostramque ecclesiam tuis et tuorum precibus habeas commendatissimam. Gallica enim nobis hactenus admodum curae fuit. Et Deus Opt. Max. pater Domini nostri Iesu Christi sit in aeternum benedictus, quod melius habent res eius. Indies Deo dante meliora speramus.

Nova quae scribam nulla sunt nisi tibi cognitissima de Concilio Tridentino, Naumburgensi, Duce *Sabaudo* qui occupat iam ante S. civitatem *Flingunth*⁴⁾ prius pertinentem ad Duces *Vintenbergenses*.* Eventum comitorum *Badensium* ad 13. Aprilis, et *Basiliensium* 18. Maii tempus declarabit.⁵⁾ Varii sunt rumores, incerti tamen. Dominus defendat ecclesiam suam. Postremo D. *Bezam* meo nomine salutabis officiosissime. D. *Varellum*,* si tecum fuerit aliquando, et D. *Viretum*, licet incognitum, alios denique pios doctosque viros quibus ecclesia Domini curae est. Vale in Domino: quamdiu⁶⁾ te incolumem nobis servet. Salutant te ecclesiae nos-

2) N. 3323. 3332.

3) Quum legationem obiret pro *Waldensibus* a. 1557. Apr. et Sept.

4) Quid haec sibi velint tibi enucleandum permittimus.

5) De *Badensibus* incerti haeremus: nam negotium *Glarionense* ad festum S. Ioannis remissum fuit. (*Ruchat* VI 379.) *Basileae* vero inter *Bernenses* et *Sabaudum* de retro cedenda provincia *Vadensi* agi debebat (ibi. 382.)

6) qui diu?

3) *Bagnols* (N. 3367).

3370. 1) lege: novum, vel mirum.

Calvini opera. Vol. XVIII.

træ ministri. Si nova habes, rogamus fratres.⁷⁾
Scaphusiae 8. Aprilis A. 1561.

T. H. d. Iacobus Rüger
ecclesiae Scaphusianae minister.

3371.

BLAURERUS CALVINO.

Inter alia et varia agit de controversia cum Heshusio et Brentii libro pro ubiquitate scripto et quaerit quo modo Iudaei tractandi sint in civitate christiana, an forte, quae Lutheri sententia erat, omnino eiiciendi aut in servitutem redigendi.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 123.)

Summa pietate eruditioneque viro D. Iohanni Calvino domino et amico suo colendissimo fratrique in Christo longe omnium carissimo.

S. Pro tuis proximis multo maximam tibi gratiam habeo, mi colendissime carissimeque in Domino frater. Non erat vero cur velut anxius animi multis adeo paulo longius silentium tuum, excusares, quandoquidem abunde te mihi excusant labores illi tui, quibus universae christianae rei-publicae tantopere tamque feliciter commodas, quibus ipse quoque magna voluptate nec minore etiam utilitate fruor, ut nolim te mei unius causa innumeros alios, nisi ingens ratio subsit, vel tantillum defraudare, praesertim quum tu, quemadmodum et optimus *Besa* noster, quoties ad *Bullingerum* scribitis, eum ut communia omnia habeat amanter optis. Id quod candide profecto ac bona fide hactenus facit, porroque facturum, si huius eum in posterum etiam admoneatis, qui me hac laboris apud vos parte commodè levat, quod de nostris, hoc est Helveticis, rebus omnibus diligenter ad vos accurateque perscribit.

Galliae res dubias etiamnum esse perpetuo audimus, ubi tamen persecutionis aestum deferbuisse et datam ecclesiis praesentem tranquillitatem multum gratulamur, fore sperantes simul et omnibus votis optantes ut magis ac magis Christi regnum illic et amplificetur et confirmetur, utque rex, quod multis iam annis titulo tenus fuit, re ipsa fiat, christianissimus.

De impendentibus iam rursum Helveticis comi-

tiis¹⁾ magna est multorum expectatio, quae pacificus noster Solomon²⁾ sic moderetur ut qui alibi etiam gliscunt motus hinc facilius conquiescant. Si enim infeliciter ceciderint periculum est ne ingens malorum agmen secum tractura sit ea infelicitas, et noster etiam vicinus³⁾ hac occasione fretus se insolentius efferat, exultans in rebus illorum turbatis.

Quae in *Heshusium* scripsisti⁴⁾ tantisper a *Bullingero* nostro dum perlegerem, idque tumultuante, impetravi. Unde quaedam etiam, praesertim quae de optima ineundae concordiae ratione adieci, meapte manu descripsi, ubi quum legerem nullam futuram conciliandi dissidii rationem, nisi constet, Christi corpus finitum esse coeloque comprehendendi, omnis mihi concordiae spes semel oxidit, quum simul intelligerem *Brentium*, a quo multi docti ac principes nonnulli pendent, hoc nunc ex professo agere cum suis, ut ubiquitatem carnis Christi omnibus persuadeant. Librum *Brentii*⁵⁾ non dubito quin legeris, in quo patrum sententias aliquot adfert, eas scilicet quas invitas licet ac repugnantes, facilius tamen obtorto collo ad suum institutum pertrahere se posse existimavit, aliis omnibus quae clarissimae sunt in diversam partem consulto ac fortiter praeteritis astuteque dissimulatis, quo fucum faciat non rudibus solum et simplicioribus, verum etiam doctis, sed parum attentis et praeiudicata opinione imbutis, ut credant veteris ecclesiae sanctissimos antistites et doctores, quorum est praecipua secundum apostolos et evangelistas autoritas, idem sensisse. Verum nihil hic cum suis proficiet, reclamante nimirum propria ipsius conscientia. Neque enim tam stupidus est *Brentius* ut non videat orthodoxos hosce patres ab hoc dogmate prorsum abhorruisse. Verum hic adductus est bonus vir, praesumpta de *Luthero* persuasionem, ut putet veteres omnes hypostaticam unionem duarum naturarum in Christo non satis intellexisse, sed hoc uni datum *Luthero*, ut mysterium hoc mundo explicet, ut multa alia. Verum quum videat odiosum hoc esse, summos illos viros erroris insimulare, maluit videri ipsorum autoritate fretus ista docere, quam novum ecclesiae dogma obtrudere velle. Hinc sententias aliquas sublegit ex illorum scriptis, quemadmodum ex literis sacris, quae coloris aliquid habeant, quo parum oculatos perstringat, nihilo meliore fide hic agens quam papistae in iustificationis doctrina: quam quum operibus arrogant non absque scripturarum et patrum autoritate hoc facere videri volunt. Non ignoras quid alii etiam huius farinae doctores ad

3371. 1) Vide praecedentem not. 5.

2) An Christus?

3) An Sabaudus?

4) m. Ianuario, cf. *Prolegg.* IX. p. 42. (N. 3332. 3336.)

5) De personali unionem duarum naturarum (v. N. 3364).

7) sic: desunt nonnulla.

istam ubiuitatem defendendam divulgari, quibus magis magisque ineptias suas (ut ne quid gravius dicam) produnt. Quid *Pincierus*,⁶⁾ quid *Boquinius*?⁷⁾ contra responderint, iam ante, scio, accepisti. Ex iis vero ultro citroque scriptitantium libellis plane futurum video ut certissima tandem eruatur, emergat, elucescat, vincat et triumphet veritas. Quod ut quam primum etiam fiat a Christo ipso, qui inconcussa veritas est hancque de mendacii patre omnibusque eius filiis fortiter hactenus vindicavit, perpetuis seriisque votis impetrare adnitamur.

In eo, mi venerande omniumque mihi longe carissime *Calvine*, feliciter aeternumque vale, meque senem iam, ut spiritus vigore et succulentia ad coelestem vitam reiuvenescam, e sanctis tuis et efficacibus precationibus adiuvā. Satis quidem diu, verum non satis bene hic vixi, sed spero tamen omnia iuventutis simul et senectutis meae peccata mihi propter fūsum illum pro nobis sacrum et piacularem cruorem agni immaculati Iesu Christi facile condonatum iri, ut eo fretus patrono et advocato cum magna fiducia sistere me quantumvis iusti iudicis tribunali audeam. Tibi vero sanctisque tuis in ecclesia sua laboribus salvator Christus coelesti suo incremento perpetuo benedicat, teque in multos adhuc annos corpore et spiritu incolumem et florentem quam diutissime conservet. Amen. Bene vale, meque tui adeo amantem sancteque observantem redamare constanter perge. Vitoduri x Aprilis 1561.

Heshusium a te pro suo merito tractatum fac per hunc *Linerum* nostrum, qui te unice suspicit et venerat, accipiam, sed data tibi prius pecunia.

Si omnino tibi vel nunc vel alias per otium licebit, scribe ad me vel paucissimis tuam sententiam, obsecro, quid de Iudaeis vel ferendis in christiana republica sentias. Favetur hic iam inde a multis annis iudaica familia cuius plerique cives pertaesi eiectionem cuperent: sed variant interim magistratus iudicia, quorum aliqua muneribus corrupta non ab re existimantur. Non ignoras, scio, quid *Lutherus* anno 1543 acerbissime in Iudaeos scripsit,⁸⁾ ubi nulla ratione inter Christianos tolerandos esse, nisi in extremam forte servitutem redactos, multis argumentis contendit, praecipue quod, prae-

terquam quod Christianorum omnium apud quos vivunt facultates irretiunt, in Christum nostrum quotidie sint in suis precationibus blasphemi nosque Edomitarum loco habeant, qui nostris sudoribus ipsos in pingui suo otio indulgenter ac molliter alere cogamur, quum contra durissime tractari deberent, quo se non benedictum semen et Christianorum dominos, sed divinae exsequutioni obnoxios et omnium mortalium infelicissimos esse intelligerent.⁹⁾ Atque ita etiam ante hoc *Lutheri* scriptum inter evangelici foederis ordines convenerat, ut artibus alicubi rursus irrepsisse,¹⁰⁾ dissimulantibus principibus et magistratibus, qui eis haud aliter atque bibulis spongiis utantur, quas plenas iam subditorum bonis ipsi rursus exprimant, idque minori subditorum odio quam si tantam pecuniae vim ab ipsis extorquere conarentur.

Tu igitur, mi carissime frater, cuius iudicio plus caeterorum tribuo, fac intelligam quid hic tibi magistratui faciendum videatur ut ne in alterutram partem peccet etc. Commendo tibi adolescentulum quem *Linerus* etiam tibi de meliore nota commendabit, ut si, quum forte fortuna in eum incideris, sancta christianaque exhortatiuncula ad pietatem et studia quibus destinatus est exstimules, quum solent tenacissime haerere in sinceris adhuc animis quae ab eiusmodi summa autoritate viris perceperunt.

Quid iam praelegas, quid cures divulgandum, quemve sacrae scripturae librum nunc enarres, quid tuarum concionum latine versarum istic vel excusum iam denuo sit vel brevi excusum iri sperare possim, scire abs te vehementer etiam atque etiam aveo. Nullas tuas praelectiones in ullum prophetarum (excipio eas quae ante triennium editae sunt in *Hoseam*) hactenus vidi. Et sunt tamen qui etiam commentarios tuos in *Esaiam* exstare affirmant. Quod si ita est, et hos curabo ut *Linerus* noster mihi huc adferat.

Plus quam tuissimus
Ambr. Blaurerus.

Ornatissimum eximiaque prudentia virum
D. Michaelē *Rosetum* Cos. vestrum mea vice quam potes honorifice amiceque saluta illi me officiosissime commendans.

9) In margine addidit: Iam non succurrit omnia ista germani e a *Luthero* esse scripta, nec memini me a quoquam latinitate donata ea videre, ut forte nunquam ipseque legeris.
10) locus corruptus.

6) Antidoton adv. Enthusiastarum cavillos et calumnias in causa eucharistica. Accedunt Melanchthonis de eadem re aliquot epistolae. Bas. 1561. 8. (N. 3275.)

7) cuius duo libelli hic in censum venire possunt: Examen libri quem D. Tilemannus Heshusius nuper scripsit de praesentia corporis Christi in C. D. Bas. 1561. 8. et Exegesis divinae atque humanae *zoiwotas*. Heidelb. 1561. 8.

8) Von den Juden und ihren Lügen. (Opp. Erl. XXXII. 99.) Consilium *Calvini* de Iudaeis non exstat.

3372.

HOTOMANUS BULLINGERO.

Pergit in enarrandis Galliae rebus.

(Ex Hotomanorum Epp. a Meelio editis p. 31.)

Clarissimo et spectatissimo viro D. Henrico Bullingero pastori ecclesiae Tigurinae fidelissimo et parenti meo magnopere observando

Zurich.

Fr. Hotomanus S. D.

Optime pater, spero te a *Stuckio* nostro exemplum accepisse scripti cuiusdam quo Galliae nova continebantur.¹⁾ Ex eo tempore diabolus excogitavit stratagema insigne. Comititia statuum, qui in singulis civitatibus²⁾ habiti ambitioni et tyrannidi Semiramidis³⁾ sese opposuerant, reiecta sunt ad Cal. Augusti. Et simul decretum factum ut Rex Rhemos deducatur⁴⁾ inaugurandus a suo Cardinali, quum tamen omnibus antiquis moribus regni reges non ante xiv annum completum inaugurari debeant. Evangelii tamen cursus, ut spero, non impeditur: tantus est iam omnium ecclesiarum progressus. Regina *Navarrae* omnes antecellit.⁵⁾ *Amirallius* et *Condensis* ita aperte profitentur religionem nostram, ut quivis nostrum in nostris ecclesiis. Petieram a D. *Petro Martyre*, observando patre meo, ut literas italice scriberet ad *Condensem* et *Amirallium*, easque mihi mitteret. Te rogo ut cum illo iterum agas et tuas simul coniungas. Nam *Condensis* semper tuas conciones in symbolum gallice scriptas in manibus habebat. Vehementer igitur a vobis peto ut mihi hac in re gratificari velitis. — — — — —
Argentorati xii April. 1561.⁶⁾

3373.

GALLASIUS CALVINO.

Textoris filium sibi commendatum esse dicit seque eius curam habiturum. Addit nonnulla ad statum ecclesiae Londinensis pertinentia.¹⁾

3372. 1) N. 3311.

2) dans les bailliages.

3) Catharinae Mediceae.

4) Cf. Ep. Bezae ad Bullingerum d. d. 24. Maii.

5) N. 3376.

6) Omnino cf. Dareste, *Fr. Hotman d'après sa correspondance inédite*, in *Revue hist.* 1876. II. 30.

3373. 1) respondet ad N. 3366.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 194.)

A Monsr. Monsr. Despeville.

S. Appulit ante paucos dies ad nos *David Textoris* communis amici nostri filius cum tuis et D. *Vireti* literis, quibus mihi ipsum studiose commendatis. Dabo operam ne quid ei desit et quantum in me erit eum promovebo. Sed dubito cui potissimum arti adhibendus erit. Nam studia literarum diu intermisit atque ad ea redire difficile est. Videtur mater cupere ut potius artificio cuiquam vulgari sese applicet. Sed id inter nostros facilius et meliore conditione quam hic adisci potest. Tibi omnino potius quam ipsius matri assentior, et quam commodissimum ei fore puto, si apud nobilem quempiam hypodidascali munere fungatur. Hanc igitur conditionem ei quaeram, si modo sensero eum ex animo capessere literas et cum libris in gratiam redire velle. Prius vero mihi assuefaciendus et paulatim in viam reducendus erit. Itaque dabo operam ut cum *Ioanne* meo se exerceat, nec temere ipsum cuiquam alligabo. Delectant me eius mansuetudo et docilitas, mihi quae multum de ipso pollicentur. Ubi mecum aliquid didicerit, Dominus ostendet quid ei potissimum expediat. Qui domos alienas hic subeunt duris saepenumero conditionibus adstringuntur. Et nunc ab *Iecii*²⁾ expugnatione invisor et suspectior quam unquam antea natio nostra redita est.

Ecclesiae nostrae idem est status qui antea fuit, Belgicae paulo melior. Compescuntur reliquiae *Hadriani*³⁾ atque in ordinem coguntur qui eam graviter turbant. Ut prae fracti sint ac cervicosi, suo tamen ipsi impetu corrueant. Non frustra de *Acontio*⁴⁾ quodam ad vos scripseram qui vestro meoque nomini quantum potest detrahit. Sed is quoque tandem impudentiam suam prodeit: multis enim iam innotescere coepit. *Utenhovius* noster strenuum se praestat, nullisque parcat laboribus ut gregem illum tueatur. Ut redeam ad *Davidem*, iube matrem de eo securam esse. De eo enim ut de filio meo sollicitus ero. Sollicitant me Parisienses et operam requirunt, item Diepenses.⁵⁾ Queruntur enim de maxima operariorum inopia. Modo non destituatur hic locus, ad omnia paratus ero. Sed prius tuum fratrumque consilium lubens audiam. Dominus te tuosque incolumes conservet ecclesiae suae. D. Vi-

2) *Portus Itius, Calais.*3) *Haemstedii.* (N. 3341. 3353.)

4) N. 3322. 3353.

5) Fuit quidem *Lutetiae* a. 1561 quo tempore colloquium *Possiacense* habebatur; verum *Londinum* demum a. 1563 reliquit et tum *Aureliam* se contulit ibi ministerio functurus.

retum caeterosque fratres ex me salvere iube. Londini 14. Apr. 1561.

Tui observantissimus
N. Gallasius.

3374.

CALVIN A COLIGNY.

Il se purge de l'entreprise d'Amboise. 1)

(Minute originale corrigée de la main de Calvin. Bibl. Imp. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 63. — Bonnet II. 382. Henry III. 153. — Trad. angl. IV. 175.)

Mon Seigneur, iay este adverti par mon frere, 2) lequel est avec vous, quil vous sembloit bon, et eussies desiré que ie fisse imprimer une excuse, pour me descharger du blasma qui ma esté mis sus, touchant l'entreprise d'Amboise, 3) comme si iy eusse consenti. Vray est que desia de long temps et de plusieurs endroits, iay esté requis et sollicité de ce faire, et le pouvoye ayement, si ie neusse eu esgard qua ma personne. Mais ie men suis abstenu, tant pource que plusieurs meussent estimé cruel d'insulter a la calamité des povres gens, 4) desquels tout le crime estoit d'avoir esté esmeus dun zele inconsidere, quaussi pource qu'on eust peu estimer que ieusse attendu lissue pour caller la voile au vent. Parquoy iay mieux aimé souffrir en patience destre accusé a tort, que de me soucier par trop de ma reputation. Ce pendant je nay iamais rien dissimulé du fait a ceux qui sen sont enquis, comme maintenant, sil vous plaist, Monsieur, den ouir le sommaire, ie le vous deduiray a la verité.

C'est que sept ou huit mois au paravant, quelqu'un 5) ayant charge de quelque nombre de gens,

3374. 1) Note du manuscrit, ajoutée par une main étrangère.

2) Nous n'avons rien trouvé ailleurs d'une mission d'Antoine Calvin à Paris, dont parle M. Bonnet. Mais ce frere, est-il donc Antoine? Ne serait-ce pas plus naturellement quelque autre frere? Nous avons songé un moment à Schenckbecher.

3) Nous savons que dès l'abord Calvin fut soupçonné d'avoir trempé dans la conjuration (N. 3187. 3196). Ce fut surtout Baudouin qui l'accusait indirectement (Biba 114. 149), et plus directement Hotman et Bèze. Ils avouaient bien tous en avoir eu connaissance, mais ils affirment l'avoir désapprouvée. Pour Hotman cependant il en était autrement, témoin son Tigre.

4) Ce ne sont pas les chefs dont il parle ici. Voir plus bas.

5) Il nous est impossible de dire à qui il fait allusion.

me demanda conseil sil ne seroit pas licite de resister a la tyrannie dont les enfans de Dieu estoient pour lors opprimez, et quel moyen il y auroit. Pource que je voyoye que desia plusieurs sestoyent abreuvez de ceste opinion, apres luy avoir donné response absolue quil sen faloit deporter, ie mefforcay de lui monstrier quil ny avoit nul fondement selon Dieu, et mesme que selon le monde il ny avoit que legereté et presumption qui nauroit point bonne issue. Il ny eut pas faute de replique, voire avec quelque couleur. Car il nestoit pas question de rien attenter contre le Roy ni son autorité, 6) mais de requerir un gouvernement selon les loix du pais, attendu le bas aage du Roy. Ce pendant les lamentations estoient grandes de l'inhumanité qu'on exerceoit pour abolir la Religion: mesme que dheure en heure on attendoit une horrible bouche-rie, pour exterminer tous les povres fideles. Je respondi simplement a telles obiections, que sil sespandoit une seule goutte de sang, les rivières en decouleroyent par toute l'Europe. Ainsi quil valoit mieux que nous perissions tous cent fois, que destre cause que le nom de Chrestienté et l'Evangile fust exposé a tel opprobre. Bien lui accorday ie que si les Princes du sang requerroient destre maintenus en leur droit pour le bien commun, et que les Cours de Parlement se ioignissent a leur querelle, quil seroit licite a tous bons suiets de leur prester main forte. L'homme me demanda bien quand on auroit induit lun des Princes du sang a cela, encore quil ne fust pas le premier en degré, 7) sil ne seroit point permis. Il eut encore response negative en cest endroit. Bref, ie luy rabbati si ferme tout ce quil me proposoit, que ie pensoye bien que tout deust estre mis sous le pied. Et voyla pourquoy je nen fis nul semblant, pource que ce neust esté quesmouvoir trouble sans raison.

De la Planche (237) que Catherine avait interrogé sur l'origine du complot (La Place p. 41), ne nomme point de nom, et se borne à dire: Il se trouva trois sortes de gens à manier ceste affaire: les uns meus d'un droit zele de servir à Dieu, à leur prince et patrie, autres meus d'ambition et convoiteux de changement, et autres esguillonés d'appetit de vengeance pour les outrages receus de ceux de Guyse, tant en leurs personnes qu'en leurs parens et alliés (la Renaudie).

6) Voyez Mém. de Condé I. 320. — Chez Castelnau et La Bigne, le secrétaire de la Renaudie, on trouva un document dont (la Place 34): le premier article estoit couché en ces termes: Protestation faicte par le chef et tous ceux du conseil de n'attenter aucune chose contre la majesté du Roy et les princes du sang. . . . Et estoit le but de l'entreprise de faire observer l'ancienne costume de France par une legitime assemblée des Estats. (La Planche 239. 255. de Thou II. 772.) Voyez aussi la Response Chrestienne et deffensive etc. dans les Mém. de Condé I. 360 et Les Estats de France opprimez par la tyrannie de Guyse (ib. 405).

7) Condé. Voyez la Planche 237. 267. et surtout Hsi des choses mém. 79 la Place p. 33 suiv. 4: ce dernier paraît insinuer la participation du prince

Quelque temps apres ie fus bien esbahi que *La Renaudier*⁸⁾ estant arrivé de Paris, me conta que la charge lui estoit donnee, faisant valoir son cas par toutes les couvertures quil pouvoit prendre: mesme ie vous proteste, Monsieur, quil vous mettoit de la meslee.⁹⁾ Or layant cognu tousiours homme plein de vanité et doutrecuidance, ie le reboutay bien loin, en sorte que iamais il ne peut arracher de moy signe aucun de consentement, mais plustost ie mis peine a le divertir de ceste folie par beaucoup de raisons quil seroit trop long de reciter. Luy se voyant frustré de son attente, complate en cachete, tant pour desbaucher ceux quil cognoissoit estre legers, que pour vuyder les bourses de ceux qui neussent point voulu marcher. Cela se faisoit en petite compagnie, et avec serment de nen sonner mot. Or il y eut quelquun qui n'estant pas si devot a desbourser, se retira vers Maistre Pierre *Viret*, et luy descouvrit que *La Renaudier* le sollicitant a faire quelque contribution, lavoit aduré de nen rien dire, sur tout a moy, pource que ie ne vouloye point quon sceust que je my accordoye. Maistré Pierre *Viret* incontinent vint a moy, selon son devoir, et sur le champ je priay monsieur de *Beze* de faire venir lhomme,¹⁰⁾ et appellay quelques tesmoins, en presence desquels ie le redarguay asprement de ce quil avoit emprunté mon nom a fausses enseignes. Luy protesta et jura quil nen estoit rien, confessant de son bon gré que sil eust parlé ainsi, il eust esté un menteur trop effronté, veu quil avoit entendu tout le contraire de moy. Celuy qui avoit fait le rapport, demeura confus. Ce pendant les menees se poursuivirent. Mesme *La Renaudier* s'estant retiré au

pais de Berne, au lieu de sa demeure, neantmoins¹¹⁾ il en avoit gagné aucuns qui ne cessoyent dattirer les autres. La dessus ie tasche le mieux quil mest possible a remedier au mal. Quand iappelle ceux qui estoient embrouilles de ceste fantasie, chacun me le nie. Ce pendant ils marchent, protestans toutesfois que cestoit pour empescher toute mutinerie. Si est ce que voyant la chose aller ainsi au rebours, je me lamentoye grièvement, et souvent on a oui ces propos de ma bouche: — Helas ie ne pensoye pas tant vivre que de voir le iour auquel nous eussions perdu tout credit envers ceux qui se renomment fideles. Faut il donc que l'Eglise de Geneve soit ainsi mesprisee de ses enfans. — Bref en tout ce temps la ie ne faisoye que gemir. Le conseil estant adverti quil se faisoit quelque entreprise, encore quil ne sceust que cestoit, fit crier a son de trompe que nul ne bougeast, et en privé fit semblables defenses par les maisons. Parquoy nul nest sorti dici qua la desrobee, et en petit nombre. Tellement que nous ne scavions pas ce qui se brassoit sous terre. Et de fait, ie pensoye que ce fust un ieu de petis enfans. Et quand ie me vouloye un peu allegger de ma tristesse, ie disoye que cestoit une Croisade de Chevaliers errans, ou de la table ronde, qui vraiment estoient ensorcelez. Il y en a un qui mest aujourdhuy tesmoin devant Dieu, lequel vous aves cognu, Monsieur, quil nest ia besoing de nommer.¹²⁾ Quand du commencement on luy en parla, il ne sen fit que moquer, et suyvant la reverence quil me portoit, refusa plat et court de sy joindre nullement. Depuis contre son naturel qui estoit destre franc et rond, me demanda conseil sil pourroit pas faire un voyage pour avoir raison de son frere, lequel lavoit mis en grande extremite. Je pense bien que ceste raison le mouvoit: mais il y avoit quelque regard de ne point estre estimé craintif. Sur tout de ce que *La Renaudier* s'estoit vanté vers luy, que vous, Monsieur, favorisiez la partie. Je luy di que sil me vouloit croire il ny iroit pas. Pource quil maffermoit et promettoit quil fueroit du tout lentreprise, et sen tiendrait eloigné, jusay de ces propres mots: Je vous cognoy:

8) Voyez les lettres de Mars à Mai 1560.

9) La question de savoir si Coligny était du complot est difficile et controversée. Cependant ce ne sont que des catholiques plus récents qui l'en accusent. (Davila I. 75 etc.) Barthold 303 et Polenz II. 16. pensent qu'il en avait au moins connaissance. Les contemporains se taisent tout à fait sur son compte. La Planche 247 dit: Le but des Guise estoit de faire croire l'intention de ceux de la religion n'estre que de piller, saccager et mettre les maisons et eglises en proye. Ils eurent aussi merveilleses craintes que l'amiral et Andelot ne fussent de la meslee. . . . Parquoy ils requirent la roine mere de les mander, esperant que la presence du roy et de la roine les retiendroyt par gracieuses parolles. C'est à cette occasion que l'amiral obtint l'amnistie du 17. Mars. Brantome (hommes ill. éd. Buchon I. 447 du Panthéon) dit expressément: L'admiral ne sceut jamais la conjuration, à ce que j'ay ony dire à aucuns des plus anciens de la religion, et aussi à La Vigne, vallet de La Renaudie, qui en scavoit tout le secret. . . . Il n'estoit pas lors à Amboise mais bien le cardinal son frere, que je vis fort animé et colléré contre ces entrepreneurs et aussy eschauffé à les faire pendre que tout autre etc.

10) Ces quatre derniers mots en marge de la main de Calvin. Pour l'opinion de Bèze voyez N. 3114. 3187.

11) Ce mot ajouté par C.

12) Le seigneur de Villemongis-Bricquemaut. Il s'était retiré, à la suite de sa femme, à Genève. Bolsec, *Vie de Calvin*, c. 15. Condamné à périr sur l'échafaud, après la conspiration d'Amboise, il trempa ses mains dans le sang de ses frères décapités, et les levant au ciel, il s'écria: „O grand Dieu! voilà le sang innocent des tiens, et tu le vengeras.“ D'Anbigné, *Hist. univ.*, t. I. p. 94. (Bonnet.) — Nous ne savons d'où M. Bonnet a pris ici le nom de Villemongis. Du moins Bolsec ne le nomme pas et parle d'autre chose dans le passage cité. Du reste Villemongis était l'un des principaux conjurés (Mém. de Condé I. 327. 399) et les circonstances de sa mort avec ses dernières paroles sont aussi relatées dans La Place 35 et La Planche 263.

vous ne vous en tiendres point estant sur le lieu: demeures donc. Vray est quil meexceptoit que si vous, Monsieur, luy commandies, il noseroit pas refuser. Sur quoy ie luy repliquay: Comment? aves vous si mal profité en leschole de Dieu, que de mal faire au plaisir des hommes? Plustost le plus grand service que vous poves faire au Seigneur auquel vous estes tant affectionné, seroit de lempescher, et luy dire franchement que ie luy mande au nom de Dieu quil fait mal, sil sembroille en telle confusion. Ce pendant ie ne craignoye pas trop de ce costé, pource que iestoye persuadé quil nen estoit rien, et que laffronteur qui sestoit taudi¹³⁾ de vostre nom, avoit prins une fausse couverture. Quoy quil en soit ce povre gentilhomme sestant départi cinq ou six fois davec moy comme vaincu, en la fin me dit quil ne seroit iamais a repos quil neust fait un voyage vers vous. Et ie croy de vray que son intention estoit telle. Tant y a que iavoie conceu telle frayeur de ce qui est advenu, que ie le laissay partir a mon grand regret. Mesme quand il me vint dire a Dieu, en luy tendant la main, ie luy tournay le dos, monstrant la fascherie que iavoie au coeur.

Si on demande pourquoy ie ne my suis plus formellement opposé, premierement je ne pensoye pas quil en fust grand mestier, dautant que ie meprisoye lentreprise comme puerile. Et de fait, iay tousiours dit que si le fait me desplaisoit, la personne de *La Renaudier* men desgoustoit encore plus.¹⁴⁾ Ce pendant comme ie le tenois homme frivole, ie pensois que de soy mesme il sescouleroit. Ainsy puis que ie ne doubtois point daucun peril, ie ne me voulois point escarmoucher pour donner cause de grandes esmotions, ny alumer ung feu qui se fust espandu par trop loing; car il estoit bien a presumer que plusieurs innocens eussent porté la paste au four de ce quilz ne pouvoient mais. Ceste raison ma retenu, a scavoir despargner les innocens que ie ne pouvois discerner davec les coupables, ioint aussi que ie navois nul accez pour y donner ordre. Toutesfois monsieur *Coignet*¹⁵⁾ qui est ambassadeur aux ligues pour le Roy, scait ce que je luy en dictz alors. Tant y a que mon intention na pas esté de nager entre deux eaux ou dissimuler par astuce, et tant moins de gratifier a lardeur de ceux qui se precipitoient deulx mesmes. Car iay tousiours librement dict que si leur folie prenoit

bien, je seroie lhomme le plus dégradé du monde, comme aiant trahy leglise, ayant empesché loeuvre de Dieu, mestant opposé a la liberté, et choses semblables. Puis que ie mesprisoie le tout et ay-moie mieulx estre tenu lasche et couart, que de lascher la bride a ce que ie reprouvoie, vous pouvez iuger, Monsieur, pourquoy j'estoie contrainct de me taire, ou pour le moins ne faire point grande esmeute. Si est ce quen ce temps la on a ouy des sermons plusieurs de moy, ou iay debatue ceste cause avec aussi grande vehemence quil estoit possible. Ce quon peut assez voir, dautant quilz ont esté recueillis de mot a mot avec la date du mois et du iour, dont il apert que ie ne iouois point double personnage, et que ie nusoie point de silence pour rien remuer par dessoubz terre.

Lissue estant advenue telle que chacun scait, ien fus anguissé, comme ie debvois, mais non pas estonné comme dune chose nouvelle, pource que ie lavoie constamment ainsy predict, avec protestation que ie craignois destre en la fin congnu trop vray prophete. Que sil eust esté en ma liberté dy mieulx pourvoir, ie ne my fusse point espargné, comme iay bien dissipé dautres pratiques qui se menoient de loing, sans ce que nul du royaume en ait esté adverty. Ce pendant ie ne puis pas empescher quon ne maccuse la ou ie ne puis estre ouy, mais il me suffit davoir Dieu pour mon guarand, et tous ceulx qui ont conversé¹⁶⁾ avec moy pour tesmoings, tellement que partout ou on me voudra donner audience, iauray la bouche ouverte pour monstrer quon me fait grant tort en me chargeant de telles calumnies. Depuis, quant le roy de Navarre ma requis de son bon gré et propre mouvement de luy envoyer monsieur de Beze, il scait que mon affection na pas tendu sinon au bien et repos public du pais de France, et a la seureté de lestat du Roy. Mais oultre ce quil scait, iay de bons tesmoings que iay tasché par menees obliques de refroidir ceulx qui estoient par trop eschauffez. Sil plaist a daucuns soit par malice ou autrement de m'imputer tout le mal qui se fera bien loing de moy, quoy feroie ie sinon de requerir quon senquiere et quon sçache comment il en va. Car quant la verité sera connue, iauray de quoy despiter tous malveillans qui me voudroient blâmer. Il sest fait des excez en Provence:¹⁷⁾ aucuns ont

13) Leçon authentique du MS. M. Bonnet a mis un point d'interrogation. Henry a mis: servi.

14) Ce jugement est très-subjectif et isolé. Tous les historiens du temps, *La Place*, *La Planche*, *Popelinière*, *d'Aubigné*, s'accordent à reconnaître les talents et l'honorabilité du caractère de *La Renaudie*, tout en avouant qu'il était poussé par le désir de se venger.

15) N. 2627. 2630.

16) commerce Bt.

17) Charles de Montbrun avait tiré l'épée dans le Dauphiné et le comtat Venaissin, pour la défense de la religion. L'assassinat d'un gentilhomme protestant de Castellane, Antoine de Mouvans, mit toute la Provence en feu. Paul de Mouvans, frère d'Antoine, ne pouvant obtenir justice de ce meurtre, accompli avec des circonstances atroces, prit les armes, et saccagea tout le pays autour d'Aix. Bèze, *Hist. eccl.* t. I. p. 374 a 383. De Thou, L. XXV. (Bonnet.)

pris les armes: quelques gens ont esté tuez: mais il fault scavoir si iay eu nulle intelligence avec les authours, si iamais ie les avoie veu ny congny, si nous avions communiqué ensemble par lettres ou messages. Or on trouvera que ie nay pas moins reprouvé tous leurs actes, que ce qui sestoit fait auparavant. Nous avons aussy ouy parler de quelque tumulte advenu a Lyon, mais quoy que ce soit, la source venoit bien dailleurs, et sil neust tenu qua moy, ceste legereté se fust doucement amortie. Ce pendant ie nay iamais veu celuy a qui on atribue la faulte, et sil y a eu de la legereté, ce nest pas a moy, qui y ay resisté, den porter la condamnation. Mesmes pourcee qualors messieurs de ceste ville ouirent seulement murmurer quaulcuns se levoient souldain, ilz firent deffences estroictes a tous habitans de ne bouger, on na pas laissé pourtant de dire quil estoit sorty quinze cens chevaux de Geneve. Mais il faudroit avoir bien claire veue pour compter ce qui nest jamais apparu. Je laisse encores a dire quil sest fait en ceste ville des chastimens de ceulx qui sy estoient fourrez trop avant, encores que ce fust plustost par simplicité que malice.

Voilà en somme, Monsieur, toute lhistoire de ce qui me touche, voire a la pure verité, dont vous pouvez iuger selon vostre prudence sil seroit expedient, pour me purger comme il mest facile, que iaggravasse la cause de ceulx lesquelz ie desire de supporter. Car ie me suis esbahy, voyant des bonnes gens et de grande pieté avoir esté ravis et deceuz par inconsideration, mesmes avoir esté circonvenus, parce quon leur avoit malicieusement caché ladvertissement que ie leur donnois. Au reste je me doibz garder de n'estre induict par ambition a me iustifier, tellement que cela leur nuise ou emporte preiudice. Mesmes ie desire, encores que tout le mal deubt retomber sur ma teste, que le scandalle soit ensepevely.

Monseigneur, apres mestre humblement recomandé a vostre bonne grace, je prieray nostre bon Dieu vous tenir en sa protection, vous augmenter en toutes vertus, et vous gouverner par son esprit iusques en la fin.¹⁸⁾

18) M. Bonnet a ajouté la date du 16. Avril 1561. Nous ignorons sur quoi cela se fonde. Mais nous n'avons rien de plus précis à donner.

3375.

SEMIDDE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Exposé de nouveau à des dangers pareils à ceux auxquels il s'était soustrait naguère, il demande s'il doit rester à Lyon où quitter son poste.

(Autographe de la bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 125.)

A Messieurs d'Espeville et sa compagnie
la part ou il sera.

S. Messieurs et freres en nostre Seigneur. Comme Monsieur le greffier de Baignaut¹⁾ est icy arrive l'estoie sorti hors de la ville par le conseil et advis de noz amys, a cause que le bruit estoit commun qu'avoie esté descouvert, ce qui peut estre comme avons entendu derechef, toutesfois non point ainsi quil avoit esté rapporté, cependant nous sommes en suspens et ne scavons bonnement comment il nous convenient conduire. Les uns disoient quil seroit expedient que ie me retirasse pour deux ou trois moys, attendant quelque provision qu'on espere en brief. Les autres ne sont aucunement d'avis que ie sorte, veu mesmes que ie suis seul, et disent qu'on me retiendrait du tout si l'estoie envoyé pour deux ou trois moys. Et de ma part ie vey bien que ie suis congny d'aucuns garnements, toutesfois ie ne l'ay voulu dire ouvertement iusqu'a present, craignant d'offenser ceux qui ne sont trop affectionnez. Et pourtant, Messieurs, ce sera a vostre prudence et discretion d'en disposer ainsi que congnostira estre expedient pour la gloire de Dieu et pour l'utilité de son eglise, et ce faisant me trouverez prest et appareillé a suivre vostre advis, auquel aussi l'espere que l'eglise sousignera, moyennant la grace de nostre bon Dieu et pere lequel ie prie estre garde de vous tous, vous priant de ne nous oublier en voz prieres.

Nous avons entendu quil y a letres pour relascher mon compagnon de quoy nous louons Dieu.

De Lyon ce 22. d'Avril. 1561.

Le vostre De Semidde.

3375. 1) Voyez N. 3367 et 3369.

3376.

JEANNE D'ALBRET A LE MAÇON.

Elle l'invite à organiser l'église de Tournon.

(Antographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197, fol. 37. — Crottet Chron. Pièces N. 51.)

A Monsieur de la Riviere ¹⁾ ministre.

Monsieur de la Riviere l'assurance que iay de vostre bonne vie et doctrine me fait vous escrire pour vous fere entendre qu'en nostre ville de tournon j'l y a ung assez beau commencement deglise assemblee et congregation de fidelles craignans et aymans Dieu, aspirans a ceste pasture spirituelle. Qui est cause que ie vous pryé jncontinent la presente receue vous transporter en nostre dicte ville pour la y resider et leur prescher et anoncer tant sa saincte parolle que administration de ses sacrements. Et masseurant que vous en acquiterez si fidellement et avec telle edification que vous atirez petit a petit les ygnorans a sa saincte congnoissance. Le luy priant vous en faire la grace et vous donner augmentation d'icelles. De Pau ce xxiij^e jour d'april 1561.

La bien vostre
Iehanne.²⁾

3377.

CALVINUS KNOXO.

Praemissa excusatione propter minus amicam expostulationem ex errore in priore epistola insertam monet ne nimio rigore in reformatione caeremoniarum utatur et de mortua uxore condolere se testatur.

3376 1) N. 3226.

2) *Souscription autographe.* — Regina Navarrae est mulier excelso animo et ardens in hac causa religionis. (*Languet Epp.* II. 130). — A la cene de Noel 1561 elle abiura à Pau la religion romaine et recust la reformee et apres avoir fait confession de sa foy communiqua au sacrement de la s. cene suivant la forme de la dite religion. (*Bordenave, hist. de Bearn et de Navarre publiée par P. Raymond 1873.*) — *Brantôme hommes ill.* p. 471: La reyne de Navarre pour lors qui estoit jeune belle et tres honneste princesse et qui ayroit bien autant une dance qu'un sermon, changea bien apres, car son mary se changea en catholique et elle se changea en huguenotte tres ferme. *Comp. Le Laboureur, Mém. de Castelnau* I. 857 et N. 3315.

Calvini opera. Vol. XVII.

(Mann scripta non exstat. Edidit Beza Genev. p. 240, Lans. p. 503, Hanov. p. 564, Chouet p. 328, Amst. p. 150. Anglice legitur in edit. Philad. IV. 183, et in Opp. Knoxii ed. Laing VI. 123.)

Quatuor fere mensibus antequam postremae tuae literae ¹⁾ mihi redditae sunt, alteras abs te acceperam, quibus anxie te purgabas, quod quum amicis et contreraneis tuis responsum dedissem super certis quaestionibus, ²⁾ aegre tulissem de his me iterum rogari. Sic autem res habet: nisi mihi polliciti fuissent literas tuto perlatum iri, saltem exemplar apud me servassem. Sed quum eorum culpa et parum considerata sponsione fuisset nimis securus, dum aliquanto post tempore dixerunt responsum illud, de quo asseruerant nihil timendum esse periculi, intercidisse, flagitaruntque ut novum laborem de integro susciperem: commotus sum, fautor, et suspiciosum esse respondi quod petebant, ac si me insidiose tentarent. Ne autem mireris tam aspere me loquutum fuisse, certo cognoveram prius illud consilium non fuisse ex eorum sententia. Ergo quum scirem illis minime esse satisfactum, probabilis coniectura animum meum subivit, suppressum cupere ipsos quod non placebat, et ad me redire ut aliquid elicerent voto suo propius. Te vero dolose quidquam egisse neque dixi neque suspicatus sum. Et eodem momento evanuerat offensio illa, ut nihil excusatione opus fuerit. Ac mihi dolet, quod exciderat ex ore meo sic in animum tuum penetrasse, ut putares malae fidei aut astutiae, a qua te remotum esse iudico, fuisse insinuatum. Facessat igitur metus ille vel cura.

Nunc ad tuas venio, quas mihi nuper attulit pius frater, ³⁾ qui se huc contulit studiorum causa. Evangelium apud vos tam felices laetosque progressus facere, vehementer, ut par est, laetor. Certamina ⁴⁾ vobis moveri non novum est: sed eo clarius refulget Dei virtus, quod hactenus nulli Satanae et improborum conatus obstiterunt, quominus victrice constantia pergeretis in recto cursu: quando ad resistendum nunquam fuissetis pares, nisi e coelo vobis opem tulisset ille qui superior est toto mundo. In caeremoniis confido tuum rigorem, quamvis multis displiceat, moderatum tamen fore. ⁵⁾ Danda quidem opera est, ut ecclesia sordibus omnibus purgetur, quae ex errore et superstitione manarunt. Sedulo etiam eniti oportet, ne foedentur Dei mysteria ludicris vel insipidis mixturis. Hac exceptione

3377. 1) *deperditae sicut et quas alteras dicit.*2) *Fortassis haec respiciunt priores N. 3106 et 3128.*3) *Jac. Kirkaldy (N. 3340).*

4) *maxime ob severiorem disciplinam quam sanxit the General Assembly m. Dec. 1560 promulgato suo Buik of discipline (Knox, hist. of the ref. in Scotland, Brandes Kn. 264).*

5) *Ergo vel Calvino iudice ultra metam ille currebat.*

posita, quaedam, etsi minus probentur, toleranda esse non ignoras. Intestinis dissidiis proceres vestros scindi,⁶⁾ graviter doleo, ut par est: ac merito magis te angit ac torquet quod intus molitur Satan, quam turbatus antehac fueris ob motus Gallicos. Sed rogandus erit Deus, ut huic quoque malo medeatur.

Hic versamur inter multa discrimina.⁷⁾ Una tantum coelestis praesidii fiducia nos a trepidatione eximit: quamvis non simus metu vacui. Vale, eximie vir et ex animo colende frater. Dominus tibi semper adsit, te gubernet, tueatur ac sustentet sua virtute. Viduitas tua⁸⁾ mihi, ut debet, tristis et acerba est. Uxorem nactus eras cui non reperiuntur passim similes. Sed unde petendum sit tristitiae solatium, quia probe edoctus es, non dubito quin patienter hanc calamitatem feras. Salutabis meo nomine perquam officiose pios fratres. Collegae quoque mei vobis multam salutem precantur. Gen evae, 23. Aprilis 1561.

3378.

CALVINUS GOODMANO.

Knoxii strenuum adiutorem eum esse gaudet.

(Sequitur praecedentem in omnibus editionibus et in utraque versione.)

Litterae tuae¹⁾ mihi variis nominibus gratissimae fuerunt. Etsi autem supervacua fuit diurni silentii excusatio, quia neque scribendi officium exigere soleo ab amicis, et certo persuasus sum fieri non posse, ut unquam amor erga me tuus intreat: libenter tamen eam amplexus sum, quia pia sollicitudinis testimonium erat, ne putarem me fuisse neglectum. Fratrem nostrum *Knoxum* etsi non parum doleo suavissima uxore fuisse privatum: gaudeo tamen eius morte non ita fuisse afflictum, quin strenue operam suam Christo et ecclesiae impendat. Non vulgare solatium est, quod te adiutorem fidisimum et apprime idoneum nactus est. Nec sane video quomodo in tanta penuria tibi fas sit hanc

provinciam deserere.²⁾ Quin potius ista quam merito deploras paucitas, te et reliquos excitare debet ad cordate pergendum. Quod si necessitas acerrimus est stimulus ad alacritatem, hoc certe in opere Domini maxime valere decet, in quo scimus nunquam irritos fore nostros conatus, quum filios huius saeculi saepe frustretur sua animositas. Pergendum igitur tibi censeo, integerrime frater, donec additis subsidiis ecclesiam Scotticam melius stabilierit Deus. Vale, eximie vir et frater mihi colende. Dominus te gubernet spiritu prudentiae et fortitudinis laborumque tuos benedicat. Symmystae mei te salutant. Gen evae, 23. Aprilis 1561.

3379.

CALVIN A L'ÉGLISE D'AIX.¹⁾

Consolations au sujet des violences qu'elle essuie et instance pour qu'on n'ait pas recours à des actes semblables.

(Copie. Bibl. Nat. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 42. — Bonnet II, 392. — Trad. latino, éd. de Genève p. 241; Laus. p. 505. Hanau p. 566, Chouet p. 329, Amst. p. 150. — Trad. angl. IV. 186. Trad. fr. de l'éd. de Berlin p. 352.)

Treschers seigneurs et freres, soyez tout persuadez qu'ayans entendu les extorsions et violences qui ont esté faites a plusieurs, nous sommes touchez de telle compassion que requiert le lien fraternel qui est entre nous. Ce que nous protestons afin qu'il ne vous semble qu'estans loin des coups et a

2) *Fuit minister ad S. Andrews et Knoxii collega in the extraordinary privy council. Saepius amici cum in Angliam revocarunt et Reginam adierunt de hac re, sed haec ei libellum de regimine mulierum non condonaverat. Demum a 1565 rediit. (Mc'rie, Knox II. 328 seq.)*

3379. 1) *Hist. eccl. I. 894: A Aix le Sr. de Vlassans estant premier consul es festes de Pentecoste 1561, ayant convoqué en la maison du president de Laorris les consuls des principales villes de Provence et certains deputés des communes fit en sorte qu'il fut conclu de chasser ceux de la religion. Cela fut cause que non seulement plusieurs gentilshommes et autres personnes notables furent chassés avec grande violence, mais aussi quelques uns meurtris par la furie de la populace de laquelle Vlassans se rendit chef. Ces insolences durerent jusques apres le colloque de Poissy. — C'est à l'occasion des troubles excités par les freres de Mouvens, complices de la Kenaudie, qu'il est fait mention d'une église à Aix, qui vouloit profiter de l'occasion pour obtenir la liberté pour son culte. Déjà en automne 1557 Claude Boissier de Tonsin en Dauphiné y avait été envoyé par la Vén. Compagnie.*

6) *Partis catholicae duces erant Comites of Huntley, of Athol, and Bothwell, cum episcopis. Totum hunc locum Stachelin II. 87 falso interpretatus est.*

7) *Sabaudum timentes.*

8) *v. N. 3340.*

3378. 1) *N. 3340.*

repos, nous soyons plus hardis a vous exhorter a patience, d'autant que le mal ne nous touche point. Or combien que la tristesse nous soit commune avec tous, si nous faut il restraindre et tenir en bride, et donner tel conseil l'un a l'autre que celui qui a toute autorité par dessus nous soit simplement obeï. Nous scavons bien que c'est une belle couleur et apparente, qu'il est licite de se revenger contre un populaire mutin, pour ce que ce n'est point resister à l'ordre de justice, mesmes que les loix arment tant grands que petis contre les brigans. Mais quelques raisons ou couvertures qu'on amene, toute nostre sagesse est de pratiquer la leçon que nous a apprinse le souverain Maistre, asavoir de posseder nos vies en patience. Et de faict c'est la meilleure et plus seure garde que nous puissions avoir de nous cacher sous son umbre, quand nous sommes assaillis de tels orages. Or est il ainsi qu'en resistant au mal par force d'armes, nous l'empeschons de nous subvenir. Et voila pourquoy St. Paul pour moderer nos passions nous exhorte de donner lieu a son ire, nous appuyant sur la promesse qu'il a faite de maintenir et garantir son peuple, apres que les ennemys auront escumé leur rage. Si ce qui est advenu vous estonne, attendez que Dieu monstre par effect ce qui a esté tousjours cognu, asavoir que le sang des fideles non seulement criera vengeance, mais sera une bonne semence et fertile pour faire multiplier l'Eglise. Ce n'est pas sans cause que l'Ecriture insiste tant a corriger nostre hastiveté, veu qu'il nous est tant difficile de faire cest honneur a Dieu qu'il besogne a sa façon, et non pas a nostre appetit. Car quoy qu'on nous ait tant souvent remonstré qu'il veut edifier son Eglise miraculeusement, nous ne pouvons endurer qu'il y mette pierre ne mortier, sans grincer les dens, s'il ne nous vient a gré. Si est ce que le temps est que nous travaillions d'un costé, et souffrions de l'autre. Nous appelons travailler, nous porter virilement, et passer par dessus tous obstacles, quand il est question de faire nostre devoir. Car plus tost cent fois mourir que de flechir. Mais cela n'empesche pas que nous ne souffrions, et questans menez d'un esprit debonnaire, nous rompions en ne bougeant les impetuosités de nos ennemis. Si vous acceptez ce conseil, nous avons bonne confiance en Dieu qu'en brief sa main vous apparaira pour sauvegarde. Sur quoy, treschers seigneurs et freres, nous le prions de vous conduire en esprit de prudence et vertu, vous faisant prosperer en tout bien, a ce que son nom soit de plus en plus glorifié en vous. Ce 1er de may 1561.

3380.

L'ÉGLISE DE S. PIERRE LE MOUSTIER 1) A CALVIN.

Elle le remercie de l'envoi d'un ministre.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 126.)

A Monseigneur Monseigneur Despeville.

Trescher Seigneur et pere. Nous ne pouvons pour le present que vous remercier bien humblement et affectueusement de la diligence et bonne volonte dont avez use en l'endroit de nostre petit troupeaul vil et abiection, pour nous avoir prouvé de ministre loyal et fidelle de la personne de Monseigneur de la Vigne, par le ministere duquel esperons que nostre troupeaul se accroistra et prouffitera son labeur, de maniere que nostre bon Dieu en sera loué et magnifié, le peuple edifié ainsi que le pourrez cy apres cognoistre aidant Dieu, lequel (apres nous estre affectueusement recommandez a voz bonnes prieres) supplions vous continuer en sa sainte garde et vous augmenter en ses dons et graces. De St. Pierre le Moustier ce ij. may 1561.

Voz humbles enfans, amys et serveurs
Guiol, Bauderon, Bouchet, Millet,
Chastelain, Douet, Jeannin.

3381.

CALVIN AUX MINISTRES DE NEUCHÂTEL.

Rappel à la discipline à propos du départ de Fornelet qui se rendait en France sans congé.

(Original. Signature autographe. Bibl. de la Compagnie de Neuchâtel. A. 14. Minute, Bibl. de Genève 107, fol. 31. Copies 107b, fol. 62. Berne VI. 858. — Simler Vol. 100. — Ruchat VII. 385. Bonnet II. 394.)

Treschers freres, nous avons este aucunement esbahis de ce que nostre frere maistre Pierre For-

3380. 1) Commune du dépt. de la Nièvre, entre l'Allier et la Loire. Elle eut ses martyrs. Jean Filleul et Julien Leveillé y furent brûlés le 15. Janv. 1555 (Hist. eccl. I. 95). Le lieutenant du siège royal de S. Pierre était l'ennemi des réformés et persécuta aussi l'église de Nevers fondée en Mars 1561 par de la Planche. (ib. I. 743.)

nelot¹⁾ soit venu vers nous, pour une matiere de si grande importance, sans avoir lettres de vous, lesquelles nous declarassent vostre intention. Vray est quil nous a mis quelques raisons en avant, lesquelles nous laissons à vostre discretion. Tant y a que nous sommes contrains de vous declarer quil nous semble bien que si vous esties tels que nous sommes, nous communiquerions ensemble plus rondement. Quand Maistre Nicolas²⁾ passa nagueres par ci, il nous voulut faire à croire quil estoit appellé par vostre sceu et consentement, de quoy il voulut produire letres de maistre Christofle,³⁾ lesquelles nous ne voulusmes point voir, pour crainte d'entrer en contention, sachans quil nen estoit rien. Maintenant il semble que vous facies tout le contraire. Car selon le recit de nostre frere maistre Pierre Fornelet, vous estes contens quil soit employé ailleurs. Il semble aussi par quelque brevet qui nous a este monstré, que vous ayes élu sous condicion un homme en sa place. Ce pendant rien de certain quant à nous, pour savoir comment il nous y faut conduire. Puis quainsi est, nous vous dirons en bref ce que desia nous avons respondu sur ce fait. Quand on nous a parle de maistre Pierre Fornelet, nous requerrant, sil estoit possible de moyenner quil fust envoye en quelque lieu, nous avons respondu simplement quil ne se faloit point adresser à nous, mais à l'Eglise à laquelle il estoit obligé. Et d'autant quil ne nous estoit licite d'entreprendre sur vous, que devant toutes choses on devoit en avoir vostre iugement par lequel il fust mis en liberté. Persistans donc en cela, nous ne pouvons dire autre chose sinon quil pourroit bien estre employé en lieu auquel son labour seroit bien profitable, pour avancer le regne de nostre Seigneur Iesus Christ. Ainsi quand il sera quite de la vocation à laquelle il est aujourdhuy astreint, il y a bien lieu ailleurs où il seroit bien requis.

Seulement que vous le permetties, et quil ait conge de ceux ausquels il est debteur, à savoir du prince⁴⁾ et des seigneurs du conseil. Quand nous aurons tel tesmoignage, nous avons si grande necessite de gens propres pour servir fidelement à l'Eglise de Dieu, quil ne tardera pas un iour quil ne soit mis en oeuvre. Le frere que vous avez reserve pour successeur a promis de ne point faillir à se rendre vers vous, en cas que vous trouviez bon de donner conge à maistre Pierre Fornelet.

Surquoy, treschers freres, apres nous estre recommencez à vos bonnes prieres, nous supplierons Dieu de vous avoir en sa garde, vous gouverner tousiours par son Esprit et vous augmenter en tout bien. De Geneve ce v. de may M^lxi.

Vostre humble frere et entier amy,
Iehan Calvin, pour tous.

3382.

L'ÉGLISE DU VIGAN AUX MINISTRES DE GENEVE.

Demande d'un pasteur.

(Autographe de la bibliothèque de Genève. Vol 197a, fol. 85.
— Bulletin XVII. 481.)

A nos treshonores peres les ministres de Geneve.

à Geneve.

La misericorde la paix et charite de nostre Dieu vous soit multipliee.

Treshonorés Peres au moys doctobre dernier passe nous ayons envoyé homme expressement avec missive par laquelle vous advertissions que Dieu ayant par sa grace chasse une grand partie des erreurs ausquelles avions esté plongés par le passe auroit aussi par sa grace et par les ministres circumvoisins edifié en ceste ville du Vigan¹⁾ ville principale et chef de ce Pais une esglise iusques au nombre de mil cinq cens personnes entre lesquelles y a de gens litterés mesmes aux saintes scriptures. Lequel pourteur estant de retour nous a refferé que par vous feust envoyé à Lyon prendre M. La Roche²⁾ duquel nous avies prouveus

3381. 1) Pierre Fornelet originaire de Normandie commença en Oct. 1546 de prescher à Lion en une maison particuliere à 14 ou 15 personnes, tous bons marchans et hommes d'apparence. Auquel lieu ayant esté decouvert et contrainct de se retirer, Jean Fabri, depuis ministre de Geneve, lui succeda jusqu'à Noel 1547 etc. (Hist. eccl. I. 55) En 1551 Fornelet était devenu diacre à Neuchâtel. L'appel qui se faisait entendre de toutes les parties de la France, où les villes et les campagnes demandaient des ministres, ne pouvait pas rester sans écho chez les réfugiés français, qui servaient au dehors. Dans leur impatience ils négligeaient de rechercher le consentement de leurs eglises comme l'exigeaient les règles de la discipline. Fornelet espérait peut-être obtenir plus facilement un congé par l'intermédiaire de la Compagnie de Genève. La classe de Neuchâtel de son côté ne paraît pas avoir observé les formes prescrites. Fornelet se rendit en Champagne. (Voir au 6. Octobre.) Bulletin XII. 359.

2) Parent, ministre de l'église de Neuchâtel paraît avoir été dans le même cas que Fornelet.

3) Liberté.

4) du duc de Longueville

3382. 1) Dept. du Gard.

2) S'agirait-il de Chandieu?

pour pasteur et pourtant qu'il ne le y trouva feust contrainct s'en retourner devers vous pour estre prouueu dun aultre. Mais pource que la persecution estoit dressée en ce pays despuis son despart par vous feust advise de surseoir d'en envoyer. Or maintenant puy quil a pleu a Dieu par sa grace nous reunir trestous en si bon estat qu'aions este paravant non obstant toute facherie passee, vous prions au nom de Dieu continuer le bien que Dieu par vostre moyen avoit commence nous faire en nous prouvoiant d'un tel pasteur que cognoistrez nous estre necessaire et promettons le tenir aussi chair que nos personnes propres, et a ces fins envoyons le present porteur tout exprès. Il faudra que celuy que vous plaira nous envoyer preche publiquement ce qu'il fera en paix Dieu aydant comme ont faict les ministres qui nous ont desia visitez. Vray est quil faudra que responde a quelques disputeurs adversaires detenus par prudence humaine chancellans toutesfois que nous donne espoir de les pouvoir gaigner. Que sera fin apres nous estre recommandez a voz prieres et oraisons. Du Vigan ce sixiesme iour de may mil cinq cent soixante ung.³⁾

3383.

L'ÉGLISE D'UZÈS¹⁾ AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Ils désirent obtenir un pasteur et en recommandent deux au choix de la Compagnie.

(Autographe de la bibliothèque de Genève Vol. 197^a, fol. 86.
— Bulletin XVII. 482.)

Messieurs et peres Messieurs les ministres de Geneve.

a Geneve.

Messieurs et peres, le cinquiesme jour du present moys vous a este envoye de par nous Jean Lhuillier lung de noz dyacres accompagne dune lettre signee daucuns de nous adressee a vous par laquelle nous vous prions et supplyons de nous envoyer M. de Lagarde²⁾ nostre premier ministre

3) Suivent dix-sept signatures, toutes inconnues et en partie difficiles à déchiffrer.

3283. 1) Dépt. du Gard.

2) N. 3351. 3369.

et en empeschement de luy M. Mutois.³⁾ Et pource que cela avoit este delibere par aucuns de nostre concistoire de sorte que les choses feurent traictees et deliberees a la haste nostre concistoire myeuxl advise a este assemble en bonne forme y appelez les plus notables de leglise en tel nombre que verrez pour deliberer sur une murmuration commune et populaire laquelle preuvions dangereuse sil n'y estoit obvye pour autant quilz entendirent ladite deliberation. Et pource que nous voyons la generalite de ceste ville tant les principaulx moyens que populasse aspirer et desirer ledit Sr. Mutois pour la bonne opinion qu'un chescun a conceue de luy et lasseurance quilz ont de la bonne volonte que nosseigneur et dame de Crussol noz magistratz luy portent et que nous le tenons comme de leur main et principalement pour raison de la sainte doctrine quil nous a fidellement preschee au moyen duquel Dieu a beneict tellement son labeur que nostre eglise en est acerque au double. Il nous a administre les saintz sacrementz et les nous a tellement declairez et faict entendre que le bon goust nous en demeurera en ceste eglise a tout jamais vous assurant, Messieurs, que non seulement ce que dict est nous a edifiez mais sa bonne vie et conversation vertueuse preschent ledification de chescun de maniere que nous sommes contrainctz pour satisfaire a la devotion postulation et clameur de tout nostre peuple de vous supplyer par ces presentes comme du meilleur de nostre coeur et le plus humblement quil nous est possible supplyons et requerons de nous bailler pour pasteur et ministre ledit sieur Mutois sans avoir esgard aux aultres precedentes lettres desquelles ensemble de la charge qu'on avoit baillee audit Lhuillier tout le consistoire sest desparti et despart sans pourtant vouloir tant peu que ce soit prejudicier a la suffisance bonne vie et honneste conversation dudit Sr. de Lagarde et sans vouloir pretendre aucune preference de lung a laultre touchant leur scavoir suffisance et bonne vie seulement pour les raisons que dessus

3) Jean Mutois, ancien Jacobin à Grasse en Provence pendu en Février 1564 par ordre de Danville, gouverneur du Languedoc (Martyrs f. 688. v.) Il avait été récemment envoye de Genève à Nîmes, comme collègue du ministre Manget. Les deux ministres ne faisaient pas bon ménage ensemble. Après un premier essai de conciliation par le consistoire (17. Avril) il y eut encore un colloque dans le même but, le 14. Mai. (Ménard, Hist. de Nîmes 1874. IV. 271.) Ce colloque n'ayant pas fait cesser les jalousies entre les deux ministres Mutois fut destitué par un synode, probablement avant l'arrivée de Virat en Octobre 1561. (Haag VII. 560.) Mais ces données semblent incompatibles avec notre lettre d'après laquelle Mutois était à Montagnac, au mois de Mai. Il existe dans le Portefeuille 197^{aa} N. 1. de la bibl. de Genève un dossier de diverses pièces relatives à l'affaire de Mutois.

joint que nous scavons comme ledit Sr. de Lagarde est attache en leglise d'Aix en provence. En oultre il nous a dict estant icy quil estoit pour le present occupe en ses particulieres affaires. Et, que plus est, nous a dict que si en son pais le requeroient pour raison de sa charge il postposeroit toute aultre eglise a celle de sondit pais la et quand il y seroit appelle. Que sont conditions que nous ne pouvons aucunement accorder. Parquoy nous vous supplyons Messieurs ne imputer point a legerete ou inconstance ceste nostre presente et derniere deliberation mais plus tost a la necessite urgente veu que le peuple le desire grandement lequel avons instamment prie d'accepter telle charge veu quil est libre congedie et du tout quiete par leglise de Montagnac ⁴⁾ ainsi que nous avons veu par escript et entendu par lung de noz freres du consistoire lequel avyons expressement envoye audit Montagnac vers ledit Sr. Mutonis qui n'a point voulu accepter ladite condition de soy mesme ains s'est du tout rapporte a la deliberation de Messieurs les ministres de leglise pour avoir plus legitime vocation. Nous nous fusions retirez aux freres ministres de ceste province pour leur presenter l'election et requeste de toute nostre eglise aux fins que dessus. Mais a la verite dire nous avons descouvert et congneu quil y a je ne scay quoy en eulx qui est trouve ung peu aigre que nous neussions jamais pense. Quest la cause, Messieurs, que nous avons expressement delegue ce porteur vers vous pour vous presenter ceste nostre supplication et requeste esperant que vous userez de la charite accoustumee envers nous comme de toute anciennete vous a pleu user envers plusieurs aultres eglises. Quoy faisant nous ne nous trouverons jamais lassez de rendre graces a Dieu et a vous ni de prier sa divine majeste quil nous soit si bon pere que nous desirons que vous soyez envers nous tant en cest affaire que aultres. Et a tant nous nous recommanderons tres humblement a voz saintes prieres et bonnes graces vous desirans pour a jamais celle de nostre seigneur.

Les nouvelles de par deca sont bien meslees. De nostre couste ne demandons que servir a Dieu et estre fortifiez en sa sainte foy par son saint esperit. Il est vray que du couste de noz adversaires lon n'oyt que massacremens tueries et menasses dressees contre noz freres ministres et nous. Dieu par sa sainte bonte y veuille pourvoir et nous tenir soubz sa sainte protection et sauvegarde. Nous avons matiere trestous de le tenir en requeste vous affiant * que nous ne sommes pas asseurez en noz lietz. Toutesfois riens n'advindra sans lexpresse volente de Dieu. Et par tant nous lattendons et souffrons en patience sans perdre courage. Nous

avons bon besoing destre eschaufez en ce pais et navons pas de ministres a dimy. Si vous prions vouloir bien tost despecher le nostre. Car le urgent affet * pour la gloire de Dieu et salut de nous le requiert d'Usez ce septiesme jour du mois de may 1561.

Voz treshumbles et tres affectionnez
freres et serviteurs. ⁵⁾

3384.

CALVINUS MAXIMILIANO.

Refert quid factum sit ut puero eius Genevam misso quam optime prospiceretur.

(Ex Cod. Genev. 107^a, fol. 238. Cod. 107^b, fol. 81. Bern. Epp. VI. 896, Simler. Vol. 100.)

Generoso et nobili viro D. Maximiliano ¹⁾ [in] Domino mihi plurimum observando.

Putavit hic bonus vir cui filii tui ad nos deducendi provinciam mandaveras, clarissime vir et nobilis domine, tibi molestum fore nisi literis meis certior fieres quam bene puero prospectum sit. Ergo eius voto morem gessi ut suae fidei et diligentiae testimonium ad te referret, tu vero, ubi rem breviter cognoveris, tranquillo sis animo. Quum mihi privatim et alteri collegae meo rogatu tuo commendavit D. Georgius Tanner iuriconsultus, publice vero tam senatui nostro quam nobis, ornatissimus vir Iohannes Ungnad, ²⁾ valuit utriusque gratia et autoritas ut par erat. Locum ergo ubi habitaret qui commodissimus ad usum pueri videbatur elegimus. Est in hac urbe medicus, vir rarae pietatis et in liberalibus doctrinis probe institutus. Is filios

⁵⁾ onze signatures. Même observation que pour la lettre précédente.

3384. 1) vir ignotus quem tamen Austriacum fuisse putamus, ut collata sequenti et ex mentione Io. Ungnadi facile colligeris.

2) Io. Ungnad L. B. a Sonneck, Ferdinando I. a consiliis intimis, Vicegespan zu Waradein, Landeshauptmann in Steyermark, Obergeneral in Kärnten, Croation und d. Windischen Mark, ob religionem muneribus suis se abdicavit et relicta patria ad ducem Christophorum se recepit, ex quo Uraci debebat. Eo autore Primus Truberus Biblia et nonnulla theologica scripta in l. slavonicam (Croatiam) vertit 1553 seqq. Ipse obiit Wintriciae in Bohemia 1565, sepultus vero fuit Tubingae, (de Thou l. 38. T. III. 598; Orusii Annal. suet., Pfister Hs. Christoph I. 386 sq. II. 130. Elze, die Univ. Tübingen u. die Studenten aus Krain. 1877, p. 26.)

4) Dépt. de l'Hérault.

habet bonae indolis et qui iam mediocres in literis profectus fecerunt. Iis praefectus est paedagogus qui privatim eos exercet et eorum exigit rationem quae in schola publica audierunt: unde cognoscitur quam fideliter quisque attentus fuerit. Erunt et alii discipuli quibuscum studia sua repetat. Victus erit nitidus ac liberalis quia hospitem nactus est neque sordidum neque avarum, cuius etiam ingenio et moribus uxor respondet. Reliqua in me suscipio. Nam quacunque in re iuvare aut levare cupiet, sicut facilis ei patebit accessus, ita omnibus incommodis statim mederi studebo. Vale, nobilis et observande domine, patrem coelestem supplex rogo ut te spiritu suo gubernet, virtute sustineat omniique bonorum genere locupletet.

Genevae 12. Mai 1561.

3385.

CALVINUS UNGNADIO.

Eiusdem argumenti. Commendaverat nobilis Baro puerum Maximiliani Genevensibus: quem bene exceptum et collocatum nunciat Noster.

(Sequitur praecedentem in omnibus codicibus.)

Clarissimo et praestantissimo viro D. Ioanni mihi plurimum observando.

Clarissime vir et observande domine, tametsi literae quas nobis ab excellentia tua hic nuncius reddidit scriptae erant ad consules et senatum, errore tamen factum id fuisse testatus est, nec tibi aliud fuisse in animo quam puerum nobis commendare, qui ecclesiae et scholae praefecti sumus. Cuius rei te volui admonitum ne mireris tibi a senatu nihil responderi. Caeterum quia videmus te ex eorum esse numero quibus pluris est Dei gloria et sincera pietas quam omnes mundi opes et delitiae, non parvi nobis momenti fuit tua auctoritas ut in suscipienda pueri cura propensi ac voluntarii essemus, ac confidimus nos ea sedulitate intentos fore ad officium, ut tuo et patris voto satisfiat. Certe quoad in nobis erit, tum in Dei timore, tum in bonis artibus, tum in moribus probis et honestis proficiet. Hospitium delegimus quod visum fuit aetati eius maxime convenire, quoniam ad studia publicae scholae accedent domesticae exercitationes quas speramus non mediocri fore adiumento. Si qua in re nobis dabitur facultas tibi gratificandi, semper ad

obsequium paratissimos reperies. Bene vale, praestantissime vir et nobilissime domine, nobisque ob eximias virtutes in primis venerande. Deus te spiritu suo regere pergat, praesidio tui donisque coelestibus locupletare. Genevae 12. Maii 1561.

3386.

MAUGET AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Affaire du ministre Mutois et dissensions dans le sein de l'église de Nîmes. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197, fol. 92. Bulletin XIX. 116.)

A Messieurs et treshonores peres.

Grace et toute prosperite par Iesus Christ nostre Seigneur.

Messieurs et treshonores peres, ja soit que les fideles de ceste contree aient este jusques a present merveilleusement froidz et laches a se redresser a cause des grandes foules et persecutions quilz ont souffertes, toutesfois si comencent ilz maintenant a se reunir petit a petit, graces a Dieu, et travaillons moy et mes compagnons tant quil nous est possible a reparer les ruines qui ont este faictes ez eglises. depardeca par les pillars et adversaires: mais nous sommes trop peu douvriers pour recueillir une si grande moisson, car ces jours passes estans assemblez au synode provincial en la ville de Sauve nous ne nous sommes trouves que dix ministres pour 54 eglises qui sont en ce quartier du Languedoc, tellement que ce pais a grand besoin de gens qui veuillent et puissent s'emploier vertueusement en loeuvre du Seigneur. Bien est vray quon nous livre journellement beaucoup dassautz et fort difficiles, principalement en ceste ville de Nîmes. Car non seulement les magistratz nous assaillent et le peuple nous menasse, mais aussy (qui est la plus grande fascherie que nous aions) noz propres entailles, cest a dire quelque partie de ceulx de

3386. 1) Les commencements de la réforme à Nîmes se rattachent entre autres à la personne de Baduel et de l'étudiant Trigalet, qui fut brûlé à Chambéry en 1555. D'autres martyrs sont mentionnés dans l'hist. eccl. I. 85. 94. — Sur Guill. Mauget envoyé de Genève et arrivé à Nîmes le 29. Sept. 1559 voyez Borrel, Hist. de l'égl. réf. de Nîmes p. 8. Ménard, Hist. de N. IV. 230 ss. 268. Il eut pour collègue Pierre de la Serre. Le consistoire fut organisé le 23. Mart 1561. H. eccl. I. 217.

nostre consistoire sesleve a lencontre de nous pour nous contraindre de recevoir M. Mutonis²⁾ contre tout ordre de discipline, ce que je nay delibere de faire quoy quil adviene. Plus tost jay delibere de quicter tout pourveu que je le puisse faire en bonne conscience.

Sur quoy je supplie, Messieurs et treshonores peres en nostre Seigneur, me mander vostre advis et volonte, ou bien nous envoyer M. Danduze³⁾ tant pour pacifier ceste eglise que pour confirmer toutes les autres de par deca. Au reste les freres du Vigan⁴⁾ et de Ganges vous envoient le present porteur pour recouvrer deux ministres de la parolle de Dieu, pour repaistre les brebis que nostre Seigneur a receuilys en ces deux villes, et mont prie vous en escrire et pourtant combien que je nignore point que naies grand faute de telz personnages qui sont requis a ceste charge toutesfois je vous supplie les avoir pour recommandes car ilz se sont tousiours monstres fort affectionnes au service de Dieu.

Il y a ung homme de ceste ville qui estudie par dela, nomme M. Felix,⁵⁾ le quel Messieurs et peres d'Anduze et Baduel cognoissent bien. Sil vous plaist adviser a sa capacite je croy que vous les trouverez suffisant pour servir a quelquun de ces deux lieux si bon vous semble: toutesfois ce que ie en escry nest que pour vous induire a vous enquerir dudit personnage et pour ce je vous prie prendre le tout a la bonne part et mescrire comment il me faudra gouverner a lendroiet de M. Mutonis et ce le plus tost que pourrez car je suis dans une merveilleuse destresse.

Cependant en attendant de voz nouvelles je prieray tousiours nostre bon Dieu quil vous tiene en sa sainte protection et face tellement prosperer vostre labeur que de vostre escole sortent tousiours gens propres pour redresser le service de nostre Dieu par toute la terre. De Nismes ce 12 de may 1561 apres mestre recomande tres affectueusement a voz saintes prieres comme jen ay fort grand besoin.

Vostre petit et obeissant serviteur a jamais.
G. Manget.

2) N. 3383.

3) Pierre d'Ayreboudouze Sieur d'Anduze avait été archidiacre à Nîmes. En 1553 il se retira à Genève, fut pasteur à Jussy en 1555, à Genève 1560, et fut prêtre à l'église de Lyon en 1561. (Haag. 2e éd. I. 63.)

4) N. 3382. Le Vigan est dans le Gard, Ganges dans l'Hérault.

5) Ce nom ne se rencontre pas dans le Livre du recteur entre 1559 et 1563.

3387.

GALLASIUS MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Vindicat suam sinceritatem et rectam agendi rationem a suspicionibus quibus inter illos obnoxius erat, propter quaedam in ecclesia Londinensi acta.¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 197^a, fol. 94.)

Clarissimis viris ac fidelissimis Christi servis pastoribus et doctoribus ecclesiae Genevensis fratribus et synymstis observandissimis.

S. Ego quoque iustas offensiones depositas et quidquid ab iis profectum est sepultum velim. Quando vero tam graves fuerunt quam literae vestrae testantur, eas pro levibus ducere aut contemnere non potui. Magni enim semper apud me fuit iudicium vestrum, ac nisi vos eo loco et pretio haberem quo debeo, haud sane vobis satisfacere tam multis conatus essem. Quod si non satisfacio, imo magis offendo, mihi grave ut est ita esse debet. Vera esse quae scripsi affirmo, ac nisi ita esset, iudicio vestro assensus essem. Si aliter est persuasum nonnullis, ego conscientiae meae testimonio contentus ero. Nunc igitur neque praecipuam facti mei rationem praeteritam querar, iis accurate expensis quae πάρεργα duxi, neque me non satis perspicacem fuisse causa-bor dum sileretis. Pauca tantum respondebo ad interrogationes vestras quae novam quandam accusationem continent. Petitis enim cuiusmodi sit illud, me literas seniorum non legisse, summam tantum audissem. Eiusmodi vero fuit, quum saepius eos hortatus essem ut ad vos scriberent ne suspensi haereretis, oblato ipsis tabellario, incidi in morbum quo domi detentus actioni illi et scriptioni literarum adesse non potui. Summam tamen eorum quae acta et scripta sunt Dumasus noster, quum me viseret, mihi retulit eique fidem habui. Literulas addidi, quibus si nihil inserui eorum quae ipsi scribebant ignoretis. Aliquantum sane tum morbo tum sollicitudine turbatus eram. Ac quamvis integrae fuissem valetudinis, tamen quod rogatu et suasu meo fecerant, quasi fecissem, me nonnihil hac cura liberare potuit. Quomodo ergo me ipsum in ea re accusare possim, quod absens eorum literas non legerim, ego sane non video. Iudicate an verisimili quod obicitis id quod verum est cedere aequum sit. Nec tamen ad rem mihi pertinere videtur, legerim nec ne. Satis enim est, ut ipsi testes esse possunt, meo impulsu scriptas fuisse. Quod id ad-

3387. 1) Non omnia in hac epistola clara et perspicua sunt. Conferendae tamen interea N. 3257. 3276. 3322. 3337. 3339. 3341.

didi quamvis minime necessarium, agnoscite me rem ut est aperte declarasse. Rursum urgetis quasi dubitarim an vera essent quae ad me de uxore scripsistis, quodque hanc culpam vix attingam. Ego vero, quum vobis respondi me rei illius ignarum fuisse, quae me nec autore nec conscio facta est, fidem vobis derogare nolui. Admitto ea quae scripsistis. Verum an ea pauca mihi rem totam patefaciunt? An iis me gravari aequum est? Ignoscite, fratres, si haec concoquere non possum: non sunt enim stomachi mei. Devorabo lubens, ac quidvis amicitiae nostrae causa sustinere paratus ero. Sepulta igitur per me maneat: nec enim ullum posthac verbum proferre statui, ne insidiantī Sata-nae et bene coniunctos animos disiungere conanti locum praebeam. Ut autem haec, quamvis dura et molesta, neque alienarunt a vobis animum meum, nec studium erga vos meum imminuerunt, quin assiduas et ardentis pro vobis preces funderem, ac potissimum in periculis vestris, ita neque in posterum, ut spero, imminuent. Quod condonatis accipio maximamque habeo gratiam, ac peto non solum ut me sustineatis maiori in re, sed etiam precibus et consiliis vestris adiuvetis. Dominus vos omnes incolumes tueatur vestrisque laboribus perpetuo benedicat. Londini 13. Maii 1561.

Vestri observantissimus
Nicolaus Gallasius.

An tardius redditae mihi fuerunt literae vestrae indicare non possum quia dies adscripta non erat. De adventu familiae meae sum valde sollicitus, ac miror me tanto tempore nihil de ea audissem.²⁾ Ubi-cunque sit, eam precibus vestris commendo.

3388.

LE SYNODE DE NIMES AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Communication officielle au sujet de affaires de l'église.

(Antographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 99. — Bulletin XIX. 118.)

2) *Reg. du Conseil* 3. Avril 1861: La femme de Nic. des Gallars avec quatre petits enfants vient remercier la Seigneurie de ses bontés. Elle va partir pour l'Angleterre. On l'invite à dire à son mari de se souvenir de son devoir et de induire à l'advenir ses enfants se retirer par deca d'autant qu'ils sont citoyens.

Calvini opera. Vol. XVIII.

A Messieurs noz peres

a Geneve.

Salut par Iesus Christ.

Messieurs et peres, comm'ainsin soit que nous ayons estes convocques en ceste ville de Nysmes pour pacifier les troubles survenus acause de quelque different questoit esmeu entre M. *Mouget* et M. *Mouton*,¹⁾ et avecques nous se sont trouves plusieurs estrangiers non de la ville ne moingz du consistoire appellez par ledit *Mouton* ou ses adherans, lesquelz a nostre grand regret et nonobstant toute incistance et opposition par noz faicte ont heu voix au colloque contre lordre estably par cy devant aux sinodes generaulx. Or nostre intention estoit seulement pacifier les choses comme a este dict et eviter troubles et escandalles et non point pour justifier et prononcer innocent ou purger ledit *Mouton* tant des articles propaues audit colloque (lesquelz nous vous envoions avec toutes les procedures qu'avons tenues) que de toute sa vie et doctrine et par ce moien l'eslire pour ceste ville ainsin comme ses adherans se sont declaires et mesmes nous en ont sollicite ce que ne leur avons peu ne voleu accorder. Ains sommes estes dadvis vous renvoyer ledit *Mouton* et toute ladite procedure, affin quadvisies de plus pres au faict, car sommes advertis que lentendez desia en partie par plusieurs qui sont despartis de ce pais qui ont veu et entendu partie des choses contenues ausdits articles. Vous cognoissies asses la qualite du parsonnage et le present porteur auquel avons bailhe toute charge vous pourra plus amplement informer des choses passees et contenues esdits articles qui est cause que ne ferons plus long discours sinon que noz vous prions unanimement et pour eviter tous troubles pourvoir que ledit *Mouton* ne descende plus a bas ce que sera la tranquillite des esglises de ce pais et d'autant quil est besoing de pourvoir a ceste esglise d'homme'souffissent

3388. 1) *Ménard* IV. 271: — Le ministre *Mauget*, jaloux de ses fonctions ne souffrait pas que les étrangers vinssent les partager avec lui. Un ministre nouvellement arrivé de Genève (? v. N. 3383), *Jean Mutoni*, ne laissa pas de faire des prédications et des mariages sans sa permission. *Mauget* en porta plainte au consistoire le 17. Avril. Il fut délibéré que personne ne s'ingérât de prêcher dans Nîmes sans l'agrément du pasteur. On réconcilia les deux ministres. . . . p. 276: Les divisions s'étaient renouvelées et ne faisaient qu'empirer. Ils avaient même porté des accusations et fait faire des poursuites l'un contre l'autre. Le consistoire ne put y remédier. Un colloque fut assemblé le 14. Les ministres des lieux circonvoisins s'y trouvèrent ainsi que les diacres et surveillants de l'église de N. et quelques gentilshommes du voisinage. On discuta fort au long tous les chefs d'accusation des deux parties. . . . Le résultat fut de réconcilier les deux ministres. On les exhorta à vivre en paix et on les fit embrasser, et on délibéra d'aneantir les actes et procédures.

et paisible comme le frere *Moget* voz en escript jl vous plaise satisfere a sa requeste si juste. Qui est fin, priant Dieu, Messieurs et peres, que luy plaise vous conduire par son esprit jusques a la fin, nous recommandons a voz bonnes graces et saintes prieres. De Nysmes ce quinziesme de may 1561.

Voz humbles et bien obeissans pour iamais.

Iehan Gragnon ministre de Sommieres.	Claude Chevallier M. d'Allez.
Barthelemy Belet M. de Calvisson.	Bernard Arnaldi M. de S. Gilles.
Guillaumevesque M. a Sainct Geneis.	Pierre Davarandal M. de Aigues mortes.
Pierre Sachet M. de Masillargues.	

3389.

CHERPONT A CALVIN.

Renseignements relatifs à des dissensions dans le sein de l'église de Loudun et demande d'instructions pour la conduite à tenir dans cette occurrence. ¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 128.)

Monseigneur Monsieur Despeville.

Monsieur, noz lettres et paquetz estoyent desja enfermez en la mallette de Mons. de *Cheron* present porteur, jl estoit prest a monter a cheval qu'aucuns surviennent de *Chinon* pour nous advertir que de vostre grace leur aviez envoyé un ministre dont nous avons esté tous bien joyeux et rendons graces a nostre Dieu de la benediction quil desploye sur sa ville de Geneve et sur vous tous et le prions que luy plaise de continuer a jamais. Au reste, Monsieur, avec leedictes nouvelles jl men est presentement arrivé d'autres qui me fachent beaucoup. C'est que le moyne qui avoyt este chasse dicy est arrivé. Estant appelé daucuns qui ne se sont jamais voulu ranger, Ilz pretendent de le demander au Synode pour coadiuteur avec moy et pour prescher sa sepmaine, disans que je ny pourroye pas fournir, comme a la verité jl ne seroyt

3389. 1) *Comp. N. 3356 et la lettre de Calvin à l'Eglise de Loudun du 1^r Juillet, ainsi que celle au curé de Chiré du 29. Mars 1562.*

possible. Ilz ont tousiours differé de mander un esperant recouvrer cestuy la. Toutesfoys ce matin lassemblee estant faicte, ont promis quilz ne pretendent lavoyr pour ministre que le Synode qui sera dedans ii ou iii moys au plus tard ne l'aye esleu. Je vous supplye treshumblement, Monsieur, me mander comment je me doys gouverner en cella. Le present porteur vous dira ce quil en a veu et ouy. Je ne me puis persuader que quoy quil advienne ilz ne le facent prescher, et me doubtant de ceste venue je me suis bien gardé de donner semblant que j'eusse envye daller querir ma femme comme aucuns eussent bien volu. Eux voyanz cella jlz l'envoyent querir, mais cependant ilz ont fait aussi venir le moyne. Il vous plaira me faire mander ce quil sera bon que je face. Au reste je ne veux oublier a vous faire entendre que Monsr. de *Boyboussard* fait bonne cher (Dieu mercy) et esprouve bien de son affaire. Il ma prie vous presenter ses humbles recommandations et a voz bonnes prieres et a vostre bonne grace ce que je fais daussi bon coeur que je vous supplie treshumblement recevoir les mienues. Priant nostre Dieu et pere de misericorde que luy plaise vous augmenter de plus en plus ses dons et graces, et vous maintenir en telle disposition et santé que je la desire a celluy que jayme le mieux en ce monde. C'est a Lodun ce xve. May 1561.

Vostre treshumble serviteur et humble disciple
De Cherpont.

3390.

SOREL AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Explication d'un malentendu entre eux et ceux de Neuchâtel. Envoi de plusieurs ministres en France. ¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 197a, fol. 97.)

A noz treschers freres les pasteurs et ministres de leglise de Geneve.

S. Treschers freres nous avons receu voz letres par lesquelles vous vous plaignez de nous en

3390. 1) *C'est la réponse au N. 3381. Sorel avait été pasteur à Boudry dans le comté de Neuchâtel. En automne 1561 il alla à Troyes (Bulletin XII. 350).*

deux pointz. L'un est de quelques lettres que Mr. Nicolas Parent²⁾ vous a voulu produyre au nom de Mr. Chrestophle pour vous donner a entendre quil estoit appellé par vostre sceu. L'autre de ce que nous vous avons escript par Mr. Pierre Fornelet allant a vous.³⁾ En quoy voyons que la cause de vostre fascherie na esté sinon pour avoir esté mal informez.

Car quant au premier point voicy comme il en va. Le cousin de nostre cher frere Mr. Guillaume Farel accompagné de deux aultres venant vers nous pour demander ung ministre pour Dignes nous dist quil avoit conféré de ce avec vous, et les freres estans assemblez pour ceste affaire leur ottroyerent maistre Nicolas Parent ■ cause quil estoit libre sans avoir aucune charge. Et ce jourd'hui ayans demandé ■ maistre Chrestophle sil vous avoit escript de ceste affaire avons trouvé que ne luy ny aucun aultre dentre nous vous en a escript. Seulement nostre cher frere Mr. Guillaume escrivait par luy a leglise a laquelle il alloit. Nous ne scavons si cestoit ces lettres la que ledit Nicolas vous a voulu produyre.

Quant au second de ne vous avoir escript par nostre frere le diacre, la cause a esté que ledit ayant receu lettres de Mr. Giles⁴⁾ nous demanda destre envoyé de quoy nous fusmes d'avis d'autant que la vocation ne nous sembla assez legitime et exhortasmes ledit Fornelet de demeurer en sa charge attendant plus claire vocation. L'autre congregation generale suyvante ledit insta derechef pour avoir son congé et nous pria de pourvoir en son lieu et quil esperoit en brief destre appellé. Auquel respondismes que ne le voulions ny envoyer ny retenir et que sil sen alloit ainsi ce seroit sans nostre adveu. Neantmoins ce pendant qu'avions homme propre pour pourvoir en son lieu voulusmes bien faire election en condition si ledit Fornelet sen alloit ou estoit appellé le frere esleu luy succederait. Or ledit entendant nostre response voulut aller vers vous pour consulter de son affaire et ne fusmes dadvis de vous escrire a cause quil ne se vouloit tenir a nostre conseil, et sommes marrys si ledit vous a informé autrement. Car ce que desirons le plus est dentretenir la bonne amitié et union avec vous.

Au reste ce jourd'hui nous luy avons ottroyé ce point avec vous considerans le grand desir quil a de semployer en la nouvelle moisson que sil peult

avoir son congé de monsieur le gouverneur et de Messieurs du conseil nous consentons quil se retire vers vous pour estre envoyé ou congnoistres quil sera expedient. Et aucun dentre nous au nom de lassemblée luy assistera pour demander sondit congé. Ce pendant le present porteur que nous esperions mettre en son lieu nous a déclaré que son affection estoit plus de servir aux eglises de france que de sarrester par deca. Et aussy M^e. Enard⁵⁾ en fait mention en ses lettres et le desire. Parquoy navons voulu empescher la vocation laquelle il avoit plus a cueur. Attendu aussy qu'avons aultre personne assez propre pour succeder audit Fornelet si ainsi est quil puisse obtenir son congé. Et en tesmoignage de la conjunction que desirons et avons tousiours tasché dentretenir avec vous nous vous adressons le present porteur qui sen va vers Mr. Enard si vostre avis nestoit de l'envoyer ailleurs comme nous ne doubtons que ledit frere ne se soubmette du tout a ce que luy conseilerez.

Et a ce ferons fin prians leternel quil vous augmente ses dons et graces et vous maintienne longuement en prosperite pour lentretienement de son eglise. De Neufchastel ce 15. de may 1561.

Vostre humble frere Jaques Sorel
au nom de tous.

3391.

BRENTIUS MARBACHIO.

Agit de dissidio in schola Argentoratensi exorto. et docet principiis obstandum esse.¹⁾

5) Il accompagna Farel dans le Dauphiné (Lettre du 1^r Nov.) et resta comme ministre à Grenoble de 1561 à 1563. 3391. 1) Pertinet haec epistola ad controversiam inter Zanchum et Marbachium ortam m. Febr. 1561. Ille quae de Antichristo docet scriptura non ad papam referenda putabat, in loco de praedestinatione strictius Calvinismum vindicabat, electos nunquam gratia excidere posse, reprobatos nunquam salvos fieri posse affirmantem, denique ubiquitatem corporis Christi negabat. Quae omnia ex schedis scholasticorum congesta Marbachius Sturmio rectori proposuerat, hic vero Capitulo Thomano. Quum autem Marbachius etiam e suggestu Zanchum impetisset, conventus ecclesiasticus controversiam utpote dogmaticam ad suum forum trahere voluit. Iam gliscente disceptatione exteri theologi ab alterutra parte de sua sententia interrogati sunt, Marburgenses, Heidelbergenses, Tubingenses, Basileenses, Bullingerus, Martyr; quid quod et principes de dirimenda lite sollicitati sunt, inter quos duo Christophorus. Tandem concinnata fuit formula consensus qua conciliatio aliqua ad tempus, saltem in speciem, procurata est. Sed Zanchus a. 1563 Argentorato relicto Clavennam vocatus concessit. Vide

2) Pasteur à Neuchâtel (N. 3381).

3) se rendant à Lyon (ibid.) Ultérieurement il se trouve à Châlons sur Marne. (Voyez la lettre de Saussure du 13 Sept.)

4) Un ministre de ce nom se trouve à Bordeaux en Déc. 1558, l'année suivante à Montaignut (Gaberel I. 197).

(Ex Tomo Epp. ad Marbachios scriptarum ed. Fecht. 1684, p. 134.)

S. in Christo, reverende vir, frater in Christo amicissime. Contuli cum D. D. Ludovico²⁾ de dissidio in vestra schola exorto, quum prius omnia acta diligenter legissem, et ipse quoque multa mihi exposuisset. Existimo autem unam tantum esse rationem qua huic rei succurri possit. Principiis obstandum est, quo quid velim fortassis D. Doctor commemorabit. Quod nunc agit Zanchius idem antea egerunt Calvinus et Martyr. Tantisper suas opiniones apud vos dissimularunt donec invenirent loca in quibus tuto effunderent sua dogmata. Spiritus Christi prudentissimus quidem est, non est autem tam malitiose callidus ut aliud fingat donec suum habeat asylum. Ego tecum de coena dominica sentio, de praesentia videlicet vera et essentiali seu substantiali corporis et sanguinis Christi in coena, iuxta explicationem D. praeceptoris nostri Lutheri. Idem etiam sentio de praedestinatione, a posteriori videlicet, non a priori de ea cogitandum, ut ex ea fidem nostram confirmemus, non infirmemus aut exstinguamus. De Antichristo nollem contendere odiose. Scimus papatum esse antichristianismum: fortassis autem fieri potest ut inter papas exoriatu aliquis qui impietate, astutia, dolis, crudelitate et tyrannide reliquos omnes superet, et det filio Dei occasionem ut properet ad extirpandum universum papatum et ad iudicandum vivos et mortuos. De hac re Dominus curabit. Nos nostrum officium faciemus et expectabimus adventum Domini. Nec dubito quin Dominus ita faveat vestrae ecclesiae et politicae ut inspiraturus sit vestro magistratui consilium quo isti dissidio in tempore obviam eatu. Tu cave ne ecclesia publice a te aut tuis collegis pro communione audiat quid sit inter vos certaminis in schola. Spero enim futurum ut hoc malum non serpat latius apud vos. Bene ac feliciter vale. Studtgardiae die 16. Maii anno 1561.

Io. Brentius.

Zanchi relationem ad Landgravium d. d. Cal. Oct. 1565 in ej. Opp. T. VII. ubi et libellus peculiaris de hac disceptatione, porro Epp. plures in Tom. VIII. Plura praebeunt Saligius, Loescherus, Schmidt in Studien 1859 p. 643 v. et Schweizer, Centrald. I. 425 n.

2) Rabo iam Ulmensi.

3392.

CALVIN A COLIGNY.

Exhortations générales et recommandation d'une affaire proposée dans l'intérêt de Genève.

(Minute originale non autographe. Bibl. Nat. Coll. Dupuy. Vol. 102, f. 66. — Bonnet II. 397. Trad. angl. IV. 192.)

Monseigneur, nous avons à louer Dieu qu'il a fait prospérer le voyage de l'homme que vous aviez demandé.¹⁾ Je ne doute pas que vous ne l'avez trouvé tel que desiriez, et que vous n'avez cognu par experience qu'il cherche à s'acquiescer fidellement de son debvoir. Pour ce que je ne sçay pas en quoy et pour combien il vous plaira l'employer, iattendray sur cela declaration de vostre bonne volonté. Ce pendant je vous prie, Monsieur, de ne vous lasser point à la poursuite d'une oeuvre si bonne et sainte, et digne qu'on y employe trente vies, si on les avoit. Je compren en partie les difficultez et obstacles qui vous pourroyent arrester ou faire tourner bride. Vous en sentes par experience beaucoup plus. Mais vous sçaves, Monsieur, qu'en vous apuyant sur celuy qui vous a mis en oeuvre, vous ne seres iamais frustré de vostre attente. Vray est que pour vous fortifier à le servir constamment, il vous faut regarder plus haut que le monde. Comme aussy l'Apostre nous exhorte de ietter nostre ancre au ciel. Mais quoy qu'il en soit, Dieu fera tousiours prosperer le service que nous luy offrirons en franc courage. Il me semble bien que le diable brasse par dessous terre, pour faire quelque nouvelle confusion. Mais d'autre costé iespere que Dieu besognera de quelque façon estrange. Nompas que j'approuve l'ardeur d'aucuns qui se hastent par trop. Mais puis que je ne les puis moderer, je ferme les yeux, ne sçachant ce que Dieu veult faire, sinon de surmonter²⁾ toute opinion humaine: voire en renversant par folie toutes les astuces qu'on prevoit du costé des malins. Bref, j'espere que ce pendant que le Roy ira chercher Monsieur le Cardinal,³⁾ Dieu s'approchera tel-

3392. 1) Le ministre Jean Raymond Merlin, surnomme M. de Monroy. Voyez la lettre de C. à Bullinger du 24. Mai. Maistre Jehan Merlin fut envoye en la maison de Monsieur l'admiral, en Cour, qui avoit escrit pour avoir un homme en tel lieu. (Registre de la Compagnie 16. juin.) Voyez encore Haag VIII. 385. Herminjard, IV. 167. Il avoit été prof. d'hébreu à Lausanne, fut ministre à Piney 1559 et à Genève en 1560.

2) renverser Bt.

3) Le roi et la cour allaient se rendre à Reims, pour les fêtes du sacre, qui fut célébré par le cardinal de Lorraine, le jour de l'ascension.

lement de luy et des siens, qu'ils ne s'en pourront eloigner. Ce pendant c'est à nous de marcher au chemin qu'il nous monstre.

Je vous toucherauy aussy, Monsieur, un mot en particulier, touchant l'affaire⁴⁾ duquel je vous ay envoyé memoire par escrit. Si vous voyez que la chose poursuyve, je vous supplie, Monsieur, que nous n'y soyons pas oubliez. Je croy que ceste ville vous est recommandee pour un plus haut regard. Mais si est ce que vous ne pouvez procurer le bien d'icelle qu'en servant au profit du Roy. Car combien qu'elle ne semble pas estre d'importance, ce qui est petit n'est pas tousjours à mespriser.⁵⁾

3393.

CALVIN AU ROI DE NAVARRE.

Sévères représentations au sujet de sa conduite.

(Minute originale non autographe. Bibl. nat. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 66 v. — Bonnet II. 399. Trad. angl. IV. 194.)

Sire, combien que par la lettre qu'il vous a pleu m'escire dernièrement, vous m'avez donné congé et hardiesse de continuer à vous faire telles exhortations comme la nécessité le requerroit, toutesfois j'eusse bien désiré n'entrer point en matiere laquelle possible de prime face ne vous sera pas fort plaisante. Mais je vous prie, Sire, de penser à ce que dict St. Paul, que nous sommes contrainsts quelquefois de contrister ceux que nous desirons resjouir, et mesme que s'ils sont faschez pour quelque peu de temps, c'est pour leur apporter cent fois plus de contentement, que si en les voulant laisser en repos, on les endormoit en sommeil mortel. Et de fait, Sire, selon vostre prudence, vous jugeriez que je vous seroye traistre et desloyal, si en parlant au nom de Dieu qui commande ne point espargner les Roys, je ne vous remonstroye franchement ce qui ne peut et ne doit estre dissimulé. Je sçay de quelle discretion et modestie il nous faut user, pour ne point avancer temerairement et à la volée ce qui nous sera incognu. Mais aussi l'avertissement que j'ay à vous faire, n'est que par trop divulgué et plus que je ne voudroye. Saint Ambroise se

plains à bon droit en quelque lieu, que le monde souffre bien que les petis enfans oyent et voyent et parlent, et ce pendant voudroit rendre les serviteurs de Dieu sourds, aveugles et muets, combien que la charge leur soit donnee speciale de veiller et guetter, s'enquerir et crier, comme à son de trompe. J'espere, Sire, et me tiens persuadé que vous ne seres pas du nombre de ceux là; mais que vous estimerez que je n'ay pas esté legerement emeu à vous declairer l'angoisse que je porte, ayant entendu que vous aves esté gaigné par un moyen bien mauvais pour accorder beaucoup de choses ausquelles vous devies resister fort et ferme. Je ne vous escri, Sire, que le bruit commun, mais dont trop de gens sont abbrevez. C'est qu'on murmure que quelques fols amours vous empeschent ou refroidissent de faire vostre devoir en partie, et que le diable à des supposts qui ne cherchent ni vostre bien, ni vostre honneur, lesquels par tels allechemens taschent de vous attirer à leur cordele, ou bien vous addoucir en sorte qu'ils jouissent paisiblement de vous en leurs menees et pratiques. Si vous estes fasché, Sire, qu'on vous ait en telle estime, je vous prie de penser à beaucoup de jeunesses qui en donnent occasion. Je vous prie quant et quant, Sire, de bien noter ce que dict saint Pierre, qu'il suffit bien que pour le temps passé on ait suyvi les fols appetits, voluptez et dissolutions des incredules: car quand vous n'en seres plus entaché, Sire, tout sera non seulement enseveli devant Dieu et ses anges, mais aussi mis en oubli quant au monde. A l'opposite Dieu permet, quand on retourne au mal, que ce qui estoit aboli soit ramentu, et sur tout de son costé il le rappelle à conte. Je vous prie donc, Sire, au nom de Dieu, de vous eveiller à bon escient, cognoissant que la plus grande vertu que vous puissies avoir est de batailler contre voz affections, retrancher les plaisirs mondains, dompter les cupiditez qui vous induisent à offenser Dieu, mettre sous le pied les vanitez qui nous esgarent bien tost, sans que nous y pensions. Car combien qu'en ceste grandeur et hautesse Royale il soit difficile de se tenir en bride, si est ce que la licence que se donnent les plus grands est tant moins excusable, puis que Dieu les a plus estroitement obligez. Et faut que la sentence de nostre Seigneur Jesus tienne, que le conte sera demandé à chacun selon qu'il aura receu. Mesme je vous prie, Sire, de la bien appliquer aujourd'huy à vostre instruction, car entre les autres graces si excellentes qui vous avoyent esté faites par ci devant, vous estes de nouveau establi en lieu qui vous doit inciter plus que iamais à vous tenir soigneusement sur voz gardes. Car non seulement vous aves à soutenir la charge de l'estat public, mais Dieu vous a ordonné comme pere pour soulager tous ses

4) les menaces du duc de Savoie (3317) et le traité d'alliance. Le mémoire n'existe plus.

5) La fin manque. La lettre doit avoir été écrite quelques jours avant celle à Bullinger du 24. Mai.

poivres fideles et les ayder, à ce qu'en liberté ilz le puissent servir et honorer purement: voire mesme, qui plus est, vous a commis procureur de sa verité, de la pure et vraye Religion, du droit souverain qui luy appartient, pour estre obeï et qu'on se reïgle à sa volonté. Ce fardeau est si pesant qu'il n'y a creature qui ne fust bien empeschee de le porter, et le diable dresse tant de difficultez qu'il faut bien estre aydé d'une singuliere grace de Dieu pour en venir à bout. Et d'autant plus vous convient il evertuer, Sire, à vous despoiller de tous empeschemens interieurs, pour vous employer tant plus librement à executer ceste commission si sainte et si digne, non seulement pour estre approuvé des bons, mais aussi trouvé irreprehensible devant le Juge celeste, afin de recevoir la couronne de gloire et immortalité qui est plus pretieuse que tous empires terriens. Ce pendant, Sire, combien que je ne doute pas que vous voyez bien les embusches qui s'appresent, et les filets qui sont tendus pour vous surprendre et vous circonvenir, et les pratiques qui se meinent tendantes à fin de ramener la confusion dont on pensoit estre sorti, toutesfois mon devoir me contraint de vous prier qu'il vous plaise d'estre vigilant et attentif à y obvier.

Sire, apres m'estre tres humblement recommandé à vostre bonne grace, je pryé nostre Seigneur vous tenir en sa protection, vous conduire en esprit de prudence, droicture et constance et vous augmenter en toute prosperité pour glorifier son nom.¹⁾

J. C.

3394.

BULLINGERUS CALVINO ET BEZAE.

Paucis praemissis de vexatis piis in Pedemontio, de turbis et motibus in Gallia, de minis Quinquagagorum contra Claronenses, denique de dissidiis ministrorum in Rhaetia, pluribus commendat Trecium Polonum.

(Ex autographo Archiv. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Epp. Vol. 30, fol. 412. — Simler, Vol. 100.)

Clarissimis viris D. Ioanni Calvino et Theodoro Bezae Genevensis ecclesiae fidelissimis ministris dominis colendis et fratribus carissimis meis.

Genff.

3393. 1) Pour la date, même observation que pour la précédente.

S. D. Scripsi verno hoc tempore semel et iterum vobis, domini colendi et fratres carissimi, ac spero meas vobis literas fideliter esse traditas. Negotiis vero gravibus et variis tribuo quod nihil hactenus acceperim a vobis responsi. Nec sane cuperem sancta vestra studia impediri per me: quinimo Dominum oro ut amoveat omnia vobis impedimenta, quo expedite in via Domini multo cum fructu progredi liceat, quemadmodum hactenus per Dei gratiam factum esse fatemur, et ideo Domino Deo nostro gratias agimus.

Varii hic sparguntur rumores de inhabitatoribus vallis Angroniae quos misere divexet Princeps Sabaudiae¹⁾ ita et de gravibus in Gallia turbis motibusque. Cuperemus de his aliquando edoceri a vobis, ut si sint felicia gaudeamus et exultemus cum fratribus nostris, si vero sint infausta ne desinamus precari Dominum pro periclitantibus,

Apud nos²⁾ sane res omnes mediocriter habent, nisi quod Subsylvani et Suytenses, Quinquagagorum omnium acerbissimi, subinde graves contra Claronenses spirant minas. Verum speramus Dominum et horum cohibiturum ferociam. Claronenses etsi sint constantes, aequum tamen est ut et vos pro eorum salute invocetis Dominum. In Rhaetia³⁾ pullulant dissidiorum principia inter ministros. Speramus autem mature compescendos, qui ad novas res, nimium proclives esse videntur. Mihi quidem videtur hoc tempestivius et gravius succurrendum rebus laborantibus quo propensiora esse videntur quorundam ingenia ad damnata dogmata etc.

Qui has vobis affert literas vir bonus est, Polonus Christophorus Trecius.⁴⁾ Adduxit ad me duos pueros nobiles cum paedagogo. Attulit egregium ab ecclesiis testimonium. Operam dabit literis apud vos. Mittitur ab ecclesiis. Cupiunt hae illum bene in vera religione institui, ut aliquando ipsis cum fructu inserviat, scholam aperiat et ministros ecclesiae formet. Amant autem nostras ecclesias et placet nostrum doctrinae genus simplex. Proinde commendo hunc vobis Trecium, et oro per nostram amicitiam ut ipsum ametis et studia eius

3394. 1) Anno 1561 ineunte dux Sabaudiae denuo contra Waldenses militem misit duce Comite de Trinitate. Illi autem sese ita defenderunt ut mox ipse de pace cogitare coactus fuerit, quae Nonis Iuniis tandem sancita est. (De Thou l. 27. III. 26 seqq.)

2) Claronense negotium primum a comitibus Badensibus m. Ianuario habitis ad alia m. Iunio celebranda remissum, deinde infecta re in a. d. V. Kal. Nov. prorogatum fuit. (Ruchat VI. 380.)

3) In Valle Tellina erant aliqui Gribaldi asseclae et nonnulli Libertini quibuscum in conventibus bis publice actum est. Ea occasione Fabricius libellum de providentia edidit. Etiam cum Anabaptistis Curiae Fabricius et Gallitius disputant.

4) Cf. N. 3273.

iuvetis, denique patres eius sitis. Ego illi vestram fidem, diligentiam et humanitatem praedicavi. Amat ille vos et desiderat. Efficite ergo pro vestra pietate ut quantum in vobis est multo cum fructu redeat ad suos. Sed cur vos ad ea voco ad quae scio alias vos esse promptissimos? Amate nos in Domino et valete cum symmystis et fratribus omnibus. Nostri vos salutant omnes. Tiguri 17. Maii anno 1561.

Bullingerus vester.

3395.

L'ÉGLISE DE NIMES AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Même affaire que celle qui faisait l'objet de la communication du synode.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 102. Bulletin XIX. 119.)

A Messieurs et peres.

Salut et toute prosperite par Iesus Christ nostre Seigneur. Amen.

Messieurs et tres honores peres, je me suis efforce de vous faire entendre ces jours passes le grand ennuy et destresse en laquelle j'estois a cause des sectes et divisions que je prevoiy venir non seulement en ceste eglise mais en toute ceste province si nostre Dieu n'y met la main laquelle facherie ne sest point amoindrie depuis ce temps la pource que la matiere dicelle ne saugmente que par trop de jour en jour comme plus a plain pourres congnoistre par le frere present pourteur qui en a este et est encores participant, avec plusieurs autres que nostre Seigneur sest reserve pour cheminer rondement en son service. Je parle des advocatz qui ont charge au consistoire: car quant au menu peuple il est asses docile et traictable graces a Dieu. Or pour remedier a tous inconveniens et troubles j'ay voulu user des moiens que nostre Seigneur me bailloit en main en assemblant les freres de ce colloque mesmes par le consentement et requeste de *Mutonis* et ses adherens. Mais la plus grande voix na pas este la meilleure pource qu'on a receu audit colloque, en pervertissant tout ordre, plusieurs qui nestoient pas mesmes de leglise tant sen fault quilz feussent du consistoire, comme pourres veoir par la procedure qu'on vous envoie. Toutesfois pour me

monstrer obeissant aux freres et que je ne demande que paix j'ay accepte leur sentence laquelle neantmoins me semble fort incivile et desraisonnable en ce que par icelle on a justifie ledit *Mutonis* sans vouloir ouir son accusateur lequell je me suis offert de nommer. Parquoy, Messieurs et tres honores peres, je vous prie considerer le tout de plus pres et me mander que cest quil me faudra faire sil advenoit que ledit *Mutonis* singerast de prescher ou lire la parole de Dieu en ceste ville sans legitime vocation, ce que moy et plusieurs autres craignons merueilleusement. Et pour ce je vous supply au nom des freres du consistoire soubz signes et au mien aussy que pour pacifier ceste eglise (qui est comme lappuy de plusieurs autres qui sont a lenviron) jl vous plaise nous envoyer *M. d'Anduze* et en son default nous restituer nostre ancien frere et compagnon *M. de la Source*¹⁾ ou quelque autre que congnoistres estre propre et suffisant pour ceste ville ou il y a beaucoup de gens doctes et lettres et encores plus daureilles chatouilleuses comme savent tresbien Messieurs *d'Anduze* et *Baduel*: et de ce faire vous supplions derechef le plustost quil vous sera possible: car nostre Seigneur a tellement beny ceste eglise par sa bonte quil est impossible que je y suffise moy seul. Cependant je prieray nostre bon Dieu quil vous tiene tousiours en sa garde et vous augmente en tous les dons de son saint Esprit, me recommandant tres humblement a voz prieres et bonne grace. De Nismes ce 20 de mai 1561.

Vostre humble et obeissant serviteur a jamais.

G. Mauget.

Daymes surveillant.

Anthoine Sigelon surveillant.

Domergue Hongle surveillant.

P. gilles Baron surveillant.

Arnaud Alizot surveillant.

P. Malmazet surveillant.

Nicolas surveillant.

George diacre.

Monlery surveillant.

Bertrand.

3395. 1) Si ce ministre n'a pas porté deux noms, de la Source doit être une fausse leçon pour de la Serre. Dans la lettre du 30. Août 1561 il est appelé Arnaud, de son prénom, Borrel p. 26 l'appelle Pierre. Ménard IV. 232: dit que Pierre de la Serre se joignit à Mauget pour desservir l'église de Nîmes, chacun faisant sa semaine, à tour de rôle. Et p. 313 il dit que le consistoire délibéra, le 25. Févr. 1562 sur le rapel du ministre la Source, qui avait exercé ses fonctions avec Mauget.

3396.

BEZA BULLINGERO.

Viretus aegrotat. Valdensium successus mirabilis hostium impetum repellentium. In Gallia vulgi rabies ad extrema quaeque contra pios patranda abrepta. Procerum varia studia.

(Ex autographo Cod. Genov. 118, fol. 3. — Pauca excerpit Baam, Beza Tom. II. App. p. 33.)

Eximio Christi servo D. Henrico Bullingero ecclesiae Tigurinae vere fido pastori domino mihi plurimum observando.

Tiguri.

S. Accepi libellum tuum de quo magnas tibi gratias ago. Quod autem serius respondeo, culpa in *Linerum* nostrum reicienda est, qui in suo reditu nostram expectationem prorsus fefellit. De rebus nostris: recte omnia, Dei beneficio, si *Vireti* morbum excipias,¹⁾ cuius valde suspectus est nobis exitus. Dignus vir est quem pii omnes Domino commendent, quod et ipse et nos omnes a te et reliquis collegis vehementer petimus. Vicini illi nostri²⁾ suo more nobis quidvis minantur, securi scilicet de comitiorum Basiliensium eventu. Nos Dei gratia non multum istis terculamentis movemur, quoniam in eum speramus qui superbis resistit et suorum miseretur.

Quis fuerit fratrum Pedemontanorum status, ab eo tempore quo victa eorum patientia ipsos coegit extrema consilia capere, ex eo scripto³⁾ cognoscas cuius exemplum ad te mitto, brevi quidem illo sed vere et simpliciter totam historiam complectente, ut opinor. Est enim ad me missa haec narratio a fratre valde pio nec prorsus indocto, qui rebus ipsis interfuit. Desinit historia ad paschae ferias. Ab eo tempore⁴⁾ feruntur rursus duae veteranorum Hispanorum cohortes et aliquot indigenarum militum turmae duplici certamine ad internecionem caesae. Expedit autem ista miracula ab omnibus cognosci,

3396. 1) misera valetudine utebatur ex quo olim veneno paene interfectus fuerat. Commentarii senatus 12. Maii eo ipso tempore eum graviter morbo laborasse testantur, ita ut ei 50 floreni dati fuerint. Neque unquam vires attritas reficere potuit, vel postquam Nemausum abiit.

2) Sabaudi. Basileae in comitiis d. 18. Maii celebratis nihil conclusum fuit et negotium in m. Augustum remissum.

3) Histoire memorable des persecutions et guerres faites depuis l'an 1555 iusques en l'an 1561 contre le peuple appelé Vandois etc. imprimée dans l'*Hist. des Martyrs* 1619, fol. 583 v. Historia memorabilis persecutionum etc. gallice primum in lucem edita nunc a Chr. Richardo Biturigo lat. donata. 8°.

4) Vide Thuanum T. III. ed. gall. p. 32 sq.

ut istorum impudentia in quibusvis fingendis rumoribus et spargendis calumniis patefiat, simulque Dei nostri gloria, sicut par est, ab omnibus piis celebretur, et fratrum laborantium salus Deo saltem assiduus precibus commendetur, si nulla alia ratione possunt a nobis adiuvari. Itaque rogo ut hoc, quidquid est, aut saltem eius summam (quoniam in eo fortassis nonnulla sunt paulo acerbius scripta) cum amicis cordatis, ac inprimis quidem cum D. *Blauerro* nostro communices.

De gallicis ecclesiis ita res habet ut memini me iam pridem ad te scribere. Incredibilis est adversariorum audacia et rabies. Summa in iis lenitudo qui omnia possent si vellent. Vellent tamen, sed ne suis quidem extremis periculis et prodigiosa liberatione admoniti intelligere possint quid Deo patriae, ecclesiae, sibi denique et suis debeant. Interea sic crescit opus Domini ut vix mihi sis crediturus si singula perscripsero. Nihil aequae nos premit atque operatorum penuria: qui si nobis superessent vix auderent adversarii intra paucos menses comparere. Infinitae interea turbae gliscunt omnibus locis, quas omnino necesse est vel mox extra ordinem a Deo comesci vel in civile bellum transire. Classicum canunt monachi passim summissi: alii ex magistratibus mussitant, alii exardescunt in extremam rabiem, alii palam nostris partibus favent. Immanes caedes et inauditae crudelitatis exempla furens vulgus passim in celeberrimis civitatibus edidit editque quotidie, adeo ut ipsi etiam infantes in cunabulis alicubi sint iugulati. Tanta est Satanae furor. Rursus non desunt civitates, eaeque frequentes et populosae, in quibus palam et sine tumultu docetur. Scribuntur edicta, eaque non tantum diversa, sed etiam prorsus contraria, prout scilicet hic vel ille Regis consilio praecet. Et ea rursus a quibusdam magistratibus contemnuntur, a quibusdam recipiuntur, prout in hanc vel illam partem inclinant. Regem arbitramur Remis unctum⁵⁾ a Cardinali hac ipsa hebdomade, contra morem maiorum et omnes regni Francici leges, quibus prohibetur regis coronatio ante annum aetatis 14. Putatur id factum adversariorum fraude, qui praetexunt, nulla ratione posse istas seditiones coerceri nisi uncto et coronato rege, cuius aliqui pueritia contemnatur. Sed quid captent hoc praetextu n[emo] non videt: quo fit ut, nisi Deus singulare aliquod remedium adhibeat, summa omnium rerum perturbatio toti illi regno immineat. Regina mater in hoc unum intenta ut quoquo modo summam rerum obtineat. Italicas omnes artes strenue exercet. Ex proceribus *Conestabilis* cum *Gui-*

5) die Ascensionis Idib. Maiis non vero Idib. Iunius ut habet I. Bonnet II. 398. Etiam Mém. de Condé II. 11 diem Ascensionis indicant. Alibi legitur: Au mois de juin le Roy fut sacré à Reims. (*Hist. des choses mém.* 1599, p. 132.)

siano et Turnonio cardinali prorsus sese ad opprimendam religionem coniunxit. Ex principibus unus est a nobis alienus. Reliqui nostri sunt, quamvis unus duntaxat missam aperte abiuravit. *Amiraldus* palam omni idololatriae valedixit et secum habet verbi ministrum. D. a *Longavilla*, praecipuae nobilitatis et magnae spei adolescens, cui *Guisianus* filiam anno superiore despondit, proxime elapsis paschae feriis coenae una cum matre interfuit et idololatriam prorsus abiuravit. Hinc licet coniecturam facere, neutri parti duces defuturos si, quod Deus avertat, hostes insanire pergant. Itaque precibus opus est, si unquam alias.

Haec ⁶⁾ habui quae nunc ad te scriberem. Eram autem haec eadem in meis ad D. *Blaurerum* literis repetiturus nisi fore sperarem ut ista omnia non invitum cum eo communices; quod quidem ut facere non graveris a te vehementer peto. *Navarrenus* officii sui a me admonitus humanissime rescripsit et nationalis quod vocant concilii spem facit. Sed in isto rerum statu nihil certi ausim de his rebus mihi polliceri. Tantum rogo ut Deus ecclesias nascentes corroboret: quod si obtinuerimus caetera fuerint confecta. Bene vale, mi pater. Dominus Iesus te servet incolumem et sanctis tuis laboribus magis ac magis benedicat. Genevae 24. Maii 1561.

Tuus Th. Beza.

3397.

CALVINUS BULLINGERO.

Excusato diuturniore silentio exponit accuratius statum rerum in Gallia, tam in aula quam in provinciis, illic de regis Navarrae mollitie, hic de crudelibus vexationibus querens.

(Ex Cod. Genevensi 107^a, fol. 239. coll. c. apographis Cod. 107^b, fol. 81 v. Epp. Bern. Tom. VI, p. 898, et Simleri Vol. 100. Vers. angl. IV. 188. — Edidit Baum. II. Beil. 31.)

S. Quod rarius ad te scribo, clarissime vir et integerrime frater, mea negligentia interdum fieri non nego. Vere tamen asserere licet, vix tertium quemque diem effluere, quo non aliquid scribere cupiam, si ad manum esset occasio. Sed toto fere mense nemo ad vos profectus est, cui tuto literas darem. Legatus quidem Regis ¹⁾ suam operam pro

veteri nostra amicitia liberaliter * mihi obtulit, sed vix audeo fidere, nisi maior necessitas urgeat. Quantumvis enim sit vir probus, persona quam sustinet cogit eum saepe oblivisci quod Christo debeat. Nunc per *Linerum* nostrum prolixius scripturus eram, si passa esset valetudo: sed acrius me infestavit lateris dolor quam ut ferendo labori par essem. Quod *Vergerius*, captandi lucri causa nepoti suo legationem obtinuit, ²⁾ ut aliquid turbaret, ardelionis impudentiam mecum securus rideas volo. Aut nulla stabilietur in Gallia religio, aut hoc doctrinae caput manebit salvum. Utinam in ipsa summa tantum esset fiducia. *Rex Navarrae* ³⁾ non minus segnis aut flexibilis quam hactenus. Liberalis est promissor: nulla fides, nulla constantia. Etsi enim videtur interdum non modo viriles igniculos iacere, sed luculentam flammam spargere, mox evanescit. Hoc quando subinde accidit, non aliter est metuendus quam praevaricator forensis. Adde quod totus est venerens. *Matrona* ⁴⁾ autem exercitata in his artibus e suo gynaeceo protulit quod eius animum irretiret. Fabula haec in ore puerorum quoque volitat. Non minus libere ac severe de his ipsum increpui quam unum quemlibet ex grege nostro. *Beza* nihilo mitius eum tractavit, sed nostras oburgationes dum patienter devorat, nec excandescit, putat se quodammodo defunctum. Unius *Admiraldi* fides nobis est certa. Strenue quoque in eo animando laborat collega noster, ⁵⁾ quem ad eum misi, nullo in consilium adhibito, ne qua invidia pars in senatum recideret. Palam maxima frequentia non procul a Regis palatio concionatur. Clamitant omnes adversarii non ferendam esse audaciam. *Regina* blande ut desistat precatur, sed nullo profectu. Statuit

2) Per autumnum a. 1560 *Vergerius* podagra laboraverat: ubi ei adstitit nepos *Ludovicus* (qui erat Alberto duci Borussiae a consiliis) et omnium rerum eius privatarum et publicarum curam gessit. Ipse scribit Duci Alberto (ap. Sixt. p. 572): Quum meliuscule coepissem habere coactus fuit in Galliam proficisci.

3) vide praecedentes.

4) *Catharina regina*. — Paris, *Néjoc. sous François II.* p. 791: Encore que ie soy contraynte d'avoyr le roy de Navarre aups de moy d'aultent que le louns de set royaume le portet ynsin quant le roy ayst en bas ayage que les prinse du sanc souyt aups de la mere, si ne fault y qu'il (*Philippe II.*) entre en neul doute car y m'e si aubeysant et neul commendement que selui que ie lui permes (19. Dec. 1560). *Ibid.* p. 787: Je l'ay tellement gaigné que ie fais et dispose de luy tout ainsy qu'il me plaist. *Discours merueilleux de la Vie et deportement de la Roynie Catherine de Medicis* (*Recueil de div. piéces. Cologne 1663*, p. 280): Connoissant l'humeur du Roy de Navarre elle l'amusoit soigneusement aux plüisirs de la cour. Il faisoit l'amour a la Damoiselle du Rouet l'une des filles de la Roynie. Elle commanda do c a sa Damoiselle d'en-tretenir cest amoureux et luy complaire en tout ce qu'elle pourroit afin qu'oubliant les affaires il mescontentast chacun: comme de fait elle vint a bout par ce moyen. Voyez aussi *Brantome* éd. Buchon I. 473.

5) Morlinus. Vide N. 3392, not. 1.

6) *Postscriptum solum impressum exstat ap. Baum. II. Beil. 31.*

3397. 1) Coignet.

Calvini opera. Vol. XVIII.

quidvis experiri quam retro flectere: quin etiam *Reginae* dicere non dubitavit, inania fore omnia remedia nisi ego accersar. Incredibile vero est quam fervido impetu nostri ad maiores progressus festinent. Non minori studio postulantur undique a nobis pastores, quam ambiri solent sacerdotia in patu. Ianuam meam obsident qui eos deducant, ac si more aulico supplicandum mihi foret, contenduntque inter se pia aemulatione, ac si tranquilla esset regni Christi possessio. Ac nos quidem quoad licet obtemperare cupimus eorum votis, sed sumus penitus exhausti. Imo pridem ex opificum tabernis faecem⁶⁾ exprimere coacti sumus, si qui reperiebantur leviter tincti literis et pietatis doctrina. Nobis impetus quidem displicent quos moderari plus quam difficile est. In multis oppidis quia nullae privatae aedes multitudinem caperent, templa sibi sumpserunt. Et quamquam absque tumultu passim in Aquitania concionantur, malleus tamen sequutos esse quod semper nobis utilius visum est. Neque terrentur atrocibus edictis⁷⁾ quibus Rex iubet funditus dirui omnia aedificia in quibus conventus habitus fuerit et in omnes qui convenerint animadverti tanquam seditiosos. Verum Aquitaniae maior est libertas. Curia Parisiensis, quae hoc postremum edictum extorsit, fulminat in nostros quanta maxima potest formidolosa violentia. In viginti urbibus aut circiter trucidati fuerunt pii a furiosa plebe. De caedibus nulla habita quaestio nisi Bellovaci.⁸⁾ Atqui Lutetiae⁹⁾ quum tumultuose aggressa plebs

fuisset aedes cuiusdam viri nobilis et cordati ac ope amicorum adiutus repulisset procellam illam, quia duodecim occisi fuerunt, quadraginta vulnerati, mox decretum interpositum ut citaretur et nisi se sisteret trinundino, damnaretur absens. Nunc certe rogandi Dei tempus est, si unquam fuit, ut miseri gregis sui memor ad sedandas procellas mirabiliter ac cito accurrat. Forte brevi aliqua in melius conversio nuntiabitur. Verum si fiet, agnosces miraculum. Interea ad peiora ferenda paratos esse nos oportet. Vale etc.¹⁰⁾

3398.

DU VIGNAULT¹⁾ A CALVIN.*Nowvelles de Toulouse et de Montauban.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève, MS. 196, fol 132. Bulletin XIV. 322.)

A Monsieur Monsieur Despeville.

Grace et paix par Jesus Christ.

Monsieur, nous avons receu le frere²⁾ qu'il a pleu a Dieu nous envoyer par vostre moyen, nous luy en rendons graces et vous remercions humblement. Nous avons presente ledit Sieur frere a toute l'Eglise et donne la main d'association en face et presence d'icelle. Il est en besongne et travaille avec nous en loeuvre du Seigneur. Nous celebrasmes hier la sainte Cene fort paisiblement. Vray est qu'avons cessé le public par commandement expres du Roy, iusques a ce que toute la ville se soit purgee devant sa Maiesté des fausses accusations qu'on luy met sus: ascavoir de faire de la

6) *pro faecem apud S. lacuna est et supra scriptum librariis.*

7) *Lettre du Roi 17. Oct. Soldan, Gesch. d. Prot. in Fr. I. 370*

8) *Hist. eccl. I. 457: A Beauvais (où se retrouvant le cardinal de Chastillon, evesque du lieu mais favorisant à la religion de laquelle il fait profession depuis) il s'esleva telle mutinerie en une procession qu'il falut pour l'appaier que le mareschal de Montmorency, gouverneur de l'Isle de France, y allast avec main forte. — Journal de Bruslart (Mém. de Condé I. 27): Au mois d'Avril advint une grande esmeute et sedition en la ville de Beauvais accuse d'un faux predicateur ... lequel fut massacré en sa maison et puis apres bruslé ... et ce ne pust empescher le cardinal de Chastillon, mesme il fust en grand danger de sa personne. (Comp. *ibid.* II. 7. De Thou III. 51.)*

9) *Hist. eccl. I. 1: Un nommé frere Jean de Han (Fournier) de l'ordre des bons hommes à Paris ayant pris son thesme le iour de Pasques fleuries qu'on appelle, sur ces mots de l'Evangile: Ite in castellum quod contra vos est (Mtth. 21) l'appliqua à la maison de Chastillon comme ennemi de Jesus Christ et de son Eglise. — Bruslart I. l. p. 26: Le 27. Avril grande multitude de toute sorte de commun peuple allerent en la maison où estoit logé un nommé Longemeau (Michel Gaillard Sr. de L.) laquelle estoit soupconnee de y faire conventicules et presches illicites contre la religion chrestienne, laditte maison asise au Prey au Clercs, et se mist ledit Longemeau en defense accompagné de plus de 300 hommes aiant pistolets et armes, et y furent tués de la commune plusieurs personnes (*ibid.* II. 285 sq. 341 sq.).*

10) *Sic in exemplari Ionvillaei. Simlerus addit: xxiv. Maii 1561.*

3398 1) *Hist. eccl. I. 215: Peu apres la mort du roy Henry l'Eglise reformee fut establie à Montauban par un ieune homme Bernard Colon natif de la ville ... le 22. Juin 1560 le ministere fut dressé estant envoyé de Toulouse Jean le Masson dit du Chemin et de Vignols. — P. 327: le 4. d'Aoust Vignaux commença de prescher trouvant l'assemblée grandement acruë. P. 825: Au mois de Janvier 1561 ceux de la religion commencerent leurs assemblees au parquet du chasteau royal. Le 19. ils se saisirent du temple de S. Louys duquel ceux de l'Eglise romaine ne se servoient qu'un seul iour de l'an. (M. Lafon, *hist. d'une ville prot.* P. 1862, p. 23.)*

2) *Gasp. de la Faverge de la Savoie, qui fut plus tard ministre à Genève où il mourut. Il fut présenté à l'Eglise de Montauban le 23. Mai, et deux jours après, à la Pentecôte, la St cène fut célébrée en la basse cour de la maison de Pierre Pechelez. (Hist. eccl. I. 839.)*

monnoye, s'estre retire de la subiection du Roy, avoir ietté le Magistrat baillé par le Roy et en avoir faict ung nouveau, de ne vouloir payer tribut au Roy, d'avoir faict ung Canton de ceste ville comme en Allemagne. Voyla des crimes que ceux de Tholose imposent quand ils n'ont de la matiere pour pouvoir venir au dessus de leurs entreprises. Si est ce que par la grace de Dieu le lieutenant du Roy qui est venu expressement pour visiter ceste ville, combien quil fust papiste, trouva telle obeissance quil demandoit pour le Roy, et le lendemain quil arriva il envoya querir mon compagnon et moy pour nous declairer sa commission, auquel nous fismes response que nous ne voulions contrevenir a la volonte du Roy, ains y obeir et instruire les auditeurs de faire le semblable, veu quil ne nous deffend point de servir Dieu et de prescher sa parole, mais seulement le public iusques a ce que nostre innocence fust cogneue devant sa Maiesté, veu aussi quil nous traite si humainement que d'envoyer ses plus fideles serviteurs pour scavoir la verité. De faict au lieu que cy devant nous avions incontinent commissaires des parlemens lesquels estants iuges et partyes mettoient et personnes et biens en destruction, et partant que nous prions Dieu pour la grandeur de nostre Roy et prosperité d'iceluy. Finalement nous suppliasmes le dict sieur Gentilhomme quil luy pleust faire assembler tout le conseil de ville et principalement les papistes, et quil se transportast a tous les temples et convents de ceste ville, et quil s'enquist diligemment a tous prestres et moynes et autres papistes s'ils avoient quelque chose a dire et plaindre de nous et si on leur avoit rien desrobé ou abatu ymages et que nous offrions recevoir iugement (quant a nostre vie) devant le Roy a la relation des dessus nommez. Ledict Commissaire fist ceste inquisition en pleine assemblee de ville et par les temples comme dessus, sans quil ait trouvé aucunes complaints. Finalement il se transporta a Tholose et declaira a la court de Parlement quil avoit trouvé une telle obeissance en ceste ville que le Roy demande a tous ses subiectz de sorte quil n'y avoit eu iamays ne ung frappé ne iniure dicte aux papistes par ceux de l'Evangile et partant que le Roy ne les avoueroit pas des persecutions quilz faisoient contre nous. A son retour de Tholose il nous envoya derechef querir et nous declaira la tyrannie et animosité de ceux de Parlement contre nous et admonnesta tous de poursuivre roidement nostre bon droict duquel il a faict proces verbal et envoyé en cour et nous pareillement, dont nous attendons response dedans dix ou douze iours. Ceux de Tholose cependant n'ont cessé de poursuyvre contre nous tellement que Jendy dernier ils donnerent arrest contre nous et en pendirent aucuns

en figure et les autres sont bannis. Mays les graces de Dieu sont icy si abondantes que pour cela on ne se trouble point graces au Seigneur Dieu.

Je crain avoir esté trop long en mon escrit, mais il vous plaira m'excuser et aussi la chose vaut la peine a mon advis de vous en advertir bien au long, afin qu'aions repos par les prieres que vous feres s'il vous plaist pour nous, comme de nostre part nous ne vous oublions es nostres selon que nous y sommes tous obligés. Au reste, Monsieur, nous vous supplions treshumblement quil vous plaise prendre garde de pres a ceux qui ont este moynes ou capelans et ne les appeller au ministere que bien meurement et bien tard. Car ils nous font plus de mal et esbranlent aujourd'hui plus les eglises que n'ont fait par cy devant les plus crueles persecutions. Car premierement ils ne se veulent renger a aucune regle police ne union et se moquent des Synodes et ne cherchent que leur ayse et repos charnel, mettans les autres ministres qui tiennent police en haine du peuple. Je vous envoie la coppie des decisions de nostre Synode dernièrement tenu en ceste ville.

Monsieur, je prie le Seigneur quil vous ait tousiours en sa garde. A haste a Montauban ce 26. May 1561.

Vostre treshumble et tresobeissant serviteur
Duvignault.

Nous avons entendu que Mr. d'Aubonne³⁾ vouloit envoyer ministres par deça. Nous vous supplions vous en prendre garde et nous en advertir: car facilement schismes s'engendrent es lieux libres.

Depuis ma lettre escrite et close a esté arresté que l'iroys en court avec Mr. le lieutenant, afin que le Roy cognoisse comment le magistrat et ministere s'accordent, comme c'est la chose qui l'a plus contente quand les deux ont escrit a sa maiesté d'un mesme accord. Son lieutenant a aussi trouvé cela le meilleur du monde, comme c'est le seul moyen de contenir le peuple en son devoir et obeissance vers Dieu et le Roy. Nous partons mercredy prochain.

3) Le Bulletin l'identifie avec Pierre d'Aireboudouse dit d'Anduze.

3399.

LA FAVERGE A CALVIN.

Il annonce son installation à Montauban. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 129.)

A Monsieur Monsieur d'Espeville.

Grace et paix, par Jesus-Christ.

Monsieur et tres honnoré pere en Jesus Christ puis quil a pleu a nostre frere monsieur de Vignoz prendre la charge de vous escrire de l'estat de nostre eglise je men tairaj volontairement dautant qu'iceluj en a escrj assez amplement et a la verité. Au reste ay este fort joieux de la commodité que le Seigneur m'a presentée pour vous pouvoir advertir du bon accueil qu'ay receu de toute leglise suivant vous lettres, et singulierement de nous freres qui y estoient desia, travaillans en l'oeuvre du Seigneur: me consolant et resjouissant avec eux en ce que les persecutions de nous ennemis ne peuvent empecher que nostre nombre n'aceroisse de jour en jour, en quoy nous connoissons a veue d'oeil l'assistance de nostre bon Dieu sur nous et pour autant qu'estes assez advertj de la liberté de laquelle au reste nous jouissons en ceste ville, ne vous en escriray plus amplement: ains faisant fin prierai le Seigneur quil luy plaise tousiours faire prosperer vostre ministere a la gloire de son nom et edification de toutes les eglises quj s'attendent a vous. Ce xxvj. de may 1561.

Vostre humble et obeissant serviteur et filz en
Jesus Christ
Gasp. de la Faverge.

3400.

TARTIER 1) A CALVIN.

Affaires concernant les églises du Berry et de la Touraine. Difficultés relatives à l'obtention de ministres en nombre suffisant.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 130.)

A Monsieur Monsr. Calvin.

3399 1) Voyez la lettre précédente.

3400 1) Nous n'avons pas trouvé son nom ailleurs.

Grace et paix.

Monsieur, entendant combien ceux Liniers²⁾ sont desireux d'avoir homme qui leur parle la bonne parolle et estant instamment requis par un commis d'entre eux de vous en escrire tenant le lieu du frere Poterat³⁾ en ceste ville d'Issouldun i'ay bien voulu obtemperer a une tant sainte requeste, joingt que souvent auparavant j'eusse delibere de vous escrire et de cela et daultres choses. Ce qui ne fusse a faire maintenant mais considerant les grandes affaires qu'avez journellement ie craingnois que mes letres ne vous fussent empeschement. Toutes-fois comme aiant bien prins garde a vostre naïfve et accoustumee bonte et aussy que Dieu a voulu le sentier (encor que ce soit de bien loing) par lequel vous est sorty mestre commun avec vous, pour sortir, d'une mesme contree et region. Or comme ainsy soit que nul d'entre nous ne doute que ce que les susdicts demandent (et plusieurs aultres aussy de ces quartiers ou nous sommes) ne soit bien rare par dela et quavec grande difficulte lon en recouvre pour le grand nombre qui a este envoye. Je leur proposay le vouloir d'un que j'ay congnu a Paris et ailleurs, lequel s'estant retiré ou vous estes et y aiant travaille l'espace de cinq a six mois tant a escrire presches, a porter la terre sur les rampars qu'a tourner un molin a soye et veoyant qu'il vivoit bien povrement, ensemble qu'il perdoit le temps qu'aultrefois il avoit employé a l'estude, desirant le continuer et ne trouvant le moyen, par le conseil d'aulcuns de ses amys se transporta jusques a Lausanne ou il a este entretenus l'espace de 8 ou 9 moys et en fin envoyé a Modon pour estre dyaere. Or je scay que son vouloir ne fust oncques de demourer par dela, ains tousiours luy ay ouy dire qu'il aimoit mieux servir a ceux de sa nation avec grande peine qu'a ceux de ce pays montueux en grande aise, joingt que sa conscience ne le pouvoit porter. Estant bien asseuré de ce, mesme m'ayant prié de vous en parler avant que je partisse, parce que vous aviez vostre migraine, de peur de vous incommoder, ie n'ausay vous en sonner mot. Mais comme j'avois propos avec M. Raymond⁴⁾ ie luy communiquay ceste affaire. Lequel, comme il est ardent et ne favorisant a ceux qui ne vont rondement (comme il est de besoing et aux uns et aux aultres) me diet que ie le laissasse la. Ce qu'entendant l'estimay que les aultres freres ne m'en diroient pas moins, qui me fit cesser

2) Lignéres près d'Issoudun (Cher).

3) Jean Poterat, ministre à Issoudun. (Hist. eccl. I. 761. VIII. 304.)

4) Chauvet.

tous les propos que j'avois a en tenir. Toutesfois voyant la necessite ou est ce povre peuple, encores que mon vouloir fusse de i'ama'is n'en parler, si est ce qu'il m'a semble qu'il ne faillit se donner moins de diligence a retirer les devoyez que les aultres s'en estoient donne a les attirer a la voye et chemin oblique.

Ie vous ay bien voulu communiquer ceste affaire, Monsieur, afin que selon vostre advis rien ou le tout en soit faict sachant que les freres ne vous seront discordans comme conduictz d'un mesme esprit. Vous certifiant que ie lay congny d'une sainte doctrine et aussy entier en sa vie qu'homme de son eage. Toutesfois par ce que les hommes se corrompent vous le pourrez ouyr et veoyr. Quand aux affaires pour lesquelles je suis envoye' elles commencent a se bien porter, graces a nostre bon Dieu et pere, lequel me faict veoyr ce qui m'estoit quasy hors de toute esperance au commencement. Car ie trouvois et les uns et les aultres tant froidz que ie craingnoys fort qu'ilz ne fussent du tout gelez et que jamais nous n'en peussions moissonner ou recueillir quelque fruit. Mais comme le temps s'est eschauffe' ilz ont produictz quelque verdure et estans cultivez par plusieurs fois ont fleury et en esperons nous fruitz qui seront agreables au pere de famille auquel ilz appartiennent. La plus part sont gendarmes et nobles selon la chair, mais beaucoup plus nobles et paisibles selon l'esprit. Ilz ont tous bon courage et s'apprestent de servir a Dieu en tout temps et en toute chose. Nous avons souvent des assauts et alarmes par Sathan et les siens: mais le Seigneur nous a soustenu iusques a present. Car n'ayant veu un seul iour tranquille ou pacifique depuis que je suis par deça, ce jourd'hui matin sont venus un grand nombre d'hommes malings pour constituer mon hoste prisonnier, et ce pour une sedition qui fut faicte mon dict hoste revenant d'une assemblee faicte chez Mr. de Sarragosse. Toutesfoys non obstant ceste esmeute et grande rage de noz adversaires Sathan n'a secu tant faire que le Seigneur n'en retirast douze ce mesme jour des prisons tyranniques et ce en la mesme petite ville ou la sedition se fit.⁵⁾

Voyla, Monsieur, une partye de ce que ie vous puis maintenant dire touchant noz labeurs, lesquelz n'estant si fructueux que je desire bien ne laissent toutesfois d'estre aussi grandz et penibles que ceux du plus empesche de ma qualite'. Et ce pour la distance des lieux auquelz j'ay affaire. Parquoy ie puis dire que ceux sont heureux qui habitent et demeurent aux villes. Mais je me contente puis

qu'ainsy la voulu le Seigneur. Qui sera, en esperant de si apres vous advertir des aultres plus grandes benedictions du Seigneur, ou je feray fin des presentes, me recommandant aux saintes prieres de vous et de Mr. de Beze, ensemble de tous les aultres Messieurs et freres, De ma part priant le Seigneur vous maintenir en ses graces. Ce xxvj^e May part le tout vostre

Gilles Tartier.

Il y a bien aussy une chose de quoy je vous adverty avec honte, cest du frere qui est a Bourges qui aiant un grand peuple ne veut endurer compaignon. L'en oye tant de choses que j'en suis honteux. Car se contentant d'exposer simplement il ne les reprend de leur vices ny en particulier ny en public et dit que sa vocation est de prescher et non de reformer et corriger. Ie le dy sans deduction, partant il vous plaira de l'en admonester.

3401.

CALVINUS BLAURERO.

Status Galliae ex saevitia hostium tristior, ex alacritate piorum laetior. Lutheranos ipse in posterum silentio vincere constituit.

(Describimus ex Cod. Sangallensi Epp. XII. nunc MS. Vol. 41, fol. 223. In fronte legitur: *Calvinus ad me 28. Mai. Apographon recentius in Bibl. Turic. civ. F. 43 olim Epp. VIII. fol. 435. Simlerus bis habet Vol. 99 et 104. Versio anglica IV. 191.)*

Status Galliae minus recte compositus est quam existimes. Regis Navarrae eadem, quae prius molities. A Regina matre aliquid interdum elicitur. Sed hoc ipsum quod concedit insidiis et perfidia refertum est. Multis in urbibus tumultuati sunt papistae usque ad caedes. Lutetiae bis fortiter repressi sunt et male multati.¹⁾ Curia, quae parlamentum dicitur, non tantum dissimulat, sed videtur in lucro ducere, quo iterum accendatur in nos saevitia. Vix tamen credibile est quam longe lateque propagetur regnum Christi. Undique petuntur a nobis ministri, et quanquam pridem exhausti sumus, quae est flagitandi importunitas, sumimus ex faece. Curia Tholosana atrocior est quam Parisiensis.²⁾

5) Sur les persécutions exercées à Issoudun en 1560 voyez Hist. eccl. I. 296 et pour 1561, p. 760. — Haag I 1:16 (s. v. Arthuys)

3401. 1) Cf. N. 3397.

2) Hist. eccl. I. 815. 825.

Multi adhuc illic sunt in carcere, quidam nuper exusti sunt. Nisi se opposuisset regina *Navarrae* quae se multo animosius et virilius gerit quam maritus, duriter afflictae fuissent multae ecclesiae. Perexigua spes esset nisi quod Deus in erigendo filii sui regno solet ex confusis principiis ducere exitus laetiores. Ego quum video in omnium piorum cordibus vigere invictam alacritatem, quae nullis terroribus cedit, maiore fiducia me sustento.

Interea Lutherani suis bacchanalibus indulgere non desinunt. Statui posthac *madianicas*³⁾ eorum pugnas tacitus despicere, quia nulla magis alia ratione confici possunt quam proprio impetu. *Brentius* quiescendo melius consulisset famae suae. Nunc eo stoliditatis et dementiae erupit ut plus sibi accersiverit dedecoris⁴⁾ quam inimici optassent. Certe fieri non potest quin hic unus actus probrosam eius sepulturam reddat.⁵⁾

3402.

SEELAC A CALVIN.

Demande de ministres pour trois localités.¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 136.)

A Monsieur et treshonore Seigneur et per *
Monsieur Charles d'espeville
en sa maison.

La dilection de nostre bon Dieu et pere et la communication du saint esprit soit avec vous par nostre Seigneur Iesus Christ. Amen.

3) sic. *Codex Tur. emendat: madianiticas.*

4) nempe iussu principis contra *Bullingerum* scribendo.

5) *Simlerus addit: Paucæ deesse videntur. Omnino Blaurerus excerptum tantum in usum alius cuiusdam, fortasse fratris, descripsit. Respondet enim Calvinus ad N. 3371. Idem Simlerus primum ex Cod. Turic describens ex coniectura ad finem Februarii retulit. Postea exemplari Sangallensi inspecto denuo descripsit ad 28. Maii 1562 referens, in utroque deceptus.*

3402.1) Les personnages nommés dans cette lettre ne reviennent pas ailleurs dans nos sources. L'Histoire ecclési. I. 27 constate que la réforme fut prêchée à Ste Foy dès 1541 par *Aymon* de la Voie natif de Picardie et mort martyr. Et le Registre de la Compagnie note l'envoi d'un nommé *Aubé* au 6. Déc. 1558. Voilà tout ce que nous avons pu découvrir. Le nom de *Seelac* (*Silac*) est écrit de diverses manières, et peut-être cette diversité est-elle due au peu de netteté de la signature. D'après le *Bullain* (XII. 256) il se serait appelé *Lucas Hobe* dit *Sulac*. Mais nous avons trouvé de lui des autographes (voir plus bas) où il se nomme très distinctement *Seelac*.

Comme ainsi soit que la nécessité nous presse en telle sorte que nous ne sachions de quel cousté nous tourner j'ay encore pris la hardiesse de vous importuner par mes lettres. Mais d'autant que nous jugeons la chose estre fort raisonnable je cuide que prendrés le tout en la meilleure part, pere digne de louange. Car a qui (en meilleure conscience) nous pourrions nous adresser sinon a vous qui, par les graces que le Seigneur vous a faittes, nous aves façonnés pour servir a Dieu et a son Eglise. Mesmes aussi que Dieu vous donne a cognoistre pour plus ou pour moins ceux desquelz il se veut servir pour le salut de ses esleuz. Je vous prie donc, Monsieur et treshonore Seigneur, quil vous plaise avoir pitié de nous et de tant de povres gens qui gemissent et attendent journellement ceste nourriture spirituelle. Car a la verité nous endurons aujourd'hui beaucoup plus que ne faissions du temps des persecutions, d'autant que nos fascheries spirituelles sont beaucoup plus grandes que celles qui sont seulement corporelles, et sur tout quand nous voyons a veue d'oeil que nous ne pouvons satisfaire (pour le regard des infirmités qui sont en nous et ignorances) comme nous desirerions et journellement le demandons a Dieu de satisfaire fidelement a ceux envers lesquels a toute heure il nous envoie. A ceste raison Monsr. *Figeac* s'en va vers vous tous pour vous supplier avoir esgard en troys lieux lesquels il vous nommera et luy avons fait livrer argent pour troys. Vous priant de rechef que son voyage ne soit point en vain. Et ce faisant nous donnerez a cognoistre de mieux en mieux combien vostre affection est grande envers nous et en general vostre zele envers la maison de Dieu. Quand a l'estat de nostre Eglise et comment cest que le Seigneur besongne pour nous plus que miraculeusement, Monsr. de *Figeac* vous en fera certain. Cependant je prieray le Seigneur vous maintenir en sa grace et donner paix et prosperité temporelle et spirituelle par nostre Seigneur Iesus Christ. Amen. Monsgr. de *Lerme*²⁾ nostre frere et compaignon en l'oeuvre du Seigneur vous salue, et tous ceux de nostre consistoire. Ce 29. de May 1561. (De Ste. Foy.)

Vostre humble serviteur et disciple
Seelac.

2) nom douteux.

3403.

L'ÉGLISE D'AIX AUX MINISTRES DE
GENÈVE.*Demande de pasteur.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 196, fol. 134.)

A noz seigneurs Charles despeville et Compagnie
à Geneve.

Seigneurs et Peres treshonnorez. Nous avons receu voz letres quil vous a pleu nous escripre.¹⁾ Et puis que sommes hors desesperance de mons. *de la garde* qui debvoit retourner ■ nous suivant sa promesse aprez lexpedition de ses affaires Nous avons prié mons. *de mercurins* de s'emploier par della pour en recouvrer ung aultre et le nous amener a son retour. En quoy vous supplions humblement lui assister et subvenir a nostre necesité presente tant quil sera possible. Et Dieu nous face cependant la grace de bien retenir et observer voz saintes admonitions A quoy nous avons bonne vollanté dentendre les apprendre et y se ranger chacun tant que pourrons. Le Seigneur vous veulhe retribuer le loyer de vostre labeur que prenez pour nous et vous benir en toute benediction par son fils Jesus.

Ce xxixme may.²⁾

Voz humbles et obeissans
a jamais
Des eaux.³⁾

3404.

BULLINGERUS CALVINO ET BEZAE.

Praemissis suis et suorum salutationibus et officiis, non pauca tradit laetiora ex Germania, cuius et principes et ecclesiae paci faventes laudantur, tum ex Anglia quoque et Argentorato.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 117b, olim Scrin. C. Epp. Tom. II. fol. 448. — Simler. Vol. 100.)

3403.1) N. 3379.

2) Une note dans le manuscrit indique que ce sont les freres d'Aix qui ont fait écrire cette lettre. Sur cette église et les persécutions qu'elle a endurées de la part du Sr. de Flassan, voyez Hist. ecl. I. 894.

3) Ceci nous paraît être moins le nom d'un individu que celui de la communauté elle-même (Aquaë).

Clarissimis viris DD. Ioanni Calvino et Theodoro Bezae fidelissimis ecclesiae Genevensis ministris dominis colendissimis et fratribus carissimis suis.
Genff.

S. D. Reverendi viri, domini colendissimi et fratres carissimi. Ingenti eum gaudio accepimus et legimus literas humanitatis vestrae, tametsi in his plurima fuerint quae magno nos dolore affecerunt et sollicitudinem grandem iniecerunt. Verum ita solet nos benignus pater ad ardentissimas excitare preces. Vobis pro ista vestra diligentia et humanitate maximas agimus gratias, vicissim gratificaturi vobis in omnibus in quibus gratificari liceat. Amamus vos ex animo. Vehementer probamus illam vestram erga Galliae ecclesias curam et labores immensos. Deum oramus ut vos diu incolumes conservet, *Viretum* carum fratrem vobis addat ex morbis restitutum,¹⁾ atque vires omnibus nobis concedat promovendi regnum Christi. Pollicemur et nostram operam sicubi ea vobis fuerit opus. Nunc quum alia ratione vobis adesse non liceat, Dominum absque intermissione pro vestra et Gallicanarum ecclesiarum salute orabimus. Pergite vos constanter in ea fide et diligentia quam praestitistis hactenus. Comitabitur vos laus piorum sempiterna. Iubent fratres et symmystae omnes, imprimis compater meus D. *Martyr*, affinis meus *Gualtherus* et tres generi mei *Zwinglius*, *Lavaterus* et *Simlerus*, duo filii mei, et ipsi ecclesiae ministri, D. *Wolphius* et *Hallerus*, *Gessnerus* item, vobis omnia felicia et benedictionem Domini precari.

Commodum vero nunc literae vestrae mihi sunt redditae. Misit enim ill. princeps *Lantgravius* Hessiae tabellionem cum literis ad me, quibus sollicite rogat de salute Genevensis et nostrarum ecclesiarum, et quid fiat in Gallia et Italia, imprimis Tridenti. Agit gratias pro libris meis de Conciliis editis.²⁾ Significat in comitiis Naumburgicis³⁾ Ithenensium opera tentata fuisse plurima contra nos quos vocent Zwinglianos, sed Deum gratia sua obtitisse quominus efficere valuerint quod instituerant: fortiter quoque se opposuisse Electorem *Palatinum*, se et alios nonnullos principes etc. Offert praeterea nostris ecclesiis omnem benevolentiam. Iam itaque licebit ei de omnibus respondere certius. Et ut delectum scio habendum in iis quae ei communicaturus sum, ita commendandam intelligo eius excellentiae vestram quoque fidem diligentiam et ecclesiam.

3404.1) Cf. N. 3396.

2) De conciliis II. II. Tig. Froschov. 1561. 8. Von den Conciliis Zür. ib. im Hornung 1561. 8. id. im Höwmonat 1561

3) N. 3309 et seqq.

Heri accepimus literas ex Anglia Londini datas 22. Aprilis. Ex his intelligimus res religionis per Dei gratiam habere satis recte. Regina serenissima maritum nondum habet ullum. Scribitur quidem adesse legatio serenissimi regis Sueciae,⁴⁾ sed de nuptiis nihil dum certi haberi. Scotia universa recepit evangelium, et sunt res regnorum istorum pacatae satis. Deus adaugeat ipsis suam gratiam.

De comitiis Basiliensibus nihil prorsus scribere possum.⁵⁾ Legatus enim noster nondum rediit. Intelligetis omnia procul dubio quae decreta fuerint ex Bernatibus. Argentinae reddita sunt templum, summum et S. Petri,⁶⁾ Christo et praedicationi evangelii. Vocati sunt omnes ministri et professores a magistratus deputatis, indicatum concionatoribus severiter ne posthac *Zwinglii*, *Oecolampadii* aut *Calvini* nomen proscindant pro concione publica, neve posthac ecclesiastici conventus, in quibus consultandum sit de negotiis ecclesiae, agantur a paucis concionatoribus sed ab omnibus pastoribus, diaconis, professoribus et senioribus, id est, deputatis senatoribus. Scitis enim quas turbas excitavit D. *Murbachius* contra D. *Zanchum* ⁷⁾ in causa coenae, maxime vero liberi arbitrii et praedestinationis etc. Unde speramus, Dei gratia succisos esse ipsi nervos malorum consiliorum.⁸⁾ Dominus compescat turbulentula illa ingenia.

Wittemberga rediit superioribus diebus alumnus ecclesiae Schaffhusianae. Is exposuit nobis quantas excitent turbas Ihenenses in Saxonia, et quod Wittembergensis et Lipsensis *scholae se non amplius opponant nobis, quemadmodum soliti sunt hactenus. Utinam vero sincere tandem nobiscum consentiant. Valete, colendissimi domini et fratres carissimi, et condonate mihi quod singulis singulas non scribo literas. Vix has exarare potui. Nam qui vestras mihi offerebat sub vesperam offerebat, significans se matutinis horis discessurum. Iterum iterumque valete. Dominus benedicat vobis vestrisque laboribus. Rescribite, oramus, quando id commodum vestro nullaue molestia fieri potest: alioqui enim nolumus labores cumulare laboribus. Tiguri 29. Maii 1561.

Vester ex animo totus
H. Bullingerus.

Quod tu, mi domine et frater *Calvine*, de legato Regis scribis, id ipsum iudico et ego, virum

4) N. 3338. 3352.

5) Nihil ibi effectum, imo negotium ad m. Augustum remissum ut denuo discuteretur. (*Ruchat* VI. 584.)

6) *Iunioris scil.* Nam aedes S. Petri senioris evangelicis ipso etiam interim regnante concessum fuerat.

7) (cf. N. 3391.)

8) Huc pauca in codice cancellata, a Beza-puta, qui caetera prelo destinabat.

esse optimum et causae Christi faventem, sed interim Regis legatum. Utamur ergo eo et eius opera ut fidelis, sed adhibeamus interim prudentiam, orantes Dominum ut ipse res nostras gubernet semper.⁹⁾

Salutabitis amicissime meo omniumque symmys-tarum meorum nomine omnes fratres et symmystas vestros, praeterea amicos, ut *Budaeum*, *Ionvilleum*, *Badium*, *Crispinum* et reliquos notos. Amemus nos mutuam in Christo ut is nobis semper benedicere pergat. Festinavi ut relegere quae scripseram non licuerit. Omnia ergo haec benigne excipite. Spero Christophorum *Tretium* Polonum superioribus diebus meas vobis tradidisse literas. Curiae Rhaetorum sub principium Iunii conscripta et convocata est omnium pastorum synodus.

3405.

STURMIUS CALVINO.

Habet nonnulla ad res Gallicas spectantia. Tum etiam de ministris Argentoratensibus Lutheranismum ad dictis tradit quo pacto ipsi et amicis, vel invito magistratu, negotium facessint.

(Ex autographo Cod. Goth. 405, fol. 2.)

Clarissimo doctissimo optimo viro D. Ioanni Calvino theologo amico observando.

Genevae.

Qui has tibi reddidit, vir clarissime, Iacobi *Megii* ¹⁾ frater est, illius qui superiore hyeme apud te istic fuit. Quanta sit autoritas Regis *Navarrae* in aula, non satis nobis constat: certe creditoribus Germanis nulla adhuc in parte est satisfactum. Neque enim obulus adhuc datus est, neque responsum est, neque de summa pecuniae, neque de pecuniac huius ullo fructu. Hic si quid potes, rogo fac aliquid quod laetari* possit.

Nos hic, dum arbitri esse volumus et componere litem inter theologos nostros et D. *Zanchum*, parum gratiae a theologis reportamus, imo pro inimicis habemur.²⁾ Opinor te vidisse praefationem

9) De toto hoc commate idem dicendum.

3405.1) Vide *Sturmi* literas m. Ianuario scriptas.

2) *Sturmius* hac de causa *Bipontium*, *Heidelbergam* et *Tabernas* adit. In hac enim urbe dux *Wirtembergensis* cum *Guisio* conferebat. Ibi *Brentius* ei obvius mirari se dixit eum

meam³⁾ ante scripta quaedam *Buceri* eucharistica, in qua quia honorificentius de te et *Oecolampadio* et *Zwinglio* et *Martyre* loquor quam ipsi velint, effecerunt ut eam edi magistratus vitaret.⁴⁾ Sed sum etiam in nostros *Genenses*⁵⁾ *ὑπερλουθελλοντας* non solum *τραχὺς* verum etiam *σφοδρὸς*. Effeci tamen⁶⁾ ut his diebus magistratus illis edixerit ut ne quem posthac in concionibus condemnent, doceant non insectentur, et desinant *σοφειν* * deinde et conventum nullum habeant absque professoribus literarum. Totus enim ille constabat ex creaturis *Marpachianis* excluso *Zancho*, ita ut concionator gallicus, *καρὸν* minime *πρόσωπον*, non intelligeret tamen *γερμανίζοντας*, quae istorum est elegancia: *βαρβαρίζει τῇ γλώττῃ*.

Sed ecce ego, dum pro doctrina pura certo et laboro, pro peregrinis malam accipio gratiam ab *Otomanno* nostro,⁷⁾ qui nos putat criticos esse et totam Galliam tanquam arbustulum non arbitratur duos posse alere, quum tamen me iam dudum tae-deat harum rerum, neque suscipiam nisi in causis aut publicis aut amicorum: sed calumniæ mihi molestæ sunt apud principes. Sed de hoc alias, et vellem istud me non posuisse, quia totum per occupationem non possum ponere. Vale, vir clarissime. Argentorat. 29. Maii 1561.

Sturmius.

3406.

STURMIUS HOTOMANO.

Oratio philippica, qua ei exprobrat beneficia et amicitiae officia olim in illum collata, quæ nunc calumniis rependuntur, quum ipsum ille patefactæ Ambosianæ coniurationis falso insimulet quam potius ipse prodiderit.

(Ex Apographo in Tomo III. Epp. Biblioth. Seminarii Argent. incendio deletæ. Impressa est in Bibliothèque de l'Ecole des

iam senem theologiam tractare velle. Cui ille, nunquam nimis sero id fieri respondit. (*Zanch. Epp. II. 7 Schmidt, Sturm 121 id. Zanchi in Stud. 1859, p. 657.*)

3) Nova vetera quatuor eucharistica scripta *Buceri*. I. *Sturmii* vetus renovatus dolor de hoc dissidio eucharistico ad D. Ant. Cookum. Arg. Th. Berger. 1561. 8.

4) lege: vetarit.

5) *Ienenses*.

6) Cf. *præcedentem*.

7) Videntur hæc spectare ad incriminationes propter negotium *Ambosianum*. (Cf. seq.)

Calvini opera. Vol. XVIII.

Chartes T. V. Ser. 3. 1854 p. 360 cur. R. Darest. Inscriptio desideratur.)¹⁾

Appellavi te heri acriter, a te provocatus²⁾ sed tamen vide quid de te statuere debeam, aut etiam quid possem statuere si vellem. Quum ad me ante annos aliquot³⁾ venires cum *Calvini* literis,⁴⁾ principio petebas ut tibi adessem in iure civitatis obtinendo.⁵⁾ Nam id impetrare tum difficile erat, ut adhuc est, propter novam legem municipii, ut ipse nosti. Dicebam tum mihi, non istud alia te de causa postulare, quam quod urbs Geneva regi valde esset invisa, hæc vero civitas minus odiosa, et ex hac civitate regibus Gallis plures commoditates expectari quam ex caeteris urbibus, propter commoditatem atque autoritatem. Obtemperavi tibi, et quidem libenter, quum ob tuam orationem, tum præcipue propter *Calvini* commendationem. Itaque, ut scis, quod cupiebas obtinui. Ubi istud obti-

3406. 1) De hac invectiva *Vir doct. qui primus eam edidit l. l. hæc præfatur*: Dans une lettre du 1r. Nov. 1563, véritable réquisitoire contre Calvin, Bèze et Hotman, Baudouin s'exprime ainsi au sujet de ce dernier: Causa fuit exposita cur tuus ille Hotmannus, ut antea ecclesia, sic deinde et schola et suo canonicatu pulsus esset, tandemque quid in eo Sturmius ipse gravissimè accusaret narratum est, et perlecta Sturmiiana adv. illum terribilis expostulatio quæ profecto non modo de illius flagitiis, sed et de vestrae coniurationis mysteriis narrabat nimis multa (*Biga p. 134*). La même accusation fondée sur la même preuve, se retrouve dans un petit écrit anonyme publié à Paris en 1562, sous ce titre: Religionis et regis adv. exitiosas *Calvini* [etc. v. *infra* not. 43]. On y lit (*p. 17 v.*) ce qui suit: Testes Sturmius hominis doctissimi et in Germania celebratissimi literæ, quæ in nonnullorum procerum manus autoris signo approbatæ pervenerunt, quæ fortasse aliquando in lucem vestro capitis periculo et hominis probro emanabunt Le coup (*d'Amboise*) fut manqué. Alors Hotman cria à la trahison. Il s'en prit d'abord à Coligny, puis à Sturm, qu'il accusa d'avoir tout révélé au cardinal de Lorraine. Sturm indigné répondit par une lettre dont la date doit être placée dans les premiers mois de 1561. — *Hæc ille*: nos addemus quæ habet *Languet Epp. II. 186 d. d. 11. Dec. 1561*: Nuper vidi accusationem Sturmi ad v. Hotmanum, quæ si vera est miseret me Sturmi et pudet alterius. Sed talia sunt ut mihi videantur vix posse venire in mentem erudito viro. Quidam mecum egerunt ut ipsius accusationis capita ad te [*Mordisium*] perscriberem, sed a talibus ministeriis ego plane abhorreo caet. — *Haag V. 528*: Nous croyons que, la part faite à la juste irritation de Sturm, tout ce qui reste de ce factum à la charge de H. c'est qu'il était un peu léger, un peu indiscret, qu'il accueillait sans examen des bruits peu fondés, et surtout (c'est le défaut ordinaire des conspirateurs qui n'ont pas vieilli dans le métier) qu'il tirait vanité de son rôle. — Cf. etiam ep. Sturmi ad episc. Valentiae d. d. 17. Iun. 1562.

2) *Infra videbis ab Hotomano Sturmi accusatum fuisse quasi coniurationem Ambosianam Cardinali Lotharingo indicasset. Alias etiam hunc ab illo male audisse refert Beza in sua Resp. ad Bald. (Tract. theol. 1576. II. 233) cf. Schmidt p. 130.*

3) m. Oct. ineunte 1555 (*N. 2311. 2319*).

4) *N. 2246*.

5) *N. 2518. Darest p. 3.*

nuisti, ostendebas magnam te iacturam fecisse tuarum rerum atque patrimonii tui, exhaeredem te scriptum esse a patre et matre propter religionem: fore tibi apertum gradum ad regis benevolentiam atque auctoritatem, si ab amicis, ut dicebas, et patronis tuis regi dicatur te literas profiteri Argentinae: itaque solum te postulare ut gratis tibi liceat docere in scholis nostris: id quod tibi facile et libenter obtinui.⁶⁾

Posteaquam animadvertisti istud a nobis imputatum esse, accessisti ad me rursus et ostendebas, te scire naturam tuae gentis, atque me id aestimare posse: si in Gallia et in aula dicatur, te quidem docere Argentinae sed gratis, non defore qui dicturi sint: ergo pro circumforaneo habetur, nullo dignus stipendio. Rogabas igitur me ut solum viginti quatuor fl. impetrem ut stipendiarius nominari possis, non autem voluntarius et adventitius, nulla mercede magister et professor literarum.

Adhuc nullum crimen est in his tribus tuorum actorum gradibus. Postulasti ius civitatis idem quod multi alii. Petiisti locum in scholis: datus atque concessus est. Rogabas addi stipendium: datum tibi est, et quidem maius quam petebas.⁷⁾ Est tamen calliditas in insinuando et dissimulando, quae ex insequentibus intelligitur melius. Docet enim dies posterior priorem, quanquam in callidis et astutis hominibus multis opus est annis antequam eos queas cognoscere.

Ubi igitur ista tria assequutus es et tibi⁸⁾ tua professio non videtur satis honorifica et D. *Baldwinus* anteferreretur propter professionem iuris, a *Baldino* impetrasti ut pro ipso aliquando doceres. Non enim invitus ille id tibi concessit, neque quidquam ille minus metuebat quam ut tu illius insidiarieris aliquando vel fortunae vel existimationi. Sed tu subito et *Duarenum*⁹⁾ illum contra eum incitasti, et *Baldwinum* apud me accusasti, non aperta sed occulta criminatione, quum diceres ut mihi ab eo caverem, nihil ei clausum esse, observare omnes tabellarios, perfringere omnium literarum signa et earum arcana prodere aliis:¹⁰⁾ adversarium eum

esse D. *Duareno*, doctissimo viro et religionis nostrae studiosissimo, inimicum vero esse *Calvini*.¹¹⁾ Hac tu accusatione effecisti ut et ego alienarer a *Baldino*, et propter me alii etiam ab illius abstererent familiaritate, usque adeo ut *Baldwinus* Heidelbergae quam nobiscum esse maluerit et ibi a principe et schola stipendium acceperit. Atque hic etiam quid veri in altera parte fuerit facile apparet. Falsum enim erat quod de *Duareno* dicebas, nam moriturus contra nostram religionem pro pontificia est testificatus. *Baldwinus* innocens omnino, nisi abs te in tenebris accusatus esset, comparatis per te literis accusatricibus, sparsis etiam per te criminibus, quibus calumniis bono principe abuteris contra innocentes. Sed suo tempore omnia revelabuntur quae nunc iacent abscondita.

Sed tamen ne tunc quidem observabam tuas insinuationes et tuorum consiliorum exitus. Et posteaquam *Baldwinus* a nobis Heidelbergam discessit,¹²⁾ et antequam discessisset, constaret autem eum discessurum, in illius postulasti locum succedere, et per me illud procurabas, et ego impetravi, tacite nonnullis improbantibus, qui tuam simulatam simplicitatem observabant diligentius. Impetrasti tamen, et qua methodo antea aliquando apud me usus eras eadem etiam eodem tempore utebaris, et dicebas turpe esse in *Baldvini* locum succedere laborum et non stipendii.¹³⁾ Itaque pro nostra fida inter nos amicitia postulasti ut id etiam procurarem. Id quod feci, stipendium (ut opinor) centum sexaginta florenorum.¹⁴⁾

Ita ex non cive civis, ex non professore, ex non stipendiario professore, professor stipendiarius, et ex parvi stipendii magni es factus stipendii professor, me adiutore, me autore dicam.

Interea tamen temporis nihil eorum verum fuit quae dicebas. Non solum tua non recuperasti quae amiseras parentum testamento, sed ne quidem vel deprecatores, vel intercessores, vel precatores vel commendatores ulli comparuerunt, de quibus nobis quidem constiterit, aut de quibus tu nobis dixeris: tamen soles esse magnus patronorum et gratiarum ostentator.

6) Haec et alia quae infra occurrent aliunde memoriae prodita non sunt.

7) Canonicus creatus est ad S. Thomae (Schmidt p. 95), sed non statim post susceptam professionem iuris (vide infra not. 14).

8) Hunc passum *Baldwinus* inseruit epistolae quam sub nomine Mich. Fabricii ad *Calvinum* edidit a. 1563 p. 166, inde a verbis: Quum tua tibi professio usque ad illa . . . laborem et non stipendii.

9) De inimicitia inter *Hotomanum* et *Baldwinum* deum post illius adventum *Argentoni* exorta, deque *Duareni* in illa partibus cf. N. 2241. 2301. 2416. 2438.

10) Huius accusationis primus auctor fuit ipse *Calvinus*, qui affirmavit *Baldwinum* ipsi quandam ep. ad *Bucerum* datam surripuisse. Cf. *Bezae Resp. ad Bald. in Tract. theol.* 1582. II. 206.

11) A. 1556 inter *Baldwinum* et *Calvinum* nondum exarserat illa simulas (N. 2466). Sed iam tum *Hotomanus* videtur Nostrum contra illum incitasse cf. *Heveling* p. 11. 15. Verum iam tunc *Baldwinus* paci inter protestantes et catholicos conciliandae studebat et mox *Cassandro* manum porrigens sensim a *Calvino* recedebat, qui eum a. 1559 proditorem habuit.

12) scil. m. Mario vel Iunio 1556. Sane mireris *Sturmiu* tam comiter et amice de *Baldvino* loqui quo tempore *Calvinus* tam vehementer in hunc invehebat.

13) Vide supra not. 8.

14) Patet hanc nondum illam praebendam canonicam fuisse de qua supra not. 7. Conditiones cum magistratu initas ex *Archivis Thomanis* describit *Dareste* p. 364 not.

Verum tamen moderatus fuisti per aliquot annos, et nihil novarum rerum movisti, quanquam ea in re magis tempore et occasione impeditus fuisti quam aliqua tui ingenii moderatione retentus. Movebas tamen nonnihil quum D. Zanchum¹⁵⁾ et illius eruditionem inciperes contemnere, et illius sermonem diceres barbarum esse, cogitans nescio quem in illius locum substituere, qui si erat bonus, ut certe est, profecto nolebat alterius detrimento suum stabiliri commodum. Dicebas tamen illud, et quod tum non intelligebam cuiusmodi esset, nunc quorsum pertinuerit video, ubi vidi cuiusmodi tua sint et fuerint consilia.

Paulo ante Ambosianam stultitiam, cuius tu exordium ex affinis tui¹⁶⁾ literis intellexeras, ego non observabam, coepisti animum adiciere ad rempublicam: sed et apud me obtinuisti ut communes ad regem *Navarrae* bonae fidei mitteremus literas,¹⁷⁾ per quandam seis hominem, ego ignoro, et scis tu quid ei extra ordinem commiseris meo nomine, sed tamen etiam tuo, quandoquidem te mihi in illis literis adiunxeras, quum antea ignotus esses regi *Navarreno* totique illius aulae. Quare occasione Germani hominis homo Gallus occasionem accepit insinuandi sese in regis *Navarrae* benevolentiam, ut cui fugienti ex patria, ut ipse dicebas, hospitium inveni apud alienos, eidem aditum patefacere redeundi ad suos.

Eodem tempore Ambosiana coepit conspiratio,¹⁸⁾ quae tibi a tuo sororio affine indicata fuit. In hanc te per sororium tuum et alios internuncios insinuasti et coepisti intelligere mysteria. Hic vero ea mysteria cui non patefecisti? ut videreris *μυστήριος* esse consiliorum illorum. Unum tibi defuit, quod aditum non haberes tibi ad ullum Germaniae principem patefactum: qua in re usus es rursus mea opera, quum me rogares, anne aliquam rationem tenerem qua possis principi *Palatino* innotescere et commendari. Commodum tum tibi accidit quod mihi cum *Grombachio*¹⁹⁾ aliquid erat negotii de quo

tu nosti. Quum is igitur Heidelbergae esset, eo contendimus, ego mea pecunia, tu communi *Sigerii*, *Brionii*, *Servantelli*,²⁰⁾ et fortassis aliqua etiam ex parte tua: sed tamen ego mea ut tibi adessem, et per *Grombachium* aditum haberes ad ipsum principem. Hic vide tu astutiam et fraudem tuam. Posteaquam *Grombachio* auri montes ostentasses,²¹⁾ et prae te ferres, te tenere sensum principum evangelicorum in Gallia, ut quasi eorum viderere secretarius ab illis Heidelbergam missus.* Scis enim quae commemorabas. Redeo igitur ad tua arcana. Ita enim te audiverat *Grombachius* me interprete,²²⁾ quasi plurimum apud principes Galliae posses, quibus tamen eo tempore tuum nomen non erat cognitum. Ergo duo *Grombachius* a principe postulavit, ut et te audiret benigne atque clementer et se tibi commendaret, quo efficeres id quod fore ostentabas,²³⁾ quum tamen nihil quidquam de principum intellexisses voluntate. Quum ad principem admissi essemus, ostendebas illi scriptum *Ammirali*²⁴⁾ de casu Sanquintiano, et hoc tanquam mysterium ei dabas et per id insinuabas, te tantum posse apud principes regni quantum et a principe et *Grombachio* credi volebas, quum tamen — audis quid dicam? audis? inquam — quum nulli unquam horum principum Galliae loquutus esses. Interrogantur enim ipsi an quisquam eorum ante facinus Ambosianum quidquam de te aut tuo nomine audivisset. Scio ego, et tu scis, cuiusmodi dicturi sint testimonium.

Quid igitur fit? aut quid impetras? aut quorsum spectabat haec tua tui venditatio? Promittis principi te de omnibus rebus ipsum certiore facitum, relaturum regi *Navarrae* et principi *Cundiano* de ipsius principis benevolentia. Quid tum? ut autem gratior tuus sit adventus, rogas ut tibi literas det. Quas? in quibus scribat: *Hottomanum* quem ad me misisti audiui libenter, diligenter et magna cum voluptate? Nequaquam: in huiusmodi enim exordio convicta fuisset tua vanitas. Quas igitur petis literas? Bonae fidei credentiales, ut tibi fides habeatur de se commemoranti. Quam tu eras laetus quod istud tibi succedebat, ut iam regi

15) Qui a. 1553 Argentoratum vocatus fuerat, ergo benio ante Hotomanum. De causis istius invidiae non constat, in religione saltem non quaerendae, quum uterque Calvinismus profiteretur.

16) Infra sororium vocat. Nomen ei erat Guil. Prevost de S. Germain.

17) deperditas, sed quibus eum ad capessendam rempublicam contra Guisianos incitare voluisse videtur. (Cf. N. 3095. 3117.)

18) Quam Calvinus et Beza ad m. Septembrem 1559 referunt N. 3114. 3197 etc. Ipse tamen Hotomanus iam m. Martio (Epp. p. 21) de certis quibusdam moliminibus loqui videtur, quod non bene convenit iis quae Sturmii hic de protectione ad Palatinum habet, si quidem haec quoque ad rem Ambosianam pertinuisse dixeris.

19) Guil. a Grumbach tunc a Guisiorum partibus stabat et Sturmio horum consilium patefecerat principem Lotha-

ringum, Christiani II. ex filia nepotem, pulso Friderico II. Daniae regno praeficiendi. Quod Sturmii huic scripsit (Schmidt 104).

20) Galli exules Argentorati commorantes, et coniurationis conscii.

21) Nescisse videtur quae inter eum et Guisianos intercedebat ratio.

22) Si Hotomanum illi fucum facere sciebat, cur interpretis vices suscepit?

23) Non sine perfidia egisse videtur erga alterutram partem.

24) Fortassis antiquiorem aliquam epistolam, qua familiaritatem suam cum viro insigni ostendere volebat. Dareste mavult cogitare de schediasmate Colignii, minime Hotomanno soli destinato.

Navarrae suus legatus in Germaniam, sed principum legatus ex Germania in Galliam missus esses. Quid porro postulas? ut tuto proficisci possis periculosus illis Galliae temporibus petis literas in quibus scribat te a se mitti et te nominet consiliarium. Quo id consilio? ut principi *Condiano*, qui tum in aula erat, et regi *Navarrae*, si advenisset, ostenderes te electoris *Palatini* esse consiliarium.

His igitur literis instructus proficisceris in Galliam.²⁵⁾ Quid facis? a principe *Condiano* non admitteris.²⁶⁾ Per alium, agis qui Geneva eo venerat.²⁷⁾ Redis verba tantum reportans. Vides non te negare posse quod ante proposui: ante istud tempus tuum nomen principibus nunquam fuisse cognitum, quum principi et *Grombachio* videreris quasi ex consilio principum evangelicorum in Gallia advenisse et missus esse.

Sed longius progressus sum neque de Ambrosiana conspiratione dixi quae dicenda erant. Annon tu literas Heidelbergam miserat? Annon idem Heidelbergae dicebas 40,000 hominum in armis esse, et inde ex Aquitania et Provincia armatos properare? Usque adeo te hic iactitabas ut metueres ne divulgarent. Et quum audires *Rascalonem*²⁸⁾ non procul ab illo loco esse, et illum suos habere in ea aula, verebaris ne, si is rescisceret et id *Calvino* et *Bezae* et Genevensibus renunciaret, eos vehementer offenderes, si te levem esse intelligerent. Hic tibi in *Rascalone* scrupulus molestus esse coeperat: metuebas enim, quamdiu hic locum apud principem haberet, minus tu abuti posses principis bonitate. Itaque eum apud me et apud alios accusare, efficere etiam ut in ecclesiis Gallicanis suspectus esset et de illo literae scriberentur. Scis quid apud me egeris,

et quid per me agere conabar? et quid et per quem ad principem scriptum sit? Qua in re non miror principem non animadvertisse tuam fraudem quum per alios ageres, sed meam ego ipse miror stultitiam quod diu mihi dari verba sim passus.

Sed quoniam de *Rascalone* dicere coepimus proponam quid superiore proxima quadragesima feceris, quum ille tecum expostulasset quod secus faceres quam amicum deceat. Excusasti te apud illum, ut mihi referebas, (non enim ego intereram colloquio vestro, tametsi domi meae habebatur): ita te, inquam, excusasti, si verum referebas, ut non haberet quod responderet, et tu desieris in illo proverbio, eum ita proclamatum esse in ecclesiis Gallicanis quemadmodum Parisiense sinapi: ex quo sermone tuo intellexi te de te nihil professum esse et alios insimulasse, quae tua est ratio et astutia. Continuo etiam me interrogabas annon mihi exposuisset metuere se ante festum Paschae seditionem in Gallia: nam idem ipsum tibi commemorasse. Quum ostenderem id et me ex eo audisse, rogabas ut literas tuas subscriberem, te id velle regi *Navarrae* scribere, quo sibi et suis caveat. Etiam id illud a me impetrasti. Sed tu calumnia usus es, ut post observavi neque tum intellexeram: erant enim literae scriptae gallice et tua manu.²⁹⁾ Scribebas regi *Navarrae* quasi *Rascalonus* conscius esset coniurationis Guisianae, et illius in ea adiutor, quam nos celaret. Quo facto tuo quid potest esse crudelius? Nam quum ille dixisset, vereri se seditionem ante festum Paschae concitatum iri, tu metum in crimen vertisti, quo tuo facto mea simplicitate abusus es, et in *Rascalonem* crudelis accusator. Et de praeside *Lobespino*³⁰⁾ meministine quid dixeris, ut ne ego missitandis ultro citroque literis cum eo amicitiam colerem, scis quid dixeris? falso, scio: sed quod veneficium isto tuo crimine et calumnia et mendacio potest esse pestilentius?

Verum quid haec ad te? inquis. Petii civitatem, obtinui. Quid hoc mali est? Postulavi mercedem, impetravi illius amplificationem: non negata est. Quid horum ad te? inquis. Nihil sane, sed illud addas, te et civem factum et lectorem et stipendiarium et canonicum, nonnulla mea opera, in quem tu primum astutus fuisti, deinde iniquus et aliis crudelis. Adde etiam quod *Baldwinum* falsis criminibus eiecisti ut nunc esset Heidelbergae.³¹⁾

29) *Hotomani* literatura lectu satis difficilis est, idque efficere potuit ut *Sturmium* sensum non statim perspexerit. Nam gallice eum omnino non scivisse vix credibile est (not. 22.)

30) Claude de l'Aubespine, seigneur de Hauterive, baron de Châteauneuf sur Cher secrétaire d'état des finances dès 1543, mort 1567, protestantibus favisse dicitur.

31) ubi quinque annos peregit. Mireris *Sturmium* et illius et *Rascalonis* defensorem se constituisse, quum alter iam

25) Constat igitur *Hotomanum* paulo ante catastrophem Ambrosianam in Gallia fuisse, quod etiam *Baldwinus* affirmat (*Biga* 114).

26) Hoc non animadvertens *Dareste* p. 24 dicit: il obtint une audience de Condé sur la recommandation d'un émissaire de Genève, mais il revint à Strasbourg sans avoir obtenu autre chose que des paroles vagues.

27) Quis fuit hic alius? *Sturmium* nomen tacet i. e. viro parci. Nos suspicamur *Bezam* fuisse, quod disertè affirmat *Baldwinus*, *Beza* nusquam contradicente. Etiam *Bullingerus* tale aliquid subolfecisse videtur (*N.* 3187). Sane ipse *Beza* m. Sept. 1559 consilium illud non probat (*N.* 3114) et *Bezae* participatio secreta non bene quadrat cum aperta *Calvini* reprobatione, quam tamen sinceram credimus.

28) *Rascalonem* hunc *Dareste* *Guilelmum* vocat, et professorem Heidelbergensem. Talem non recenset *Vierordt* *Gesch. d. Univ. H.* p. 45. 50. 58. Saepius nobis occurrit *Christophorus R.*, espion à gages du Card. de Lorraine lequel de povre coquin il avoit fait valet de chambre du Roy (*Hist. eccl. I.* 527. 588. II. 272. cf. *N.* 2792. 2811. 2812. 2813. 2859). *Rascalo* quidam quem Heidelbergae ad hunc usum fovebant ut pleraque Germanorum principum consilia intelligerent. (*Beza Resp. ad Bald. in Tract. theol. II.* 201.) Constat tamen duos fuisse eius nominis, utrumque versutum Gallorum in Germania negotiatorem. (*De la Planche* p. 304.)

ut tu in illius locum succederes atque succedere posses: eadem fraude *Rascalorum*: in quorum utroque tu et bonorum virorum abusus opera atque auctoritate, et illorum veritatem tu ad mendacium detorsisti. Hoc etiam adde quod medicum electoris N.³²⁾ in eandem conatus es protrahere calumniam, quam mihi dicebas, quod ex consiliariis audiret, ea omnia enumerare *Rascalono*. Qua in re si tibi obtemperassem, vide ut multiplicata fuisset tuae ambitionis iniquitas. Nam ideo *Rascalorum*, antequam verum scires, calumniis quantum in te fuerat perdideras, ut tu solus te in huius aulae secretioribus consiliis iactitares.

Sed tamen inquis, quid haec ad te? Audi, ad me quid pertineant. Mortuo rege *Francisco*,³³⁾ substituto *Carolo*, tradita gubernatione regi *Navarrae*, fuerunt qui consulerent principibus nostris ut legationem in Galliam mitterent ad regem, reginam et regem *Navarrae*, honoris, benevolentiae, religionis ergo. Dixi tum tibi, apud electorem *Palatinum* et ducem *Wirtembergensem* mei factam esse mentionem, ut ego legatis adderem. Hic tu partim ipse, partim per *Portanum* tuum, et nescio quem alterum qui *Neuburgi* in conventu principum erat³⁴⁾ egisti ut *Grombachius* et Elector crederent me regi *Navarrae* ingratum esse, me obfuturum illi legationi, habere me familiarem quandam cui omnia mea communicebam, hunc vero stipendiarium *Philippi* regis esse, et perscribere in Belgas quae huiusmodi rerum cognosceret. Istud negare non potes. Idem dixisti *Argentinae* in frequenti convivio. Dicent testimonium qui sciunt. Si ista vera essent a me certe imprudenter factum esset quod hunc hominem non observarim. Sed falsa sunt: neque enim ita ignotus iste amicus meus, ut non sciam quantum ei sit concedendum, neque ita mihi tu non cognitus, ut non videam quantum inter vanitatem et conscientiam, inter veritatem et mendacium, inter ve-

rum crimen et falsam calumniam, inter verum amicum et adulatorem, inter bonum virum et malum sit discriminis.

Sed audi porro alia. Quum haec ego de te ex homine certo cognovissem, et curassem ut mulieribus Gallicanis haec indicarentur, hanc calumniam me de te scire, continuo tu primum ad hunc amicum meum, deinde ad me cucurristi,³⁵⁾ excusans factum, iurans atque testificans, si verum istud sit quod ad me relatum esset, fuisse te hodie in coetu ecclesiae, participasse de mensa Domini,³⁶⁾ rogare te Deum ut quod ea communicatione in coena accepisses, id in diabolum et Satanam convertatur, si sit verum. Quodnam iusiurandum gravius esse posset quam istud sit, devovere se diabolo Satanae, si sit verum quod erat verissimum! An tu istud negare potes? Primum quod iuraris, deinde quod non dixeris et calumniatus sis: testibus te quum erit opus convincerem, et tamen te dixisse, neque adhuc superioribus proximis mensibus, hebdomadibus, diebus, desisse dicere, sed clam me, ut tu putas, me vero non ignaro, ut experieris.

Sed neque in hac calumnia constitit tua saevitia. Etiam in sceleris suspicionem me tuis insidiis et occultis calumniis protrahere conatus es, et me insimulas quod index fuerim conspirationis *Ambosianae*,³⁷⁾ quod ex *Mesurio*,³⁸⁾ secretario aulae *Lotharingicae* audiveris, Cardinalem *Lotharingiae* publice prolatis literis meis dixisse palam, quidquid coniurationis esset id me sibi perscripsisse. Primum quis iste *Mesurius* sit ignoro: albusne sit an ater, tu videris: ego semel apud te cum eo sum coenatus. Si istud ex Cardinale *Lotharingiae* audivit et tibi dixit, non possum reprehendere, praesertim si dixit Cardinalis palam. Satiatus tamen fuisse et honestius, quidquid huiusmodi fuisset, de eo me monere per literas ut meae existimationis rationem haberem. Sed tamen concedo istud ab ipso recte factum fuisse. Sed si istud ex Cardinali auditum non fuit, considera quid de ipso debeam existimare. Illud vero dico: Si *Mesurius* dixit, me Cardinali unquam de coniuratione *Ambosiana* ullum verbum

Calvino suspectus fuerit, alter cum Guisianis faceret. Num haec ipsi adhuc incognita erant? An ira in Hotomanum per-motus caecutiebat?

32) *Thomam Erastum* (Lieber).

33) *Nonis Dec. 1560*. Verum post huius obitum *Navarrenus* non gubernator regni factus est, sed primus reginae consiliarius. Demum d. 25. Martii creatus est Lieutenant général du royaume (Soldan I. 391. 413). *Hotomanus* statim m. Decembri fidum aliquem amicum in aulam misit, m. Aprilis munere academico se abdicavit, et apud *Navarrenum* maître des requêtes factus in Germaniam missus est cum principibus de foedere acturus. (Sattler, Gesch. des Herz. Würtemb. IV. 164. Daresté p. 7.)

34) *Iac. Colonius Portanus*, olim *Hotomani* discipulus, *Melanchthonis* amicus, saepius occurrit in *Langueis* epistolis. — *Neuburgum* falso scripsit pro *Naumburgo*, ubi conventus principum celebratus fuit m. Ianuario 1561 de quo v. *Schadaei* contin. Sleid. P. I. 234 et *Salig* III. 652. *Planck* VI. 213. *Hotm. Epp.* p. 30. *Gelbke. der Nb. Fürstentag* L. 1793.

35) Haec verba: ad me cucurristi, usque ad illa: negare potes? *Baldunus* inseruit suae Resp. alteri ad *Calv.* 1562 p. 176 (*Biga* 398), audacter addens: nescio cuius criminis reus quum tamen praecedentia legisset.

36) *Baldunus* autor est (*Biga* p. 134) *Hotomanum* a *P. Alexandro* excommunicatum fuisse ob facinus quoddam quod non nominat. Si vera dicit, iam denuo receptum dices.

37) Hoc iam fuit maximum *Sturmii* gravamen, quod toti *invektivae* ansam praebuit.

38) *Haagio* (V. 528) *Des Mazures* audit. Qui etiam conicit *Hotomanum* m. Sept. 1560 quum *Neracum* proficisceretur haec audivisse. Vero tamen similis est illum cum *Mesurio* verba fecisse m. Aprilis 1561 quum a rege in consilia adisceretur. Iam antea familiaritatem inter utrumque intercessisse ex iis quae hic referuntur colliges.

scripsisse, non verum *Messurium* dicere, mentiri et omnes quicumque idem dicunt. Rogas: quid si *Cardinalis* ipse dicat? Nolo in principes esse maledicus, ut tui similis esse videar, ut mox ostendam. Illud tamen dico, si id *Cardinalis* dixit, dicit, dixerit factum, fieri, factum iri mihi magnam iniuriam tali principe et Lotharingicae familiae indignam. Quid si re ipsa ostendam, me abs te falso et crudeliter accusari, hoc est, me non indicem fuisse illius coniurationis? demonstrarem autem contrarium, te et indicem fuisse, et proclamatorem, et coniuratorum condemnatorem, si teque, inquam, ostendam, quo hominum numero te habendum esse putabis, aut quo tuum factum arbitraberis esse nominandum nomine?

Ego si haec patefecissem, si de his rebus aliquid voluissim scribere, quas et quales quantasque res putas me potuisse enunciare? Tu mihi dixisti, illius coniurationis principem esse principem *Condianum*:³⁹⁾ profer literas ubi id sit a me patefactum! Tu dicebas, in aulam profectum *Admiralium* cum tormentis estebacaliis et manuariis.⁴⁰⁾ Ubi quidquam de hoc patefactum? Aut si patefactum, ostende per me patefactum. Affirmabas tu subsequiturum principem *Condianum*, ut quod *Admiralium* proponeret is sua auctoritate confirmaret si adesset praesens. Quis istiusmodi in aula et in parte adversaria scivit? Aut si quis scivit, autorem nomina. Idem tu indicabas, baroni *Regnaldierio*⁴¹⁾ post *Condianum* principem alterum locum designatum esse, qui praesset percussoribus, et huic substitutum *Vesinanum*.⁴²⁾ An quisquam hominum ostendere potest istud a me vel dictum, vel scriptum, vel indicatum esse? Tu praedixisti quo die futura erat caedes, et quum ad eum diem non successit, causam cur non successisset indicabas. Demonstra quidquam huiusmodi a me detectum, non solum in locis longinquioribus, verum Argentinae. Tu gloriaberis, nullum de sanguine Lotharingico et Guisiano superstitem fore,⁴³⁾ et in ea gloriatione utebaris illo

biblico proverbio quo dicebas fore ut omnes occiderentur ex ea familia qui ad parietem queant mingere. Cui ego unquam istud aut dixi aut scripsi? Ego si *Cardinali* index fuisset, iam dudum *Messurio* certissimum periculum creare potuissem, quod tibi istud ex coniuratis indicasset et tua praescivisset consilia.⁴⁴⁾ Ubi quisquam istud de *Messurio*? Tu dixisti, *Georgium Obrecht*⁴⁵⁾ procuraturum pecunias et arma, si necessarium. Ubi unquam istud detectum? Si haec ostenderes fuisse indicata, et indicata a me, dedam ipsemet me tuae crudelitati atque supplicio.

Quid si ostendam probabile esse tua stultitia et vanitate et ambitione consilia ista esse divulgata? Tu enim Heidelbergam scripseras quinquaginta hominum millia esse in promptu. Tu idem Heidelbergae affirmabas, et quod mihi dixisti, idem Petro *Claro* interpreti *Grombachii*, qui unice amabat duces *Guisianum*, idem Ioanni *Wihe* produci *Rickgradii*,⁴⁶⁾ prope clienti *Guisii* ducis, idem Gasparo *Gamaut*⁴⁷⁾ stipendiario, ut dicis, regis *Philippi* aperuisti, et ita aperuisti cupide, ut vereris ne prius ex alio quam ex te cognosceret. His, inquam, notus nullus cuius amicitiam appeteres, nullus, inquam, eorum fuit cui non indicaris, praedixeris, affirmaris.

Sed vide, posteaquam haec tu tam multis effutivisses, ut a te suspicionem removeres, in quem tu non convertisti colorem! Principio dixisti *Rascalonem* indicasse.⁴⁸⁾ Quum vero metneres ne, si ille diceret te illius famae autorem esse, qui Heidelbergae et Argentinae ista divulgares notis atque ignotis, tu culpam praestares, scis in quem tu culpam transferebas? Vis ut eum tibi nomen? Invitus facio: cogor tamen mei defendendi causa. Dicebas *Admiralium*⁴⁹⁾ fuisse indicem: hunc regi et consilio indicasse, hunc posteaquam indicavit descendisse ad eos qui latebant Ambrosiae in insidiis quadraginta militares viros, deterruisse illos, ostendens detectam esse coniurationem, nihil posse perfici. Addebam etiam, *Admiralium* id partim metu fecisse,⁵⁰⁾ partim

39) De Condae et Admiralii participatione v. N. 3196 *Le Laboureur*, *Mém. de Castelnau* p. 389.

40) *Kanonen und Flinten* (?)

41) *La Renaudie*. On le jugea propre à manier ceste affaire sous l'autorité du prince de Condé (de la Planche 238).

42) *Nomen non occurrit inter antesignanos coniuratorum ap. de la Planche 239 et Thuanum II. 762. Fuit aliquis de Vesines Admiralii legatus ad ducem Christophorum 1562. (Mém. de Condé III. 443.)*

43) De tali consilio nihil habent *La Planche* 239 ss., *La Place* 33, *Mém. de Condé* I. 323, *Mém. de Castelnau* 16 *Popelinière* f. 163, qui tantum de Guisianis capiendis et iudici tradendis loquuntur. Aliter pars adversa. In libro qui inscribitur: Religionis et Regis adv. exitiosas Calvinii Bezae et Ottomanii coniuratorum factiones defensio prima P. 1562 haec leguntur f. 16 b: Quid commemorem nefandissimum quod Genevae iniistis consilium de rege Francisco, regina uxore, regina matre et eius liberis, proceribus, magistratibus ad certum diem commodo loco per insidias trucidandis?

44) Supra illum qui *Hotomanum* de coniuratione certior fecerat sororium eius dixerat (not. 16. 18).

45) *Nomen prodit Argentoratensem, res negotiatorem sive trapeziam.*

46) *Georgii a Reckerode, sub Henrico II. fortissimi mercenariorum Germanorum ducis, a. 1559 defuncti. (Languet II. 30, Thuan. II. 713, Barthold. 323.)*

47) *Metensi, qui olim Farellum hospicio exceperat a. 1542. Ipse exsul Argentoratam concessit, et Sturmio amicitia iunctus diu pro retrocedenda urbe patria, et Tullo et Viroduno satagebat. Postea aliquamdiu in eundem finem Philippo II. fuit a consiliis, denique protestantium Gallorum partes sequutus est. Eius filius a. 1569 perit in bello civili (Schmidt p. 95).*

48) An haec suspicio omnino vana fuit?

49) Cf. N. 3392.

50) Hoc vero falsissimum. Ipse enim cum fratribus ante diem fatalem in aulam vocatus, non sine periculo liber-

ut sibi gratiam *Cardinalis* compararet: esse enim illum aliquin ambitiosum et superbum. Posteaquam hic tibi coepit rursus bonus vir esse, in me coniectas occultata tua et venefica tela, et id iam facis menses octo,⁵¹⁾ me insecio, ignorante tantam iniuriam, calumniam, infamiam boni nominis mei, quod tu in tenebris oppugnas.

Sed in quos tu non es, quum vis, maledicus? cuius tu putas non facile esse existimationem laedere? Quoties et apud quos tu dixisti liberos regis *Henrici* omnes ex parente utroque leprosos esse,⁵²⁾ reginam *Cardinalis Lotharingiae* concubinam esse, neque eam hoc amatore contentam esse, reginam neptem incestam esse *Cardinalis*, et de suo semine conari haeredem regni facere?⁵³⁾ Et dicebas haec, non quod verum scires, sed popularia esse putabas, idonea ad colligendas multorum gratias. Ex hoc genere *tygris*,⁵⁴⁾ immanis illa bellua, quam tu hic contra *Cardinalis* existimationem divulgari curasti, imprudente magistratu nostro: qua in audacia quid te stultius aut impium magis? Quum fratrem Ioan. *Hottomanum*⁵⁵⁾ habeas apud *Cardinalem Lotharingiae* quaestorem, tu *tygrim* divulgare audes, et fratrem tuum certissimo exitio obicere. Et tamen mihi audes obicere, me ad episcopos scribere, quod fratrem apud *Cardinalem Lotharingiae* habeas, qui ad te solet literas missitare! Ego consciis omnibus bonis viris, Iacobo *Sturmio*, *Melanthone*, *Bucero*, *Capitone*, *Hedione*, gratosus etiam fui *Cardi-*

nali *Bellaio*⁵⁶⁾ et crebras ille ad me, et a me ille crebras literas, quum tu adhuc virgis caederis a magistris tuis. Fuit mihi arcta familiaritas cum episcopo *Argentiniensi Lutetiae*,⁵⁷⁾ quum tu adhuc in cunis vagires: *Lutetiae*, quum adhuc in collegio *Plessiaco martineto*⁵⁸⁾ tu esses. Consciis, approbantibus, laudantibus viris iis bonis quos supra nominavi, atque et nostris magistratibus, ego comitiis *Haganoicis*⁵⁹⁾ quotidie *Haganoam* proficiscebar, et quum per leges collegii *Thomani* non liceret noctem extra urbem esse, tamen haec lex mihi remissa fuit, ut adesse *Haganoae* possem, et colloqui cum secretariis *Ferdinandi* regis *Romanorum*, cum illius episcopo *Fabro*, cum *Coclaeo*, cum *Lazaro Bayfio*, qui tum *Francisci* regis legatus erat, cum electore *Coloniensi*. Ego in colloquio *Wormaciensi* anno 40 familiariter multis pontificiis loquutus sum. Ad me episcopus *Atrebatensis*,⁶⁰⁾ et ante bellum protestantium et post illud bellum scripsit, consciis omnibus amicis, omnibus viris bonis qui nobiscum erant: et quum hi nihil mali suspicati sint, imo approbarint et laudarint, tu primus et solus prodire audes qui dicas me *Ambosianam* conspiracy detexisse, a me sibi cavere debere qui ex *Gallia* veniunt. Sed quomodo prodis? Silentium stipularis ab illis apud quos calumniaris. Nemini quidquam de me dixisti cui non silentium mandaveris. Prodi tu nunc, prodeat vel quem tu vis, vel qui aliquid adversum me habeat, ostendat quidquam quod unquam a me ad quemquam scriptum, aut nunciatum, aut dictum sit, quod sit vel contra religionem, vel contra Imperium, vel contra Imperii principem, vel contra hunc magistratum nostrum, vel contra ullum virum bonum.

Sed vide hic stultitiam et audaciam tuam. Annon vides vitam tuam in meis esse manibus? patria tua et tuum exsilium in manu mea est. Tu famam popularem affirmasti veram esse, leprosos liberos regis, reginam scortum, incestum esse inter *cardinalem Lotharingiae* et reginam *Scotiae* neptem suam. Verum hoc tu crimen non metuis quoniam putas profuturum tibi ad multorum colligendas gratias, modo ne quid dixeris de principibus qui evangelici nominis sunt in *Gallia*. Quid si ostendam, te etiam in hos fuisse maledicum? Quid si ostendam, esse in consilio regio quos accusasti sceleris?⁶¹⁾

tatis, edictum *Ambosianum* in gratiam protestantium obtinuit. (*La Planche* 247, de *Thou* II. 764. *Mém. de Condé* I. 9. 336.)

51) Haec si probe expendere ad minimum hanc epistolam nos ad a. 1561 ineuntem referre cogunt.

52) Quantum ad filios *Henrici* viz aliquis *Hottomanum* calumniatorem dixerit; tantum de utroque parente dicens nimia affirmasse videtur testibus coaetaneis qui *Catharinam* praestantissimae formae mulierem praedicant. (*Soldan* I. 385.)

53) De Regina matre et d. *Maria Stuarda* rumores isti in aula circumferebantur (*Baum* II. 85). *Read*, le Tigre p. 83, qui etiam refert in vulgus sparsum fuisse, *Cardinalem* rem habuisse cum uxore fratris *Francisci*. Graviora denunciat *Supplicatio* ad Regem *Nav.* quam praebent *Mém. de Condé* I. 504. *Miraris Sturmium* *Hottomano* exprobrare potuisse quod talia retulerit.

54) Hoc nomen fuit libelli acerbissimi et vehementissimi inter omnes contra *Guissios* eo tempore editos (de quo vide la *Planche* 312, de *Thou* 781, *Brantôme*). Iam *Balduinus* (*Biga* 403) eum *Hottomano* tribuit. Idem facit *Defensio* prima supra laudata fol. 17 v. *Sturmii* testimonium rem ad liquidum ducere videtur (cf. *Schmidt*, in *Bulletin du bibliophile* 1850 p. 773). Exemplaria omnia perierunt praeter unum (quid quod plures, apud quos unum aut alterum repertum est supplicio affecti sunt) ex quo *Car. Read* libellum recudi curavit forma quam fac-simile dicunt cum notis historicis et literariis P. 1875. — *Prædie Non. Iul.* 1561 *Franciscus* dux magistratus *Argentoratensis* scripsit de libellis contra ipsum editis querens (*Kentzinger*, documents 1818. I. 49. *Languet* Ep. d. d. 23. *Iam* 1562.)

55) cf. *Haag* V. 525.

56) de *Sturmii* commercio epistolico cum *Card. du Bellay* cf. *Schmidt* p. 51 et passim.

57) ergo inter 1529 et 1536. (*Schmidt* p. 8.)

58) Sic dicti vagi scholares in universitate *Parisiensi* (*Du Cange*) cf. *du Boulay Hist. univ. Par. t. 5. p. 658.*

59) a. 1540 (*Schmidt* p. 49).

60) *Ant. Perrenot de Granvelle*. Cuius epistola una exstabat olim in tomo III. *Epp. autogr. Saec. XVI. in biblioth. Semin. Argent. d. d. 14. Febr. 1554.* Apographon servavit *C. Schmidtus*.

61) *Navarrenum* puta.

Quid si demonstrum, non postremos esse in eo consilio? Quid si ipsum principem consilii et regem producam? Tu hic Argentinae dixisti mihi, neque mihi soli sed etiam aliis, quum reversus esses ex Aquitania,⁶²⁾ et adferres tecum nomen magistri libellorum supplicum, tu, quum rex Navarrae⁶³⁾ non sequutus esset tuum, ut dicebas, consilium, et in aulam cum fratre proficiscebatur, tu, inquam, dixisti, nihil boni ab hoc principe suscipi posse, nihil de eo sperari, esse levissimum et inconstantem, esse libidiniosissimum, de nocte a latere uxoris surgere et ad concubinas suas se subducere. Dicebas aequae malam uxorem eius et eiusdem ream criminis.⁶⁴⁾ Hoc dico te mihi dixisse, et iudicet Deus inter te et me si verum non sit. Sed sunt alii viri boni quibus idem in hac dixisti urbe, qui si iurati dicent testimonium, spero dicturos quod viros bonos decet. Vide igitur audaciam tuam, in quod te et quale coniecero periculum, si tibi aequae ac tu aliis nocere vellem.

Sed quid vis ut nunc faciam? quomodo me possum defendere quod te non accusem? Videant viri boni: ego rationem aliam nullam video. Quantum ad me certe attinet, si verum esset quod tu dicis, mori me quam vivere esset mihi optabilius.

Altera tua vituperatio me non offendit, quod me rhetorculum vocas, et quaedam posse solum iudicare schemata in oratoribus. Non potes tu mihi tantum calumniis detrahare quantum ego mea sponte mihi mea conscientia minuo. Verum tamen iste rhetorculus pro te praefationem scripsit⁶⁵⁾ quam tu tuam videri voluisti, et scripsit eam ad Augustum

electorem, et ita fideliter scripsit ut D. Mordisio et D. Gramio vehementer probaretur. Et alter ex illis scripsit mihi nunquam se aliquid cum maiore voluptate. * Ut enim tibi honorarium invenire non honestum delegi mihi id argumentum quod sciebam ipsis fore gratissimum, et elegi meo iudicio, nulla tua inventionem aut monitu. Istud non tibi responderem, nisi ipse dares et dedisses occasionem: neque dico ut in vulgus istud spargam, sed ut ostendam te tibi.

Doleo, et quidem vehementer, me hic caritatis christianae terminos excedere. Deus ignoscat mihi: non possum non cedere dolori meo. Deus etiam ignoscat tibi, qui non putasti te posse venire quo volebas, nisi me ita graviter laeso, quod tu non respexisti: ut mihi satius esse ducam omnia amittere quam boni viri existimationem non defendere.

3407.

CALVIN A L'ÉGLISE DE NIMES.

Remontrances faites à l'occasion des dissensions qui surgirent à propos du choix des ministres.

(Copie. Bibl. nat. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 38. — Lettr. fr. II. 403. Trad. angl. IV. 197.)

A nos treschers seigneurs et freres les surveillans et diacres de l'Eglise de Nismes.

La dilection de Dieu nostre pere et la grace de nostre Seigneur Jesus Christ soit tousiours sur vous par la communication du Sainct Esprit.

Treschers seigneurs et freres, nous avons veu vos lettres et oui le rapport qui nous a esté fait de vostre part, ensemble entendu le contenu des pieces qu'avoit apporté M. Mutonis pour sa justification.¹⁾ D'autre costé aians receu quelques advertissemens tendans a l'opposite, le tout considéré, nous voyons a nostre grand regret que vostre Eglise est bandee et que chascun tient sont parti par trop roide. Or vous sachez comme le fondement de l'Eglise est unité, aussi qu'elle s'entretient en son estat par fraternité et concorde. Ainsi on ne peut attendre que dissipation et ruine quand la porte est ouverte a debats et contentions. Et de faict Dieu accomplira tousiours ce qu'il a prononcé par la bouche de

62) Simul cum Beza Neracum vocatus m. Sept. 1560 eo se contulerat ut regi a consiliis esset in maximo rerum et temporum discrimine (Baum II. 107. 119. Dareste Hotm. 7), sed mox, ut ipse P. Martyri scripsit d. d. 20. Nov. satis moestus d. 17. Oct. inde discessit. Rex eum Maître des requêtes creaverat et ad principes Germanos misit m. Aprili.

63) Hotm. Martyri l. I.: Quid post discessum nostrum contigerit prorsus ignoro, nisi quod quidam confirmant Navarrum et Condensem salvos incolumes in aula vivere. . . . Idem Bullingero d. d. 2. Sept. 1559 (Epp. p. 28.) Omnium mortalium spem Navarrus miserime fefellit. Si scires quam acriter sit admonitus, quae conditiones illi oblatae sint, quanta subsidia delata, quanta tamen inertia omnia despexerit vehementer mirareris. — Tu vero miraberis Hotomano suum de rege iudicium a Sturmio vitio verti quum coaelanei omnes idem dixerint, quorum testimonia iam saepius adduximus. Cf. Brantome, ed. Buchon I. 473. Micheli (legatum Venet): ap. Tommas. I. 130.

64) Si revera Hotomanus hoc dixit, solus dixit, praeterea enim neminem testem habemus.

65) In quemnam Hotomani librum scripserit non dicit et nos nescimus. Ex eo quod Balduinus praebet (Bega 78: nuper praefixisse epistolam Institutionibus iuris in qua principis cuiusdam protestantis non maiestatem sed numen appellavit, ut aliquot daleros emungeret) si huc pertinent, de Institutionibus cogitare posses, verum in iis quidem edd. quae nobis ad manum fuerunt nihil tale vidimus.

3407. 1) Voyez les lettres N. 3383 et suivantes.

saint Paul, que ceux qui se mordent et mangent en la fin se consumeront. Nous vous prions donc au nom de Dieu, pour vous bien garder des astuces de Satan de n'entrer point en aigreur, pour maintenir quelque querelle que ce soit, sinon celle qui doit enflamber et ronger nous coeurs, quand il est question de batailler d'un commun accord contre les ennemis de la verité de Dieu. Nous pouvons aisement voir qu'on s'est trop affectionné aux personnes, ce qui a osté toute droiture de jugement, comme nostre Seigneur Jesus nous admonnest, et la dessus il a fallu plaider avec grand scandale, d'autant que plusieurs pouvoient penser que l'Eglise estoit troublee par quelque envie ou emulation des ministres, selon que nous sommes enclins à soubconner plustost mal que bien. Or pource que nous n'avons pas trouvé qu'il fust proficteable à nostre Eglise de remuer plus les querelles qui devoient estre amorties par la decision qui en a esté faite, nous n'y avons pas voulu toucher, craignans d'usurper sur autrui. Et encore qu'il y eust eu quelque défaut en la formalité, nous avons iugé estre expedient qu'on se tienne à ce qui en a esté conclu. Ainsi nous vous prions et exhortons au nom de Dieu non seulement d'assopir et mettre sous le pied la memoire de ces differens qui ne vous ont que par trop agitez, mais l'effacer du tout de vos coeurs, afin que rien ne vous empesche de tendre la main l'un à l'autre pour vous employer tous ensemble à faire vostre devoir. Le porteur a fait toute diligence pour obtenir que le dict *Muton* vous fust accordé pour pasteur, et n'a pas tenu à insister et repliquer tant qu'il a peu. Mais nos remonstrances estoient si iustes, qu'il a esté finalement contrainct d'y acquiescer. Car puis que les freres d'Usez²⁾ avoient prevenu, et l'ayans eu par son consentement avec ceste seule exception que le tout fust approuvé par nous, et que nous avions respondu par homme expres qu'ils nous avoient envoyé, que nous n'avions garde de nous opposer à l'election par eux faite, et que nous desirions qu'il travaillast fidelement pour les edifier, nous n'avions plus liberté de nous retracter. Car si nous n'approchons point des vertus de saint Paul, pour le moins nous devons tascher à les ensuivre de loin, et que nous practiquions la leçon qu'il nous a donnée, qu'on ne trouve pas oui et non en nostre dire, pour nous faire juger doubles et inconstans. Mesme nous ne voyons pas comme le dict *Muton* se puisse desfaire d'une telle obligation. Tant y a que c'eust esté grande honte à nous de varier puis que desja nous avions envoyé les lettres,³⁾ laquelle excuse nous ne doutons pas que vous n'acceptiez. Or

2) *ibid.*

3) *perdues.*

Calvini opera. Vol. XVIII.

maintenant nous ne voyons pas rien meilleur, sinon que vous escoutiez paisiblement nostre frere Monsieur *Mauget*, et que luy voyant son labeur profiter en vous, prene tant meilleur courage à travailler pour l'avancement de vostre salut. Nous n'eussions failli à vous envoyer nostre frere Monsieur *d'Anduze*,⁴⁾ sinon que deux⁵⁾ de nostre compagnie sont absens, et un autre malade; mais nous esperons bien, sil est possible, que d'icy à trois mois meilleure opportunité nous en sera donnée, et alors nous ne faudrons point de vous monstrier le soin que nous avons de vous secourir. Si Dieu nous fait ceste grace qu'il vous aille visiter, estant sur le lieu, et y estant demeuré quelque temps, il advisera avec vous de tout ce qui sera bon et propre, pour conserver l'estat de vostre Eglise, pacifier toutes dissensions, et mettre ordre pour l'advenir que vous ne retourniez plus en telles fascheries. Cependant nous vous prions derechef de vous accorder amiablement avec vostre pasteur, sachans que nous ne sommes point capables d'estre disciples de Jesus Christ, que nous n'ayions un esprit debonnaire. Nous esperons que de son costé il se portera envers vous si humainement que vous n'aurez occasion d'estre desgoustez de luy.

Sur ce, treschers seigneurs et freres, apres nous estre affectueusement recommandez à vous et à vos bonnes prieres, nous supplions nostre Dieu et Pere de vous tenir en sa garde, vous gouverner d'esprit de prudence et integrité, vous soutenir par sa vertu et vous augmenter en tout bien. Ce 1 de juin 1561.

3408.

LARCHER ¹⁾ A CHASTILLON.

Affaires domestiques, politiques, théologiques et littéraires.

4) Nous rétablissons ce nom, comme l'a fait aussi M. Bonnet. Le manuscrit porte Dencuse. Pierre d'Aireboudouze dit d'Anduze se trouvait donc encore à Genève en ce moment. Au mois de Décembre il est à Lyon d'après le Reg. de la Compagnie. Ce n'est donc que plus tard qu'il passa ministre à Nîmes où il mourut. (Hist. eccl. I. 218. Comp. N. 3386.)

5) ceulx Bt.

3408. 1) Jean de Larcher de Bordeaux (Arquerius) pasteur à Héricourt, autrefois à Neuverville (N. 459) à Bienne et à Berne; après cela il se retira à Bâle. Les théologiens de cette ville le recommandèrent au gouvernement de Montbéliard qui le nomma pasteur à Héricourt en 1563. (Duvernoy, éphém. de Montb. au 22. juillet 1563.) Héricourt était rentré

(Autographe de la Bibliothèque de Bâle.)

A mon trescher frere Sebastian Chateillon professeur grec de luniversite de Basle.

S. Trescher frere si jousse trouve messenger propre et fidele pour vous envoyer des oignons de saffran et des racines de giroles je vous en eusse envoye pieca. Or ■ present jay envoye tout expres ce bon homme et ay fait marche avec luy pour trente gros compris ce que luy donnerez pour sa peine. Donnez luy ce quil vous plaira. Je vous donne les oignons telz que les ay pu recouvrer. Lan qui vient, sil plaist a Dieu, je vous en enverrai davantage, car je tireray le mien. Plantez le incontinent car il est assez a temps.

Je vous envoye deux testons pour le Diodore.²⁾

On dict pour certain que le Roy de France a faict un edict par lequel il commande que les maisons ou se tiendront les assemblees des huguenaux soyent rasees jusques aux fondements tellement quil y a grande persecution en divers lieux.

Messieurs de Bern font grande preparation a la guerre et mettent garnison en aucuns lieux comme a Iverdun Granson etc. Dieu leur veuille ayder. Amen.

Iay fort cerche un livre quon disoit avoir este escript contre vous, mais nen ay sceu recouvrer, mesme le present la cerche mais il dict quil nen est point. Je vous prie de cercher le livre de *Heshusius* et *Nicolaus Gallus* contre lesquels Calvin a escript et les renvoyer.

Mandez moy ce que vous scavez de nouveau. Saluez en mon nom Mr. le medecin *Regré* et toute vostre famille. Dieu soit tousjours avec vous et les vostres. Amen. Dites a *Seimeon Clerc* quil mescrive de ses nouvelles et le saluez aussi en mon nom. Ce 1 de Juing 1561.³⁾

Mon infirmité et celle de ma femme et la cherté des vivres mont empesche de vous aller voir. Ma femme vous salue.

Le tout vostre
J. Arquerius.

en 1561 sous la dépendance de Montbéliard. Larcher avait publié en 1553 les canons des conciles et en 1567 il fit imprimer un dictionnaire théol. en latin. Bas. fol. Il mourut en 1588.

2) Diodori Siculi bibl. hist. II. xv. quorum quinque nunc primum latine eduntur Seb. Castellione totius operis correctore partim interprete. Basil. Henr. Petri (1559)

3) La lettre est écrite de Berne à ce qu'il paraît.

3409.

L'ÉGLISE D'ORANGE A CALVIN.

Demande de pasteur pour une commune voisine.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 138.)

A Monseigneur Monsieur Calvin, ministre en l'église.

A Geneve.

La grace et paix de par Dieu. S.

Monseigneur, estant venu par deca Me George *Corneille* naguieres ministre au pays de messieurs de Berne pour servir en l'église de Puymichel en provençe,¹⁾ et ayant congneu le peult de fruit quil y pouvoit faire pour la petitesse du lieu et petit nombre des habitans, le mandasmes prier de venir en ceste ville ou (graces a Dieu) y a eglise dressee en grand nombre pour y administrer la parolle de Dieu. Ce que leglise d'illec nous accorda en condition de leur faire venir ung autre ministre au lieu du dit Me George. A quoy nous avons faict diligence et a ces fins mande homme exprès La hault ces pasques derniers, lequel n'a sceu faire sa charge de sorte que ceulx dudict Puymichel poursuivent de nous oster le dit Me George, que seroit chose grandement dommaigeable et scandaleuse en ceste ville et en nostre eglise, ou jl est congneu dez long temps et aymé. Qu'est cause qu'il faict plus de fruit et edification que ne feroit ung autre. Et pour ce vous supplions a l'honneur de Dieu dresser et envoyer autre ministre audit Puymichel a fin que le dit Me George ne desparte de nous. Et nous satisferons a tous despens raisonnables. Pryant sur ce nostre bon Dieu vous maintenir en sa grace. Nous recommandant treshumblement a la vostre. d'Oranges ce second de Jung 1561.

Voz humbles serviteurs et antiens
de leglise doranges
R. Demontagu. Pange.
Decanges. Ballary.²⁾

3409 1) *Hist. eccl. I. 72*: Quasi par tout le pais de Provence Eglises furent dressees ... de sorte qu'au mois de mars 1560 se retrouvoient 60 Eglises de conte fait en la Provence

2) Nous ne répondons pas de l'exactitude de ces noms mal écrits.

3410.

DESMERENGES ¹⁾ A MOREL.

État florissant de l'église d'Orléans. Nouvelles de France. Demande de renseignements sur trois individus venus à Orléans pour se soustraire à la justice de Genève.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 121, fol. 40.)

A Monsieur Monseigneur de Colunges ²⁾ ministre et a ses freres.

A St Gervays.

Mes honnrez seigneurs et freres, nous naurions que trop de scandaleux quand nous naurions que les nostres mesmes sans quil nous en vienne dautrepart. Toutesfoys si Dieu par cela nous veut exercer quil luy plaise nous iustruire comme nous nous y devons porter pour les bien reduire. Or nous sont survenus troys de vos regions desquelz nous vous requerrons certain tesmognage de leur fait sil vous plaist avec comme ³⁾ nous nous devons guider en leur fait. Et de lun je vous en ay ja escrit assavoir dun Michel *pointian* qui est accuse par un sien beau frere avoir voulu commettre jnceste avec sa belle seur, seur de sa femme. Il nous confesse bien quil luy a tenu quelques propos dissoulu mais que destre venu a fere semblant le voloir exequuter, nenny. Nous vous prions nous mander en quelle qualite est sa faute et quelle peine eust meritee sil eust attendu le jugement. Il y a aussi un Odin *pigny* qui nous confesse sans en estre accuse, ains de son gre, quil a medit de la seigneurie de Geneve a cause quon le voloit fere aller au consistoyre pour quelque blaspheme et ny voulut comparoir, dont sen vint fuvivement pource quon le espioit au pont de chansy. Il pleure sa faute, crie mercy a ladite seigneurie Et pource que ne scavons si le crime est grand et sil eust merite punition corporelle vous nous rendrez de tout son fait certains sil vous plaist, en nous donnant conseil comme dessus. Le troisieme est Guillaume *goutron* qui est charge davoir quelques foys rognez des escus jettant les rogneures sus un toiet sans en faire aucun profit ni les appliquer a autre usage. Nous desirerions savoir sil a fait cela par coustume par malice ou pour quelle raison, afin que suivant ce que nous en

manderez nous puissions * voir que nous aurons a fere. Monsieur le gendre nous a bien rapporte que Monsr. Calvin luy a affirme que ledit *goution* ⁴⁾ estoit homme de bien: mais aucun de nos anciens le craignent du contraire: par tant mont donne charge vous en escrire.

Au reste touchant lestat de nostre eglise elle prospere grandement par la bonte de Dieu et en grande paix. Nous sommes retournez a faire nos assemblees libres portes ouvertes a chascun. Hier nous fismes nostre cene en un pre ou on presume quil y avoit de cinq a six mille personnes. Jamais il ny eut homme ny femme qui en grondast. Il y eut Jedy huit jours que commencasmes a enterrer nos mors de jour et la se trouva nombre de plus de dix mille personnes que d'uns que d'autres et depuis avons continue sans aucune esmotion ny murmure. Vendredy passe Msr. de la Vallee dit *berenger* et moy fusmes confrontes avec deux curez et un prieur des moynes principaux pilliers de la messe pour amiablement disputer dicelle. Or de vray ilz prouverent bien et authentiquement la messe par ceux mesme seulement qui lon faite, confessants toutesfoys appertement et a voix clere quelle nestoit point en levangile quant au nom mais bien quant a la substance, laquelle substance a este par nous fort loing reiectee monstrant leur dire estre toutes vrayes fables. Nous rapportasmes cela deux qui nous confesserent gens de bien bons chrestiens et catholiques. Or pource quilz nestoient la venus pour ceder a nous ny nous a eux comme ne devions faire la dispute tumultueuse finit par clameur, le lieu nous estant quitte par les adversaires.

Le Roy de Navarre sen va a Paris ⁵⁾ pour empêcher les seditions qui se brassent contre ceux qui ne tendront point a la feste des quatre bastons ⁶⁾ laquelle on ne tendra en ceste ville. On fait jcy bruit que les *Guysards* ont leur conge de la Reine mere combien que ce soit a son regret. On nous dit aussi quon voloit empoisonner a la sollicitation de la Reine Marie et des siens la Reine de ⁷⁾ *loyse*. On nous menace dune ligue que fait le pape avec le Roy Philippe le duc de *scavoie* et le duc de *lorraine*. Mais pourquoy bruyent les gens contre le seigneur et son Christ bien ayme, jlz pensent chose vaine avec les Roys etc.

Je nay receu aucune nouvelles de ma femme depuis quelle est par dela. Il vous plaira nous res-

3410. 1) alias Chanorrier, antérieurement à Blois (Gabeler 1. Pièces. Bulletin VIII. 73. Hist. eccl. I. 148), aujourd'hui à Orléans, où il était encore en 1563. (Lettre du 24. Juillet 1563.)

2) Il était à Genève en ce moment (N. 3338. 3346).

3) sic.

4) sic.

5) Il avait été à Orléans, depuis Décembre, pour les Etats généraux (Charles IX. avait quitté la ville dès le 5. Février). Le 13. Juin il se trouva à Paris lors de l'acquisition de Condé (Brusart l. c. p. 40).

6) Sobriquet pour la Fête-Dieu.

7) illisible.

pondre le plustost que pourrez a ce que dessus et ce pendant nous prierons leternel quil vous conserve et accroisse le troupeau et la seigneurie. Mes compaignons *La fontaine*, *Louenger* et *Mr. Hugues Sureau*⁸⁾ dit du *Rosier*, comme je fays, se recommandent a vostre bonne grace, aussi font tous les nostres. Dorleans ce 2. Juing 1561.

Vostre serviteur frere et amy
Desmerenge au nom de tous.

3411.

ZERKINTES FARELLO.

Roganti ut Viretus restitatur respondet hoc pro tempore minime sperandum esse, imo ne tentandum quidem, sed posse eum valetudinis restaurandae causa veniam petere ut sibi privato liceat Orbae sedem figere.

(Ex bibliotheca pastorum Neocomensium. Epp. divers. fasc. IX. autogr.)

Guillielmo Farello Neocomensis ecclesiae ministro
fideli patri ac fratri in Christo colendo suo.

Utinam tam bene respondere possim votis tuis in restituendo *Vireto* nostro quam anxie ego hoc cupio. Sed obstant multa tibi notissima, quae nostros conatus non solum impediunt sed nondum coeptos reiciunt. Itaque in re non difficili tantum sed quodammodo impossibili, si hominum voluntatem metiaris, consilium aliud in praesentia non habeo nisi ut *Viretus* mutandi aeris gratia aditum sibi fide publica Orbam paret, nulla sui restituendi mentione facta, nullaque alia conditione adiecta quam ut sibi liceat aliquamdiu privato ibi agere, donec vel habeat commodius hic vel optime apud superos. Hac ratione, si obtineat, spero fore ut paulatim mitescant offensorem animi ipsaque hominis praesentia et..... suetudo multum undique deterat de conceptis adversus eum praeiudiciis. Haec habui quae obrutus negotiis ad tuas literas responderem. Si placent bene erit, sin minus, adiuvabo nihilominus

meliora consilia et tua et aliorum qui me prudentia superatis.¹⁾ Vale. Bernae 5. Iunii 1561.

Nicolaus tuus Zerchintes
amicitiae veteris tenaciss.

3412.

GALLASIUS CALVINO.

Aedes S. Pauli Londinensis incendio vastata. David Textor expectationi de eo conceptae minime respondit sed suum ingenium sequutus conditionem ipsi oblatam respuit.

(Ex autographo Cod. Genev. 112, fol. 201.)

A Monsr. Monsr. Despeville.

S. Paulo post uxoris meae adventum¹⁾ redditae sunt mihi literae tuae²⁾ una cum iis quas ad episcopum nostrum dedisti. Quas quum accepisset ac legisset me praesente, insigni laetitia affici mihi visus est. Non deerit, ut spero, causae nostrae, nec vanis hominum susurris abduci se sinet.

His diebus valde turbata fuit haec civitas ob incendium quo aedes Pauli correpta deflagavit.³⁾ Post magnos enim calores, qui hic superiore mense vigerunt, summa pyramis e coelo tacta sic ignem concepit ut subito ipsum expanderit per omnes tecti partes ac sex horis tota illa lignorum moles consumpta sit. Horrendum profecto spectaculum, ad quod vicini ex agris undiqueque accurrebant, quia putabant totam civitatem deflagrare: sed pauci intromissi sunt. Nec vero tunc exteris tutum erat in publico apparere. Non prius accedendi facultas fuit ad restinguendum incendium, quam universum plumbum colligatum esset. Postea adhibitae scalae variaeque machinae, et magna diligentia reliquae partes aedificii servatae sunt. Immunes etiam fuerunt ab incendio vicinae domus, nec ullae tactae aut dirutae, praeter tabernas et tuguriola quae templo adhaerebant. Haec spectans animadverti ventum saepius mutari, quo ignis una parte accensa in aliam protinus ferebatur. Omnibus accensis

3411. 1) *Re desperata Viretus sub finem Septembris ad Montem Pessulanum se contulit ut medicos consuleret, postea Nemausum, ubi ministerio functus est per aliquod tempus*

3412. 1) *postridie Idus Februarii.*

2) *deperditae, ut et alterae ad Grindallum.*

3) *Pridie Nonas Iunias (Strype, Ann. I. 1. p. 401).*

8) *Sur Sureau voyez au 18. Décembre. Voyez aussi Haag. IX. 329, Builet. VIII. 602. Le même recueil XII. 8 indique à tort l'année 1563 comme celle de son arrivée à Orleans.*

partibus maxima tranquillitas ac fere *vineula*. Ita manus Domini liquido apparebat, edentis magnum irae suae exemplum, atque interea parcentis civitati.

David *Textor*⁴⁾ non respondet expectationi quam de se apud me concitaverat. Prae se ferebat enim docilitatem et mansuetudinem, atque ad omnia quae iuberem aut consulerem paratus videbatur. Verum sibi potius quam mihi fidem habuit. Conveneram cum D. *Withingamo*,⁵⁾ qui postquam ipsum aliquamdiu habuisset apud se ad potentissimum et nobilissimum quendam comitem secum ducturus erat et omnia curaturus quae ipsi commodissima fuissent. Sed quum a me missus est, nescio qua levitate abreptus aut quibus consultoribus usus *Withingamo* respondit, se velle tempus omne literis impendere atque eius rei gratia redire Lutetiam, ubi propinquum habet a quo opem omnem expectat. Eo audito *Withingamus* se nolle tantam ei occasionem eripere dixit. Si tamen apud ipsum manere ac nostris consiliis obtemperare voluisset, se ei tanquam filio consulturum. Quin etiam promisit se interea, dum melius ei consuleret, certas quotidie horas constituturum quibus libere operam literis dare et nonnihil ludimagistris atque etiam ab ipso audire liceret. Renuit prorsus, non stolidè tantum et rustice, sed etiam ingrate. Obiurgatus a me murmurabat inter meos atque etiam inter alios quasi iure plus quam patrio ipsum invitum alii vellem obtrudere: se vero nolle Anglis subiici atque in patriam redire malle. Ego graviter offensus quod mihi parere nollet meque inscio et inconsulto sic respondisset animique sui libidinem sequeretur, neque agnosceret qua conditione huc ad me missus esset, acrius ipsius levitatem et arrogantiam increpui. Hinc tantum concepit doloris ut a me postridie aufugerit vixque potuerit reduci. Nec tamen a me quidquam durius audierat quam, quum se mihi subicere nollet nec pareret consiliis meis, necesse fore ut se ipse regeret aut alios sibi quaereret consultores. Ei certe providebam ut filiis meis provideri vellem si tali ope indigerent. Sed de his plus satis: longior enim sum quam putabam. Tandem ipsum dimisi atque ad propinquum quo cupiebat redire sivi, neque invitum et reluctantem retinere consilium fuit. Dominus det ei meliorem mentem, ut bene momentibus parere atque obtemperare discat.

Uxor et liberi valent Dei beneficio teque reverenter atque amanter salutant. Amicos omnes ac praesertim collegas salvere cupio. Bene vale. Do-

4) Vide N. 3341.

5) N. 3340.

minus te tuosque omnes incolumes tueatur. Londini 7. Iunii 1561.

Tui observantissimus
N. Gallasius.

3413.

L'ÉGLISE D'ORANGE A CALVIN.

Reproduction de la demande faite huit jours auparavant.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 143.)

La paix de nostre bon Dieu et pere par nostre Seigneur Jesus Christ soit avec vous.

Monsieur, nous vous avons escript ces jours passés¹⁾ par nostre frere le ministre de Lormarin comme par cidevant Me George *Cornelly* estant venu en ce pays pour estre ministre en l'église de Puymichel et ayant congneu le peu de fruit qu'il y pouvoit faire pour la petitesse du lieu et nombre des habitans, de leur propre consentement seroit venu en ceste ville administrer la parolle de Dieu ou il est bien aymé et fait grandissime fruit y estant des long temps congneu, et pour ce qu'il auroyt esté promys ausdits de Puymichiel de leur pourvoir d'autre ministre nous aurions mandé a pasques dernyers passés la hault home expres qui nauroyt seu exploitter deuement sa charge, si que les dits freres de Puymichiel se trouuans desprouuez de ministre pretendent recouurer le dit Me George. Et pour autant que nostre frere presant pourteur a veu partie de nostre esglise et cogneu le mal qu'aviendroit de nous oster le dict Me George luy avons bailhé la presante pour mieulx vous informer du fait et supplier au nom de Dieu quil vous plaise faire pourvoir d'autre ministre a ladicte esglise de Puymichiel: affin que ledict Me George nous soyt delaisé pour continuer son estat et accroistre le fruit par luy commencé, et vous satisfairons a tous despens raisonnables suyvant ladicte promesse, et prions Dieu incessamment vous aulmenter ses graces daussi bon cueur de qui affectueusement nous recommandons a la vostre DAurence ce xi. de Jung.

Les humbles et affectiones freres en nostre Seigneur Jesus Christ, les antiens de leglise daurence et de leur mandement delibere en consistoire.

Chastein.

3413 1) N. 3409.

tage si quelques tels personnages ont des ministres il y a grande esperance de chasser l'antechrist de ce royaume, et ne voy pas qu'il y aye meilleur moyen que cestuy cy. Quand il y auroyt cinq ou six villes qui auroyent prins des ministres n'en ayant point auparavant, il ny auroit pas tant d'estonnement aux adversaires que si un seul de telle qualité ou semblable qu'est ma dame la *Duchesse* en prend un et faict profession ouverte de l'Evangile. L'experience la monstre en ce qu'a faict Monsgr. le Prince de *Conde* et Monsgr. *L'Amiral*, et si Dieu nous faict la grace qu'il y en ayt encores quelques uns qui suyvent leur exemple, ie ne doute pas que bongre maigre qu'on en aye qu'il ne faille qu'il y aye liberté en France pour l'Evangile. Davantage celuy qui sera pour Madame la *Duchesse* servira aussi pour Montargis ou il y a quelque commencement. Parquoy, Monsieur, ie vous supplie vous employer en cecy et luy en envoyer un tel qu'elle demande. J'ay pense (touttefois ie laisse le tout en vostre iugement) que Mr. *Boulrier*³⁾ seroit propice pour elle, moyennant qu'il chassast hors ceste rustique crainte laquelle il'a, autrement il ne seroit pas bon. Mr. *Couladon*⁴⁾ me sembleroit fort bon. Mais il vous seroit plus aise de pourvoir en la place de Mr. *Boulrier* et ie croy qu'il aimeroit mieux servir en France que la ou il est, veu qu'il fit tant de difficulté de recevoir sa place. Vous en avez plusieurs autres qui seroyent bons. Que s'il vous fasche de bailler de vostre compagnie ie ne scay si M. du *Tisel*, lieutenant d'Issoudun voudroit entreprendre ceste charge. Mais il faudroit qu'il eust quelque promptitude a respondre a beaucoup de questions qu'on faict ordinairement et qu'il eust quelque grace a precher ce que vous pourres cognoistre en l'examinant. Mais i'en rapporte le tout a vostre iugement, moyennant que vous n'en envoyes point de ieune: car elle m'a dit qu'elle n'en veut point. Je vous supplie derechef que vous luy en pourvoyez en bref d'un bon tel qu'elle le demande, car elle se fie tant de vous qu'elle ne doute point que vous ne satisfaciez a son saint desir. Or Mr. de *Maillanes*,⁵⁾ porteur des presentes qui pour autre affaire c'est trouve icy, a charge de Madame la *Duchesse* de l'amener a elle, sil ne trouve autre bonne compagnie. Il a receu

pour ce faire vingt et cinq pistolets, et sil faut davantage elle le rendra. Je vous supplie le faire venir le plustost, car il luy tarde qu'elle ne l'aye. Davantage il est a craindre que ceste ferveur ne se refroidisse. Toutesfois sil faloit dilayer et que le voyage se peut plus commodement faire par autre que par le present porteur, ie vous prie retirer les 25 pistolets pour les bailler a celuy que vous enverrez.

Je vous supplie m'envoyer vostre avis touchant un affaire. Dieu m'a donné quelque entree vers Mr. de *Longueville*⁶⁾ qui a du tout quicté l'idolatrie et croy que ie n'y ay point nuy. Madame la *Marquise* sa mere me porte aussi bonne affection. Je desire si ie puis, et que Dieu me donne la commodité de leur parler, de leur persuader de suyvre l'exemple de Mr. *L'Amiral* et de ma dame la *Duchesse*. Et de faict i'en ay desia commencé a parler il y a quelque temps a ma dame la *Marquise*. J'ay cognu qu'elle n'en estoit guieres loing et me dit qu'elle avoit affection a Mr. *Enoch* lequel elle avoit cognu autresfois. Je vous prie m'escire quelle esperance ie luy pourrois bailler de l'avoir ou un autre et quel. L'enten si davanture Dieu me donne le moyen de le leur persuader. Je say bien que cela vous sera pesant et quil fashera a Messieurs. Mais ie pense que l'affection que vous aves a la gloire de Dieu vous fera oublier toutes voz commodités et incommodités. L'en dis autant de Messieurs. Davantage quand ils considereront bien le tout il ny a meilleur moyen de les conserver que si l'Evangile est receu en France voyre et par leur moyen. Item ils acquerront beaucoup d'amis et de grande estime par le moyen de ceux qu'ils enverront. Mais vous saves trop mieux les biens qui en peuvent survenir. Parquoy ie n'en tiendray pas plus long propos. Mais ie vous prie m'escire comment ie m'y dois conduire si l'occasion se donne d'en parler.

Il y en a par deça un garnement lequel i'estime se nommer *Denise* qui a este diacre a Morges, contre lequel Mr. *Virel* envoya un tesmoignage, lequel a espousé une fille de Comès. Iceluy fut comme i'ay entendu asses legierement introduit par deça a prescher a Bonni attendant le tesmoignage de luy de par dela. Depuis ce tesmoignage estant venu il y eust bien de la difficulté a l'en chasser. Toutesfois au Synode provincial tenu a Sancerre les ministres firent tant qu'il fut chassé de Bonni. Mais il se retira ches un gentilhomme pres de Montargis et les freres m'envoyèrent que ie taschasse a l'en chasser parce que i'avoye quelque cognoissance a quelques gentilshommes de la aupres et que

3) Jean, dit La Roche, ministre à Vandoeuvre et Coligny depuis 1560.

4) Nicolas Colladon, ministre à Vandoeuvre de 1553 à 1557. Plus tard à Genève. — Calvin finit par y envoyer Morel (de Collonges) dont la sévérité n'accommoda pas la duchesse. Voyez Reg. du Conseil 3. Juillet 1561 et les lettres de Morel de Janvier 1563.

5) Un Hardouin de Porcelet Sr. de Maillane a été en 1563 gouverneur du château de Beaucaire (Hist. eccl. III. 179) mais nous doutons que c'ait été le même personnage.

6) Léonor d'Orléans fils de Jaques de Savoie duc de Nemours et de Jacqueline de Rohan marquise de Rothelin.

i'avois entree vers ma dame la *Duchesse* et aussi a cause que ie l'avois congnu a Lausanne et ouy proposer mauvaïse doctrine. J'en fis toute diligence et avant qu'on le cuydat introduyre a Madame la *Duchesse*, ce qu'on eut obtenu ne fut qu'elle dit qu'elle ne l'admettroit nullement sans avoir ouy mon conseil. Par ce moyen il fut exclus. Le gentilhomme qui lavoit retiré fut sollicité par quelques autres lesquels i'en avois advertis de le mener vers Mr. *L'Amiral* pour entendre de moy ce que ie y requerois. Ils y vindrent. Et quoy qu'il sceust resister ie le convainquis de sorte quil ne savoit que respondre. Finablement il fut contrainct de promettre a Mr. *L'Amiral* qu'il se transporterait par devers vous et qu'il suyvroit entierement vostro iugement. Ainsi l'entendit Mr. *L'Amiral*. Toutesfois quand Mr. *L'Amiral* m'eust appelé avec quelques autres pour estre tesmoins de son dire il dit qu'il s'en iroit la haut et feroit que l'Eglise de la haut tiendrait sa cause pour bonne, ou il desisteroit du tout du ministere. Je confesse ma sotie. Je ne luy fis exprimer l'Eglise de vostre ville a cause que ie pensois (selon que Mr. *L'Amiral* le m'avoit dit) qu'il l'entendit ainsi. Il ne fut pas si tost parti que ie doubtay qu'il n'entendit les Eglises voysines et en advertis Monsieur. Mais c'estoit trop tard. Je vous prie m'advertir comme le tout sera passé, s'il va a vous. Item comment et pour quoy il est sorti du ministere et quelle vie il a mené. Mais il ne faut rien mettre en avant qu'on ne puisse bien prouver.

Des nouvelles ie n'en say rien que vous ne sachiez, sinon possible que l'entree de Paris est différée et qu'on craint qu'on ne tiendra point d'estats a cause qu'on parle trop du gouvernement. A tant feray fin apres mestre recommandé treshumblement a vous et a tous mes freres et prie Dieu vous tenir en sa sainte garde et vous augmenter ses graces. De Chastillon en haste ce 12 de Jung 1561.

Vostre Monroy. 7)

Je vous supplie faire faire mes treshumbles recommandations a mes treshonorés et magnifiques seigneurs.

7) Pseudonyme de Merlin. Voyez N. 3392. note 1.

3415.

BOISSIÈRE A MOREL.

Demande d'un pasteur pour Cognac. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 196. 2) Crottet, Egl. de Saintonge p. 58.)

A Monsieur Monsieur de Collonges.

La grace de nostre Seigneur Jesus Christ vous soit multipliee.

Messieurs nos peres sauront que nous sommes assez avertis quil est bien difficile que vous puissiez fournir des pasteurs a tous ceux qui les exigent. tous les jours de vos mains: toutefois par limportune sollicitation de ceux de la ville de Cognac je suis contrainct a vous prier que sil sestoit offert quelque personnage pour estre pasteur il vous pleust dassister leur urgente necessite et les y pourvoir de laquelle chose vous prie tant quil mest possible. Vray est il quen nos troupeaux nous faisons proposer les plus avances, mais nous ne pouvons satisfaire a tous et mesme de tels personnages quon desire aujourdhuy avoir et pour satisfaire aux doctes et indoctes. Au reste l'oeuvre de Dieu sopere admirablement par deca et nous recommandons tousiours a vos prieres supplians le Seigneur quil luy plaise vous comprendre a sa gloire eternellement. De Xaintes ce 12 juin 1561.

En la ville de Cognac sont gens de bonnes lectures et qui sarrestent bien souvent a l'homme pourquoy il vous plaira sachant la maladie procurer le remede.

Vostre humble fils et serviteur
Boissiere.

3416.

DE LA PORTE A MOREL.

Même sujet.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Crottet u. s.)

3415. 1) D'après *FHist. eccl.* I. 155 le ministere fut planté à Cognac le 1^r Nov. 1558. Voyez N. 3354.

2) Ce volume est indiqué par Crottet. Nous n'y avons pas trouvé cette lettre, pas plus qu'ailleurs. Il en est de même de la suivante.

A Mons. Mons. de Collonge
a Geneve au Bourg de Four.

Grace et paix par Jesus Christ nostre Seigneur.

Monsieur et pere, la grande moisson qui est par deca et si peu douvriers nous contrainct tousiours d'avoir recours a ceux par le moyen desquels Dieu nous en a pourvus jusqu'a present. A ceste estant requis de leglise de Cougnac qui est belle et florissante et en bonne liberte nai voulu faillir vous supplier par la presente bien affectueusement den avoir pitie d'autant que sils ne sont secourus a ce besoin ils sont en danger destre dissipes comme vous pourra dire plus au long M. Gayon (neveu du lieutenant criminel d'Engoulesme que aucunement cognoisses) presentement porteur: le quel envoie expres pour rendre plus ample tesmoignage du zele quils ont de perseverer de mieux en mieux. Je ne vous recommanderons plus au long cest affaire d'autant que masseure que ne desirez plus en ce monde que ladvancement du regne de Dieu. Par quoy je supplieray, Monsieur et pere, quil vous maintienne sous sa protection et garde, me recommandant bien humblement a vos bonnes graces et prieres comme aussi fais ie a Mademoiselle vostre bonne. Partie de vostre maison de Fleurat ce 12 juin 1561.

Vostre bien humble et obeissant fils a vous
faire service.

De la Porte.

3417.

LACHASSE A CALVIN.

Nouvelles de Montpellier ¹⁾ et Toulouse. Recommandation d'un étudiant qui se rend à Genève.

3417. 1) *Hist. eccl. I. 218:* Ceux de Montpellier envoyerent à l'Eglise de Nîmes pour avoir quelqu'un qui redressast leur Eglise et leur fut envoyé Guill. Maugé, qui posa les premiers fondemens le 8 de Février 1560, puis s'en retourna en son Eglise y ayant commis par legitime election Claude Frémy (Formy) et François Maupéan, par la diligence desquels le troupeau acceut merveilleusement en peu de temps, combien qu'ils n'eussent accepté la charge qu'en attendant la venue d'un qui leur fust assigné qui fut un nommé Jean Chassagnon dit De la Chasse, retourné de Meaux, lequel toutesfoies ne pouvant subsister sans mettre l'Eglise en danger (tant il estoit recherché par les adversaires) se retira aux Cévennes pour un temps par l'avis du consistoire, continuans toutesfoies leurs assemblees secretes sous la conduite des deux dessusdicts. — *La Chasse avait été à Nîmes et Olivier Tardieu à Montpellier en 1560. (Hist. eccl. I. 341. — Voyez aussi plus bas au 1^r Août.)*

Calvini opera. Vol. XVIII.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 196, fol. 148. Bulletin XIV. 325.)

A Monsieur d'Espeville.

A Geneve.

Monsieur et tres honoré pere: Depuis la lettre que ie vous ay escrite il n'est icy survenu rien de nouveau sinon que les Eglises de ce pays se fortifient de iour en iour et sen dressent de nouvelles. Et ce lundy dernier n'esté icy ordonné un ministre pour servir a [une] de nos voysins, et esperons moyenant layde de nostre Dieu d'en pourvoir d'autres qui en ont grand besoin. Le ieune a esté célébré par toutes ces Eglises avec prieres extraordinaires a cause des grans troubles qui sont par tout. Nous continuons tout bellement Monsr. Formy²⁾ et moy sans que les adversaires ayent occasion de s'escarmoucher contre nous et toutesfoies quils ne laissent pas cependant de nous menacer et brasser tout ce quils peuvent pour nous tourmanter. Nous avons envoyé à la cour requeste et confession de Foy pour demander temple. Le Seigneur nous y veuille assister. Ceux de Thoulouse sont du tout enragés, car ils ne cessent de brusler les pauvres fideles de iour a aultre. Le troupeau y est fort desolé et croy que sans pasteur. Ce present pourteur a laissé l'estude de la medecine pour vaquer aux lettres saintes: pour ceste cause il sen va par de là affin d'y avoir meilleur moyen. Il a proposé³⁾ quelquefois icy et a bon tesmoignage des freres pardeça. Nous esperons veu sa bonne affection et les graces que le Seigneur luy fera de plus en plus quil pourra servir à l'advancement du Regne de nostre Seigneur Jesus Christ. Or ie prie nostre bon Dieu vous maintenir tousiours en bonne prosperité. Tous les freres vous saluent qui desirent estre recommandés a vos prieres et a celles de vostre sainte Compagnie, laquelle ie salue en nostre Seigneur.

De Montpellier ce 14 de jun. 1561.

Le tout vostre treshumble et tresobeissant
La Chasse.

2) Frémy Bull.

3) c. à d. prêché, terme usité encore aujourd'hui, quand il est question des prédications d'essai des étudiants.

3418.

FORMY A CALVIN.

Même occasion.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 196, fol. 149.)

A Monsieur Monsieur Cal.

a Geneve.

Monsieur, pource que le presant porteur sen va vers vous pour estudier aux letres saintes, je n'ay voulu faillir vous escrire ce mot pour rendre tesmoignage de luy, lequel aprez avoir demeure en ceste ville un an et dimy ou environ, estudiant en medecine, et despuis quelque temps de ça en saintes escritures, ou il a si bien profité (comme il nous semble) qu'aprez avoir proposé quelques foys leusions volontiers employé, sil luy eut pleu prendre la charge. Tonteffoys nous navons peu obtenir de luy quil arrestat combien quil scait tresbien le besoing que nous avons d'ouvriers, et combien est grand le nombre de ceux qui erient. Nous eussions desiré qu'il nous eut promis aprez avoir demeuré quelque temps là, mais il nous a respondu quil suivra là ou Dieu l'apelera. Je vous eusse escrit de l'estat de nostre eglise et de noz voisins, neut esté que le present porteur vous pourra rendre certain et dire au long comme tout passe. Cependant je vous supplieray bien affectueusement qu'en voz oraisons faciez mention de nous, afin questans aydez par iceles nous peussions estre plus fortz a resister aux assaux qu'il nous convient chacun jour souffrir tant des magistratz et estrangers de l'eglise, qu'aussi affin que puissions estre tellement illuminez par le St. Esprit pour pouvoir respondre aux questions assez mal fondees que nous font noz domestiques, qu'a la gloire de Dieu et edification de son eglise nous puissions fidelement aquiter de nostre charge. Or je prieray de bon coeur ce bon Dieu,

Monsieur, vous tenir en sa protection et sauvegarde, augmantant en plus grande abondance ses graces en vous, me recommandant treshumblement a la vostre et de tous les messieurs.

De vostre maison à Mompellier ce xv Juing 1561.

Vostre serviteur trèshumble
Formy.

3419.

SEELAC A COLLADON.

Demande de pasteurs pour diverses localités de l'Agenois et du Périgord. Envoi de plusieurs jeunes gens comme étudiants à Genève.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 121, fol. 47.)

A Monsr. et tres honore seigneur et pere
Monsr. N. Colladon

En sa maison.

De Ste foy pr. Miremont en Agenois et St. Antoine
en Perigord.

Monsieur et tres honore pere, J'ay receu vos lettres datees du 13e de may dont vous remercie humblement des saintes admonitions que nous faites. Et quant a ma part je mettray selle peine et diligence a m'aquiter de mon devoir que Dieu en sera glorifié et vous et tous mes autres peres contens avec layde de mon Dieu. Quand a l'avarice et ambition a la verite ce sont les maux lesquelz je crains le plus et desquelz le plus souvent je me complaintz a Dieu et aux hommes. Mays je me confie tant en Dieu qui ne laira jamais tomber en telles miseres et povretes ceux qui ont bonne confiance et qui ne demandent autres choses sinon l'amendement du Regne de son filz Jesus Christ. Le seigneur Dieu donc nous veuille tousiours et de plus en plus maintenir en son amour et crainte.

Monsieur mon frere et compagnon a conduit les freres dernièrement venu a Chastelmorun ¹⁾ ou il a esté fort humainement receu et croy quil ne sera sans grand profit. Au reste comme le seigneur croist et multiplie sa moisson aussi avons nous besoing d'ouvriers. Et combien que dernièrement je vous eusse escrit pour troyz, encore de puis sont venus a nous gens deputes de deux Eglises ascavoir Miremont en Agenois et St. Anthoine en perigord juridition de Montravel, qui ont aporte argent pour leur retourner ministres s'il est possible: parquoy je vous envoie par le present porteur la somme de quatre vints et deux livres et demys pour les sudites Eglises, vous suppliant que s'il y a moyen d'en recouvrir que nous facies ce bien de nous en envoyer, sinon quil vous plaise garder l'argent (comme aussi je le mande a Msr. despeville ²⁾) et aussi tost qu'en porres recouvrir nous les adresser. Et sil vous plaist m'escrites entre les mains de qui sera l'argent si d'aventure n'en voulies prendre la charge.

3419. 1) Castelmoron (Lot et Garonne).

2) N. 3402.

Nous vous envoyons aussi deux jeunes enfans pour estudier, et un autre qui de longtems y est qui est enfant de Mr. de Figeac,³⁾ les deux autres de gens de bien dont l'un a este conduit dernièrement par Msr. de Figeac et l'autre par le frere present porteur. Quj vous seront contre gages. Vray est que le temps sera un peu lon pour les desgager. Mais encores mieux vault tard que jamais. J'ay prie mon compere Sr. Malherin *pejin* (?) d'y avoir esgard afin quilz ne perdent point leur temps. Je croy quj s'en aquitera. J'ay escrit expressement a Msr. d'espeville pour luy demander conseil. Il vous plaira luy dire que ne prenne la peine m'escire mais seulement le vous dire Afin que par vostre moyen je puisse estre soulage. Et vous prie m'escuser envers luy si tant privement l'ay ose en son endroit sans avoir eu esgard aux autres affaires beaucoup de plus grande importance que ce que luy demande. Mais je confesse avoir fait comme ont accoustume de faire gens imprudens et mal apprins du nombre desquelz je m'estime estre le plus grand. Toutesfoys je m'attens que luy et vous supporterres la rudesse qui est en moy.

Le Seigneur Dieu soit eternellement avec vous et vous maintiene pour son honneur et gloire et pour le salut de sa povre Eglise. Msr. de Lorme mon compaignon en loeuve du seigneur vous salue. Saluez aussi tous nos peres en nostre nom. A dieu. Ce 15 de Juing 1561.

Vostre treshumble et obeissant
serviteur a jamais
Seelac.

3420.

STURMIUS IOANNI DE MONTLUC.¹⁾

Quaerit num vere dixerit Hotomanus asserens se ex episcopi Valentini ore accepisse, Ambosianam con-

3) *ibid.*

4) *Suit un passage à peu près illisible, où nous croyons voir qu'il s'agit de prendre des informations à Genève si Mr. de ville Roche autrement dit Campaignon a este envoyé ou si son ministère est approuvé par la Compagnie. (Sur l'affaire de Villeroche voyez aux mois d'Octobre et de Novembre.)*

3420. 1) *Hist. eccl. I. 344: Jean de Montluc estant en son Evesché s'estoit meslé de prescher, contre la coustume des Evesques de maintenant, et faisoit comme un meslinge des deux doctrines, blasmant ouvertement plusieurs abus de la Papauté, qui faisoit croire qu'il y en avoit plus qu'il n'en di-*

*urationem a Sturmio cardinali Lotharingo literis proditam esse.*²⁾

(Exstabant olim duo apographa alterum in T. III. Epp. Bibliothecae Seminarii Argentoratensis incendio deletae, alterum servatur in Archivis Thomanis in Tomo I. Epp. divers. Edita est a V. D. Dareste in Bibl. de l'école des Chartes T. V. p. 374. Par. 1854.)

Hotmannus hic nonnullis dixit ex te audivisse Cardinalem *Lotharingiae* in motu Ambosiano prolatis literis dixisse, Ioannem *Sturmium* scripsisse eas literas et indicasse conspirationem et a me crebras habere literas. Hic est necesse ut vel in Cardinale, vel in te, vel in *Hotmanno* haereat mendacium. Ego neque par menses tres ante conspirationem, quum tamen omnia mihi effutiisset *Hotmannus*, imo plerisque omnibus patefecisset, neque in ipso tumultu et motu, neque toto anno, ut opinor, insequenti quidquam ulla de re scripsi Cardinali. Quare si id dixit aut dicit adhuc non loquitur quod principem verum et talis familiae decet. Et tamen si dixit non decebat te potius inimico et calumniatori meo id dicere quam eius me monere. Sed non possum mihi secus persuadere de te ac de viro bono docto christiano. Novi te anno trigesimo tertio et quarto, quo tempore Gerardus *Rufus* Lutetiae in aula concionabatur, et tametsi vox tua interquievit aliquot annis, tamen tum libere sonuit veritatem Domini. Et nunc audio de tuo praeclaro facto atque confessione. Oro igitur te pro illius temporis memoria ut me liberes hac molestia et respicias canos meos ut aetatem istam. Ego istum improbum calumniatorem ita tractaturus sum³⁾ ut illius mendacium et ambitio et levitas et ingratitude omnibus mortalibus innotescat. Per magistratum nostrum egit ut epistolam meam supprimerem quam ad eum scripsi, non ut divulgarem sed ut ipsum revocarem in viam.⁴⁾ Nunc video illum panem una manu et altera lapidem: dignus *λεδοβολεοθαυ*.

soit, et qu'on presta plus facilement l'oreille à l'autre parti. *Margareta* regina eum *Lutetiam* vocaverat e coenobio suo ord. S. Dominici ut conciones publicas haberet, quod ei bene successit. Sub Francisco rege saepius legationibus functus est. A. 1553 creatus est episcopus Valentiae. Reformationi favebat ideoque curiae suspectus erat. In conventu m. Augusti 1560 cordate verba fecit pro mitiore politica. Etiam *Possiaci* pacificationi studebat. Postea tamen in opposita castra transiit. Clam uxoratus filium a. 1567 legitimum declarari curavit. (Haag. VII. 484.)

2) Cf. N. 3406.

3) Quum de futuro loquitur facile in eam sententiam inclinaveris, diatriben illam quam supra l. l. legisti nondum scriptam fuisse. Verum sufficet eam nondum editam perhibere. Omnino utrumque documentum eidem fere tempore ascribendum est, et revera ipse epistolam ad *Hotmanum* iam scriptam dicit.

4) Ergo illam publice edere *Sturmius* volebat.

Rogo te ut hanc epistolam meam ita accipias ut ego scripsi, non dubitans de tua prudentia et constantia et veritate. Si Cardinalis id dixit quod vere dicere non potuit, cogito et cogor habere rationem, non honoris quem nunquam ambivi, sed existimationis meae, quae mihi vita mea est carior, et ei de ea re scribere et factum negare, et divulgare epistolam. Vale, utinam pace fruens Christi cum omnibus ecclesiis vestris. Argentorati 17. Iunii 1562.⁵⁾

Dignitatis tuae studiosissimus
Io. Sturm.

3421.

GIRARD A CALVIN.

Prisonnier à Grenoble, il a rédigé un mémoire sur les questions à lui adressées au sujet de sa foi et les réponses chrétiennes qu'il a données, et veut l'envoyer à Genève.¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 150.)

A. Monsieur J. C. a Genevve.

A Me Jehan Calvin ministre de la ville de Genevve humble sallut soit donne par la communication du saint esprit. Amen.

Chescun crestien portant respect a nostre Dieu peult consider * et conoistre le vouloir que portes aux saintes letres et le playsir que prenes a lire toutes bonnes euvres qui peuvent concister a nous dedier de plus en plus a conoistre nostre sallut.

5) Sic. Nos vero minime cunctamur annum 1561 reponere. Epistola ad Hotomanum omnino ad hunc annum pertinet ut vel ex hac nullo negotio elicies, neque facile sibi quisquam persuadebit Sturmium integrum annum elabi passum esse antequam de re talis momenti certi aliquid rescire studuerit. Porro a. 1562 cum Hotomano in gratiam eum rediisse credimus quia a. d. III. Nonas Martias huius anni ipso autore Hotomano Argentorato discedenti splendidum testimonium a scholaribus exhibitum fuit, scil. per quinquennium in Gymnasio legum publicum professorem summo auditorum desiderio et fructu docuisse. Ubi etiam Balduinus mendax deprehenditur qui (Biga 134) asserit eum schola et canonicatu pulsum fuisse.

3421. 1) Nous ne trouvons dans nos sources rien qui puisse se rapporter aux faits mentionnés ici. L'Hist. eccl. I. 890 parle de persécutions et d'assemblées dissoutes à Grenoble à la date du mois d'Avril 1561.

Jay des ma jeunesse sceu et entendu que le soulagement des chrestiens est emer.²⁾ Vous pour le grand don qu'aves rece * de Dieu que me faict enhardir pour rescrire ce petit mot a ce quil vous playe en toutes vous prieres et de chacun fidelle en general me havoit pour recomande. Il y a cinq sepmeynes que je suis prisonnier dans ceste cite ausquelles prisons mes compaignions et moy y priérons bonnes prieres, la grace a Dieu, et pour ce que demeurant ainsi reteni * ne me veux monstrier oysifz: Jey amene ung petit traicte des demandes des officiaux avecq les responces crestiennes Laquelle mienne oeuvre estant parachavée comme pretendz estre bien taust * vous presenterez. Estimant que mon entreprinse temerayre ne pourront sans vostre humanite accoustume pour vertueuse estre receue. Et combien que ce ne deppant en mon estude ains ayant voulu fere quelque recueille de certains passaiges que par aultres doctes ont ja este mis en impressé Ce non obstant voulant ainsi enprisonne susciter la memoire diceux docteurs voulant renouveler les vertueuses sciences diceux quand jl sera le bon playsir du seigneur vous presentera et annonceray expressement le mien euvre commence et pourres presumer que a telz commencementz de vertueux estude ne me suis encore dedye. Nous sommes en ceste province de Daulphine et en auleung lieux comme les terres despaigne assavoir des derniers convertis. Ce qui est cause de ce cest comme dict Sainct Bernard au sermon de la conversion Sainct Paul: helas seigneur dieu, ce sont les premiers a te persecuter ceux quon voit aymer les premiers lieux a ton esglize les plus grands honneurs que nous ayons: Craindre Dieu, ses magistratz, honorer pere et mere et son prochain comme soymesme. Et combien que les magistratz se seroient mis en debvoyr de nous persecuter pour cest cause si esse que nexperons moins dommaiger nostre sallut ains lavancement dicelluy et comme est escript au livre de sappience que au jour de jugement les justes se trouveront en grande assurance devant la face de ceux qui les ont tourmentez. Or ces tourmentz ne nous peuvent durer que en ceste mondanité et ce pendant que serons en ycelle le seigneur des lumieres par son saint esprit me veilhe en sa sainte parolle enseigner, et en mon ignorance me fortifier et estant comme je suys aveugle en sa parolle me illuminer de mieux en mieux de tous metres qui ont la grace sur eux de ce grand Dieu Lequel je prie, Monsieur, selon sa grand bonte et misericorde me adopter pour ung de ses enfans a lheritage eternel es cieux et que par sa grand bonte me veilhe conjoindre a la voye que en luy pretendz. Ensemble vous

2) aimer.

donner vie longue et heureuse et ce quil conoistra par vous prieres estre necessaire. De Grenoble es prisonz dicelle ce xviii juing.

Vostre oblige serviteur
Pierre Girard dit Corderi
filz de M^e. Pierre Girard notaire de Grenoble.

3422.

GODDARD A CALVIN.

*Nouvelles du mouvement religieux en Normandie.
L'auteur se justifie à l'égard de certains soupçons relatifs à son ministère.*

(Autographe de la Bibl. de Genève MS. 197., fol. 117.)

A maistre Charles Deppeville.
Ville franche.

Iacques Goddard a ses tres honorez et aymes peres et freres Charles Deppeville caephas V.¹) et leurs compaignons Sal.

Treschers freres. Quand ma femme et mes enfans ont este descenduz jusques icy j'ay entendu par eux qu'on m'avoit accuse vers vous et que vous avoiez este offencez de ce quayant este par vous ordonne et envoye a Coustances je me seroiez trop long temps arreste au pais de Caulx. Je voy bien que n'avez tenu la lettre que je vous avoiez sur ce envoyee, par quoy vous prie prendre ceste cy pour ma purgation.

Quand ie parti daveq vous ie dy a Joan Girard quil m'estoit necessaire passer par mon pais prez de Rouen. Je dresse donq mon chemin par la cour qui estoit a Fontainebleau ou ie trouve cinq des principaux gentiz homes auxquels i'avez affaire qui aussy saccorderent voluntiers que ie passasse par mon dict pais. Mais ayant trove en cest diette cour plusieurs poursuivans pour le bien de la religion ie y sejourne 3 iours pour solliciter pour ledict affair et sentant une maladie qui me pressoit en party: et tant sur rivières que chevaux me feiz porter a Paris et Rouen, voire jusques au lieu de ma nativite. Ou je trouve bien 800 personnes qui m'attendent entre lesquels je fei exhortations tous les iours continuant tant audiet lieu quaux paroisses circonvoisins. Sur le 12 jour les bour-

geoyz de Moustier villier me veindrent prier et querir. Me voiant audiet lieu avoir ou bien emploier et me faire penser pour une grieve maladie de la quelle encor a present ne suis pas bien guarý je me tein audiet Moustier Villier et ayant prinz l'avis des ministres de Lislebone, Harfleu et du Hable aveq leurs lettres j'escrivy aussy aux eglises de Caen et S. Lo et a quelques gentils hommes aux quelz on m'avoit dit que i'avez affaire. Lesdites eglises ayant entendu le fruit et la necessité qui estoit en Caulx mescrivirent que puis que les assemblees estoient telles que de 3000 et de 5000. Et puis que nous nous preparions de faire la S. Coene audit Moustier villier, Ilz estoient d'avis que ie y attendisse la pasque, veu aussy que il ny avoit encor commencement deglise a Coustances. Ce la veu je besoigne sy heureusement que des gens au long catechises en assista a la S. Coene 850. Aussy a quelques paroisses prochains pour un iour je fey exhortation entre treze mil personnes. Puis me sentant quelque peu myeux dispos je me fei porter a Caen. Ou les freres vouloient que ie demeurasse tant pour ma sante que pour ce que leur peuple me desiroit. Toutes fois apres quelques presches je passe icy. Ou faisant plus que force ma maladie redoubla tellement quil me fallut aller faire mediciner a S. Lo. Maintenant me trouvant un peu myeux ie memploie a gagner pais en fort grande estendue, car il me fault ministrer aux Briquevilles, Sauvigny, S. Denis, Vaudebec, aux landes de Coustances, Languerville, Gaure, Sourdeval, de sorte que ma charge est de plus de six lieues destendue. Et me fault tel iour marcher 8 lieues, encor vay ie assaillir Haulteville, un S. Barnabe et Graieville, je fay ce que ie puiz et plus que force. Or ie pense quil soit passe un homme de Noyers vers vous qui vous demandera ou a demande un homme. Et ne cedit homme soit pour mettre en mon lieu. Et que ie men aille tenir a Caen dou ie pourre ministrer ausdit Noyers a Baron et Villy. Je men remetz a lordre des freres. Sur le tout je vous prie dentendre que quand vous me ordoniez vous me dittes que ie men alloe a Coustances que je cognoissoie et ou j'eusse peu estudier et ministrer en moyen travail. Mais il ny a encor moien dy entrer. Je ne voy moien de pouvoir suffire a sy grande estendue, en temps diver. Car je suis vieil. Je suis greve et fort afoibli du mauvais temps quil ma fallu endurer aux montaignes de Piedmont. Je scay que quand vous envoyez gens en besoigne cest souvent a des lieux a vous incogneuz. Et vous suffit quilz soient ydoines suffisans et de bon tesmoignage. Au reste vous reposanz sur la prudence des ministres et eglises voisines des lieux ou les envoyez a ordonner du reste. Mais que tout soit a grande edification. Parquoy mestant purge

du passe vous supplie pour ladvenir que sy les freres par bon conseil et pour causes suffisantes ordonnent quelque chose de quelq'un des nostres le prenez en la bonne port. Ainsy que nous vous refferonz la solution des difficultes de l'escripture et l'autorite de former leglise du Seigneur aveq la superiorite dicelle. Aussy vous attendez vous aux eglises lointaines de la police et de plusieurs choses moyennes qui sont a faire selon les lieux et meurs des peuples. Je dy cecy pour l'extremite d'aulcuns selon le scrupule desquelz il faudroit pour un rien envoyer tous les iours vers vous. Je vous supplie au nom de Dieu que mescrive tant pour moster de la facherie que jay prinse en oyant que vous auriez este mal contentz de moy que pour respondre au reste de ceste mienne lettre par laquelle je me recommande tres affectionnement a vos prieres. Je ne me puiz tenir de vous dire que jay veu tel advancement du royaume de Dieu au pais de Caulx que je ne pense estre la pareille en cartier du monde. Car si y avoit ministres lantichrist en seroit baslye en un mois. Dieu leur veuille assister. Le signeur perface ses haultz ouvrages. Amen. De Languerville ce 20 de Juin 1561 par vostre serviteur suscrit.

La Rocheplatte.

3423.

MICHEL CHASTILLON A SON ONCLE
SEBASTIEN.

Plusieurs de ses parents sont traduits devant le consistoire de Genève pour avoir défendu la réputation chrétienne de leur oncle.

(Autographe de la Bibliothèque de Bâle.)

A M. Bastian Chastillon soyt donne a bale au fauxbourg de St. Aubant.

Graise vous soyt et paix de par Dieu nostre pere et de par le Sgr. Iesus Christ. Amen.

Mon honcle apres mes humbles recommandations faites a vous et a ma tante voutre femme a Natanael et la jeune ma cousine et a tous ceux de la maison de moy et de ma feme, ma tante Jeanne voutre seur et tous ses enfans se recommandent aussi fort bien a vos et a toute ceux de vostre maison seaches que nous nous pourtons tous bien, la grace a Dieu auquel prions quainsi soyt de vous

tous amen. Mon honcle Mons. Matieu et tousiours en prouvence lequel nous a mande que son labeur proufite fort grasse a Dieu et quil doit venir a Geneve a ceste S. Michel. Ma tante Jeanne et luy ont mis leur filz Jan a ung maitre mercier au dessus de la fusterie lequel maitre et maitresse se contentent fort bien Dieu grasse. Or ledit Jean alloyt un jor sur les prins de la fusterie la ou se trouva deux francoys qui devisoyt ensemble et disoyent que vous estes hereticque, lequel Jean respondit et dit que non, quil avoyt este avec vous ung an et quil navoit vu en vous que chose crestienne et que vous esties aussi homme de bien que perconne de Geneve. Lesquelz francoys suivoit Jan de pas a pas et luy vouloyt faire redire son propos et luy disoyt nas tu pas dit quil estoit plus homme de bien que perconne de Geneve: lors Jan dit non je ne lay pas dit. Quelques jours apres ces deux Francoys menerent M. Raimon vers Jan et firent venir Jan et sa mere au Consistoyre la ou ils furent fort bien interrogué de beaucoup de poins par deux foyes et mesme les menerent¹⁾ pour estre davantage interrogué en la maison de M. le Marqui et leur veulent faire croire que vous estes le plus meschant diable denfer, ce que ne voulons croire et avons tousjours maintenu voutre droit et quilz ne luy croiroit point si on ne leur montre le contraire, ils dicent quilz feront quelle croye que vous estes le plus meschant diable denfort. Par quoy ma tante Jane et moy aussy vous mandons que vous vous donniez garde de Satan le grand tentateur quil ne vous tente point et sommes bien marry que ne parlames davantage ensemble, nous ne croions nullement que soyez tel que le monde vous dit estre. Mandez nous de vos nouvelles par le plus tost. A Dieu de Geneve ce 20 de Juin 1561.

par le voustre nepveux
Michel Chasteillon.

3424.

SCHENCKIUS CALVINO.

Mittit ei denuo libellum Lutheranam doctrinam asserentem recens editum.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 152.)

3423. 1) mot illisible.

D. Ioanni Calvino domino et praeceptori suo in primis colendo.

Matthias Schenckius ludimagister scholae Annianae etc. D. Ioanni Calvino. S. D.

Quamquam saepius scribenti tibi raro admodum respondeas, D. *Calvine* (unas enim tantum literas tuas ex quo tempore scribere ad te coepi accepi)¹⁾ tamen quum non fugiat me quantis oneribus rerum maximarum premaris et libellum tuum contra *Heshusium* mittere mihi superiori mense non dubitaris, in mentem mihi venit sperare non ingratis accedere literas meas tibi: quod autem non respondeas, negotiorum multitudine non oblivione mei fieri. Non potui adeo facere, quum se commodum tabellarius hic mihi obtulisset, quin pro meo quum in te amore, tum more, aliquid ad te hoc tempore darem cumque epistola libellum hunc *Parsimonii*, quo olim *Musculus* noster diacono aliquando, dum hic ageret, usus est, coniungerem, unde quantum frontis isti boni viri habeant intelligeres. Nam quod *Brentius* obscurius in eo quod tibi misi scripto suo agit, id noster hic apertius: ut iam dubitare nemo possit, quid ille sibi velit aut voluerit spectaritque in suo scripto. Etenim non desunt qui ipsum *Brentium* autorem huius quoque libelli esse suspicentur: eum qua est apud suos autoritate facile *Parsimonio* huic persuasisse, suam ut sententiam non approbaret modo, sed et emissio scripto praeceptoris tanquam suo palam defenderet, ne solus insanire videatur. Nostri sane mordicus ubiuitatem vel etiam nunc defendunt, dogma non novum modo et absurdum, sed impium etiam. Bene vale et studium hoc gratificandi tibi in eam quam spero partem accipe. D. *Bezae* S. P., cuius libellus *κίχλωψ* avide a multis legitur. Inter quos non desunt qui illud comici usurpent viri boni. Nam si *Heshusius* contumelia maxime dignus, indignus *Beza* qui laceret tamen. Vale iterum, praeceptor clarissime, et ignosce festinationi et audaciae meae. Augustae 23. Iunii Anno 1561.

3425.

BULLINGERUS BEZAE.

Caeteris omissis excerptimus quae de Iusto Felsio, de regina Elisabetha et de Calvino habet.

(Ex autographo Cod. Genev. 120, fol. 1.)

3424. 1) Et haec aetatem non tulit.

Clarissimo viro D. Theodoro Bezae ministro Genevensis ecclesiae fidelissimo domino et fratri suo colendissimo et carissimo.

Genff.

Ex Basilea audimus Iustum quendam *Felsium* iactare apostolatam venisseque Basileam disputandi gratia, ac proposuisse librum nescio quem, conscriptum contra nos omnes et contra nostrum ministerium.¹⁾ Dixit se profecturum Tigurum, Bernam, Genevam et nescio quo plus ultra etc. Et quantum ex amicorum literis colligere potui praefert se Luthero in apostolatam, dicit nullam adhuc collatam esse ecclesiam, se vero a Deo vocatum et missum ut Christo ecclesias colligat. Adserit operum iustitiam, liberum arbitrium et nescio quae alia. Hortatus sum Basilienses ut pro merito hostem Christi et gratiae eius tractent. Non quaerit ille Christum et fastu inflatus dissipationem ecclesiarum quaerit. Sed franget eius stultitiam Dominus.

Ex Anglia nondum rediit Iulius noster *Terentianus*,²⁾ quotidie vero eius reditum exspectamus. Fama est Reginam nupsisse Millord *Roberto*, nimirum decollati Northumbriae principis filio. Quod si verum est Dominum oro ut hoc felix et faustum sit connubium.³⁾

D. Ioannem *Calvinum* et D. *Viretum*, dominos colendos et carissimos fratres nostros, omnium nostrum nomine salutabis quam humanissime. Precamur illis omnia felicia a Domino ut ministerio suo ecclesiae Christi diu et multum prodesse possint.

Accepi ego literas D. *Calvini* 27. Maii⁴⁾ scriptas. Et quoniam in iis nihil erat ad quod respondere oportebat, vacuis literis molestiam ei exhibere nolui. Benedicat ipsi Dominus. Vale una cum fratribus et symmystis omnibus. Omnes symmystae te salvere iubent, inprimis vero D. *Martyr*, tres generi mei, *Zwinglius*, *Lavaterus*, *Simlerus*, et affinis meus *Gualtherus*. Tiguri 25. Iunii 1561.

H. Bullingerus tuus.

3425. 1) Haec nos aliquatenus certiores faciunt de fatiis huius viri alioquin quoad illud tempus minus cognitiss. Quisnam ille liber fuerit non bene constat. Salig (II. 1142) titulum exhibet: de humanae vitae recta ratione et via, s. de hominis beatitudinibus Bas. Oporin. 8. In *Frankf. Rel. Hndl.* II. 109 mentio fit libri: Summa der chr. Lehre und Lebens, quem *Frankfurti* prelo submittere voluerat a. 1560. Utrum vero hic de uno eodemque scripto agatur nec ne, non liquet.

2) Vermilii amicus *Placentinus*, quem post illius obitum *Josias Simlerus* hospitio excepit ap. *Froschoverum* correctoris munere fungentem (*Schmidt Verm.* 291). Cur in Angliam se contulerit nescimus.

3) Falsum rumorem fuisse non est quod moneamus. Cf. N. 3338.

4) An 24? Aliae quidem non exstant. Ipse Bullingerus ad *Calvinum* d. 29. Maii scripserat.

3426.

MORANGES A CALVIN.

Persécution en Auvergne.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 109, fol. 142.)

[A Monsieur] Monsieur despeville.

A Ville dieu.

Salut par nostre Seigneur Jesus Christ Amen.

Monsieur et pere si jamais j'ay eu occasion de me preparer a la mort je vous puis dire que je l'ay a present car combien quil aie pleu a nostre bon Dieu et pere m'exercer jusques a present en diverses sortes de persecutions toutesfoys il me semble que elles n'ont este telles car desia la justice et consulz sont venus une foys en la maison ou j'estois en jntention de me prendre si le seigneur l'eut permis, ce que n'ayant peu faire jlz m'ont depuis fait adjourner en cas de ban a troys briefs jours en la place dissoire ou ladite alarme m'a este donnee, dequoy ne se contentans les juges presidiaux de riom aians prins l'affaire a cueur ont envoie en ceste ville au Lieutenant dicelle mes charges et informations avec decret de prinse de corps et charge d l'executer par assemblee de consulz et commune de gentilzhommes circonvoisins¹⁾ et du tout en cas de refus en faire²⁾ pour y faire pourvoir plus amplement par M. le mareschal de S. André gouverneur du pays homme asses mal affectionne, comme scaves, et quant a ceux de la justice de ceste ville jlz sont telement de nostre part que le troisieme jour que je fuz arriye jlz m'allèrent chercher avec les consulz au logis ou j'estois au commencement loge aians delibere demener en prison mon hoste²⁾ n'eust este la crainte quilz eurent de plusieurs qui avoient environne ledit logis, telement que pour lors jlz ne feirent rien et depuis avoient demeure asses paisibles jusques a ce quilz ont este jncites par le moien que dessus dequoy j'aycyt quil y ait ja troys jours toutes foys jlz n'ont encores rien fait, mais nous ne scavons quest ce quilz fairont cy apres neantmoins nous ne desistons pas de continuer en loeuve du seigneur et esperons de ne desister point sans plus grande occasion moiennant laide du Seigneur lequel nous monstre asses quil conduit loeuve en jntimidant ainsi les ennemis et fortifiant les nostres, lesquelz monstrent avoir un bon courage. En quoy ilz ont bon besoin de vos prieres affin quil plaise a nostre

bon dieu leur faire la grace de perseverer. Parquoy Monsieur mon bon pere je les vous recomande de tout mon cueur comme aussi faitz-je moy sur tous, affin questant aide par vos prieres je puisse de plus en plus croitre en une vraie connoissance de la volonte de mon Dieu pour le prouffit et advancement du salut de ce paovre peuple affin que je m'y puisse diligemment et constamment employer sans espargner ma vie laquelle en ce cas je ne dois estimer chere car vous proumes³⁾ que cest grand pitie de voir la grand desolation qui est par tout ce pays et la brutalite et severite quilz exercent envers ceux qui leurs apportent le message de salut. Quest tout ce que pour le present vous puis escrire. Apres mestre treshumblement recomande a vostre grace de messieurs et peres et aussi a leurs prieres dorillac ce 27 juin.⁴⁾

Vostre tres affectionne serviteur et filz
Guy Moranges et cy apres La Porte.⁵⁾

3427.

CALVIN A L'ÉGLISE DE LOUDUN.¹⁾

Réprimandes provoquées par les nouvelles reçues naguères, principalement celles relatives à ce moine qui ambitionnait le ministère.

3) je promets.

4) Nous mettons cette lettre en l'année 1561 sur la foi de la notice suivante de l'Hist. eccl. I. 770: Ceux d'Aurillac apres avoir temporisé long temps s'assemblans de nuit pour prier Dieu eurent finalement un ministre nommé Guy de Moranges natif du lieu, qui dès long temps s'estoit retiré à Genève, homme de qualité et de singulier zele, par le labeur duquel l'église s'avança merveilleusement en peu de temps, non seulement en ce lieu mais aussi par tout le pais. Il y avoit lors à Aurillac un tresmauvais homme, Fr. Channeil surnommé Caillac. Cestuy ci attacha la premiere escarmouche contre ceux de la religion Les prestres obtinrent une lettre de cachet avec autres bien amples du mareschal de S. André gouverneur d'Auvergne pour faire publier et observer l'Edict appellé de Juillet Le 2. Septembre le Lieutenant general avec le Procureur du Roy et le premier et quatrieme Consuls accompagnés de 6 à 700 hommes commencèrent une persécution dans laquelle périrent plusieurs personnes. Cependant le ministre et sa compagnie eschapperent. — Imberdis, hist. des guerres de rel. en Auvergne p. 49 dit que ceux d'Issoire appelerent de Genève le ministre Guy de Moranges. Mais il ne met pas de date. D'après le Registre de la Compagnie: Moranges autrement nommé de la Garde partit pour Enduse pour servir aux habitants d'alentour en Juin 1557. Mais il revint apres 2 mois pour maladie et persécution.

5) cela veut dire qu'il adopte ce nom de guerre pour la correspondance.

3427.1) Voyez N. 3389.

3426. 1) marge déchirée.

2) mot douteux.

(Copie ancienne Bibl. de Genève. Vol. 196, fol. 50. — Bonnet II. 407.)

Messieurs, nous pensions bien que l'experience du temps passe vous deust avoir enseigne²⁾ a vous tenir coys et paisibles, mais nous avons entendu que c'est encore a recommencer de nouveau, et que l'occasion est que le moyne qui ne vous avoit que par trop bandez parci devant, veult derechef estre jntroduit a sa façon. Or devant que toucher a ce mal particulier, que³⁾ nous vous avons desia cognus de long temps estre trop adonnez a voz sens et fantasies, ardents a suivre voz appetitz et obstinez a les poursuivre (nous n'entendons pas ceci⁴⁾) de tous, mais que chacun s'examine et que celui qui se sentira coupable passe condamnation, souviene vous comment monsieur de *La Gaulcherie*⁵⁾ ha travaillé pour moderer ceste vehemence et pour vous ramener a raison, et quelle difficulté il y a heu. Croyez qu'en faisant ainsi vous ennuyerez en la fin voz amis. Et de faict sans docilité et modestie, nous ne savons que c'est d'estre Chrestiens. Touchant du moyne nous sommes esbahis, s'il desire de s'employer au service de l'Eglise, pourquoy il n'y entre par moyen licite. Car de mettre confusion où Dieu ha establi ordre, c'est une ambition profane et orgueil diabolique. S'il avoit dexterite angelique en savoir et en eloquence, malheur sus luy quand jl ne se voudra assubiectionner a la foy commune. Ceulx qui se faisoient valloir par leurs pompes et fanfares et vanteries du temps de S. Paul, estoient (possible) aussi habiles gens que luy. Toutesfois nous voyons que le St. Apostle ne les prise pas ung festu. Mais nous voudrions bien avoir cognu ses vaillances, pour le magnifier selon ses vertus. Et si nous n'en sommes pas dignes, que n'en donne il approbation par dela, soit en synodes ou autrement? Si vous en cuidez estre juges suffisans, vous nous faites honte, tant pource que vous ne regardez point a vostre mesure, que de ce que vous entreprenez plus qu'il ne vous est licite. Quand vous seriez les plus aigus du monde, en quelle eschole avez vous appris que gens privez puissent eslire ung homme a leur poste? Telle licence sera tousjours maudicte, veu qu'elle ne tend qu'a rompre l'union de l'Eglise. Mais pour vous en dire le vray, jusqu'a ce que vostre moyne nous ait convaincus du contraire, nous le tiendrons pour une beste aussi sotte que fiere. Et ce nous sera ung signe que ses supposts qui en sont tant aveuglez, ont jusqu'icy tresmal profité en l'Evangile. Nous sommes contreinctz a nostre grand

regret d'estre ainsi rudes, pource que si vous persistez jusqu'au bout en vous tenant a luy, vous quieterez et abandonnerez les Eglises avec une dissipation lamentable. Mais nous prions nostre bon Dieu d'y vouloir remedier, et vous faire plier sous son joug, afin que d'un esprit de mansuetude vous renonciez a vous mesmes, luy prians aussi vous tenir en sa protection et vous augmenter en tout bien. Ce premier de Juillet 1561.

Vostre humble frere,

Charles d'espeville,
pour la compaignie, si vous le pouvez souffrir.

3428.

LES MINISTRES DE NEUCHÂTEL A CEUX DE GENÈVE.

La classe est en instance auprès du gouvernement tant pour obtenir la convocation d'un synode que pour faire agréer les articles qui doivent servir à constituer un consistoire.¹⁾

(Bibliothèque de Genève MS. 197^a, fol. 119.)

A noz treschers Peres et freres les Pasteurs et Ministres de Leglise

A Geneve.

S. Treschers peres et freres en nostre Seigneur. Mes freres mont donné charge de recueillir les articles necessaires de proposer a Monseigneur nostre Prince et a Madame sa mere, apres les avoir saluez et leurs avoir presente une supplication, bien tost apres leur arrivee au Vautravers, ainsi que le Chastelain dudit Vautravers nous a conseillé afin que nostre supplication et articles soyent les premiers expediez comme esperons suyvant les lettres que nostre dite Dame nous a escrites, quilz donneront ordre (estans yci arrivez) aux affaires de Dieu et de son Eglise et non sans le conseil de gens scavans et experts en telz affaires. Or nous avons delibere par nostre supplication demander un Synode²⁾ auquel nosdictz articles soyent traictez et passez ainsi quil plaira au Seigneur faire misericorde a ce paovre paiz. Autrement certes si Dieu

2) esloignez Bt.

3) comme Bt.

4) ceux Bt.

5) N. 3113.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3428.1) La présente lettre ne se rapporte pas à celle de Calvin N. 3381.

2) Ce synode se réunit en effet lors de l'arrivée du duc de Longueville et de sa mère. (Kirchhofer, Farel II. 159.)

le veut laisser (comme lavons bien deservi) en la disposition en laquelle il est (voire mesmes quant a la corruption qui est en la police civile) jl ne faut attendre qu'une autant horrible reiection et confusion que leur vocation et elevation a este grande. Il y a environ 17 ans que nous avons chapperonné apres uns et autres par tant de requestes remonstrances et articles envain proposez, accordans en substance a ceux cy que ie vous envoie par le commandement de mes dictz freres, pour y avoir vostre bon conseil et advis, si moyennant vostre adsistence tant en prieres que conseil de la presence daucuns de vous (si Dieu nous en fait la grace) en ce dernier effort nous pourrons obtenir quelque reformation plus ample que navons peu de si long temps obtenir. Vous avez beaucoup travaille apres les articles du Synode yci tenu 1551. Lesquelz encor quilz ayent este postilez au Conseil du Prince et au Conseil de la ville, comme pouvez veoir en la copie que ie vous en envoie, ce neantmoins du cousté et dautre on a fait et encore fait on tout effort de les supprimer et donner a entendre a tous que nous les avons inventez et que de nostre autorite particuliere nous avons introduict ceste nouvelle de baptizer et espouser de la chayre, laquelle ilz nous ont voulu faire changer en nous menaceant de nous deschasser. Nous leurs avons remonstré quil nest a eux de nous commander en cest endroit et que ce qui a este conclu au synode nous ne le pouvons changer et ne le changerons point, sil nest passe par un autre synode deurement assemblé, auquel on nous puisse monstrier quil fust en plus grande edification de faire autrement. Quant a la forme de Consistoire que ie vous communique aussi presentement, Monsieur le Gouverneur avant que la veoir nous promettoit tousiours de son costé que si pouvions amener ceux de la ville a saccorder de dresser un Consistoire, lordre tel qu'appartient, quil sy employeroit de tout son pouvoir. Mais il entendoit de le dresser au plus prais quil pourroit de celui de Berne. Et quand il a veu nostre formulaire il na point passé plus oultre, ains est tousiours en ceste opinion que nous regardions et iugions de ses ordonnances. Desquelles ie vous envoie aussi un double afin que voyez en quelle perplexite nous sommes. Encor Dieu me fist la grace dernièrement, pendant que mon cher pere estoit par dela, que par remonstrances et increpations que ie leur fey en leur conseil jeu ceste responce deux: Messieurs sont de bon vouloir de mettre tout bon ordre et police a leglise, et vous prient de faire un proiet de la maniere de ce Consistoire nouveau que demandez, et le leur presenter au premier conseil qu'on tiendra. Ce que ie fis et eux ayant présenté ce formulaire audict Seigneur pour en conferer avec luy, jl ne voulut disant: Ce cy ne sadresse point a

moy. Despuis nous avons eu ce conseil du susdict Chastelain d'attendre un Synode, et que Monseigneur et Madame sont de bon vouloir de ottroyer un et quen leur presence toute bonne reformation soit mise en avant et receue. Les freres avoyent delibere vous envoyer un de nostre compagnie pour meurement avoir vostre conseil comment nous devrons faire en tous ces pointz sus declairez et la maniere de conclur les choses. Mais ayant trouve ceste occasion propre de nostre cher frere M^e. Jehan de Beaulieu, ie luy ay commis ceste charge par le conseil de mondiet pere et de nostre doyen. Et combien que scachions bien questes tant chargez et occupez a graves et excellens affaires quavez bien peu de loisir de veoir ces papiers, si est ce que la communication, amitie et conionction quavons avec vous des le commencement ne change et ne deseroit point de nostre costé, estans asseurez quainsi est du vostre. Le pere de misericorde qui vous a appelez a une si sainte charge, ■ laquelle il nous a adsiste des le commencement, nous face la grace a vous et a nous de parfaire le reste de nostre course en joye et fidelité. Tous noz freres avec nostre dict pere vous saluent tous au Seigneur. De Neufchastel ce 5e. de Juillet 1561.

Vostre frere ami et serviteur
Christophle Fabri
au nom de la classe.

3429.

ROUVIÈRE¹⁾ A CALVIN.

Plaintes contre un nommé Janvier qui porte le trouble dans les églises de l'Orléanais.

(Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 153. Autographe.)

A Mons. Monsieur D'Eppeville

A Geneve.

La grace et paix de nostre bon Dieu soit avec vous.
ainsi soit il.

Monsieur, ne scaichant meilleur recours que vers vous pour remedier a tous scandales, N'ay voulu estre negligent (suyvant mon devoir) vous

3429.1) Sur ce ministre nous trouvons dans l'*Hist. ecol.* (I. 105) la notice qu'il fut envoyé jeune encore de Genève à Tours en 1556. — Le nom de Janvier ne se rencontre pas ailleurs.

advertir dun trouble survenu en ceste eglise de Cosnes.²⁾ Laquelle commençoit a florir et heureusement prosperer par layde et ministere de ceulx de Sanxerre³⁾ des quels non obstant la diligence et tout effort pour resister a tel desordre N'a este neantmoins a eux possible de l'empescher. Lequel ayant este commencé est encor poursuyvy et augmenté journelement par le moyen d'un nomme *Janvier*, Lequel non content d'avoir ruiné leglise de Viarron sest venu fourrer presque de mesme facon dans ceste cy. Car estant arrive en ceste ville jncontinent et sans autre election sest ingeré de prescher, apres avoir par une grande parade et babil esblouy les yeulx d'aulcuns des plus apparentz et par consequent de tout le reste: Lesquels lauroyent en cela advoué et receu pour pasteur: Nonobstant toutes saintes admonitions et suffisantes remonstrances que je leur aye sceu faire touchant la police ecclesiastique par cy devant establee aux Synodes et conciles tenuz par les eglises reformees de la France, et plus anciennement confirmees par saint Paul en escrivant a Thim. Dont auroye este contrainct m'opposer a toute telle procedure et de paroles et de fait Deffendant a ma femme et conseillant a quelques ungs mes amys de n'assister a ses sermons: tellement que par tel conseil un mien amy voyant sa femme accouchee seroit alle requerir lun de noz premiers pasteurs dudit Sanxerre pour venir prescher et baptizer son enfant. A quoy invitez plusieurs et presque tous ceulx de l'Eglise auroyent este contremandez par les deputez et deffences faictes par ledit *Janvier* ou ses adherentz de n'y assister a peyne destre excommuniez: denonceant pour tels le mary et la diete femme accouchee. Ce neantmoins, graces a Dieu, ne layssa on dy accourir ■ grandz troupes, non moins de fideles que de papistes: voire en maison puplicque et a portes ouvertes, ainsi qu'avions tousiours accoustume de faire auparavant. Au moyen de quoy et par une hayne mortelle (malseante encores plus a ung ministre, comme il se dict, qu'a tout autre) s'est bien osé vanter qu'il advertiroit Messieurs de Berne de ce que j'aurois mesdict d'eulx, daultant quilz maintiennent les ministres a eulx subgeetz, combien quilz soyent malvivans et de mauvaise doctrine, affin que par ce moyen il me fasse perdre non seulement le bien que j'ay encores riere eulx, mais aussi (comme il dict) la teste. Or pour plus clairement vous faire entendre la verite de ce fait, jl vous fault scavoir que pour mieulx couler sa menée il a monstre une attestation d'Angleterre, ou

il dict avoir presché huyet mois par provision, et une aultre de Lozanne signee par Mr. le baillif *Darlac*⁴⁾ et son secretaire. Laquelle derniere Mr. de *Clereau* vouloit quasi approuver disant ledit Sieur *Darlac* estre si homme de bien que facilement il adiousteroit plus de foy a sa seule signature qu'au tesmoignage de plusieurs autres. A quoy je resistay fort et ferme, disant que je cognoissois les Seigneurs baillifz de Berne et les ministres mieulx que ledit Sr. de *Clereau* (comme il est vray) pour les avoir plus que luy frequentez, a mon grand regret et avoir veu plusieurs dissolutions et ouy paroles de blasphemie sans nulle correction. En remonstrant tel tesmoignage n'estre de telle efficace qu'il deubst suffire pour approuver integrité de vie dudit *Janvier* et moins la saine doctrine diceluy. Sur laquelle mesmement nestoit licite recevoir le tesmoignage provenant de telle part, veu quil y a des ministres ausquels estoit plus convenable d'avoir recours, quant a la doctrine. Et voila pourquoy et comment il cuyde se venger de si sainte resistance que j'ay faicte a sa presumption et folle temerite. Mais moy toutesfois voyant que par diaboliques persuasions jl taschoit d'imprimer au cerveau de ces paovres gens beaucoup de mauvaies opinions pour dissiper le bon ordre et police ecclesiastique. Leur faisant croire que c'est au peuple et non a autre deslire et recevoir le ministre, disant tels malheureux propos: Lon voudra faire de Geneve un Romme. Qui a esleu premierement *Pharel* et *Viret*? On nous voudra bailler des regles monachales plus que jamais. Il y a des ministres qui veulent conduire les autres et neantmoins ilz meritent mieulx destre en un gibet que la ou ilz sont, et autres paroles jndignes de reciter. Ce voyant (dy je) soudain je men vois a Sanxerre et de la a Bourges, pour m'informer de sa conversation et doctrine. Duquel lieu (y estant neantmoins prisonnier en la garde et soubz la puyssance d'un huyssier) jl est party sans avoir compté ny satisfait a sondict hoste qui lavoit nourry et entretenu malade trois sepmaines durant, encores moyns payé l'appoticquaire medecin ne barbier, ausquels mesmes navoit pas dict tant seulement a Dieu. A la verification de ce je vouluz bien apporter missives de leur part, pour faire cognoistre a ces paovres aveugles dicy telz actes indignes, je ne dy pas dun ministre, mais dun homme particulier et prive de tant basse condition fust il: affin que prevoyant un tel danger ilz apprinsent au dommage dautruy. Ensemble beaucoup d'autres tesmoignages de sa mauvaie reputation que je sceuz par aulcuns qui lavoient frequenté a Geneve et a Lozanne, lorsqu'il estoit aux gaiges des Seigneurs desquels fust privé pour quel-

2) Cosne sur la Loire (Nièvre).

3) Dépt. du Cher. — La ville de Sancerre recout la semence de la vraie religion estant souvent visitée par Jean Michel en 1534. (*Hist. eccl.* I. 19.)

4) d'Erlach.

ques actes dissoluz. Ce que tout ensemble par moy bien remonstré a ces paovres ensorcelez ne les a peu pourtant contenter, me replicquant qu'a Bourges lon vouloit mal audiet *Janvier* et principalement M. *Veran*, duquel il heust occupé la place sil heust voulu comme estant plus ydoine et capable. Bref ilz en font jey une idole tellement quilz ont este vers Monseigneur *Ladmiral* expres pour le faire recepvoir en despit, comme ilz disent, de toutes les eglises circonvoisines. Je ne scay quilz ont peu faire pour encor. Parquoy et tout ce considere (suyvant ce qu'avez tousiours heu l'honneur de Dieu en singuliere recommandation et empesche quil ne fust profané) je vous pryé au nom de Dieu de nous secourir en si urgente necessite par tel remede que cognoistrez plus expedient et necessaire. J'eusse volontiers tasché daller vous requerir pour nous fournir dun pasteur legitime. Mais, sauf correction et meilleur advis, il sera bon, comme il me semble, de chasser au preallable ce perturbateur: (attendu quil ne se veut assubiectionner a nulle discipline ecclesiastique, ains sefforce de tout renverser et confondre), pour puy apres par vous y estre pourveu comme de raison. Et cependant sur mon fait particulier vous supplieray de me conseiller comment je pourray éviter lembusche que de rage satanique jl me dresse, affin quil nait de quoy se glorifier davoir accablé ceulx qui ont voulu resister a son orgueil et desmesuree audace. Comme plus amplement vous fairois entendre nestoit la crainte que jay destre trop prolix pour ce que bonnement trois fueilles de papier ne suffiroient pour toutallement descrire l'entiere procedure de cest affaire tant pitoyable et qui est a desplorer pour le respect de la grande desolacion et miserable ruïne qui en est survenue. Je prie nostre bon Dieu et pere de misericorde nous y assister par sa grace et vertu de son esprit, au nom de son filz bien ayme nostre seigneur Jesus Christ. Ainsi soit jl.

Monsieur, ma femme et moy desirons estre humblement recommandes a vostre bonne grace et a vos saintes prieres, priantz de nostre part ce bon Dieu vous maintenir en sa garde avec heureuse prosperite. De Cosnes sur Loyre ce cinquiesme Juillet.

Vostre humble et obeyssant
serviteur a jamais
De Rouviere.

Despuys la presente escripte jay entendu par l'un des ministres de Chastillon sur Loyre (lequel je suys allé prier de nous venir exhorter comme il a fait) que *Janvier* sestoit vanté en cas quil ne feust advoué de ceulx de Sanxerre et de Bourges

pour estre icy nommé ministre quil mettroit en merveilleux desordre et confusion toutes les eglises diey a lenviron. Jespere qu'a layde de nostre Dieu et vostre bon advis il y sera pourveu.

3430.

BLAURERUS CALVINO.

Gratias agit de literis sibi vel e lecto missis, Calvini libros summa laude extollit. Gallorum vexationes deflet, eas tamen multo magis ecclesiae prodesse asserit quam tristes ambitiosorum theologorum disceptationes.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 140.)

Incomparabili ecclesiarum Christi doctori ac vincti Ioanni Calvino domino ac fratri suo supra omnes observando longeque carissimo.

Genevae. Genff.

S. Facile vero quam me ames vel hinc etiam colligo, mi colendissime carissimeque *Calvine*, quod lectulo licet affixus¹⁾ dictas tamen quod alio excipiente ad me mittas, ne ulli officii parti decumbens quoque desis. Quo uno tibi nomine, si nullum esset aliud, ut sunt certe innumera, plus me debere tibi ingenue agnosco, quam ut unquam parem gratiam referre queam. Verum largam Domini benignitatem in meam hic vicem, ut alias etiam, substituo, nunquam non continentibus supplicationibus interpellans, ut affatim tibi tuoque ministerio benedicat, praecepue vero integram sanitatem salutiferae manus suae medicina quamprimum restituat, quo in aedificanda Christi ecclesia officium tuum, quod semper ac strenue facis, inofficiosius expeditusque, meliore usus valetudine, quam diutissime felicissimeque facias.

Linero nostro adeo istinc festinanti valde succensui quod intempestivus ipsius a vobis discessus valde mihi apud te et *Bezam* nostrum, ut video, incommodavit. Sed tamen invenit ille quo se mihi utcumque excusaret. Galliae statum quod Dominus vult diutius aliquanto irrequietum esse occulto ipsius sed iusto tamen iudicio fieri scimus, interim flagrantibus votis ab ipso, idque sancta pertinacia, contententes ut fidelium suorum infracta tolerantia omnes istas difficultates fortiter perrumpens magna tandem gloria victrix emergat ac triumphet: qua

3430. 1) Cf. N. 3365.

spe te quoque sustentari propter invictam in omnium piorum Galliae cordibus alacritatem et inextinguibilem constantiam supra modum gaudemus. Praestat sane non raro persecutionum procellis iactari ecclesias, quam perpetua frui pacis tranquillitate: quae scimus quantum saepe multis offecerit qui in alto otio plus satis securi mox de spinosis ac nunquam finiendis quaestionibus velut in umbra acriter disputare ac digladiari coeperunt, et pertaesi christianae simplicitatis et veritatis doctrinae suarum argutiarum et opinionem innumera portenta in scripturas sanctas intulerunt, quibus longe maius damnum quam crudelissimi tyranni exquisitis suis suppliciis dederunt. Quod malum hodie quoque hoc noxiosius grassari videmus quo sunt huius nostri saeculi praeclariora multa et praestantissima, interim autem ambitiosa multum, ac proinde quoque ultra modum pervaciata, denique ad lites et contentiones velut nata ingenia, quae tantum non totum christianum orbem sua intemperie et rixandi libidine conturbant, veterum orthodoxorum iam inde ab initio indubitata, quippe scripturis sanctis communica, confessa convellentes ac de novo in dubium revocantes, ac sua horum loco placita tanquam oracula magna autoritate, hoc est, execranda temeritate, omnibus qui christiani esse velint obtrudentes, ut multi hodie boni ac pii homines feliciores se futuros fuisse serio existiment, si mox renascente Christi evangelio et simplici huius facie tyrannorum excarnificationes ad mortem usque sustinuisent, quam nunc,²⁾ quando tot male feriati homines nil aliud quam alios super alios indissolubiles quaestionum nodos nectunt et plures subinde in scripturis labyrinthos,³⁾ unde nullus exitus sit, aedificant, quibus sic animis angantur et excruciantur, ut eos tantum non despondeant. Cuius mali et miseri autores sunt etiam nonnulli ex iis qui caeteris magis pii et eruditiores saniorisque consilii esse videbantur: inter quos vel praecipuus est Io. Brentius, de quo tu recte sane indicas, nec quisquam puto est cui paulo hic vir notior sit, qui non ex animo doleat tam bonum tanque eruditum virum sic esse quorundam blanditiis et malis artibus delusum ac dementatum, ut tam malae et ab omnium veterum orthodoxorum sententia abhorrentis causae patrocinium tanta nominis et famae suae iactura susciperet: quem utinam Dominus quam primum suo spiritu ductore in viam revocet.

Pro tua ad me scripta de Iudaeis ferendis aut non ferendis sententia⁴⁾ gratiam tibi maximam ha-

beo, nec minorem quod de libris tuis vel recens natis, vel dudum quidem editis sed iam locupletatis, deinde etiam quos adhuc magno studio et labore parturis, diligenter me fecisti certiore. Nam de praelectionibus tuis in minores omnes prophetas (excipio eas quae in Hoseam ante hoc triennium prodierunt)⁵⁾ nihil hactenus a quoquam accepi. Quare nunc eas afferri mihi per hunc *Lineri* nostri fratrem omnino curavi. Quemadmodum nuper in Isaiam et Acta eruditissimos incomparabilesque commentarios tuos⁶⁾ ab illo acceperimus, nunc impatienti desiderio tuos in Daniele enarrationes et Mosis harmoniam⁷⁾ exspectantes. Satur certe fieri tuorum scriptorum nunquam potero, ita singulari quodam genio non solide docta solum et luculenta sed amabilia quoque et suaviter afficientia mihi (quidquid aliis sint) omnibus modis videntur. Dominus Iesus Christus tantisper imbecille hoc corpusculum tuum et animum plane magnum magnaque meditantem spiritu sancto suo corroboret vegetet ac conservet, donec quod hoc ipso hortante iam dudum pie coepisti eo itidem fortunante feliciter perficias, hoc est, divinae scripturae libros, hoc spiritu autore scriptos, hoc quoque dictante divinis tuis explicationibus christianae doctrinae studiosis incredibiliter profuturis ad unum omnes illustres.

Bene vale, mi frater, mi anime, semper mihi in visceribus Christi praeter omnes alios arctissime complectende ac unice venerande. Commendo vero tibi, quod semper soleo, hanc meam tot annorum aetatem quot divinus psaltes totam hominis vitam terminat, quo dissolutionis meae impendentem iam iam diem cum tranquillae constantiae gaudio securus exspectem, inque pace mature cum illis colligar qui in Domino obdormierunt, in quo iterum et aeternum vale. Vitoduri 6. Iulii anno 1561.

Tuus ab animo si quisquam
Ambr. Bl.

3431.

BLAURERUS CALVINO.

Proponit quaestionem an coena sumenda sit administrante ministro qui de ea aliter sentit ac qui mensae accedit.

2) *supple: sunt.*
3) *Heu, utinam ipse non talem phrasium labyrinthum aedificasset!*

4) *Calvin consilium de Iudaeis non exstat. Caeterum cf. N. 3371.*

5) *In Hoseam 1557. in Duodecim Febr. 1559 (N. 3014).*

6) *Isaias iterum editus a. 1559. Acta a. 1552 et iterum 1560.*

7) *Daniel hoc ipso anno 1561 prodit, Genesis sola iam a. 1554, Pentateuchus totus a. 1559.*

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 141. Includa praecedenti.)

Est bonus quidam vir, recte de Christi sacramentis sentiens, notus etiam iis aliquoties in nostris ecclesiis, verum iam in eiusmodi loco ex paterna haereditate domicilium constitutum habet uti ecclesiae minister, caetera quidem sanus in evangelii doctrina, in Christi vero coena tradenda prorsum est, ut vocant, Lutheranus: quin etiam adeo in ecclesiam imperiosus, ut quoties Christi coenam administraturus est disertis verbis praecipiat ne quis sacramentarius (sic appellantur qui a Lutheri sententia abhorrent) accedat. Anxius igitur animi pius hic frater non satis se iudicare posse existimat, tutiusne sibi sit cum reliquis, quos fratres et sorores libenter agnoscit, accedere an abstinere, quum aliter de hoc sacramento quam minister et ab eo instituta ecclesia sentiat. Ut enim accedat monent eum Christi hanc instituentis verba et mandata: Edite, bibite, hoc facite etc. Deinde etiam insignis coenae huius fructus qui ex sincero eius usu ad Christi membra redit, quem qualis sit ille non ignorat: praeterea autem et sanctorum communio in qua esse cupiat, id quod testari se recte putant quum ex eodem pane cum iis participat cum quibus idem se corpus esse gaudet. Contra vero, quo minus accedat, absterretur quod simulatione, a qua christianus candor longissime abest, peccatum se vereatur: accedendo enim ita se credere et sentire simulet quemadmodum minister, quum secus habeat, sicque etiam eos offendat qui sciant ipsum de hac coena, quod praesentiam et manducationem carnis Christi attinet, aliter credere, non minus etiam alios offensurus et si qui forte putent propterea ipsum accedere quod post auditam ministri admonitionem priorem suam sententiam mutarit, ac re ipsa iam recantet, destruens rursum quod prius aedificaverat, sicque alios in suo errore, quantum in se est, velut ab integro confirmet.

In hunc igitur modum fluctuans eruditorum quorundam et piorum virorum consilio est usus, qui quum et ipsi sententiis variarent et alteri quidem ut accederet, alteri ut abstineret suaderent, dubius animi in neutram partem confirmatam invenit trepidantem adhuc suam conscientiam, quum interim melius sibi ut abstineat videatur, quum praesertim non sit ad consequendam salutem necessarius hic coenae usus, quem ipse tamen non contemnat, sed differat solum tantisper dum certiora cognoscat: interim vero magis propemodum in illorum consilio acquiescat, qui omnino ut cum ecclesia hac etiam parte communicet persuadere conantur, iis adducti rationibus:

Ac primo quidem quod in substantia et praecipuo illo quod in coena spectandum est pulchre

sibi cum ministro et ecclesia in qua censetur conveniat, et minister ipse dicat in familiaribus cum illo colloquiis, se nolle hanc ei negare si accedat, tametsi sciat aliam esse suam quam illius in modo praesentiae et manducationis carnis Christi sententiam. Deinde quod pluris faciendum sit Christi qui accedere iubeat mandatum quam ministri ex errore nata prohibitio: quod non magis a coena quemquam abarcere debeat quam a baptismo esset abstinendum, si minister baptisaturus illos sibi iuberet accedere qui crederent regenerationis virtutem in ipsa aqua inclusam, esset vero tum praesens qui crederet in Dominum Iesum, et in ipsius nomen baptizari cuperet, interim nihil minus credens quam in aqua ipsa divinam virtutem includi, credens autem baptismum regenerationis esse lavacrum et sacramentum etc. Et hic igitur, mi venerande exoptatissimeque *Calvine*, tuum iudicium, cui multum adeo tribuit hic quo de agitur pius frater, diligenter ad me proximo nuncio perscribere, persuasum habens te hic dignam tua pietate tuoque officio rem facturum.

3432.

HOLBRACUS CALVINO.

Controversiae theologicae Argentoratensis negotium nondum absolutum. Hotomanus abest res gallicas curans, ut videtur. Metensis ecclesia floret, Mariana vexatur.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 156.)

Clarissimo viro D. Iohanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori.

Genevae.

S. Tua respons. ad articulos doctrinae de quibus hic controvertitur¹⁾ satis tempestive accepimus. Huc usque enim parte altera subterfugia quaerente, protractum est negotium, nec apparet an prope diem absolvendum sit nec ne. Responsa interim piis et gravibus viris ostendentur, quibus non dubitamus in vera doctrina, cui iam favent, ipsos confirmatum iri. *Hotomannus* iam sesquimensum hinc abest aut circiter. Quid vero sit cur tam diuturnam profectionem susceperit ignoro: suspicor tantum res gallicas curare.²⁾ Metensis ecclesia ingenti cum

3432. 1) de praedestinatione et coena inter Zanchum et Marbachium.

2) Scilicet cum rege Navarrae agebat cf. inter alias N. 3310.

successu et evangelii profectu pergit³⁾ uterque minister in tanta sunt apud omnes existimatione ut vix credi possit, ita ipsis favet Deus, et eorum laboribus benedicit. Vallis Marianae ecclesia a suis quoque impetitur accolis ut videatur Satanam non minus infensum habere quam reliquae per Germaniam peregrinae ecclesiae. Carissimus frater noster Arnulphus *Bancus* ipsius pastor, qui his nundinis nos invisit, de suae ecclesiae rebus tibi scribit, quapropter non est opus ut iam actum agam.⁴⁾ Amicis tuis verbis salutem dixi *Sturmio* inprimis et *Zancho*. Omnes tibi et toti ecclesiae bene precamur. Vale, vir clarissime, Dominus te semper suo spiritu corroboret et diu suae ecclesiae incolumem servet. Argentinae 7. Iulii 1561.

Guillelmus Holbrachus tuus.

Adolenscens iste, cui meas ad te dedi, sacrarum literarum gratia istuc me suasore profectus est. Quum enim viderem in concionibus assiduum et ab ipso intellexissem, se nihil melius ducere quam ut Dei gloriae inserviat, iudicavi optimum fore si Genevam iret et ibi se in theologica palaestra exerceret. Ipsius pietas et virtutis studium satis apud te et omnes bonos illum commendabunt.

3433.

MINISTRI GENEVENSES PIIS METENSIBUS.

Praemissis praemittendis excusant se quod, pro tempore non praestare possunt, misso scilicet ministro, quod ipsi maxime optassent.

3) *Hist. eccl.* III. 449: Ceux de la religion, ayant fait revenir de Heydelberg Pierre de Cologne leur ministre, le firent rentrer en la ville où il recommença secretement de prescher de maison en maison et continua iusques au 4 de may 1561, auquel jour ainsi qu'il preschoit Senetaire venant à l'assemblée avec ses gardes l'emmena prisonnier. Mais si tost qu'il fut sorti on se rassembla et se trouva là si à point un autre ministre nommé Jean Taffin, venu aussi de Strasbourg à la requeste de ceux de la religion, qu'il paracheva l'exhortation. Quant au prisonnier, apres avoir esté detenu quelques iours, Senetaire luy mesme le mit dehors la ville sans oser luy faire autre mal... Lettres de la cour arri- vées le temple de S. Privé, qui est la laderie de la ville, fut accordé à ceux de la religion, qui commencerent à y prescher publiquement et au son de la cloche le iour de Pen- tecoste 25 may 1561.

4) *De ecclesia in Valle Mariana et Banco vide Drion, hist., de l'égl. réf. de Ste. Maric-aux-mines.*

(Cod. Genev. 107^a, fol. 240. Cod. 107^b, fol. 82. Cod. Bern. VI. p. 900. Simler Vol. 101.)

Etsi ante fratris nostri *Olbraci* literis¹⁾ facti eramus earum rerum certiores de quibus ad nos scripsistis, integerrimi et vere colendi fratres, gratum tamen nobis fuit eadem ex vobis intelligere, tum quia vestro testimonio visi sumus adduci in rem praesentem, tum quia vestra sedulitas vestri erga nos amoris non spernendum fuit pignus. Gratulamur vobis hunc mediocrem statum, donec plenior affulgeat libertas: ac simul Deum rogamus, ut legatio in aulam missa propediem nos felici successu exhilaret. Quidquid acciderit, vestrae partes erunt, infatigabili constantia prosequi sanctae vocationis cursum. Neque vero nos latet, quibuscum molestiis et difficultatibus luctandum sit, quam gravia certamina vos hactenus exercuerint, et adhuc in posterum maneant. Sed nunquam ad extremum usque vos destituet coelestis agonothetes, unigenitus Dei filius, donec omnes victoriae numeros impleverit. Si quid subsidii fuisset in manu, conati essemus vos levare. Sed excusatio nostra, quam vobis haud dubie exposuit *Olbracus*, pro vestra prudentia et aequitate vobis satisfaciet. Sumus pridem exhausti. Iacet *Viretus*,²⁾ vel saltem in otio aegre se sustentat. Absunt duo ex collegis.³⁾ Tertius nunc abripitur.⁴⁾ Cavendum etiam duximus, ne odium nostri nominis plausibilem insaniendi materiam hostibus vestris daret. Caeterum, quoad dabitur facultas, officia nostra semper vobis parata erunt. Valet, eximii viri et optimi fratres. Dominus vos spiritu suo gubernet, virtute sustineat, auxilio tueatur, benedictaque pios vestros labores. Genevae 9. Iulii 1561.

3434.

SOREL AUX MINISTRES DE GENEVE.

La Compagnie de Neuchâtel leur envoie deux des siens pour être dirigés vers la Guyenne où l'on a réclamé des pasteurs.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 197ⁿ, fol. 122.)

A nos treschers freres les pasteurs et ministres de leglise de Geneve.

3433. 1) *deperditis, nam de N. 3432 cogitari nequit.*
2) *N. 3396.*

3) *Merlin et d'Anduze.*

4) *Morellanus.*

La grace et paix de nostre bon Dieu et par Jesuchrist nostre sauveur en la vertu du saint esprit vous soient augmentees.

Treschers et honorez freres. Dernierement en nostre congregation generale maistre francoys *Teur-rut* (?) ministre de Grateloup nous exposa le grand advancement du regne de nostre seigneur Jesus-christ au pays d'Agenois dont remercions Dieu, et aussi la charge quil avoit d'aucunes eglises de leur trouver des ministres par deca, et nommement pour leglise de Moncla (?) laquelle estoit delaissee de son pasteur. Et d'autant qu'il n'avoit peu en recouvrer vers vous nous pria tant au nom desdites eglises qu'aussi de par vous de luy en ottroyer aucuns de nostre compaignie, si possible estoit sans porter dommage aux eglises de par deca. A quoy desirans nous employer avons demande le vouloir de deux que jugions estre propres et en la place desquelz pouvions assez aisement pourvoir. Et ayans entendu leur prompt vouloir et ardent desir pour s'employer fidelement ou il plaira a Dieu les appeller par vocation legitime, apres avoir invoqué le nom de Dieu les avons eleuz pour estre envoyez: A scavoir maistre Jehan *Eliezer* maistre deschole de Neufchastel, homme de bon scavoir et saine doctrine et de bonne vie. Et layans congneu tel l'avons appelle au ministere avec nous il y a passe un an, tant pour servir par deca ou besoing seroit qu'aussi afin quil fust plus prest si necessite survenoit de l'envoyer quelque part pour la gloire de Dieu. L'autre est Mr. Antoine *Mermet* qui estoit maistre deschole a Dombresson avec ceste condition que sil estoit appelle pour servir au ministere en quelque eglise ne seroit empesche. Lequel aussi avons congneu avoir grace de traicter la parole de Dieu et ayant la crainte du seigneur. Et pour ce depuis quelque temps pour la mesme fin susdite luy avons jmis les mains. Parquoy, treschers freres, dautant que par la grace de Dieu avez bonne congnoissance des eglises de France et que vostre autorite y sert grandement, vous les adresons tant pour les confermer qu'aussi pour les recommander aux eglises ausquelles ilz seront envoyez de par vous. Combien qu'en lection de de maistre Jehan *Eliezer* avons eu egard a la susdite eglise de Moncla pour les circonstances que maistre francoys nous declara. Mais en celle de maistre Antoine n'a este speciefie leglise a laquelle seroit envoyé. Ains lavons remis a vostre jugement et bonne prudence, selon que congnoistrez par ledit maistre Francoys ou il sera le plus expedient de l'envoyer pour survenir ou la necessite sera plus grande. Surquoy, treschers freres, apres nous estre recommandez a voz saintes prieres nous prions leternel vous avoir en sa protection et vous

augmenter ses graces. De Neufchastel ce 10 de juillet 1561.

Vostre humble frere et serviteur
Jaques Sorel au nom de tous.

3435.

CALVIN A JAMES STUART.¹⁾

Félicitations au sujet de son zèle pour la religion et exhortations à la constance.

(Copie. Bibl. imp. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 42 avec cette inscription: au comte de Haran et au seigneur Jaques frere aîné de la Roynie d'Escoisse. — Bonnet II. 410. Trad. angl. IV. 200.)

Monsieur, combien que ie ne vous cognoisse point de face, toutesfois le zele et constance que vous avez monstré pour avancer le regne de nostre Seigneur Jesus Christ, et restablir le vray service de Dieu et la Religion, non seulement me donnent familiarite²⁾ a vous escrire, mais aussi m'obligent a vous confermer en ce saint propos. Non pas que ie pense que vous aiez besoin d'estre poussé d'ailleurs, comme s'il y avoit crainte que vostre courage fust affoibli ou refroidi, mais pource que je sçai bien que vous ne pouvez pas si vertueusement travailler que vous faictes a maintenir la verité de Dieu, que vous n'ayiez a soustenir beaucoup d'assaux. Je ne doute, quand de mon costé je tascheray a vous aider par quelques exhortations, que vous ne le preniez bien en gré, comme de faict ceux que Dieu a le mieux fortifiez sentent tant plus ce qui est de residu de foiblesse en eux, et desirent d'estre tellement confermez que jamais ils ne defaillent. Ça bien esté une grande vertu à vous de fermer les yeux a tous les objects de ce monde qui vous pouvoient empescher ou retarder de vous employer franchement à combattre pour la querelle de l'Evan-

2435. 1) James Stuart était un fils naturel de Jaques V. et par conséquent frere consanguin de Marie Stuart. Il avait été prier de S. Andrews, il embrassa la réforme, et devint l'un des chefs les plus influents de la Congrégation. Il fut régent d'Ecosse sous le titre de comte de Murray en 1567. En ce moment il s'était rendu en France pour y chercher sa soeur, avec laquelle il débarqua à Leith le 20. Août. Plus tard il fut son adversaire dans la guerre civile et périt assassiné en 1570 à l'âge de 28 ans.

2) Conjecture de M. Bonnet. Le manuscrit porte: familier avec, ce qui ne donne pas de sens.

gile. Mais croyez que le Diable ne cessera de tousiours se rebequer, et il a un nombre infini de supposts dont la rage est assez emflambee pour renverser la pure doctrine de salut, s'il leur estoit possible. Il vous faut donc apprestre a beaucoup de troubles, et vous munir de la vertu d'enhaut pour y resister. Quand vous aurez premedité de longue main qu'il ne se faut jamais lasser en ceste sainte entreprise, rien ne vous estonnera. Plustost quand les malins et reprouvez bataillent furieusement contre Dieu a leur perdition, nous devons estre tant plus incitez a combattre sous l'enseigne de nostre Seigneur Jesus a nostre salut, estans certains de la victoire. Saint Paul avoit beaucoup fait quand toutesfois il proteste qu'il n'est point encore parvenu au but, mais qu'il s'y efforce. Se voyant prochain de la mort, il se glorifie de n'avoir point combatu en vain, puisque la couronne de iustice luy est apprestee. Je ne doute pas que Dieu qui a si bien commencé a vous conduire, ne continue iusques a la fin, et qu'avec la vertu il ne vous donne aussi prudence, pour resister et obvier a toutes les mauvaises ruses et pratiques des ennemis, comme il en est bien besoin. Car il est certain qu'ils ne machinent que desloyauté et trahison.

Vous aurez aussi a veiller sur ceux qui contrefont a demi les Chrestiens, et cependant meslent leurs erreurs et blasphemés parmi la verité, pour les rejeter, qu'ils ne s'insinuent, ou bien pour en purger l'Eglise a ce qu'elle ne soit infectee de leur poison. Car ce sont les pires pestes et plus mortelles. Parquoy il nous faut soigneusement pratiquer l'exhortation de l'Apostre, de ne point laisser pulluler l'amertume des mauvaises herbes, afin que la bonne semence n'en soit corrompue, et pource qu'il nous faut tousiours avancer en l'oeuvre de Dieu, pour le moins il vous conviendra tenir main forte que ce qui a esté bien commencé n'aille point en decadence.

Sur quoy, Monsieur, apres m'estre humblement recommandé a vostre bonne grace, ie supplieray nostre bon Dieu vous tenir en sa sainte garde, vous guider par son Esprit a faire ce qui luy sera agreable, et vous fortifier de vertu invincible. De Geneve ce 11. juillet 1561.

3436.

CALVIN A COLIGNY.

Encore ici l'auteur se renferme dans les généralités.¹⁾

(Copie ancienne Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 132. — Autres exx. Vol. 107b, fol. 83. Berne VII. p. 1. Simler Vol. 101. — Ruchat VII. 386. Bonnet II. 412. Trad. angl. IV. 202.)

Monseigneur, combien qu'il seroit a desirer que le Royaume de Dieu savançast plus en vostre pays, et que l'evangile eust son cours plus paisible, toutesfois il ne vous fault point trouver estrange si celuy qui conduit tout par son conseil admirable veut exercer la patience des siens en prolongeant le terme de leurs combats, moyennant que tous ceux qui tiennent le bon parti prennent le frein aux dens pour semployer constamment et franchement, comme ils doivent, a ledifice du temple de Dieu. Et vous sentires en bref que il veille plus que nous ne comprenons a faire prosperer son oeuvre. Seulement que nous gardions de nous lasser, et combien que le fruit de noz labeurs soit a present caché, il apparostro en temps opportun. Les efforts aussi que font les adversaires de verité, vous doivent estre occasion de vous esvertuer tant plus, afin que leur audace et presumption soit mattee et rompue par la constance que Dieu vous aura donnee. Cest beaucoup que vous estes assuree, quelques molestes qu'ils vous donnent, que lissue en sera heureuse pour vous, et leur tournera a confusion. Dieu aussi vous propose un beau miroir pour vous encourager, quand au milieu des craintes et menaces les povres fidelles de France ne se lassent point de poursuyvre leur course. Lestat y est fort confus; mais nous esperons que Dieu trompera les plus fins, et qu'ils se trouveront pris en leurs filets. Celuy qui devoit estre le premier est si froid que rien plus.²⁾ Les ennemis sont plus enragez que iamais a tout ruiner, si Dieu ne leur tenoit la bride courte. Mesme ce sot insensé³⁾ qui vous a

3436. 1) *Comp. N. 3392. 3397.*

2) *Le roi de Navarre.*

3) *M. Bonnet songe à Jaques duc de Nemours qui épousa en 1566 Anne d'Este, fille de la duchesse de Ferrare et veuve de François de Guise, et qui, par un manque de parole avait causé la mort de Castelnau, et de quelques autres conjurés d'Amboise. Languet Ep. 156 dit de lui: Guisiiis se totum addixit, eiusque opera semper usi sunt in rebus periculosius. Est enim temerarius et ex eo hominum genere quibus est opus bello civili. Et est infensus Borboniis etc. Mais nous croyons que Calvin est ici en vue un tout autre personnage, Louis de Bourbon duc de Montpensier, cousin du roi de Navarre, dont la femme Jacqueline de Longwy était zélée protestante. (Voir surtout Languet II. 122.)*

fait quelque fois la guerre, en a prins naguères environ 300 prisonniers a Chinon: mais il luy a esté commandé estroitement de tout lascher, et de venir incontinent en Cour avec bonne menace s'il faisoit de lasne retif. Pour le moins cest quelque soulagement que Dieu donne a ses enfans. Cest pour le moins, Monsieur, qu'estant animé par tels exemples, vous ne vous amusez⁴⁾ point à ceux qui s'acquittent mal de leur devoir, mais plustost taschies de leur faire honte et corriger leur lascheté, et, quelques resistences qu'il Satan vous dresse, vous surmontiez tout, par la vertu de celui qui a promis que nostre foy sera victorieuse par dessus tout le monde. Penses aussi que vous n'avez pas seulement à resister aux ennemis manifestes, mais aussi bien aux domestiques qui sintroduisent a fausses enseignes. Mesmes, en ces commencemens, d'autant que plusieurs esprits volages et desbordez se donneront trop de licence, il sera requis dy tenir tant meilleure police. Jay cognu un jeune soldat de vostre nation qui na pas, que je croy, son pareil en outre-cuydance. Je ne doute pas quil ne singere à brouiller tant quil pourra. Si telles gens nestoyent reprimez, il y adviendroit bien tost dissipation à laquelle on ne pourroit remedier. Mais iespere quen tout et partout Dieu vous munira de prudence et vertu pour parachever heureusement ce quil vous a fait la grace de commencer.

Monseigneur, apres mestre humblement recommandé a vostre bonne grace, je supplieray nostre bon Dieu augmenter de plus en plus les dons de son Esprit en vous afin que son nom en soit glorifié, faire prosperer tous voz actes et vous tenir en sa protection. De Geneve ce 11 de Juliet 1561.

3437.

MARLORAT¹⁾ A CALVIN.

Premières nouvelles du projet de colloque, et délibérations préliminaires entre les ministres.

4) unissiez Bt.

3437. 1) Augustin Marlorat, dit du Pasquier, était alors à Rouen. Né à Bar-le-Duc en 1506 il sortit du couvent des Augustins de Bourges avec plusieurs autres moines, Jean de l'Espine, Richard Vauville, Jean Loquet, et prêcha l'évangile des 1533 (Hist. eccl. I. 14). Etant allé ensuite à Genève et à Lausanne il devint pasteur à Crissier et à Vevey; le 13. Juillet 1559 il fut envoyé à Paris (Adami Vitae theol. ext. p. 12. Baum. II. 230; Haag VII. 256). Hist. eccl. I. 310: En juin 1560 vint à Rouen A. Marlorat, l'érudition et bonne vie duquel acquit bientôt telle autorité que sans aucune sedition

(Bibl. nationale Collection Dupuy Vol. 102, fol. 169. Copie. — Bulletin XIV. 363.)

A Monsieur d'Espeville.

S. Monsieur, combien que le porteur des presentes soit suffisant de vous declarer l'estat de l'Eglise qui est icy et comment ce bon Dieu l'augmente et multiplie de jour en jour de sorte que les adversaires ne seavent plus que dire ne de quel costé se tourner, toutesfois ie n'ay voulu faillir de vous escrire ce que nous avons entendu touchant le Colloque²⁾ qu'on doit tenir (comme l'on dit) pour arrester quelque chose quant à la religion. C'est que sur la fin de ce mois les Evesques de ce Royaume se doivent trouver ou le Roy sera pour la dite cause. Mais d'autant que d'autres ny ont point encore esté convoquez on n'en pourroit esperer bonne issue. Les deputez qui sont en court pour solliciter pour les Eglises de France en ont esleu aucuns tant de ceux qui sont hors le Royaume que de ceux qui sont natis de France, mais le saufconduit n'est encore impetré et ne scait on comment il se pourra impetrer pour les difficultez qui se presentent comme vous pouvez mieux entendre que moy. Avec ce que la ville de Paris est la moins propre pour y delibérer quelque chose de bon quant à la Religion que ville de France. Car outre la cruauté plus que barbare qui s'y exerce quasi tous les iours, voire pour la moindre suspicion du monde, il y a si grande multitude d'adversaires qu'il y a danger qu'ils ne vueillent gagner par cris et par multitude. Toutesfois si le Seigneur veut que sa cause soit la demenee, il a assez de moyens pour la faire entendre a ceux qui doivent donner leur iugement. Les Ministres des Eglises prochaines dudit lieu ont delibéré de communiquer ensemble et se tenir prests sils peuvent avoir le loisir afin qu'ils ne soyent surpris quand ils y seroyent appelez. Nous voudrions bien que vous et

et au contentement de plusieurs adversaires plus equitables luy et son compagnon des Roches (ci-devant Jaques Valier de Lausanne) precherent soir et matin en secret et en public.

2) Journal de Bruslart (Mém. de Condé I. 41): En ce temps furent decernees lettres patentes à tous les Archevesques et Evesques du Royaume pour se assembler en la ville de Poissy sur le fait de la Religion... L'assemblée fut destinee au 27. du mois (de Juillet). Peu de temps apres furent publiees Lettres du Roy par lesquelles il estoit permis à tous ses subjects de venir en l'assemblée de Poissy et d'y faire telles remonstrances, que bon leur sembleroit. (Ces lettres étaient datées du 25 de St. Germain-en Laye.) Languet Ep. 51 d. d. Lutetiae Cal. Aug. (II. 132): Ante triduum habuit initium conventus episcoporum Gallicorum in oppido Poissiaco. Indictus erat ad 20. Iulii, sed propter languorem Navarri et matris regis eum distulerunt... 26. Iulii publice edictum est in hac urbe licere unicuique eo accedere et proponere quae volet.

ceux qui scavent mieux que tous autres comme tels affaires se doivent traicter fussiez avec nous tant pour nous conseiller et fortifier selon les dons et graces que vous avez de Dieu, que pour soutenir des premiers les assauts des adversaires pour mieux accourager les autres. Nos freres de Paris ont escrit a Monsieur Perron³⁾ et a moy qu'il seroit bon de nous transporter a Paris pour conferer avec eux, ce qu'avons deliberé de faire suivant l'avis des Eglises ausquelles nous sommes liez, et partirons aydant Dieu d'icy a trois ou quatre iours comme il a esté arresté. Parquoy attendant que les choses soyent plus avancees feray fin pour maintenant priant le Createur vous conserver en bonne santé et prosperité pour l'avancement de sa gloire et edification de son Eglise. Saluez s'il vous plaist toute la compagnie. Celle qui est ici vous salue affectueusement, specialement mon compaignon a qui nous avons donné un adioint depuis deux iours, afin qu'a mon absence ceste grande multitude ne fust destituee de la pasture spirituelle. On dit que la Mercuriale est achevee, mais la conclusion n'est encore publiee. De Rouen ce 11. de Juillet 1561.

Vostre frere et entier ami
du Pasquier.

3438.

SEMEDDE A CALVIN.

Il a dû quitter Lyon pour cause de danger. Comme il devra éventuellement y retourner, il faudra pourvoir à la place qu'il occupe en ce moment.¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 158.)

Monsieur Despeville mon treshonoré Seigneur
la part ou il sera.

Monsieur, ne pouvant subsister a Lyon sans grand dangier a cause du trouble qui est advenu, Les amys ont esté d'avis que ie me transportasse iusques a bagnants ou suis n present. Or estant arrivé leur ay remonstré selon que Dieu m'a donné la faulte quilz avoient faicte, n'acceptant le minis-

tre qui leur avoit esté ordonné, puis apres la necessité en laquelle sont auioirdhuy plusieurs eglises faulte de pasteurs, pour a quoy remedier estoit besoing envoyer gens par devers vous aux despens des eglises. A quoy ont respondu premierement quilz me reconnoissoient pour pasteur en tant que ie leur avois esté ordonné de par vous, voire sans condition, comme ilz estoient informez et quilz s'estoyent presentez de m'entretenir ou ie serois ou vers vous ou autrepars, attendant que ie peusse subsister avec eux, se remettant toutesfois a vostre discretion, sauf l'honneur du messagier qui vous a esté envoyé, et que ce qui les a induit a me demander si affectueusement estoit a cause des adversaires qui estoient informez qu'un de ceux de Lyon venoit lequel ne pouvoit estre qu'un homme d'esprit, veu quil avoit esté envoye a une belle²⁾ ville et a cause du grand passage et quilz sont voisins d'avignon: d'avantage qu'aucuns adversaires s'estoient mocquez de quelques passans nouveaux apprentis, pour a quoy obvier ilz desireroient avoir quelcun exercé, veu aussi que leur consistoire estoit de nouveaux apprentis. Quant au second ilz l'ont trouvé fort bon, tellement qu'on a ordonné le porteur des presentes pour estre envoyé vers vous incontinent qu'ay eu la bouche ouverte, protestant que de leur part ilz desiroient l'avancement de la gloire de Dieu, le bien et utilité de toutes les eglises, ce que desiroient monstrier par oeuvre. Maintenant reste une chose a laquelle y vous plaira avoir esgard: c'est que ie n'ay congé de Lyon que pour trois moys, a raison de quoy il sera besoing de pourvoir ceste eglise si ie retourne a Lyon, de quoy vous ay voulu advertir de bonne heure affin que l'une et l'autre eglise soient entretenues selon Dieu et sa sainte parolle. Ou feray fin remettant le tout entre voz mains, estant tousiours prest de servir Dieu ou il luy plaira m'ordonner par le ministere qui est establi en leglise, priant Dieu quil nous vueille tous maintenir en sa crainte.

De Baignants, ce 12. de Juillet 1561.

Le vostre a jamais
De Semidde.

Monsieur, il y a icy deux muets qui hantent les assemblees et font signe ordinairement qu'ilz aymeroient mieux mourir que d'aller à la messe. Nous desirerions scavoir si on leur doit administrer la cene ou non.

2) telle ?

3) *L'histoire eccl. I. 773, fixe l'arrivée du ministre du Perron à Rouen au mois d'août. On voit qu'il s'y trouvait déjà avant cette époque.*

3438. 1) *Comp. N. 3369. 3375.*

3439.

SEMIDDE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Envoi et recommandation d'un étudiant.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 157.)

A Monsieur d'Espeville et sa Compagnie
à la ville franche.

S. Messieurs et freres en nostre Seigneur. Desirant selon nostre petit pover avancer la gloire de Dieu nostre bon pere celeste, apres avoir considéré que ne pouvons tousiours avoir aide de vous, sans faire nostre debvoir, d'envoyer gens par dela pour estre faconnez de par vous, qui est un moyen, selon nostre advis, pour maintenir paix en l'eglise de nostre Seigneur, jncontinent que le porteur des présentes Pierre Thiebaut nous a esté présenté, et qu'avons esté informez de sa vie et du commencement quil a aux letres, avons esté tous d'avis de le vous envoyer affin quil soit tellement formé par vostre moyen que Dieu s'en serve cy apres au saint ministere de sa parolle si c'est son bon plaisir. Et pourtant, mes freres, nous vous prions et humblement requérons quil vous plaise le recevoir au rang de ceux qui sont dediez et du tout consacrez au service de nostre Dieu. En ce faisant nous serons admonnestez de faire de bien en mieux. Ce que ce bon Dieu et pere nous veuille octroyer par Jesus Christ son filz nostre Seigneur qui en l'unité du Sainct esprit vit avec luy, Dieu eternellement.

La compagnie vous salue et desire
estre recommandee aux bonnes prieres
de vous tous.

De Baignauts
ce 12e de juillet 1561.

Le Vostre
De Semidde au nom de la Compagnie.

3440.

MERLIN A CALVIN.

*Outre quelques affaires particulieres il donne des
détails sur certains faits préliminaires du colloque de
Poissy.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 109, fol. 165.)

A Monsieur Monsieur d'Espeville.

A Villefranche.

Salut par nostre Seigneur Jesus.

Monsieur et pere, j'ay receu vos lettres par le laquais de Monseigneur, ¹⁾ et vous remercie humblement le soin que vous aves tant de moy comme de ma famille. Vous ne m'aves point signifie pour combien de temps vous m'aves accorde a Monsieur l'Amiral. Parquoy ie pense que vous entendes que ie demeure icy ce pendant que ie verray que mon oeuvre y sera plus necessaire que vers vous ou iusques a ce que vous me mandies que ie retourne et que vous me fassies avoir mon conge de Monseigneur. Si je nenten bien vostre vouloir ie vous prie m'en advertir.

Au reste nous sommes en une merveilleuse perplexite a cause du colloque assigne au 20 de ce mois pour les affaires de la religion. ²⁾ Car combien que nous ne pensions point que noz adversaires veuillent disputer, si ce n'est a conditions si iniques quilz soyent asseures de la victoire, si crain ie quilz ne nous veuillent surprendre estans desgarnis de gens suffisans pour soustenir un tel fardeau. Car le Cardinal faict amas des plus scavans quil peut qui sont incessamment apres l'estude pour nous surprendre. Je ne croy pas que ceux des nostres qui sont en ce royaume soyent pour se garder de leurs surprises, combien que ceux ausquels ie parle s'asseurent d'en venir aisement a bout, voire souvent ceux qui ne sont guieres exercees. Ils pressent par leurs requestes d'estre admis a ce colloque pour disputer, sans adiouter devant quels inges ny a quelles conditions. Je leur ay remonstre les dangers ausquels on pouvoit tomber, lesquels vous cognoisses trop mieux que ie ne fay. A grande peine l'ay ie peu persuader a quelque petit nombre dentre eux. Cependant ils veulent que quelque nombre dentre nous qui sommes icy nous tenons prests si on nous vouloit surprendre pour ne pouvoir avoir ceux qui sont hors de ce royaume. Car on n'a peu encores obtenir assurance pour vous faire venir et ceux qui peuvent en cecy servir. Et ne croy pas qu'on obtienne rien d'asseuré. Davantage le temps est si brief que s'ils ne different il seroit impossible que ceux qui sont loing puissent estre venus a temps. Parquoy vous pou-

3440. 1) Il avait été envoyé à Coligny N. 3414.

2) Il s'agit de l'Assemblée des Prélats à Poissy qu'on avait nommée un Colloque pour éviter le nom de Concile national. (Languet Epp. II. 122. Mém. de Condé II. 397. *ibid.* II. 12; Hist. eccl. I. 471, Journal de Bruslart p. 41.) La lettre royale qui appelait aussi les Réformés ne fut publiée que le 25.

ves voir que si Dieu n'y met la main les eglises de France sont en piteux estat. Je prie a Dieu quil nous soit en aide et quil renverse le conseil de noz adversaires.

Quant aux nouvelles de par deca ie n'en escri-ray pas d'avantage, a cause que le present porteur les peut fidelement raconter. Je vous prie me pardonner si ie [ne] vous puis si souvent escrire que ie desirerois bien a cause que ie suis merveillement occupe et vous prie remonstrer cela a ma femme, si quelquesfois elle s'en fasche. Je vous ay escrit pour ma Dame la Duchesse de *Ferrare* et croy que vous aves satisfait a son desir. Mais ie vous prie que cela n'est que vous vous hasties le plus que faire se pourra pour l'expedier.

A tant feray fin m'estant recommande tres-humblement a vous et a tous mes freres, et prie Dieu vous conserver et conduyre par son saint esprit pour l'edification de son eglise. De Paris ce 13 de Juillet.

Vostre frere et serviteur treshumble
Monroy.

3441.

L'ÉGLISE DE PARIS AUX MINISTRES DE GENÈVE.

En vue d'un prochain colloque octroyé par le gouvernement ils les prient d'y députer Bèze et un autre, à défaut de Calvin et de Viret auxquels ils n'osent faire de proposition à ce sujet.

(Bibliothèque de Genève MS. 197^a, fol. 124. — Coquerel Hist. de l'Egl. de Paris. Pièces hist. N. 78.)

Messieurs Messieurs les Ministres de leglise de Geneve.

A Geneve.

Messieurs, le porteur¹⁾ vous est envoyé non seulement de la part de nostre eglise mays aussi d'aucuns des grans de ce Royaume ensemble des deputez de toutes les eglises de France²⁾ qui suyvent la cour pour solliciter les affayres dicelles. A la requeste desquelz nous avons bien voulu adious-

3441. 1) *Claude de Pradelle* (Baum II. 181).

2) Nous n'avons trouvé d'autre trace d'une pareille assemblée que ce qu'on vient de lire dans la lettre de Marlorat N. 3437 et ce qu'on lira dans celle de Lacroix N. 3452.

ter cette suplication treshumble et affectionnee que nous vous faisons au non de Dieu d'avoyr egard a loccasion que dieu nous presente aujourduy davancer sa gloire. Nous avons eu promesse et asseurance de la part des Seigneurs qui vous seront nommez par le porteur que au colloque qui sera assemble bien tost pardeca nous serons ouys paisiblement et receus a debatre de maintenir nostre cause devant le roy et son conseil.³⁾ Il est vray que lesdicts Seigneurs ne nous ont pas encores bien resolu avec quelle seureté les nostres pouront la comparoistre et quelles sont les conditions du colloque, quelque diligence que nous ayons peu faire pour en avoyr certitude, pource quilz disent que si noz adversaires decouvroyent qu'on nous voulust admettre audict colloque Ils romproyent l'entreprise et ny comparoistroyent jamais. Pourtant quil est meilleur quilz attendent a nous asseurer par edict⁴⁾ jusques a ce que tous ceux qui sont convoquez soyent assemblez et que nous ne devons fayre doute que lors on ne nous donne tel saufconduit et seureté que nous demandons. Cependant ilz trouvent bon et nous ont expresement commande qu'on face diligence d'avoyr quelques gens doctes qui se tiennent prestz pour comparoistre quand jlz seront appelez avec seurete suffisante et aprez quon aura pourveu a tout ce qui sera necessaire pour nous y donner seur accez recez et sesiour. A ceste occasion, Messieurs, pour ne perdre le moyen qui semble nous estre presente de Dieu pour eclairer la verite de nostre cause, de mettre en evidence nostre innocence, aussi pour ne donner occasion a noz ennemys de faire leurs triumphes et nous blasier comme ayant fuy le combat, Nous vous prions au non de dieu quil vous plaise nous envoyer Monsieur de *Beze* avec quelque second tel que jugerez estre propre pour cest affayre. Et si il advient contre nostre esperance qu'on ne nous veille donner tel saufconduit et seurete que les dicts Srs. mesmes de *Beze* et son compaignon jugeront estre raisonnables et que a faute de cela jlz ne comparoissent en lassemblée susdicte, Pour le moyns vous pourrons nous asseurer que nous avons le moyen de les mettre en lieu si seur par deca quil n'y a apparence de danger non plus quen vostre ville et les faire puyz aprez conduire seurement avec la grace de Dieu jusques vers vous. Cependant leur voyage

3) Hist. eccl. I. 471. Dans la séance du Conseil d'état et du Parlement du 13. juin fut derechef arrestee la convocation des prelatz à Poissy... et fut dist que les ministres de la religion appelee nouvelle auroient saufconduit pour s'y trouver et y estre ouis afin d'adviser s'il y auroit moyen de les reunir à l'Eglise Romaine. Pour cest effect furent envoyés querir par lettres expresses du Roy de Navarre Pierre Martyr et Th. de Beze.

4) *Mém. de Condé* I. 41. (25. juillet.)

ne sera sans grand fruit quand jlz ne feroient autre chose que parler avec les grands qui desirent les veyr et qui pourront estre grandement confermez par leur venue. En ceste atente nous vous prions derechef affectueusement donner lieu aux prieres de tant de gens de bien lesquelz tous esperent de ce voyage une genereuse yssue et soulagement pour toutes les eglises. Et prions le Seigneur nostre dieu, Messieurs, vous acroistre en toutes graces chascun jour et benir de plus en plus voz saints labeurs.

De Paris ce xiiij de Juillet 1561

Voz humbles serviteurs et freres
La Riviere au nom de tous.

Messieurs, pource que ceux qui requierent vostre ayde nozent pas tant esperer de bien de pouvoyr optenir M. Calvin⁵⁾ et M. Viret, jlz voudroyent bien vous supplier humblement qu'au deffault de ces deux, si ilz ne peuyent avoyr cest heur d'en avoyr ung, jl vous plaise envoyer M. de Geualier⁶⁾ avec le dict Sr. de Beze.

3442.

CALVINUS MINISTRIS TURICENSIBUS.

*Commendat legatos Waldensium qui omnibus opibus destituti in Helvetiam venerunt subsidia conquisturi.*¹⁾

4) Ceci pourrait bien être une façon polie d'insinuer que Calvin ferait bien de ne pas y venir. Voyez Baum. II. 180; Spon I. 307 et Ruchat VI. 409 en ont jugé autrement. Le conseil de Genève (21. juillet) défendit à Calvin d'y aller. Comp. aussi la lettre de La Rivière du 31. Juillet, et celle de l'Egl. de Paris à Bèze du 14 dans Baum II. App. p. 34.

5) Ant. Chevallier le prof. d'hébreu et non des Gallars (comme l'a pensé Coquerel) qui se trouvait alors à Londres. 3442. 1) De la Place, *Estat de la Religion et Republ.* ed. Buchon I. v. p. 135, de Thou III. 33. *Martyrs* f. 599. *Nomus Iunius Valdenses cum Raconisio ducis Sabaudiae legato pactum fecerant quo ipsis libertas in rebus religionis concessa fuit et ius in certis quibusdam locis coetus celebrandi.* — Les Vaudois épuisés par les dépenses que leur avait causées la guerre, ne trouverent point de meilleur moyen pour rétablir leurs affaires que de recourir à la charité des puissances protestantes. Ils envoyèrent quelques ministres collecter en Allemagne et en Suisse. L'électeur Palatin leur donna mille florins du Rhin et les Seigneurs de Berne 600 livres de leur monnaie. Le duc de Wurtemberg envoya 600 fl. d'or et la ville de Schaffhouse 60. Tout cela fut adressé à l'état de Berne afin qu'il le fit toucher aux Vaudois (*Ruchat* VI. 394).

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 106, olim Epp. Tom. II. fol. 839. — Simler Vol. 101. Vers. angl. IV. 204.)

Clarissimis viris et fidelibus Christi servis ecclesiae Tigurinae pastoribus et doctoribus symmystis et fratribus vere observandis.

S. Venerunt hi fratres ex valle Angronia et aliis vicinis ad rogandum inopiae suae subsidium. Non insultavimus in calamitatem quod arma parum considerate sumpserant, certe nobis dissuadentibus. Ita sunt diruti omnibus fortunis ut eorum miseriae omnes eos qui humanitate praediti sunt ad misericordiam flectant. Apud nos minor summa confecta est quod tertia pars hospitum hinc evolavit: pauperes tantum relictos sunt. Contraximus autem aes alienum ad quatuor millia coronatorum, quo tempore etsi non sapienter, recte tamen fecimus. Qui persolvere debuerat surdus est. Ita a nobis quod turpe erit Navarro, numerandum erit quod optimo iure in suas tabulas referre debuerat. Iam ad vos, sicuti mandatum est, proficiscuntur. Bernae eos commendare stultum fuisset. Literas ad vos negare integrum non fuit. Si ita censueritis, quum Schaffhusiam transire volunt, eos consilio regetis et adjuvabitis vestra gratia et auctoritate. Valete, viri praestantissimi et ex animo venerandi fratres. Dominus vos semper gubernet, tueatur, benedicat. Genevae 14. Iulii 1561.

Iohannes Calvinus vester, fratrum
nomine et mandato.

3443.

RADZIVILIUS CALVINO.

Blandratam vindicat ab eius suspicionibus, et orthodoxiam ab ecclesiis probatam asserit, tecte significans disceptationes de trinitate nimiae theologorum subtilitati deberi.

(Ex autographo Cod. Paris. Dupuy. Vol. 102, fol. 154.)

Clarissimo eidemque doctissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis apud Allobroges pastori dignissimo et sincerioris religionis vindici et assertori incomparabili amico et fratri in Christo Domino nobis carissimo et observandissimo.

Clarissime idemque praestantissime vir D. Calvino, amice plurimum carissime et observandissime.

Allatus est nobis ante unum semestre liber praestantiae tuae Actorum apostolicorum enarrationem complectens,¹⁾ quem librum mihi praestantia tua adscripsit et honorifice nostri in praefatione pro singulari eius in nos benevolentia meminit. Etsi autem nihil nobis optabilius sit quam tam amanter a summis viris compelli et a laudatissimis laudari, tamen quia in eius libri praefatione clarissimum pariter et doctissimum virum D. doctorem Georgium *Blandratam*²⁾ ecclesiarum Polonicarum archipresbyterum, nostrum vero singularem amicum et compatrem carissimum, oblique perstrinxit et asseruerit eum Servetana impietate fuisse imbutum, non satis tunc temporis apud nos statuere potuimus plusne gaudii aut doloris, voluptatis aut moeroris liber hic nobis attulisset, ob duorum praestantissimorum virorum contentiorem atque digladiationem, nisi in ipso caloris fervore a concertatione retracti et ecclesiae Dei auctoritate ab hac palaestra retardati fuissent. Cui rei quantum in nobis fuit, ne latius istud malum serperet, operam dedimus. Simul atque enim haec praeter nostram expectationem a nobis audita et lecta fuissent confestim ea de re ad ecclesias minoris Poloniae earumque superintendentes pastores ministros et seniores retulimus, ipsumque D. doctorem *Blandratam* privatim literis nostris compellavimus ut publici scandali maiorem quam privatae offensionis rationem haberet, utque ad sui purgationem ecclesiaeque aedificationem omnia studia et consilia sua dirigeret. Quid vero nobis responderit tum ecclesia, post diligentem de rebus omnibus factam inquisitionem, tum ipsemet *Blandrata*, ex ipsorum omnium literis quas mittimus liquidius intelliget, et quo pacto istud onus humeris nostris certe impar nobis ecclesia imposuerit. De D. *Blandrata* illud certe fateri possumus illum apud nos ne nomen quidem *Serveti* vel doctrinam unquam nominasse, habuisseque nos de eius doctrina et vita olim viva voce a D. Io. a Lasco luculentum testimonium, et saepius postea a D. *Lismanino* quocum familiariter vixit. Nunc vero tanta facilitate cum ecclesiis nostris egit ut nihil in ipso ulterius desiderare possimus: quo nomine illum cum Praestantia tua esse concordem summopere cupemus, praesertim quum ille nullam honestam pacis conditionem recuset et se nostris consiliis pariturum polliceatur. Tuam igitur Praestantiam ob publicam ecclesiarum pacem et Christi mansuetudinem obtestor ut huic vulneri idoneum medicamentum ad-

hibere velit, ne novis criminationibus et scriptis maiora offendicula suboriri possint, publice siquidem fassus est D. *Blandrata*, se tantum modo cum Praestantia tua disputasse, nihilque unquam asserti habuisse, nihil praeterea aliud quaerere velle quam ut illum ecclesia permittat absque exoticis nominibus, inani philosophia altiorique speculatione eam simpliciter sequi episcoporum Galliae felicitatem, quam olim tantopere Hilarius commendavit, ut quod omnes contentiones sepeliantur, et ut in expresso Dei verbo maneamus, satisque illi esse credere (in hoc recondito mysterio) in unum Deum patrem, in unum Dominum Iesum Christum filium et in unum sanctum spiritum, qui tres dii non sunt sed eiusdem naturae, aeternitatis et aequalitatis. Hanc vero puritatem doctrinae non fastu, non invidia aut malitia sequi velle asseverat, sed iudicium orthodoxorum amplecti, Nazianzeni praesertim in libro de moderandis disputationibus: quam doctrinam admittendam esse, tanquam sanam et catholicam, ecclesiae nostrae censuerunt. Maiore igitur qua possumus sedulitate rogando contendimus ut animi isti vestri in Domino reconcilientur. Quod si difficultas aliqua intercederet (quod nostro quidem iudicio ex parte *Blandratae*, cui vulnus inflictum fuit, fieri non poterit), cupimus tum privatis literis illud intelligere, tum etiam ut Praestantia tua apostolorum morem sequatur, qui non tantum fideles admonere solebant quos cavere homines deberent, sed malum etiam quod cavere maxime possent indicabant. Nam testatur *Blandrata* tantum abesse ut cum Serveto sentiat ut ex diametro cum ipsius dogmatibus pugnet. Utut sit, in gratiam quoque nostri (modo contumelia aliqua Dei verbo non fiat) ne recuset quidquid tanto pastori ad aedificationem conveniat facere. Quod nobis illum pro sua pietate et humanitate facturum plane persuademus.

Caetera omnia noster hic servitor et verbi Dei minister Martinus *Czechowius*,³⁾ eruditus et pius vir, viva voce Praestantiae tuae enarrabit, quem ex professo ad illam misimus. Cui in omnibus, quaecumque nostro et ecclesiarum nomine narrabit, fidem adhibere dignabitur indubiam, nosque solito suo amore et benevolentia in Christo Domino prosequi. Mittimus Praestantiae tuae munusculum septentrionale pelliceum ex mardurinis pellibus, nec non linteoolum seu mantile ad exter-

3443. 1) N. 3232.

2) N. 3332. 3347. 3359 etc. Cf. etiam Heberle in *Trib.* ZS. 1840. IV. 164. *Stoimus*, *Epit.* p. 185 (ad calcem *Sandii*) refert a. 1561 d. 16. Sept. allatus esse ad Synodum Cracoviensem per Mart. *Czechovicium* literas *Calvini* quibus Polonos hortabatur ut sibi a *Blandrata* caveant. Cf. *Lubien.* p. 129 et infra *Crucigeri* ep. ad 3. Sept.

3) Polonus vel Lithuanus, praeceptor et minister ecclesiae Viliensis, post pastor in Cuiavia et tandem Lublini. Vixit adhuc a. 1608 quo videtur obiisse. Opinione de Trinitate reiecta Christi praexistentiam sec. Gonesii placita propugnavit. Verum postea cum aliis non paucis e. ann. 1570 Racoviensium ac Socinianorum sententiam amplexus est. (*Sandii*, *Bibl. Antitr.* p. 50. *Lukasiewicz*, *Gesch. d. ref. K. in Litauen* 1848. II. 95 ss.)

gendum manus, laboris et operae gynaecii carissimae coniugis meae quae hilari fronte Praestantia tua accipiet, itidem ab animo perquam hilari, hoc est, intime in illam propenso et affecto profectum. Datum Vilnae xiiij. mensis Iulii anno Domini M. D. LXI.

Eiusdem Praestantiae tuae bonus amicus et frater in Christo Nicolaus *Radziwil* Dei gratia in Oliika et Niesswiesch dux, dominus in Kleczko, Palatinus Vilnensis, magni ducatus Lithuaniae supremus Marchaleus et Archicancellarius Brzestensis, Kawnensis, Borissoviensis et in Magna Schawle capitaneus generalis etc. etc.

manu sua

N. R.

3444.

RADZIVILIUS BULLINGERO.

Eiusdem argumenti.

(Ex Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 168, fol. 99, olim Epp. Vol. 25. — Simler Vol. 101.)

Clarissimo eidemque doctissimo viro D. Henrico Bullingero ecclesiae Tigurinae in Helvetia pastori dignissimo et sincerioris religionis vindici et assertori incomparabili amico et fratri in Christo Domino nobis carissimo et observando.

Clarissime idemque doctissime D. Bullingere, domine amice et frater in Christo carissime.

Non dubitamus, quae sunt praestantiae tuae in universa ecclesia Dei partes, qui etiam privatim in nostras Polonicas et Lithuanicas per olim sanctum Dei virum Ioannem a *Lasco* verbo Dei plantatas ecclesias voluntatis et propensionis affectus, tum cum multis piis et eruditis viris amicitia mutuis officiis inter se constituta, quin magnum dolorem acceperit ex intempesta clarissimi viri D. doctoris *Calvini* sive accusatione sive condemnatione quam in praeliminari epistola Actorum apostolicorum nobis dedicatorum tulit de praestanti viro D. doctore Georgio *Blandrata*, ecclesiarum minoris Poloniae archipresbytero, nostro vero privato amico et compatre carissimo. Qua in re si vellemus singula literis persequi, quas perturbationes exprobrationesque et quae scandala ecclesiae nostrae a professis Dei et evangelii Iesu Christi hostibus perpessae sunt, tempus nos et oratio deficeret. Quum autem aliunde sat habeamus negotiorum iam publicorum

gubernationem reipublicae concernentium, ratione magistratuum quos in hac republica apud serenissimum Regem nostrum gerimus, et iam bellicorum contra barbaricam immanitatem Moschorum a vicinis et confederatis nostris Livonibus depellendorum brevius succinctiusque apud Praestantiam tuam rem hanc calamo geremus.

Nam de meritis totius causae praesentis partim ex sermone huius servitoris nostri et verbi Dei ministri eruditi et pii viri Martini *Czechowicz*, quem ex professo ad Praestantiam tuam et ad ipsum D. doctorem *Calvinum* ablegamus, partim ex literis hinc inde ab ecclesiis et viris doctis scriptis, tum ex ipso processu purgationis et confessionibus D. doctoris Georgii *Blandratae* abunde Praestantia tua intelligere dignabitur, et quas partes quodque onus nobis in pacificando eo negotio ecclesiae Polonicae pariter et Lithuanicae imposuerunt, onus equidem nequaquam viribus nostris par, nisi vel singularis Dei benignitas vel excellentium et eruditorum virorum, membrorum Iesu Christi, pia nobis adfuerit cooperatio. Quum autem inter reliqua membra magnorum et praestantium virorum in ecclesia Dei singularibus donis ornata sit Praestantia tua, ad te potissimum, quocum et nobis et cum ipso D. doctore *Calvino* solidae amicitiae et benevolentiae usus intercedit, totum hoc negotium referendum esse putavimus, et pro organo mediatoris inter utrumque tam ipsarum personarum quam causae et reconciliationis ecclesiarum deligendum et cooptandum in Domino duximus.

Duo autem nobis potissimum in hac tota controversia spectanda videntur. Primum ut virulentae opiniones et morbi hominis, quae intus alere D. *Blandrata* et¹⁾ D. *Calvino* existimatur, detegantur, ut ab iis sibi caute caveat ecclesia Dei. Deinde ut vera pacis et concordiae ratio tam inter ipsas personas principales quam inter ecclesias nostras pariter et vestras constituatur. Illud enim inter caetera in hac materia existimandum Praestantiae tuae relinquimus, nihil gratius exoptatiusque istis ecclesiis futurum quam ut coalescat pax et silentium imponatur, quemadmodum ex illarum literis, quarum exempla hic servitor meus habet, Praestantia tua facile iudicabit. In hoc igitur omnia studia, consilia et conatus omnes vestri dirigendi erunt, ut et vulnus inflicto sanetur et pacatis animis, si quid scrupuli aut controversiae in doctrina restat, eruditorum collatis sententiis et intercessionibus, summa cum ecclesiae tranquillitate et mutua reconciliatione decidatur. Sat enim aliunde offensionum habet ecclesia Dei, sat afflictionum et aerumnarum suarum, potissimum vero in nostris hisce regionibus septen-

3444. 1) *lege: a.*

trionalibus, in quibus morbosus et ulcerosus Lazarus ante fores divitum pontificum, papae iuratorum mancipiorum, afflictus iacet. Isti vero vel minima arrepta occasione dira et atrocia quaeque contra nos praesumere non cessant. Ex hac vero duorum acerrimorum ingeniorum contentione, praesertim quum ipsi pro praecipuis membris ecclesiarum nostrarum reputentur, dici non potest quantopere evangelium sugillarint, extenuarint et infamarint apud Serenissimum Regem meum: ac hoc ipsum futurum esset cum maiori scandalo, nisi istae controversiae inter eos prorsus sepultae fuerint.

De domino D. Blandrata tam certi sumus ut de qua re certissimi, non eum eius animi esse quod recriminationibus vellet ecclesiam Dei turbare. Modo hoc ipsum D. doctor Calvinus studio habeat: alioquin veremur ne et ipse audiat quae illi non admodum arrideant. Quod omen equidem triste et lugubre ut Dominus pro sua clementia avertat toto cordis et mentis nostrae affectu exoptamus.

Ad extremum circa huius controversiae materiam Praestantiam tuam celare nolumus, conquestum esse apud nos D. doctorem Blandratam de Praestantia tua, quod in ea causa illum audire noluerit et cum D. Calvino pacis conditiones pias, utiles et toti ecclesiae salutare quærere, adeo quod coactus sit ea de re ad ecclesiam Italorum quae Tiguri est referre, et de Praestantia tua ibidem conqueri, tum et publicis literis suis testatum id ipsum relinquere. Reliqua quae in hoc toto negotio intelligenda sunt intelliget exacte abundeque omnia Praestantia tua ex hoc servitore nostro, quem illi de meliore, quod dicitur, nota commendamus, et ut eadem Praestantia tua firma diuturnaque valetudine et omni felicitate perfruat ex animo cupimus. Mittimus Praestantiae tuae per hunc eundem servitorem nostrum munusculum septemtrionale pelliceum ex dorsibus Pantermis,* nec non linteolum seu mantile ad extergendas manus laboris et operae Gynaecii* carissimae coniugis nostrae, munus quidem levidense* verum si non tam ipsum munus quam animum donantis inspiciet, ab amore et benevolentia nostra, qua Praestantiam tuam complectimur, non alienum fore iudicabit. Datum Vilnae xiv Iulii anno Domini 1561.

Eiusdem Praestantiae tuae bonus amicus et frater in Christo Nicolaus Radziwil Dei gratia in Olijka et Nieswiesch Dux, dominus in Kleczko, Palatinus Vilnensis, magni ducatus Lithuaniae supremus Marschaleus et Archicancellarius Brzestensis Rawnensis Borissoviensis et in magna Schawle capitaneus generalis etc. propria sua manu subscripsit.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3445.

LES DÉPUTÉS DES ÉGLISES DE FRANCE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Lettre de recommandation.

(Copie au Registre de la Vén. Compagnie. Autographe à la Bibl. de Genève Vol. 197a, fol. 126. Coquerel, Hist. de l'Egl. de Paris. Pièces p. 79.)

Messieurs et peres, la presente ne tend à autre fin que pour vous supplier recevoir le porteur, le croire en tout ce qu'il vous dira et luy accorder ses saintes requestes qu'il vous fera de nostre part. Lesquelles pour estre telles qu'entendrez de luy ne vous encherirons pas davantage. Seulement vous prierons recevoir noz humbles recommandations à voz bonnes graces et saintes prieres et nous supplierons ce bon Dieu,

Messieurs et peres, quil luy plaise benir de plusfort voz labeurs et vous tenir tousjours sous sa sainte protection et sauve-garde. De Paris ce 15. juillet 1561.

Vos bons enfans et freres
Les deputez des eglises de France.
Barnaud au nom de tous.

3446.

L'ÉGLISE D'AUBENAS A CALVIN.

L'exercice du culte y est libre et l'affluence considérable; il n'y a que la place qui manque. On appuie la demande de ceux de Montélimart pour avoir un ministre.

(Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 121, autographe.)

Messieurs Messieurs les ministres.

A Genève.

Messieurs ayant trouue l'opportunité de vous fere entendre le portement de nostre eglise, ie nay voulu estre negligant a vous escrire affin que tous ensemble en rendions graces au seigneur. Car avons tousiours presche publiquement en la mayson de la ville sans aulchung empeschement depuis que somes arrivez en ceste ville. Et navons faulte si non que dun lieu assez grant veu labondance du peuple qui se trouve aux assemblees. Le porteur

de ces presentes sen va par dela vous prier de subvenyr a leglise de Montelimard.¹⁾ Et pour mon esgard je vous supplie aveques eux de les pourvoyr de quelque homme docte. Masseurant que le ferez si en avez le moyen ayant esgard a la ville et aux gens scavans qui y sont. Qui sera lendroit, Messieurs, ou presenterai mes humbles recommandations a voz bonnes graces massurant destre tousiours en voz bonnes et saintes prieres priant le Seigneur vous augmenter ses dons et graces. D'Aulbenas²⁾ ce 16. Juillet 1561.

Tout le troupeau vous saluent.

Vostre humble et obeissant serviteur a jamais
Colliod Darvoudeau.³⁾

3447.

L'ÉGLISE DU POËT-LAVAL¹⁾ A CALVIN.

Demande d'un pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 159.)

Monsieur Monsieur maistre Iean Calvin ministre de l'eglise de Geneve.

A Geneve.

Grace et paix par nostre Seigneur J. C.

Monsieur, puisque le Seigneur regardant de singuliere benignité nostre Eglise du Poët de Laval pres le Monteyllimar a tellement multiplié les fideles que ilz ont grande volonte de servir a Dieu, et cognoissans que nous ne le pouvons faire sans garder le moyen que Dieu a ordonne qui est d'avoyr pasteur, nous vous escrivons quil soit vostre

bon plaisir de nous faire tant de bien que de nous pourvoyr de bon et fidele pasteur, a celle fin que soyons dressees et reduis par ce moyen au service de Dieu, auquel par sa sainte grace et bonté desirons multiplier linstruction et enseignement de sa parolle. Parquoy nous scachant que lesglise du Monteyllimar y avoit deputé homme expres pour s'employer a pourvoyr leur dicté esglise: par mesme moyen aussi avons donné charge de faire pour nous le semblable, vous suppliant quil vous plaise subvenir a nostre petit troupeau nous envoyant quelque personnage qui soit commode et convenable pour et selon nostre esglise. Laquelle prie Dieu de bon cueur quil vous tienne en sa sainte conduite. Escrit au poët de laval par voz freres et serviteurs ce dix et septiesme de juillet 1561.

Jq. Narchevex. Fabarvier. Jacques martin.
Anthoine mege. Danniez.
Girard diacre. Sebastian martin.²⁾

3448.

L'ÉGLISE DE L'ALBEN AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Demande de pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 163.)

A treshonorable et trespavans Monsr. Calvin et autres ministres de la ville et de la Classe de Geneve grace et misericorde de Dieu nostre pere par nostre Seigneur Jesus Christ en la communication de son saint esprit soit donnee. Amen.

Treschers et treshonores freres et peres, Dieu ayant frappe et nos peres et nous par son iuste iugement de telles tenebres et ignorances que peu c'est fallu que la congnoissance de Dieu et de son service n'ait esté abolie tant au milieu de nous qu'entre les autres peuples et nations Toutesfois en ses temps y luy a pleu avoir pitié de nous Et nous a ouvert les yeux pour nous faire cognoistre en partye les tenebres et la misere en laquelle nous sommes Et quy plus est nous a esmeux a requerir et implorer son aide pour impetrer les moyens quil a ordonnés pour estre delivres de la perdition

2) Nous ne garantissons pas l'exactitude de la transcription des noms propres.

3446. 1) *Hist. eccl. I. 219*: Ceux de Montelimart soulagés par le seneschal de Valentinois nommé Borjac, acheminés par un cordelier nommé frere Tempeste preschant la verité assés rondement en son habit, dresserent leur Eglise par le ministere de François de St. Paul, à eux aussi envoyé de Geneve, ayant auparavant exercé la mesme charge es terres de Berne (comp. p. 343 et plus bas une lettre du 5. Sept.).

2) Dépt de l'Ardèche. Nous n'avons pas trouvé de renseignements sur cette église.

3) Ce dernier nom est diversement écrit. Le 5. Sept. il écrit de Lunel: P. Colliod Davarandal. Dans une liste de pasteurs de 1563 on lit: Colliod dit d'Ardenal pasteur à Marsillargues (Marsillargues) Bulletin VIII. 75. Dans une autre postérieure: Danarenda pasteur à Aigues mortes (Bulletin IX. 294). Dans le livre du Recteur p. 5: Petrus Colliodus Davarandalus Segusianus. Ici on est tenté de lire Guill. Darvoudeau. 3447. 1) Dépt. de la Drôme.

et du grand mal'heur ou nous nous voyons estre Et ne cognoissans meilleure voye pour estre soulagés en noz maux que de nous adresser a ceux par lesquelz Dieu a faict freschement si grans merveilles ■ son Eglise et qui sont experimentes a redresser ses ruynes et qui desirent lavancement du Regne de son filz Jesus Christ et desquelz ne craignons estre reiettes mais receux au nombre de voz obeissants freres, vous supplions tous ensemble tres humblement, tant par ces presentes que par la bouche de nostre frere present pourteur de nous fournir et envoyer un ministre qui nous presche et annonce la volonté de nostre bon Dieu et administre ses saintes sacremens en la pureté quil requiert, et qui en sainteté de vie et meurs convenables a ceux qui ont charge de dispenser si grans et excellens tresors nous soit pour patron et exemplaire pour lensuyvre comme vous lentendes trop mieulx. Quoy faisant de nostre part nous promettons recevoir et ensuyvre ce qui nous sera annoncé par luy autant que Dieu nous donnera de grace, Et de nous soubmettre renger et obeyr aux admonitions reprehensions et censures en tout ce qui appartient a la discipline de l'eglise, le tout selon la parole de Dieu, Et ne permetrons estant entre nous ny aux choses susdictes et aultres que congnoistrions estre necessaires à un serviteur de Dieu, d'avoir iuste occasion de se plaindre de nous.

Après nous estre recommandez ■ vos saintes prieres et bonnes graces nous prions ce bon Dieu quil vous augmente ses graces pour lornement de son eglise, vous fortifie pour les y dispenser et vous maintenir longuement pour poursuyvre cest edifice a la gloire de grand Dieu et ■ la restauration du regne de son filz Iesus Christ. Ainsi soit il.

Pour approbation de ses choses aulcuns de nostre compagnie ce sont icy soubsignes au nom de tous Les autres qui sont la meilleure partye de la ville. C'est de Lalben ¹⁾ en Dauphiné le 18. de Juillet 1561.

Vos treshumbles et obeissans
freres et serviteurs

Fran. Chambut. Tondard. Pellar. Buysson.
Demalhes. Rosier. Jehan de Malhes. Trufel.
Chaugret.

3448.1) *L'Albenc, arrondissement de St. Marcellin (Isère).*

3449.

L'ÉGLISE DE MONTÉLIMART A CALVIN.

Demande de pasteur.¹⁾

(Antographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 164.)

A Monsieur Monsieur maistre Jean Calvin ministre de l'eglise en la ville de Geneve.

A Geneve.

Monsieur, depuis que la grace de nostre Seigneur Jesus Christ est en nostre esglise si divinement inf[use] que le desir d'avoir entiere refection de sa sainte parolle se croist et se multiplie en nous de iour en iour: le saint vouloir qui rend diligent tout bon Chrestien a chercher sa pasture, nous incite a vous dresser noz lettres pour nous secourir et pour bien remedier ■ noz affections. A quoy satisfaire rien n'est a nous plus licite que de garder l'ordre que Dieu ■ ordonné, qui est d'avoir un pasteur par lequel nous puissions estre instruitz a faire le bien et eviter le mal. Et daultant que il vous pleut de nous pourvoir ces ans passes d'un bon et fidelle pasteur nommé M. Francois de St. Pol,²⁾ qui par le moyen des persecutions ou par les effors. de Satan nous ■ esté a nostre grand regret osté, nous vous supplions treshumblement de satisfaire a nostre desir, et quil vous plaise nous envoyer en ceste ville de Monteillimar homme qui puisse estre pasteur idoyne et cappable a la suffisance de nostre dicte ville qui est comme chef de plusieurs lieux circonvoysins. Dont aux fins de ce pouvoir obtenir nous vous envoyons un des freres de nostre esglise, auquel avons donné charge d'employer telle diligence que le Royaume de nostre Seigneur se puisse augmenter en continuant loeuvre ia commencee. Parquoy prions Dieu quil luy plaise vous conduyre en ceste oeuvre comme en toute aultre, vous augmentant les dons de son saint esprit. De Monteillimar ce 18 de Juillet 1561.

Par voz freres et serviteurs
F. Abri. Garnier. Bal. Sovain.
Pichot diacre. Decros ansien.
Jullien secret. Barazier.

3449.1) *Comp. N. 3447.*

2) *Comp. N. 3350. C'est le même qui était autrefois à Vevay, et qui quitta le pays avec Viret. En ce moment il se trouvait à Dieppe.*

3450.

LE SÉNAT DE GENÈVE A CELUI
DE ZÜRICH.

Il envoie Bèze pour obtenir que Pierre Martyr reçoive l'autorisation d'aller au colloque de Poissy.¹⁾

(Copie. Lettres de la Seigneurie année 1561. Archives de Genève.)

Aux magnifiques puissans et tresredoutez seigneurs les seigneurs Bourguemaistre et conseil de Zurich noz bons voisins treschers et singuliers amys.

Magnifiques et treshonnorez Seigneurs singuliers amys et bon voisins. Vous entendrez par spectable Theodore de Besze ministre de la parolle de Dieu en nostre eglise la cause de son voiage. Cest pour vous prier de permettre a spectable docteur *Pierre Martyr* de faire ung voiage en france pour se trouver en une assemblee quil vous dira. Combien quil y ait heu de linadvertence en ce que le roy de *Navarre* ne vous a point escrit non plus que nous nous vous prions de supporter cela comme nous avons fait pour le bien commun de la chrestiente. Car il ne fault point defaillir a ceste occasion. En oultre comme Dieu en seroit offense et la paovre eglise en souffriroit dommage nous aurions regret tout le temps de notre vie de ne nous estre point emploiez au besoing. Il nous fault aussy donner garde que les commencemens soient bien dressez et quil ny ait point une refformation fardee et quon nintroduise point mauulvaise doctrine et corrompe la simplicité de levangile. Mais pource que nous scavons que vous estes autant affectionnez en ceste cause que nous jl nest ja besoing de vous en tenir plus long propos. Parquoy, magnifiques et tres honnorez Seigneurs singuliers amys et bons voisins, apres nous estre recommandez affectueusement a vostre bonne grace et prie nostre Dieu vous tenir en sa protection et vous maintenir en tout bien et prosperite — Donne ce 21. de Julliet 1561.

3450.1) *Languet Epp.* II. 143 d. d. 9. Oct.: Quum primum huc venire multis non parvae autoritatis viri interrogarunt me de theologis quos ad hanc actionem idoneos esse indicarem. Sed ut verum fatear solum Martyrem indicavi propter prudentiam et rerum aulicarum peritiam, et quod putarem eum efficere posse aliquid apud reginam cuius est popularis. — *Claude de Pradelles* était venu à Genève avec des lettres du roi de Navarre, de Condé, de Coligny et de l'église de Paris (3441) pour appeler Bèze au colloque. (Baum. II. App. 34 suiv.) Il devait aussi parler à Vermigli mais comme il n'avait pas de lettres officielles pour lui, le Sénat de Zurich n'accorda pas la permission qui est ici demandée. (Baum. II. 184. Schmidt, *Verm.* 346.)

3451.

LE SÉNAT DE GENÈVE A CELUI DE
BERNE.

Notification du prochain colloque de Poissy, et de la mission de Beze à Zurich.

(Archives de Genève. Lettres de la Seigneurie. Copie.)

Magnifiques Seigneurs etc. Comme nous ne vous escrivions journellement nouvelles de lestat de france pource que ce ne seroit que vous ennuyer, aussi ne vous avons nous pas voulu celer ce que soit parvenu jusqua nous. Cest qung certain colloque qui avoit este establi au vingtiesme de ce moys a este retarde au moys prochain et possible sera differe jusques en Septembre. La *Roine* mere sest accordee avec le Roy de *Navarre* que spectable Theodore de *Berne*¹⁾ y fut jntroduit pour y estre ouy comme le Roy de *Navarre* et lamiral luy en ont escript affectueusement lexhortant a se tenir prest pour faire le voiage. Mais pource que ladite *Roine* a desire que le docteur *Pierre Martyr* y fut aussi a cause quil est de sa nation, nous avons accorde audit de *Beze* daller a Zurich pour linduire a ne point defaillir a une entreprinse si bonne et si utile pour la crestiente. Car vous voies quelle ouverture cest pour establi la pure doctrine de levangile tellement que la papaulte ny pourra jamais revenir. Pource que nous scavons que telles nouvelles vous seront agreables nous navons voulu faillir pour nostre devoir a vous en faire participans. Prians nostre Seigneur poursuivre son oeuvre a lexaltation de son nom edification de son eglise et a nostre grande resiouissance. Donne ce 22 Julliet 1561.

3452.

CHANDIEU A CALVIN.

Le Duc de Wurtemberg a écrit au Roi de Navarre pour l'engager à faire adopter en France la confession d'Augsbourg. Prière à Calvin d'écrire de son côté pour s'y opposer.

(Copie. Bibliothèque nationale. Coll. Dupuy 102, fol. 143.)

3451.1) *sic!*

A Monsieur d'Espeville.

Monsieur. J'ay receu la vostre¹⁾ qu'il vous a pleu m'escrire. Et loue Dieu de vous avoir esloigné de la mauvaise opinion que ie pensois eussiez conceue contre moy. Et cela m'a servi de rafraichissement en ma fiebvre laquelle m'ayant saisi depuis quelque temps m'a assez tourmenté. Et mesmes ■ present m'empesche de vous escrire de ma main. Mais j'espere (Dieu aidant) en estre delivré bien tost. Vous priant m'avoir en vos prieres pour recommandé et ensemble estre assuré de plus en plus du desir que j'ay de cheminer en toute intégrité en ma charge, et aussi de vous faire service ou i'en auray le moyen.

Quant aux nouvelles j'estime que M. de la Riviere vous en escrit.²⁾ Et principalement des lettres du Duc de Witemberg au Roy de Navarre pour mettre en France la confession d'Ausbourg.³⁾ Qui sont les menées du Cardinal de Lorraine⁴⁾ par

3452. 1) perdue.

2) N. 3441.

3) *Le roi avait envoyé Hotman au duc en Avril et Tremellius en Juin. Ceci engagea le duc à envoyer au roi un ambassadeur avec les instructions suivantes (Saitler, Gesch. v. Würt. IV. 165. Beyl. 59. 12. Jun. 1561):* Desiderium nos tenet ut vere pia doctrina in regno Gallico instauretur et falsa dogmata caveantur: simul etiam Regia Serenitas cognoscat quam nos sententiam in illis doctrinis sequamur . . . Quum R. S. eius dederit hactenus insignie verae pietatis specimen in adiuvanda et procuranda salute ecclesiae speramus fore ut omne studium suum ad hoc conferat quo in Regno Galliae verum et certum genus doctrinae piae constituatur, qualis est in Germanicis ecclesiis confessio Augustana recte et pie iuxta sententiam S. S. intellecta: deinde ut non tantum privatae sed et publicae aedes evangelio filii Dei aperiantur . . . Proximum erit ut R. S. eius cogitet de congreganda primo quoque tempore nationali Synodo ad quam vocentur aliquot viri docti etiam aliarum regionum et praesertim Germaniae qui possent papisticam impietatem perspicue refutare ac veram doctrinam tueri . . .

4) *Kluckhohn, Briefe Friedrichs d. Frommen I. 124: Friedrich an Hz. Christof 12. Jul. 1561: Neben dem so seyndt mir dieser tag zeytung ausz Frankreich kommen wie es des orts der religion halb stehn soll und ist mir darin nichts mehr zu verwundern dan das sich der Card. v. Luthringen soll vernemen lassen, er wolt sich zu unserer chr. bekantnus der A. Cf. bekennen. es wurd one zweyffell uff ayn schalck gespilt seyn . . . Mich langt sonst ane die Güssichen sollen zeytlich ire gesandten in denen landen haben da man die reuter findt, wo sie mit dem schalckbossen wollten umbgehn das sie under dem scheyn der A. Cf. die leuth an sich hencken, und also die religion in Frankreich dempsen, wehr aufsehn von nöten. — Suit la réponse du Duc à l'Electeur, datée du 15, dans laquelle sont également manifestes des soupçons au sujet de la sincérité du Cardinal. En même temps le Duc rapporte qu'il lui est parvenu des informations sur les intrigues de Baudouin, qui s'était mêlé de ces affaires. Celui-ci s'était rendu en France sans en demander la permission à l'Electeur. Voyez Kluckh. p. 191. Lettre de Frédéric à Christophe du 28. juillet: Was D. Balduinum anlangt . . . ist ayn christ nach gelegenheyt und ist wider meynen willen hieneyn getzogen voleycht ehe büberey anzurichten dan nutz zu schaffen etc. Voici*

le moyen d'un *Balduin* que cognoissez. Or le Roy de *Navarre* a eu cela de bon d'en donner charge a un certain homme de bien pour en faire la response. Et cestuy la m'ayant prié d'en dresser quelque memoire j'en fis ce que ma maladie m'en peut permettre: la somme revenoit la que des longtemps il y a une confession de foy en France faite du temps des plus grands feus arrestée en un synode de tous les ministres de France, confirmée par un autre subsequent, seelée par le sang de beaucoup de Martyrs. Et en si grande autorité et recommandation envers tous les fideles de France quil est non seulement malaisé mais du tout impossible leur en faire recevoir une autre. Joint aussi que l'onzieme de Juin dernier⁵⁾ les deputez de toutes les Eglises de ce Royaume presenterent au Roy ladite confession, s'offrans ■ la maintenir par la parolle de Dieu. Tellement qu'elle confession est le fondement de toutes les deliberations qui ont esté prises pour le fait de la Religion et qui ensuivront cy apres. Et quant ■ ce que ledit Sr. Duc met en avant touchant la presence du corps de Christ en la Cene, le Roy de *Navarre* n'ignore pas la difficulté qui est entr'eux touchant ce point. Comme il est mesmement apparu en leur dernière journee de Numbourg. Et qu'il desireroit grandement que cela fust pacifié tant en Allemagne que par toute la Chrestienté. S'offrant de son costé a tout ce qu'il pourra pour une sainte coniunction de tous. Toutesfois il n'estime aucunement estre besoin faire apparoir ■ nos adversaires quil y ait aucun different entre ceux qui font profession de l'Evangile, pour les scandales qui s'en pourroyent ensuivre. Mais aussi tost que par la grace de Dieu l'Evangile aura pris plus de racine en France il promet audit sieur Duc moyener un si bon accord entre tous quil redonnera a la gloire de Dieu et edification de son Eglise.

Voila le sommaire de mes memoires: je ne scay ce qui en pourra advenir. Il me semble quil seroit bien expedient que prinsiez la peine d'escrire au Roy de *Navarre* touchant cecy. Et entrautres

maintenant comment Baudouin lui-même représente la chose (Biga resp. p. 173): Mittebat Fridericus Palatinus filium Casimirum in Lotharingum. Eum ex sententia patris comitatus est Balduinus, qui inde in Galliam rei privatae causa cupere se proficisci non dissimulabat . . . Navarrus iubet Lutetiae ut ad se redeat, se enim de republica et controversiis quae tum agitabantur colloqui velle. Non potuit recusare Balduinus . . . Lutetiae a Navarro ducitur ad Reginam. Inde mittitur ad Cardinalem Lotharingum. Si qualia fuerint colloquia rogas, de religiosa conciliatione controversiarum fuisse, velis nolis, intellexisti. Cf. Heveling, de Bald. p. 22 ss. et Ep. Calv. ad Erbachium prid. Cal. Oct. 1561.

5) *Mém. de Condé II. 370: La Requête presentee au Roy le 11. juing 1561 par les Deputez des Eglises esparses parmi le Royaume de France.*

choses l'advertir qu'il ne scauroit faire un plus grand trouble en France que s'il faut mettre en avant ceste confession d'Ausbourg. Et mesmes si pour le parti de l'Evangile il prend autres que ceux qui s'accordent a nostre confession. Et autres choses que vous verrez estre propres a cela. Le colloque n'est pas encore commencé. Je ne scay que vous escrire autre chose sinon mes humbles recommandations et saintes prieres, priant Dieu, Monsieur, vous donner avec sa grace l'accomplissement de vos saints desirs. De Paris ce 22 juillet 1561.

Tres humble et obeissant serviteur
La Croix.⁶⁾

3453.

MINISTRI WILNENSES CALVINO.

Blandratae fidem contra Calvinii criminationes vindicant et ut alium in eundem animum resumat enixe rogant.¹⁾

(Ex apographo Bibl. Paris. Coll. Dupuy Vol. 102, fol. 152.)

Clarissimo ac Christi amantissimo eidemque doctissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori ac ministro fidelissimo fratri in Christo carissimo.

Gratiam et pacem a Deo patre per Iesum Christum optamus tibi D. Ioan. Calvine frater in Domino colendissime.

Quantopere caritati studere debeant omnes qui Christo nomen dederunt testis est salvator ipse et apostolus, quorum alter signum certissimum suorum discipulorum, alter vinculum perfectionis ipsam appellat. Idcirco ad labefactandum ecclesiae statum

6) Au dos on lit: Sadeel qui s'appeloit La Croix. Or Sadeel ou Zamariel était le pseudonyme d'Antoine de la Roche-Chandieu (Rochaeus dans les lettres de Macard). Nous n'avons pas trouvé ailleurs le nom de La Croix pour ce ministre. Rien n'empêche cependant l'identification de tous ces noms. Seulement il faut en conclure que Chandieu se trouvait momentanément à Paris, après avoir quitté Orléans en 1560 par cause de maladie; il se retira alors en Bourgogne et reparaît à Orléans en 1562 au troisième synode national (Haag. III. 328) Sadeel est hébreu: Sadeh-El, champ de Dieu. Zamariel doit l'être également: Zimmer, chanter, chant de Dieu.

3453. 1) Cf. N. 3443. 3444.

nihil est propensius quam huius tantae virtutis violatio, nihil utilius ad retinendum quam illius diligens observatio. Haec praefari libuit, non ideo ut te virum tantum, qui tuis sanctis laboribus nos assidue instructos reddis, instituere aliquo modo videamur, sed quia cordi nobis esset summaeque voluptati, ut tu alium animum, alios etiam affectus erga integerrimum virum et nulla suspitione haereseos inter nos hactenus notatum, D. Georgium *Blandratam*, nunc ecclesiae in minori Polonia seniore, induere et resumere velis. Gravissime enim sauciatae erant mentes nostrae, quum videre mus eum abs te in praefatione Actuum apostolorum, quae principi Palatino *Wilnensi* dedicasti, ex professo traduci. Iamque eo res venerat ut eo nomine talis D. *Blandrata* apud nos reputaretur qualem tu descripsisti, nisi ille sedulo ea qua potuit vigilantia aliquot synodos in Polonia coegerit. In quibus se diligentissime pugnavit,²⁾ ubi fratres nostri et seniores minoris Poloniae explorata diligenter eius de filio Dei et de articulo Triadis sententia testimoniis suis ipsum nobis et principi Palatino commendarunt. Ibi D. *Blandrata* praesens in medio coetus nostri publice professus est, se omnes articulos Servetanae impietatis execrari, se ultra limites verbi Dei et orthodoxorum patrum nihil attentare, puro sensui verbi Dei, sine exoticis nominibus, sine sophisticis argutiis adhaerere: sine ecclesiae consensu nihil agere velle, nihil scribere. Quod ut sit, integra etiam confessione sua scripta approbavit. Eam confessionem ecclesia minoris Poloniae ad te remittit. Tu si quid praeter haec latentis erroris in homine noveris, nos commonefacito, ut posthac et D. *Blandrata* sciat quid pro sua innocentia respondeat et nos cautiore simus, iis praesertim temporibus quum satis superque molestiarum ex *Stancari* strophis experiamur.

Cetera quae latius literis committere non potuimus referet tibi carissimus frater noster Martinus *Cechovius*, quem veluti unum ex ministris commendamus ut illi fidem habeas in omnibus: quidquid ille dixerit nostrum esse scito. Te, vir clarissime, totoque orbe celeberrime, rogamus ut cum D. *Blandrata* sic agas prout decet verum Christi ministrum. Ne hostibus occasio detur ecclesiam nostram lace-randi. Quod speramus efficiet aeternus ille Deus cum Iesu Christo filio suo redemptore nostro et sancto spiritu, Deus laudatus in saecula. Amen. Vale, singulare orbis christiani decus. Vilnae, ducatus magni Lithuaniae metropoli 23 Iulii 1561.

Tibi in Iesu Christo Dei filio coniunctissimi
ministri et seniores ecclesiae Vilnensis
in ducatu Lituaniae.

2) lege: purgavit.

3454.

RÜGERUS BULLINGERO.

Mittit ei librum Villagagnonis contra Calvinum et Philippum scriptum sibi Lutetia allatum.

(Ex autographo Arch. Turic. Plat. VI. Vol. 114, olim Epp. Tom. VII. Part. II. fol. 2356. — Simler Vol. 101.)

Clarissimo eruditione et virtute praestantissimo viro D. M. Henrycho Bullingero, antistiti ecclesiae Tigurinae vigilantissimo domino suo ac fratri in Christo plurimum observando.

Ann M. Heinrich Bullinger zu Zürich.

S. Rediit ad nos, clarissime vir, mercator civis urbis nostrae ex Gallia, qui etiam Parisiis fuit per aliquot tempus. Is narrat subinde augeri numerum fidelium, ita ut ubi ante annum 100 fuerint iam 1000 inveniantur. Sed quid de his scriberem prolixius, quum tu dudum de supplicationibus¹⁾ de evangelio libere praedicando certior factus sis, et plura habeas quam ego recitare queam. Caeterum accepit librum a quodam studioso ibidem, qui eum ad te perferri rogavit. Hunc mihi reddidit. Neque dubito, quin dudum illum legeris. Volebam equidem eundem raptim perlegere, sed quum commodus adeo se offerret nuncius nolui diutius retinere mecum, quin ad te mitterem: et cuperem huius *Vilagagnonis* librum²⁾ perlegere. Mirus enim, meo quidem iudicio, est calumniator D. *Philippi* et D. *Calvini*. Sed quid iudico de eius scripto, quum pauca admodum in transcurso perspexerim. Utinam etiam daretur (quod ante impudentius tua humanitate petii) legere scriptum tuum ad synodum Curiensem, eiusque confessionem³⁾ — — — — —
— — — — — Scaphusia xxiv. Iulii 1561.

T. H. ded.
Iacobus Rüger.

3454.1) N. 3452, not. 5.

2) *Fortassis illum qui inscribitur*: Ad articulos Calvinianae de sacramento eucharistiae traditionis responsiones per N. Villeg. Par. 1560. 4. *vel etiam*: De coenae controversiae Ph. Melanthonis iudicio. Par. 1561. 4. *De libello gallico*: Paraphrase du Chevalier de Villegaignon sur la Resolution des Sacrements de Maistre Jehan Calvin. Par. 1561. 8. *viz cogitaveris*.

3) Cf. Trechsel, *Antitr.* II. 419 (et p. 129). Hottinger, *Helv. KG.* III. 851.

3455.

SEMIDDE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Recommandation d'un gentilhomme qui lui-même organisé la prédication de l'évangile et qui demande maintenant un pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 196, fol. 155.)

Monsieur d'Espeville et sa Compagnie
la part ou il sera.

Messieurs et freres en nostre Seigneur. Longtemps y a que ce gentilhomme porteur des presentes et un de noz grands amys a eu desir d'avancer la gloire de Dieu de tout son pouvoir. En signe de quoy il a tenu homme pour faire enseigner son peuple en la crainte de nostre Seigneur. De quoy nous fusmes informez au Synode de Lyon le dimenche apres Pasques dernièrement passé: et entendu que le dit n'estoit envoyé fust advisé de le faire sçavoir au susdit porteur, et cela par maistre Jaques Chapel lequel adverti feist soubdain son devoir monstrant quil ne vouloit nourrir ou entretenir schisme en leglise, priant destre prouven d'un homme de bien selon l'ordre ecclesiastique. Or les troubles sont survenus au moyen de quoi on n'a pas advisé sur ce fait comme la chose le requerroit, mais il vault mieux tard que jamais. Voyant donc quil n'y avoit moyen d'estre subvenu en sa tresgrande necessité par deça, car il n'a ne prebtre ne pasteur: il se retire par devers vous et par nostre advis, affinque sil y a moyen, vous lui aidiez a mettre en effect ce saint desir et chretien vouloir que Dieu a mis en luy comme luy mesme en rend tesmoignage. De quoy, Messieurs, ie vous supplie et requiers humblement, vous asseurant que celui qui viendra ne sera inutile, aidant ce bon Dieu et pere a la grace duquel je vous recommande, vous priant de nous avoir tousiours pour recommandez en voz bonnes et saintes prieres.

De Baignants ce 25. Juliet 1561.

Le Vostre
De Semidde.

3456.

NIMOIS A CALVIN.

Ils se plaignent de l'insuffisance de leur ministre. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol 196, fol. 165. Calvin y a écrit ces mots: *Demander conseil de la matiere de mes Seigneurs.*)

Monsieur Charles d'Espeville.

Monsieur, vous nous aures pour excuses de ce qu'avons prins la hardiesse de vous escrire la presente. Toutesfoys la necessite nous y a contrainctz. C'est qu'ayans converse ysi lespasse de quinze jours et frequente avec plussieurs gentz et entendu divers propos touchant le faict de leglise laquelle tend plustot a Ruyne (si le seigneur ny pourvoyt) qua edificacion, a rayson que ceulx qui la debvroient maintenir se reculent et reculent beaucoup daultres quy sont enquoires ygnorans Et le tout pour le respect de la personne du ministre disans quil n'a assez de gravité pour une telle ville quant a la purette de la doctrine on ne le charge en ryen (graces a Dieu) may est bien receu des gentz paysibles et mediocres en scavoyr. Nous ne doubtons point que les diacres ne vous en escripent assez, mais pource que les choses vont enquoires plus mal que ne vous escripvons, La chose nous a contraincts vous en advertir. Que sera lendroit, Monsieur, ou nous pryons le seigneur en bonne sancté vous augmenter ses graces, nous recommandant a vous pryeres. De Nismes ce 27e de Julhet 1561.

Vos humbles serviteurs
Uzias ausset
Jaques Derbillon.

3457.

BEZA CALVINO.

Ex itinere iam Turicum usque progresso. Omnia hactenus prospere. 1)

3456. 1) Le ministre s'appelait Mauget. Voyez les lettres du mois de Mai N. 3382 suiv.

3457. 1) Cf. N. 3450 seq. Ad colloquium Possiacense ex autoritate regia vocatus cum Vermilio d. 21. Iul. literas commendatitias a senatu nactus (Baum. II. 36) Turicum pro-

(Ex autographo Cod. Genev. 117, fol. 62. Exstat etiam in Cod. 119, fol. 81 in Cod. Bern. VI. p. 957 et apud Simler Vol. 101.)

Eximio Christi servo D. Ioh. Calvino patri mihi plurimum observando.

Genevae.

S. Soloduri non difficile fuit impetrare quod a legato²⁾ petimus. Hic vero Dei gratia comperimus fratres satis bene affectos. *Martyr* ipse inprimis visus est nobis ad quaevis optime comparatus. Quum haec ad te scriberem ingressuri eramus in fratrum coetum, ubi spero fore ut omnia obtineamus, id est ut *Martyri* liceat sese mecum³⁾ in hac expeditione coniungere, si bonis conditionibus ad colloquium vocetur. Neque enim aliud petere constituimus. Cras demum ingrediemur senatum, a quo idem, ut spero, impetrabitur. Deinde statim a prandio nos in viam dabimus. In itinere Dei gratia nihil accedit adversi, nisi quod valde me torquet dolor pollicis, quem nuper laesi quum in *Varenii* nostri aedibus una essemus. Sed malo manu quam pedibus aeger esse in isto rerum statu. Bene vale, mi observande pater, una cum caeteris fratribus, quos una tecum utinam Dominus conservet. Tiguri die dominico qui est, nisi fallor, huius mensis 28.⁴⁾

Tuus Beza.

3458.

L'ÉGLISE DE MONTREAL 1) A CALVIN.

Demande de pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 128.)

A Monsieur et pere Monsieur Calvin
a Geneve.

La grace et paix demeure tousjours avec vous par nostre Seigneur Jesus Christ. Amen.

fectus est comitante Pradella, ut et Martyri veniam obtineret. Quod tamen non statim ex voto impetravit et hic eum serius demum Lutetiam sequutus est. Cf. C. ad Martyrem 17. Aug.

2) Coignetio.

3) Apographa praebent: tecum.

4) imo 27.

3458. 1) Parmi les six communes de ce nom qui se trouvent en France il n'y a qu'une seule à laquelle on puisse songer ici, c'est un chef-lieu de canton dans l'arrondissement de Condom (Gers).

Monsieur, nous envoyons ung de noz freres Iehan *Maribon* porteur de ces presentes expressement devers vous pour vous remonstrer la necessite qu'avons d'ung ministre fidelle pour nous annoncer la parolle de Dieu laquelle y est autant necessaire qu'en ville que soit en toute la gascoigne pource que les habitans de la ville sont en divorce et proces despuys quatorze ans en ca. Et pour telz differens assoupir le singulier remede est la parolle de Dieu laquelle sera attentivement receue de tous avec la grace de Dieu. Et combien que l'Eglise soit dressee dez le moys de decembre dernier passé Neantmoins pour diligences quelconques n'avons peu recouvrer ung ministre mesmes ayant envoyé jusques A paris ny aussi a raison dudit different et deffault de ministre comme dict est le sacrement de la sainte cene ne nous a este point administree. Parquoy, Monsieur et pere, tresaffectueusement vous voldrions suplier nous faire tant de bien de nous pourvoir d'ung ministre que soit tel que jugeres qu'aurons vesoing* pour amouir ces coeurs tant en felonis et que soit pour dresser les affaires susdits, priant Dieu,

Monsieur et pere, vous doner augmentation de ses graces par son saint esprit nous recommandant humblement a voz prieres et oraisons. De Montreal ce 30. de juillet 1561.

(Suit un grand nombre de signatures.)

3459.

LE MAÇON A CALVIN.

On a obtenu un sauf-conduit pour les députés de Genève au colloque projeté et l'on s'estime heureux de les voir arriver, tout en regrettant que la même chose soit impossible quant à Calvin.

(Autographe de la Bibliothèque de Geneve MS. 196, fol. 166. — Bulletin de la Soc. de l'hist. du prot. fr. XVI. 602.)

Monsieur Monsgr. Despeville
a Villebonne.

Monsieur. Incontinent apres avoyr veu vos lettres ¹⁾ nous avons envoyé vers Monsr. *L'Amiral* par le moyen duquel nous avons obtenu ung sauf-conduit ²⁾ en particulier pour Monsr. *Martir*, lequel

saufconduit nous vous envoyons avec la permission donnee a tous les subietz du Roy de venir au Colloque en toute seureté. ³⁾ Or pource que nous doutions aucunement si ceux qui de longtemps sont hors de ce Royaume sont compris en la dite permission nous avons faict toute jstance pour avoyr quelques lettres plus amples pour ceux qui sont en vostre ville et autres. Mays nous avons esté asseurés, tant par Mons. *L'Amiral* que par le Roy de *Navarre* mesmes, quil n'y avoit aucune occasion de faire tant soit peu de difficulté sur ce point et que tous les princes mouroyent plus tost que de souffrir quil fust faict iniure au moindre. Pour ceste raison, Monsieur, nous vous supplions que le doute que vous pouvez faire sur la seureté ne vous empesche d'entendre a une ouverture si grande qui se presente aujourduy d'avancer le regne de nostre Seigneur Iesus Christ. Nous vous avions prie par nos dernieres lettres ⁴⁾ de accorder seulement Monsr. *de Beze* et Monsr. *Chevalier*, n'esperans point que tant de bien nous peust estre octroyé d'avoyr Monsr. *Martir*. Nous louons Dieu que par vostre moyen nous avons ja optenu ou avons pour le moyns bon espoir d'optenir plus que ne demandions. Quand a vous, Monsieur, comme nous n'avons point veu grande aparence de vous pouvoyr avoyr par deça, aussi ne voyons nous pas moyen qu'y puyssiez estre sans graves perils, veu la rage que tous les ennemys de levangile ont conceue contre vous, et les troubles que vostre seul non exciteroit en ce pays si on vous y sentoit. De faict Monsieur *L'Amiral* n'est nullement d'avis quentrepreniez le voyage et avons bien cognu que la Reine ne auroit pas le cœur de vous voyr aussi et dict franchement quelle ne se voudroit pas asseurer de vous conserver par deça comme les autres, et les ennemys de levangile de lautre costé disent quilz entendent volontier parler tous les autres, mays quand a vous quilz ne vous scauroyent ouyr ne veoyr. Voyla, Monsieur, en quelle estime vous estes a lendroit de ces venerables prelatz. Jestime que vous ne vous en faszerez pas beaucoup et ne vous estimerez deshonoré pour estre en telle estime a lendroit de telles gens. Pour le regart des autres nous sommes contraintz vous supplier de rechef qu'en la plus grande diligence quil sera possible vous les sollicitiez de partir la seurete que vous envoyons receue. Il sera ayse, a nostre jugement, de venir jusques joi sans estre beaucoup cognus: au reste estans arrivez par deça nous vous pouvons asseurer de trouver troys ou quatre cents gentilz hommes, si besoing

3459. 1) perdues.

2) Baum II. 36. Il est daté du 30. Juillet.
Calvini opera. Vol. XVIII.

3) Voyez N. 3437 et le Journal de Bruslart. (Mém. de Condé I. 41.)

4) N. 3441.

est, pour leur tenir compagnie, combien que nous n'estimons quil y ayt besoing de si grande force, veu quil n'y a aparence qu'aucun des princes ne seigneurs de ce royaume entreprene rien contre la permission et seureté donnee par le Roy et arrestee en son conseil.

En cest endroit, Monsieur, apres les humbles recommandations de tous ceux de nostre conseil et de Messieurs de *St Paul*, *Malhorat* et *Merlin*, qui sont jci presens, a vos bonnes graces, nous prions Dieu, Monsieur, vous conserver a son eglise vous augmentant en toutes benedictions. Ce dernier de Juillet 1561.

Vostre humble serviteur
La Riviere au nom de tous.

3460.

VERMILIUS CALVINO.

*Paratus est ad suscipiendum quemvis laborem pro ecclesiis Gallicis.*¹⁾

(Ex Epp. Martyris impressis ad calcem locc. theol. Ed. 1580, fol. 580 v. Ed. 1587, p. 1135.)

Quamvis tibi, vir ornatissime, Beza noster omnia coram est relaturus quae hic apud nos gesta sunt in ea causa propter quam venit, mihi tamen visum est illum non absque meis literis hinc dimittere, quibus te partim salutarem, partim etiam significarem quam prompta et alacri sim voluntate ad obsequia Gallicanarum ecclesiarum. Nullos profecto labores, nulla pericula in tanta causa unquam sum recusaturus. Deus, qui bonorum omnium est fons et origo, institutum dignetur fortunare. Tu vero interea de me omnia tibi pollicearis quae vires meae ferre poterunt. Vale, clarissime vir. Deus te diu incolumem servet atque sanctis laboribus tuis benedicat. 31. Iulii 1561. Tiguri. Velim D. *Marchionem* salutari.

3460. 1) Cf. N. 3450. 3457. Baum II. 186. Schmidt, Verm. 247.

3461.

CALVIN AU CONSISTOIRE DE SAUVE.¹⁾

Mesures à prendre pour réprimer les désordres des iconoclastes et de leur chef, le ministre Tartas.

(Copie. Bibl. de Genève. Vol. 107^a, fol. 340. Sur le verso, de la main de Calvin. *Contre la temerite du prescheur de Sauve*. — Bonnet II. 415. Trad. angl. IV. 205.)

Treschers seigneurs et freres. Si chacun practiquoit bien la reigle que le Saint Esprit nous a donnee par la bouche de saint Paul, de cheminer prudemment et en toute modestie, pour ne donner point aux autres l'occasion qu'ilz cherchent, vous ne seriez point en telle angoisse que vous estes, craignans de iour en iour de voir une dissipation bien triste des povres Eglises de par dela, et nous aussi ne serions pas en peine de vous conseiller et exhorter de remedier au scandale qui est desia advenu, et de pourvoir que telz actes ne se fassent plus pour l'advenir. Nous entendons ceux du fol exploit qui s'est fait a Sauve, de brusler les idoles et abbatre une croix. Nous sommes bien esbahiz qu'il y ait eu une telle temerite en celuy qui devoit moderer les aultres et les tenir en bride. Car a ce que nous entendons non seulement il y a consenty, (qui seroit desia un trop grand mal), mais il a incite le peuple comme le plus mutin de tous. Mais s'il s'estoit oublie, estant surpris de quelque ardeur inconsideree, c'estoit pour le moins qu'il cogneust sa faute et se despleust en icelle, sur tout quand il en a este adverty et exhorté. Mais de maintenir qu'il a fait cela en bonne conscience, c'est une obstination insupportable. S'il le nous veut faire acroire, qu'il prouve comment il est fonde en la parolle de Dieu. Mais nous savons tout le contraire.

3461. 1) *Hist. eccl.* I. 218: Ce fut en ce mesme temps (1560) que ceux des montagnes des Cevennes (un pais rude et aspre s'il y en a en France et qui pouvoit sembler des moins capables à recevoir l'Evangile pour la rudesse de l'esprit des habitans) receurent neantmoins la verite avec une merveilleuse ardeur, tellement que quasi en un instant furent dressees plusieurs Eglises, à savoir . . . celle de Sauve par un nommé Tartas (*Comp.* p. 341). *Menard, Hist. de Nîmes* IV. 280: (1561) Les troubles ne faisaient qu'empirer au voisinage de Nîmes. Les religionnaires de Sauve, autorisés par leur ministre Tartas, en vinrent au point de s'emparer de l'église, d'abattre les images, les croix et les autels et d'en chasser les prêtres. De plus ils entrèrent dans les églises des villages circonvoisins, au nombre de trois ou 400 hommes armés et y commirent de pareilles profanations. On voulut représenter au ministre l'énormité de ces entreprises, mais il répondit qu'il fallait qu'il commençât. — *La présente lettre, comme on le verra par celle de Tartas du 13. Août, est adressée, non à l'église de Sauve, mais au consistoire, qui suspendit Tartas de ses fonctions.*

Car jamais Dieu n'a commande d'abatre les idoles, sinon a chacun en sa maison, et en public a ceux qu'il arme d'autorite. Or ce n'est pas sans cause qu'il est notamment dit au peuple d'Israel: Quand tu seras venu en la terre laquelle ton Dieu te donne, et que tu la possederas, lors, etc. Ainsi que ce boutefeu nous monstre a quel tiltre il est seigneur de la terre, ou il a fait son exequution de brusler. Or d'autant que Dieu ne l'a point autorise a ce faire, sa bonne conscience qu'il appelle n'est autre chose que la bonne intention des Papis-tes. En parlant ainsi nous ne sommes pas devenuz advocatz des idoles, et pleust a Dieu que tout fust exterminé du monde, quand il nous devroit couster la vie. Mais puis qu'obeissance vaut mieux que tous sacrifices, nous avons a regarder a ce qui nous est licite, et nous tenir entre noz bornes. Car c'est faire du cheval eschapé d'attenter plus que ne porte nostre vocation. Nous pensons bien que Daniel et ses compagnons, et Ezechiél et beaucoup d'autres estoient aussi grand zelateurs²⁾ que ce povre homme qui se glorifie en son outrecuidance: Tant y a qu'estans captifz en Babylone, ilz se sont contentez de despiter les idolatries, sans usurper la puissance qui ne leur appartenoit point. Il seroit bien temps que ce povre homme s'estant ainsi oublié, baissast les yeux: mais c'est merveille qu'il soit si stupide de ne penser point a ceste ouverture qu'il a donnée aux malins³⁾ pour tout ruiner. Mais le comble de la fiereté et audace est, qu'il s'opiniastre en son fait, et ne se veut renger a bon conseil. Or puis qu'ainsi est, treschers freres, nous vous prions qu'ayans pitie des povres Eglises, pour ne les point exposer a la boucherie a vostre esciant, vous desadvouyez cest acte, et declairiez ouvertement au peuple qui a este mal conduit, que vous estes separez de celui qui en a este le principal autheur, et que pour sa rebellion vous le retirez de vostre compagnie. S'il se fust soumis, et eust voulu acquiescer a raison, on le pourroit plus doucement traiter. Mais maintenant puis qu'il est reveche, on ne le peut espargner que tout ordre ne soit viole et rompu. Mais possible que Dieu le domtera, comme nous l'en supplions humblement, et aussi de vous avoir en sa garde, vous fortifier et vous gouverner par son Esprit, apres nous estre de bon coeur recommandez a vous et a voz bonnes prieres.⁴⁾

2) aussy zelatriaires Bt.

3) au malin Bt.

4) M. Bonnet ajoute: Juillet 1561. La lettre de Tartas étant du 13. Août, on pourrait même faire remonter celle-ci jusqu'au commencement de Juillet si ce n'est au mois de Juin. Quant à l'année, nous nous en tenons à 1561, bien que la lettre de Tartas ne soit pas datée non plus, et qu'une autre du 31. Août, citée par M. Bonnet, nous soit inconnue.

3462.

FARELLUS BEZAE.¹⁾

Laudat eius propositum de obeunda legatione ad colloquium Possiacense, ita tamen ut ex verbosa declamatione vix quid sibi velit elicere possis.

(Ex autographo Cod. Neocom. B. — Simler. Vol. 101.)

Salutem gratiam et pacem a Deo patre nostro per Dominum Iesum unicum omnium salutem. Congratulor tibi mentem istam qua studes quod Helias ille petiit, ut sacerdotes congregentur tam Baalis quam excelsorum cum servo Dei decertaturi: quod utinam fiat convocato Israele, omnibus qui censentur esse populus Dei. Plane declaras te fidem habere Christi verbis, quum metus non te tam sancto proposito,²⁾ ne scilicet ingens turba, cui favet caecutiens ac dementata plebs pro numine monstra colens ac fovens multo et labore et sudore, ne tam docti, hominum aestimatione, paucos vincant pressos multa invidia, ut reiectamenta mundi habitos, quos detestatur, odit pessime ac crudeliter persequitur et insectatur orbis, ac pro caecutientibus et toto errantibus coelo habet. Satis compertum habes bellum christianum non confici iis quae magna reputat mundus, sed virtute Dei per stulta mundi confundentis sapientiam: nam quod recepit praestat, os nimirum et sapientiam cui omnes adversarii non possunt resistere. Faxit Christus te voti compotem. Nos pro virili studuimus fratres impellere ut modis omnibus contendat ut vocati a rege (ita enim audieramus cum multo gaudio, regem a Domino tactum ut vocarit e Germania aliquot cum theologis collaturos) non tantum non respuerent quod offerretur, verum ultro ambirent, quandoquidem fructus quam copiosissimus sequeretur. Si unusquisque tenetur pro proximo vitam et omnia impendere, multo magis pro salute tam multorum quae sequetur. —

Si vera loqui volunt qui huc e Galliis venerunt legati, quibuscum verba feci, audierunt me saepius dicentem, etsi nullius plane sum literaturae (utpote a praeceptoribus praecipue in lingua latina ineptissimis institutus), ut de tantillo ingenio taceam, nullusque habeor inter theologos, tamen solus si regi visum fuerit, cum doctissimis omnibus theologis lubens in arenam descendam. Si vincam, mori non recuso: si vincam, aliud non quaero quam ut iratum Deum pura fide in Christum patrem experiamur propitium, vita immutata, relicta superstitione,

3462.1) Nomen Bezae Codex non suppeditat, et de Martyre quoque cogitari posset.

2) supple: absterreat.

puro cultu excepto. Christus plene novit quam ex animo Regi ac regno bene velim, ut nullam concionem habeam in qua precationem non petam pro Rege fieri. Interea audio spargi de me quod tanto Regi homuncio coner incommodare ac negotia regia impedire, praecipue tam sanctum institutum. Non miror ita loqui tam aperte in veritatem, quando video mihi palam obiici, quod cultum Dei ac fidem Christi destruere contendam, ubi totus sum ut pure colatur Deus spiritu sane et veritate, tota in Christum collocetur fiducia, prout Christus ipse docuit. Si in gratiam fratrum et afflictorum quos novi pios rogavi ut Regem amice obsecrarent ne pietatis hostibus, qui quum actores sint sunt et iudices, tantum sinerent* in pios, qui hostes non habent iniquiores quam eos coram quibus causam dicunt: rem omnem ita attemperaret ne quid in Deum fieret unde ira Dei inflammaretur. Deus novit me aliud non quaesivisse, quam ut Rex quam optime secundum voluntatem Dei ageret omnia et fratribus consulere-
retur. Frater³⁾ qui cum lacrymis audiebat quam misere in Provincia divexarentur pii, quum aliud non posset, post sanctas preces ac pias literas ad afflictos, ut patienter ferrent omnia, alieni ab omni affectu vindictae precarentur pro hostibus, gladio et potestati essent morigeri, tantum Christum et evangelium non negarent, Germanos fratres invisit, si qua posset miseris commode adesse. Quae proposuerit ad te mitto, quid a Germanis petierit: libellum supplicem Regi, ut convenerant, per Germanos porrigendum. Una videre potes si aliquid sit quod non sit pium, et si contendantur in re aliqua ut Regi vel regno aliquid detrimenti contingat. Utinam qui aliud non cupiunt quam opes congerere, quique ut damnatorum substantias occupent inique pios deferunt, praeter mortem et ignes aliud non habentes in ore, tam faverent commodis regiis, tam ex animo Regi ac regno bene vellent quam nos, qui dispendio omnium cuperemus id quod est optimum Regem possidere, ac Deum pro Gallis, Rege et regno stare: quo protectore nullus hostis neque domi neque foris quidquam posset, verum sapientia Dei Regem agens vere Regem ac regnare faceret. Nam ubi sapientia coelestis non regit omnia, non potest non turbulentum et miserum esse regnum. Qui Solomoni sapientiam dedit qua regnavit splendore, magnificentia, pace et aequitate supra caeteros, is Regi hanc largiatur cum pietate Davidis, aequitate Iosaphat, sancto affectu Ezechiae ac pectore Iosiae, sic ut pietate nulli cedat, sed sit posteris verum pietatis et aequitatis exemplum, pure ac sancte vivens cum populo sibi credito.

Articulus de coena placet, nec aliter sensit aut

docuit sincerus verbi adnunciator. Quis sanae mentis unquam negavit Christum praesentem esse dum coena peragitur a piis, quum nusquam conveniant in nomine Iesu credentes quin medius sit Christus, ad quem per patrem trahimur fide conversationem in coelis habentes, ubi Christum credimus et quaerimus dextram assidentem patris? Carne saginamur ac lautissimo potu sanguinis Christi: mens laeta gessit dum firma fide verbum Domini audit et credit Christum in mortem pro nobis traditum, ac in memoriam revocat tam immensum beneficium Christi coenam celebrando. Non ignoravi qua ratione quod auditur oreque hominis profertur verbum Domini dicatur, ac libellus corruptioni obnoxius sancta scriptura: sed affectus fecit ut qui idem sentiebant se non intelligerent, altero plus satis visibilibus quae pereunt plus per aestum mentis tribuente. Semper noxae fuerunt verborum pugnae, dum syllabas et voces non secus quam praestigiatores observamus, et non mentem ac sensum Domini, qui faxit ut firma sit cum omnibus concordia, nec aliam coenam pii recipiant, aut aliam in pane Christi aut praesentiam aut exsistentiam quam dum ab apostolis sumeretur porrigente Christo: cessentque omnia quae invertunt et obscurant tam rectam et claram institutionem, quae impiis nihil minus quam Christi coena, nihil minus habent quam Christum: tantum habent et sumunt iudicium pro spiritu vivificante sanctaque manducatione carnis Christi, quae ut fide tantum fit sic solis contingit credentibus, qui unum corpus sunt, proinde neminem huius coenae participem contemnere vel sine officio praeterire debent qui Christi sunt. Ideo Christi oculus luporum faucibus expositas, iuxta gratiam tibi a Domino datam, dabis operam ne sic diripiantur ac devorentur. Christus te suo agat spiritu, tam insigni te donans fide, ut merito cum centurionis commendetur, quod tanta ne in Israel quidem sit inventa.

3463.

L'ÉGLISE DE MONTPELLIER A CALVIN.

Demande de pasteurs pour différentes localités des environs de la ville. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 168.)

3) De se ipso loqui videtur (Simler).

3463.1) Comp. N. 3417.

La grace et faveur de nostre Seigneur Jesus soit sur vous a jamais. Amen.

Vous pouvez avoir entendu bien au long les graces que Dieu a espendues en abondance en ce pais: neanmoins nous sommes telement destituez de pasteurs qu'a peine se pourroit il trouver diocese moins pourveue que la nostre. Bien est vray que nous avons icy quelques escholiers, mais ilz ne s'avancent pas fort pour servir a l'Eglise du Seigneur. Entre les petites villes circumvoysines desquelles desirons l'avancement Frontignan en est l'une. Car outre ce que c'est comme un port de nostre mer, aussi est elle comme la mere de toutes les autres petites villes, de sorte que par la grace de Dieu depuis quelques jours en ça les habitans ont receu avec si bcn zele la parole de Dieu qu'incontinent ilz ont despeché le presant porteur pour s'en aller vers vous pour essayer s'il plairoit a Dieu par vostre moyen les pourvoir d'un pasteur, Et pour tesmoignage de leur bon desir nous ont prié de leur bailler letre par laquelle vous puissiez estre assurez de leur bone volonté et de l'urgente necessité, laquelle de fort bon coeur leur avons baillee, vous suppliant les avoir pour recommandez. Ilz ont besoin, comme trop mieux savez, de quelqu'homme qui soit un peu roidde, car par le passé et encores sont addonnez a plusieurs superstitions et autres vices.

Le presant porteur a charge aussi pour autres villages, a scavoir Poussan, Balerue, Villemagne, lesquels sont distants d'une demie lieue l'ung a l'autre, ausquelz un seul homme pour quelque temps y pourroit suffire. Parquoy s'il est possible leur en fournir ce seroit un tresgrand bien et pour eux et pour nous qui sommes quasi seulz en ce diocese.

Nous vous eussions escrit des nouvelles de par deça, n'estoit que ou le presant porteur ou autres qui sen sont alez ces jours passez vers vous pourront suppleer au deffaut de la presante, par laquelle seulement vous certifions que nostre Eglise, graces au Seigneur, est tellement accreue et croist chascun jour que nous desirerions ou d'avoir encores deux freres et coadjuteurs en l'oeuvre du Seigneur, ou un lieu plus spatieux que ne sont deux maisons dans lesquelles par grand' force recoivent (les dimanches mesmement) de cinq a six mille personnes, et sommes contrainctz fere troys preches chacun le jour du dimanche a mesme heure. Le peuple par requetes ordinaires nous presse de nous jeter dans un temple, mais nous n'osons. Et de ce desirerions avoir vostre advis, non pas que nous en ayons envie, afin que par nostre temerité ou legereté ne reculions ce qui semble s'avancer de soy mesmes. Mais quand nous scaurions que pour cela n'en pourroit venir aucun mal, pour le soulagement de

nostre Eglise aurions bien tost fait sans bruit ne facherie aucune ce dont sommes a toute heure requis, mesmes quil y en a bien peu en ceste vile qui soyent de nostre avis. Cependant nous nous contenterons de la liberté qu'il plait a Dieu et a nostre prince nous donner, jusqu'a ce qu'ayons autre advis. Or nous recommandons ces povres Eglises a voz prieres et oraisons, comme nous faisons aussi nous mesmes d'aussi bon coeur, comme treshumblement nous desirons estre recommandez a vostre bonne grace et de toutz vos freres, prians ce grand Dieu vous donner a toutz en santé de plus en plus ses graces. De vostre maison a Montpellier ce premier Aoust 1561.

Vos treshumbles et tresobeissans
serviteurs et freres
La Chasse. Formy.²⁾

3464.

SEELAC A COLLADON.

Affaire du ministre Villeroche. Rappel de la demande de pasteurs. Nouvelles de l'église de Ste Foy.

(Antographe de la Bibliothèque de Genève MS. 121, fol. 64.)¹⁾

A Monsieur et treshonore pere Monsr. N. Colladon.

En sa maison.

Monsieur et treshonore pere, je receu vos lettres ce 19. de Juliet a mon retour du Synode²⁾ ou nous estion bien environ de cinquante ministres graces au seigneur seulement de nostre province sans comprendre une grand part qui estoient absens: ou aussi nous traitasmes de lafaire de Villeroche³⁾ mais pour deux raisons nous rendimes sa cause en suspens jusques au prochain synode. La premiere qui babilait et mena si bien sa cause qu'on luy donna quasi gaigne, l'autre que nous estions jncertains de la verite du fait. Vray est qu'on nous monstra bien quelques lettres de Mr. de Beze,⁴⁾ mais nous n'osions

2) Ailleurs on lit Fremy.

3464.1) Nous ferons remarquer une fois pour toutes que l'écriture de ce ministre ne se déchiffre qu'avec la plus grande difficulté, et que les erreurs y sont presque inevitables.

2) provincial.

3) N. 3419.

4) perdues.

asoir jugement sur ycelles pour sa deposition. Mais si j'euse aussi bien receu devant comme apres le synode vos lettres, Nous usions * passe outre non obstant toute opposition que pretendoient faire ceux de Bragerac.⁵⁾ Toutesfoys on luy a monstre la lettre de Msr. nostre pere Msr. desville⁶⁾ et a sien compaignon Mr. debordat⁷⁾ et a tont son consistoire. Non obstant tout cela il ne desiste a prescher et faire office de ministre vray et ne scavons pas que cest quil a afaire. Je vous supplie au nom de Dieu d'en escrire un mot au susdit frere debordat. Car il maintient fort et ferme. Mais je croy que cest sans malice. Car cest un vray serviteur de Dieu. Je luy puis donner ce tesmoignage en bonne conscience en ce que j'en ay apperceu. Mais d'autant que tous ne pourroient pas avoir jncontinent telle oppinion de luy jl sera bon ce me semble luy en mander un mot (si vous juges la chose estre digne et juste).

Au reste je vous supplie aussi de continuer a procurer pour ces deux Eglises Miremont et St. Anthoine.⁸⁾ Et dires s'il vous plaist a Msr. de Coullaines(?) que ceux de la force⁹⁾ s'attendent a luy aussi suivant ce quil a mande au juge du lieu. Le sieur Archanbault¹⁰⁾ present porteur ma aussi supplie de vous prier en son nom que feust vostre bon plesir d'estre moyennneur entre luy et ses creanciers a ce quil puisse obtenir temps et opportinite convenable pour les payer pour la troisieme partie de ces debtes. Et en confiance de ce il porte lettres a ces dis creanciers de la part de deux freres de un oncle quil ha par deca Lesquelz se presentent ausdits creanciers pour pleges et respondans de la sudite somme de troisieme partie Lesquelz sont solvables et ont bien de quoy beaucoup plus que ne monte la somme six foys pour le moins car nous les cognoissons et avons este en leurs maisons sont gens de bien et qui ont beaucoup souffert pour l'evangile parquoy Monsieur et treshonore seigneur, si vous voyes ma priere soit raisonnable vous en useres selon que Dieu et vostre prudence vous donnera a juger. Ces choses n'ont pas besoing de vous estre davantage recommandees et persuadees. Vous sacez mieux que moy comment il vous y fault porter.

Des affaires de pardeca. Jesus Christ preside

5) Bergerac. (Bulletin VIII. 75.)

6) D'Espeville. Cette lettre n'existe plus.

7) de Bordat.

8) N. 3419.

9) La Force, chef-lieu de canton de l'arrondissement de Bergerac.

10) Le Bulletin (IX. 295) mentionne un personnage de ce nom venu de Neuchâtel, accordé à l'église de Bazas, et envoyé à S. Julien (Guienne). Nous inclinons à croire que c'est le même que Colmès N. 3611.

tousiours graces au seigneur, non point en telle vertu et gloire comme nous desirons. Mais nous esperons quil augmentera sa force tousjours de plus en plus. Et encores quil ny eust jamais autre chose que ce que nous voyons nous ne scaurions jamais nous aquiter envers luy suffisamment pour les biens et graces quil nous fait journellement. Le frere present porteur vous en dira plus que ne scauroys vous en escrire. Mon frere et compaignon en l'oeuvre du seigneur vous salue, aussi fait toute l'eglise. Saluez en nostre nom s'il vous plaist tous nos peres. Singulierement monsieur desville, vous asseursans tous que nous faisons prieres et oraisons a dieu pour vous a ce que son plesir soit vous augmenter ces graces et benedictions pour avancer tousjours le Royaume de son filz et pour lavancement de sa povre Eglise. d'aultzant que nous cognoissons et confessons comme la verite est que de vostre lieu (comme instrumens de Dieu) est yseu le salut de ce povre peuple detennu en erreur et jgnorance. Le seigneur Dieu soit avec vous tous par son saint esprit eternellement. Amen. Escrit ce premier jour d'aoust de S^e foy la grand 1561.

Vostre treshumble et obeissant serviteur
et disciple perpetuellement
Seelac.

3465.

DANIEL CALVINO.

A patre monitus veteri eius amico suoque patrono hac epistola observantiae documentum proponit.¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 170.)

A Monseigneur Monsieur Despeville.

Io. Calvino viro sibi observandissimo Franciscus
Daniel salutem in Domino.

Etsi tuas potius ad patrem literas expectabam quam ad te scribere statuebam, vir humanissime, propterea quod non ita pridem satis prolixas dederam ad te. literas, quibus de statu nostro abunde certior fieri posses, tamen quum ad te scribendi commoda sese mihi obtulisset occasio, ea mihi visa est non esse praetermittenda, maxime quum ab eodem patre ad id suscipiendum saepius exstimulatus

3465. 1) Cf. N. 3368.

sim. Ille siquidem (quod te ignorare nolo) quum Aurelia ante tres menses discedens Bituriges, hoc est, intermissa studia repeterem, etsi spatium illud longius fuerit neque adeo inane ut iure intermissio vocari debeat, in eo sermone quem mecum iamiam equum admissuro habuit hoc mandatum dedit uti primo quoque tempore modesto aliquo scriptionis genere tuam illam erga me benevolentiam maximaque beneficia remunerarem, ut quia in mutua benevolentia tecum paria facere nunquam possem, grati certe animi et beneficiorum tuorum haud immemoris signa ostenderem. Quod ipsum quum ego sponte mea facturum fuisse statim dixissem, nisi me graviora tua negotia subinde ab incepto revocassent, tergiversantem me nescio quomodo adeo impulit et confirmavit ut contumax dici et haberi merear, aut etiam odio quolibet dignus, si laborem illum (si modo labor vocandus est ac non potius voluptas) refugerem. Malui igitur, quum patris imperio sim defunctus, desiderari a quibuslibet in me prudentiam, et a te importunitatem meam culpari, quam, si non fecero, ab eodem et humanitatis erga se tuæ et gratitudinis erga me singularis fideiussore (quod necessitudinem tecum arctissimo vinculo sibi constitutam ante aliquantum quam essem natus dixerat) officium meum requiri. Habe igitur has literas, vir humanissime, observantiae prae caeteris superioribus indices certissimas, ab eo qui, quum *πίστει* penitus se tuum esse fateatur, non minus *χρησέι* tuus esse cupiat, si facultas optata illi quidem tui prae-sentis esset, in quo colendo prope patriam sibi constituerit sanctitatem, hoc videlicet fine ut possessionem illam mei, quam animo tantum retines, corpore, vel ut nostri dicunt pedibus, adipisci possis. Quod si fieri aliqua ratione non poterit, interim superioris meae epistolae postulatorum (quae hic non tibi sed memoriae tuae interpretor) quaeso ut memineris, et hominem tibi devinctissimum devinctiorem reddes. Vale, vir humanissime et mihi observandissime. Deum optimum maximum precor ut multos in annos constanti robore nobis et ecclesiae tuae vivere pergas. Bituriges 4 Nonas Sextiles 1561.

3466.

MOREL A CALVIN.

Il raconte comment il est arrivé chez la duchesse de Ferrare et à quelles conditions elle a voulu le recevoir comme prédicateur.

(Autographe de la Bibliothèque nationale. Coll. Dupuy Vol. 102, fol. 145. Bords endommagés.)

A Monsieur Monsieur d'Espeville.

Monsieur, estant arrivé en ceste ville i'ay trouvé les choses autrement qu'on ne vous avoyt fait entendre. Premièrement Ma[dame] fit un long discours dont la conclusion estoyt quelle n'entendoyt [avoir] un prescheur qui fust ordinaire en sa maison, mais qu'elle enten[doyt] changer de quatre ou de six mois en six mois pour la seureté de ses prescheurs. En outre elle m'a fort voulu induire de prescher fort ment et sans toucher ne pape, ny image, ne messe, ne aucun abus [en] sorte qu'on peust dire que i'eusse dit cela expresment: que ie pa[rlasse] de toutes choses doucement et sans vehemence, et luy semble qu'il n'y auroyt point de fruit qui en feroit autrement. De ma part ie [luy ay] protesté d'enseigner en telle prudence qu'il plaira à Dieu me donner, mais de m'obliger à teles conditions, ie ne le pourroys faire. De faict i'ay bien esté contrainct de trancher les mots quelle vou[loyt] que ie teusse, si ie n'eusse voulu estre traictre à Dieu. Car ce iour le Dean de ceste ville et quelques chanoynes et prestres meintenans devant elle qu'on avoyt presché contre le saint sac[re]ment et qu'il falloyt que tous les vrayes chrestiens crussent à la sainte [messe], ie leur dit, sauf l'honneur de Madame, qu'il n'estoyt pas ainsi, que ce n'estoyt le sacrement ordonné de Jesus Christ mais une abomination par la quelle les Papes avoyent renversé le [vray] sacrement de la Cene. Sur cela nous eumes beaucoup de disputes qui manifestèrent evidemment l'ignorance de ces bestes. A, Monsieur, je n'ay point voulu recevoir les conditions de ma[dite] Dame en tel cas. Elle s'en est plainte à Madame l'Admi[nistrateur] qui n'est pas de son advis et voudroyt bien qu'elle se fortifiast davantage. Mais les edicts des quelz on nous menace luy font perdre courage à tous coups. Je vous en envoye un qui n'a encore esté publié aveques la harengue des deputez pour les Eg[lises]. La ou vous verrez le bon zele du Roy de Navarre. Si D[ieu] ne rompt les machinations de nos adversaires nous sommes e de voyr beaucoup de troubles et des meurtres infinis. Or en t[elle] incertitude ou ie voy Madame la Duchesse, ie ne say que faire [de] ma femme. Car ie n'ay lieu ou ie la puisse metre aupres de moy et ne la voudroys tenir bien louing de moy. Parquoy, Monsieur, ie vous supplie treshumblement, si vous luy escrivez, de luy en toucher [un] petit mot, afin quelle me donne moyen de la faire venir en q[uelque] part ou ie la puisse voyr quelque foys. Quant au peuple de ceste ville il est plus meurtrier et mutin que

celuy de pa[ris], comme le present porteur vous racontera. Il y a toutesfoys que[*lque*] petit nombre qui me vient ouyr, qui seroyt plus grand, n'estoyt que iamaiz ilz ne viennent et ne s'en revont sans estre outragez. Voyla [*en*] quel estat nous sommes. Dont vous cognoissez le grand besoin que nous avons de vos saintes prieres. Ausquelles et a vostre bonne gr[*ace*] tres humblement me recomande, aussi pareillement à tous Messieurs nos freres, suppliant nostre bon Dieu qu'il vous conserve tous et vous enrichisse de toutes ses benedictions. De Montargis ce 3. d'Aoust 1561.

Vostre treshumble filz et obeissant
serviteur à iamays
Le Buisson ¹⁾
ainsi qu'on m'appelle maintenant.

3467.

L'ÉGLISE DE MONTPELLIER A CALVIN.

Consultation sur une affaire de discipline ecclésiastique exposée ici dans tous ses détails.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 171.)

A Monsieur Monsieur Calvin
a Geneve.

La grace et faveur de nostre bon Dieu et Pere de misericorde pour l'amour de son filz soit sur vous a jamais par son saint esprit. Amen.

Ces jours passez, Monsieur, nous vous avons escrit ¹⁾ par homme exprez de Frontignan, lequel s'en aloit vers vous a fin d'obtenir pasteur pour sa vile. Nous desirerions qu'il en emmenat un qui fut tel qu'ilz le demandent. A presant estans en peine ja de long temps a cause d'un scandale survenu de nostre Eglise, entre deux personnes mariees, lesquelles ont commis adultere ensemble, Et a fin qu'il vous plaise nous ayder par vostre conseil, sommes contrainctz vous raconter le fait au long, lequel est tel.

Il y a environ six ou sept moys qu'un homme de nostre Eglise marié avec une fort honneste damoiselle (papiste toutesfoys) se seroit jusques la

oublé qu'il auroit poursuiwy et pressé de son honneur une certaine femme d'un merchant homme de bien et de l'eglise, comme aussi sa femme, laquelle n'auroit voulu consentir au desir de l'adultere de long temps aprez qu'il l'auroit voulu seduire. Adv[*int*] que le mary de ceste femme estant en prison pour dette pria sa femme se retirer vers ledict adultere pour le supplier de luy prester la somme pour laquelle le mary estoit detenu, luy remontrant que si le juge mage sçavoit qu'il fut arresté en prison pour quoy que ce fut, qu'il le feroit arrester pour le fait de la religion. Ce que ladicte raporta audist adultere, lequel par tele necessité print occasion d'exsequiter son meschant vouloir, combien toutesfoys (comme elle le nous a confessé) que alors il n'y eut point de fait. Depuis elle fut si fort pressée qu'elle s'abandonna. Or luy qui est homme riche ne pouvant commodement faire son cas donna ordre d'envoyer sa propre femme a son pais et bailla par prest certaine qualité vin au mary pour l'aler fere vendre en Arles ou le mary a demeuré deux ou trois mois et cependant ceux cy ont eu beau loisir fere ce qu'ilz ont voulu. Et combien que ja de long temps on soupçonnoit ce qu'en estoit, toutesfoys a cause des affaires que les marys avoyent ensemble on n'osoit rien asseurer, et estimoit on les conjectures estre frivoles. Depuis le Seigneur qui a voulu reveler tel fait a permis que ceste femme s'estant un matin levee a trois heures faisant semblant venir au presche (car alors c'estoit l'heure) sen ala a la maison dudit, ou elle se coucha avec luy et demeura tout le jour tellement que pour prieres que le paillard luy fit de sortir avec un papier a la main ou autrement, jamais elle n'y voussit consentir. Quand le soir fut venu, les voisins et plusieurs autres de la ville, aux oreilles desquelz estoit venu comme ceste femme estoit absente de sa maison, voyant ses enfans en nombre de quatre pleurer et braire, la chambriere disant n'en sçavoir aucunes nouvelles, tous ensemble et d'un comun accord, sachant la necessité de la maison, soupçonnerent qu'elle s'estoit desesperée et jettée dans le puis de sa maison, et en y avoit qui l'asseuroyent. On se mit en devoir de la pescher: toutesfoyes on ne trouva rien. Cependant elle sort, c'estoit entre dix et onze heures du soir, et se presentant bien estonnée, et dit qu'elle venoit d'un petit village prez de la ville d'une lieue nommé Lates, qu'est un port ou les bateaux arrivent, mesmes ceux qui descendent par le Rhosne, pour sçavoir nouvelles de son mary, lequel dire fut tellement imprimé au coeur d'aucuns que l'endemain aucuns, mesmes des papistes, asseuroyent l'avoir trouvée en chemin et avoir parlé a elle, combien qu'il n'en soit rien. Ainsi tel bruit court. Cependant elle se trouve l'endemain en une maison de ceste ville ou

3466. 1) Voyez pour ce pseudonyme la lettre de Calvin à la duchesse du 4. Avril 1564 (N. 4090).

3467. 1) N. 3463.

y avoit un jeune homme marié, ayant la crainte de Dieu, lequel luy demanda si finement le chemin de Mompellier a Lates qu'elle n'y ayant jamais esté ne sceut respondre un seul mot, et par tel moyen fut contrainte aprez plusieurs remonstrances confesser sa faute et en pleura. En l'instant Monsieur *Formy* arrive venant du consistoire (car elle estoit a sa maison) ou volontairement present le jeune homme elle confessa son meffait et monstroït pour lors avoir repentance. Or aprez luy avoir monstré l'enormité de son peché, le scandale quasi de tous a bon droit et de long temps soupçonné, fut consolée. Et ce fait estant communiqué entre nous ledit *Formy* manda querir l'adultere lequel, comme il est homme grave, ne faisoit pas au commencement grand conte des admonitions a luy faites. Neanmoins estant convaincu par la verité du fait le confessa, me priant de celer le peché, promettant toutesfoys se soubmettre a la discipline de l'eglise. Le mary de ceste femme estant absant causoit que bonement nous ne scavions que fere. Cependant a tous deux en particulier leur fut estreitement deffendu de ne se frequenter aucunement. Et par mesme moyen nous voulions voir s'il y avoit aucun qui se fut pris garde du fait et qui en sceut rien a la verité. Or depuis plusieurs en ont parlé de telle sorte que ou par soupçon ou de certaine science mesme les papistes les plus malings de la ville racontent le fait comme s'ilz l'eussent veu comme voisins qu'ilz sont. Nous voulans metre fin a ce fait envoyons querir l'adultere, lequel, bien qu'alors il n'y eut persone que nous troys, aprez avoir esté admonesté par monsieur de la *Chasse*, nie tout a plat avoir jamais commis tel fait avec la femme, et moins l'avoir confessé, mais seulement qu'a cause de ce qu'elle avoit demeuré tout le jour dans sa maison il se soubmettoit au jugement de l'eglise. Voilla comme, aprez l'avoir exhorté par douceur et par rigueur, sans vouloir confesser plus avant, sen ala quoy qu'on luy sceut alleguer. Depuis il nous a mandé par la femme mesmes qu'il confessera volontiers pourveu qu'il n'y ait que nous deux. Le mary estant venu ne sait encores rien de tout cecy, ains craignant d'estre emprisonné pource qu'il est redevable a plusieurs, s'est retiré a la maison de cestuicy, tellement qu'il n'estime point avoir un plus fidele amy en ce monde, et veut et commande a sa femme d'y aler et le²) fait venir en sa maison. Nous vous supplions bien affectueusement nous vouloir escrire vostre avis sur tout ce fait et comme nous nous y devons gouverner et mesme en l'endroit du mary.

Par mesme moyen Mr. *Jaques* le Chirurgien de ville neufve, habitant a Geneve, nous a prié

vous fere entendre qu'il peut pour le present vivre en liberté de conscience en ceste ville. Et nous a demandé ceste atestatoire a cause de sa femme, laquelle (comme il nous a dit) accorda a monsieur le Lieutenant de noz honnrez Seigneurs presant Monsieur *Coladon*, et a tout le consistoire, de venir çà bas et suivre son mary ou il iroit, prouveu qu'elle ne fut point contrainte d'idolatrer. Il est certain qu'a faute que nous n'avons pas le magistrat pour nous, qu'il y a en ce pais beaucoup d'imperfections: mais comme les choses sont a presant nous osons dire que ceux qui voudront vivre selon Dieu trouveront les moyens et commoditez, nonpas toutesfoys sans plusieurs empeschemens comme journellement nous experimentons en nous mesmes. Tant y a que nous avons icy de matiere tres ample de louer ce grand dieu autheur d'un tel bien pour la paix et liberté qu'il nous donne. Voila ce que pour le presant nous avons a vous escrire, vous supplians nous avoir pour recommandez en voz prieres et oraisons, comme aussi de nostre part nous prions ce bon dieu vous augmenter de plus en plus ses graces et benedictions, nous recommandant bien humblement a la vostre et de tous les messieurs voz freres. De Mompellier en vostre maison ce v. Aoust 1561.

Voz serviteurs bien humbles
La Chasse. Formy.

3468.

L'ÉGLISE DE FRONTIGNAN AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Demande de pasteur. 1)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 173.)

A Messieurs Messieurs Cal. et autres noz honnrez Seigneurs et pasteurs a Geneve.

Messieurs, puis qu'il a pleu à Dieu nous avoir fait la grace de nous donner la conoissance de son filz, lequel desirons servir selon sa sainte parole, et que comme nous sommes fragiles avons besoin d'un pasteur par lequel les moyens de parvenir a salut nous soyent annoncez Et d'autant que de voz mains nous pouvons par la grace de Dieu obtenir persone suffisante pour nous, mesmes que les messieurs de Mompellier dient n'a pas long temps estre alé par devers vous un certain escholier nommé de

2) l'ami.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3468. 1) *Comp. N. 3463.*

Bordenanc, selon leur jugement homme propre pour accepter de exercer la charge en ceste ville: Pour ceste cause nous avons despeche homme exprez tant pour nous que pour noz voisins afin qu'il vous plaise nous envoyer ledit de *Bordenanc* ou autre que conoistrez nous estre necessaire, attendu le lieu ou nous sommes a scavoir maritime et par le passé et encores quelque peu adonné a toutes sortes d'idolatries et autres meschansetez. Nous vous supplions donq nous avoir pour recommandez. Et de nostre part prometons fere nostre devoir envers iceluy que Dieu par vostre moyen nous enverra, et prions ordinairement Dieu comme a presant le prions qu'il vous augmente tous les jours ses graces, nous recommandans treshumblement aux vostres. De Frontignan en Languedoc ce v. Aoust 1561.

Voz freres et serviteurs

Raynard. Galhard surveillant. Figueirolles diacre.
Interos surveillant. Durand surveillant.
S. Gualhard. Franceaud. Fort. Peyer pere.
Rouvene. Dumas.

3469.

SEELAC A COLLADON.

Encore l'affaire Villeroche. Celui-ci prétend que Calvin se contredit dans la lettre écrite à son sujet.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 121, fol. 73.)

A Monsr. et treshonore pere Msr. N. Colladon
En sa maison.

Ce nest sans cause que dernièrement ¹⁾ vous priays affectueusement d'escrire un mot a nostre frere Mr. Bordat touchant *Villeroche*, combien que ne scavois ce que depuis Msr. de lorme mon frere et compaignon m'a dit luy avoir ouy dire de sa propre bouche dernièrement estant alle pour quelque affaire a Bragerac, de scavoir que Msr. desville se coupoit en ceste lettre quil a envoyee au nom de tous nos peres, faissant un argument par lequel il se contredissoit, qui est certes une chose trop sottement dite jtem que ce nestoit pour le fait de la region ²⁾ que si rudement il traittoit le sudit *ville Roche*, ains

pour certaines affections particulieres, et autres plusieurs parolles asses et trop difficiles a maintenir. Toutesfoys ayant bonne oppinion de luy ³⁾ je croy quil a este ensorcele du sudit *ville Roche* qui est la cause d'un parler si impudent. Je ne delaisseray donc encore de vous prier que soit vostre plaisir de luy escrire se contentant du tesmoignage de ceux auxquelz nous devons adiouster foy joint aussi que de puis que ledit *Ville Roche* a receu ceste lettre nul n'en a seu avoir la coppie, mais la tient enfermee et a ce que puis entendre tous les jours estudie pour faire responce et ay peur, sinon que Dieu y remédie par son saint esprit, quil nous suscite scismes et troubles en ceste province. — — Adieu. Ce 5. d'Aust 1561.

Vostre treshumble disciple
et serviteur obeissant a jamais
Seelac.

3470.

SEELAC A CALVIN.

Demande de pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 174.)

A Monsieur et treshonore Seigneur et pere
Monsieur Despeville.

En sa maison.

Ce nous est une chose jmpossible, treshonoré seigneur et pere, de nous pouvoir abstenir de vous jmortuner par lettres et supplications, veu les affections des povres chrestiens qui nous jncitent et esmeuvent a ce faire. Et a la verité il faut bien que les hommes soient comme ravis en admiration des graces que le Seigneur fait a ces enfans et esleuz, quand nous voyons que le ciel et la terre en rentissent. Par la requeste donc, voyre instante, des fideles de deux Eglises, gens honorables et de renom, j'ay esté encores comme contraint a vous escrire ce mot: afin qu'aultant plus vous avec tous nos autres seigneurs et peres ayez souvenance de prouver les dites Eglises de pasteurs et ministres telz que selon la prudence et conduite de lesprit de Dieu jugeres estre propres.

3469. 1) N. 3464. — Pour le reste comparez aussi N. 3419.
2) lisez religion.

3) Bordat.

La premiere cest Bazas ¹⁾ qui est la ville principale de ceste Chenechaussee de Bazadois et il y a gens doctes et scavans: l'autre est un lieu aux environs nommé Puschaux au resor mesme de Bazas. Je crains certes de vous molester et par trop fascher, sachant bien la grande necessité en laquelle vous estes, et d'autant plus avons nous besoing de prier ardemment et assiduelement le pere de famille a ce quil luy plaise envoyer de bons et loyaux ouvriers en la moison, car elle est grande et toute blanche. Mais voyant la sollicitation que les povres fideles nous font, joint que si nous nescrivions a leurs requestes il leur sembleroit avis que nous ne procurerions point le Regne de nostre Seigneur Jesus comme nous doibvons, nous sommes contrains de vous jimportuner en telle sorte. Il vous plaira donc, monsieur et treshonoré pere, prendre le tout en la meilleure part, priant le Seigneur Dieu vous assister par son saint esprit et a toute vostre sainte assemblee. Amen. A S^e Foy ce 6. d'aust 1561.

Vostre treshumble disciple et serviteur
a jamais.
Seelac.

3471.

GRENEYUS MINISTRIS GENEVENSIBUS.

Commendat civem Burdigalensem Genevam missum ut inde ministrum verbi deducat.

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 176.)

A Monsieur Calvin a Geneve.

Salus in Christo.

Adegit fames ecclesiam Domini Aegyptum procul petere, multum colendi in Christo patres. Sic

3470. 1) Sur cette localité l'Hist. eccl. I. 806 rapporte un incident arrivé le 7. Déc. 1561: Ce mesme jour à Bazas, où estoit envoyé ministre par un synode tenu à Ste Foy un nommé du Pont, homme de bien et paisible, il eut advenir un grand scandale, ne voulant souffrir le vicaire de l'Evesque qu'il y entrast: mais bon nombre de ceux de la religion y estant accourus des Eglises circonvoisines et l'entree estant prise au despourveu, les Chanoines n'y gagnerent rien et furent toutes les images abatus jusques à celles du principal temple. Dans la lettre des Angevins du 20. Sept. il est question d'un ministre du Pont qui est probablement le même que celui de Bazas.

quum fames audiendi verbi divini, de qua minatur Amos, in his locis grassetur, cogimur eos adire, qui huic fami succurrere possint. Josephus ut aliquis duabus ecclesiis, quarum nomine hic nuncius mittitur, praeficiatur mirum in modum flagitamus. Scio commendatione prolixiori nos opus non habere apud eos quibus est quam commendatissima ecclesiae aedificatio. Attamen pro eo qui hactenus in illis viguit zelo, eos sine aliqua nostra apud vos commendatione discedere noluimus.

Benedicat Dominus vestrae plantationi et irrigationi sicuti gratia sua hactenus benedixit.

Augusti 7. Burdegala.

Addictissimus vobis discipulus
Philbertus Greneyus.

3472.

DURANSON A CALVIN.

Il a été envoyé de Genève à Bordeaux un sujet dont cette église ne peut se servir à cause de son incapacité. Elle prie qu'on le retire.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 131.)

A mon trescher et honnore pere en nostre seigneur Jesuchrist Monsieur Calvin fidele et Excellent ministre du saint evangile.

A Geneve.

Salut par nostre seigneur Jesuchrist.

Trescher et honnore pere. Nous sommes marrys que soyons contrainctz de vous jimportuner si souvent de peur que n'estimiez que soyons trop difficiles a contenter. Neantmoins puis que la necessite nous presse et que ne pouvons fere autrement pour nostre devoir que de vous advertir de l'estat de nostre eglise, Nous esperons que prendrez le tout a la bonne partie. Scaichez donc quelle accroist et saugmente de jour en jour ¹⁾ par la grace de dieu combien que ce soit au milieu de noz adversaires et ennemys. Mais il fault que nous disions avec Jesuchrist que la moysson est grande

3472. 1) L'église de Bordeaux date de 1560 (Hist. eccl. I. 320). Ses fondateurs furent J. Voisin et La Fontaine. En 1561 elle comptait déjà 7000 membres et avait pour ministre P. Greney dit La Fromentée (Bull. VIII. 75). Voir L. Larnac, la réf. à Bordeaux. B. 1874.

en laquelle y a peu d'ouvriers. Vray est qu'on nous respondra que cest (comme on dict) la vieille chanson laquelle est aujourd'hui fort commune. Tant y a toutesfois que le fardeau que soustenons et qui s'appesantit de plus en plus et fera encor pour l'advenir, faict que ne pouvons chanter autrement. Vous estes souvenant (comme croyons) du dernier messagier quil vous a pleu nous envoyer pour nous estre a adiuteur en loeuvre du seigneur. Lequel a este receu humainement comme aussi nous lavions grandement desire a cause du bon tesmoignage qu'on nous en avoit rendu, esperant de nous descharger d'une partie de la charge que le Seigneur nous a commise. Mais tant s'en fault que sa venue nous ayt apporté quelque soulagement que au contraire avons commencé d'entrer en ung plus grand esmoy. Car estant arrivé avons tasché mesme des le commencement de l'employer a fere exhortation Nous arrestant du tout sur vostre jugement qui l'avez trouvé suffisant pour estre appelé a cela. Ce que ne pouvans obtenir sans contrainte luy avons donné le temps qu'il a demandé pour se preparer. Et mesmes afin de luy donner courage d'autant qu'il nous a semblé aucunement timide, l'avons faict proposer en particulier devant le Consistoire non seulement une fois mais quatre ou cinq pour mieulx scavoir et cognoistre laptitude et dexterité qui pouvoit estre en luy. Mais n'avons peu cognoistre que le Seigneur se vueille servir de luy entre nous pour le present. Parquoy, pere treshonoré, estans en grande nécessité conioincte avec perplexité avons este d'advis de vous en advertir estans prestz et appareillez de suivre le conseil quil vous plaira nous donner. Car tout ainsi que n'avons jamais pensé de revoker en doute sa vocation, aussi d'autre coste sommes assurez que ne voudriez empescher le jugement de l'eglise a laquelle il a este envoye. Bien est vray que nostre deliberation est de le proposer au peuple en petite assemblee pour fere exhortation affin de ratifier sa vocation comme lavons tousiours recognu pour ministre de l'evangile.

Jay bien voulu fere ung assez long recit de tout cecy pour vous declairer la procedure qu'avons tenue laquelle submettons volontiers a vostre correction. Cependant l'eglise n'a point intention de traicter autrement ledit nostre frere Archambaud²⁾ sinon comme l'ung de nous jusques a ce par vostre conseil on y ait autrement pourveu. Quant a nous, d'autant qu'il pourroit estre propre pour quelques autres lieux circonvoysins, s'il estoit vostre bon plaisir de nous en envoyer quelcun autre en sa place, ce seroit tout ce que desirerions, en donnant nostre dit frere au lieu qu'il vous plairoit luy as-

signer, Comme nous ne doubtons point qu'il n'y acquiesce volontiers ainsi qu'il a promis de se conduire selon le jugement de l'eglise se rendant obeissant en toutes choses. Nous ne doubtons point qu'il n'ait receu beaucoup de dons et graces de Dieu mesmes en la cognoissance des langues. Nous scavons aussi de quelle douceur benignite et mansuetude il est doué. Mais l'incapacité nous semble telle pour le present que ne pouvons dire autre chose que ce qui a este dict cy dessus. Et sommes marrys que n'en pouvons parler autrement. Il advient souventesfoys que plusieurs bons espritz estans devant gens doctes, comme il a este a geneve, ne peuvent exprimer ce qu'ilz ont conceu en leur entendement a cause d'une timidité trop grande de laquelle puis apres ilz sont facilement delivrez. Mais il y a en nostre frere, quoy que nous en parlions modestement, d'autres infirmités et imperfections lesquelles font que nous ne pourrions aussi en saine conscience le proposer au peuple de bourdeaux pour continuer les exhortations sans l'exposer avecques nous en moquerie. Et pourtant nous esperons qu'il pourra estre mieulx supporte ailleurs. Nous vous prions donq au nom de Dieu qu'il vous plaise d'y regarder pour nous oster de perplexité et croire que n'y avons procede legierement. Surquoy prions le seigneur, monsieur et pere, vous avoir tousjours en sa sainte garde et protection, vous maintenir en bonne santé pour ledification de son eglise. De Bourdeaux ce 7. d'aoust 1561.

Vostre humble et obeissant serviteur
Duranson au nom de tous.³⁾

3473.

FARELLUS CALVINO.

Ex itinere quod suscepit cum fratribus Pedemontanis ad civitates ad causam Valdensium commendandam.¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 115, fol. 142, coll. c. Cod. 116, fol. 68. Cod. Bern. Epp. VI. p. 901 et Simleri Vol. 101.)

³⁾ *Suivent deux signatures illisibles avec cette note: Nous avons adoute nos signatures pour confermer celle de nostre ministre.*

3473. 1) Cf. Kirchhofer II. 156.

2) Voyez N. 3464.

Eximio Christi servo, Ioanni Calvino pastori ecclesiae Genevensis, fratri et symmystae quam carissimo.

Genevae.

S. Qui missi sunt a Pedemontanis fratribus excepti fuere a nostris non prorsus male. Auditi in senatu qui ultro obtulit, se facturum quae petebantur. Et quum sabbato senatum habuissent dominica post concionem coeptum est colligi ex unoquoque quod libuit offerre.²⁾ Promptitudo haec fecit, ut fratres liberius petierint ut sibi adiungerer, quod senatus lubens annuit, meque rogavit, ut curarem pro viribus auxilio esse fratribus. Subito iter cum eis arripui. Egimus cum Agathopolitanis et Bielam concessimus. Haec dominica die. Senatum habuimus et valde affectum sensimus. Receperunt se facturos quae Neocomenses coeperunt, ex plebe quidem legere, quae ultro dederit admonita, et suam addere partem ex publico, et Neocomum mittere, Genevam omnia ut perferantur. Basileam appulimus Martis satis tempestive. Sed *Sulcero* non visum fuit consulem adeundum, licet in crastinum senatus haberetur. Exactius omnia intelligere voluit, et egit plenius edoctus cum aliquot e senatu. Verum nihil fieri potuit ante diem sabbati, ante quam non solent habere senatum. Milhusium ergo adivimus et quamvis tempestive satis, tamen quia non conveniebant eo die capita aberantque aliqui, in diem Veneris expectare oportuit. Hic omnia egit pius frater *Conradus*,³⁾ ut de omnibus certiores essent ii quos oportet, qui convenerunt, et dicentem pro fratribus audierunt: moti valde fuerunt et receperunt se facturos tum publice, tum privatim ut Neocomenses fecerunt, et inde Basileam missuros, ut istuc ad senatum perferantur omnia.

Rediimus Basileam tempestive et per *Sulcerum* petitum ut senatus nobis daretur. Quod et factum fuit, et hoc die longa oratione egit *Sulcerus* et permovit omnes. Receperunt se acturos ut succurratur egestati fratrum. Scribunt ad Argentoratenses, Marchionem Badensem *Philibertum*, qui nuper accepto evangelio valedixit pontifici, ad *Carolum* Phorcensem, ad *Wirtenbergensem* et *Palatinum*. *Sulcerus* quoque ad multos scribit. Attigeram de scribendis ad Ducem⁴⁾ literis, et ad uxorem et nonnihil indicabam ne Dux putet, id poscentibus fratribus factum, quum illi ne cogitarent quidem, si dum legati Ducis hic fuerint (conventuri enim sunt ad diem Bartholomaei) rogentur quid actum fuerit cum fratribus, et audit, quod composita sint omnia, fratribus salva sit religio, ipsis in clientelam Prin-

cipis receptis, tunc illinc sumpta occasione gratulentur composita omnia, et poscant, ut facile non audiat, qui propter religionem cupiunt bonos perdere, sed intelligere non dedignetur causam piorum, quam bona et iusta sit, et quam sint fidi subditi inter omnes et obsequentes pii qui sequuntur evangelium, et rursus ad uxorem Ducis, ut piorum causam tueatur. Ego cuperem te vel *Bezam* formam literarum dictare, et huc ad *Sulcerum* mittere, quum noris ea, quae possint lenire Ducem et quae vitanda sint ne offendatur: item quae ad uxorem Ducis scribi debeant, ut studeat conservandis piis. Hoc quoque fuit actum, receperuntque se acturos cum legatis Ducis et deinde cum piis qui venient, ut inde capto consilio scribant ipsi, et alios etiam rogent et principes et urbes. Non est quod te rogem, ut quae mittentur huc ad senatum cures ut perferantur celerius ad fratres ne gravi opprimantur usura, et aliis, quibus improbi homines vorare norunt pauperes. Initia haec me bene sperare faciunt, exitum fore gratum. Vale cum *Vireto*. Facite, ut recte valentes gratias agam Domino. *Bezam* et ceteros salvos opto, non tantum pastores, verum etiam omnes professores collegii. Servet Dominus cum syndicis senatum pium et totam ecclesiam. Salutat *Gratarolus* medicus et *Claudius* pastor Pedemontanus. Basileae 9. Augusti.

Tuus totus Farellus.

3474.

LE MAÇON A BÈZE.

Pressante invitation de hâter son arrivée à Paris pour le colloque.

(Autographe de la Bibl. de Genève, Portefeuille 197^{aa}. Baum. II. 37.)

Monsieur Monsieur de Beze.

Monsieur, Nous avons receu ung grand deplaisir nous voyans frustrez de latente que nous avions de vous veoyr pardeca¹⁾ en ung affayre qui requeroyt a nostre advis autant vostre presence et

3474. 1) Bèze n'ayant été appelé au colloque que par des lettres privées et personnelles, et sans que le gouvernement de Genève eût reçu une demande officielle, il refusa d'abord d'y aller, d'autant plus que l'édit de Juillet menaçait les ministres protestants et qu'il existait contre lui-même un arrêt en contumace. (Baum. II. 187.)

2) Cf. N. 3442.

3) Finck. (Simler.)

4) Sabaudiae.

de vos semblables quautre quy se puysses jamais presenter. Or encores quil ny ait pas grand esperance que vous puissiez arriver pardeca assez a temps pour assister au commencement comme tous desiroyent, si avous nous advisé de vous prier de rechef affectueusement de changer dadvis et vous mettre en chemin le plus tost quil sera possible et aussi duser de toute diligence pour les chemins pour venir secourir ceux qui en vostre absence auront commence le combat si la necessité les presse de ce faire devant vostre arrivee. Lavoye dernièrement escript a Monsr. Despeville²⁾ que nos adversaires espient loccasion de finir le colloque en nostre absence et que desia ne nous sentant point aprocher jlz se vantent fierement de la victoyre, et non seulement ceux qui sont assemblez contre nous, mayz quasi tous en ceste ville et aux environs crient que nous avons perdu couraige et que nous noserions aparostre devant une bonne compaignie pour maintenir noz erreurs. Bref si le colloque prent fin et que les evesques et autres quy sont assemblez se departent les nostres ne s'estans presentez, les mechans auront la bouche ouverte par ce moyen pour mesdire toute leur vie des eglises et de la doctrine qui y est annoncee, et semble quil doyve tomber ung grand blâme sur nous tous et que les princes et autres grands seigneurs qui nous ont procure ce moyen doyvent estre degoustez de jamais se mesler de noz affayres, et qui plus est la Royne prononce haut et clair et par tout quelle ne scauroit jamais croire quil y ait quelque droit de nostre coste, si nous ne prenons loccasion quon nous accommode de le manifester et maintenir. Pour ces raisons, Monsieur, nous ne doutons point que ne eussiez pris autre advis que vous n'avez faict si vous eussiez este sur les lieux comme nous, pour veoyre lestat et disposition des affayres. Car quand a ledict³⁾ qui vous a faict prendre ceste resolution, encores quil soit bien mechant, si ne vous peult il mettre en aucung dangier, car jl ny a par jeeluy que les assemblees condamnees, et quand a la symple heresie quilz appellent elle ne peult a toute rigueur estre punie que de bannissement de ce Royaume sans perte d'aucune chose. Au reste nous scavons au vray ledit Edict n'avoyr este faict que pour contenter le Roy Philippe et le Pape et pour trouver quelque argent des ecclesiastiques. Ces fins sont mechantes mayz si nous semble il quil ny a chose en tout cela qui nous doyve empescher de comparoistre la pour maintenir la verite de dieu, puyz quil luy a pleu nous donner moyen de parler et estre ouys comme nous lavons si long temps

desire.⁴⁾ A ceste occasion, Monsieur, nous vous prions de rechef, ne nous laissez a ung tel besoing, et si ne povez fayre lentrete comme nous leussions souhaite que pour le moyns vous soyez a la conclusion de cest affayre qui est pour jamais de si grande jimportance a leglise. En ceste atente nous prions dieu vous maintenir en sa protection et vous amener en bonne sante jusques a nous. Nous recommandans humblement a vos bonnes graces. De Paris ce 10me daoust 1561.

Vostre humble serviteur et frere
La Riviere au nom de tous.

3475.

LES MINISTRES DE GENÈVE A L'ÉGLISE DE MONTAUBAN.

Ils rappellent le ministre récemment envoyé à Montauban, cette église n'étant pas contente de lui. Ils donnent à entendre que ce ministre a été calomnié et refusent celui que Montauban demande maintenant.¹⁾

(Copie. Bibliothèque de Genève Vol. 197^a, fol. 139.)

Messieurs, nous avons entendu que le frere qui vous a esté adressé de par nous ne contente pas la plupart de vostre compaignie et mesme ne leur est point à gré. Parquoy afin quil ne perde son temps et que la parolle de Dieu laquelle il porte ne soit point en vitupere par tel desgoust, nous lavons prie et exhorté de retourner incontinent, pour ce aussi que nous avons besoing de luy de pardeca en quelque lieu ou son labeur ne sera pas jnutile. Nous sommes bien persuadez qu'il eust desiré de s'employer fidelement a vostre service, s'il y eust eu quelque esperance de profit. Mais puis qu'ainsi est, nous vous prions de le renvoyer paisiblement. Car nous l'attendons et luy avons mandé qu'il se haste le plus tost qu'il pourra. Dieu par sa bonte infinie vous prouvoit de gens propres et idoines a vostre souhait. Nous ne voulons pas quant et quant vous dissimuler que nous sommes assez advertis des mensonges qu'on vous a escrites, tant un affron-

2) N. 3459.

3) du 26. Juillet. (Mém. de Condé I. 42.)

4) Lettres du Roi par lesquelles estoit permis à tous subjects de venir en l'assemblée de Poissy et d'y faire telles remonstrances que bon leur sembleroit. (*Journal de Bruslart* l. c. p. 41.)

3475. 1) *Comp. N. 3399. Entre cette lettre et la présente il paraît en avoir été échangé d'autres.*

teur nommé *Parran* que ses semblables. Nous ne parlons point aussi de vostre ingratitude envers nous, laquelle se monstre aux plaintes que vous faites. Ce nous est assez d'avoir fait ce qui nous estoit possible. Dorénavant nous serons quictes de ce coste. Quant à ce que vous desirez Mr. *Tachard*,²⁾ si vous le pouvez avoir nous n'en serons point marries. Quand il eust esté pardeca, comme on vous l'avoit mal rapporté, étant libre de sa charge, nous eussions tasché à l'induire de vous aller veoir. Mais nous ne pouvons pas et ne devons luy donner conseil de quicter l'église à laquelle il est obligé, pendant qu'il y voit fructifier sa peine et qu'elle le veult retenir. Si on peut impetrer qu'il desloge avec congé licite, il ne tiendra pas à nous qu'il ne vous aille servir. Cependant il vous plaira renvoyer bien tost nostre frere Monsieur de *Faverge*, comme nous pensons bien que vous n'en ferez pas grande difficulté.

Sur quoy, Messieurs, apres nous estre de bon coeur recommandez à vous et à voz prieres, nous supplierons le pere celeste vous tenir en sa garde et vous gouverner par son esprit. Ce xj. d'Aoust 1561.

3476.

LES MINISTRES DE GENÈVE A FAVERGE.

Même affaire. La compagnie témoigne sa satisfaction au ministre qu'elle rappelle et lui offre une place dans le pays même.

(Copie, l. c. fol. 139 v.)

La Compagnie a Mons. *Faverge* ministre de Montauban.

Trescher seigneur et frere, on a mal pensé pardela que Monsieur *Tachard* fust yci. Encore qu'il y eust esté, sinon qu'il eust esté descharge, nous n'eussions pas osé l'induire à quitter et abandonner l'église¹⁾ laquelle l'aime et en laquelle il

2) *Hist. eccl.* I. 846: Deux iours apres (26. Août) arrive de Geneve (à Montauban) Martin Taschard qui estoit du pais et avoit esté longuement désiré de ceux de l'une et de l'autre religion pour sa singuliere preudhomie et plusieurs excellentes vertus desquelles il avoit tesmoignage devant mesme qu'il fust appellé à l'Evangile. Sa venue donques apporta grand ioye à l'Eglise au milieu de la peur où elle estoit.

3476. 1) On n'apprend pas quelle étoit cette église.

travail avec grand fruit. Toutesfois nous ne laisserons pas pour cela de l'exhorter que s'il peut obtenir congé de se retirer au lieu où il est tant désiré, il contente ceux au nom desquels vous nous en avez requis. Nous louons Dieu de vostre patience de ce que vous avez continué jusqu'ici à faire vostre devoir, combien que vous eussiez à faire à gens si delicats et difficiles à contenter. Mais d'autant que nous avons cognu par leurs lettres mesmes combien ils sont ingrats, nous avons trouvé bon de vous mettre en oeuvre pardeca. C'est à Neydan au lieu de M. *Jehan Perreri*,²⁾ auquel il a esté permis de retourner à Merindol qui est sa paroisse ancienne. Or, pour ce qu'il nous seroit penible de supplier à longue absence, nous vous prions de demander congé le plustost quil vous sera possible et vous mettre en chemin quant et quant. Surquoy apres nous estre de bon coeur recommandez à vous et à voz prieres, nous supplierons nostre bon Dieu vous avoir en sa protection, vous augmenter les dons de son esprit et vous ramener bientost en prosperité. Ce xie d'Aoust 1561.

3477.

LE ROI DE NAVARRE AU SÉNAT DE GENÈVE.

Il presse le départ de Bèze pour le colloque.¹⁾

(Archives de Genève. Pièces historiques N. 1704. Signatures autographes.)

Aux magnifiques Seigneurs les sindic et conseil de la seigneurie de Geneve.

Magnifiques seigneurs. Ayant pleu à ce bon Dieu qui tient les couraiges des roys en sa main disposer ceulx du roy mon seigneur, de la royne sa mere et de son conseil aujourd'hui de telle sorte quil ny a moyen quilz ne recherchent pour apporter quelque bon accord sur les troubles qui se voyent de tous costez pour les differens et contro-

2) *Reg. de la Compagnie* 5. Août 1560: Merindol demande Jehan du Perey. Refusé. *Archinard, Genève ecclés.* p. 36: 1561 Iean Du Perril à Bossey et Neidan desservoit aussi Veirier, jusques à ce que les Savoyards eurent le pays. Resta seul à Neidan. Si ces renseignements sont exacts les dispositions annoncées ici ont dû être changées.

3477. 1) Cette lettre fut provoquée par les scrupules du Sénat qui n'avait pas reçu d'avis officiel (N. 3474, not. 1).

verses de la religion, desirans que ceste cause soit meurement remonstree discuttee et debattue par personnes dont les meurs et la doctrine soient du commun tesmoignage de beaucoup de gens de bien singulierement louees testifiees et recommandees, et ne peuvent pour cest effect convocquer ny appeler personnes de meilleure approbation que nostre cher et bien ame Theodore de Beze lun de voz pasteurs et ministres pour lequel vous requerir et demander ce porteur a este depesche devers vous, qui nous en a rapporte telle satisfaction quil ne reste sinon que suyvant la sainte et bonne affection dont vous loffrez en la chose publique chrestienne jl soit bien-tost pardeca. Nous en vous mercyant vous pryons encores et derechef le plus affectueusement que nous pouvons le vouloir-licencier et envoyer le plus tost quil vous sera possible, affin que son retardement ne differe par deca lacceleration dun si bon oeuvre, estans assurez que luy sera fait tout lhonneur racueil et traictement que sa probite erudition et scavoir meritent. Oultre que vous ferez au roy mondit seigneur, a la royne sa mere et a moy en particulier ung tressingulier plaisir en ce faisant. Pryant Dieu, magnifiques Seigneurs, quil vous ait en sa tressainte et digne garde. Escript a St. Germain en Laye le xij^{me} jour daoust 1561.

Le Roy de Navarre bien vostre
Antoine

Brodeau.

3478.

L'ÉGLISE DE MONTPELLIER ¹⁾ A CALVIN.

Demande d'un pasteur pour Lunel, les candidats manquant dans la localité.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 140.)

A Monsieur Monsieur Calvin a Geneve.

Monsieur et treshonorable pere, la benediction que le Seigneur espend en ses cartiers est si grande que n'avons besoin que d'ouvriers. Il est vray que nous avons icy quelques escolliers, mais ils s'advancent si laschement que cest pitié. Et y en a qui pourroyent servir qui toutesfois reculent a

nostre grand regret. Entre ceux qui ont besoin de la pasture ordinaire ceux de Lunel ²⁾ qui sont de nos voisins ce sont presentés a nous demandans lettres a vous pensans plustost obtenir ce quilz desirent par ce moyen. Nous vous envoyons la lettre quil nous ont escrete vous priant affectueusement les secourir en cest endroit et d'autant plus que la necessité y est grande et quil s'en ensuivra un fruit merveilleux. Cependant,

Monsieur et pere, nous prierons nostre bon Dieu vous fere prosperer de plus en plus et vous maintenir longuement en son eglise. Tous les freres vous saluent ensemble vostre bonne et sainte compaignie. De Mompellier ce 12. Oust 1561.

Vos treshumbles freres
La Chasse. Formy.

3479.

CALVINUS INCERTAE ECCLESIAE.

Ad quaestionem de quibusdam ecclesiae ritibus.

(Edidimus hanc inter Consilia Opp. Tom. X. P. I. p. 213. Scripta est d. 12. Augusti 1561. Incipit a verbis: *Confessioni publicae adiungere.*)

3480.

TARTAS AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Suspendu de ses fonctions de ministre par arrêt de son consistoire, tandis que d'autres le retiennent, et ayant interjeté appel, il demande s'il doit continuer à prêcher. ¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève, Vol. 197^a, fol. 141. Sur l'adresse on lit: *Il y a l'avis de ce fait entre les papiers de M. Calvin.*)

Messieurs et peres Messieurs les ministres de Geneve.

2) N. 3510.

3480.1) Comp. N. 3461.

3478. 1) Voyez N. 3417 suiv. 3463. 3467. *Bullet.* II. 93. III. 225. IV. 394. XI. 463. Corbière, *l'Egl. de Montpellier* p. 16 s. 56.

Grace et paix par Jesus Christ vous soit multipliee.
Amen.

Messieurs et tres honnores peres, ces jours passes messieurs du consistoire de Nismes ont fait assembler certains ministres,²⁾ de la plus grande partie desquels j'ay esté renvoyé par devers vous et ce pendant suspendu de ma charge, de laquelle sentence je me suis porté pour appellant au prochain synode provincial dautant que plusieurs des freres nestoyent pas principalement serv... de nostre colloque ne aucun de celui de Montpellier: toutesfois et pour estre réputé obeissant, non obstant mon appel, j'avoie deliberé et du tout arrêté avec moy dacquiescer a leur advis, mais ne m'a esté possible dobtenir conge de nostre consistoire: Ains m'ont requis de prescher comme de coustume: ensemble quelques uns des freres reconnoissans ne m'ont aussi conseillé d'en bouger. Parquoy j'ay esté contraint de leur obeyr non sans grand regret de ma conscience, craignant d'estre accusé de rebellion. Je vous envoie la lettre des freres par laquelle entendres de quoy je suis accusé. Quant a moy je puis bien tesmoigner devant dieu que je n'ay rien fait sinon pour un bon zele et pour prevenir beaucoup de scandalles qui pouvoient survenir, et ce non pour seul, mais avec les consuls de la ville. Comme l'entendres tout par nostre diacre present porteur lequel cognoisses bien. Pour ce je vous supplie, treshonnores peres, de me mander sil vous plaist comment je me doive gouverner: si je dois continuer de prescher ou bien desister. Car j'ay beaucoup de menaces de Nismes de jour en jour jusques a ce que je seray excommunié et deschassé. Voila en quelque perplexité je suys. Une chose me console, c'est que comme Dieu m'a assisté jusques a present par sa misericorde qu'il le fera aussi pour l'advenir. Ou sera l'endroit de prier leternel, Messieurs et peres, vous tenir en sa grace pour l'amour de Jesuschrist son fils. De Sauve le 13. d'Aoust.

Vostre treshumble serviteur
Paris (?) Tartas.

2) *Ménard, Hist. de Nimes* IV. 280: Le consistoire de Nimes instruit de ces deportements délibéra le 16. du mois de Juillet de convoquer à Nimes tous les ministres de la province pour déterminer ce qu'on avoit à faire sur ce point, et d'envoyer en attendant Pierre Maltrait à Sauve pour y faire les inquisitions nécessaires, et les rapporter ensuite au colloque. Il fut ajouté qu'on écrirait là dessus au Sr. de Sauzet qui était à la cour pour qu'il prévint les impressions fâcheuses que les catholiques pourraient donner à ce sujet dans l'esprit du roi contre ceux de la religion.

3481.

VERMILIUS CALVINO.

Denuo affirmat se paratum esse ad profectionem in Galliam si quid certius ex aula acceperit.

(Ex Appendice Locc. theol. Ed. 1580, fol. 580 v. Ed. 1587 p. 1135.)

Curavit legatus regius,¹⁾ vir clarissimus, publicam fidem regis Galliae²⁾ huc afferri. Quam quum legerim iudicavi satis firmam atque idoneam esse. Illam *Bullingerus* utrique consuli ostendit: qui responderunt, sibi videri iam rem serio agi, non tamen de profectione aliquid tantisper statuendum existimant, dum aliquid hac de re scribatur ex Gallia recentius. Quod etiam ex iis quae ad me scripsisti iudicium tuum esse cognovi. Quod vero ad me attinet, maneo in eadem sententia et voluntate quam *Bezae*³⁾ fratri amantissimo hic sum testatus, et proximis literis⁴⁾ tibi significavi. Non muto animum, sed in hac causa me polliceor alacriter facturum quaecunque per gratiam Dei potero, nec moram ullam traham quam primum fuero dimissus.

De libellis⁵⁾ gratias ingentes ago. Illos per occupationes adhuc non legi: sed ipsos minime dubito pietatem et eruditionem vestrae officinae spirare. Literas vero ad regem⁶⁾ perscriptas admodum prudenter, tum legimus, tum libenter probavimus. Nec dubites nos diligenter operam daturus ne vel spargantur vel temere aberrant. Salutant vos *Bullingerus* et caeteri symmystae. Deus te, vir ornatissime, diu incolumem servet ac tuis laboribus opulenter benedicat. 15. Augusti 1561. Tiguri.

3481. 1) *Matth. Coignet, qui Soloduri sedebat.*

2) *salvum conductum. Turicenses usque de securitate itineris dubitabant. (Baum II. 184. 272 et App. 41. Schmidt, Verm. 246.)*

3) *Qui d. 21. Iul. Turicum venerat cum Claudio de Pradelle, qui literas Navarreni et principum protestantium afferebat quibus Martyrem ad colloquium invitabant. (Baum l. l.)*

4) *N. 3460.*

5) *Quosnam hic respiciat non assequimur. An de diabre contra Balduinum loquatur, tu videas.*

6) *Navarrenum?*

3482.

THROKMORTON ¹⁾ A CALVIN.

Il le remercie de lui avoir signalé un pamphlet publié en France contre le gouvernement anglais.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 177.
— Bulletin de la Société de l'hist. du prot. fr. XIX. 59.)

A Monsieur Iehan Calvin

a Geneve.

Monsieur Calvin. J'ay receu la letre que m'avez escripte du xxj. Iuillet par ce porteur Monsieur Verac, ²⁾ ensemble le livre mentione en jcelle. ³⁾ Et ne vous puis assez remercier tant de la bonne affection qu'avez manifesté me porter, comme aussy de l'effectuelle demonstration de vostre grant zelle envers la royne ma maitresse et ses feus parentz de tresdigne memoire et leur cause. Ayant telle cure et sollicitude qu'ung acte indigne et tellement odieux ne regne. Et moins lautheur dicelluy débordement scandalizant comme ung eshonté leurs majestez. Ce qu'avez veu.

J'en ay escript serieusement a la royne ma maitresse. De laquelle j'attens la responce de jour a l'autre en bonne devotion. Laquelle venue je ne faudray point Dieu aydant de travailler au possible a poursuyvre et faire executer ce que seray de par sa Majesté commande de faire. Et pour aultant que (peult estre) jauray a monstrier icelluy livre au roy et a ceulx a qui je pourray avoir a faire quant l'occasion sy presentera, sur la plainte que la royne ma dicté maitresse pourra mettre en avant, Je ne me suis point voulu desnuer ⁴⁾ dudit livre, ne layant point envoyé a sa majesté, ains en ay extrait ce que ay pu iuger toucher sa Majesté et ses parens, y adioustant le titre et lautheur du livre. Ce qu'ay envoyé a Sa Majesté pour y estre poisé ⁵⁾ et considéré.

Monsieur. Je n'ay pas oublie de ramentenir a la royne ma maitresse le soing ensemble l'affection

qu'avez a luy faire tout service et l'autre chose qu'y pourra estre agreable a sa Majesté, singulièrement pour l'avancement de la gloire de Dieu qu'est ⁶⁾ la vraye mete de son intention. Dont sa majesté verra une tresbonne preuve par ceste vostre honneste demonstration et advertissement.

Au demourant, Monsieur, pour mon particulier j'l ne me scauroit advenir chose plus au gré que d'avoir le moyen a vous faire le plaisir qui vous pourra estre de contentement. Ce que mecray poine a executer daussy bon cueur que je pryé l'éternel perseverer a vous donner tellement de son saint esprit que puissiez parfaire l'oeuvre de sa vigne, ouvrant aux autres la voye et moyen dy cueillir le fruit qu'y tousiours dure. Me recommandant tres affectueusement et de bien bon cueur a vostre bonne grace. Escrip a Paris le xvij^{me} Aoust 1561.

Le bien vostre bon amy ■ vous faire plaisir
N. Throkmorton.

3483.

CALVINUS VERMILIO.

Beza iam profectus est. Ipsum sequiturum rogat ut Geneva transeat.

(Ex autographo Cod. Genev. 107^a, fol. 241. Exstat quoque in Cod. 108, fol. 129, in Epp. Bern. VI. p. 903 ep. Simler. Vol. 101. — Ed. Baum, App. II. 40 et anglise ed. Philad. IV. 208.)

Clarissimo viro et fideli Christi servo Petro Martyri ecclesiae Tigurinae doctori fratri et symmystae observando.

Iterum ad te redit qui nuper *Bezam* nostrum istuc comitatus est. ¹⁾ Literas fert a Rege Navarrae ad senatum vestrum quibus vehementer rogat et contendit ut propere mittaris suoque nomine spondet gratum hoc Regi et eius matri officium fore. *Beza* nullo impetrato diplomate nunc profectus est ²⁾ atque ex pago in quem concesseram, a fratre meo deductus est ad proximam stationem cursorum ut occultis per equos celeres transeat. De te ³⁾ nihil dubito quin iam statueris apud te non esse in tanta occasione cessandum. Sed tuum quoque erit ope-

6) l'avancement de ce qu'est Bull.

3483. 1) Claud. a Pradella v. N. 3481. (Baum p. 184.)

2) d. 17. Aug. (Baum 191.)

3) Nondum acceperat eius ep. proxime praecedentem.

3482. 1) Sir Nicholas Throkmorton, ambassadeur de la reine Elisabeth à la cour de France. (Strype, Ann. I. 17. 548 suiv. II. 35.) Il fut fait prisonnier à la bataille de Dreux.

2) J. Budé Sgr. de Vérace. La lettre n'existe plus.

3) Il s'agit du livre publié par Gabr. de Sagonnay: Assertio septem sacramentorum adv. M. Lutherum edita ab invictissimo Angliae et Franciae rege Henrico octavo, dont nous avons parlé dans les Prolegomènes du tome IX. p. 39 dans la préface duquel l'éditeur s'exprimait fort peu respectueusement sur la mère de la reine Elisabeth. Voyez aussi la lettre du 18. Sept.

4) désaisir Bull.

5) pensé Bull.

ram dare ne alii cunctationem afferant. Video quam multa desiderari possint et antehac tibi scripsi quam mihi displiceat minus liberaliter tractari hoc negotium, non tamen ideo videtur iusta tibi esse recusandi causa quia si nondum Deo placeat ianuam aperire, reptandum est per fenestras vel per exiguas rimas penetrandum potius quam rei bene gerendae facultas effluat. Audio quidem Regis matrem ita esse tui audiendi cupidam ut sine multorum querimoniis longius differre tibi iam integrum non sit. Etsi autem magis te voluntarium esse mihi persuadeo quam ut stimulis vel ulla exhortatione indigeas, fratres tamen nostros admonitos esse volo, si quid inter principia titubatum fuerit vituperationi fore obnoxios ac si in Senatu excitando non satis alacres fuerint. Si expeditionem hanc suscipere in animo sit, brevius iter erit per *Burgundiam*, sed non tanti erit compendium, quin nos in transitu inivas. ⁴⁾ Vale, ornatissime vir et mihi venerande frater. D. *Bullingerum* et omnes symmystas, fratres mihi vere observandos, saluta diligenter meo nomine. Dominus te spiritu suo regere pergat et suis donis locupletare. Uxori quoque et familiae multam salutem precor. Genevae 17. Augusti 1561.

Iohannes Calvinus tuus.

3484.

LE SÉNAT DE GENÈVE AU ROI DE NAVARRE.

Recommandation de Th. de Bèze envoyé au colloque de Poissy. ¹⁾

(Minute originale de la main de Calvin. Arch. de Genève. Lettres de la Seigneurie. Année 1561. — Bonnet II. 424. — Trad. angl. IV. 207.)

Sire, nous avons reçu les lettres qu'il a pleu à votre Majesté nous écrire. Nous ne saurions assez vous remercier de la bonne affection que de votre grace nous portez, et nous estimons bien heureux

⁴⁾ Non Geneva transit sed per Solodurum et Neocomum iter fecit.

3484. 1) Il est plusieurs fois question dans les Registres du Conseil de cette mission (21. Juillet. 5. 8. Août.) Nous donnerons les extraits textuels dans les annales. Ici il suffira, pour déterminer la date de la présente lettre, de constater que la lettre du roi, demandant Bèze, était écrite le 12, qu'elle arriva à Genève le 16, et que le 18 il fut décidé en séance secrète qu'il partirait tout de suite et emporterait une lettre de recommandation rédigée séance tenante.

davoir un tel prince qui nous soit si favorable. Quant à spectable Theodore de Bèze, nostre bon pasteur et ministre, nous sommes contraincts de vous confesser, Sire, que ça bien este à nostre grand regret quil entreprint ce voiage, non pas que nous ne feussions prestz et appareillez, Sire, de nous employer à vous faire service de nostre petite faculté tant quelle se pourroit estendre. Mais nous scavons quel dommage portera tant l'Eglise que leschole pour son absence. Mais sil plait à Dieu que son travail apporte tel fruit, comme nous devons esperer, nous scavons bien quil nous convient oublier tout regard particulier. Car nous devons bien plus que cela à nostre Seigneur Jesuschrist duquel nous tenons tout, et à son Eglise. Tant y a, Sire, quen nous acquittant dune partie de nostre devoir, nous avons este fort ioieux de faire service à vostre Majesté. Car nous estimerons tousiours un grand bien pour nous, davoir moien de faire chose qui vous soit agreable. Et vous prions, Sire, quil vous plaise prendre en garde une partie de noz thresors en la personne de celui quil nest besoing de vous recommander.

Sire, apres nous estre treshumblement recommandes à vostre bonne grace nous supplierons nostre bon Dieu conserver vostre Majesté en son estat, l'avoir en protection et laugmenter en tout bien.

Vos bien humbles et affectionnez serviteurs,
Les Syndicques et Conseil de Geneve.

3485.

CALVINUS PIIS GALLIS.

Praefatio in suarum in Danielelem praelectionum editionem. ¹⁾

(Ex editione principe Genev. 1561. fol. Exstat quoque in Thesaurio Bezano ed. Genev. p. 242, Laus. p. 506, Hanov. p. 568, Chonet p. 330, Amst. p. 151.)

Iohannes Calvinus piis omnibus Dei cultoribus qui regnum Christi in Gallia recte constitui cupiunt,
S. D.

3485. 1) Mira canit de hac dedicatione Henry T. III. 484 scil. Calvinum a proceribus Lutetiam vocatum fuisse, verum a suo senatu non dimissum hoc animi sui erga Gallos documentum edidisse. Fraudis fuit viro doctissimo quod autor dicit in fine, sibi fas non esse stationem suam deserere.

Etsi patria vobiscum mihi communi, cuius amoenitas multos ad se externos ex remotissimis plagis allicit, iam totos viginti sex annos non aegre carui: quod in ea terra habitare minime iucundum esset vel optabile, a qua exsulabat Dei veritas, pura religio et aeternae salutis doctrina, a qua etiam profligatum erat Christi regnum, nec me eius desiderium hodie sollicitat: gentis tamen ex qua oriundus sum oblivisci et curam abicere neque humanum neque fas esset. Ac me quidem illustribus documentis testatum arbitror, quam serio et ardentem cuperem nostratibus prodesse: quibus etiam utilis forte fuit mea absentia, quo uberiores ex meo studio fructus perciperent. Cuius boni aestimatio non omnem solum molestiam mihi absternit, sed suave reddidit laetumque exsilium. Quum itaque continuo illo temporis progressu conatus fuerim publice Gallis opitulari, nec destiterim privatim quoque torpentes excitare, tardos stimulare, trepidantes animare, dubios vel flexibiles hortari ad perseverantiam: danda nunc fuit opera, ne in hoc tam necessario temporis articulo officium erga eos meum cessaret: cuius praestandi divinitus optima data fuit opportunitas. Nam quum in lucem exirent meae Praelectiones quibus Danielis prophetias interpretatus sum, nihil accidere commodius potuit, quam si in hoc speculo vobis demonstrarem, fratres ex animo dilecti, quum hac aetate variis certaminibus probare vellet Deus suorum fidem, pro admirabili sua sapientia, veteribus exemplis fulciendos curasse eorum animos, ne gravissimis quoque procellis aut tempestatibus concussi unquam labascant: vel saltem, si quando nutare contigerit, ne deficient ad extremum. Quamvis enim stadium servis Dei propositum sit multis obstaculis impeditum, quisquis librum hunc diligenter evolverit, quidquid voluntario nec ignavo cursori a carceribus ad metam usque dirigendo aptum est, in eo comprehensum reperiet: boni etiam ac strenui athletae experimento agnoscant se ad luctum satis esse instructos.

Primum occurret historia tristis quidem, sed valde fructuosa, Danielem eiusque sodales, stante adhuc regno et sacerdotio, in exsilium fuisse tractos: ac si Deus per ignominiam et probrum extremae calamitati addiceret praecipuum electi populi florem. Quid enim primo intuitu magis indignum, quam pueros angelicis fere virtutibus praeditos superbo victori tanquam mancipia in praedam cedere, quum domi incolumes manerent sceleratissimi quique et perditum Dei contemptores? Haecine pietatis et innoxiae vitae merces, impiis suaviter ob impunitatem sibi blandientibus, quam illi meriti erant poenam sanctos luere? Verum hic quasi in viva imagine cernimus, Deum, ubi pessimis quibusque ad tempus parcit atque etiam indulget, servos suos instar auri et argenti examinare, ne durum nobis

sit, dum placita quiete fruuntur profani homines, in fornacem probationis coniici. Accedet secundo loco exemplum plus quam virilis prudentiae et continentiae singularis, cum animi magnitudine plane heroica, dum aulicis illecebris tentati pii adulescentes in tenera illa aetate, non modo temperantia superant oblatas sibi delitias: sed quia videbant astute se captari ut paulatim a sincero Dei cultu desciscerent, ut se a diaboli laqueis extricerent, honorem veneno illitum non absque praesenti mortis periculo fortiter libereque aspernantur.

Sequitur pugna saevior et magis formidabilis, cum memorabili constantiae incredibilis exemplo, dum neque atrocibus minis flectuntur Danielis socii, ut statuae adoratione se polluant, ac tandem non suo tantum sanguine sed horribili cruciati qui oculis erat propositus parati sunt sincerum Dei cultum vindicare. Quae vero in huius tragodia exitu relucet Dei bonitas, ad nos inviata fiducia armandos non parum valebit. Addetur non absimilis Danielis ipsius pugna et victoria eadem, dum leonum truculentiae obici maluit, quam triduo ab ingenua fidei professione absistere, ne perfida simulatione sacrum Dei nomen prostitueret impiorum ludibriis, et mirabiliter e fovea non secus ac e sepulcro erutus de Satana eiusque factione triumphavit.

Hic non prodeunt in medium philosophi, qui subtiliter in umbra et otio disserant de virtutibus: sed infatigabilis sanctorum virorum in studio pietatis constantia nos ad eorum imitationem clare voce invitat. Ergo, nisi prorsus simus indociles, ab his magistris discere convenit, sive blanditiarum laqueos tendat Satan, prudenter ne irretiamur cavendum esse, sive nos violenter aggrediatur, intrepido mortis et malorum omnium contemptu frangendos esse eius insultus. Si quis excepiat, rara esse quae retulimus utriusque liberationis exempla: fateor certe Deum non eodem semper modo ad suos servandos manum e coelis exserere, sed quod nobis satis esse debet, testatum fecit fidum se fore vitae nostrae custodem, quoties in aliquo discrimine versabitur: nec impiorum libidini nos esse expositos, quin eorum furorem et turbulentos conatus, si ita visum fuerit, compescat. Nec vero eventus tantum spectandus est, sed quam animose sancti viri pro asserenda Dei gloria se morti devoverint: nec quia Dei beneficio erepti sunt, ideo minus laudis mereatur prompta eorum voluntas, quum se victimas obtulerint.

Iam inter quot agitationes iactatus fuerit propheta annis septuaginta, quos in exilio transegit, reputare operae pretium est. A nullo rege aequè humaniter tractatus est atque a Nabuchadnezzar: quem tamen expertus est feram bestiam. Aliorum maior crudelitas: donec subito interitu Balsazar et urbis expugnatione ad novos dominos Persas et Medos

traductus est: quorum hostilis irruptio quum omnibus pavorem incuteret, minime dubium est quin perculerit eius animum. Etsi autem clementer a Dario fuit exceptus, ut servitus illa quodammodo esset tolerabilis, procerum tamen invidia scelestaque conspiratione tunc maxime periclitatus est. Verum ut de communi ecclesiae salute magis erat sollicitus, quam privatae quieti studebat: in quanto more eum iacuisse probabile est, et quanta anxietate fuisse constrictum, quum tam durae et miserae populi oppressioni nullum finem ostenderet rerum status? Acquiescebat quidem in Ieremiae vaticinio: sed eius spem tamdiu suspensam non languescere incomparabilis tolerantiae fuit, imo inter tempestuosos fluctus varie distractam non submergi.

Nunc ad prophetias venio, quarum priores destinatae fuerunt Babylois: partim quia Deus servum suum certis insignibus ornare voluit, quae gentem superbissimam et vittricem ipsum revereri cogerent: partim quia oportuit nomen eius apud profanos veneratione dignum censi, ut autoritate praeditus apud suos munus propheticum liberius exerceret. Postquam vero celebre apud Chaldaeos fuit eius nomen, prophetias maioris momenti Deus apud ipsum deposuit, quae peculiare essent electo populo. Porro sic eas Deus accommodavit in usum veteris populi, quae et dolorem lenirent opportunis remediis, et vacillantes animos ad Christi usque adventum sustentarent, ut nostrae quoque aetatis non minorem habuerit rationem. Nam quod de fluxu et evanido monarchiarum splendore et perpetuo regni Christi statu praedictum est, hodie non minus est utile cognitu quam olim. Ostendit enim Deus omnem terrenam potentiam, quae in Christo fundata non est, caducam esse: regnis vero omnibus, quae se nimium offendendo Christi gloriam obscurant, brevem interitum minatus est. Qui nunc longe lateque dominantur reges, nisi ultro se Christi imperio subiiciant, tristi experientia tandem sentiant ad se quoque pertinere horribile illud iudicium. Et quid minus tolerabile, quam eum fraudare iure suo, cuius praesidio salva manet eorum dignitas? Atqui videmus quam pauci ex eorum numero Dei filium admittant: imo ut omnes moveant lapides, atque extrema quaeque potius tentent, quam sinant in suos fines penetrare: multi etiam consilarii totam suam industriam et studia ad claudendos omnes aditus sedulo conferunt. Quod vero interea et nomen christianum obtundunt et se fidei catholicae optimos defensores iactant, nullo negotio refellitur tam frivola vanitas, si tenetur vera et genuina regni Christi definitio. Non enim aliud est eius vel solum vel sceptrum, quam evangelii doctrina: nec alibi refulget eius maiestas, nec aliter imperium suum obtinet, quam ubi omnes a summis ad infimos placida docilitate instar ovium vocem eius audiunt

et quocumque vocet sequuntur. Doctrinam hanc, qua continetur certa religio atque legitimus Dei cultus, in qua aeterna hominum salus et vera felicitas consistit, non modo passim repudiant: sed minis, terroribus, ferro flammaque procul abigunt: nec quidquam omittunt violentiae ad eam exterminandam. Quenam vero caecitas, et quam prodigiosa, ut quos ad se comiter invitat unigenitus Dei filius, non sustineant ipsum osculari? Sed multi pro sua superbia scilicet existimant se in ordinem cogi, si summo regi fasces submittant: alii suas libidines fraenari nolunt. Atque ut omnium sensus occupat hyprocrisis, tenebras appetunt, et in lucem protrahi formidant. Nulla tamen pestis deterior quam Herodis metus: quasi terrena imperia raperet monarchis qui minimis quibusque et contemptissimis ex plebe hominibus coeleste offert. Adde quod dum alii alios respiciunt, mutua colligatio exitiali nexu omnes devinctos retinet sub impietatis iugo. Nam si serio in animum inducerent quid verum sit ac rectum sciscitari, imo si tantum aperirent oculos, non obscura esset cognitio. Sed quia usu fere compertum est, ubi emergit cum evangelio suo Christus, simul graves motus oriri: honesto praetextu reiiciunt coelestem doctrinam, ut publicae tranquillitati consulant. Merito, fateor, odiosa censi potest quae turbas gignit mutatio: sed gravis Deo fit iniuria, nam hoc saltem defertur eius virtuti, ut qualescunque ferveant tumultus, illis sedatis regnum filii sui stabiliat. Quamvis coelum terrae misceri contingat, pretiosior est Dei cultus, quam ut ulla mercede pensetur minima eius diminutio.

Sed falsa invidia gravant evangelium, qui perturbationum materiam esse fingunt. Verum quidem est, Deum illic oris sui vehementia tonare, quae concutiat coelum et terram: (Agg. 2, 7) sed dum hoc elogio gratiam illius praedicationi conciliat propheta, felix et optanda est illa concussio. Et certe si non eminet in suo gradu Dei gloria, donec humilietur universa caro, superbiam hominum, quae se contra attollit nec unquam cedit nisi invita, forti et valida Dei ipsius manu prosterni necesse est. Quod si ad Legis promulgationem contremuit terra (Exod. 19, 18), nihil mirum si vis et efficacia evangelii splendidior appareat. Quare eo suavius decebat amplexari doctrinam, quae dum mortuos ab inferis excitat, et indignis quos terra sustineat coelum aperit, insolitam virtutem exserit: ac si elementa omnia saluti nostrae subscriberent.

Ecce autem ex alio fonte manant procellae et tempestates: quia nunc proceres et qui in mundo excellunt non libenter subeunt Christi iugum: nunc imperitum vulgus, antequam gustum capiat, quidquid salutare est respuit: pars etiam in sordibus porcorum instar se oblectat: alii tanquam a Furiis perciti per caedes grassantur. Praecipuo an-

tem furore ad omnia turbanda Diabolus instigat, quos habet sibi prorsus mancipatos. Hinc clangor tubarum: hinc confictus et proelia, dum Heliogabalus Romanus sacerdos cum rubra sua et sanguinaria cohorte ex claustris bestiis praecipiti impetu contra Christum insanit, et undique accersit suppetias ex foetidi cleri sui colluvie, quae tota, etsi non paribus lautitiis, offas tamen quibus pascatur ex eadem olla profectas sorbet: multi quoque famelici ad conducendas operas advolant: magna pars iudicum, quae dudum Saliaribus epulis ventrem farcire consuevit, pro culina et foco pugnat: praesertim vero rabulas ex claustris monachalibus et Sorbonicis lustris emittit, qui tanquam flabella ignem accendant. Omitto clandestinas artes et nefandas conspirationes, quarum mihi testes optimi esse possent qui infestissimi sunt pietatis hostes. Neminem nomino: satis est digito monstrasse qui satis superque vobis noti sunt. In hac confusa tot bestiarum irruptione si perplexi haereant qui pendent a multiplici rerum eventu, nihil mirum est: sed diffidentiae suae culpam iniuste et perperam reiciunt in sacrum Christi evangelium. Demis totum Acheronta cum suis Furis iam ad proelium descendere: an Deus in coelis discussus sedebit, ut causam suam deserat et prodat? atque ubi se opposuerit, an eius victoriam impediunt quamlibet versutae hominum astutiae, vel impetuosius conatus? Papa, inquit, longam factionem secum trahet. Iusta incredulitatis merces, trepidare ad strepitum folii cadentis. Quid vos autem male providi consiliarii? Facessat Christus, ne quid turbet novitas. Paulo post ergo sentietis, quanto satius fuisset Deum habere propitium, et spretis nihili terroribus in eius praesidio conquirere, quam eum aperto bello laessere, ne malos et sinistros genios ad iram provocetis. Certe ubi omnia discussa fuerint, papae defensoribus superstitio, quae hactenus regnavit, nihil aliud est quam malum bene positum: quod movendum esse non censent, quia sine iactura non posse fieri videtur. Quibus vero cordi est Dei gloria, et qui sincera pietate sunt praediti, longe aliud propositum esse debet: nempe ita suam operam Deo impendere, ut eventus omnes eius providentiae commendent. Qui si nihil nobis esset pollicitus, forte iusta esset timendi et assidue vacillandi causa: sed quum toties sit testatus nunquam auxilium suum in asserendo Christi sui regno defore, in hac fiducia recumbere unicum est recte agendi compendium.

Porro vestrum est, optimi fratres, quantum feret cuiusque facultas, et vocatio postulabit, cordate satagere ut vera religio integrum statum recuperet. Quantopere hactenus conatus sim omnes tumultuandi ansas praecidere, referre necesse non est: modo coram summo iudice angelos et vos omnes habeam testes, per me non stetisse, quominus se-

datos absque ulla noxa progressus ageret Christi regnum. Et aliquid mea sedulitate profectum esse arbitror, ne suas metas transsilirent privati homines. Nunc etsi admirabili virtute longius ecclesiae suae restitutionem provexit Deus quam ausus fuisset sperare, memoria tamen repetere convenit quid suis praecipiat Christus, nempe ut animas suas in tolerantia possideant. (Luc. 21, 19.) Quo etiam pertinet quae a Daniele exposita fuit visio: Lapidem, a quo contrita sunt quaecunque Deo bellum intulerant regna, non fuisse hominum manu formatum: (Dan. 2, 44) et quamvis rudis esset ac impolitus, crevisse tamen in magnum montem. Cuius rei vos monendos esse duxi, ut inter minarum tonitrua placide expectetis, dum inanes nebulae coelesti virtute discussae evanescant. Nec vero me latet, ut de innumeris triginta annorum ignibus taceam, quantas indignitates his postremis sex mensibus pertuleritis: quoties pluribus in locis a tumultuosa plebe facta in vos fuerit irruptio: quoties fueritis impetiti nunc lapidibus, nunc gladiis: ut insidiati fuerint hostes, quo pacatos vestros conventus subita vi et inopinata opprimerent: ut occisi fuerint alii in aedibus suis, alii in compitis, tracta per ludibrium mortuorum corpora, raptatae mulieres, pluri vulnerati, gravis etiam mulier cum suo foetu transfossa fuerit, aedes effractae ac dirutae.²⁾ Verum quamvis atrociora adhuc instarent, ut vos probetis Christi discipulos probeque in eius schola formatos, danda opera est, ne ulla impiorum rabies, dum ita intemperanter feruntur, moderationem, qua sola hactenus victi fractique fuerunt, excutiat. Quod si taedium vobis afferat diuturnitas, subinde in mentem redeat celebre illud vaticinium, in quo ad vivum ecclesiae conditio depicta est. Ostendit quidem tunc prophetae suo Deus, quae certamina, anxietates, molestiae, discrimina Iudaeos manerent a fine exsili, laetoque in patriam reditu, usque ad Christi adventum: sed facit temporum similitudo, ut nobis eadem conveniant, ac proinde aptanda sint in usum nostrum. Miserae ecclesiae, quae diu profundo malorum diluvio submersa fuerat, gratulabatur Daniel, quum ex annorum supputatione colligeret, instare liberationis diem ■ Ieremia praedictum. (Ier. 25, 12. et 29, 10.) Atqui responsum accipit, acerbior fore populi sortem ex quo reddita fuerit libertas, ut a continua ingentium malorum serie vix respiret. Non sine summa doloris amaritudine et multis fastidiis spem suam protexerat annis septuaginta: nunc Deus tempus septuplicando, letale quodammodo vulnus cordi eius penitus infligit.

2) Haec autem tum erant praeludia tantum eorum quae eodem modo articulatum annis sequentibus acciderunt piis viris ac mulieribus in Gallia. (*Beza in margine.*)

Nec vero tantum pronunciat, populum, ubi postliminio reversus vires collegerit, urbemque et templum extruxerit, novis postea molestiis fore obnoxium: sed inter ipsa laetitiae primordia, vixdum gustata gratiae suavitate, anxietati eum addicit. Iam calamitates quae paulo post sequutae sunt, quarum multiplex illic textitur catalogus, quum ad solum auditum nunc expavescamus, quam putamus rudi populo lugubres fuisse et acerbas? Templum videre profanatum sacrilegi tyranni audacia, sacra probrose mixta foedis inquinamentis, libros omnes legis in ignem coniici, ut tota religio aboleretur, quam horribile fuit spectaculum? (2 Mach. 6, 16. et cap. 7.) Ad idem incendium raptari quicumque ingenue constanterque profitebantur se perstare in Dei cultu, qui poterant teneri et debiles sine ingenti consternatione aspicere? Et hoc erat consilium tyranni, ut immanitas ad defectionem minus cordatos adigeret. Sub Machabaeis quaedam visa est relaxatio offerri, sed quae mox saevissimis claudibus deformata nunquam luctu et moerore caruit. Nam quum hostis et copiis et omni bellico apparatu longe praecelleret, nihil potius fuit omnibus qui pro defensione ecclesiae arma sumpserant, quam se abdere in ferarum lustra, aut vagari per silvas in summa egestate, rerumque omnium inopia. (1 Mach. cap. 2. etc. et lib. 2. cap. 8. etc.) Accessit aliud genus tentationis, quod se improbi et perfidi, fallaci zeli iactantia, ut dicit Daniel, Iudae et eius fratribus adiunxerunt. Quo artificio Satan infamia aspersit manum a Iuda collectam, ac si latrunculorum esset turba. Sed bonis nihil magis luctuosum, quam dum sacerdotes ipsi, prout quemque rapiebat sua ambitio, nefariis pactis templum et Dei cultum prodiderunt. (Dan. 11, 32, seqq.) Nec modo venalis fuit sacra illa dignitas: sed empta mutuis caedibus, atque etiam parricidiis. Hinc factum, ut omnium ordinum homines, quamvis circumcisio et sacrificia in usu suo manerent, corruptelis ita passim et impune grassantibus tandem profanescerent: ut rarum fuerit miraculum, quo tempore apparuit Christus, regnum Dei expectare. Paucissimi enim hac laude insigniuntur.

Si in illa indigna ecclesiae deformitate, in multis dissipationibus, inter diros terrores, agrorum vastationem, aedium direptiones, mortis pericula, pios animos sustinuit Danielis vaticinium, quum adhuc obscuris umbris implicita esset religio et doctrina fere exstincta, et sacerdotes ipsi, ut erant degeneres, sacra omnia pessundarent: quam pudenda erit nostra mollities, nisi haec evangelii claritas, in qua Deus paternam faciem nobis ostendit, sursum nos supra omnia obstacula attollat constantiaque infatigabili fulciat? Sicut enim dubium non est quin tunc servi Dei, quae de exsilio Babylonico a prophetis dicta erant, ad suam aetatem accommodari

leniendo praesentium malorum dolori: ita nostrum est oculos habere defixos in patrum miseras, ne refugiamus ad eam ecclesiam aggregari, cui dictum est: Paupercula, tempestate obruta et solatio privata, ecce ego te suscipio (Esa. 54, 11. et): quae alibi, postquam conquesta est dorsum suum fuisse laceratum ab impiis, non secus atque ager sub sulci tractu proscinditur, gloriatur tamen continuo post incisos fuisse illorum funes a Deo iusto, ut non praevaluerint. (Psal. 129.) Nec vero illorum modo temporum exemplis ad spem et patientiam nos animavit propheta: sed exhortationem a spiritu dictatam, quae ad totum Christi regnum extenditur nobisque propria est, adiunxit. Quare nobis durum non sit in eorum numero comprehendi, quos igni probatum iri denunciat ut dealbentur, quum omnes crucis molestias satis superque compenset inaestimabilis felicitas et gloria quae inde nascitur. Ac quamquam haec plurimis sunt insipida: ne eorum socordia et stupor nos segniore reddat, probe cordibus infixum sit quod mox denunciat propheta, (Dan. 11, ut supra) impios impie quidem acturos, quia nihil intelligent: filios tamen Dei intelligentia fore praeditos, ut rectum divinae vocationis cursum teneant. Fontem quoque brutae illius caecitatis, quae vulgo cernitur, tenere operae pretium est, ut nobis coelestis doctrina sapiat.

Neque enim aliunde fit ut Christum cum suo evangelio maior pars vilipendat, nisi quod secure sibi indulgendo, neque timore ullo, nec malorum suorum sensu, nec irae Dei horrore expergiscuntur ad serio ardentem appetendam, quae sola nos ab aeterni interitus abyso eripit, redemptionem. Interea vero delitiis, voluptatibus et aliis illecebris capti vel potius fascinati, nulla tanguntur beatae aeternitatis cura. Etsi autem multiplices sunt eorum sectae, a quibus evangelii doctrina contemptum despicitur: ac in aliis magis eminet superbia, in aliis mollities, in aliis quaedam mentis ebrietas, in aliis somnolentus torpor: reperiemus tamen ex profana securitate manare contemptum, quia nemo in se ipsum descendit ad excutiendas suas miseras, ut illis remedium quaerat. Prodigiosa quidem dementia est, ubi nobis incumbit Dei maledictio iustaeque eius vindicta nos urget, excussa omni sollicitudine nobis adhuc placere ac si nihil esset metuendum. Atqui vitium plus quam commune est, ut qui millies rei sunt dignique mille aeternis mortibus frivolis caeremoniis erga Deum leviter defuncti soporem, vel potius veterum, sibi obducant. Porro quum denunciet Paulus mortiferum esse evangelii odorem omnibus quorum mentes Satan fascinavit (2 Cor. 2, 16): ut saporem eius in vitam gustemus, necesse est ad Dei tribunal nos sistere et illuc subinde citare nostras conscientias, quibus serio terrore vulneratis reconciliatio, quam pretioso suo sanguine

nobis Christus peperit, pro sua dignitate et pretio a nobis aestimetur. Itaque angelus, ut Christi doctrinae reverentiam et auctoritatem conciliet, concionatur de aeterna iustitia, quam mortis suae sacrificio obsignavit (Dan. 9, 24): modum et rationem simul exprimens, quia deleta fuerit ac expiata iniquitas.

Nos ergo, dum mundus in suis lasciviis bachtatur, damnationis quam meriti sumus cognitio expavefactos coram Deo humiliet: ac dum se profani homines terrenis delitiis ingurgitant cupide amplemur hunc incomparabilem thesaurum, in quo recondita est solida beatitudo. Garriant hostes nostri ut libuerit, sibi quoque curae esse ut Deum habeant propitium: quum nonnisi dubitanter invocandum esse sentiant, quod erat salutis fundamentum ab illis everti constat. Fidem nostram qua volent petulantia insectentur, modo nobis liquido constet, neminem nisi eius beneficio hanc praerogativam consequi, ut libere pacataque fiducia Christi patrocinio fretus Deum patrem invocet. Verum nunquam vigeat, ut par est, in nobis pietatis studium, donec mentes nostras, quae alioqui in terram nimis propensae sunt, sursum attollere discamus, easque in continua coelestis vitae meditatione exercere. Qua in parte se prodit mira humani generis vanitas, quod quum omnes de huius vitae brevitate quasi philosophi praeclare loquantur: nemo tamen ad illam perpetuam aspirat. Itaque non abs re Paulus Colossensium fidem et caritatem commendans, eos per spem animari dicit, quae in coelis reposita est. (Coloss. 1, 5.) Alibi vero de fine gratiae disserens quae nobis in Christo patefacta est, dicit nos inde erudiri, ut abnegata omni impietate mundanisque desiderijs, sobrie, iuste et pie vivamus in hoc mundo, expectantes beatam spem et adventum gloriae magni Dei et salvatoris nostri Iesu Christi. (Tit. 2, 12, 13.) Haec igitur expectatio impeditis omnibus solutos ad se nos rapiat: et quo magis Epicurea tabe refertus est orbis, ne ad nos usque serpat contagio, eo acrius eniti nos decet donec ad metam pertigerimus. Porro etsi dolendum est, tantam turbam ultro perire: quod tamen in suum exitium quasi devoti ruunt, ne nos conturbet vesanus eorum furor, succurrat altera Danielis admonitio, salutem certam omnibus repositam esse qui inventi fuerint scripti in libro. (Dan. 12, 1.) Quamvis autem in arcano Dei consilio, quae prima est salutis nostrae causa, electio abscondita sit, quando tamen omnium qui in Christi corpus fide evangelii inserti sunt minime dubia est adoptio, hoc testimonio contenti strenue in cursu feliciter incepto pergite. Quod si diutius adhuc dimicandum erit (ut vobis denuncio restare duriores quam putatis pugnas) quocunque impetu ebulliat impiorum rabies, atque ut totos inferos concitent, memineritis finitum vobis

esse stadium a coelesti agonothea, cuius legibus eo alacrius parendum est quia suis vires ad finem usque suppeditat. Quando autem mihi fas non est stationem in qua me Deus manere voluit deserere, hic meus labor vobis dicatus mei ad vos adiuvandos studii pignus sit, donec completa mea peregrinatione coelestis pater pro immensa sua misericordia in aeternam haereditatem simul vobiscum me colligat. Dominus vos gubernet spiritu suo, fratres ex animo mihi carissimi, tueatur suo praesidio contra omnes hostium machinas invictaque virtute sustineat. Genevae, 14. Calendas Septembris M. D. LXI.

3486.

HAGENIUS CALVINO.

Stuttgardiae Farellum periculose decumbentem invenit, a quo quum rescisset Gallasium in Anglia commorari Calvinum rogat ut ei libellum Brentii primum Genevam missum tradi curet. 1)

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 179.)

Clarissimo pietate atque doctrina praestantissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo fratri ac symmystae singulari pietate observando et colendo, plurimum precatur per Christum salutis.

Quum certis quibusdam de causis hodie Stuttgardiam principis metropolim me contulissem, inveni ibi reverendum Dei virum Gulielmum *Farellum* satis periculose decumbentem,²⁾ quem sane ob insignem pietatem suam quovis benevolentiae genere prosequi studuissem nisi negotiorum mole fuisset impeditus. Novi enim ex tuis et aliorum scriptis quam strenuum atque indefessum Christi militem sese ecclesiae exhibuerit. Licet dissidium sacramentarium adhuc apud nostrates vigeat, non defuere tamen qui periclitanti *Farello*, de ecclesia filii Dei tam optime merito, humanitatis officia praestare gravati non sunt. Quum autem ante dimidium annum literas ad *Gallasium* nostrum per mercatores dedissem, sperans ipsum Genevae adhuc commorari, ex reverendissimo patre *Farello* percepi ipsum Lon-

3486. 1) Cf. N. 3109. Videtur adhuc Calvinum eiusque res prae Brentio amplexus esse.

2) Hic ergo Stuttgardiam usque cum Valdensibus progressus fuerat. De hoc itinere ut etiam de morbo nihil dicitur apud Kirchhoferum p. 156 neque alibi.

dinum usque transmigrasse. Literis illis adiunctus erat *Brenii* libellus,³⁾ quo portentosum ubiquitatis dogma stabilire ac defendere nititur, idque magis humanae rationis argumentis quam spiritus divini oraculis. Si forte absente illo tibi fuisset oblatum una cum literis, te quam officiosissime rogatum volo ut istum Londinum usque⁴⁾ transmitti cures. Si qua posthac ratione gratificari tibi tuisque ac inservire potuero, me semper paratissimum habebis. Plura nunc scribere non vacat. Dominus Iesus afflictæ ecclesiæ suæ te quam diutissime incolumem conservet contraque omnes Satanæ insultus fortitudinis atque prudentiæ spiritui sicuti antehac ita et in posterum roboraret atque confirmet. Raptim Studogardiæ duodecimo Calend. Septemb. anno salutis per Christum partæ 1561.

Tuus ex animo
Bartholom. Hagenius.

3487.

BEZA CALVINO.

Scripta est statim post adventum in Urbe et narrat quæ in itinere vidit et fecit quæque hic audivit et sperat.

(Ex autographo Cod. Genev. 117, fol. 63. Apographa habes in Cod. 119, fol. 117; in Tomo VI. p. 927, Epp. Bernens. et ap. Simlerum Vol. 101. Edidit Baum. App. II. 44. — Inscriptio desideratur.)

Haec nunc habebam quæ scriberem. Hodie, id est, sexto die post meum a vobis discessum, saluus et bene valens Dei beneficio huc perveni. Lugduni et altero post die nonnihil lassitudinis sensi sub vespere, sed quæ momento prorsus evanuit. Maiorem mihi molestiam attulit ventriculi relaxatio, quæ nondum prorsus remisit, sed brevi, ut spero, sanabitur. In itinere *Ferrariensem*¹⁾ salutavi quæ mihi visa est fortior et paratior quam prae se ferebant literæ quas ad te dedit.²⁾ Itaque non putarim prius revocandum fratrem,³⁾ quam cum eo sim colloquutus. Id ubi fecero, faciam autem ubi in aulam venero, curabo ut de re tota certior fias, ut consi-

lium de integro istic capiatur. Hic vero comperi aliquot diebus ante meum a vobis discessum, id est, duodecima huius mensis, profectos esse in aulam octo ex nostris fratribus quibus nunc accessit noster *Galasius*.⁴⁾ Ibi publice et perhumaniter feruntur a rege accepti, cui supplicem libellum obtulerunt,⁵⁾ cuius exemplar ad vos iam missum esse puto. Rex in summa respondit se de toto negotio ad suum consilium relaturum, et adhuc expectatur responsum. Interea ecce deprehensa sunt adversariorum nefanda consilia et tandem ab iis credita qui hactenus pro vanis rumoribus habuerunt quaecunque indicia ab amicis acceperant. Hinc video exortam trepidationem. Nam A.⁶⁾ ipse huc rescripsit, ut quam celerime fieri posset, auxilia mitterentur undecunque collecta. Cras enim in aulam venturum aiunt ipsum adversariorum ducem,⁷⁾ et quidem valida cum manu. Quis ergo tumultus impendeat vides, nisi Dominus nunc quoque nos respexerit. Ego interea, qui fortasse potius in bellum civile quam in colloquium incidere, hic me continebo tantisper dum illi de meo adventu facti certiores mihi significant quid a me fieri velint. De rebus autem omnibus scribam ad te, favente Deo, quam saepissime et quam diligentissime. Bene vale, mi observande pater, cum toto fratrum et amicorum coetu. D. Iesus et vos et reliquas ecclesias conservet, et adversus omnes impetus magis ac magis confirmet. Lutetiæ 22. Augusti hora post meum adventum tertia.

Tuus Beza.

Rogo ut literas et istam chartæ parsimoniam boni consulas. Neque enim licuit relegere, nedum rescribere, ne scribendi occasionem amitterem.

4) ex Londino.

5) *Hist. eccl.* I. 489: Plusieurs ministres s'assemblerent à Poissy suivant le sauf-conduit à eux accordé (*Journ. de Bruslard in Mém. de Condé* I. 41). — *Sequuntur nomina nobis alibi saepius obvia.* — Tous ceux cy logés ensemble à S. Germain pres du chasteau pour leur seureté, en une maison appartenant au Card. de Chastillon et finalement au logis de la duchesse de Ferrare. Les premiers arrivés presenterent le 17. Aoust une requeste (*exhibuerunt illam regi Marloratus et Sampaulinus*) avec la confession de foy contenant un sommaire de la doctrine receue et preschee d'un commun accord en toutes les Eglises reformees du Royaume (cf. N. 3492).

6) *Amiralius*.

7) *Franciscum Guisium*.

3) N. 3364. 3371. 3401.

4) *Galasius Possiaci erat tunc temporis.*

3487. 1) *Quæ in oppido Montargis degebat.*

2) *deperditas.*

3) *Morellanum* (N. 3466) qui, ut videtur, iam S. Germanum profectus erat.

Calvini opera. Vol. XVIII.

3488.

VERGERIUS DUCI CHRISTOPHORO.

Quid legatus Regis de evangelicorum in Gallia rebus spei conceperit. Gentilis libellus de trinitate.

(Ex Archivis Stuttgardianis regis edd. Kausler et Schott, I. 1. p. 282, ubi integram habes. Nos pauca tantum excerpimus.)

D. *Cognetus* Gallorum regis orator dubitat num sit Basileam ad comitia venturus: si venerit, nunciabit mihi per peculiarem nuncium ut accedam. Iam incipit sperare, se posse quatuor cantones Helvetiorum praecipuos in foedus Gallorum pertrahere. Sperat enim non futuram amplius persecutionem contra Christianos in Galliis. Verebatur quidem ne se recusarent adiungere Gallorum regi, si confessionem Augustanam in Galliis innoxisset: sed tandem videt satis esse si in eo regno cessetur a persecutione. — — — — —

Dixeram ill. Celsitudini vestrae quod quidam fanatici suscitabant iterum materiam de trinitate. Nunc ad me scribitur, prodiisse in eo articulo libellum, sub nomine cuiusdam Valentini *Gentilis* (puto esse fictum nomen), in quo libello exagitur *Gribaldus* nominatim. Scripsit contra eum *Calvinus*. Quos libellos nondum habeo, nec magnopere curo versari in istis materiis et haeresibus. — — — — —

Tubingae xxij. Augusti 1561.

Illustrissimae Celsitudinis vestrae servitor
Vergerus.

3489.

CALVINUS SULZERO.

Beza in Galliam profectus est, Martyr sequetur. De Germanis vocandis pro tempore non agitur, et quidem eorum accessio neque speranda neque optanda est.

(Ex apographo Cod. Basil. 29, fol. 35. Versio anglica Philad. IV. 210.)

Literas tuas¹⁾ accepi, ornatissime vir, ad *Bezam* scriptas quum pridie²⁾ in Galliam profectus esset et quidem equis celeribus, quia tutum non fuisset

palam iter facere. Diploma salvi conductus,³⁾ ut vocant, impetrari non potuit, quia *Regina* mater hac invidia gravari noluit apud papam. Tantum rex *Navarrae* fidem suam interposuit literis ad senatum nostrum scriptis.⁴⁾ Privatum vero *Bezam* ipse et princeps *Condeus* frater et *Admiraldus*⁵⁾ vehementer hortati sunt ne discessum longius protraheret, quia celeritate opus erat si vellet in ipso articulo venire. Me quoque omnes obtestati sunt ut statim eum extruderem potius quam morarer. Diploma pridem D. *Petro Martyri*⁶⁾ missum fuit, quo non accersitur sed mandatur omnibus praefectis ut transeunti peccatum iter curent. Postea rex *Navarrae* idem a senatu Tigurino quod a nostro postulavit. Nondum rediit nuncius, sed ante triduum intelligam sitne venturus. Quod miraris nullos ex Germanis doctoribus vocari, scito res nondum eo progressas ut liberum sit bonis aperte profiteri se discessionem a papatu moliri. Nec enim aliud audent obtendere quam remedium quaerendum esse turbis sedandis: religionis mutandae nulla mentio. Verum ut omnia essent facilia, nescio qui tibi venerit in mentem optare quod optima initia pessumdaret. Certe inter principes quorum offensio tibi videbatur cavenda unus est *Wirtebergensis* ⁷⁾ qui *Brentium* suum mittet, forte et *Parsimonium*,⁸⁾ quem audio nunc secundas tenere. Antehac crassius de-

3) Baum. p. 191.

4) pridie Idus Aug. Baum. p. 39, cf. 190.

5) uterque Idib. Iulii Baum. p. 34 sq.

6) a. d. III. Cal. Aug. Baum. p. 36.

7) Cf. N. 3452. Christophorus dux intercessione sua pro evangelicis Augustanae addictis id effecit ut cardinalis Lotharingus Possiaci confessionis gallicanae anni 1559 defensoribus negotium facessere potuerit. Hist. eccl. I. 527: Le cardinal s'avisa d'un subtil moyen qui estoit de faire venir en diligence quelques ministres allemands de la Confession d'Angbourg, lesquels il deliberoit de mettre en teste aux ministres de France sur le different de la Cene, afin de les diviser et d'eschapper au travers avec tous ceux de son parti. . . . Et de fait il en escrivit incontinent au Sieur de Vienneville à Mets par un sien espion à gages nommé Rascalon. . . . Voici en propres termes la teneur de la lettre etc. . . . Et fut ledit Cardinal si bien servi en cest endroit qu'en bien peu de temps quatre theologiens allemands et un françois demeurant en Allemagne, ne sçachans (comme on estime) la menee pour laquelle on les envoyoit querir, arriverent à Paris: Cf. Ep. Christophori ad Electorem Fridericum Palatinum (Kluckh. I. 194) ubi dicit: Es sollten die Exhortationen dahin dirigirt werden dass vermöge der A. C. reformirt werde, unter Uebergabe der zu Naumburg unterschriebenen Confession samt der daselbst gestellten Praefation, mit fernerer Vermeldung dass auf Begehren etliche gottesfürchtige gelehrte Theologen aus Deutschland nach Frankreich abgeordnet werden könnten. Missi sunt Brentius, Andreae, Beurlin et Balh. Bidebach, qui quum serio nimis appulissent, tota ista machinatio irrita fuit. (Baum, II. 369. 419. Soldan, I. 448.)

8) Kargium Augustanum concionatorem aulicum Stuttgardiae. Nomen non describitur in versione anglica, utpote difficilius lectu, vel potius legenti ignotum.

3489. 1) deperditas.

2) profectus est a. d. xvi. Cal. Sept.

liravit *Brentius* in sua Ubiquitate quam tota papatus colluvies: nunc pervicacius cum suo illo assecla oppugnare coepit veram et rectam fidem. Certe nisi iucundum ludum praebere hostibus nostris libeat, modis omnibus occurrere necesse est ne irrumpant furiae accensis facibus ad concitandas graviores pugnas quam quae hactenus in Germania grassatae sunt. Ego vero centum potius mortes obibo quam non me fortiter tam perniciosi consiliis opponam. Cum papistis configendum est. Huic proelio ciendo, non autem intestinis dissidiis, classicum canamus. Haec eo liberius apud te conqueror quia me non latet quid iam agitaverit *Wirtebergensis* misso *Vergerii* nepote: cuius patrum credibile est mercede fuisse conductum. Certe lenocinii pretium aliquod captavit. Ubi res maturuerit sedulo excogitabitur ineundi foederis ratio sed quae pacem domesticam non turbet. Neque enim adeo insipidi sunt qui regnum Christi restitui cupiunt, ut scientes admittant contentionum flabellum. Ego vero, ut de animi tui sinceritate sum persuasus, non dubito quin re propius expensa a priore consilio facile discedas. Vale, ornatissime vir et observande frater. Dominus tibi semper adsit, te gubernet ac benedicat tuos labores. 23. Augusti 1561.

Gratum Christo et ecclesiae officium praestitisti erga fratres Pedemontanos dum factum est tua opera ut subsidio aliquo eorum inopia levetur.⁹⁾

Ioannes Calvinus tuus.

3490.

BÈZE A CALVIN.

Relation de ce qui s'est passé pendant les premiers jours de son séjour à Paris et à S. Germain.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 117, fol. 9. 1) Imprimé dans l'Appendice de Baum II. 45, et dans l'Appendice de Coquerel, hist. de l'égl. de Paris p. 18. Traduction latine Ed. de Genève p. 247, de Lausanne p. 515, de Hanau p. 578, de Chouet p. 337, d'Amsterdam p. 154. Asteriscis notamus illa loca in quibus utrumque exemplar maxime variat.

9) cf. N. 3442. 3473.

3490. 1) L'original est en français; probablement il devait être communiqué au Conseil. — On lit en marge: Si ceste epistre estoit imprimée comme elle le merite il y faudroit inserer le traité sommaire de la matiere sacramentale lequel j'ay trouvé en l'histoire que M. de Besze m'a presté dont ie l'ay aussi inseré par son avis en la traduction de la presente epistre. L'auteur de cette note et le traducteur du texte paraît avoir été Ant. Fay.

A Monsieur d'Espeville

à Villedieu.

Monsieur et pere, j'arrivay a ceste cour il y a deux iours ou ie vous puis asseurer que j'ay esté receu avec un fort grand accetuil de tous les plus grands qui ne me baillèrent loisir de souper * pour les aller trouver. * A l'entree ie trouve le chancelier que savez²⁾ qui vouloit avoir l'honneur de m'avoir introduit. Force me fut de le suyvre mais ce fut avec un tel visage qu'il cognut assez que ie le cognoissoys. * * Cela ne dura guieres, car il n'y avoit que troys pas au cabinet, * à l'entree duquel ie trouve Monsieur l'amiral que ie n'eus pas loisir de saluer, que voicy le roy de Navarre et Monsieur le prince qui se iettent sur moy avec une fort grande affection ce me sembla. De la ie voy aupres de moy le cardinal de Bourbon et puis le cardinal de Chastillon qui me tendoit les mains. Je ne vous puis escrire au long les propos qui furent tenus, (seulement ie vous diray que ie protestay a Monsieur le cardinal de Bourbon, que ie n'avoys rien changé depuis qu'il n'avoit voulu parler a moy de peur d'estre excommunié,³⁾ et luy de sa part declaira qu'il avoit desir d'entendre les affaires a la verité, en quoy ie luy presentay mes services le priant de continuer en ceste volonté. Sur cela peu s'en falut qu'on n'entrast en propos mais le bon seigneur le fait court et moy aussy. Quant au roy de Navarre la somme du propos fut que j'avoys grand peur que bien tost il ne fust pas si ioyeux de ma venue * s'il ne se deliberoit de faire aultrement. *⁴⁾ Il se print a rire et ie ne luy respondy * que c'estoit a bon escient qu'il y faloit penser. * Ce propos fut environ de demie heure qu'il fut nuict, et s'en allerent chez la royne, et moy avec une troupe cent foys plus grande que ie n'eusse desiré fus conduit chez madame la princesse⁵⁾ et madame l'admiralle que ie trouvay merveilleusement bien disposees.

Le lendemain qui fut hier au matin ie fiz une exhortation au logis de monsieur le prince en laquelle grande et honorable compagnie se trouva, mais non pas le prince. Car il estoit empesché apres son apoinctement avec celuy que savez,⁶⁾ *

2) Michel de l'Hospital.

3) C'était à Nérac en automne 1560, où ils s'étaient rencontrés à la cour de Navarre.

4) c'est à dire, s'il ne se déclarait plus franchement pour la réforme, et s'il continuait à aller à la messe. (Voyez la lettre de Vermigli du 12. Sept.)

5) de Condé.

6) Hist. des choses mém. 1599. p. 133: Le duc de Guise retourné de Calais, où il estoit allé conduire la royne d'Ecosse veuve de François II, fit solliciter le prince de Condé pour se reconcilier avec lui. A cest accord fait à S. Germain le 24 d'Acoust se trouverent pres du Roy et de la Roine mere

au pourchas de sa partie par le moyen de celle que pouvez penser.⁷⁾ * Je ne savoys rien de tout cela et ne le sceu qu'il ne fust fait. * Apres disner estant mandé par luy en son cabinet il m'en fait tout le discours, et m'en monstre l'acte par escrit,⁸⁾ portant en somme que sa partie luy a declairé en presence de la royne et du conseil quil n'estoit aucunement cause ny motif de la detention d'iceluy. Sur quoy le prince a dict qu'il tenoit pour meschans tous ceulx qui en auroient esté cause. Je le croy ainsy, a respondu l'autre, et cela ne me touche en rien. Voila tout. Estant enquis, qu'il m'en sembloit, ie responds, que les responses me sembloient ambigues, mais que de tels affaires ie me raportoys a ceulx qui entendoient mieux cè qui concernoit l'honneur de son degré. Quant a sa querelle particuliere qu'il savoit assez a qui il en falloit remettre la vengeance. Mais que nul ne pavoit estre tenu pour amy de Dieu, s'il ne se declairoit ennemy des ennemys iurez d'iceluy et de son eglise, en ceste qualité. Sa response fut telle * que nous aurons occasion de louer Dieu en tout, mais que cela soit ferme. De fait il fust sorty de grands maux de ces privees affections, et pourveu que ce ne soit occasion de passer plus outre, ie ne suys point marry que tels myseres ne soyent meslez parmy ce que nous pourchassons. Voila lissue de toute ceste esmeute⁹⁾ que nous craignons, sinon qu'elle tire apres soy quelque queue. Ce mesme jour selon * nostre requeste,¹⁰⁾ a esté accorde que nous serons ouys et que noz parties ne seront noz iuges, mais il y a encores de l'enclouure¹¹⁾ qui faict que n'avons encor eu une response resolutive, laquelle on dict que nous aurons solennellement et en cour planiere. Pour le moins nous nous attendons d'en avoir bonne et briefve issue.

Apres souper ce mesme iour d'hui sur les neuf heures estant mandé en la chambre du roy de N.¹²⁾ ie fus bien esbahy que ie trouvay la royne mere, le dit Seigneur roy, monsieur le prince, monsieur d'Estampes,¹³⁾ les Cardinaux de Bourbon et de Lor-

reine, Madame de Cursol¹⁴⁾ et une aultre Dame encores. Je fuz comme surprins par faulte d'en estre adverty, mais graces a Dieu cela n'empescha qu'en peu de paroles ie ne luy declairasse la cause de ma venue, a quoy elle me respondit treshumainement. A donc le Cardinal prenant la parole et commenceant par belles louanges,* adiousta qu'ainsy que l'avoys affligé la France, ie la pourroys maintenir soulager. Je ne luy laissay passer ce mot d'affliction, de sorte qu'il ne mist guieres a changer propos.* On m'enquist de vostre age, estat etc. etc. Je respondy ce qui en est. On se pleind des livres diffamatoires, ie ne fus desgarny de iuste et veritable defense. Sur cela Monsieur le Cardinal dit qu'il a un livre de la cene, lequel on m'attribue ou ie di que * *tam quaeritur Christus nunc in coena quam antequam ex virgine nasceretur.*¹⁵⁾ Item, dit-il, on m'a dict, ce que ie ne veux affermer, car ie n'ay pas veu le livre, c'est que vous dites, que: *Christus non magis est in coena quam in coeno.** Je responds que voyant les livres ie ne les desadvoureray s'ils sont miens, et quant aux propositions, que le sens de la premiere me sembloit veritable, pourveu qu'elle fust bien interpretee, comme il faudroit avoir le livre pour en iuger,* mais que de la seconde elle ne pavoit estre tirée ny de mes escrits ny d'autres qui eussent la moindre intelligence du monde,* bref que nostre confession faisoit foy en quelle reverence nous avions les sacremens.* Il insista sur la premiere de ces propositions, monstrant qu'il ne savoit rien ou bien peu de la convenance et difference des deux alliances et des sacremens de l'une ou de l'autre.¹⁶⁾ * Toutesfoys a la fin il falut qu'il accordast la verité ou pour le moins qu'il en fist le semblant. De la il vient a ceste belle consubstantiation, car, disoit il, pour la transubstantiation ie ne suys poinct d'advis qu'il y ayt schisme en leglise. Enfin ie suis, dit il, rude en ces affaires, vous oyez mes raisons, et vous dy ie les miennes, lesquelles, comme il me semble vous doibvent contenter. *In summa*, nous confessons, dy ie, que *panis est corpus sacramentale*, et pour definir que c'est a dire *sacramentaliter*, nous disons qu'encores que le corps soit

les Princes, grands Seigneurs, Cardinaux, Conseillers et les chevaliers de l'Ordre. (*La Place* l. VI. p. 139 ed. Buchon. *Hist. eccl.* I. 471. de Thou. III. 56. *Languet Epp.* II. 138.)

7) Catharine de Médicis.

8) Il est inséré dans l'*Hist. eccl.* I. 472.

9) d'Amboise. *Les documents relatifs à l'absolution du prince de Condé par le Conseil et le Parlement se trouvent dans les Mémoires de Condé* II. 373 suiv.: Sommaire recit de la calomnieuse accusation de M. le Prince de Condé avec l'Arrest de la Cour etc.

10) N. 3487.

11) *Vide sequentem Morellani.*

12) Navarre. Voyez sur cette entrevue. *La Place* p. 155. *Hist. eccl.* I. 492 suiv.

13) Le duc d'Estampes était le mari de la maîtresse de François I, et beaufrère de Mad. de Cansy.

14) Louise de Clermont, comtesse de Tonnerre, dame d'honneur de Catharine de Médicis, épouse d'Ant. de Crussol, nommé plus tard duc d'Uzès. Quoique catholique elle ne se montra jamais défavorable aux Huguenots. C'était une dame de beaucoup d'esprit mais de moeurs peu édifiantes. Elle servit en plus d'une occasion d'intermédiaire entre la Reine et les Huguenots. (*Haag* IV. 130.)

15) *Summa doctrinae de re sacr. in Tract. theol. ed. 1582. I. 206 ss. Dans le texte latin il est dit que cette proposition était une absurdité.*

16) Ici le texte latin intercale une longue conversation avec le cardinal de Lorraine sur la Cène, dont il n'y a ici qu'un très-court résumé.

aujourd'hui au ciel et non ailleurs, et les signes soient en la terre avec nous, toutefois aussi véritablement nous est donné ce corps et reçu par nous, moyennant la foy en vie éternelle d'autant que Dieu le promet, ainsi comme le signe nous est donné naturellement¹⁷⁾ entre les mains. Je le croy ainsi, dit-il, Madame, et voilà qui me contente. *Tum ego ad reginam conversus: Ecce inquam sacramentarios illos tam diu vexatos et omnibus calumniis oppressos.* Escoutez vous, dit elle, Monsieur le Cardinal? Il dit que les sacramentaires n'ont point autre opinion que ceste cy à laquelle vous accordez. Quelques mesmes propos furent sur cela poursuivis touchant l'accord et union, et me sembla que la royne sen alla fort satisfaite, comme ie say que depuis elle ne l'a dissimulé. Et le Cardinal en s'en allant, Je vous adieu, dit-il, que vous ayez à conferer avec moy, et vous trouverez que ie ne suys pas si noir qu'on me fait. Sur ces entrefaites la royne se depart avec la compagnie, apres que ie l'eus remercié et supplie de poursuivre en ceste bonne volonté.

Voilà¹⁸⁾ le iour d'hier iusques à onze heures du soir que ie fiz une exhortation en la chambre y assistant outre ledit seigneur roi et monseigneur le prince et madame, monsieur l'amiral et madame l'amiralle, monsieur Monbrun,¹⁹⁾ le secretaire Bourdin et madame de Cursol qui a este prophete.²⁰⁾ Car tenant ledit Cardinal par la main elle luy dit tout hault: Bon homme pour ce soir, mais demain quoy? Or est il que tout ce matin il n'a cessé* de se venter qu'il m'avoit conveincu et reduict à son opinion: mais l'ay bons tesmoins et bons garents, Dieu mercy, de tout le contraire. Ce iourd'hui l'ay presché chez monsieur l'amiral qui m'a retenu à dîner. Apres le dîner est survenu monsieur le Cardinal de Chatillon et monsieur de Monmorancy,²¹⁾ *quos video optime esse affectos*, comme de fait les choses sont esbranlées d'une merveilleuse sorte. Ce

pendant noz Theologiens²²⁾ disputent de la mous-tarde, et sont bien empeschez comme lon dict. Mais si avons nous bien besoin de prier nostre Dieu, plustost que de croire ceulx qui nous les font si contemptibles. Monsieur Martyr²³⁾ est attendu avec fort grand desir comme ie l'ay cognu par les paroles de la royne mesme. Si Dieu faisoit ce bien à son eglise de vous y veoir, alors oseroys ie bien esperer certaine victoire, et le plus grand bien que iamais advint à ce royaume. Et de fait ie n'y voy point de danger. Mais ie n'ay encores peu obtenir ce point auquel toutefois ie ne cesseray de tascher de parvenir iusques à ce que toute esperance m'en soit ostee et vous prie vouloir pour le moins vous tenir tousiours prest pour moyenner un si grand bien. *De reipublicae nostrae negotio²⁴⁾ quod mihi commendaras, nihil dum potui amplius expiscari ex eo quem nosti. Conicio vicinum nostrum suas adversus Arctopolitanos querelas ad regis consilium detulisse, partim ut illud sibi conciliaret, partim ut intelligeret an possit sine huius regni offensione bellum movere. Si quid certius cognovero faciam ut mox intelligas.*

Monsieur et treshonoré pere, ie vous escriz tout au long comme ie vous ay promis et comme ie ferai de iour à iour, sil plaist à Dieu, quand j'auray de quoy, vous priant m'excuser si ie n'escri plus considerement et plus nettement. Je supplie d'estre recommandé à la bonne grace de noz treshonorez Seigneurs selon que verrez estre bon, et pareillement aux prieres de toute la compagnie des freres et de noz amis. Singulierement, Monsieur, puis qu'il plaist à Dieu se servir de ce tant pauvre et inutile instrument en un si grand ouvrage, ie m'assure que ne me refuserez ny prieres ny conseil, qui est la principale assistance en laquelle ie me confie, apres Dieu. Et sur ce ie prie nostre bon Dieu et pere qu'il luy plaise vous fortifier benir et

17) Il y avait d'abord: corporellement.

18) Ce qui suit manque dans le texte latin, jusqu'à la fin de cet alinéa, excepté les quelques mots adressés au Cardinal par Mad. de Crussol.

19) Charles Dupuy-Monbrun d'une ancienne maison du Dauphiné. Lors de la conjuration d'Amboise il s'était mis à la tête d'une bande armée, dans sa province et avait été obligé de se retirer à Genève. (Hist. eccl. I. 383. Haag IV. 457.)

20) Hist. eccl. I. 497. Mad. de Crussol dit: Il falloit avoir de l'encre et du papier pour faire signer au Cardinal ce qu'il avait avoué, car, disoit-elle, demain il dira tout le contraire. En quoy il se trouva qu'elle avoit bien deviné etc. Voyez le texte latin.

21) François, fils aîné du connétable, maréchal de France en 1559, partisan des Chastillon, et pour cette raison séparé de son pere.

22) l'assemblée des prélats, à Poissy. Voyez le Journal de Bruslart l. c. I. 47 qui siègeait depuis le 1. Août. Elle devait délibérer sur les points suivants: 1° Quid praescribendum episcopis, 2° de dignitatibus ecclesiarum cathedralium, 3° de canonicis et eorum exemptionibus, 4° de curatis vel eorum institutione, 5° de portione canonica eis assignanda, 6° de minoribus sacerdotibus et eorum numero, 7° de reformatione monasteriorum, 8° quid sentiendum de commendis, 9° de beneficiis numero et incompatibilitate, 10° qua via in posterum providendum sit monasteriis vacantibus, 11° Num remedium tantis litibus inveniri possit quae de beneficiis moventur? 12° de censuris ecclesiasticis. — On trouve ces points tant dans le Journ. de Bruslart que dans une rédaction française Mém. de Condé II. 507. Ils y sont copiés d'une feuille volante avec les gloses satyriques qui s'y trouvaient. Languet. Epp. II. 137. du 22. Août: Mitto ad te ineptias de quibus nostri episcopi disputant.

23) Il arriva le 12. Septembre.

24) avec la Savoie.

maintenir de plus en plus. En St. Germain ce lundy 25. d'aoust, au soir.

Vostre entier et humble filz en nostre Seigneur
T. de Chalonay.

Reginam ²⁵⁾ *Navarrae* intra quadriduum expectamus. *Gallasius* noster et reliqui fratres qui hic sunt tibi et caeteris salutem adscribunt.

Has literas, si tibi videbitur, cum uxore mea *Normandius* noster communicabit, ut magis ac magis se confirmet. *Varenium* nostrum cupio salvere, de cuius valetudine laboro. *Lutetiae* non tantum pestis sed etiam febris valde grassatur.

3490 bis.

BEZA CALVINO.

Est versio praecedentis, sed ita variata ut eam huic subiiciendam putarimus, simul ut pateat qua fide istae versiones passim factae sint.

Appuli in aulam ante biduum, tanto procerum nostrorum exceptus studio, ut vix mihi respirandi spatium daretur, ut singulis me sisterem. Primum *Admiralium* offendi, quem vix salutaram, quum *Navarrenus* et *Condensis* in me sese ita effuderunt, ut ad summam eorum benevolentiam desiderari nihil posset. Atque illic continuo sum suspicatus cardinales *Borbonium* et *Castilionaeum* utrumque mihi dexteram praetendentem: quum sigillatim omnia persequi non possim, illud indicasse sufficet, protestatum me esse apud *Borbonium*, nullo modo ab illo mutatum me esse, quem alias alloqui dignatus esset ne excommunicationem subiret. Regessit ille, sibi iam esse in animo de re tota amplius audire. Ego vicissim meam operam ita obtuli, ut eandem illi mentem simul precarer in posterum. Atque tum fere ulterius gliscebat sermo, nisi bonus ille vir paucis egisset, quem et ipse in eo sequutus sum. Quod ad *Navarrenum*, summa orationis meae ad illum fuit, vereri me ut adventus iste meus illi tam gratus brevi futurus sit: quod ubi illum subriden-

tem audire animadverti, Atqui, inquam, quod per iocum ita accipis, serio tibi a me dictum puta. Totum istud semiboram circiter abstulit. Et nox instabat. Illi ad Reginam, ego maiore turba cinctus quam putaram ad Dominam *Cond.* Principem et *Admiraliam* deducor, in quibus singulare omnino pietatis studium deprehendi. Postridie, qui fuit hesternus dies, concionem habui in Principis aedibus, frequenti coetu et perquam honorato. Ille aberat, distractus nimirum certo suo negotio cum altero illo quem non ignoras, quod eodem die uti confectum est, ipse mihi privatim communicavit, atque acta illius rei exhibuit: quorum haec summa erat, adversarium ipsius testatum coram ipsa Regina et regio consilio, nullo modo se in causa fuisse cur Princeps in custodia haberetur: ipsum exceperat, habere se pro improbis ad quoscunque eius rei nota pertineret. Ego sic credo, respondit ille, et hoc ad me non spectat ullo modo. Rogatus quid sentirem, verba illa ambiguitatem prae se ferre respondi: sed quod ad illas res attineret, relinquere me illis eorum cognitionem, qui melius tenerent quid esset ex ipsius honore et dignitate. Quod ad privatam ipsius iniuriam, non ignorare ipsum, cui uni vindicta omnis committenda esset. Interea neminem inter Dei amicos censeri posse, qui sese inimicum osorum Dei et ecclesiae ipsius eo uno nomine non profiteretur. Respondit, non defuturam nobis ex ista conciliatione Dei laudandi occasionem, modo firma staret. Ac re ipsa magnae turbae nasciturae erant ex illis privatis affectibus: ac modo occasio ulterius pergendi semel praecisa sit, dolendum non est quod illa iurgia ita sopita sint, ut cum eo de quo nunc agitur nobis nihil inde permisceatur. Atque is fuit rei illius exitus, a qua non parum metuebamus, modo ne caudam aliam trahat in posterum. Eodem die ad supplicem libellum nostrorum responsum est a Rege, nos auditum iri, adversarios etiam iudices nobis non sessuros: non deest tamen quod nos adhuc impeditos teneat, ut absolutum responsum non obtinuerimus: quod tamen in audientia publica solenniter nobis datum iri audimus. Saltem brevis et optati exitus spes non deest. Post coenam, adeoque sub nonam, vocatus in cubiculum *Navarreni*, praeter illum ex insperato offendi ibidem Reginam matrem, *Condensem*, *Stampensem*, *Borbonium* et *Lotharingum* Cardinales, *Cursoliam* cum altera quadam. Sic fere interceptus mihi tamen Dei beneficio non defui, quin *Reginae* causam adventus mei studiumque in patriam propensum significarem: quod illa perhumano isto responso accepit: Maximae sibi laetitiae futurum, si re ipsa hoc ita constaret, unde regno pax et quies procuraretur. Tum Cardinalis *Lothareus* subiecit, sibi me ante ex scriptis meis tantum cognitum fuisse, hortari autem praesentem, ut paci et concordiae studerem: additis in-

25) Ce P. S. manque dans le texte latin. — Languet, d. d. 3. Sept. II. 138: Regina Navarrae nudius tertius huc venit. Interfuit Aureliae congregationi evangelicorum et cum ipsis communicavit. Scriptum est mihi tunc adfuisse ad duodecim aut tredecim millia hominum. Idem illa fecit Pictavii, Tironibus et in omnibus urbibus per quas iter fecit. (Coup. Mém. de Condé II. 17.)

super his ipsis verbis, quas absens scriptis regno turbas dedissem, easdem meo adventu fortasse sedatum iri. Hic ego iterum de meo erga Regem et patriam secundum Deum intento studio testatus, Quum ea sit, inquam, mea tenuitas ut tanto regno ab illa turbae nullae unquam metuendae sint: tum vero ab eiusmodi cogitatione semper alienissimum fuisse me, et scriptis ante abunde docuisse, et in mutua porro collatione patefacturum esse. Rogat me tum *Regina*, ecquid gallice scripsissem. Scripsi, inquam, translationem gallicam Psalm. ac responsum quoddam ad confessionem Ducis *Northumbriae*.¹⁾ Occasio sermonis erat, quod ad illam delatus essem ut auctor probrosi cuiusdam carminis, quod anno superiore per Galliam circumferebatur: quod a me nullo modo profectum esse aperte et diserte coram illa testatus sum. Rogatus de tua aetate et habitu respondi quod res erat. Coepit tum *Cardinalis* mentionem iniicere libri cuiusdam quem Possiaci haberet, de re sacramentaria, qui liber meum nomen praeferret. In eo, inquit, legi aliquid quod mihi perabsurdum videtur: Perinde nempe quaerendum esse nunc Christum in coena, atque antequam ex Virginis utero prodiiisset. Praeterea, inquit, in altero quodam libro tuo sic te scripsisse audio: (nam librum ipse non vidi) nempe quod Christus sit in coena sicut in coeno.²⁾ Hoc quum *Reginam* et qui aderant audientes commovisset, excepi, si libri ipsi coram offerrentur certius multo pro meis agniturum, si quidem mei essent. Quod ad primam illam positionem, posse illam aliquantum absurdum videri, uti nude a *Cardinali* prolata esset. Spectandum igitur quid praecederet quidque subsequeretur: quia illius positionis sensus appositus facile constare posset. Quod ad alteram vero, ita mihi non indignam modo, sed etiam blasphemam videri, ut non modo non exstare in meis scriptis, sed neque in alterius ullius, qui doctrinam ecclesiarum reformatarum amplecteretur, affirmarem. Tum *Cardinalis* omissa secunda illa criminatione, ut quam impudentissimam calumniam esse liqueat, undecunque primum suggesta sit, illum alterum sermonem multis exagitavit, quod Christus in coena perinde quaerendus esset atque antequam ex Virginis utero prodiret. Summa orationis fuit, si res ita haberet, nihil amplius in coena dari nobis, quam illis qui Christi adventum praecessissent: eo accedere quod caro ipsa dari non potuisset, quum necdum exstaret. Hic ego petii a *Cardinali*: Num aliqua semper ecclesia exstisset ab orbe condito. Maxime, inquit. Num vero, inquam, ecclesia fuit ecclesia propter

mediatorem inter Deum et homines? Et illud admisit. Num etiam, inquam, Christus verus Deus et homo exstitit semper ille mediator? Omnino, inquit. Ergo (subintuli) communicatio fidelium cum Christo non est restringenda ad tempus illud quo Christus naturam suam divinam nostrae coniunxit: quin potius illud ipsum quod per ordinem naturae nondum exstabat, praesens adfuit semper fidelibus virtute et efficacia: uti de Abrahamo scriptum est, vidisse illum diem Domini atque viso exsultasse. Et quod est apud Paulum 1 ad Cor. 10. Patres eandem escam spirituales edisse, eundem potum spirituales bibisse, nempe Christum. Et illud agnovit *Cardinalis*, et vicissim locum illum ex Apocalypsi suggestit apposite: Agnus qui occisus est a creatione mundi. Inde igitur ingressus sum in plenior tractationem, ut ostenderem in quo vetus Testamentum a novo differret. Illa vero decisio, cui visus est *Cardinalis* acquiescere, aliam quaestionem statim peperit: quis esset nempe sensus horum verborum: Hoc est corpus meum. In hoc articulo, inquit, qui tanti momenti est, inter nos et vos non convenit. Agnosco hoc, inquam, neque sine magno meo moerore, quod inter nos qui christiano nomine censemur, major consensus non sit: sed tamen quando aliter res se habere non potest, malo hoc ita ex te audire, quam si in tanta sententiarum repugnantia merum consensum et convenientiam fingi audirem. Ego sane, inquit *Cardinalis*, sic pueros meae dioecesis doceo, ut quum rogantur: Quid sit panis coenae, respondeant: Esse corpus Christi. An tu hoc improbas? Imo vero, inquam, quid enim Christi verba non approbem? Sed de eo quaeritur, quomodo panis vocetur corpus Christi. Quidquid enim aliquid est, non est tamen illud eodem modo. Ingressus in loquutionum sacramentalium disquisitionem auditis ab illo sum quidem: sed quum locum illum proferrem, Petra erat Christus, opposuit alterum: Verbum caro factum est. Sed locus ille statim illi e manibus effluxit. Tandem igitur totum hunc tractatum in quatuor ista capita summatim ita conferri posse subieci. Primum ut constaret de signis. Tum de re significata. Tertium de coniunctione signorum cum re significata. Quartum de participatione tum signorum tum rei significatae. In primo igitur non convenit nobis vobiscum, quia, inquam, vos non alia signa in coena statuitis, quam nuda accidentia: nos retinemus ipsam substantiam panis et vini, iuxta naturam sacramentorum et totam scripturam. Tum ille: Atqui, inquit, sperem etiam me tueri posse ipsammet transsubstantiationem, sed poterat illa tamen omitti a theologis: et ipse quidem propter transsubstantiationem ecclesias scindi noluerim. Ad secundum vero: non ponimus, inquam, pro re significata in sacramentis ipsum tantum meritum passionis Christi, sed ipsissimum corpus cruci

3490 bis. 1) Vide Baum II. 200.

2) quod postea in sua oratione Possiaci repetivit. Hist. eccl. I. 549. Baum l. c. de Thou III. 64. Dictum illud olim a Melanckihone Oecolampadio obiectum fuerat.

affixum, sanguinem ipsissimum in cruce effusum pro nobis. In summa, Christus ipsemet verus Deus et homo nobis significatur per illa signa, ut attolamus corda nostra ad illum contemplandum spiritualiter fide in coelis ubi nunc est: atque ita communicemus cum omnibus ipsius bonis ac thesauris in vitam aeternam: idque tam vere tamque certo quam verum ac certum est, nos naturaliter videre, accipere, edere, bibere signa illa quae videntur a nobis et sunt corporea. Acquievit et huic doctrinae *Cardinalis* addito, valde gaudere se quod ita nos sentire audiret, quum alium esse sensum nostrum ipse accepisset. Ad tertium deinde: agnoscimus, inquam, magnum esse discrimen inter aquam communem et aquam baptismi: inter etiam panem communem et vinum commune et panem ac vinum coenae. Aquam enim baptismi, panem etiam ac vinum coenae Domini, signa esse ac testimonia visibilia corporis et sanguinis Domini: sed nos hoc ita exaudire, ut mutationem ipsam non statuamus in ipsa signorum substantia, quae in sese semper integra maneat: sed in eo demum, quod illa signa ad alium usum referantur, quam qui naturalis sit, et ad solum usum corporis pertineat: ex quo enim sacramenta fiunt, tum nobis repraesentare illud quod nutriat spiritualiter. Porro nos mutationem illam sacramentalem acceptam non ferre aut certis verbis prolatis et conceptis, aut concipientis intentioni, sed unius Dei virtuti et potentiae, cuius voluntas et institutio nobis verbo ipsius constet. Quum igitur res ipsa significata tam vere nobis offeratur et conferatur a Domino quam signa ipsa visibilia, eo respectu demum accipiendam agnoscendamque esse signorum cum re significata coniunctionem, non autem alio modo. Proinde corpus et sanguinem Christi, quatenus vere nobis dantur et communicantur, vere in coenae usu adesse: non ut existimentur esse sub vel in vel cum pane aut alibi uspiam, quam in coelo ubi ascendit Christus, ut illic resideat quod ad naturam humanam ipsius attinet, donec redeat iudicaturus vivos et mortuos. Hic etiam *Cardinalis* testatus iterum non urgere se transsubstantiationem respondit, Christum vere in coelo quaerendum esse, interiectis simul quibusdam de locali praesentia et de quorundam Germanorum sententia: sed illud totum ita complectebatur, ut satis ostenderet penitus se non tenere quid hoc rei esset. Agnoscebat enim se aliis studiis tempus impendisse. Inde mihi oblata occasione, agnosco, inquam, nobis non convenire cum Germanis quibusdam in tertio isto capite de ratione coniunctionis signorum cum re significata: sed tamen Dei beneficio consentimus tum in transsubstantiationis reiectione, et quae eam consequuntur, tum agnoscimus omnes veram communicationem corporis et sanguinis Domini. An vero, inquit *Cardinalis*, profitemini

nos communicare realiter et substantialiter vero Christi corpori et sanguini? Illud est, inquam, ultimum caput quod mihi attingendum est. In summa igitur dicimus, naturaliter percipi manu, edi, bibi signa visibilia: quod ad rem significatam, corpus nempe et sanguinem Christi, omnibus quidem offerri, sed non posse percipi, nisi spiritualiter et fide, non manu, non ore. Tam certam esse vero illam communicationem, ut non magis certa sint ipsa illa signa quae manibus palpamus: quamvis arcanum istius communicationis et efficacitatis spiritus sancti et fidei nostrae incomprehensibile sit mentibus ac sensibus nostris. Tandem *Cardinalis*: Ego, inquit, sum rudis in istis tractandis, tu tamen audisti quid vellem. Et tu ex me perinde, respondi, quae tibi satisfacere debeant. In summa enim sic colligo: Panis est corpus Christi sacramentaliter, id est, quamvis corpus illud hodie sit in coelo nec alibi, signa vero nobiscum in terra, tam vere tamen nobis dari et a nobis percipi corpus ipsum per fidem, idque in vitam aeternam propter Dei promissionem, quam vere signum naturaliter nobis in manus porrigitur. Sic credo, Domina, inquit ille ad *Reginam* conversus, hoc mihi satisfacit. Tum ego ad illam: En ergo miseros illos Sacramentarios tamdiu vexatos et omnibus calumniis oppressos. Audisne, inquit illa, D. *Cardinalis*, non aliam esse Sacramentorum opinionem, quam eam ipsam quam nunc ipse approbasti? Atque hic nonnulla interjecta sunt de unione et conciliatione. Hic demum *Regina* et qui aderant sese inde receperunt. *Cardinalis* porro mihi gratulabundus, D. *Beza*, inquit (ipsissima enim illius verba proferam) valde gavisus sum, qui te viderim et audierim. Adiuro te in Dei nomine, ut intelligam rationes tuas, ac tu etiam meas. Et reperies me non tam nigrum esse, quam me quidam faciant. Ego vero gratis illi actis eo nomine, petii vicissim, ut in hac conciliationis ratione pergeret: neque me ei rei tam sanctae tamque necessariae pro donis a Deo in me collatis defuturum. Sic valde sero discessum est cum optima spe quadam, nisi quod D. *Cursolia* quasi praesagiens quid crastino accideret, prehensa *Cardinalis* manu ita illum etiam aperte (nosti mulieris ingenium) palam accepit: Hodie, inquit, vir bonus, cras vero quid? Sic nempe accidit. Sparsus est enim rumor non per aulam modo, sed Possiacum usque, et ulterius, *Cardinalem* convertisse *Bezam* ad fidem catholicam: atque induxisse ad palinodiam, et ad agnoscendum augustum illud altaris sacramentum: cum aliis eiusmodi absurdissimis, quae longe lateque disseminata sunt. Illa vero mendacia vel ipsius *Reginae* testimonio confutata, et tantorum Principum, qui contrarium prorsus ipsimet audierant, tandem per se ita conciderunt, ut certam autoribus suis impudentiae notam inustam relinquerent. En quis exi-

tus fuerit vespertini illius occursus. A te vero peto, mi pater, ut quod hic ita prolixè et incondite ad te scribo, mihi condones. Senatui in primis, ac etiam fratribus plurimam salutem adscribo. Quum vero Domino placuerit isto tam infirmo et inutili instrumento, me ipso nempe, uti ad tantum opus, confido neque mihi preces tuas, neque consilium, a quibus unice post Deum pendeo, defutura. Dominus te confirmet, benedicat tibi, teque magis ac magis sustineat. Ex Sangermano, 25. Aug. sub vesperam. 1561.

Filius in Domino addictissimus tibi
Th. Beza.

3491.

MOREL A CALVIN.

Arrivée des députés et premières nouvelles du colloque de Poissy. 1) La duchesse de Ferrare.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 181. — Baum II. 54. Coquerel p. 80. Crotet, Chronique N. 53.)

A Monsieur Monsieur d'Espeville.

Monsieur, ie loue Dieu dont il nous a si eurement amené Monsieur de Beze duquel le nom seul est espouventable a nos adversaires. Monsieur de Saule 2) estoit arrivé deux iours devant. Monsieur Marloral 3) et Monsieur de Saint-Paul 4) et nostre frere Monsieur Merlin 5) estoient icy les premiers, qui m'avoient envoyé querir a Montargis, mais ie ne say sur quelle querelle sinon qu'ilz me voulsent employer a recueillir quelques passages. Car ie me sens trop debile pour entrer en un tel combat comme celuy qui se prepare. Il seroit bien a desirer que vous y fussiez, et de fait Monsieur de Beze nous a assurez de vostre bonne volonté, dont de ma part l'ay esté merueilleusement aise. Aujourd'hui nous avons deliberé de nous assembler pour aviser tant de cela que d'autres choses. Je suis fort marri de la procedure qu'on a tenu a envoyer querir monsieur Martyr. 6) Je ne me veux point venter de mon esprit, mais il me semble

neantmoins que si l'eusse esté à la deliberation qui en fut prise on y eust autrement proveu.

Auiourd'hui nous nous attendons d'avoir response à la requeste que nous avons presentee 7) bien solennellement au roy et à la royne mere, present le Chancelier et le Conseil. Incontinent que nous l'aurons eue nous la vous enverrons. Je vous envoie le double de ladite requeste. Au surplus ie vous veux bien advertir que Madame la Duchesse 8) a prins courage par la grace de Dieu de sorte que maintenant elle seroyt fort marrie de me laisser aller. Elle s'est acoustumée à nostre façon de parler, tellement qu'elle ne voudroyt point qu'on allast par circuitz autour de la verité, comme faisoient ses prescheurs anciens, mais elle prend plaisir qu'on parle clairement. Pourtant, Monsieur, si vous ne lui avez escrit comme vous aviez deliberé, ainsi que m'a dit nostre frere M. de Beze, ie vous supplie, espargnez la. Car j'espere que nous la mettrons en bon train. Je voudrois bien neantmoins qu'il vous pleust luy toucher un mot de ma femme comme ie vous avoy prié par mes precedentes lettres. 9)

De nouvelles de l'assemblée de Poissy 10): On nous a dit que iendi dernier le Cardinal de Tournon et le Cardinal de Lorraine pleurerent confessans qu'ilz avoyent tous grandement failli de ce qu'ilz n'avoient repeu leurs troupeaux: mais pour faire cognoistre leur penitence de regnard, ilz adioustèrent que c'estoyt une juste punition de Dieu dont

7) N. 3487. 3490.

8) Chez laquelle Morel étoit prédicateur.

9) N. 3466.

10) On peut comparer sur cette assemblée des prélats ce qu'en dit l'Hist. eccl. I. 489: La plupart des Prelats (sans faire tort au plus petit nombre) estant du tout incapables de traiter de la religion, pour estre les uns du tout ignorans de toutes lettres et les autres ne s'estre jamais souciés de lire les S. Escritures, le remede fut d'amener avec eux quelques theologiens et autres Ecclesiastiques qu'ils faisoient disputer en leur presence, s'en remettans à ce qui en pourroit estre. Si on demande sur quoy ils dispuoient, veu qu'entr'eux ils estoient de bon accord en la doctrine de l'Eglise Romaine, il est à noter que, non seulement entre les Prelats mesmes mais aussi entre les theologiens, les uns pour se faire valoir, les autres poussés de quelque zele qui ne durageres, ne s'accordoient pas entierement entr'eux, et mesmes y en avoit qui eussent bien voulu qu'on eust remué quelque chose en la doctrine. Secondement estans les prelats mesmes contraincts de confesser qu'il y avoit plusieurs choses à reformer en l'observation des anciens canons, desirans aussi de conserver leur reputation envers le peuple, surtout en un temps si dangereux, il falloit necessairement qu'ils feissent pour le moins quelque mine de se reformer. Davantage sachans qu'à grand peine se passeroit ceste assemblée sans entrer en quelque maniere de dispute avec leurs adversaires, ils voulurent à toutes aventures que leurs theologiens entrassent en quelque conference des matieres. Quoy qu'il en soit ils s'accorderent si mal entr'eux que des iniures on vint quelquefois iusques aux coups de poing, dont se faisoient plusieurs risées à la cour.

3491. 1) Morel arrivait de Montargis.

2) Des Gallars.

3) arrivé de Rouen (N. 3437).

4) de Montelimart (N. 3449).

5) venant également de Montargis.

6) N. 3481. 3490.

Calvini opera. Vol. XVIII.

ilz estoient tant molestez par les heretiques. Il y en a qui adiousent que le Cardinal de Lorraine avoyt esté d'avis qu'on abbatist toutes les images des temples pour faire la paix entre les peuples et qu'on ne parlast plus latin, ne en sermons ne en prieres: mais ie ne tien pas cecy pour article de foy. Nous avons entendu à ce matin qu'on avoit mis en deliberation au conseil si nous devions estre ouys selon nostre requeste. Mais la Royne a tranché tout court, quelle ne vouloyt point qu'on deliberast de cela, mais quelle vouloyt que nous fussions ouys, qu'on regardast seulement aux conditions par nous proposées. Les Ecclesiastiques qui estoient là presens ont dit qu'ilz ne vouloyent rien respondre de cest affaire, qu'ilz n'en eussent parlé à leurs compaignons, d'autant qu'ilz y avoyent interest. Ainsi nous attendons qu'ilz respondent à nos conditions. Au surplus Monsieur de Beze vous escrira d'une rencontre qu'il eut hier soy cheux le roy de Navarre,¹¹⁾ qui me fera clorre ma letre par mes treshumbles recommandations à vostre bonne grace et de tous Messieurs nos freres, priant Dieu, Monsieur, qu'il vous conserve et augmente toutes les graces qu'il a mises en vous. De Saint Germain en Laye ce 25 d'Aoust 1561.

Vostre humble filz et tresobeissant serviteur
F. De Morel.

3492.

MERLIN A CALVIN.

Nouvelles de Paris. Arrivée de Bèze. Audience du Roi. Liste des ministres présents. Réconciliation de M. de Guise avec le prince de Condé.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 183.)

A Monsieur Monsieur D'Espeville.
A Villefranche.

Salut par nostre Seigneur. Monsieur, je vous ay escrit dernièrement toutes les nouvelles de par deça qui estoient venues à ma cognoissance qui meritoient d'estre escrites. Le porteur est M. de Popincourt, frere de Monsieur le thresorier Bertrand. Maintenant i'adiousteray ce qui est survenu apres. Monsieur de Bese est Dieu merci arrivé en bonne sante fort desiré de nous. Ce soir passe luy allant

en la chambre du roy de Navarre il y rencontre la royne, le Cardinal et plusieurs autres. Il fut reconnu et fit la reverance a la royne. Le cardinal entre en plusieurs disputes avec luy, entre autres de la cene. Quand M. de Bese met en avant la sottie de la transsubstantiation le cardinal dit qu'on ne parloit plus ainsi et dit quil ne seroit iamais d'avis qu'on fit scisme en l'Eglise pour cela. Bien disoit il qu'on la pourroit bien maintenir, mais qu'il n'en vouloit pas venir la. Et apres que M. de Bese eut monstré quelle convention il y avoit entre les signes et la chose signifiee et quelle en estoit la participation, le cardinal se contenta et dit a la royne qu'il en falloir croire en ceste sorte la. Lors M. de Bese dit a la Royne: Voyla, ma dame, quelle est la foy de ceux qu'on a si rudement traites comme sacramentaires. Le Cardinal adiura M. de Bese de communiquer souvent avec luy. Il y advint une chose fort a propos. Ma dame de Cursol, la liberté de laquelle est partout cognue, dit lors a M. de Bese: Voyla le cardinal homme de bien aujourdhui et demain tel qu'au paravant. Le Cardinal oyant cela fit toucher M. de Bese en sa main luy promettant qu'il luy feroit cognoistre quil n'estoit pas si noir qu'on l'avoit faict par cy devant.

Voyla les principaux poincts desquels ie me puis souvenir selon le recit que nous en a faict M. de Bese. Car lors nous n'estions pas avec luy. Il vous en pourra plus au long escrire et plus a la verite. Nous avons présenté une requeste au Roy, de laquelle M. de Colonges vous en envoie un double. Quant aux conditions qui y sont annexes,¹⁾ i'eusse bien desiré que plus de gens y eussent pensé. Mais moy estant le premier arrivé à Paris de ceux que les Eglises avoyent nomme estes envoyes pour le colloque, et finalement par les deputes des Eglises de France qui suyvent la court. Pource que la requeste fut presentee avant que tous fussent arrives on ne le peut pas communiquer aux absens. Toutesfois ie n'ay pas entendu qu'aucun y desirast quelque chose. Je desirerois bien entendre si vous y desirés quelque chose, non pas pour ce fait cy, car il ny a nul remede, mais pour l'advenir, si quelque telle chose se presentoit. Nostre requeste fut presentee au Roy²⁾ la Royne presente, les princes du sang et plusieurs autres. M. de S. Paul fit la harangue estant avec M. Marlorat (car il fut advisé qu'ils ne seroyent que deux ministres avec les deputés), et fut la harangue trop

11) avec le cardinal de Lorraine (N. 3490).

3492. 1) *Hist. eccl.* I. 491.

2) le 17. Août. (*Hist. eccl.* I. 490.)

courte, ou parce qu'il ne pensoit pas (comme il dit) qu'il la falut faire plus longue, ou pour ce (comme chacun pense) qu'il se trouva estonné. Le roi, estant (comme nous pensons) enbauché, respondit qu'il la communiqueroit à son conseil et qu'il leur en feroit donner la response par son chancelier. Le conseil prive du Roy avisa que la chose estoit de telle importance qu'il falloit delayer la response iusques a ce que tous ceux du conseil seroyent venus, et qu'on leur signifieroit de se trouver en cour le 24 de ce mois. Ce que a esté fait. La Royne dit au conseil quelle ne vouloit pas qu'on deliberast si nous serions ouis ou non (d'autant qu'elle vouloit que nous le fussions) mais qu'on avisast des conditions. Les Ecclesiastiques du conseil demandent terme d'avis pour le communiquer aux autres et puis en faire response. Je vous laisse penser quel espoir on en peut avoir de leur response. Entre eux il y en a quelques uns temporeux desquels communement on espere quelque chose de bon. Quant a moy ie les crain plus que les autres. Tous les autres sont mortelz et ouverts ennemis. Mais Dieu est au ciel qui se moquera d'eux. On nous a cuyde faire quelque peur d'aucunes embusches que noz adversaires dressoyent contre nous. Quant a moy ie desirerois qu'on mesprisast tels bruiets, et que nous monstrissions aux autres exemple de fiance sous la sauvegarde de Dieu sans avoir recours au bras humain. Je ne le puis bien persuader aux autres, qui sous couleur (comme il me semble) de ne rejeter les moyens que Dieu donne desirent quelque force humaine. Nous nous accordons bien aux theses mais non pas a l'application de l'estat auquel nous sommes. Je confesse avec eux qu'il se faut servir des moyens humains, mais ie pense qu'ils ne nous sont pour maintenant necessaires. Car quand a iceux noz adversaires sont les plus forts. Parquoy cest en vain de sy appuyer. Davantage comment pourrons nous persuader aux dangers a noz brebis de quicter les armes si le magistrat est adversaire, si nous en avons desire? On respond que ce n'est pas contre le Magistrat. Je le confesse. Mais aussi il faut bien peu de couverture a noz gens pour sortir hors des gons. Davantage nous sommes subiets a une infinité de calomnies. Finalement ie ne pense pas noz adversaires si sots qu'ils nous veuillent faire outrage a leur grand dommage sans en esperer grand profit. Ils voyent bien que levangile ne sera pas ruine en France pour la mort de 10 ou 12 personnes et toutesfois tous cognoistroyent leur desloyauté. Par quoy ie pense qu'il y a plus de danger de la menestre Italiene³⁾ que de la violence aperte. Quant aux estats ils doyvent faire jendi

prochain leur rapport de ce qu'ils ont accordé. Inten les deux estats a savoir la noblesse et le tiers estat. Ils ont deliberé de demander que nous soyons ouys a dispute aux mesmes conditions que nous demandons et que nous ayons temples et liberté. Il est vray qu'ils n'en font pas ordonnance mais requeste, laquelle ie ne seay si elle sera accordée. Ils ont des adversaires et des grandes difficultes qui les empeschent de faire mieux. Ceux qui sont icy pour la dispute sont ceux cy: *Mr. de Bese, Mr. de Saules, Mr. de Coulonges, Mr. Marlorat, Mr. de St. Paul, Mr. Malotius,*⁴⁾ ministre maintenant de *Mr. le prince de Condé, Mr. Virelle,*⁵⁾ autresfois ministre de *Mr. le prince et maintenant de Paris et moy. Nous attendons Mr. Martin.* La maladie de *Mr. Capel*⁶⁾ empeche qu'il ne soit avec nous. Si Dieu le guarist il viendra. J'avois oublié *Mr. Folion*⁷⁾ ministre d'Orleans qui est avec nous. Si la Royne l'eust permis nous eussions eu *Mr. de la Roche*⁸⁾ et *Mr. de la Riviere.* Mais on ne luy put dissuader qu'ils n'ayent coniuré contre le feu roy son fils, combien que ie luy en aye fait parler par *Mr. l'Amiral* et par *Madame la princesse de Condé.* Quant a *Baudouin* i'en ay communiqué a *Mr. l'Amiral* ce que vous m'en aves escrit.⁹⁾ Il fait le sot on le rembarrera. Plusieurs esperent de luy quelque chose de bon. Mais ie crain tels personnages. Quant a *Valentin*¹⁰⁾ i'en ay aussi parlé audit Seigneur. Mais il n'est pas besoin maintenant d'aliener celuy que vous craignez lui favoriser. Hier l'accord de Monsieur le Prince fut fait avec Monsieur de Guise.¹¹⁾ On m'a dit qu'il fut fait ainsi: Le roy les voyant assemblez avec ceux de son conseil dit estant embouché qu'il vou-

4) Jean Malot, ancien vicaire de S. André des arcs à Paris, actuellement pasteur à Paris, devint en 1562 aumônier de Coligny. (Hist. eccl. I. 490. 671. Baum. II. 232. Haag VII. 198.)

5) Hist. eccl. I. 490 personnage autrement inconnu.

6) Loys, natif d'une ancienne famille de Paris, ayant le don de l'esprit et de la langue, et depuis ministre de la parole de Dieu, envoyé en 1560 aux estats à Orleans (Hist. eccl. I. 287). Dit de Moriambert, pasteur à Meaux (Haag III. 206).

7) Nicolas, dit La Vallée, auparavant Carme et docteur de Sorbonne. (Hist. eccl. I. 156. Baum II. 232.)

8) Chandieu, collègue de La Rivière à Paris (N. 3452).

9) c'est probablement à la suite de la lettre citée dans la note précédente que Calvin écrivit à Merlin au sujet de Baudouin. Malheureusement sa lettre n'existe plus. Baudouin était pour le moment l'entremetteur entre le roi de Navarre et le Cardinal de Lorraine. (Biba p. 280.) Il fut chargé d'inviter Cassander à venir à Poissy, mais celui-ci fut empêché par le mauvais état de sa santé. (Heveling, p. 24; Baum II. 372; Soldan I. 452; Kluckhohn, Br. Friedrichs I. 190; Vita Calvini ed. Nickel c. 23 et Colladon.)

10) Peut-être veut-il parler de Jean de Monluc évêque de Valence, qui pouvoit être compté parmi les partisans de l'accord. (Soldan I. 455.)

11) N. 3490.

3) minestra, la soupe.

loit qu'ils parlassent l'un avec l'autre et que s'il y avoit quelque different qu'il fust vuydé. Monsieur de *Guise* respond qu'il estoit tout prest et quil ne luy avoit jamais faict que plaisir et quil estoit prest de le recognoistre pour parent et amy et luy faire tel honneur que le sang royal duquel il estoit meritoit. Monsieur le *Prince* respond qu'il avoit entendu qu'il avoit pourchasse sa prinse et sa mort et qu'il lavoit accusé envers le feu Roy de l'entreprinse d'Amboise. Monsieur de *Guise* respond qu'il estoit prest de maintenir contre tous que Mr. le *Prince* avoit este mal informe. Mr. le *Prince* adiouste que s'il lavoit faict et autre que ce seroit meschamment faict. Mr. de *Guise* advoue cela et dit que cela ne s'adressoit en rien a luy. Mr. le *Prince* en demande actes et soudain ils s'embrassent.

Voilà tout ce que ie pense estre digne de vous escrire pour le present. A tel, Monsieur, et pour faire fin, apres m'estre treshumblement recommande a vous et a tous noz freres les ministres, vous suppliant pourfaire mes tres humbles recommandations a mes treshonores et magnifiques Seigneurs, Le seigneur Dieu vous confirme et conduyse par son saint Esprit. Escrit en grande haste Lundi 25. d'Aoust 1561.

Vostre treshumble frere et serviteur
Monroy.

3493.

VERGERIUS DUCI CHRISTOPHORO.

Farellus ipsum invisit pro Valdensibus intercessurus. Qui tamen iam alii sunt atque olim et Genevensibus sese adiunxerunt.

(Ex Archivis Stuttgardiensibus edidit T. Schott. I. I. p. 284.)

D. *Farellus* heri vesperi intravit domum meam cum suis. Suscepi, spero, non oscitanter. Christianus enim homo est. Fuit mecum per hesternum diem. Advocavi D. *Beurlinum* et alios qui cum eo versarentur. Discessit postridie. Duo tantum video mihi potuisse ab eo intelligere, alterum quod ill. D. *Margareta* Sabaudiae ducissa etiam lacrymabunda intercesserit apud maritum pro Valdensibus, ut illis pax concederetur, quemadmodum concessa est. Alterum vero quod affirmarit, reginam matrem a multis urgeri ut advocet ad se D. *Petrum Martirem*

Florentinum qui Tiguri degit, et putant illum iturum. Sciat autem illustrissima Celsitudo vestra, istos pro quibus *Farellus* intercedit ducere quidem originem ab antiquis Valdensibus, sed ab octo annis alios factos esse et se Genevensium ecclesiae per omnia coniunxisse. Quod affirmo, nam diligentissime sum sciscitatus si ex meis essent Valdensibus. Sed non sunt, ut dixi: longe aliud genus. Non est ea mortificatio, non eadem confessio. — — — —

Datum Tubingae. 26. Augusti 1561.

Vergerius.

3494.

FRAGMENT ANONYME.

Réconciliation de Condé et de Guise. ¹⁾

(Bibliothèque de Genève Vol. 196, fol. 180.)

Du 26e Aoust 1561

de St. Germain en Laye.

Ce jourdhuy matin Monsr. le prince de *Conde* et Monsr. de *guise* se sont accordes. Le roy est alle en la chambre de Monsr. le Connestable qui est ung peu mallade ou ²⁾ la reyne: ledit Sieur de *guise* puy la roine Le roy de *navarre* et monsieur le prince y sont allez apres par ung autre coste. Le roy leur a dict: Messieurs mes cousins jay tousiours heu ung grand desir pour la tranquilité de mon roiaulme que vous fussiez de bon accord: je vous prie delaissant toutes jnimities passees pour lamour de moy de devenir bons amys. Msr. de *guise* luy a dict: Je nay jamais desire autre chose et quand a loppinion que vous avez eue, Monsieur mon cousin (parlant a Msr. le prince) je nay jamais este cause ny motif de vostre emprisonnement et ny pensay jamais. Msr. le prince a prins la parolle et luy a dict que tous ceulx qui en ont este cause sont meschans et poltrons et puy que vous dittes de moy icy en bonne compagnie je le croy. Sur ce se sont embrasses. Toutes lesquelles parol-

3494. 1) Il existe différents textes sur cette affaire. Voyez *Hist. eccl.* I, 472. *La Popelinière* f. 255 éd. 1581. Tome I. *Mém. de Condé* II. 383. 394. — La date est aussi diversement indiquée. *De Thou* III. 56, donne le 28. *Languet* qui parle du fait le 3. Sept. (*Epp.* II. 138) ne décide rien. La lettre de Bèze du 25 (3490) doit couper court à toute hésitation et faire préférer le 24.

2) avec.

les ledit Sieur de *guise* luy a signees des hyer au soir comme lon ma asseure. Je le scauray mieux au vray de Msr. *Mallot* auquel nay heu le loisir de parler, puis que cella sest faist: dieu en soit loue quilz sont de bon accord, car autrement jl estoit dangereux quil ny eut quelque bruit estant fortz dung coste et dautre. Lon diet que ledit Sieur prince de *Conde* avoit 2 ou 300 hommes a son commandement de fort braves hommes. Les papistes sont desplaisans de cest accord car jlz disent maintenant que monsieur de *guise* se laissera aller et ne soubstiendra plus leur party. Nay autre

3495.

CALVINUS BEZAE.

*Trieci obitum pie et placide defuncti. luget.
Varia mandat Lutetiae agenda.*

(Ex authentico Cod. Goth. 405, fol. 90. Exemplaria recentiora reperies in Cod. Genev. 107^a, fol. 242 111^a, fol. 203, Bern. VI. p. 904, Simler. Vol. 101 qui bis praebet, ex Bernensi descriptam et ex Liebio p. 77 qui ipse sumpsit ex Gothano exemplari. Exstat etiam impressa ap. Bretsch. p. 52, Baum II. App. 56 et anglie in ed. Philad. IV. 235.)

A Monsr. et bien aimé frere Monsr. de Challonné
en Cour.

Has tibi ex lecto dictare cogor in maximo moerore, *Varennio* ¹⁾ meo orbatus, qui me hactenus sustentavit, ut minore taedio viverem. Unum dolori leniendo non mediocre solatium est, quod nihil eius morte placidius, quam extentis brachiis non minus hilariter invitabat, quam suavissimus quasque delitias. Morbus ab initio lethalis fuit: sed nudius tertius coepimus desperare sub vesperam, res domesticas repente composuit, et quidem adeo expedite, ut finierit ante dimidiam horam et tamen nihil praetermiserit. Inde, quasi valedixisset mundo et hac terrena vita se abdicasset, nihil aliud quam de aeterna beatitudine cogitare et loqui. Sermo non alius quam si bene valeret. Vitam protraxit

3495.1) Guillaume de Trie, Sr. de Varennes, citoyen de Lyon, venu à Genève en 1549, reçu habitant le 9. Sept. 1550, bourgeois le 16. Avril 1555, membre du Deux-cents en 1559, mort à 37 ans le 27. Août 1561. Ce fut lui qui à l'instigation de Calvin écrivit à Lyon pour donner l'éveil au sujet de Servet et de son livre *Christianismi restitutio*. Il avait épousé Marguerite fille de Guill. Budé l'helléniste. (*Galiffe, notices généal.* IV. 380.)

usque ad principium hesternae noctis. Una tantum hora privatus fuit linguae usu: integrae tamen mentis signa dedit ad ultimum spiritum, sed ita tranquille exspiravit, ut nemo ex nobis animadverterit mortis et vitae discrimen. Ergo ille beatus, ego miser.

Nuper in tuo discessu duo mihi exciderunt de quibus tecum agere statueram. Scis de *Collongio* ²⁾ mutatum fuisse consilium, ne quis successor crearetur, quum apud *Ducissam* diuturna esse non posset eius statio. Nos vero in tanta paucitate oneris sumus impares. Triduo postquam abieras, ³⁾ *Andusium* podagra, *Colladomium* ⁴⁾ febris corripuit. Necesse est igitur inter se comparent *Collongius* et *Merlinus*, ⁵⁾ uter minore incommodo et iactura quam primum ad nos redire queat. Satis iusta erit necessitatis excusatio. Volveram secundo loco tibi mandare: quando *Hugo Rhemis* ⁶⁾ tenetur adhuc captivus, ut eius liberandi curam susciperes, alioqui iudicibus tam iniquis et improbis tabesceret in carcere. Similis fere est ratio alterius, quem putabam esse egressum. Is est gener *D. Passii* ⁷⁾ qui scripsit non videri sibi fas esse admittere praescriptam conditionem, ut quidquam promittat in futurum tempus. Exsilium non recusat. Socrer eum tibi maximo studio commendat, et ego etiam eius rogatu: atque ut intelligat non levis momenti fuisse suas preces, non solum operam isthic navabis, sed primis literis testimonium reddes tuae diligentiae. Vale, integerrime frater. Dominus tibi adsit, te gubernet, tueatur. Amen. 27. Aug. 1561.

Saluta fratres et amicos.
Carolus Passelius tuus. ⁸⁾

3496.

CHEVALIER AUX MINISTRES DE GENÈVE.

*Rapport sur l'issue de la cause du ministre
Tartas qui est renvoyé à Genève pour être employé
ailleurs.*

2) *Memineris Morellanum pro tempore S. Germani commemoratum esse, ubi etiam Ducissa Ferrariensis.*

3) *Abierat d. 16. Augusti.*

4) *Colladomum Br.*

5) *Apographa male: Martynus.*

6) *Br. huius viri nomen Hugo Rhenus effert, urbe in hominem mutata. Quis tamen fuerit nescimus.*

7) *Br. Possii. Significat Jac. Spifame Sr. de Passy, olim episcopum Nevirnensem, nunc Genevae degentem.*

8) *Inscriptionem et subscriptionem propria manu add. C.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 197^a, fol. 145.)

A Messieurs et peres

a Geneve.

Salut par Jesus Christ.

Messieurs et peres, estantz assemblez pour les affaires de la Commune au lieu de Somieres¹⁾ avons receu une letre quil vous a pleu escrire au ministre et peuple de Sauve de laquelle avons este fort joyeux parceque ce a este moyen de les esmouvoir a recognoistre leur faute, et mesmement le ministre et partie du consistoire ont publicquement confesse tant le faict du bruslement et abatement des jmaiges comme la rebellion quilz avoient monstre a la sentence du colloque par cy devant par nous faict a nismes. Or dautant que le pardon nest point desnie aux repentans et que la reigle de charite nous ha sollicites et esmeus a misericorde suivant nostre derniere deliberation avons sollicite le frere *Tartas* se retirer par devers vous et estre employe ou arreste comme verres estre bon saichant que son oeuvre na point este jntil ne sans fruct mais que plusieurs esglises hont receu un merveilleux fruct et avancement a la cognoissance de Dieu et que la vie mesmes a tesmoigne au reste une grande integrite. A ceste cause vostre bon plaisir sera de deliberer et conclure ainsin que cognoistres estre expedient. Que sera fin priant nostre Dieu vous munir des graces de son saint esprit et fere continuer voz saintz labours a la gloire de son nom et edification de son esglise, nous recommandans treshumblement a vos bonnes graces et saintes prieres. De Somieres ce jour xxviii. d'aoust 1561.

Vostre plus que sien
Chevallier au nom des freres.

3497.

BEZA CALVINO.

Continuat relationem suam de rebus S. Germani gestis ante colloquium.

(Ex autographo Cod. Genev. 117, fol. 15. Edidit Beza mutilatum Genev. p. 252; Laus. p. 521, Hanov. p. 585, Chouet p. 344, Amst. p. 157, integram Baum. II. App. 58.)

A Monsieur d'Espeville

a Villefranche.

Ex quo ad te scripsi ¹⁾ nihil fere novi incidit quod non possis ex aliis copiosius intelligere. Nam quia domi nos continemus, nihil istorum nisi ex aliorum sermonibus accipimus. Ego quotidie conciones habui in *Principis* aedibus, tanto hominum concursu ut paene opprimeremur. Heri *N.* cum *Pr.* et *A.* ²⁾ expeditis equis obviam ierunt reginae *Navarrenae* quam intra triduum avidissime expectamus, ut torpentes excitet. ³⁾ De nostro negotio ⁴⁾ nondum audivimus quid sit constitutum, id est, quando et quibus conditionibus simus audiendi. Adversarios alii aiunt esse ad disputationem paratos, alii negant. Nos interea Deum precamur assidue et quantum fieri potest ad omnem occasionem sumus intenti. [Sed non ⁵⁾ possum dissimulare, me quoties in nostras copias respicio quae sane ut prorsus nullae sunt vel perexiguae, paene sollicitudine confici. Una spes est mihi in Deo, cuius causam bona conscientia tuemur. Ah quoties ego te, mi pater, et dies et noctes requiro, et quantopere vereor ne sit nobis iratus Dominus vel ob eam causam quod ipsi nobis malimus patronos eligere, quam ab ipso oblatos accipere!] Et profecto inanes non erunt absentis preces, quandoquidem eo sum redactus ut tam necessario tempore frui praesente non possim.

Si *Martyr* noster venerit in tempore, ⁶⁾ id est, si valde festinavit, magnopere nos recreabit ipsius adventus. Erit enim nobis negotium cum veteranis sophistis, et quamvis confidamus fore ut vincat simplex verbi veritas, tamen non cuiusvis est illorum strophas statim diluere et patrum dicta regere: et ita illis respondendum erit ut simul circumstanti principum et aliorum ordinum coronae appareat nos nullo modo tergiversari. Denique quum in istas difficultates intueor, valde sum anxius et magnopere in eo peccatum conqueror quod neglectis excellentibus Dei organis quodammodo videamur eius bonitatem tentare. Interea tamen decrevimus pedem non referre, et in eo confidimus qui nobis sapientiam promisit cui mundus resistere

3497. 1) *N.* 3490.2) *Navarrenus cum Principe Condensi et Amiralio.*

3) *Advenit Cal. Sept. (Languet Epp. II. 138.) — Hist. eccl. I. 497:* De là en avant les sermons continuerent au chasteau de S. Germain en plusieurs endroits sans aucun tumulte, ou se trouvoit très grand nombre de gens de toutes, qualites et s'accroient d'abondant ceste liberté par l'arrivee de la Roynie de Navarre des lors tres affectionnee a la religion, iusques à confermer tous les autres et principalement le Roy son mari etc.

4) *N.* 3492.

5) *Quae hic et infra uncis includimus in Codice a Beza cancellata ab edd. absunt.*

6) *Venit pridie Idus Sept.*

3496. 1) *Dépt. du Gard. — Sur l'affaire des iconoclastes voyez N. 3461. 3480. 3522.*

non possit. Ex episcopis audimus nonnullos ⁷⁾ nobis iniquos non fore. De quibusdam theologis idem nobis pollicemur, sed ii fortasse nobiscum non committentur. *Cardinalis* fortiter iactat me primo statim congressu ■ se superatum, sed a gravissimis testibus refellitur. ⁸⁾ Augustanam Confessionem ⁹⁾ habet in ore, de qua etiam seorsim rogatus a Doctore *Botellerio*, ¹⁰⁾ an eam possemus admittere, plane respondi non posse in quibusdam, nisi plana et perspicua addita interpretatione. [Tu vero si quid hic nobis consilii suggerendum putas, rogo ut tempestive, id est, primo quoque tempore id facias, ne per imprudentiam peccemus. Nihil dum nobis responsum est ad eas conditiones ¹¹⁾ quas postulavimus, de quibus utinam etiam scripsisses quid tibi videatur, ne vel si nimium] ¹²⁾ urserimus tergiversari videamur et congressum defugere: vel si quid remiserimus praecipites eo ruamus unde non possumus nos extricare. Denique, mi pater, quandoquidem praesens nondum potes, absens ut pueros et consilii et modis omnibus nos regito. Nos vero plane pueros esse quotidie video et sentio, ex quorum ore sperem futurum ut Dominus ¹³⁾ ille noster admirabilis sapientiae suae laudem perficiat. Bene vale, mi observande pater, una cum fratribus et amicis omnibus, quos una tecum cupio magis ac magis a Domino benedici et incolumes conservari. Iterum vale. Ex S. Germano 30. Augusti.

Tuus B.

⁷⁾ ex gr. *Cardinalem Castilioneum et ep. Valentiae, Monthuc.*

⁸⁾ *Ad ea quae iam alibi de hac re adnotavimus, hoc quoque adicere libet: Hist. eccl. I. 497: Le lendemain le bruit courut par toute la cour que le Cardinal avoit de prime abord confondu et réduit de Beze. Ce que le Connetable ayant dit à la Reine à son disner elle luy dit tout hautement qu'il estoit tres mal informé. De la Place p. 157: Le lendemain le bruit courut non seulement à la cour, mais à Poissy et iusques aux pays loingtains que de Beze avoit esté vaincu par le Cardinal etc.*

⁹⁾ *Vide quae adnotavimus ad Ep. Calvini ad Erbachium d. d. penult. Sept.*

¹⁰⁾ *Bouteillier, Doctor Sorbonae, sed moderatus et, ut videtur, mox reformationi calculum adiكتورus ut apparet ex versibus quos servavit Bruslard in Mém. de Condé I. 54. (Cf. le Laboureur ad Mém. de Castelnau I. 738):*

Messieurs de Valence et de Sees
Mettent les papistes aux ceps.
Salignac, Bouteillier, d'Espence
Pour servir Dieu quittent la pance.
Marlorat, de Beze et Martyr
Font mourir le Pape martyr.
Saules, Merlin et de Spina
Sont marris qu'encores pis n'a.

¹¹⁾ N. 3492, *Hist. eccl. I. 491.*

¹²⁾ *Textus impressus sic decurrit: interpretatione. Si non urserimus tergiversari videbimur et congressum refugere: vel si quid remiserimus, videndum ne praecipites eo ruamus caeti.*

¹³⁾ *a prima manu scriptum erat: utinam Dominus caeti.*

Privilegium psalmodum brevi me habiturum spero, quod statim istuc mittam. Totus fratrum coetus te salutatur, id est, *Marlor. Sampaul. Merl. Colon. Virellus. Galasius.* ¹⁴⁾

3498.

BULLINGERUS CALVINO.

Vermilius discessit in Galliam. Rhaetis instant pericula ab Hispanis, qui et contra Galliam aliquid moliri videntur.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 129, olim Scrin. B. Epp. Tom. 30, fol. 413. — Simler. Vol. 101.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori fideli domino et fratri colendissimo et carissimo suo.

Genff.

S. D. Temporis brevis non sinit me pluribus tecum agere. Scias ergo D. *Martyrem* 26 huius hinc discessisse, ¹⁾ quod felix et faustum sit, in Galliam: deducet ipsum per Burgundiam in Galliam usque D. *Coignetius* ²⁾ cum quo egit amplissimus huius urbis magistratus. Ora cum omnibus piis Dominum, ut perfectioni et universo negotio benedicat. Gravia exoriuntur apud Rhetos pericula. ³⁾ Papa et Rex Hispaniarum missis legatis omnino conantur ex Valle Tellina eiicere evangelium. Dicuntur naves 28 Ianuam ⁴⁾ deportasse Hispanicum exercitum. Veneti muniunt, nescio quam ob causam, Bergomum. Non desunt qui suspicentur, Hispanos cum Sabauda principe aliquid moliri contra

¹⁴⁾ *Inter Colongium (Morellanum) et Virellum aliud etiam nomen scriptum era quod ■ Beza linea inducta deletum est ita ut legere non potuerimus. Suspiciamus legendum esse: Folli. Cf. p. 646.*

3498. 1) cf. N. 3481. 3483.

2) *legatus Regis.*

3) *Kuchal VI. 384: Comme la lumière de la doctrine évangélique commençoit à se répandre dans la Valteline et de là dans l'Italie, le pape Pie IV. et Philippe II. roi d'Espagne envoyèrent Bern. Bluntino et J. A. Rizio à l'assemblée des trois ligues des Grisons avec des promesses et des menaces. Le synode réformé ayant appris ces nouvelles envoya Fabricius, pasteur de Coire, à Ilantz où étoit l'assemblée, pour travailler à parer le comp. . . . Les Seigneurs refusèrent une partie des demandes et renvoyèrent les autres aux communautés. Les agents du pape et du roi reçurent un refus et se retirèrent fort mal contents et en usant de grandes menaces. Mais les Grisons n'en tinrent aucun compte.*

4) *Geniüm.*

regnum Galliae, ut consilia disturbent piorum. Vigilandum ergo erit piis et maxime precibus ad Dominum. Si quid audieris et certi habueris ex Gallia, communices mature obsecro. Quid responsum sit legatis Agroniensium, ⁵⁾ ipsi exponent. Vale aeternum. Salutant te symmystae et fratres. Tiguri 30. Augusti 1561. Salutabis fratres. Festinantissime.

Bullingerus tuus.

3499.

L'ÉGLISE DE NIMES AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Instances répétées pour obtenir un second pasteur.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 197^a, fol. 147.
— Bulletin XVII. 485.)

Messieurs Messieurs et peres

a Geneve.

Messieurs il y a long temps que vous pûvès avoir esté advertis du besoing que nostre esglise ha d'ung pasteur pour donnér allegement a Mr. *Mauget* nostre ministre et contantement a plusieurs. ¹⁾ Pour a quoy prouvoir Avés este sollicités non seulement par letres de nostre part Mais aussi par quelques personages Que s'y sont employés en toute diligence. Toutesfois nous n'avons sceu tant fere Que noz prieres justes ayent eu aulcune Vertu et efficace en Vostre endroit Et ne pouvons coniecturer d'ou tel refus pourroit proceder. N'estoit qu'il y a peu d'ouvriers ainsi que sommes advertis. Tant y a qu'il nous semble qu'on doit respectér l'affection grande du peuple de ceste Ville et l'ancien desir d'jeeluy a l'avancement de la gloire et regne de nostre seigneur Iesus. Mesmes que Messieurs *De Beze* et *D'anduse*, lorsque Maistre *Arnaud la Source* fut envoyé a Ste Marie, ²⁾ feirent promesse a Mes-

sieurs *Desauzet* et *Maltret* diacres de nostre esglise que lors qu'on vous requerroit de nous pourvoir d'autre en son lieu Nous bailleries homme docte et de bonne vie, et tel qu'on auroit occasion de s'en contantér et de ne regretter ledit maistre *Arnaud*. Sur quoy nous nous sommes entierement reposés et neantmoins n'apercevons aulcunement qu'on tasche d'attandre et s'acquité de ladite promesse quoique ayons attandu en patience par longtemps, voire plus que l'entretenement conservation et advancement de nostre esglise ne requeroit. Car il est certain qu'a lexemple des Apostres on doit tascher par toutz moyens legitimes que le nombre des fideles croisse par chascun jour Ce que ne se peult fere selon l'ordre commun sans mettre aux Villes grandes des pasteurs propres et en nombre souffisant pour pouvoir repaistre abondamment les brebis Singulierement quand la bergerie est grande comme elle est en ceste ville grace au seigneur.

Or combien que nous eussions bonne volonté dattandre encores pour quelques jours l'ysue de Vostre dessaing sans uzér d'importunité envers vous Toutesfois les multipliées requestes du peuple Crieries importables d'aulcuns notables personages et accusations de negligence contre nous accompagnées de plusieurs calumpnies qu'on vous jnformerà Nous ont constraints Vous envoier le present porteur Ung de noz anciens pour Vous suppliér de nous envoier homme souffisant et qui puisse satisfere a grand nombre de doctes persones et de bon esprit quil y a en ceste Ville comme aulcuns de Vostre compagnie pourront tesmognér Et lesquels ores soient assés instruits de ne s'attaquer a l'apparence exterieure qui attrait les esprits des hommes: Toutesfois ils desirent que ceulx quilz oyent soient ornés des Vertus dont il plait a Dieu douér ses serviteurs. Et de fait nous scavons quil y a beaucoup de graces qui sont en eulx excellentes et non sans cause st. Hierosme appelloit St. Pol le fleuve d'Eloquence et Eusebe en son 3 livre ch. 24 dit quil estoit fort bien parlant et hault en santances. De maniere qu'on ne doit trouver estrange si les auditeurs ont desir d'avoir tels personages ausquels le seigneur ayt si abondamment desparti de ses graces. Parquoy nous Vous prions Avoir en recommandation cest affaire et nous envoier celuy que cognoistrés pouvoir satisfere a telle compagnie. Et ce faisant outre le fruiet qu'en proviendra moyenant la faveur de nostre Dieu nous occasionneres de le Prier pour Vostre prosperité D'aussi

⁵⁾ qui pecuniae colligendae causa missi fuerant (N. 3473).

3499. 1) Le nombre des religionnaires à Nîmes croissoit à point que déjà un seul ministre ne pouvoit y suffire. Aussi fut-il proposé au consistoire le 23. Août de donner un coadjuteur à Mauget. L'assemblée délibéra d'en envoyer demander un aux peres de Genève (*Ménard, hist. de Nîmes* IV. 283).

2) D'après *Drion* (*Notice* p. 17). *Arnolphe Bancus*, ou *Arnault Bou* étoit pasteur à Ste Marie au commencement de 1561, selon la lettre du pasteur le *Bachellet*, selon le livre

consistorial le pasteur s'appelait *Renard*. Dans le courant de l'année ce *Renard* fut rappelé par l'église de Nîmes à laquelle il appartenait. Il paraît que ces divers noms étaient portés par le même personnage.

bon cueur que nous Recommandons humblement a
Voz bonnes graces et saintes prieres. De Nismes
ce 30. Aoust 1561.

Voz humbles serviteurs

G. Mauget.

Pierre la Junquiere diacre.

George diacre.

Fournier diacre.

Maltret diacre.

Iehan Manson.

Aizot surveillant.

3500.

MAUGET A CALVIN.

Même sujet.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 185.
— Bulletin XVII. 485.)

A Monsieur et treshonore pere en Jesus Christ
Monsieur Calvin

a Geneve.

Salut par Jesus Christ.

Monsieur et treshonore pere, dautant que vous
estes desia adverty long temps y a de la grande
necessite que nous avons de recouvrer quelque fidele
serviteur de Dieu qui ait receu plus de graces que
moy pour le contentement de quelques ungs de ceste
Eglise, je n'insisteray pas beaucoup pour le present
a vous declairer les causes qui nous [ont] esmeues
a vous envoyer le present porteur. Je me conten-
teray de vous en proposer une laquelle aura asses
de pois, comme jespere, pour vous induire a nous
autroyer ceste tant juste requeste que nous vous
avons presentee desia long temps: c'est qu'a raison
de ce que je nay voulu aucunement accorder que
l'homme que scaves demeurast par cy devant en
ceste eglise sans y estre legitiment appellé, quel-
ques ungs ont conceu en leur cerveau que je ne
vouloys aucun compagnon avecques moy, et com-
bien que les lettres que je vous ay escrites par cy
devant deux ou troys foyz pour avoir ung coadiu-
teur testifient asses du contraire, toutesfoys si ne
pourra on jamays arracher cela de la phantasie de
quelques uns quilz ne me voient estre proveu d'ung
compagnon. A ceste cause je vous supplie humble-
ment au nom de nostre Seigneur Iesus Christ quil
vous plaise nous envoyer quelque homme de bien
tel que congnoistres estre propre pour ceste ville,
en laquelle il y a plusieurs qui sont fort difficiles
a contenter, et en ce faisant me delivrerez de la

Calvini opera. Vol. XVIII.

calumnie de plusieurs et serez cause dung grand
advancement de ceste Eglise et de toutes celles qui
sont alentour, Dieu aidant, lequel je prie, Monsieur
et tresexcellent pere en nostre Seigneur, quil vous
doint veoir en bonne sancte ce que je scay que
vous desires bien fort, a scavoir que nostre bon
Dieu continue tellement de benir vostre labeur que
le regne de son filz soit estendu par toute la terre.
de Nismes ce 30. jour d'Aust 1561.

Vostre humble filz et obeissant serviteur
G. Mauget.

Monsieur et pere, si vous avies besoin par dela
de quelque homme docte pour enseigner la jeunesse
en quelque classe ou mesme en philosophie, nous
en avons pardeça ung qui est fort suffisant et a
bonne volonté de demeurer par dela. Il y a aussi
en ceste ville ung nommé Me Iehan le rouge qui
est venu despuis nagueres de devers vous lequel
on pourroit a ladvénir employer au ministere, pour-
veu quil fust de bonne vie, mais nous trouvions
bien estrange comment il est venu sans avoir au-
cun tesmoignage.

3501.

VERGERIUS DUCI CHISTOPHORO.

*Iterum loquitur de Vermilio ad colloquium vocato
et suum ipsius desiderium eodem eundi non obscure
significat, simul innuens Lutheranos quoque vocari
debuisset ne Gallia tota in Helvetiorum partes abeat.*

(Ex Archivis Stuttgardiensibus ed. T. Schott. l. 1. p. 286.)

Paucis ante diebus scripseram quod D. Petrus
Martir Italus qui Tiguri degit fuisset in Gallias
profecturus. Nunc significo venisse in Helvetiam
literas regias ex Gallia, quibus et ipse Martir et
Calvinus et Beza vocantur ad colloquium. Miror
si non petantur ab illustrissimis principibus et sta-
tibus imperii alii quoque, ne illud regnum videatur
magis inclinare in Helvetios quam in alios. Faciat
Dominus voluntatem suam cui acquiescendum est.
Si qui pro parte illustrissimorum protestantium es-
sent ad illud colloquium ituri, sentio me a spiritu
Domini excitari ut scribam ill. Celsitudini vestrae
reverenter, me non eum esse qui fortassis possim
in disputatione atque in colloquio sophistarum im-
petum et astutias sustinere, nec mihi opto illam

laudem, nec puto confidendum esse in illis colloquiis et certaminibus. Sed sperarem alia ratione me posse Christi ecclesiae prodesse, praesertim apud serenissimam reginam: ac non est dubium quin *Petrus Martir* fuerit vocatus ut cum sua maiestate versaretur permoveretque eius animum, ut homo eiusdem patriae, nempe Florentinus. Quare non inconsultum esset ut ego quoque possem versari et illi ea instillare quae doceret me Dominus.

D. *Cogneti*us, Galliarum legatus, bene animatus in vestras ill. Celsitudines et status Germaniae, discessit, quod affirmo. Utitur humana quadam ratione, suas Gallias, si religionem mutaturae sint, opus habituras vestra amicitia atque potentia magis quam Helvetiorum. Sed profecto, si non vocabuntur ex Lutheranis quoque (ut aiunt) aliqui, metuendum erit ne nobilium factio invalescat. — — — — —

Datum Tubingae 31. Augusti 1561.

Illustrissimae Celsitudinis
vestrae observantissimus
Vergerius.

3502.

CALVIN AU ROI DE NAVARRE.

Il le met en garde contre l'intrigue qui tendait à imposer aux réformés de France la confession d'Augsbourg.

(Copie. Bibl. imp. Coll. Dupuy. Vol. 102, fol. 37. — Bonnet II. 420. Trad. angl. IV. 212.)

Sire, les piteuses nouvelles que nous avons de l'estat du Royaume,¹⁾ nous ont contraint a vous escrire pour vous supplier d'ouvrir les yeux a voir ce qui vous doit estre asses notoire. Car mesmes les plus aveugles peuvent sentir, comme en tastant, quelles menees et pratiques ont este faites pour rompre ce qui estoit bien commence, et renverser mesmes du jour au lendemain de bonnes conclusions, et ramener les choses a tel point que Jesus Christ avec son Evangile soit bientost exterminé.²⁾ Or il ne souffrira pas d'estre ainsi mocque, et scaura

bien prendre les fins³⁾ au trebuchet, mais cependant c'est a vous, Sire, de ne permettre et souffrir que la verite de Dieu soit ainsi trahie ■ veue d'oeil. Vous avez possible cuidé gagner en fleschissant, mais le mal pullule et se fortifie par trop, et, si vous n'y prenez garde, les confusions en sourdront en une minute de temps, plus grandes que vous ne pensez, et alors il ne sera pas temps d'y remedier, pource que Dieu exploitera pour punir la nonchalance de ceux qui n'auront tenu compte de faire leur devoir, selon le lieu et degre auquel il les avoit establi. Si nous parlons un peu asprement, croyez, Sire, quil en est temps ou jamais.

Nous avons aussi entendu d'autre coste que le duc de *Wittemberg*,⁴⁾ estant suborne par ceux quil n'est ja besoing de vous nommer,⁵⁾ vous sollicitent* a procurer que la Confession d'Augsbourg soit recuee en France.⁶⁾ Prenez le cas, Sire, que cest homme joue son role sur un eschauffaut, telle qu'on luy a accorde...⁷⁾ Mais au nom de Dieu pansez comme la confession de foy que les Eglises de France ont jure de suivre et maintenir, a este ratifiee, et quant il n'y auroit signature telle de sang des martyrs, puisquelle est extraite de la pure parole de dieu, et qu'elle ■ este presentee au Roy et ■ son conseil,⁸⁾ vous ne la pouvez rebouter ny mesmes obscurcir que dieu ne s'y oppose et vous monstre par effect quil veut estre creu et ouy. Touchant la Confession d'Augsbourg, comment le duc de *Wittemberg* vous ose il prier de la recevoir, veu que luy et ses semblables en condamnent l'auteur qui est Melancton? Toutesfois nous le laissons a part, veu qu'on luy ■ fait jouer ung personnage pour parler de ce qui luy est du tout jncongnu. Le fait est tel que ceux qui se renomment de ce parti la, sont comme chiens et chats. Nous sommes bien trompez, si celui qui vous a apporte les lettres n'est nepveu d'un certain *Vergerio*, ung foran d'Italie et un affronteur aussy effronte quil y en eust iamais.⁹⁾ Il y a un aultre rustre aposte qui se nomme *Baudouin*, qui a desia este trois ou quatre fois apostat de Jesus Christ, et possible toutesfois se sera jnsinue tellement vers vous, Sire, que vous en seriez trompe, si vous n'en estiez adverti. Nous supplions doncques vostre maieste d'estre sur ses gardes au milieu de tant d'embusches, et derechef

3) le Cardinal de Lorraine?

4) sic. Voyez N. 3452. 3489.

5) Il les nomme pourtant plus bas.

6) M. Bonnet rappelle à ce propos l'entrevue du duc et des Guise à Saverne. Mais celle-ci n'eut lieu qu'au mois de Février 1562.

7) sic.

8) N. 3487. 3492.

9) Comp. N. 3397.

3502. 1) Voyez N. 3452.

2) L'édit de juillet (1561), rendu à la demande du cardinal du Lorraine, venait d'interdire, sous peine de bannissement, les assemblées religieuses des réformés, jusqu'à la réunion d'un concile général. (Bonnet.)

aussi nous vous prions, Sire, au nom de dieu, de ne vous laisser point esbranler ne ça ne la, que la parolle de dieu ne soit maintenue en son entier, ce qui ne se peut faire qu'en luy reservant sa simplicité. Pensez aussi au proverbe commun, qu'a en fin on fait les pains cornus, pour rejeter ceux qui taschent a vous induire a quelques desguisemens. Car combien que de prime face, on vous pourroit faire a croire cecy ou cela, nous vous declaron en la vertu de celui qui nous a donne autorite de parler, que l'issue en sera malheureuse, et vous en advertissons de bonne heure, Sire, craignans que vous ne l'experimentiez. Sire., etc.¹⁰⁾

3503.

CALVIN A L'ÉGLISE DE MONTPELLIER.¹⁾

Fragment d'une lettre dont le but principal paraît avoir été d'empêcher l'envahissement des temples.

(Copie. Bibl. de Genève. Vol. 107a, fol. 349. — Bonnet II. 418.)

La dilection de Dieu nostre pere et la grace de nostre seigneur Jesus Christ soit tousiours sur vous, par la communication du saint esprit.

Treschers seigneurs et freres, nous avons a louer nostre bon Dieu de ce que pour supporter vostre foiblesse, il vous a, par sa bonte infinie, donne quelque relasche et plus de liberte que vous n'aviez par cy devant. Ce pendant vous voiez que iamais l'eglise na repoz en ce monde pour s'y endormir, comme de faict il est bon quelle soit exercee en divers combatz pour estre victorieuse, en vertu de la foy et patience ausquelz il fault que les fidelles s'entretiennent iusques en la fin. D'autrepart le diable trouve tousiours des moiens pour molester ceulx qui desirent de bien faire, comme nous avons entendu que le commun peuple est enflambe d'un zele enrage pour vous ruiner sil pouvoit. Mais quant vous auriez grans et petis contraires, si vous fault il fortifier, esperant que le secours d'en hault nous suffira pour nous faire tout surmonter. Au

reste daultant plus que vous voiez les ennemys de nostre seigneur Jesus se lever avec impetuosite, taschez de les gaingner par douceur et modestie, voire mesmes avec humilite, combien qu'ilz n'en soient pas dignes. Pour le moins ne leur donnez point occasion de se irriter en tout ce qui vous sera possible. Ce n'est pas raison pour leur gratifier que vous fleschissiez de vostre devoir. Mais vous pouvez bien pour racheter paix vous deporter de tout ce qui n'est point necessaire, comme d'occuper temples ou prescher en public jusques a ce qu'il plaise a Dieu donner meilleure ouverture....

3504.

ANONYME A CALVIN.

Relation de ce qui s'est passé à la foire de Guibray.¹⁾

(Ancienne Copie. Bibliothèque de Genève. Vol. 107a, fol. 354.)

Trescher et honnoré frere, je ne doute point que quelque bruit ne parvienne à vos oreilles des choses qui sont advenues a la foire de Gyvrey qui commenca le 15 de ce mois daoust. Cest pourquoy ie vous en ai voulu escrire ce que i'en ai veu et ouy par experience.

Premierement quant a ceste foire iestime que cest la nonpareille, ie ne dis pas seulement de la Normandie mais de toute la France. Car aussi gens de toutes pars y arrivent, mesme des royaumes estrangers. Or pour vous dire ce qui est advenu de mon costé le dimanche precedent en nostre conseil ie nestoye point davis dy aller, combien que nos surveillans m'en importunoyent fort dy faire ung tour. Je prevoiois une multitude assemblée de tous les quartiers du Royaume, et il me sembloit que ie n'avoy point charge de me presenter là. Davantage iavoye assez de besongne taillée en dautres lieux, car on nous demande de tous costés. Plus outre une apprehension ie ne say quelle de mon insuffisance m'estonnoit et mempeschoit dy aller volontairement. Je craignoye aussi les esmotions qui se pouvoient susciter et vos derniers lettres dattées du 22. de Juillet m'admonestoyent de n'user point de voye de fait, mais qu'il fallut premie-

10) La date peut-être dérivée d'un passage de la lettre à Bullinger du 5. Nov.

3503. 1) La lettre est sans adresse et sans date, mais comme les quelques lignes qui nous en restent paraissent viser une phrase du N. 3467 nous n'hésitons pas à la placer (avec M. Bonnet) en Août 1561 et à la croire adressée à Montpellier.

3504. 1) C'est un fambourg de Falaise (Calvados). Il s'y tient deux foires renommées jusqu'à ce jour, l'une du 10. au 25. août, surtout de chevaux de luxe, l'autre du 8. au 15. Sept. de bétail et de marchandises.

rement avoir arrest. Pour ces raisons, combien que ie ne les alleguoye pas toutes devant nostre conseil, je proposay devant tous que ie ny alloye point voulontiers, mesme il fut dit que iroye seulement coucher le samedy et que ce seroit pour parler en chambre comme lan passé et non point en public. Le mercredy on me vint querir pour aller visiter une eglise a trois lieues pres de nostre ville, et moy ie fus ioyeux esperant par telle occasion de fuir la Gyvreu. Ce mesme iour, moy estant parti, les marchans envoyerent monture et lettres pour me mener a Gyvrey, et le Jeudy dautant quil estoit feste pour faire exhortation. Le Jeudy matin estant de retour ie trouvay que chacun m'attendoit. Le cheval estoit sellé, ma femme estoit preste de partir pour y aller. Moy voyant toutes ces choses ie me resignay a dieu. Ainsy descendu dung cheval me fallut monter sur lautre, et par les chemins nous n'avions garde de bruler, car nous eusmes la pluye sur les espaules et la fange iusques aux jarrets. J'arrivay au soir a Fallaize bien lassé, bien mouillé, avec ung mal de teste et couchay a l'hostellerie a la mode de Gyvrey.

Le lendemain, qui estoit le vendredy,²⁾ estant levé avec mon mal de teste ie pensoy a surmonter le mal. On me parla de manger, mais il n'estoit question, lodeur des viandes me faisoit lever le cuer. On me mena chez ung bourgeois de la ville ou je demeuray au liet jusques environ trois heures apres midi. On me demanda si ie pourroy faire exhortation vers le soir. Je respondis que ouy, pourveu que les surveillans de Rouen et les nostres advisassent de trouver logis et qu'on donast ordre quil n'y eust point de confusion. Il ne fut possible de trouver logis, car la multitude qui desiroit ouyr la parole estoit bien de deux a trois mille personnes, et encore on admonestoit chacun de ne divulguer point la chose. Le lieu fut ung champ pres de Gyvrey, tout environné de murailles, qui estoit fort ample, ayant une seule porte bien large et de rechef au devant de la porte y avoit ung autre enclos aussi large comme vostre moulard.³⁾ La predication se fit avec bon silence et pseumes au commencement et en la fin. Le lendemain le bruit fut par tout le camp de Gyvrey comme on avoit presché et tout le monde se prepaioit pour sy trouver, chacun senqueroit du lieu et de l'heure. Mais nous n'osions dire l'heure craingnans les embusches: on nous menacoit quon devoit lever ung guet de deux cens hommes armés. Le procureur du Roy de Fallaize avoit fait adiourner tous les libraires ce mesme iour. Les prestres

avoient fait des grandes complaints, a cause qu'on avoit presché et que publiquement on avoit vendu les livres de Geneve, et qui plus est, certains petis garçons avoyent porte parmy les rues des plaquars contre la messe avec cris dont tous estoient estonnés. Le commencement desdits plaquars estoit: Articles veritables sur les horribles grans et importables abus de la messe papale etc. Je croy que monsieur *Farel* en est autheur. Le stile le monstre. J'invoque, dit il, le ciel et la terre en tesmoignage de verité contre ceste pompeuse et orgueilleuse messe papale, par laquelle le monde, si dieu bien tost n'y remédie, est et sera totalement desolé ruiné perdu et abîmé. Quant aux cris des garçons ie les mettray cy apres a part pour ne rompre le propos que iay commencé. Seulement ie diray ce mot: Ilz crioient hardiment Labolissement de la messe. Pour revenir au propos, on nous menacoit aussi de la venue de monsieur Levesque de Saiz, nommé *du Val*, homme savant comme on dit. Lequel arriva le dimanche. Quant a levesque aussi ien dirai cy apres l'histoire.

Je reviens aux premieres menaces. Pour deux cens hommes armés au guet il s'en trouva environ 16 ou 20 au plus, povres artisans avec bastons empruntés. On disoit quilz viendroyent a 7 et 8 heures sur le point de lexhortation, mais ilz vindrent a 5 et 6: desia nos gens sassembloyent, mais ilz se destournent (ie parle du guet). Ce pendant aucuns des nostres consultant ensemble (les principaux): ilz sont d'avis quil est bon de se contenir craingnans tumulte. Quand le peuple est amassé, fort grand nombre, on me vient querir. Je suis en perplexité si ie doy aller, ou quoy: iy allay et le tout se porte fort bien. Quant aux adiournemens des libraires le mesme iour a l'heure ditte ilz comparurent. Ilz ne trouvent ni Procureur du Roy ni autre pour parler. Ilz demanderent lettres en iustice de leur comparence: cela leur est accordé. Ilz retournerent a leurs boutiques plus hardis que devant. Voila pour le iour de samedy.

Le dimenche nostre peuple s'amasse sans nombre a cinq heures de matin: on change de lieu, on se met au milieu des champs, on estimoit que cela seroit pour le melieur afin de veoir les enemis de loing silz fussent venus. Mais le silence ne fut point tel comme aux iours precedens: touteffois le tout se fit en edification et la predication faite chacun se retira paisiblement. Apres disner on sonna le sermon du Cordelier au temple de Givrey. Aucuns des nostres sy trouverent et comme il blasphemoit sur le propos des images ung coupeur de bourses fut surprins en son larcin et fut bien battu avec grand tumulte, dautres crioient apres le cordelier quil mentoit comme faux prophete. Il y eut quelque esmotion, mais cela se passa sans autre

²⁾ En 1561 la fête de l'Assomption, 15. Août, tombait un vendredy.

³⁾ Le Molard, la principale place de l'ancienne Genève.

mal. Le Cordelier retournant a la ville quelcun luy bailla sur la ioue, mais cela n'a point esté approuvé de nous, ains avons remonstre que telles vehemens sont excessives (je parle de remonstrances publiques en predication) ce qui pleut fort aux papistes. De nostre part tout le peuple fut amassé devant les cinq heures du soir ce mesme iour.

Or icy il faut dire par parenthese de quelle matiere iavoye traite en trois predications precedentes. Je prins au commencement le texte du 3. chap. des Corinth. la premiere verset 10: Selon la grace de dieu qui ma este donnée comme ung sage maistre masson iay mis le fondement. En la premiere ie parlay de ce fondement, reduisant toutes les promesses de dieu en Christ, usant des argumens les plus favorables pour avoir la benevolence du peuple, monstrant que nostre doctrine cest celle des peres anciens, que les prophetes et Apostres nous amenant a Jesus Christ. En la seconde predication fut monsté comment on edifie sur ce fondement, or, argent, pierres precieuses, bois, foin, chaume. Lors fut parlé de la doctrine solide qui asseure les consciences et des doctrines humaines qui laissent l'homme confus en la presence de dieu. En la 3me fut monsté que l'oeuvre dung chacun sera manifesté et là ie fis une conférence entre les vrayz prophetes et faux prophetes qui ont esté sous l'ancien testament et comment leurs edifices sestoyent portés. Item ung discours de Jesus Christ et de ses apostres avec les scribes et Pharisiens et les advertissemens quilz nous avoyent laissés pour ces derniers temps.

Pour parler du sermon du soir du dimanche iestime que le nombre estoit de cinq a six mille personnes plutost plus que moins. Lors ie fus en doutte aucunement quel texte ie devoie prendre pour declarer. Mon esprit fut resolu incontinent quil me falloit parler de la cene. Je prins le texte 1. Cor. 11. Ma preface fut: puis que nous avions parlé de la doctrine et que le seigneur Jesus a conioint des sacremens avec sa parolle, quil nous en falloit aussi parler, et sur tout pour remedier aux controverses qui sont aujourd'hui entre les hommes. Je taschoye de parler le plus doucement quil mestoit possible afin de n'offenser personne, attribuant au seul seigneur Jesus toute autorité. Voila tantost ung tumulte qui seslevo tout soudain, de sorte que tout le peuple se leva et les espees furent desgainees dung bout a lautre, et ny avoit autre voix sinon: quest ce? quest ce? De moy, ie ne bougeay de ma place, gloire en soit a dieu qui me fortifioit: mesme ie n'euy point le sens doster une barrette que iavoye sur la teste qui me remarquait entre tous les autres. Lors ie commençay a crier: Mes amys, ce nest rien, et la voix (ce nest

rien) fut tantost en la bouche de tous. On commenca de rengainer les dagues et espees. Plusieurs me disoyent: Monsieur, ne craignez point, sil faut mourir nous mourrons avec vous. Et tout bellement lesmotion sappaissa, lung avoit perdu son bonnet, son manteau, l'autre son soulier, lautre son livre. Une chaine dor fut rompue a une damoiselle, mais comme dieu la voulu pour la gloire de son evangille tout sest retrouvé. Vous eussiez veu ung grand monceau de toutes ces choses devant mes pieds. Aucuns des papistes ont este contrains de dire: Ces Lutheriens sont iustes comme lorloge, il ne se perdra rien au milieu d'eux. Or ayant recouvert aucunement le silence iexhortay le peuple de donner audience a la parolle de levangille, et que cestoit Sathan qui nous faisoit cest alarme, pour empescher le regne de Jesus Christ. Lors ie reprins mon propos (graces a dieu) sans avoir troublé la memoire, et poursuyvis iusques a la fin de l'exhortation, monstrant la difference quil y avoit entre la cene de Jesus Christ et la messe des prestres. Voila pour le dimanche.

L'occasion du tumulte a esté recitee diversement. Les papistes qui regardoyent de loin, aucuns d'eux ont estimé qu'ung tonnerre estoit tombé du ciel au milieu de nous, a cause du grand murmure des voix. Dautres ont dit que deux prestres oyans mes propos commencerent a murmurer, disans: Le meschant sen va ruiner le corpus domini. Aucuns leur respondirent que ie disoys verité. Dautres ont dit que certains hommes serviteurs de levesque se sont vantés d'avoir fait cela de fait a pens en criant: voicy les ennemis. Ce pendant ie n'ay point entendu quil y ait eu aucune effusion de sang. Ce mesme iour apres souper, entre 9 et 10 heures les compagnons des boutiques estoient assis aupres des pavillons en chantant des pseumes avec grande melodie. Et aucuns patrenostriers de Paris, (ilz) les appellent maillotins, en se moquant chantoient chansons vilaines: on leur dit quilz se teussent ou quilz chantassent les louenges du seigneur dieu. Et comme ilz ne tenoyent compte des admonitions ung tumulte soudain se leva et la voix fut ouye tout a coup: Rouen Rouen Rouen, et une multitude de deux a trois cens personnes se trouverent lespees au poing et tout incontinent fut crié haut et clair: Vive l'Evangille, vive levangille. Tous les patrenostriers se perdirent, ou pour le moins croyent avec les autres: vive levangille. Ceste multitude se pourmena par le camp de Gyvrey et autant de chansons ou dissolutions quilz rencontroyent ilz reformoyent tout. Cela fait attacherent chandelles aux quarrés des rues principales et se mirent a genouil pour faire les prieres devant que sen aller coucher, et ung d'eux les fit et ainsy ont continué depuis iusques a la fin de Gyvrey.

Le lundy matin monsieur Levesque fit ung sermon a la ville de Fallaise qui est pres du camp de Gyvrey a ung traict ou deux darquebuttes. Son theme fut: *Non est confusionis autor deus sed pacis*. 1. Cor. 14. Ung personnage de bon esprit me racompta son sermon. L'invocation fut *pater et ave*. J'ay, dit il, deux points a vous declarer: le premier, comment il faut croire, le 2. comment il faut faire. Et ayant traité ces deux points de la foy et des oeuvres, ceux, dit il, qui preschent aujourd'hui ne discordent point avec nous en ces deux choses. Il ny a sinon quelques ceremonies qui sont causes des differens. Il dit quil y avoit des bonnes choses en la messe, comme le prestre et levangille, mais aussi quil y en avoit d'autres quil n'approuvoit point. En somme les papistes ne furent point contents, estimans quil preschoit a nostre avantage. Et ce mesme iour il sen alla et ne fit autre chose, tellement que sa venue a plus profité qu'autrement pour estonner les prestres. Les nostres voyans que monsieur levesque sestoit retiré prindrent encore plus grand courage et mirent ung tel ordre pour l'exhortation du soir (qui se fit environ cinq heures) que certains garçons allerent parmi le camp de Gyvrey criers a haute voix: Quiconque veut ouyr la parolle de Dieu quil aille tout maintenant. Lassemblée se fit au lieu qui estoit enclos de murailles. Il y avoit environ 40 hommes a la porte avec une demy douzaine de partisains ou halebardes. Et quand on estoit une fois dedans nul ne sortoit iusques a la fin. En ce sermon là la messe fut achevee de peindre, tousiours avec grande modestie sans invective. Et comme aucuns nostoyent les chapeaux a la priere je commencay a dire: Nous adorons le dieu vivant, si aucun ne le veut adorer quil sen aille. Et tous osterent les chapeaux. Les prestres craignoient de monstrier leur couronne.

Le mardy, comme iestoye sur le point de me retirer je fus adverti d'ung bruit qui couroit parmi le peuple. Plusieurs disoyent: Que ferons nous? il ne faut plus aller a la messe. Comment vivrons nous? Je retarday encore ce iour et grand peuple, principalement la noblesse du pays, sy trouverent. Or cest la coustume que les Seigneurs et dames viennent sur les derniers iours de la foire, quand les marchans les uns avec les autres ont fait leurs permutations. En ceste exhortation ie prins le texte des Collos. 2: Donc ainsi que vous avez receu Jesus Christ, cheminez selon luy. Je donnay plusieurs advisemens de ce que chacun devait faire en attendant que levangille se preschera publiquement: comment chacun devoit instruire la famille, lire les escritures, reformer sa vie, prier pour le Roy et pour les Princes, que Dieu leur face entendre son saint evangille: apres que chacun taschast de sadioindre aux assemblees secretes. Je

pris occasion de parler de nos assemblees, de ce qu'on y faisoit, en confutant les calumnies qu'on nous a imposés, comme de souffler chandelles etc. J'admonestay aussi qu'on se gardast des seducteurs et faux prophetes, d'ung tas de moynes qui se voudroient ingerer. Finalement ie les exhortay de savoir Loraizon, comment il faut prier et qui. Je leur parlay sommairement des articles de la foy, et comme nous navions point une foy nouvelle mais celle de nos peres anciens, comme des prophetes et de tous ceux qui ont cognu levangille. Ung bref discours fut fait des commandemens lung apres lautre, reprenant les vices, surtout l'idolatrie, les blasphemés et autres vices les plus communs.

Voila pour le mardy au soir. Incontinent l'exhortation faite celuy qui estoit president a Caen l'an passé se presenta pour parler a moy, et ie ne le cognoissoye point. Aucuns ont pensé qu'il me vouloit livrer, mais il nest plus en office, et si, il y avoit plus de mille hommes ayans loeil sur luy et sur moy. Cela a esté ung bruit sans fondement. Il commença a minterroguer comment on se pourroit garder des faux prophetes. Il faut, dy ie, avoir bon tesmoignage de la vie et doctrine de ceux qui enseignent, et que la police que nous avons soit bien observee, quilz ayent attestation pour monstrier dont ilz sont envoyés. Il demanda comment iestoye venu dans ce pays. Les fideles, dy ie, ont fait requeste a l'Eglise de Geneve, laquelle ma envoyé avec attestation. Il demanda comment iestoye venu a Gyvrey, si les marchans de Rouen mavoyent fait venir. Je respondis que ceux là et autres mavoyent prie de venir. (Je commençay lors d'avoir sa parolle aucunement suspecte quand il specifica les marchans de Rouen). Apres il demanda mon nom et si iestoye *La Barre*.⁴⁾ Quant a mon nom, dy ie, vous le saurez une autrefois, mais ie ne suis point *La Barre*. Ho, dit il alors, ne vous deffiez point de moy. Monsieur, dy ie, je ne say qui vous estes. Je suis, dit il, celuy qui estoyt lan passé President a Caen. Estes vous, dy ie, Monsieur de *Poron*?⁵⁾ Ouy. Or ayant osté mon chapeau ie luy dis: Monsieur, ie vous remercie les belles chaudes que m'avez fait lan passé. (Jestime, mon frere, vous avoir escrit la grande affliction que mon assemblee a souffert par cest homme, luy estant en office de President). Il respondit disant: Je

4) En 1558 d'aucuns predicants sortis de Geneve se saisissaient des temples et églises, et entre autres y prêchèrent un nommé *La Barre*, un autre nommé *Cousin*, Jean, Flamaud de nation, envoyé de Geneve à Caen, et depuis maître Vincent Le Bas et un nommé *Pierre Pinchon*, deux régens de cette ville. (*Le Hardy, Hist. du prot. en Normandie* p. 19.)

5) nom illisible.

n'ay jamais eu le vouloir de vous faire prendre encore que ie seusse la ou vous estiez. De vostre vouloir ie ne say quel il a esté, dy ie. Je say bien une chose, cest que dieu vous a empesché. Lors il se voulut excuser que son intention navoit point esté daffliger ceux qui estoient de leglise. Les prisonniers, dy ie, qui ont si long temps esté es prisons ne lestiment pas ainsy. Luy voyant que ie luy mettoye devant les yeux ce que chacun sait bien, Il falloit bien, dit il, faire quelque chose pour la politique, mais ie n'ay rien fait par malice. Je respondis: Dieu iugera de vostre fait et de vostre conscience. Comme iavoye encore la parole en la bouche (Dieu iugera de vostre conscience), voicy ung marchand de Rouen qui me vient dire à l'oreille: La compagnie ne trouve pas bon que soyez icy plus long temps. Ainsy prins congé de monsieur qui fut President et environ heure et demie apres ie montay a cheval avec bonne compagnie, et arrivastes apres de la ville de ma retraite apres la minuit. Voila mon voyage de Gybre.

S'ensuyvent les cris de certains petis garçons qui portoyent livres et papiers par la foire: *Juste complainte des fideles de france contre les papistes et autres infideles. Les commendemens de dieu et ceux du pape antechrist romain. Le traité des reliques des prestres. La doctrine nouvelle et ancienne. Epistre envoyée au tigre de France.*⁶⁾ En presentant les plaquars de la messe aux prestres et moines et autres personnes ilz usoyent de divers cris qui sensuyvent: Labolition de la messe! La ruine de la puante messe! La messe passee par decret, qui la veut mettre a pris? Voila la ruine des ioueurs de la belle farse qui se deguisent pour tromper le monde! Voila comme les marchans qui vendoyent la fine marchandise sen vont abolis.⁷⁾ Il y eut certains prestres qui voulurent contester, ung icy lautre là. Mais tout le monde crioit apres. Lung disoit: Va glaner, il fait beau temps! Abuseur, va aux vignes porter la hotte! Fins marchans, apprenez à travailler: vous avez trop mangé sans rien faire! Quelquefois on les pousoit a la fange qui estoit au milieu des rues. Il y a aussi que les putains avoyent coustume de dresser des petites loges apres du camp de Gyvrey: ceste annee tout cela a esté aboly. Les marchans de chasubles, de matines, de patenostres, de cire, n'ont gueres profité a ceste foire.

6) La doctrine nouvelle et ancienne, nouvellement reveue selon la verité de l'Ecriture sainte et augmentee 1561. 16 est attribuée à Viret (Haag IX. 520). Le traité des reliques doit être celui de Calvin. L'Epistre au tigre de France est de 1560, mais on n'aurait osé la vendre publiquement tant que le Cardinal de Lorraine était à la tête des affaires. De toute façon nous arrivons à l'an 1561.

7) Leçon douteuse.

Après la foire est advenu en nostre ville que le samedi suyvunt ung papiste fit reproche a ung des nostres lapellant Lutherien, ce qui est deffendu par ledict du Roy:⁸⁾ il a esté condamné a 25 frans damende. Le lundy suyvunt certains prestres battirent ung petit garson qui portoit les commandemens de Dieu et du pape, mais le peuple se ietta sur eux et ayans receu des coups de pieds et de poings ont esté mis en prison, et depuis ont apointé.

Voilà nostre estat present. Nous continuons nos exhortations par les maisons, attendant l'heure de nous monstrier publiquement. Dieppe, Rouen, S. Lo parlent publiquement. On dit qu'il y a eu ung nouveau tumulte a Rouen, mais on le compte diversement. Je ne vous en dirai rien.⁹⁾

3505.

CALVINUS SPINAE.

*Enixe eum monet et obtestatur ut tandem aliquando publice et diserte evangelio nomen det et calculum adiciat.*¹⁾

8) L'édit du Roy qui défendait de s'entre-injurier pour le fait de la religion était du 19. Avril 1561: Que punition exemplaire s'en ensuyve contre les seditieux lesquels Nous entendons estre ceux qui par ces mots de Papistes et de Huguenots ou autres semblables s'entre-irritent l'ung l'autre.

9) Voici quelques notices recueillies dans l'Hist. eccl. qui peuvent se rattacher aux données de cette lettre: I. 305. En Mars 1560 estant publié un Edit par lequel la rigueur des precedens estoit aucunement adoucie par l'estonnement que l'entreprise d'Amboise avoit causé à la Cour, plusieurs assemblees se dispenserent en Normandie iusques à prescher publiquement, nommement à S. Lo, Caen et Dieppe. Ceux de Rouen voulurent faire de mesme mais ils furent retenus par la priere de quelques presidens et conseillers du Parlement. — p. 308: Jacques Valier arrive à Rouen. — p. 310: en Juillet vint Aug. Marlorat. Luy et son compagnon des Roches prescherent soir et matin, en secret et en public sans aucune sedition et mesmes au contentement de plusieurs adversaires plus equitables. — p. 773: Au mois d'Aoust 1561 du Perron ministre arriva à Rouen etc. — p. 777: En Nov. l'Eglise de Rouen, en laquelle il y avoit lors quatre ministres, estoit tellement accrue qu'il ny avoit pas moins de 10,000 personnes.

3505. 1) Quum Beza pridie 1d. Sept. (N. 3514) scribat: Spina iam totus noster est factus etc., patet hanc ep. antea fuisse scriptam. Verum accuratius natales eius definire non ausimus. De Spinae conversione cf. Bulletin IX. 30. Constat a. 1552 eum in oppido Château-Gontier cum ministro Io. Rabec disputasse, quem tantum abfuit ut ad sacra pontificia retraheret ut potius ipse de veritate suae fidei dubitare inceperit. (Rabecius a. 1556 Andegavis combustus est.) Ferrariae aucissa eum in Monte-Arge contra monachos defendit, quod ante a. 1561 fieri non potuit quum ipsa demum vergente a. 1560 eo concessit.

(Ex Cod. Gen. 107a, fol. 231. — Edidit Beza Gen. p. 191, Laus. p. 408, Hanov. p. 457, Chouet p. 258, Amst. p. 118. — Versio gallica ed. Berol. p. 380.)

S. Si in castiganda tua segnitie paulo sim acrior quam vellem, non est quod de asperitate mea queraris: quin potius te ipsum accusa, qui me coegisti. Scis quid pridem fueris pollicitus, quum urgerem, ne diutius in illis faecibus maneres. Quia persuasus eram, te hominem esse bonae fidei, non modo credidi facturum, sed quodammodo sponso rem me interposui. Ab eo tempore sustinui multas obli quas exprobrationes, quarum taedio duriores aliquando nuncios tibi misi. Nunc quoque me undique appellant: nec habeo quid respondeam, nisi ad fidem solvendam mox accurras. Et quando tandem, frater mihi ex animo dilecte, tergiversandi modum facies? Hactenus certe et Christum iusto obsequio, et eius ecclesiam cordatis et sinceris, qui ingenue Christo nomen dederunt, displiceat haec tua astutia. Quamquam in deterius rapiunt multi clandestinos tuos circuitus, dum suspicantur diversum aliquid spargere, quod puram fidei unitatem scindat. Reclamo quidem, neque unquam assentiar, tibi quidquam nobiscum esse dissidii, nisi palam ostenderis: quod nunquam fore confido. Sed tuum est videre, ne infirmos, quibus te Deus obstrinxit, nimia securitate conturbes. Iam biennium fere praeteriit, quum te hortatus sum, ut te ad eos coetus aggregares, in quibus scis Deum pure invocari. Non solum tempus extraxisti: sed ex tuo silentio conicere licuit, meam illam admonitionem abs te fuisse spretam. Nunc vero non rogabo tantum, vel hortabor: sed obsecro, atque etiam, si opus est, adiurabo, ne moris neectendis diutius suspensa teneas bonorum desideria. Si nihil impetro, mature iam tecum reputa, quale te iudicium apud coeleste tribunal maneant, coram quo brevi nos sisti oportet. Nam etsi tibi adhuc aetas est vegeta: sed quia maturitas ad senium vergit, festinandum est, ne te ex inopinato nox occupet.

3506.

SARNICIUS CALVINO.

*Affirmat et declarat orthodoxam suam fidem de Deo triuno et Christo deo, Blandratam suspectum habet et iam ab ecclesia de fide interrogatum fuisse docet iterumque interrogandum, Gentilem vero perhorrescit.*¹⁾

(Ex autographo Cod. Genev. 196, fol. 186.)

Clarissimo pietate et eruditione praestantissimo viro D. Ioanni Calvino ecclesiae Genevensis fidelissimo pastori domino ac fratri reverenter colendo.

Gratiam et pacem Domini nostri Iesu Christi vobis ac ecclesiis vestris ex animo precamur.

Martinus Lutherus, Philippus Melanthon, Zwinglius, M. Bucerus, sanctum hoc et illustre fuit collegium in terris virorum clarissimorum et selectissimorum, et veri aurigae cursus Israel, qui quia iam translati sunt ad vitam aeternam, et tu, clarissime vir, in locum illorum divina quadam providentia successisse videare: sicuti igitur nobis ad illos viros liber patebat accessus, ita a te nobis tam facilem te exhibeas etiam atque etiam precamur. Ego etsi tibi hactenus non sum cognitus semper tamen mea aetate videndi te studio et alloquendi vehementer desiderio tenebar. Ac prius quidem assequi non potui, quod sic Deo visum est, ad posterius autem, ut te per literas alloquerer, gravis necessitas hoc praesertim tempore ut confugerem coegit.

Pervenit ad nos ante aliquot menses tuus commentarius in Acta apostolica in cuius praefatione Georgium Brandatam²⁾ non tam suspicionibus expolis quam ut ab omnibus bonis vitetur cohortaris. Gravis et vehemens illa accusatio fuit. Et quo magis praeter expectationem nostram accedit, eo nos magis permovit. Et quia apud nos omnium piarum ecclesiarum testimonia et delationes magni aestimantur, coactus est igitur Brandata nobis rationem fidei suae reddere.³⁾ Detestabatur ille quidem Servetium tum temporis: tamen quod nobis cardo negotii ignotus erat, negotium ita anceps et indeterminatum relictum est. Paucis post diebus eadem fama de Blandratha* recrudescente a nobis adigebatur ut confessioni nostrae subscriberet. Et subscripsit tum ille quidem, sed subscriptio illa non erat plena. Tandem post eius discessum in Lithua-

3506. 1) De autore v. N. 2853.

2) sic. Cf. N. 3453.

3) N. 3359.

niam allatus est ad nos libellus cuiusdam V. *Gentilis*,⁴⁾ quo lecto subito perhorruimus: adeo nobis absurda et horrida fuit confessio illa. Ubi igitur redierit ex Lithuania percontabimur an ille eiusdem sit sententiae cum isto *Gentili*. Ac quod nos quidem attinet, possunt omnes boni id sibi de nobis persuadere, nos abhorrere ab huiusmodi figmentis. Valeat *Gentilis* fides quae gentilismum de pluralitate Deorum invehit. Unum nos Deum credimus, unum confitemur, qui sese patefecit per filium suum ex immensa misericordia generi humano. Retinemus nos usitata symbola fidei, nec sese* ab illis usitatis (ut Athanasius loquitur) ritualibus modis loquendi quovis modo abstrahi patiemur. Filium etiam Dei coessentialem et coaequalem Deo patri tanquam Deum verum de Deo vero firmiter credimus, non negata interea minoritate, sed ratione officii tantum. Quare si quis nostros istic coetus infamare perrexerit, vestrum erit, fratres reverendi, tales praemonere et corrigere. Eadem nos per Dei gratiam evangelii apud nos sonat quae etiam apud vos.⁵⁾ Ut autem commodius statum huius negotii Blandratii intelligere queamus, luculentius nobis curet perscribi etiam atque etiam rogamus. Et est quidem de nobis *Blandrata* bene utcumque meritis, sed melius Christus Dominus cui omnes viam et vitam acceptam ferimus.

Ego autem Stanislaus *Sarnicius* servus Iesu Christi peculiariter rogo ut me in numero amicorum tuorum deinceps habere velis. En ego dextram fraterni amoris per hoc intervallum loci porrigo ad omnia officia amico et fratre digna, et promitto me hoc vinculum sancte custoditurum. Caetera Christophoro nostro *Trecio* commendo. *Lismaninum* rogo praemonere: videmus eum plane huic gentilismo addictum esse.⁶⁾ Cupio autem te quam curitissime ad utilitatem ecclesiae Dei valere. Data Cracoviae prima Septembris anno Domini 1561.

Stanislaus Sarnicius
Iesu Christi servus addictissimus frater.

4) Alludit fortassis ad V. *Gentilis* libellum hoc fere tempore editum cui titulus est: Confessio evangelica, theologiae protheses, pia ac doctae in symbolum Athanasii adnotationes. (*Trechsel*, II. 335.)

5) Deest vocabulum.

6) Sub finem anni, et iam in synodo Cracoviensi (16. Sept.) placita sua fidei trinitariae opposita satis aperte protulit. (*Stoinii epitome ad calc. Sandii bibl.* p. 186. *Lubieniez*, p. 126.)

3507.

CALVINUS BEZAE.

Nova eaque tristitia ex Geneva. Alterum ministrorum Genevensium revocat. A Cardinali ut sibi caveat monet.

(Ex Cod. Genev. 107^a, fol. 242 v. edidit Beza Gen. p. 250, Laus. p. 523, Hanov. p. 587, Chouet p. 342, Amst. p. 156. — Versio angl. IV. 217.)

A Monsieur et bien ayme frere Monsieur de Chal-lone en cour.¹⁾

Ne me unius tantum hominis mors simplici luctu affigeret, *Varennium*²⁾ meum triduo post sequutus est *Antesignanus*.³⁾ De vita *Baduelli* nulla spes residua est.⁴⁾ Heri quaestoris nostri uxor dum feliciter peperisse visa est, repente ex nervorum convulsionibus est mortua. Nicolaum *Ignem*,⁵⁾ ut plura funera accumulem, catarrhus intra novem horas suffocavit. Aliquid solatii, quod *Beraldus* paulatim cum uxore puerpera convalescit.⁶⁾ Prope immaturo partu exstincta fuit: nunc tamen foetu salvo vires colligit. Quod nuper rogavi, ut alter e e duobus nostris⁷⁾ collegis rediret, quam celerrime fieri poterit, curate. Si integrum esset *Gallasio*, et quidem ecclesia cui praeest incolumi, nobis restitui vellemus.⁸⁾ Verum re incerta quiescendum censuimus. Tempus docebit quid rectum sit ac utile. Caeterum ne te amicitia *Lotharingi*⁹⁾ lautum nimis reddat: te in tempore admoneo, me quoque esse fratrem *Ferrariensis*.¹⁰⁾ Nam quum me hic ante annos tredecim amplecteretur, promisit se mihi semper fore optimum fratrem. Cave igitur ne in

3507. 1) Inscriptionem adeoque suum ipsius nomen Beza suppressit.

2) N. 3495.

3) quis? (The oldest pastor?)

4) Inde ab a. 1560 lector in philosophia et mathesi hoc ipso mense Septembri obiit. (*Reg. du Conseil* 18. Sept. *Senebier*, *hist. litt.* I. 392.)

5) Etiam hic nobis ignotus.

6) In eius locum, nescio quo tunc abeuntis d. 25. Sept. Franc. Portus Cretensis prof. litt. graec. creatus est.

7) vestris Edd. Collegae Genevensis tunc temporis Lutetiae commorabantur Morellanus et Merlinus.

8) Gallasius post colloquium Londinum rediit.

9) Cardinalis.

10) *Ferrariensis* hic erat legatus pontificis, Hippolytus ab Este, Alphonsi *Ferrariensis* et *Lucretiae Borgiae* filius, levir *Renatae ducissae*. De hoc *La Planche* (ed. *Buchon* p. 153): ledit Cardinali tenant en France 60,000 escus de revenus en benefices et outre ce estant protecteur de France à Rome, prenant pour raison de ce cinq pour cent de toutes les expéditions consistoriales pour son droict et subside etc. Anglus eum facit fratrem *Lotharingi*.

me superbias, quia facultas retaliandi in manu esset: praesertim quum legatus omnes cardinales superet. Vale, optime et integerrime frater. Dominus tibi adsit, te gubernet, teneatur, donis omnibus locupletet, instruat ad omnes pugnas, contra insidias prudentia, contra terrores fortitudine muniat. Salutem plurimam fratribus nostris precor. Salutant te fratres et amici.

Heri in senatu narraui quod perscriptum erat de nocturno colloquio magna omnium gratulatione. Quid postridie actum sit in absentia venatorum intelleximus. Aliorum dierum acta exspectamus.¹¹⁾

Iterum vale. 3. Nonas Septemb. 1561.

Carolus Passelius tuus.

3508.

CRUCIGER MINISTRIS HELVETIIS. 1)

Vindicat suam et suorum fidem orthodoxam in articulo de trinitate.

11) *Hoc comma abest ab edd.*

3508. 1) Beza inscriptionem fecit. Calvino et aliis fratribus. De Felice Crucigero, Scebresinensi, qui a. 1546 evangelicis sacris se addixit, saepius iam dictum. Obiit 1563. Vide Salig. II. 585. Ad hanc ep. Calvinus respondit d. 9. Oct. Caeterum patet temporum definitionem, apud scriptores passim dubiam vel erroneam, ex his epistolis constituendam esse. Stoinii epist. (Sand. 185): In synodo Pinczoviana (30. Ian. 1561) et Cracoviensi (16. Sept. sec. Lubien. p. 126 Decemb.) ad quam per Mart. Czechovicium (epp. N. 3443 seq.) tabellionem allatae sunt literae Calvini, quibus Cracovienses et Pinczovianos hortatur ut sibi a Blandrata caveant . . . Blandrata iussus confessionem suam scripto consignare . . . in synodo 21 a. 1562 m. Martio consignatam exhibuit in Xianz etc. Lubien. p. 129 ad a. 1561: Czechovicium princeps N. Radzivilius Genevam ablegaverat Blandratae causa, quem, ut instructio Czechovicio a principe data testatur, quum tres consubstantiales, coaeternos, coaequales confessus fuerit, nolit ipse cum ecclesiae magno scandalo clanculum literis a theologis traduci nisi publice convictum, siquidem ecclesia de ipsius moribus et doctrina per Io. a Lasco et D. Lismaninum bene persuasa sit. Rogat item ut Blandratae literae, quibus filium simpliciter patre minorem asseruisse a Tigrinis arguatur, mittantur. Hinc quam aegre princeps infestum Blandratae Calvini zelum, quem ille haud dissimulavit, tulerit patet. Illo Cracoviensi conventu soluto ad 10. Martii proximi anni 1562 conventus Xiansiam indictus, in quo Blandrata confessionem fidei suae exhibuit. Hanc etiam hic inserere placet: Fateor me credere in unum Deum patrem, in unum Dominum Iesum Christum filium eius, et in unum spiritum sanctum, quorum quilibet essentialiter Deus. Deorum pluralitatem detestor, quum unus nobis sit tantum Deus essentia indivisibilis. Fateor tres esse distinctas hypostasies et aeternam Christi divinitatem ac generationem. Et spiritum sanctum, verum et aeternum Deum ab utroque procedentem. Regenvolscius hist. eccl. slavon. p. 86. Is hac facta confessione effectum esse ait ut Blandratae nomine totius synodi Pinczoviensis a. 1561 25. Ian. habitae testimonium

(Manu scripta non exstat. Servavit Beza in thesauro suo ed. Genev. p. 257, Laus. p. 522, Hanov. p. 586, Chonet p. 352, Amst. p. 160.)

Gratiam et pacem a Deo Patre Domini nostri Iesu Christi fratres vestri, qui manent per universam minorem Poloniam.

Intelleximus, viri clarissimi, et ex testibus fide dignis et ex literis aliquorum, quae ad nostros ex vestris regionibus adferuntur, nostros coetus aliquo modo istic suspicione laborare, ac si peregrinorum dogmatum, et potissimum Arianae Servetianaeve impietatis defensores, aut saltem fautores esse deberemus. Quae sane res, ubi ad nos perlata est, graviter animos nostros percelluit et sauciavit, ita ut nunc cogamur denuo in hoc articulo coram vobis fratribus amantissimis explicare rationem fidei nostrae. Nolite igitur de nobis addubitare. Credimus et confitemur unum Deum iuxta canonicas scripturas: et hunc agnoscimus et colimus ita sicuti se patefecit in tribus personis ad illam ripam Iordanis. Credimus patrem omnipotentem, filium ei per omnia aequalem quoad naturam, essentiam vel deitatem. Minorem eo tantum, quod quum esset in forma Dei semetipsum exinanivit, seu ut uno verbo complectamur, ratione officii mediationis. Sic et in spiritum sanctum credimus verum Deum, qui a patre et filio procedit. Quid multa? amplectimur reverenter tria illa symbola, Apostolicum, Nicenum, et divi Athanasii. Nec volumus a consensu vestrarum ecclesiarum discedere. Et abhorremus omnia dogmata nova et exotica, memores dicti: Depositum custodi o Timothee (1. Tim. 6, 20). Haec est fides et confessio nostra. Quod si igitur Stancarum deinceps aut quispiam alter nostrae famae insidiabitur apud vos, ne credatis, per nomen Iesu vos obtestamur. Id enim vobis viris pietate et gravitate christiana praeditis congruit. Georgius Blandrata ante aliquot hebdomadas nostrae confessioni videbatur serio subscripsisse. Cuius causam oramus ut diligenter et prudenter dispiciatis, et nos de omnibus certiores reddatis. Sed quod attinet nostras ecclesias, coram Deo testamur, quod hactenus per Dei gratiam in ea fide persistimus, et persistere Deo volente cupimus, sicuti supra recitatum est. Valete, fratres in Domino perpetua observantia colendissimi. Datum ex magna Kxiaess.²⁾ in Synodo nostra. 3. die Septemb. Anno 1561.

daretur literis ad Palatinum Vilmensem et Io. Calvinum scriptis etc. Vides illos in anno exhibitae confessionis discrepare, quod et Heberle observavit in Tüb. ZS. 1840. IV. 165 not. 2. Cf. Salig. II. 641.

2) Sic edd. omnes. In locis modo allatis nomen aliter scribitur.

3509.

CALVINUS WETERO.

*Melanchthonem vindicat a calumnia post mortem eius sparsa, quasi ante obitum dogma delirum, ubi quitatem puta, amplexus fuerit.*¹⁾

(Ex Bibliotheca civica Turicensi Cod. F. 59, olim 24, fol. 383.)

Eximio viro et fideli Christi ministro D. Davidi Wetero ecclesiae Sangallensis pastori, fratri et sym-
mystae colendo.

S. Tene adeo fuisse credulum ut tanti flagitii suspectum haberes *Melanchthonem*. Nam ut absurditati doctrinae detur venia, quid turpius fuisset quam animi gratia per ludum approbare illud delirium a quo totis viginti quatuor annis abhorruit? Et circumstantia temporis vanitatem satis superque coarguit: quia dicitur paulo ante mortem scripsisse illas naenias, quo tempore liberius quam reliqua vita fidem nostram professus est atque animosius ubiquitatis commentum repudiavit. Ego vero non miror falsissimum rumorem de mortuo sparsum esse, et eximie grassatum, quum hic nebuloso quidam apud Rhaetos, qui tamen est verbi minister, assereret, *Bezam* a me fuisse missum qui me conciliaret Saxonibus, et consensus sponsor esset. Quando igitur vides improbos adeo sibi indulgere in protervia mentiendi, meo exemplo discas ad eorum garritus obdurescere.

De statu regni Galliae vel potius de turbis Gallicis narrabit tibi *Linerus* noster. Hic non consero manus et tamen dimicandum est non sine maximis laboribus. Vale, eximie vir et frater ex animo colende. Dominus tibi adsit, te gubernet ac tueatur. Genevae pridie Nonas Septembris 1561.

Iohannes Calvinus tuus.

3510.

COLLIOD A CALVIN.¹⁾

Renseignements sur quelques églises du Bas-Languedoc. Demande d'un pasteur.

3509. 1) De Wetero cf. N. 3180. 3203. 3230. *Epistola quam Noster hic respicit non exstat, et quaecunque hic memorantur aliunde non cognita sunt.*

3510. 1) Comp. N. 3446 où ce même personnage, qui se nomme Colliod Darvoudeau (?), écrit d'Aubenas.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196. fol. 187.)

A Monsr. Monsr. d'hespeville mon trescher et honoré Seigneur.

La part unt il sera.

Grace et paix de nostre Dieu et pere par nostre Seigneur Iesus Christ.

Monsieur trescher et honoré pere, depuys que suys en ses pays j'ay eu desir de vous rescrire mays la commodite ne s'estoit encores offerte. Joint que je ne suys ignorant combien vous estes occupé en divers afferes, mesmes des le temps que suys party. Ce qu'a esté la cause que j'ay rescrit a Mr. et pere d'Anduse de l'empeschement qui m'estoit fait a entrer au lieu ordonné. Lequel est plus grand que jamaïs, car tant le chef que les membres devionent de jour en jour plus enrages tellement que les povres freres qui sont enfermes en telle spelonque parmys ses brigans sont en grande peyne, tant d'Esprist que de corps. Toutesfoys ilz vivent en Esperance que le Seigneur les en delivrera en brief, par la reintegration qu'ont espere que se fera de ce bon serviteur de Dieu Msr. d'Aisse. Et combien quilz soient journellement travalliez ne layssent pour sella de fere leur devoir envers Dieu entant que le Seigneur leur ouvre le moyen. Ce que pour mieux executer ilz m'ont assigné de demourer en ceste ville, ou je leur seray plus commode que là ou j'estoy. Et certes je cognoy que le Seigneur a bien prouven a me fere venir icy suyvant la requeste qu'en avoynt fait les freres de ceste ville aux freres d'Aig. mortes.²⁾ Car le Seigneur me monstre a loeil quil veult fere grace et misericorde a ce peuple, attandu que sellon l'apparence externe il monstre pour la plus part desir d'apprendre et cognoistre dieu et zele de luy vouloir servir. Ce que se peu evidentement juger en ce qu'ilz ont grande affection d'aveoir un pasteur. Quoy voyant, outre leur requisition, ay esté comme forcé de vous rescrire la presente, combien que mes freres Messrs. de la Chasse³⁾ et Sachet vous en ayent escrit, pour vous pryer aussy tous, Messieurs mes peres, que vostre bon playisir soit de les recevoir en leurs demandes, en leur balliant homme qui soit propre (comme vostre prudence saura bien fere) ayant es-

2) Hist. eccl. I. 218: Ceux d'Aiguemortes favorisés du capitaine de la forteresse nommé Pierre Daysse, recouvrent de Geneve pour ministre un nommé Helie du Bosquet natif de Perigort, agé d'environ 60 ans, une partie desquels il avoit employé au ministere es terres de Berne, lequel a planté ceste eglise d'Aiguemortes qu'il arrousa peu apres de son sang (14. Nov. 1560. *ibid.* 335).

3) N. 3417. 3463. 3467.

gard aux personnes, lieu et passage de gens estrangers. L'assemblée est grande (La Dieu grace)⁴⁾ et croit tous les jours non obstant l'Édict publié nouvellement⁵⁾ aux villes prochaines Montpellier et Nismes, ce que lon n'en peu esperer sellon les hommes, mesmes que noz ennemys s'en estonnent.

Vostre playsir sera que le present pourteur soit depeché au plustost que fere ce pourra, affin que si j'estoy contrainct les laysser ilz ne demeurent despourveuz, ce que pourroit revenir a grand dommage a ceste Eglise. Je feray fin pour peur de vous facher, sinon que j'eusse a vous advertir que en voz quartiers vous preniez garde d'ung certain coureur qui se nomme de *Beauregard*, petit homme, de leaige de 30 ans, qui a gros yeux et a preché a Gade.⁶⁾ Le frere de la *Chasse* et moy, quant je revenoy de precher de Frontignan, le trouvames menteur en quatre ou cinq sortes. Despuys de mesmes a esté trouve a Nismes par le frere *Mongiet*.⁷⁾ Si vous plaict de saveoir plus amplement l'histoyre, la pourres entendre d'un allemant qui estoit Diacre a Montpellier le quel peu de temps (comme j'ay entendu) se retire en vostre ville. Qui sera fin, Monsieur mon pere, apres mestre recomandé humblement a vostre bonne grace et pryeres, aussy de tous Messieurs mes peres, pryant le Seigneur nostre Dieu et pere de vous augmenter ses dons et faveurs. De Lunel le 5e Septembre 1561.

Vostre serviteur et bon amy
P. Colliod Davarandal.

3511.

L'ÉGLISE DU ST. ESPRIT AUX MINISTRES DE GENÈVE.

*Envoi d'un jeune homme à Genève qui doit y
rester jusqu'à ce qu'il soit apte au saint ministère.*

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 188.)

A Monsieur D'espeville et sa compagnie
a la part ou il sera.

4) est grande là (Dieu grace).

5) *Édit de Juillet*. (Mém. de Condé I. 42. Hist. eccl. I. 468.) *Ménard*, hist. de Nismes IV. 281: Le vicomte de Joyeuse envoya cet édit à Nismes pour l'y faire publier. On fit en consequence la publication à son de trompe le 29. (Août.)

6) nom douteux et inconnu. Hade, Sade, Gade?

7) *Alias Mauget* v. N. 3500.

Messieurs, peres et freres, Voyans la moysson si grande et peu d'ouvriers Considerant que ne pourriez fournir a tous si on ne vous aydoit a trouver des moyens, Avons advise entre noz a ung seul moyen qui s'est presente en ceste ville C'est¹⁾ apres avoir cognu de quelle qualité estoit le pourteur des presentes le voz envoyons pour l'entretenir avec voz iusques a ce que il soyt trouvé propre au ministere de la parolle de Dieu Le remettant tellement entre voz mains que noz n'en voulons autres juges que voz mesmes desirant tousiours entretenir paix et union en lesglise de nostre seigneur. Et pourtant, treschers seigneurs, noz voz supplions au nom de nostre Seigneur de l'avoir pour recomandé, noz presentant a voz comme povres brebis sans pasteur affin que noz conduisant selon vostre adviz et conseil noz ne demeurions point longuement sans conduite, sans laquelle (comme voz scaves) le troupeau seroit bientost dissipe. Nous avions proposé cydevant d'avoir recours à voz pour estre secouru en nostre grand nécessité. Mais noz avons esté informes que ce seroit peine perdue, et ce a esté cause que noz avons differé et differons jusques a ce qu'ayez dequoy nous aider. Et en ce faisant noz obligerez grandement a voz et taicherons d'en faire telle recognoissance que voz mesmes jugerez (si plaict a ce bon Dieu et pere) a la grace duquel noz voz recommandons Luy suppliant tres affectueusement qu'il voz veulhe augmenter ses dons et graces. Du S. Esprit²⁾ ce sixiesme vij^{bre} 1561.

Voz humbles freres et serviteurs³⁾
Touche diacre P. porcellet Audigier
de perleur de Culoy
diacres surveillans de ladite Eglise.

3512.

DE LAUNAY¹⁾ A COLLADON.

De l'état des églises dans une partie du Poitou.

3511. 1) mot illisible.

2) Nous supposons qu'il s'agit de Pont S. Esprit (Gard).

3) Nous ne pouvons garantir l'authenticité de l'orthographe de ces noms.

3512. 1) Jean de Launay, ancien prêtre, qui se faisait appeler de Bonvouloir, fut envoyé à St Méixent où il arriva le 13. Déc. 1558 après avoir visité les églises de Berry. (Voir sa lettre du 2. Févr. 1559 chez Crottet N. 39.) Après avoir souvent été obligé de tenir ses réunions de nuit, il prêcha publiquement le 3. Févr. 1561 à Azay. (Lièvre, Prot. du Poitou I. 82. 87.)

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 121, fol. 83.
Crottet, Chron. N. 54.)

A Monsieur et frere Monsieur Colladon
a Geneve.

Grace et paix par nostre Seigneur Iesus Christ.

Monsieur et treshonoré frere j'ay receu la lettre qu'il vous a pleu m'eschrire par mon beau frere et vous remercie grandement de la bonne souvenance de l'amitié ancienne d'entre nous deux, laquelle moy estant de pardela je n'ay peu monstrier par frequentation, comme j'eusse bien désiré, a cause des affaires par lesquelz il a pleu au Seigneur pour lors m'exercer et croyez que n'eusse attendu estre assailli de vous par lettres car j'eusse commencé, n'eust esté que j'ay si peu de loysir, que ne croiriez, pour le grand peuple et que Dieu me donne en charge: et aussi que souvent il me fault aller dehors. Pleust a Dieu que les Eglises de pardela augmentassent en foy et repentance, comme en nombre. O combien il y en a qui usent de l'Evangile comme vous m'eschrivez, assavoir en pompe et orgueil, et qui fuyent la croix, voire tirent toute la doctrine d'icelle en risée. Que si le Seigneur nous envoyoit une espreuve, combien il y en a qui feroient comme les lumaz, lesquelz retireroient les cornes, qui monstrent auioirdhuy si hault eslevees qu'ilz estiment l'Evangile dependre de leur prud'homme. Quant à la jeunesse dont faites mention en vostre lettre tant s'en fault que elle se vueille consacrer au ministere, ou suivre les moyens pour y parvenir, que la plus part est tellement desbauchée que nous avons occasion d'en gemir. Et si nostre bon Dieu n'inspire le Magistrat pour reprimer les vices, ie ne puis esperer qu'une ruine pitoyable, prenant toutesfois consolation es promesses du Seigneur, qui conservera son vray et petit troupeau au meillieu de toutes calamitez et tempestes. Or voyant les choses en telle confusion nous avons a recourir a nostre Dieu par continuelle priere et en toute patience attendre l'issue qu'il luy plaira envoyer, nous tenans tousiours prestz pour le suivre ou il luy plaira nous appeller.

Monsieur et treshonoré frere ie me recomande autant humblement à voz bonnes graces qu'affectueusement à voz saintes prieres, sans oublier Madame vostre compagne. Vous priant bien fort en presenter autant de ma part a Messieurs voz freres et compagnons en loeuve du Seigneur, lequel ie supplie nous conduire tellement en la charge qu'il nous a baillée qu'il en soit honoré et son Eglise conduite à salut, par Iesus Christ nostre chef et capitaine, auquel avec le pere et le St.

Esprit soit gloire et honneur à tout iamais. Ainsi soit il.

De Sainct Maixent ce 6 de septembre 1561.

Vostre frere et obeissant serviteur
de Bonvouloir.

3513.

CALVINUS BEZAE.

De colloquio nihil magni sperat, imo in fumum abiturum praesagit animo quidquid dicant alii. Et quod isti Augustanam commendant minime sincere factum putat, sed potius hoc modo insidias strui.

(Ex thesanro epp. a Beza editarum Gen. p. 250, Laus. p. 523, Hanov. p. 587, Chouet p. 342, Amst. p. 156. — Versio anglica IV. 218. Bezae nomen in edd. latinis suppressum.)

Heri tuae mihi redditae sunt quas penultima Augusti scripseras. Dum alii nos iucundis rumoribus tam liberaliter pascunt, ¹⁾ mirum nisi te eius parsimoniae pudeat, quae nos prope ieiunos relinquit. Si multis cupias satisfacere, profice in schola in qua nomen tuum ita celebratur, et disce paulo audacius mentiri. Quum enim mirifica alii narrent, tu solus vix mediocre nobis spem ostendis. ²⁾ Sed nunc extra iocum: memineris te mihi scribere, qui nihil malo quam simplici relatu in rem praesentem deduci. Quidquid alii sentiant, semel mihi persuasi evanidum esse, quidquid de colloquio iactant. Crede mihi, nunquam venient episcopi ad seriam disputationem. ³⁾ Nec tamen dubito esse inter eos qui bene cupiant et sperent. Verum qui gubernacula tenent rediguntur potius ad extrema, quam sustineant hoc modo se in ordinem cogi. Itaque quos secum theologos trahit legatus ⁴⁾ in magna

3513.1) an Morellanus N. 3491?

2) N. 3491 se paene sollicitudine confici dixerat.

3) Languet 3. Sept. (Epp. II. 138): Episcopi initio immularunt se nihil magis expetere quam ut evangelici ad ipsorum synodum venirent et de religione discerent. . . . Sed iam plerique episcopi tergiversantur et dicunt haereticos pertinaces non esse audiendos. Sunt tamen inter ipsos qui dixerint se non habere pro haereticis eos qui non recitant symbolum apostolorum.

4) Cf. N. 3507. Languet 20. Sept. (l. l. 140): Biduo postquam datum est responsum (Card. Lotharingi) nostris, venit in aulam Cardinalis Ferrariensis, legatus pontificius, stipatus multis episcopis et Iesuitis et pulchre simulans sanctimoniam. Sed istis artibus nemo iam capitur, et praesertim ab isto homine qui hic est notissimus et hactenus luxu et splendore victus et aliis eiusmodi nugis summos etiam princi-

caterva, et qui ab Hispania venerunt, productum iri in theatrum arbitror, ut qui olim fercula in pompa gestabant. Denique si mihi credis, colloqui nulla te cura tanget. Si liberum illis esset conditiones dare, aliqua forte esset umbratilis velitatio. Nunc quum videant leges sibi imponi,⁶⁾ palam omne certamen detrectabunt. Inflabit etiam spiritus eorum adventus legati⁶⁾: cuius terrores si discussi fuerint, ut confido, prorsus actum est. Antequam ad te perveniant hae literae, audita erunt tonitrua. Fulmen, nisi admodum fallor, non vibrabit, sed atrociter minabitur antequam discedat. Hoc erit vivum examen. Quod si fallendi causa se ad certamen offerant Episcopi, iam habetis *Petrum Martyrem*, quem ex dierum supputatione tempestive appulisse colligo.⁷⁾ De me⁸⁾ ne verbum faceres quanquam vehementer te rogavi, non desinis tamen, ut video, aliquid tentare: quod meo iudicio non expedit. Ac mihi data opera aditum praecludere volui mea in Daniele praefatione: non quod me pigeat laboris, aut ulla pericula defugiam: sed quia ubi adsunt satis idonei et probe instructi, non magnum praesentiae meae usum arbitror. Et certe omnes, te et *Merlino* exceptis, satis sunt animosi. De conditionibus quid sentirem non scripsi,⁹⁾ partim quia putabam serum fore consilium re iam transacta, partim quia mihi summopere placebat vobis concedi quod fratres nostri postulaverant. Ego tamen si fuisset eorum loco, veritus fuisset tam duras leges praescribere. De successu gratulor aliqua ex parte: finem avide exspecto. Existimo te memoria tenere quid tibi praedixerim, non esse metuendum, quin maximo cum illorum probro e conclavi in quo delitescunt ad vos erumperet praeclara victoria, quamvis e sublimi vos despicerent. Ideo cavendum esse ne, si in aequo iure tuendo essetis nimium pertinaces, culpa in vos reiceretur. Augustana confessio, ut scis, fax est vestrae furiae ad excitandum incendium, quo conflagret tota Gallia. Sed quaerendum est quorsum obtudatur: quum semper eius mollities cordatis displicuerit, autorem eius poenituerit, et in plerisque locis accommodata sit ad peculiarem usum Germaniae. Omitto quod eius

brevitas et obscura et praeteritis quibusdam maximi momenti capitibus mutila est. Caeterum absurdum esset neglecta confessione Gallorum illam arripere. Quid quod in futurum tempus paratur hoc modo dimicandi materia? quia nunquam maior pars a confessione semel recepta discedet. Perinde nunc disputo, ac si sincere confessionem illam amplecterentur Cardinalis et eius asseclae. Sed insidiae vobis tenduntur, ut discussa praesenti actione omnia conturbent. In eum finem editus fuit libellus Basileae: cuius autorem suspicor *Balduinum* et paene pro certo habeo.¹⁰⁾ Nebulonem excipere cuperem pro merito,¹¹⁾ sed privatis literis obruor: et si quid alacritatis restabat elanguit. Pergam tamen quoad licebit. Audio etiam nescio quod *συναγχα* Lutetiae fuisse excusum, de historiae coniunctione cum iurispergentia, ubi odiose perstringeris.¹²⁾ Nunc cum suo *Cassandro* venenum aliquod coquere dicitur.¹³⁾ Iam vobis curae fuisse arbitror ut vestro subsidio levaremur. Si cessatum fuit, properet quisquis venturus est. Vale, integerrime frater, cum tota cohorte. Dominus vos spiritu prudentiae et fortitudinis gubernet, tueatur et benedicat labores vestros. Collegae nostri plurimum vobis omnibus salutem precantur. Amici etiam, quos recensere longum esset. Utinam unus, quem mihi mors eripuit, esset in numero. 10. Septembris 1561.

10) De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantibus viri in hoc religionis dissidio 1561. *Autor Cassander, cuius haec sunt verba*: Sancte confirmare possum, ut qui certo sciam, Balduinum neque impulsorem, neque autorem, neque adiutorem illius opusculi, immo neque conscium ullo modo fuisse, priusquam in lucem emissum esset, ac ne tunc quidem de autore praeter suspicionem habuisse. (*Defensio insontis libelli, in Cassandri opp. p. 809*) cf. *Balduini Biga resp. 280*: Quum essem Coloniae audio quendam, de quo nihil antea quidquam audieram, libellum Basileae excusum, de officio pii et publicae tranquillitatis vere amantis viri in hoc religionis dissidio iam circumferri in Gallia quem autor mihi narrabat se Duysburgi delineasse etc. *Nihilominus Beza pertinaciter affirmat Balduinum in hoc libro partes suas egisse, in sua Resp. ad Balduini convicia in Tract. theol. ed. II. Vol. II. 209. Vide etiam Heveling, Bald. p. 30 et Baum II. 374 qui editionem Basileensem a Castellione v. Curione procuratam suspicatur. — Staehelin II. 347, perperam dicit librum a Beza Calvino missum fuisse.*

11) *Calendis Oct. ad Bezam*: Excuditur brevis ad Balduinum responsio. (*Opp. IX. 561.*)

12) *Fr. Balduini* De institutione historiae universae et eius cum iurispergentia coniunctione. P. 1561. 4. (*Haag, II. 33. Heveling, p. 25.*)

13) *Biga p. 280*: Remisit eodem me anno [*m. Augusto, teste Heveling, p. 26*] Rex in Germaniam cum optimis mandatis, iussitque ut quum ab aliis, tum vero a *Cassandro*, ad quem propterea scribebat, elicerem si quid haberent boni consilii ad dirimendas dissensiones quibus ecclesia misere distrahitur.

pes superavit, et quem nemo ignorat esse omnino literarum imperitum. Summam legationis eius esse puto ut autoritate pontificia interdicat episcopis ne quid in religione mutant et ne cum haereticis disputent. *Comites habebat Iesuitarum generalem Iac. Lainez, M. Ant. Muretum, Paulum Sadoletum Carpenteractensem episcopum Iacobi nepotem etc. (Hist. eccl. I. 554. Baum. II. 303.)*

5) *nempe conditiones a protestantibus propositas (v. N. 3487).*

6) *Adfuit aemum post secundam sessionem colloquii d. 18. v. 19. Sept. (Baum. p. 303. Languet supra not. 4.)*

7) *Advent 10. Sept. Vide ipsum infra.*

8) *N. 3497 dixerat: Quoties te requiro.*

9) *cf. Bezam I. I.*

3514.

BEZA CALVINO.

Praeliminaria quaedam colloqui tradit. Quae vero ad primum conventum pertinebant interciderunt.

(Ex autographo Cod. Genev. 117, fol. 31, coll. c. Cod. 119, fol. 115, Epp. Bern. VI. p. 931 et Simleri Vol. 101. Edidit Baum, II. App. 60.)

A Monsieur D'espeville

a Villefranche.

S. Nudius quintus literas tuas¹⁾ priores accepi, heri alteras,²⁾ utraque nobis graves doloris causas prae buerunt quum hic alioqui non deesset quod nos exerceret. Nempe haec nostra conditio est ut alii aliorum morte non minus quam vita erudiamur. De nostro Varenio nescio quid sinistri mihi discedenti praesagiebat animus, quod potuisti, opinor, ex superioribus meis literis omnibus intelligere.³⁾ Sed quando tam beate a nobis migravit gaudeo me sinistram vatem fuisse. Neque enim ei mali quidpiam accidit, praeter hoc unum fortassis quod moriens tot amicos insigni dolore affecit, quos vivus nunquam offenderat. Praeierit igitur ille nobis feliciter, quem utinam brevi consequamur.

De rebus nostris sic accipe. Meum illum fratriculum⁴⁾ Cardinalem ab eo tempore non conveni, nec me amplius conventurum puto. Die huius mensis septimo⁵⁾ quum nullum adhuc responsum a

3514. 1) N. 3495.

2) N. 3507.

3) N. 3490 versus finem.

4) Alludit ad locum ep. 3507 ubi Calvinus simili epitheto usus fuerat.

5) imo octavo, Hist. eccl. I. 498 sq.: Au huitiesme iour de Septembre fut presentee la seconde requeste tant de bouche que par escrit, par de Beze qui porta la parole, ayant pour adjoins des Galars, de Morel et le sieur de Moyneville deputé de Normandie etc. La Place p. 157: Plusieurs remises et longueurs se faisant à la response de la requeste susdite . . . ils allerent supplier les princes du sang qu'ils fussent ouys et que les conditions qu'ils avoient demandees leur fussent octroyees, mesmement de n'estre jugés par les prelates . . . requérant response leur estre baillée par escript. Ce qui leur estant desnié ils furent à la roine, la suppliant tres instamment de faire droit à leur requeste. Elle leur fit response que nullement les prelates seroient leurs juges et qu'un secretaire d'estat leur seroit baillé pour notaire et greffier. Que si eux-mesmes vouloyent recueillir par escript ce qui seroit deduit au colloque, ce dont ils se pourroient accorder et ce qui demeureroit en controverse, faire le pourroient et mesme protester publiquement de ne vouloir leurs difficultés estre decidees par autre preuve que de l'Escripture, et que le roy avec les princes du sang seroit present à la conference. Qu'ils eussent au reste à s'y porter modestement, sans rien chercher que la gloire de Dieu de laquelle elle estimoit qu'ils fussent studieux et amateurs. . . .

regis consilio super futuris colloqui conditionibus obtinuissimus, et non ingrediendum esset, eo deventum est ut necesse fuerit nos praesenti Reginae testari statim discessuros nisi nobis adversus hostium audaciam caveretur. Neque enim obscurum esse quid illi molirentur, nempe ut quasi rei ad dicendam causam citati mox ab eis damnarentur. Paratos quidem nos esse veritatem intrepide tueri, sed ea conditione ut illos pro adversariis non pro iudicibus haberemus. Hoc saltem nobis a regio consilio concedi et ipsius decreti instrumentum ad vitandas infinitas calumnias perscribi oportere, priusquam litem contestaremur. Haec nostra importunitas, quamvis non sine maximo certamine, tandem effecit ut inter Reginam N., Cond. Am. et Canc., praesentibus nobis decerneretur, hanc actionem nobis fraudi non futuram et Ecclesiasticos neque hic neque alibi fore nostrae causae iudices. Sed huius decreti instrumentum publicum nulla ratione potuit a nobis obtineri, quoniam illos aiebant si hoc intelligerent libentissime arrepturos istam dissolvendi colloqui occasionem. Tantum nobis sponponderunt, si quid eiusmodi contra regiae maiestatis voluntatem molirentur tum nobis ipsum decretum traditum iri. Acquivimus huic responso quamvis inviti, ne ipsi tergiversari videremur. Digressis nobis supervenerunt novem theologi qui duo postulabant.⁶⁾ Unum ne audirentur haeretici toties damnati, alterum ut rex saltem huic disputationi interesse nolleret. Utrumque illis negatum. Eodem die Iohannes a Spina⁷⁾ totus noster est factus, confessioni nostrae subscripsit, seque totum ecclesiae iudicio submisit. Nos illi vicissim non sine incredibili gaudio dextras prae buimus et plane iudicavimus eum diem nobis felicissimum illuxisse. Hoc unum laetitiam nostram inturbat quod diuturnus morbus ita hominem afflixit ut animus voluntati non respondeat.

Postridie,⁸⁾ id est, 9 huius mensis circiter horam decimam cum centum plus minus equitibus hinc profecti, Possiacum intra semihoram perveni-

6) Hist. eccl. 500: Incontinent apres entrèrent douze Theologiens Sorbonnistes, suppliant la Roynne de ne recevoir en dispute les heretiques ne recognoissans les Eveques et prelates pour leurs souverains, ou pour le moins que ce fust entre eux particulierement et non en la presence du Roy et des princes, pource que cela n'apporterait point d'edification. Bref ils chercherent tous les moyens de n'entrer point en lice. Mais il leur fut respondu que desia il estoit resolu d'ouir les ministres en pleine assemblee, dont ils s'en allerent tres mal contents. (Cp. La Place 157.)

7) Cf. N. 3505. Haag. VII. 36. Baum. II. 229.

8) De colloquio hoc die habito confer: Discours des Actes de Poissy in Mém. de Condé II. 490-507. Journal de Bruslart ib. I. 51. La Place p. 157 ss. Hist. eccl. I. 500. Popelinière l. VII. ed. 1581, fol. 270. Languet Ep II. 139. Martyris ep. proxime seq. Eiusdem relationem ap. Hottingerum H. eccl. N. J. VII. 714 seqq. (Serran) Comm. de statu rel. et resp. P. I. (1571) p. 240 sq.

mus. Ibi nos dux *Guisianus*, cui hoc onus impositum erat, vultu quam maxime potuit ad humanitatem composito excepit, ac me quidem nominatim compellavit. Intromissi sumus a regiis custodibus armatis, praeunte illorum duce⁹⁾ circiter¹⁰⁾ Me vero scitote in omnes reditus occasiones intentum fore. Et sane puto vel ista omnia brevi abruptum iri, vel me ita iam istis invisum esse, ut me posthac non ferant. Qua de re deque aliis omnibus brevi ad te scribam. Noster *Hugo* et *Passii*¹¹⁾ nostri gener iam erant optimis conditionibus liberati, quam literas tuas acciperem. Utinam de *Chandio*¹²⁾ nostro idem possem scribere. Laboravimus in ipsius causa, quantum potuimus, sed frustra, quoniam caedis accusatur, quam excusare nemo potest, ac plane metuo ne tristis sit exitus. Utinam eum aliquo modo possimus sublevare. Bene vale, mi observande pater, et quod facis assidue nos et precibus et consiliis iuva, una cum caeteris fratribus et amicorum reliquiis, quos ego profecto non minus oculis fero, quam si annum integrum abfuissem. Sed obsecro, qui fit ut de uxoris et familiae valetudine ne syllabam quidem acceperim ex quo isthinc discessi? Nempe haec ipsius culpa est. Itaque rogo ut, quum licebit, eius tarditatem accuses. Iterum vale. Ex St. Germano 12. Sept.

Tuus Beza

iam hic notior quam ut sit tegendum
verum ipsius nomen.

Noster a *Spina* te nominatim salutat. Idem faciunt reliqui fratres.

3515.

DISCOURS DE THÉODORE DE BÈZE AU COLLOQUE DE POISSY.

(Nous copions cet important document sur un exemplaire de l'impression originale, conservé à la Bibliothèque de Wolfenbüttel. Voyez aussi l'Hist. ecclési. I. 502—520; de la Place, de l'état de la religion etc. I. VI. éd. Buchon p. 159—167. Popelinière fol. 270 v. Baum II. 239 cite une édition originale appartenant à la Bibliothèque de la ville de Strasbourg, avec un titre différent; malheureusement elle a péri avec tout le reste.)

9) *Nomen ei erat Franc. de la Ferté.*

10) *Hic excidit integrum folium.*

11) *De utroque vide N. 3495.*

12) *frater fuit ministri, Baro de Chandieu et periit in proelio ad Dreux. Haagijs de eo tacet.*

CE QVI A ESTE | PROPOSE PAR THEO- | DORE
DE BEZE AV NOM DE | tous ceux qui desiront la
reformation de l'E- | glise selon la pure doctrine de
l'Evangile, | en la presence du Roy, de la Royne
sa mere, | du Roy de Nauarre, et des autres Prin-
ces, | de Messieurs du Conseil, et des Prelats | qu'on
dit d'Eglise. | A *Poissy*, le neuvieme iour de Sep-
tembre, 1561. | ירהר | M. D. LXI. (s. l. 40 pagg. 4).

Sire, puis que l'issue de toutes entreprises et grandes et petites depend de l'assistance et faveur de nostre Dieu, et principalement quand il est question de ce qui appartient à son service, et qui surmonte la capacité de nos entendemens, nous esperons que vostre Maiesté ne trouvera mauvais ni estrange si nous commençons par l'invocation d'iceluy, le supplians en ceste façon:

Seigneur Dieu Pere eternel et tout puissant, nous confessons et recognoissons devant ta sainte Maiesté que nous sommes povres et miserables pecheurs, conceus et nais en iniquité, enclins à mal faire, inutiles à tout bien, et que de nostre vice nous transgressons sans fin et sans cesse tes saints commandemens: en quoy faisant, nous acquérons par ton iuste iugement ruine et perdition sur nous: toutesfois Seigneur, nous avons desplaisir en nous-mesmes de t'avoir offensé, et condamnons nous et nos vices avec vraye repentance, desirans que ta grace subviene à nostre calamité. Et d'autant que ce iourd'huy il te plaist favoriser tes povres et inutiles serviteurs iusques là, que de leur donner moyen de pouvoir librement en la presence du Roy que tu as establi sur eux, et de la plus illustre et noble compaignie du monde, declarer ce que tu leur as donné à cognoistre de ta sainte verité: qu'il te plaise, continuant le cours de tes bontez et misericordes, o Dieu et Pere des lumieres, tellement illuminer nos entendemens, guider nos affections, et les former à toute docilité, et tellement conduire nos paroles, qu'en toute sincerité et verité, apres avoir conceu, selon la mesure qu'il te plaira nous departir, les secrets que tu as revelez aux hommes pour leur salut, nous puissions et de coeur et de bouche mettre en avant chose qui puisse servir à l'honneur et gloire de ton saint Nom, à la prosperité et grandeur de nostre Roy, et de tous ceux qui luy appartiennent avec le repos et consolation de toute la Chrestienté, et nommeement de ce royaume. Seigneur et Pere tout puissant, nous te demandons ces choses au nom et en la faveur de Iesus Christ ton Fils nostre Sauveur, comme luy-mesme nous a appris de les demander, disant: Nostre Pere qui es es cieux, etc.

Sire, c'est un heur bien grand à un fidele et affectionné suiet, de veoir la face de son Prince, d'autant qu'icelle luy representant comme la Maiesté

de Dieu visible, faire ne se peut qu'il n'en soit grandement esmeu, pour considerer le devoir de l'obeissance et suietion qu'il luy doit. Car estans tels que nous sommes, ce que nous voyons à l'oeil (pourveu que l'oeil soit bon, et la chose responde à ce qu'on a conceu) est de beaucoup plus grand effect que ce qui est considéré par nous avec une simple et nue apprehension d'esprit. Et s'il advient que non seulement il puisse veoir son Prince, mais aussi qu'il soit veu de luy, et qui plus est, escouté, et finalement receu et approuvé, alors véritablement a il receu une tres grande satisfaction, et singulier contentement. De ces quatre poinets, Sire, il a pleu à Dieu, usant de ses secrets iugemens, que une partie de vos treshumbles et tresobeissans suiets ait esté long temps frustree, à son tresgrand regret, iusqu'à ce qu'usant de son infinie misericorde, et donnant lieu à nos pleurs et gemissemens continuels, il nous a tellement favorisez, que ce iour nous apporte le bien iusques yci plus-tost désiré qu'esperé, de voir vostre maiesté, Sire, et qui plus est, estre veus et ouys d'icelle en la plus illustre et noble compagnie qui soit au monde.

Quand donc nous n'aurions iamais receu autre bien, et n'en recevriens par ci apres, si est ce que le reste du cours de nos ans ne pourroit satisfaire pour suffisamment en remercier nostre Dieu, et rendre graces condignes à vostre maiesté.

Mais quand nous considerons avec cela que ce mesme iour non seulement nous fait ouverture, mais aussi nous convie, et par maniere de dire, d'une façon tant benigne, tant gracieuse, et tant convenable à vostre royalle debonnaireté nous contrainct à tesmoigner tous ensemble le devoir que nous avons à confesser le nom de nostre Dieu, et declarer l'obeissance que nous vous portons, force nous est de confesser, Sire, que nos esprits ne sont capables de concevoir la grandeur d'un tel bien, et nos langues encores moins suffisantes à exprimer ce que l'affection leur commande: tellement, Sire, qu'une telle faveur surmonte toute eloquence humaine. Nous aimons trop mieux confesser nostre imbecillité par un vergongneux silence, qu'amoinrir un tel bienfait par le defect de la parole.

Toutesfois, Sire, nous souhaitons encore le quatrieme et principal poinet: c'est asçavoir que nostre service soit ce iourd'huy receu de vostre Maiesté pour agreable. Ce qu'aussi nous esperons obtenir, s'il advient (et Dieu vueille qu'ainsi soit) que nostre venue apporte une fin, non point tant à nos miseres et calamitez passees (desquelles la memoire s'en va comme esteinte par ceste heureuse iournee) qu'à ce qui nous a semblé plus grief tousiours que la mort mesme, sçavoir est aux troubles et discors survenus en ce royaume pour le fait de

la religion avec la ruine et perdition d'une grande multitude de vos povres subiets.

Or y a-il plusieurs occasions qui iusqu'icy nous ont empesché de iouir d'un si grand bien, et qui encores auioird'huy nous feroient perdre tout courage, n'estoit que d'autre costé plusieurs choses nous fortifient et asseurent. Il y a premierement une persuasion enracinee au coeur de plusieurs par un certain malheur, et par l'iniquité des temps, que nous sommes gens turbuleux, ambitieux, adonnez à nostre sens, et ennemis de toute concorde et tranquillité. Il y en peut aussi avoir qui presument qu'encores que nous ne soyons du tout ennemis de paix, ce neantmoins nous la demandons avec des conditions tant rudes et aspres, que nous ne sommes nullement recevables: comme si nous pretendions de renverser tout le monde pour en faire un autre à nostre façon, et mesmes de despouiller aucuns de leurs biens et facultez pour nous en emparer.

Il y a plusieurs tels grans empeschemens, Sire, mais nous aimons trop mieux que la memoire en soit ensevelie, que raffraischir les vieilles playes en les recitant maintenant que sommes sur le poinet, non pas de faire doléances et complaints, mais de chercher les plus convenables et prompts remedes.

Et qui nous donne donc une telle assurance au milieu de tant d'empeschemens, Sire? Ce n'est aucun appuy de chose qui soit en nous, veu que nous sommes en toutes sortes les plus petis et contemptibles du monde. Ce n'est point aussi, graces à Dieu, vaine presumption ni arrogance: car nostre povre et vile condition ne le porte pas. C'est plus-tost, Sire, nostre bonne conscience, qui nous assure de nostre bonne et iuste cause: de laquelle nous esperons que nostre Dieu, par le moyen de vostre Maiesté, sera le defenseur et protecteur: c'est aussi la debonnaireté desia remarquable en vostre face, parole et contenance. C'est l'equité que nous voyons et experimentons estre empreinte en vostre coeur, Madame. C'est la droiture de vous, Sire, et des autres illustres Princes du sang: c'est aussi l'occasion toute manifeste que nous avons d'esperer que vous, nos tres honorez seigneurs du Conseil, vous conformans à une mesme volonté, n'aurez moindre affection de nous otroyer une tant sainte et necessaire concorde, que nous avons de la recevoir. Et quoy plus? Il y a encores un poinet qui nous entretient en bonne esperance, c'est que nous presumons selon la regle de charité, que vous, Messieurs, avec lesquels nous avons à conferer, vous efforcerez plus-tost avec nous, selon nostre petite mesure, à esclarcir la verité qu'à l'obscurcir d'avantage, à enseigner qu'à debatre, à peser les raisons qu'à les contredire: brief à plus-tost empescher que le mal ne passe plus outre, qu'à le rendre du tout

incurable et mortel. Telle est l'opinion que nous avons conceue de vous, Messieurs, vous prians au nom de ce grand Dieu qui nous a yci assemblez, et qui sera iuge de nos pensees et de nos paroles, que nonobstant toutes choses dictes, escrites ou faites par l'espace de quarante ans, ou environ, vous vous despoilliez avec nous de toutes les passions et preiudices qui pourroyent empescher le fruit d'une si sainte et louable entreprise. Et esperez de nous, s'il vous plaist, ce que moyennant la grace de Dieu vous y trouverez, c'est asavoir un esprit traittable et prest à recevoir tout ce qui sera prouvé par la pure parole de Dieu. Ne pensez point que soyons venus pour maintenir aucun erreur, mais pour decouvrir et amender tout ce qui se trouvera de defect, ou de nostre costé, ou du vostre. N'estimez que soyons tant outrecuidez que nous pretendions de ruiner ce que nous scavons estre eternal, c'est asavoir l'Eglise de nostre Dieu: ne cuidez que nous cherchions les moyens de vous rendre pareils à nous en nostre povre et vile condition, en laquelle toutesfois, graces à Dieu, nous trouvons un singulier contentement. Nostre desir est que les ruines de Ierusalem soyent reparees, que ce temple spirituel soit relevé, que ceste maison de Dieu, qui est bastie de pierres vives, soit remise en son entier, que ces troupeaux tant espars et dissipez par une iuste vengeance de Dieu et nonchalance des hommes, soyent ralliez et recueillis en la bergerie de ce souverain et unique Pasteur.

Voyla nostre dessein, voyla nostre desir et intention, Messieurs: et si vous ne l'avez creu iusqu'icy, nous esperons que vous le croirez, quand nous aurons en toute patience et mansuetude proferé ce que Dieu nous aura donné. Et pleust à nostre Dieu que sans passer plus outre, au lieu d'argumens contraires, nous peussions tous d'une voix chanter un cantique au Seigneur, et tendre les mains les uns aux autres: comme quelquefois est advenu entre les armees et batailles toutes rangees des mescreans mesmes et infideles: chose grandement honteuse pour nous, si nous faisons estat de prescher la doctrine de paix et de concorde, et cependant nous sommes les plus faciles à estre desioints, et les plus durs et difficiles à rallier. Mais quoy? Ces choses se peuvent et doyvent souhaiter par les hommes, mais c'est à Dieu à les otroyer, comme aussi il fera, quand il luy plaira couvrir nos pechez par sa bonté, et deschasser nos tenebres par sa lumiere.

Et sur ce propos, Sire, afin qu'on cognoisse que nous entendons de proceder en bonne conscience, simplement, clairement et rondement, nous declarerons en sommaire, s'il plaist à vostre Maiesté nous en donner congé, quels sont les principaux poincts de ceste conference: en telle sorte toutes-

fois, que Dieu aidant nul n'aura iuste occasion de s'en trouver offensé.

Il y en a qui estiment, et qui persuaderoyent volontiers aux autres, que nous ne sommes discordans que de choses de petite consequence, et plus-tost des choses indifferentes, que des poincts substantiels de nostre foy.

Il y en a d'autres tout au rebours qui par faute d'estre bien informez de ce que nous croyons, presument que nous ne sommes d'accord en rien qui soit, non plus que Iuifs ou Mahumetistes. L'intention des premiers est autant à louer que l'opinion des derniers à reietter, comme nous esperons qu'il aperra par la deduction des propos. Mais pour certain les uns ni les autres ne nous font ouverture d'une vraye et ferme concorde. Car si les derniers sont creus, l'une des parties ne peut subsister qu'en ruinant l'autre. Ce qui est inhumain à penser, et tres horrible à executer. Et si l'opinion des premiers est receue, il faudra que plusieurs choses demeurent indecises, dont il sortira une discorde plus dangereuse et dommageable que iamais.

Ainsi donc nous confessons (ce qu'à peine pouvons-nous dire sans larmes) nous confessons, di ie, qu'ainsi que nous accordons en quelques uns des principaux poincts de nostre foy Chrestienne, aussi sommes nous differens en une partie d'iceux.

Nous confessons un seul Dieu, une mesme essence infinie et incomprehensible, distincte en trois personnes consubstantielles et egales en tout et par tout: c'est asavoir le Pere non engendré, le Fils eternellement engendré du Pere, et le S. Esprit procedant du Pere et du Fils.

Nous confessons un seul Iesus Christ vray Dieu et vray homme, sans confusion ne separation des deux natures, ni des proprietiez d'icelles.

Nous confessons qu'entant qu'il est homme, il n'est point fils de Ioseph, mais a esté conceu par la vertu secreete du Saint Esprit au ventre de la bien-heureuse vierge Marie, vierge, di-ie, devant et apres l'enfantement.

Nous confessons sa nativité, sa vie, sa mort, sa sepulture, sa descente aux enfers, sa resurrection et ascension, comme elles sont contenues au S. Evangile.

Nous croyons qu'il est là haut au ciel, assis à la dextre du Pere, d'où il ne bougera, qu'il ne vienne iuger les vifs et les morts.

Nous croyons au saint Esprit, qui nous illumine, nous console et nous soutient.

Nous croyons qu'il y a une sainte Eglise catholique, c'est à dire universelle, qui est la compagnie et communauté des saints, hors laquelle il n'y a point de salut.

Nous nous asseurons de la remission gratuite

de nos pechez au sang de Iesus Christ, par la vertu duquel, apres que ces mesmes corps ressuscitez auront esté reioints à nos ames, nous iourons avec Dieu de la vie bien heureuse et eternelle.

Comment donc? (dira quelqu'un) ne voyla pas les articles de nostre foy? En quoy donc sommes-nous discordans?

Premierement en l'interpretation d'une partie d'iceux. Secondement, en ce qu'il nous semble (et si nous sommes trompez en cest endroit, nous serons tres-aises de le cognoistre) qu'on ne s'est contenté des susdicts articles, ains que long temps y a qu'on n'a cessé d'adiouster articles sur articles, comme si la religion Chrestienne estoit un edifice qui ne fust iamais achevé.

Nous disons d'avantage que ce qui a esté basti de nouveau, selon qu'il nous appert, n'a tousiours esté basti sur les anciens fondemens, et par consequent difforme plustot l'edifice, qu'il ne luy sert de pareure et ornement: et toutesfois on s'est bien souvent plus arrêté à ces accessoires qu'au principal.

Voyla comme un sommaire de ce que nous croyons et enseignons. Mais afin que nostre intention soit encore mieux entendue, nous deduirons ces pointns par le menu.

Nous disons doncques, et esperons maintenir en toute sobriété par les tesmoignages des saintes Escritures, que le vray Dieu, auquel il nous faut croire, est despoillé de sa parfaite iustice, si on pense opposer à son ire et iuste iugement autre satisfaction ni purgatoire en ce monde, ni en l'autre, que ceste obeissance toute entiere et accomplie qui ne se trouvera en autre qu'en un seul Iesus Christ: et pareillement que si nous disons qu'il nous quitte seulement une partie de nos debtes, d'autant que nous payons l'autre, il est despoillé de sa parfaite misericorde. De là il s'ensuit (autant que nous en pouvons iuger) qu'estant question de scavoir à quel titre nous avons paradis, il faut du tout s'arrester à la mort et passion d'un seul Iesus Christ, nostre Sauveur et redempteur, ou bien qu'au lieu du vray Dieu, on adoreroit un Dieu estrange, qui ne seroit parfaitement iuste, ne parfaitement misericordieux.

De là aussi depend un autre point de tres-grande consequence, touchant l'office de Iesus Christ. Car si luy tout seul n'est entierement nostre salut, ce nom tant precieux de Iesus, c'est à dire Sauveur, qui a esté annoncé par l'Ange Gabriel, ne luy seroit propre. Semblablement, s'il n'est nostre seul Prophete, nous ayant pleinement déclaré la volonté de Dieu son Pere pour nostre salut, premierement par la bouche des Prophetes, puis apres en personne en la plenitude des temps, et consequemment par ses fideles Apostres: s'il n'est aussi le seul Chef et roy spirituel de nos consciences, s'il n'est

nostre seul Sacrificateur eternel selon l'ordre de Melchisedec, ayant par une oblation de soy-mesme une fois faite, et iamais reiterable, reconcilie les hommes à Dieu, et maintenant seul intercedant au ciel pour nous, iusqu'à la consommation du monde: brief, si nous ne sommes du tout complets en luy seul, ce nom et titre de Messias, ou de Christ, c'est à dire oingt et dedié de Dieu son Pere à cest effect, ne luy appartient point.

Si doncques on ne se vouloit contenter de sa seule parole fidelement preschee, et depuis enregistree par les Prophetes et Apostres, il seroit depossédé de son estat de Prophete: il seroit aussi dégradé de son estat de Chef et de Roy spirituel de son Eglise, si on vouloit faire nouvelles loix aux consciences: et de son estat de Sacrificateur eternel, par ceux qui entreprendroient de l'offrir derechef pour la remission des pechez, et qui ne se contenteroyent de l'avoir pour seul intercesseur et advocat au ciel entre Dieu et les hommes.

En troisieme lieu, nous ne sommes d'accord ni de la definition, ni de l'origine, ni des effects de la foy, que nous appelons, apres saint Paul, iustificante, et par laquelle seule nous croyons que Iesus Christ avec tous ses biens nous est applicqué.

Quant aux bonnes oeuvres, s'il y en a aucuns qui estiment que nous les mesprisons, ils sont tres mal informez. Car nous ne separons non plus la foy de la charité, que la chaleur et lumiere est separee du feu: et disons avec saint Iehan en sa premiere Canonique, que celui qui dit qu'il cognoist Dieu, et n'observe ses commandemens, se desment soy-mesme par sa propre conscience, et en toute sa vie.

Mais au surplus nous confessons rondement que nous sommes discordans en trois principaux pointns sur ceste matiere.

Le premier est, touchant l'origine et premiere source dont les bonnes oeuvres procedent.

Le second, quelles elles sont.

Le troisieme, à quoy elles sont bonnes.

Quant au premier, nous ne trouvons autre franc arbitre en l'homme qui celuy qui est affranchi par la seule grace de nostre Seigneur Iesus Christ: et disons que nostre nature, en l'estat auquel elle est tombee, ha besoin d'estre avant toutes choses non pas aidee et soutenue, mais plustost tuee et amortie par la vertu de l'Esprit de Dieu, d'autant que la grace la trouve non seulement navree et debilitée, mais du tout destituee de force, et contraire à tout bien, voire morte et pourrie en peché et corruption. Et faisons cest honneur à Dieu, de ne vouloir point partager avec luy. Car nous attribuons et le commencement, et le milieu, et la fin de nos bonnes oeuvres à la seule grace et misericorde d'iceluy besognant en nous.

Quant au second point, nous ne recevons autre regle de iustice et d'obeissance devant Dieu que les commandemens d'iceluy, comme ils sont escrits et enregistrez en sa sainte parole: ausquels nous n'estimons qu'il soit loisible à creature quelconque d'adiouster ne diminuer pour obliger les consciences.

Quant au troisieme point, c'est à scavoir, à quoy elles sont bonnes. Nous confessons qu'en tant qu'elles procedent de l'Esprit de Dieu besongnant en nous, puis qu'elles procedent d'une si bonne source, elles doyvent estre appelees bonnes: combien que si Dieu les vouloit examiner à la rigueur, il y trouveroit par trop à redire.

Nous disons aussi qu'elles sont bonnes à autres usages, d'autant que par icelles nostre Dieu est glorifié, les hommes sont attirez à sa cognoissance, et nous sommes asseurez que l'Esprit de Dieu estant en nous (ce qui se cognoist par ses effects) nous sommes du nombre de ses eleus et predestinez à salut.

Mais quand il est question de scavoir à quel titre la vie eternelle nous appartient, nous disons avec S. Paul que c'est un don gratuit de Dieu, et non point recompense due à nos merites. Car Iesus Christ en cest egard nous iustifie par sa seule iustice nous estant imputee, nous sanctifie par sa seule sainteté nous estant eslargie, et nous a rachetez par son sacrifice unique, qui nous est alloué moyennant une vraye et vive foy. Par la seule grace et liberalité de nostre Dieu tous ses thresors nous sont communiquez par la vertu du S. Esprit, se servant pour cest effect de la predication de la sacree parole de Dieu, et de l'administration de ses saintes Sacremens. Non point qu'il en ait necessité, veu qu'il est Dieu tout puissant: mais d'autant qu'il luy plaist de se servir de ces moyens ordinaires pour creer et nourrir en nous ce precieux don de foy, qui est comme la seule main pour apprehender, et comme le seul vaisseau pour recevoir Iesus Christ en salut avec tous ses thresors.

Mais nous ne recevons pour parole de Dieu, que la doctrine escrite és livres des Prophetes et Apostres, appelez le vieil et nouveau Testament. Car par qui serons-nous acertenez de nostre salut, sinon par ceux qui sont tesmoins sans nulle reproche?

Et quant aux escrits des anciens docteurs, et aux Conciles, devant que les recevoir sans aucun contredit, il faudroit premierement qu'on les accordast entierement avec l'Ecriture, et puis aussi entre'eux-mesmes, veu que l'Esprit de Dieu n'est iamais contraire ne discordant à soy-mesme.

Ce que nous croyons que vous, Messieurs, n'entreprendrez iamais de faire, et quand bien vous l'auriez entrepris, vous nous pardonneriez, s'il vous

plaist, si iamais nous ne croyons qu'il se puisse faire, sinon que nous le voyons par effect.

Quoy donc? sommes-nous de la race de ce malheureux Cham, fils de Noé, qui decouvrit la vergongne de son pere? Nous estimons nous plus doctes que tant d'anciens docteurs Grecs et Latins? Sommes nous si outreuidez de penser que nous ayons les premiers decouvert la verité, et de condamner d'ignorance tout le monde universel? A Dieu ne plaise, Messieurs, que nous soyons tels.

Mais vous nous accorderez, à nostre advis, qu'il y a eu Conciles et Conciles, docteurs et docteurs: veu que ce n'est de maintenant qu'il y a eu de faux prophetes en l'Eglise de Dieu, comme les Apostres nous en advertissent en plusieurs lieux, et nommément en la premiere à Timothee 4. chap. et aux Actes des Apostres, chapitre vingtieme.

Secondement, quant à ceux qui sont receus, puis que toute la verité qu'on y scauroit trouver, doit estre necessairement Conciles, docteurs, quel plus certain moyen trouverons-nous de profiter en leurs escrits, qu'en esprouvant le tout sur ceste pierre de touche, et considerant les tesmoignages et raisons de l'Ecriture, sur lesquels ils se trouveront avoir fondé leur interpretation? Certainement nul ne peut ni ne doit leur attribuer plus qu'eux-mesmes n'ont requis. Or voyla les propres mots de saint Hierome sur l'Epistre aux Galatiens: La doctrine du Saint Esprit est celle qui est declairee és livres Canoniques: contre laquelle si les Conciles ordonnent quelque chose, c'est une chose illicite. Et saint Augustin escrivant à Fortunatian, Nous ne devons, dit-il, avoir les disputes des hommes (quelques catholiques et grans personnages qu'ils ayant esté) en mesme degré que les Escritures Canoniques, qu'il ne nous soit licite, sauf la reverence due à tels personnages, reprouver et reietter quelque chose en leurs escrits, si d'aventure il se trouve qu'ils aient autrement iugé que ne porte la verité, estant entendue, moyennant la grace de Dieu, ou par nous ou par autres tesmoins et escrits des autres: et veux aussi que les lecteurs des miens s'y portent ainsi. Autant en a-il escrit en l'epistre 112. et pareillement au second liyre, chapitre 37. contre Cresconius.

Saint Cyprien aussi n'en a pas autrement escrit, disant qu'il ne nous faut regarder à ce qu'un tel ou un tel a fait devant nous mais à ce qu'a fait Iesus Christ qui est devant tous. Telle est aussi la regle que baille saint Augustin, escrivant à saint Hierome: et en un autre lieu, quand il dispute contre ceux qui se vouloyent aider du concile d'Arimine: Ne nous fondons, dit-il, ni nous sur le Concile de Nicene (qui est toutesfois le plus ancien et approuvé) ni vous sur le Concile d'Arimine, mais arrestons-nous sur les saintes Ecri-

tures. Et saint Chrysostome aussi n'a esté d'autre avis en son exposition seconde sur saint Matthieu, homelie 49. Car aussi l'Eglise est appuyée sur le fondement des Prophetes et Apostres.

Ainsi donc pour conclusion, nous recevons l'Ecriture sainte pour une entiere declaration de tout ce qui est requis à nostre salut. Et quant à se qui se trouvera es Conciles, ou livres des docteurs, nous ne pouvons ni devons empescher que ne vous en puissiez aider et nous aussi, pourveu qu'il soit fondé sur expres tesmoignages de l'Ecriture. Mais pour l'honneur de Dieu ne nous amenez leur nue autorité, sans que le tout soit examiné sur ceste pierre de touche. Car nous disons avec saint Augustin, au livre second de la doctrine Chrestienne, chap. 6: Que s'il y a quelque difficulté en l'interpretation d'un passage, le Saint Esprit a tellement temperé les saintes Escritures, que ce qui est dit plus obscurément en un endroit, est dit ailleurs tres clairement. Voyla quant à ce point, lequel j'ay deduit un peu plus amplement, afin que chacun entende que nous ne sommes ennemis des Conciles, ni des anciens Peres, par lesquels il a plu à Dieu enseigner son Eglise.

Il reste encores deux pointes: c'est ascavoir la matiere des Sacremens, et la discipline ou police de l'Eglise.

Quant au premier, il est vray qu'il meriteroit bien d'estre traité bien au long, pour les difficultés qui en sont aujourdhuy en la Chrestienté: mais pource que ie n'ay maintenant entrepris de disputer, ains seulement de proposer les pointes principaux de nostre conference, ie me contenteray de declarer en sommaire ce que nous en tenons.

Nous sommes d'accord, à nostre avis, en la description de ce mot *Sacrement*, c'est ascavoir que les Sacremens sont signes visibles, moyennant lesquels la conionction que nous avons avec nostre Seigneur Iesus Christ ne nous est pas simplement signifiée, ou figuree, mais aussi nous est véritablement offerte du costé du Seigneur, et consequemment ratifiée, scellée et comme engravée par la vertu du Saint Esprit, en ceux qui par vive et vraye foy apprehendent ce qui leur est ainsi signifié et présenté. Puse de ce mot *signifié*, Messieurs, non point pour enerver et aneantir les Sacremens, mais pour distinguer le signe d'avec la chose qu'il signifie en toute vertu et efficace.

Nous accordons par consequent qu'es Sacremens il faut necessairement qu'il y entrevienne une mutation celeste et supernaturelle. Car nous ne disons pas que l'eau du saint Baptisme soit simplement eau, mais qu'elle est un vray Sacrement de nostre regeneration, et du lavement de nos ames au sang de Iesus Christ nostre Sauveur.

Pareillement nous ne disons pas qu'en la sainte

Cene de nostre Seigneur le pain soit simplement pain, mais sacrement du precieux corps de nostre Seigneur Iesus Christ, qui a esté livré pour nous: ni que le vin soit simplement vin, mais sacrement du precieux sang qui a esté repandu pour nous.

Cependant nous ne disons pas que ceste mutation se face en la substance des signes, ains en l'usage et en la fin pour laquelle ils sont ordonnez: et ne disons point aussi qu'elle se face par la vertu de certaines paroles prononcees, ne par l'intention de celui qui les prononce, mais par la seule puissance et volonté de celui qui a ordonné toute ceste action tant divine et celeste. Duquel aussi l'ordonnance doit estre recitée haut et clair, en langage entendu, et clairement exposee, afin qu'elle soit entendue et receue par ceux qui assistent. Voyla quant aux signes extérieurs.

Venons maintenant à ce qui est testifié et exhibé du Seigneur par ces signes.

Nous ne disons point (ce qu'aucuns par faute de nous avoir bien entendus, ont estimé que nous enseignons) c'est ascavoir, qu'en la sainte Cene il n'y ait qu'une simple commemoration de la mort de nostre Seigneur Iesus.

Nous ne disons point aussi que nous sommes faicts en icelle participans seulement du fruit de la mort et passion d'iceluy, ains que nous conioignons l'heritage avec les fruits qui nous en provient, disans avec saint Paul en la premiere aux Corinthiens, chap. 10. Que le pain que nous rompons selon son ordonnance, est la communication du vray corps de Iesus Christ qui a esté livré pour nous: et la coupe dont nous buvons, est la communication du vray sang qui a esté repandu pour nous: voire, en ceste mesme substance qu'il a prinse au ventre de la vierge Marie, et qu'il a emportée d'avec nous au ciel. Et ie vous prie, Messieurs, au nom de Dieu, que pouvez vous doncques chercher ni trouver en ce saint Sacrement, que nous n'y cherchions et trouvions aussi?

Penten bien là dessus que la response est toute preste. Car les uns demanderont que nous confessions que le pain et le vin sont transmuez, ie ne di pas en sacremens du corps et du sang de Iesus Christ: car nous l'avons desia confessé: mais au propre corps et propre sang de Iesus Christ.

Les autres (peut estre) ne nous presseront iusques là, mais requerront que nous accordions que le corps et le sang sont reellement et corporellement, ou dedans, ou avec, ou dessus le pain. Mais sur cela, Messieurs, pour l'honneur de Dieu, escoutez-nous en patience, sans estre scandalizez: et despoillez pour un temps toute l'opinion que vous avez conceüe de nous.

Quant l'une ou l'autre de ces deux opinions nous sera monstree par la sainte Escriture, nous

sommes prêts de l'embrasser et retenir iusques à la mort: mais il nous semble, selon la petite mesure de cognoissance que nous avons receüe de Dieu, que ceste transsubstanciation ne se rapporte à l'analogie et convenance de nostre foy, d'autant qu'elle est directement contraire à la nature des Sacremens, esquels il faut necessairement que les signes substanciels demeurent pour estre vrayes signes de la substance du corps et du sang de Iesus Christ: et pareillement renverse la verité de la nature humaine et ascension d'iceluy. Je di le semblable de la seconde opinion, qui est de la consubstanciation, laquelle outre tout cela n'a nul fondement sur les paroles de Iesus Christ, et n'est nullement necessaire à ce que nous soyons participans du fruit des Sacremens.

Si quelqu'un là dessus nous demande si nous rendons Iesus Christ absent de la sainte Cene, nous respondons que non: mais si nous regardons à la distance des lieux (comme il le faut faire quand il est question de la presence corporelle, et de son humanité distinctement considerée)¹⁾ nous disons que son corps est esloigné du pain et du vin autant que le plus haut ciel est esloigné de la terre, attendu que quant à nous, nous sommes en la terre, et les Sacremens aussi: et quant à luy, sa chair est au ciel tellement glorifiée, que la gloire (comme dit saint Augustin) ne luy a point osté la nature d'un vray corps, mais l'infirmité d'iceluy.²⁾ Et si quelque un veut conclure de cela, que nous rendons absent Iesus Christ de sa sainte Cene, nous respondons que c'est mal conclud. Car nous faisons cest honneur à Dieu, que nous croyons, suyvant sa parole, qu'encores que le corps d'iceluy soit maintenant au ciel, et non ailleurs, et nous en la terre, et non ailleurs, ce nonobstant nous sommes faicts participans de son corps et de son sang par une maniere spirituelle, et moyennant la foy, aussi veritablement que nous voyons les Sacremens à l'oeil, les touchons à la main, les mettons en nostre bouche, et vivons de leur substance en ceste vie corporelle.

Voyla en somme, Messieurs, quelle est nostre foy en cest endroit: laquelle, ainsi qu'il nous semble (et si nous sommes trompez, nous serons tres aises de l'entendre) ne fait nulle violence aux mots de Iesus Christ, ni de S. Paul: ne destruit la nature humaine de Iesus Christ, ni l'article de son ascension, ni l'ordonnance des Sacremens: ne fait ouverture à nulles questions et distinctions curieuses et inexplicables: ne derogue nullement à la con-

ionction de nous avec Iesus Christ, qui est la fin principale pour laquelle ont esté ordonnez les Sacremens, et non point pour estre ni adorer, ne garder, ne porter, ni offerts à Dieu. Et finalement (si nous ne sommes decens) fait beaucoup plus d'honneur à la puissance et parole du Fils de Dieu, que si on estime qu'il falle que son corps soit réellement conioint avec les signes, à ce que nous en soyons faicts participans.

Je ne touche point au reste de ce qui concerne l'administration du saint Baptesme: car ie croy que nul de vous, Messieurs, ne nous veut mettre au rang des Anabaptistes, lesquels n'ont plus rudes ennemis que nous. Et quant à quelques autres questions particulieres sur ceste matiere, nous esperons avec l'aide de Dieu que les principaux pointes estans vuydez en ceste amiable et douce conference, le reste se concluera de luy-mesme.

Quant aux autres cinq Sacremens (qu'on appelle) vray est que nous ne leur pouvons donner ce nom iusqu'à ce qu'on nous ait mieux enseigné par les saintes Escritures. Mais cependant nous pensons avoir establi la vraye Confirmation, qui gist à catechiser et instruire ceux qui ont esté baptisez en leur enfance, et generalement toutes personnes, devant que les admettre à la sainte Cene.

Nous enseignons aussi la vraye Penitence, qui gist en vraye recognoissance de ses fautes, en satisfaction envers les parties offensees, soit en public ou en particulier, en l'absolution que nous avons au sang de Iesus Christ, et en l'amendement de vie.

Nous approuvons le Mariage, suyvant l'ordonnance de S. Paul, en tous ceux qui n'ont le don de continence: à laquelle aussi nous ne pensons estre licite d'astreindre personne par vœu ni profession perpetuelle: et condamnons toute paillardise et lubricité en paroles, en gestes, et en faicts.

Nous recevons les degrez des charges Ecclesiastiques, selon que Dieu les a ordonnez en sa maison par sa sainte parole.

Nous approuvons les Visitations des malades, comme une principale partie du sacré ministere de l'Evangile.

Nous enseignons avec S. Paul de ne iuger personne en la distinction des iours et des viandes, scachans que le royaume de Dieu ne gist en telles choses corruptibles.

Mais cependant nous condamnons toute dissolution, exhortans les hommes sans fin et sans cesse à toute sobriété, à la mortification de la chair, selon la necessité de chacun, et à prieres assiduelles.

Il reste le dernier point concernant l'ordre et police extérieure de l'estat Ecclesiastique, duquel nous estimons qu'il nous soit licite, Messieurs, de

3515.1) Yci s'esmeurent quelques Prelats. *Note imprimée en marge.*

2) Voyez à la fin de ceste harangue la sommaire declaration que ledit de Beze a faicte de ce point ci. (*Idem.*)

dire avec vostre consentement, que tout y est tellement perverti, tout y est tellement confus et ruiné qu'à grand peine les meilleurs architectes du monde (soit qu'on considere l'ordre tel qu'il est aujourdhuy dressé, soit qu'on regarde la vie et les moeurs), y peuvent-ils recognoistre les vestiges et marques de cest ancien bastiment tant bien réglé et compassé par les Apostres: de quoy vous mesmes pouvez estre bons tesmoins, y ayans travaillé ces iours passez. Bref, nous laisserons ces choses assez cognues, et qui valent mieux teues que dictes.

Et pour conclusion de ce propos, nous declairons devant Dieu et ses Anges, devant vostre Maïesté, Sire, et toute l'illustre compagnie qui vous environne, que nostre intention et desir n'est sinon que la forme de l'Eglise soit ramenee à sa nayfve pureté et beauté, en laquelle iadis elle fut tant florissante du temps des Apostres de nostre Seigneur Iesus Christ.

Et quant aux choses qui ont esté adioustees, que celles qui se trouveront superstitieuses ou manifestement contraires à la parole de Dieu, soyent du tout abolies, les superflues soyent retranchees, celles que l'experience nous a apprins estre propres à attirer les hommes à superstition soyent ostees, et s'il s'en trouve d'autres utiles et propres à edification, apres avoir meurement consideré les anciens Canons et autoritez des Peres, qu'elles soyent retenues et observees au nom de Dieu, selon ce qui sera convenable au temps, aux lieux, et aux personnes, afin que tout d'un accord Dieu soit servi en Esprit et verité sous vostre obeissance et protection, Sire, et des personnes que Dieu aura establies sous vostre Maïesté, pour le gouvernement de ce royaume. Car s'il s'en trouve encores qui pensent que la doctrine dont nous faisons profession destourne les hommes de la subietion qu'ils doyvent à leurs Rois et superieurs, nous avons, Sire, dequoy leur respondre en bonne conscience.

Il est bien vray que nous enseignons que la premiere et principale obeissance est due à nostre Dieu, qui est le Roy des Rois et Seigneur sur tous Seigneurs: mais au reste, si nos escrits ne sont suffisans pour nous purger d'un tel crime à nous imposé, nous alleguerons, Sire, l'exemple de tant de seigneuries et principautez, et mesmes des royaumes reformez selon ceste mesme doctrine: lesquels, graces à Dieu, nous pourront servir de bons et suffisans tesmoignages pour nostre descharge. Bref, nous nous arrestons en cest endroit à ce que dit S. Paul au 13. chapitre de l'Epistre aux Romains, là où parlant de la police temporelle, il enjoit expressément que toute personne soit subiete aux puissances superieures. Voire (dit saint Iean Chrysostome sur ce passage) quand tu serois Apostre

ou Evangeliste: pource que telle subietion ne derogue au service de Dieu.

Que s'il est advenu, ou s'il advient ci apres que quelques uns se couvrans du manteau de nostre doctrine se trouvent coupables de rebellion au moindre de vos officiers, Sire, nous protestons devant Dieu et vostre Maïesté qu'ils ne sont des nostres, et ne scauroyent avoir plus aspres ennemis que nous, selon que nostre povre condition le peut porter.

Pour conclusion, Sire, le devoir que nous avons d'avancer la gloire de nostre Dieu, l'obeissance et service treshumble deu à vostre Maïesté, l'affection que nous avons à la patrie, et nommément à l'Eglise de Dieu, nous a conduits iusqu'en ce lieu, auquel nous esperons que nostre bon Dieu et Pere, continuant le cours de ses bontez et misericordes, vous fera pareille grace, Sire, qu'il fait au petit Roy Iosias, il y a maintenant deux mille deux cens et deux ans et que sous vostre tres-heureux gouvernement, Madame, assistee de vous, Sire, et des autres tres-illustres Princes du sang et seigneurs de vostre Conseil, l'ancienne memoire de la tant renommee Royne Clotilde sera rafreschie, laquelle servit iadis d'instrument à nostre Dieu pour donner sa cognoissance à ce royaume. Telle est nostre esperance pour laquelle, Sire, nous sommes prests d'employer nos propres vies, afin que vous faisans treshumble service en une chose si louable et si sainte, nous voyons le vray siecle doré, auquel nostre Seigneur et Sauveur Iesus Christ soit servi tout d'un accord, ainsi que tout honneur et gloire luy appartiennent à iamais, Amen.

Sire, il plaira à vostre Maïesté n'avoir esgard à nostre langage tant rude et mal poli: mais à l'affection qui vous est entierement dediee. Et d'autant que les poinets de nostre doctrine sont clairement et plus au long contenus en ceste presente confession de foy que ia nous vous avons presentee, et sur laquelle se fera la presente conference, nous supplions treshumblement vostre Maïesté nous faire derechef ceste faveur de la recevoir de nos mains, esperans, moyennant la grace de Dieu, qu'apres en avoir conféré en toute sobrieté et reverence de son nom, nous nous en trouverons d'accord. Et si au contraire nos iniquitez empeschent un tel bien, nous ne doutons que vostre Maïesté avec son bon conseil, ne sache bien pourveoir à tout sans preiudice de l'une ne de l'autre des parties selon Dieu et raison.

Sommaire declaration de Theodore de Besze, sur certains pointcs par luy proposez en l'assemblee des Cardinaux et Evesques de France et des Ministres de l'Eglise, à Poissy le 9. de Septembre 1561.

A la Roynie.

Madame, comme ainsi soit que vostre tres-humble serviteur Theodore de Beze, ait occasion de craindre que vostre Maiesté ne soit demeuree satisfaite d'une parole qu'hier il prononça sur la matiere du saint Sacrement de la Cene, laquelle à son grand regret fut trouuee fort estrange par Messieurs les Prelats assistans. Ce consideré, il supplie treshumblement vostre Maiesté d'entendre plus amplement ce que pour lors il n'a peu assez exprimer, à cause du bruit qui s'esleva, de sorte que sa conclusion ne fut entendue comme il eust bien desiré, et comme il avoit proposé.

Madame, ce qui m'a baillé occasion de tomber en un tel propos, c'est qu'il y eu a plusieurs qui estiment (par faute de bien entendre nostre confession de foy) que nous voulons forclorre Iesus Christ de la Cene, qui seroit une impieté toute manifeste. Car nous scavons, graces à Dieu, que ce tant precieux Sacrement est ordonné du Fils de Dieu, afin que nous faisant de plus en plus participans de la substance de son vray corps, et de son vray sang, nous soyons de tant plus pres unis et incorporez avec luy pour en tirer la vie eternele. Et de faict s'il estoit autrement, ce ne seroit point la Cene de nostre Seigneur. Ainsi, Madame, tant s'en faut que nous voulions dire que Iesus Christ ne soit point present en la sainte Cene, qu'au contraire nous scaurions aussi peu porter un tel sacrilege, que personne qui soit au monde. Mais il y a grande difference de dire que Iesus Christ est present en la sainte Cene, en tant qu'il nous y donne veritablement son corps et son sang: et de dire, que son corps et son sang soyent conioints avec le pain et le vin. J'ay confessé le premier, qui est aussi le principal: i'ay nié le dernier, par ce que ie l'estime directement contraire à la verité de la nature humaine du corps de Christ, et à l'article de l'ascension, comme il est couché en l'Ecriture sainte, et déclaré par tous les anciens docteurs de l'Eglise. Je n'allegueray yci plusieurs passages et raisons: mais seulement, Madame, ie supplie vostre Maiesté de considerer en vous-mesmes quelle opinion nous apprend à porter plus d'honneur à la parole et ordonnance de Dieu, ou celle qui nous fait croire que nous ne pouvons estre participans du corps de Iesus Christ, s'il n'est mis et conioint realement et de faict avec le Sacrement: ou bien celle qui nous enseigne, qu'encores que le corps d'iceluy reside maintenant au ciel, et

non ailleurs: et neantmoins par la vertu spirituelle d'iceluy, et moyennant une vraye foy, nous qui sommes en terre, et qui croyons en luy, sommes faits participans de son vray corps et sang, aussi certainement et veritablement que nous voyons de nos yeux, et touchons à la main les saints Sacremens visibles du pain et du vin qu'il a ordonnez à cest effect.

Madame, si ceste declaration, laquelle de long temps est enregistree en nos livres, et que ie n'eu hier le moyen de donner assez à entendre, peut satisfaire à vostre Maiesté, i'auray une singuliere occasion d'en louer Dieu bien grandement: sinon ie prendray la hardiesse de requerir encore ceste faveur, que ie puisse plus amplement en satisfaire de vive voix à vostre Maiesté, mesmement, si mettier est, en la presence de ceux desquels iugerez que ie puisse recevoir enseignement et doctrine, comme celuy qui en ha bien grand besoin, et qui ne desire que d'apprendre de plus en plus pour avoir moyen de faire treshumble service à vostre Maiesté au restablissement d'une tant sainte union et concorde.

Voyci les propres mots que i'ay prononcez, desquels se sont offensez Messieurs les Prelats.

Si là dessus on nous demande, si nous rendons Iesus Christ absent de la Cene, nous disons que non. Cependant nous croyons qu'en considerant la distance des lieux (comme il faut faire quand il est question de sa presence corporelle) et quant à son humanité distinctement consideree, son corps est esloigné du pain et du vin autant que le plus haut ciel est esloigné de la terre. Mais si quelqu'un veut conclure de cela, que nous rendons Iesus Christ absent de la Cene, nous pensons que ce soit mal conclu. Car nous faisons cest honneur à Dieu, que suyvant sa parole, encor que le corps de Iesus Christ soit au ciel, et nous en la terre, ce nonobstant nous sommes faits participans de son corps et de son sang aussi veritablement (mais par une maniere spirituelle et par foy) que nous voyons les Sacremens à l'oeil, les touchons à la main, les mettons en nostre bouche et vivons de leur substance en ceste vie corporelle.

Voyci les mots de S. Augustin au traité 5. sur saint Iean.

Quand Iesus disoit, vous ne m'aurez pas tousiours avec vous, il parloit de la presence de son corps: car selon sa maiesté, selon sa providence, selon sa grace invisible, ce qu'il a promis ailleurs est accompli: Je seray avec vous iusqu'à la consommation du monde: mais selon la nature humaine qu'il a prise, selon ce qu'il est nay de la Vierge, selon ce qu'il a esté crucifié et enseveli, et selon ce qu'il est ressuscité, ceste sentence est accomplie: Vous ne m'aurez point tousiours avec vous. Pour-

quoy cela? Pour ce que selon son corps, il a conversé quarante iours avec ses disciples, et eux le suyvant de veuë, et non point allans apres luy, il est monté au ciel, et n'est plus yci.

Le mesme est en S. Augustin, en l'epistre à Dardanus.

En tant qu'il est Dieu, il est par tout: en tant qu'il est homme, il est au ciel.

Virgilius Evesque de Trente, qui a escrit contre l'heresie d'Eutyches environ l'an cinq cens.

Le Fils de Dieu est departi d'avec nous quant à son humanité: mais quant à sa Divinité, il nous dit: Le suis avec vous iniques à la consommation du monde. Item: Il est avec nous, et n'y est pas. Car il n'a point laissé ni abandonné, quant à sa divinité, ceux qu'il a laissez, et desquels il s'est departi quant à son humanité. Car quant à la forme de serviteur qu'il a enlevée au ciel d'avec nous, il nous est absent: mais quant à la forme de Dieu, qui ne depart point d'avec nous, il nous est present.

Item: Quand sa chair estoit en terre, certainement elle n'estoit point au ciel: et maintenant pource qu'elle est au ciel, pour certain elle n'est pas en terre: et en est tellement absente, que mesme nous attendons que celui que nous croyons estre avec nous en terre, en tant qu'il est la Parole, vienne du ciel selon la chair. Item: L'unique Fils de Dieu, qui est aussi fait homme, est compris en un lieu par la nature de sa chair, et n'est compris en nul lieu par la nature de sa divinité.

3516.

VERMILIUS CALVINO.

Vix Lutetiam ingressus quid in primo conventu cum Regina egerit raptim exponit.

(Ex apographo Bibl. nat. Paris. Coll. Dupuy Vol. 268, fol. 86.)

Clarissimo viro D. Iohanni Calvino ecclesiae Genevensis pastori fidelissimo atque mihi plurimum observando.

S. Tandem huius mensis nono die,¹⁾ vir clarissime, Lutetiam appuli, bona fide ac singulari hu-

manitate deductus à *Cognetio*,²⁾ qui me una cum uxore toto itinere omnibus officiis, quae ab amicissimo viro expectari possint, est prosequutus. Hic iam in S. Germano³⁾ versor in eodem hospitio cum *Beza* et caeteris amantissimis fratribus. Quae sit conditio et status rerum non opus est ut a me tibi scribatur, quandoquidem *Bezam* te de omnibus certiore facere non dubito. Id tantum significabo, me *Bezae* dictum,⁴⁾ ex quo est orta offensio, excusasse apud *Reginam* matrem et proceres cum quibus sum loquutus, qui mihi visi sunt nonnihil mitigari. Fui heri aliquamdiu cum *Regina* matre quae me libenter vidit et attente audivit. Dixi quae videbantur ad rem praesentem facere. In evangelio hactenus minime versata est. Nunc studium prae se fert, et quidem non vulgare, ut veritas cognoscatur et errores explodantur. Sed id vellet placido consensu et amica episcoporum voluntate fieri, quod (ut nosti) sperandum non est neque fieri poterit. Id ei quum ostenderem nonnihil turbabatur. Denique, quum a me aliquam viam seu remedium pacis quaereret, dixi me in praesentia nil videre commodius quam si fratribus daretur facultas libere conveniendi ad sacros coetus et haberent in singulis

2) *Iter fecerat per Bernam et Solodurum. Neocomi Cognetium comitem sibi adiungere voluerat quem tamen iam profectum demum sequenti die assequutus est, et sic quatuordecim dierum itinere Lutetiam comitalus. Adfuerunt praeterea Santerentianus et Io. Guil. Stucki (Schmidt, Verm. 250. Baum 271)*

3) *ubi aula commorabatur. Ipse apud Card. Castil-lionaeum.*

4) *in oratione sua dixerat: corpus Christi tam longe abesse a pane quam coelum a terra; quo dicto audito sancti illi viri indignabundi exclamarunt: Blasphemavit. (Baum II. 262. Cf. Ep. seq.) La Place p. 168; Le lendemain de Beze escrivit à la roine en la maniere qui s'ensuit: Madame, comme ainsi soit que vostre treshumble serviteur ait occasion de craindre que V. M. ne soit demeuree peu satisfaite d'une parole qu'hier il prononça sur la matiere du sacrement laquelle à son grand regret fut trouvée fort estrange par MM. les prelates, il supplie treshumblement V. M. d'entendre plus amplement ce que pour lors il n'a pu assez exprimer, à cause du bruit qui s'esleva de sorte que sa conclusion ne fut entendue comme il eust désiré et comme il avoit proposé. Madame, ce qui m'a baillé occasion de tomber en un tel propos, c'est qu'il y en a plusieurs qui estiment, par faute de bien entendre nostre confession de foy, que nous voulons forlorrer J. C. de la s. cene, qui seroit une impiété toute manifeste Voyci les propres mots que j'ay prononcés desquels se sont offensés MM. les prelates Et si quelcun veult conclurre de cela que nous rendons J. C. absent de sa cene, nous respondons que c'est mal conclu. Car nous faisons cest honneur à Dieu que nous croyons suyvant sa parolle, qu'encores que le corps de J. C. soit maintenant au ciel et non ailleurs, et nous en la terre et non ailleurs, ce nonobstant nous sommes faicts participans de son corps et de son sang par une maniere spirituelle et moyennant la Foy, aussi veritablement que nous voyons les sacremens à l'oeil, les touchons à la main, les mettons en nostre bouche, et vivons de leur substance en ceste vie corporelle etc. (Cf. Hist. eccl. 522.)*

3516. 1) *quo colloquium inchoatum fuit.*

Calvini opera. Vol. XVIII.

urbibus aliquod templum: id si fieret, veritatem se ipsam ilico patefacturam, nec opus fore multis colloquiis aut synodis: neque id novum aut grave debere videri, quum olim Constantinopoli tempore christianissimorum principum et Ariani et Novatiani habuerint sua templa, et Donatistae fere per totam Africam, idque pacis publicae causa. Addebam praeterea nos cum istis pestibus non esse conferendos, atque ideo multo facilius hoc nostris esse concedendum. Non abnuebat, verum id fieri vellet assentientibus et volentibus episcopis. Ita denique ab ea discessi ut diceret se velle adhuc mecum saepius loqui. Ex ea quantum elicere vel impetrare potero curabo ut ne ignores. Proposuit ad haec ipsa et *Navarrenus* confessionem Augustanam tolerabiliorem videri. Ad haec ego respondi, nobis posse divinas literas sufficere. Nec expectandum esse ut placatos habeat ecclesiasticos si Augustanam confessionem admiserit.

Haec in praesentia scribere potui. Quoad reliqua nec itineris labore sum defectus. Causam Christi et me tui amantissimum precibus iuves. Cupio meo nomine symmystas salutari, dominum Marchionem et pastorem Italum. In Aula 12. Aug. ⁵⁾ 1561. Vale, ornatissime vir. Dominus tuis laboribus benedicat.

Tui studiosissimus
Petrus Martyr.

3517.

VERMILIUS BULLINGERO.

Eiusdem fere argumenti. ¹⁾

(Ex Append. Locc. theol. ed. a. 1580. fol. 586. a. 1587. p. 1136. Bibl. Bern. 122, fol. 49 v. Simler. Vol. 101.)

A literis quas Neoburgi Augusti 30 die ad te dedi, ²⁾ partim ob perpetuum iter, partim quod tabellariorum nulla esset copia, huc usque nihil potui scribere. Nunc vero, quando salvus et sospes una cum meis 9. Septemb. Lutetiam perveni, prius nihil habui quam ut haec ad te perferri curarem. Inprimis ad legatum nos pervenisse illo eodem die quo Neoburgo discessimus circa horam pomeridia-

nam: qui me tanta humanitate benevolentia et caritate complexus est ut nihil supra, totoque itinere mei non minorem curam habuit atque si eius frater vel filius essem: quumque meus equus in pede fuisset clavo confixus, ita ut claudus redditus fuerit, is gradarium suum robustum atque admodum firmum dedit, quo sum huc usque commode usus. Quid quaeris? Nulla intermisit officia quae ab amicissimo viro expectari possint: quare illi me sentio plurimum obstrictum, et eo praesertim nomine quod illum tui studiosissimum senserim nostraeque reipublicae nec non ecclesiae peramantem: raro a mensa toto itinere discedebatur, quin tui mentio et honorifica et iucunda fieret. Hoc mane sumus a nobis invicem paulisper abiuncti: nam ille ad suam domum extra urbem divertit, cras aut perendie me conventurus in aula regia quae est ad S. Germanum. Ego vero sum urbem ingressus et a regio quae store ³⁾ in suis aedibus laute benigne ac peramantem exceptus, quod sit inter caeteros fideles evangelii cupidissimus. *Pradella* ⁴⁾ noster praecessit atque principes in aula de meo adventu certiores fecit, quos refert mirum in modum esse laetatos, *Reginam*, inquam, matrem, regem *Navarrae*, principem *Condensem* et *Admiralium*. Omnes me per illum amicissime salutarunt, datumque mihi ab eis est ut hoc toto meridiano tempore usque ad noctem hic Lutetiae quiescam, cras hora septima profecturus in aulam: quo ut commodius vehar princeps *Condensis* ad me suum mulum misit ⁵⁾ qui suavissime incedit. Ablegavit quoque ad me gratulatum et medicum suum et illum quem habet a secretis. Hodie coeperunt colloquium et aiunt primum esse disputandum de verbi Dei autoritate. *Beza* contulit semel cum Cardinali a *Lotharingia*, qui licet nostrae sententiae pertinaciter adversetur, attamen disertis verbis a transsubstantiatione defecit. Colloquium habebitur lingua gallica, quoniam et *Rex*, et *Regina*, et Principes volunt interesse atque audire. Ego itaque non interloquar, sed consulam, iuvabo et suggeram collegis quae videbuntur. Agam, ut inquam, cum *Regina*, quae dicitur multa sibi de me polliceri. Pestis in urbe utcumque grassatur, sed maior mali rumor est quam damnum. Cardinalis *Ferrariensis* nondum est urbem ingressus. ⁶⁾ Omnes fideles cupiunt sibi fieri liberam facultatem a Rege conveniendi ad sacros coetus, quod hucusque non impetrarunt, sed nunc se obtenturos confidunt. Quamvis in nonnullis regni partibus templa iam

3) *Hottinger* l. l.: Divertimus ad aedes ornatissimas thesaurarii Beltrudi (*Bautrud*.)

4) N. 3441. 3481.

5) *Hottinger* p. 715: Vectus mulo thesaurarii hospitii mei.

6) *Adfuit* d. 19. Sept. (*Hott.* 727).

5) Sic *Codex* sed falso. Tu Septembrem substituas.

3517. 1) Narrationem eius de colloquio praebet *Hottingeri* Hist. eccl. VII. 714. Vide infra N. 3541.

2) *deperditae sunt.*

habent. Haec hodie scripsi cras additurus plura et certiora quum in aulam pervenero. —

Postridie huius diei ⁷⁾ perveni in aulam, nempe ad S. Germanum, ubi a fratribus colloquutoribus peramice ac fraterne sum exceptus. Colloquium habetur Poysi (distat autem hinc locus breve miliare gallicum) ubi etiam episcopi suos conventus celebrant. Nihil adhuc est actum nisi quod ante tres dies convenerunt. Aduit *Regina* mater et *Rex*, nec non rex *Navarrae*, atque alii proceres. Adfuerunt cardinales et episcopi. *Bezae* negotium datum fuit ut exordium seu praefationem colloquii haberet, qui oravit gallice ad horam, placide (ut aiunt) et commode,⁸⁾ sed circa finem, quum incidisset in eucharistiae mentionem, dixit: hoc illis esse sciendum, corpus et sanguinem Domini tam abesse a pane ac vino sacrae coenae quam coelum a terra. Haec verba tam offenderunt ac irritarunt episcopos ut coeperint mussare, ac denique tumultuari ut vix orationem suam *Beza* potuerit absolvere. Verenter principes ne hinc occasionem arripiant ecclesiastici colloquii abruptendi seu potius aversandi. Idque princeps *Condensis* mihi affirmavit heri, eos iam constituisse, confessionem fidei suae *Regi* offerre atque habere *ἀντιλογὴν* praefationem qua *Beza* confutent et deinde testentur se nobiscum minime velle agere. Sed addebat a regia Maestate id non esse illis permittendum. Cardinalis *Turnonius* post *Bezae* exordium *Reginae* matri dixit, ne crederet quidquam eorum quae *Beza* dixisset: se Dei auxilio, beatæ Virginis et omnium sanctorum, sperare omnia iam allata et confutanda et prorsus abolenda esse. Cardinalis vero *Lotharingus* in suo conventu episcoporum dixit de *Beza*: Utinam aut nos heri surdi fuissetus ad illius blasphemias, aut ille mutus.

Hodie, nimirum undecima ⁹⁾ huius mensis die,

7) *decima Sept.*

8) *La Place* 167: Or ainsi que ledit de Beze, parlant du sacrement de la cene, vint à dire que quant à la distance des lieux le corps de Christ est esloigné du pain et du vin autant que le plus hault ciel est esloigné de la terre cela fut trouvé si nouveau et estrange entre les prelatz que soubdain ils commencerent à murmurer et faire un grand bruit, lequel toutesfois estant ancuement appaisé de Beze ne laissa de passer oultre jusques à la fin. — *Journal de Bruslart (Mém. de Condé I. 51)*: quelqu'un se levast qui criast blasphème, et fust interrompu et perdist son premier propos, sans facilement y pouvoir rentrer. — *Hist. eccl. I. 521*: Les prelatz commencerent à bruire et murmurer, dont les uns disoient: *Blasphémavit*, les autres se levoient pour s'en aller, ne pouvant faire pis à cause de la presence du Roy. Entre autres le Card. de Tournon, qui estoit assis au premier lieu, requis au Roy et à la Roynne qu'on imposast silence à de Beze, ou qu'il luy fust permis et à sa compaignie de se retirer. Le Roy ne bougea ni pas un des Princes et fut audience donnée pour parachever.

9) *minime, verum duodecimo. Vide subscriptionem.*

ad *Reginam* matrem sum vocatus, quae me humanissime tum vidit tum audivit: literas ei nostri magistratus dedi, nec non illas quae ad filium pertinebant. Diu cum ea fui: ea tum dixi quae maxime videbantur ad rem praesentem pertinere, idque summa libertate. Concepit de me spem maximam, sed orandum est ne frustretur, quod vereor, quia vellet ecclesiam reformari, sed pace atque consensu ecclesiasticorum: quod nunquam fieri potuit nec etiam nunc poterit. Apud eam excusavi, laudavi et confirmavi quod *Beza* dixerat. Quumque mentionem faceret Augustanae confessionis, respondi nobis debere sufficere divinas literas, nec eam debere sibi persuadere, si confessio Augustana recipiretur, id futurum ex consensu ecclesiasticorum. Fui etiam cum rege *Navarrae*, illo eodem die ac in eodem loco: qui diu mecum loquutus est priusquam se patefaceret. Denique quum in manibus literas haberem ei reddendas, interrogabat equanem essent illae literae. Aiebam, regi *Navarrae* reddendas. Ego, inquit ille sum. Tum illi decentem honorem exhibui ac tradidi. Mecum egit admodum humaniter, sed ut dicam tibi quod est, in religione, ut aiunt, mirum in modum friget, et missas accedit. Is quoque confessionis Augustanae mentionem fecit, cui eadem respondi quae *Reginae* prius dixeram. Ibidem cancellarius Franciae mecum eundem clavum trudebat, nec ex me potuit aliud elicere. Ita denique a *Regina* discessi ut diceret se mecum saepe loquuturam. Expectabo et de iis quae successerint te reddam certiorum. Adversarii proposuerunt capita disputanda quatuor, nempe de autoritate ecclesiae, de vi ac potestate conciliorum, de autoritate scripturae, ac de reali et substantiali praesentia corporis et sanguinis Christi in eucharistia. Bene vale, amicissime vir. Deus te incolumem ad multos annos servet: pro causa Christi, regno Galliae atque pro me ores, et ut facis ama. Saluto peramanter omnes symmystas, tuos item filios, filias et generos et cumprimis uxorem. Salutavi nomine tuo et symmystarum omnes istos colloquutores, qui vicissim vos omnes iubent salvere. *Iulius* ¹⁰⁾ item et *Guilelmus Stuccius*, ¹¹⁾ quem mihi adiunxistis, te salutari cupiunt. Vale. Duodecimo Septembris ex S. Germano.

Ipsae apud Hott. l. l.: Quum decimo venissem, quievi toto undecimo. Duodecimo, qui fuit Veneris, cum Regina sum colloquutus etc. *Ibidem hoc colloquium fusius enarrat, item quid cum Cancellario et Rege Navarrae contulerit.*

10) *Santerentianus.*

11) *postea prof. l. hebr. Turicensis. tunc Martyris secretarius (Schmidt, Verm. 249).*

3518.

LIBERTET A VIRET.

Il lui conseille de ne pas aller à Montpellier dont le climat ne lui conviendrait pas. Mesures prises par la classe pour le recrutement des ministres. Affaire particulière d'un jeune orphelin. Liquidation des affaires de P. de Wingle et de sa Bible.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève Vol. 121, fol. 87.)

A mon trescher frere et ancien ami Maistre Pierre Viret fidele pasteur Evangelique en leglise de Geneve.

S. Mon trescher frere et singulier ami, ie suis merueilleusement ioyeux, et tous les freres avec moy rendent graces au Seigneur de vostre convalescence selon l'esperance qu'avons eu tousiours quil vous reserveroit encor pour ce grand oeuvre qui fait aujourdhuy. Mais de ma part quand iay entendu quon vous conseilloit daller a Montpellier ¹⁾ pour changer dair et vous y faire penser * iay eu crainte et ay encores que ledit air ne vous soit trop violent et le vent marin qui y ronge les murailles des villes, dont ay deliberé vous en advertir afin que choisissiez un air plus temperé, avec ce que ie cognoy vostre complexion que ne pouvez porter ne grand chaud ne grand froit. Sil estoit question de vous envoyer pour y planter levangile (ainsi quil seroit bien expedient si estiez en ferme santé) iespereroye quen ceste necessité le Seigneur besoingneroit en vous comme miraculeusement. Et pleust a Dieu que ie y fusse avec vous. Car ie scay la maniere dy converser et la nature de ce peuple la (je dy quand le Seigneur pour son oeuvre vous y enverroit). Jy trouveroye encor des bons amis voire des principaux des medecins et autres. Or le Seigneur appelle ses ouvriers en sa vigne a l'heure quil luy plait, les uns plus tost les autres plus tard. Tant y a quil me semble si Dieu vous avoit fortifié comme iespere il fera bien tost de sa grace, je vous desireroye plustost au prais * de ces princes pour les aguillonner et dresser leur visiere du tout au Seigneur, sans regarder na leur grandeur naux grans discours de la chair et du sang.

Vous savez comment nous nous sommes tellement despourvez de maistres descholes et ministres quil ny a plus moyen den envoyer de ceste Classe sans despourveoir aucune eglise. Nous avons conclu en la dernière congregation generale par le consentement de tous que mon cher pere ou moy escririons a vostre Classe que quand cognoistrez

aucune necessite urgente en aucunes eglises dimportance auxquelles naurez moyen commode dy pourveoir et quil y ayt personnage en nostre Classe qui y peut servir, nous en advertissant nous choisirons des plus suffisans, mettant en leur lieu de noz ieunes gens pour satisfaire en leurs eglises pour un temps, comme avons fait de nostre frere Mr. Jaques Sorel. ²⁾ Nous examinons 5 ou 6 tant du paiz que autres, dont esperons aucuns diceux estre bientost promez au ministere, desquelz pourrons estre soulagez.

Au reste Francois filz de feu Mr. Iehan Betencourt, ayant demeuré 6 ou 7 ans en fouscini, ³⁾ gardant les bestes et vivant comme une beste, sest venu rendre a nous parce quil a entendu que sa soeur sert yci maistre. * Nous lavons affermé avec un couturier si daventure il vaudra quelque chose. Ses parens nous ont fait un grand assault demandant ou est son bien que son pere luy a laissé pour le moins 25 comme a la fille (lesquelz son oncle ly garde dont iay loblige) et aucuns meubles qui nestoient pas venduz. Nous leur respondons que nous nous en enquerons daucons de Lausanne, mais ne scachant qui a manie cest argent et meubles ie vous en escri afin que nous adressiez selon quarez memoire des affaires. Le garcon dit bien quon lavoit mis avec feu le Sire Robert Estienne, mais il ne scait si on bailla ledit argent audit Robert. Il vous plaira nous en informer ou nous adresser a quelcun qui le puisse faire.

Mondit pere et tous les freres saluent Mr. Calvin, vous et tous les freres. Ensemble le bon Martin, M. Ribitus, M. Berald et tous les professeurs. Le Seigneur vous benisse et conserve tous pour servir longuement a sa gloire. De Neufchastel ce 12. de Sept. 1561.

Vostre frere et ancien ami
Christophle Fabri.

M. Claude Berguis ou son compagnon vous devoit parler du reste des livres de feu Pierre Wingle dont Esprit Nielle en a prins une partie et sil saccordoit quon vendit le reste et quon en bailla l'argent a ces bonnes gens en deduction du reste des 800 ▽ quilz fournirent pour imprimer la Bible, il me sembleroit raisonnable. Je leur ay baillé toutes les pieces et memoriaux avec instruction. Ledit Berguis passa yci le 3 de ce mois: ou luy a delivré de ce comte 246 lb. et 2 deniers ⁴⁾ Apres que iay eu escrit ces presentes est arrivé

2) 3519. 3553. 3569.

3) Faucigny.

4) la suite de la phrase est en partie effacée et le reste contient le bordereau de la monnoie du payement.

3518. 1) Viret alla à Nîmes (N. 3523. 3542).

un bon gentilhomme de la duchesse de Bourgoigne, nommé M. de Montverset, venant de Strasbourg et mapportant lettres de Me. Guill. Hobrac par lesquelles il declare le voiage de M. Zanchus a Heidelberg et Magbourg * avoir tellement proufité quil a rapporté la confirmation de son opinion par tesmoignage signe des lieux docteurs et ministres desdites eglises. ⁵⁾ Dont Marbachius bien malade dune grosse fievre attend une grande tenue * sil reschappe. [M. de Montverset ?] ⁶⁾ a prins David Chaillet ⁷⁾ en telle amour quil le veult entretenir a Geneve cest hyver iusques en Avril a ses despens pour le preparer au ministere et lattirer en la duché de Bourgoigne ou il ha grand nombre de gentilhommes a levangile, pour estre la ministre. — — —

3519.

SAUSSURE ¹⁾ A FAREL.

Nouvelles des églises de la Champagne. Demande de pasteur pour Vitry le Français. Réception de Bèze à la cour.

(Autographe de la Bibliothèque des Pasteurs à Neuchâtel. Bulletin XII. 360.)

A Monsieur Farel pasteur en leglise du neufchatel mon pere et bon amy.

Monsieur, Je pancois bien a mon retour de france rapasser par aupres de vous mais mon chemin ne sy est adonné. Javois une letre de m^e. pierre fournelet ²⁾ pour vous que je donay a Mr. Jaque sorel ³⁾ estant a Geneve et bien a la hate

5) Zanchi avait été en Août 1561 à Heidelberg et à Marbourg pour soumettre ses thèses (Oeuvres Tome VIII. P. II. p. 119) aux théologiens de ces deux villes. Non seulement elles furent approuvées mais on lui offrit même une place de professeur dans l'une comme dans l'autre. (Schmidt, Zanchi 654.)

6) le papier est déchiré.

7) Zanchi entretenait une correspondance très active avec ce personnage qui devint plus tard pasteur à Lyon. Nous le retrouverons au 1. Nov. 1563 et peut-être au 9. Juillet 1562. 3519. 1) Ant. de Saussure, Sr. de Domp martin, gentilhomme Lorrain, retiré successivement à Strasbourg, à Neuchâtel, à Lausanne, a été souvent nommé dans les lettres de Farel. (Galiffe, Not. gén. II. 350. Haag IX. 185.)

2) N. 3381.

3) Sorel était pasteur dans le Vallangin dès avant 1543. En 1551 il passa à Boudry et Pontareuse dans le Comté de Neuchâtel (Gagnebin, dans le Bulletin XII. 350). Il était natif de Sedan, homme de piété et doctrine excel-

naient loisir pour lors de vous escrire je pance que les aures receu car il savoit ung homme qui vouloit partir pour aller vers vous et me proumist vous les faire tenir elles estoient vielles escriptes daultant que comme je pansois venir par deca il me faillait retourner a paris pour la troisieme fois ou jay asse bien faict mes besongnes il y a aulourd'hui quinze jours que jariva en ce lieu. Or quant a vous raconter du labeur et fruit que faisois m^e pierre fournelet Je vous puis assurer quil estoit plus grant que ne pources pancer car il praichoit a maison ouverte et aussy publiquement comme sy se fust este a tample ouvert et en plusieurs vilage du partois de sorte que de toute pars on y acouroit mais je vous dis non en cachette mais publiquement et a demeure a prescher ainsy par les vilages plus de deux mois et d.⁴⁾ en atendant que quelque esmotion qui avoist este faicte a chalon ⁵⁾ fust apaisée depuis il a eu entree en ladite ville ou il dresse et edifie leglise dilectant comme il luy est possible et a trouve ung peuple bien docille et lesquelz ayment leurs pasteurs et luy porte reverance. pareillement luy a grant contentement deux. voila comme laffaire va par dela comme aussy se porteur vous en pourra conter plus emplement. Or comme jestois a geneve mardy prest a partir ariva letres de leglise de vitry le francois ⁶⁾ pour avoir ung ministre combien quilz en ayent desia ung qui leurs a este envoie de paris. or entre les letres que on ■ escript Il y en a une qui mest adressee au nom des freres par le procureur du roy laquelle je vous envoie affin de mieulx entendre leurs necessite. or jan fus parler a monsr. calvin lequel me dict quil nestoit possible dan trouver pour ceste heure a geneve. a ceste cause je vous ay escript ceste letre par se porteur lequel san va audict vitry affin que luy declaries sil san pourroit trouver quelquun en vostre classe ou de valangin qui soit propre pour eux celon quilz le requierent et sil y a moi en dan avoir quelquun et daultant que m^e pierre fournelet est ■ six lieux pres vous feres bien de luy en escrire par ce porteur. ladicte ville de vitry est ung siege presidial ou il y a force gens savans et pourtant il leurs fauldroit ung homme

lente et d'un esprit fort paisible et rassis. (Hist. eccl. II. 378.) Il fut assassiné en 1568. Envoyé à Troyes, il commença de prêcher publiquement et à portes ouvertes, et finalement ceux de l'Eglise louèrent une grange pour leur culte. On lui adjoint Fr. Bourgoing dit d'Agnon. (Hist. eccl. I. 766.)

4) demy ?

5) sur Marne.

6) Entre Châlons et Vassy. Dans ce dernier endroit l'église fut dressée premièrement le 12 d'Oct. 1561 par un ministre de l'Eglise de Troyes en Champagne estant venu visiter quelque petit nombre de fideles qui y estoient. (Hist. eccl. I. 721.)

bien docte ce qui est bien difficile a trouver pour ceste heure. leurs ministre estoit ung legiste qui leurs a este envoie de leglise de paris mais il est bien delicat et suis esbais comme il ne veult prai-cher que deux fois la sepmaine. Quant a vous mander de lestat des eglises de france j'estime que les disputes sont commancees vous aves entendu comme Mr. de beze a este bien venu tant envers le roy de navare que la roine mere. I'estime que en bref vous vaires la papaulte abatue en france. Je me recommande tousiours a voz saintes prieres et prie nostre seigneur vous maintenir en sa saintes graces escripte a vernam ⁷⁾ ce 13^e jour de septembre 1561. ma femme vous salue ensemble la seur marie et vostre belle mere comme je faix aussy. Salues sil vous plaist en mon nom monsr. le gouverneur m. christoffle et tous mes bons amis par dela.

Vostre humble filz serviteur et amy
A. de Saussure.

3520.

CHONNOYE A CALVIN.

Demande d'un pasteur pour Château du Loir. ¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève MS. 196, fol. 190.)

A Monsieur Mr. Iehan caluyn Docteur et
Ministre.

A Geneve.

Monsieur, nous avons receu de Messieurs Char-les Dalbiac et Merlin ²⁾ et de Longueville (que nom-mons par honneur) quelques exhortations. Mays pource que ne les avons peu avoir que par fois, a cause que leur charge est ordonnee a autres lieux, le desir que nous avons de vivre ainsi que les autres Eglises reformees, et le zeile que avez comme nay pour lavancement du Regne de Dieu, Nous donne la hardiesse vouz escrire la presente pour vous prier nous envoyer ung ministre et pour las-seurer qu'il sera benignement receu et defrayé par ce porteur. Sans par plus longue lettre vous re-tarder assez en autre chose occupé ferons fin prians nostre Seigneur au nom de son filz Iesus Christ accorder a vous et nous ce que luy demandons et

⁷⁾ Il faut peut-être lire: Vervins.

3520. 1) Dans le Maine, auj. dépt. de la Sarthe.

2) Si Merlin est venu jusqu'ici depuis Châtillon sur Loing, ses courses de missionnaire ont été bien étendues.

encorres mieulx. Nous recommandans a vostre bonne grace. Du Chasteau du loir ce 15 jour de Sept. 1561.

Voz serviteurs de l'Eglise du Chasteau du loir
Chonnoye
au nom de tous.

3521.

BISE ¹⁾ AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Recommandation d'un étudiant entretenu à Genève aux frais des églises, lesquelles sont dans un état prospère.

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 197^a, fol. 156.)

Aux tresdoctes et tresfideles serviteurs de Dieu
Messieurs treshonnorez pasteurs de leglise du
Seigneur

a Geneve.

Nostre Seigneur Iesus vous soit pour salut.

Treshonnorez-Seigneurs, pour autant qu'a ce synode dernier tenu a Peyraud ²⁾ nous avons ob-tenu des eglises d'Annonay et Maleval ³⁾ d'entre-tenir en vostre Eglise pour quelque espace de temps ce bon personnage porteur des presentes, reiette et desavoue de son pere (hoste de ce tyran *La Motte Goudrin* ⁴⁾) pour estudier et se preparer par vostre moyen au ministere: car nous esperons quil pourra quelque foyz servir avec fruct aux Eglises du Sei-gneur. Nous avons heu fort bon tesmoignage de sa piete et zele, en ce mesme que ceux de Valence lont tousiours tenu pour leur diacre et sans luy on entend qu'il n'y auroit aucune forme d'eglise. Je vous supplie donc l'encourager et selon vostre bonne et sainte coustume veiller sur luy. Qu'il s'avance au nom de Dieu et se haste d'estudier, car une multitude grande affamee le desire et d'autres avec luy.

Quant a nostre pourtement il vous en pourra advertir. Ces iours. passez i'ay este a Beaure-

3521. 1) Pierre Bise pasteur à la Côte St. André (Isère) sur la route de Lyon à Grenoble (Arnaud, *Prot. du Dauphiné* I. 88. Gaberel, *Pièces* I. 100). Voyez N. 3654.

2) Petite commune du dépt. de l'Ardeche.

3) Village du dépt. de la Loire.

4) le fameux lieutenant-général du Dauphiné (N. 3645).

paire ⁵⁾ ou le Seigneur a benit son oeuvre par mon ministere tellement qu'une belle eglise y a este dressee et espere qu'en brief on aura recours a vous pour estre pourveu d'ouvrier. Je tente par tous moyens d'entre* dedans Moras afin qu'aussi le Seigneur y face son oeuvre de sorte que les adversaires ayent occasion de confesser que Dieu est de nostre coste et qu'ils en soyent confus. Quelque part que ie me tourne ie trouve bien de la besoigne. Le Seigneur aussi nous tend la main avec grande benediction. J'ay donc grande occasion (si iamais) de magnifier son nom saint et precieux. Lequel ie supplie au nom de son fils Iesus vous faire prosperer heureusement en son oeuvre et conserve* vos personnes en sante bonne et longue vie. De la Maerie maison de M. de Parnans ⁶⁾ lequel avec Mad^e sa femme vous salue treshumblement et moy de mon coste vous presente humblement service et obeissance comme a mes treshonorez docteurs. Ce 15. de Sept. 1561.

Vostre treshumble et obeissant serviteur
et disciple a iamais
Pierre Bise.

3522.

SEMIDDE AUX MINISTRES DE GENÈVE.

Bonnes nouvelles de Lyon et des environs. Demande d'un pasteur. ¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 192.)

A Monsieur d'Espeville et sa compagnie.

Messieurs et freres en nostre Seigneur, Depuis le retour du personnage de Sauve ²⁾ qui avoit fait entendre que vostre advis estoit que ie demeurasse pardeça Les freres de Lyon ³⁾ m'ont escri que ie pouvois encore estre icy iusques au quinziesme d'octobre et non plus. Ce qu'ayans entendu, lavons communiqué aux freres de pardeça qui nous ont conseillé d'envoyer homme expres par devers vous

affin de vous declairer par le menu la necessité en laquelle demeurera ceste Eglise si ie la laisse. A raison de quoy vous envoyons le porteur des presentes homme de bien et craignant Dieu, qui vous pourra raconter le tout fidelement et par le menu, lequel y vous plaira escouter, affin que vous faciez, si vous avez le moyen, que ceste Eglise ne demeure desprouvene.

Ce qui a fort estonné les principaux conducteurs de ceste eglise, c'est qu'autrefois ceux de Lyon escrivoient quilz envoyoyent quelcun a ma place en mon retour, et maintenant ilz mandent quilz se pourvoyent ce quilz trouvent fort estrange et non sans cause. Vous scavez quil y a icy grand passage et que nous sommes prestz d'Avignon. Davantage vous avez entendu, ainsi que nostre frere Monsr. D'Anduze escrivoit dernièrement, que vous avez bon rapport de ceste eglise, mais ie vous pens asseurer que les affaires vont tous les iours de bien en mieux, ce qu'ay aperceu mieux qu'autrement ces jours passez premierement en catechizant pour la preparation de la cene puis apres en celebrant la cene: car tous les capables se sont rengez honnestement. Les autres prennent patience iusques a une autre foy et au lieu de se refroidir pour l'edit ⁴⁾ nouveau dernièrement publié ilz se sont eschauffez, mesmes aucuns fort timides, estans conveincus en leurs consciences, ont assisté depuis aux exhortations, ce que ne faisoient auparavant, brief il y a fort bon peuple et qui se conduit si modestement que noz adversaires nous laissent en paix sans nous molester aucunement. Ilz ont bien fait semblant de nous vouloir empescher apres la publication de l'Edit, mais ilz ont tout soudain perdu courage, aussi ne leur en donnons nous occasion, dieu merci, de quoy eux mesmes rendent tesmoignage disans qu'on voit iournellement le fruit de nostre labeur. Parquoy, honnorez seigneurs et freres, ces choses bien examinez advisez, je vous prie et supplie tres affectueusement, de faire en sorte, s'il est possible, qu'il y ait contentement dun costé et d'autre, et de ma part ie vous assure que ie me sens tant redevable d'un costé et d'autre que ie remets tout entre les mains de nostre Seigneur lequel ie prie vous conduire en sorte et maniere que ce soit pour la gloire de son nom et utilité de son eglise. Ou feray fin apres m'estre recommandé aux bonnes et saintes prieres de vous tous.

De baignants ce 16e Septembre 1561.

Le vostre

Nostre compagnie
vous salue.

De Semidde.

⁴⁾ de Juillet, par lequel les réunions publiques furent défendues.

⁵⁾ Dépt. de l'Isère.

⁶⁾ Ce nom ne se trouve pas dans la liste des gentils-hommes du Dauphiné dans Arnaud (I. 489), qui ne paraît pas avoir connu cette lettre.

3522. 1) Comp. N. 3455.

2) Tartas (N. 3480).

3) N. 3369. 3375.

3523.

CALVINUS BEZAE.

Literas eius cupide expectat. Interea Genevae et mors et discessus non unius collegae superstites fere ultra quam possunt onerant, et reditus alterutrius fratrum multum desideratur.

(Ex apographo Cod. Paris. Dupuy 102, fol. 48.)

A Monsieur et bien aime frere Monsieur de
Challonnay.

Literis tuis quae penultima Augusti datae erant satis prolixae, ut mihi visus sum respondi.¹⁾ Post illas nihil abs te fuisse allatum²⁾ valde miror: et quidem eo magis quod fasciculum³⁾ vicino nostro reddendum curasti. Itaque suspicor quod scripsisti fuisse a proditore aliquo exceptum. Interea laborantibus nullas suppetias fertis. *Baduello*⁴⁾ nondum electus est successor. Ecce etiam ex *Beraldi* lautitiis nova cura.⁵⁾ Spem manendi omnino praecidit, ita et professor linguae graecae reperiendus erit, quanquam forte iam repertus est. Opportune enim accidit ut hac transiret *Franciscus*⁶⁾ quidam nazione Graecus. Quia perspecta est eius eruditio et pietas, visum est eum retinere. *Perrerus* discessit. *Matthias*⁷⁾ nuper nobis ereptus est. Et quum tantum 14 diebus aegrotaverit, placide reddidit animam Deo. Nisi mature succurreris pares non erimus tanto oneri. *Viretus* Nemausum versus se confert, quia medici periculum denunciant ab hyberno huius regionis frigore.⁸⁾ *Pictones de Gallasio*⁹⁾ non desinunt nos rogare, imo perinde eum flagitant ac si in manu nostra esset. Cras vel perendie rescribam ut eum, si poterunt, ab aula extrahant. *Puteanus* quidam vel *Cheron* illis persuasit, ex ore *Gallasii* ipsius se audisse, modo literis nostris accerseretur, libenter eo venturum. Id quale

sit non intelligo: sicut nec alia permulta quibus obtundimur. Quod iam de *Colongio* et *Merlino* ad te scripsi,¹⁰⁾ longius differre neque aequum neque humanum esset, et fratres meis verbis confisi putabant alterum mox venturum. Si diutius cunctemini, iusta ex postulandi causa erit. Non rogo ut festinetis: quia, si nihildum actum est, nulla tarditati vestrae excusatio. Valet, optimi et integerrimi fratres. Dominus vobis adsit, vos gubernet suo spiritu, confirmet inexpugnabili virtute et praesidio tueatur. Quanquam nonus dies huius mensis ad configendum vobis praescriptus erat, adhuc tamen arbitror legati adventum diremptis hinc inde partibus inducias attulisse.¹¹⁾ Collegae vobis multam salutem precantur. 17. September 1561.

Carolus Passelius tuus.

3524.

BEZA CALVINO.

(Ex autographo Cod. 117, Genev. fol. 33, adhibitis exx. Cod. 119, fol. 113, Bernensi VI. p. 939 et Simleri Vol. 101. Edidit Baum II. App. p. 63.)

A Monsr. D'espeville

a Villedieu.

S. Heri¹⁾ *Cardinalem* audivimus in eodem consessu in quo priores fuimus auditi. Habuit tamen multo plures auditores ac fortassis etiam conductitios. In summa nihil unquam audiavi im-

10) N. 3507.

11) *Ferrariensis Cardinalis qui demum d. 19. Sept. advenit. Sed hoc initium colloqui non retardavit. Quod quum decimo septimo adhuc nesciret Calvinus, patet epistolam d. 13. datam (quam edidit Bonnet II. 594 ut spuriam, nos in calcem reiciemus), revera supposititiam esse.*

3524. 1) Ergo 16. Sept. cf. Baum 280, Hottinger l. I. 721 ss. Languet II. 139. — Popelinière fol. 272 v. ex errore vigesimum sextum, Thuanus III. 69 decimum quintum habet. — *Orationem Cardinalis exhibent Hist. Eccl. I. 528—553. La Place 170—177. — Bruslart, l. I. 52: Le 16e M. le Cardinal fit response à la harangue proposee par Beze en pareille et encores plus grande assemblée que nestoit celle des Protestans en si bons et elegans termes et d'une si bonne grace et assurance que nos adversaires mesmes l'admiroient. Laditte Harangue et Response ne fut si tost imprimee que celle des Huguenots. — Hist. eccl. l. c. D'un costé les prelates estoient merveilleusement ioyeux, mais d'autre part les ministres et deputés ne perdoient courage, ains declaroient qu'ils pensoient avoir bien de quoy respondre quand il leur seroit permis, encores qu'il ne leur fust possible d'avoir copie de la harangue.*

3523. 1) N. 3513.

2) N. 3514 ergo nondum Genevam pervenit.

3) deperditum, ut videtur.

4) N. 3507.

5) Quid hoc sibi velit nescimus. Fortasse Genevam reliquit alibi maiora stipendia meriturus. A. 1571 fuit rector collegii in Montargis. (Haag II. 189.)

6) Porto, Cretensis.

7) *Grandican* (*Grandjean*?) v. d. m. in Russin 1557—1561 (*Archinard*).

8) (*Reg. du Conseil* 11. 29. Sept.). Invito quidem senatu, sed fortiter instante Calvino, venia ei concessa est. *Ménard hist. de Nîmes* IV. 285: Sur ces entrefaites arriva à N. le ministre que ceux de Genève y envoyoient, sur la demande que la ville en avoit faite. C'était P. Viret. Il était parti vers le milieu de Septembre [*Senatui valedictum est eius nomine d. 29. Sept.*] et arriva à Nîmes le 6. Octobre.

9) N. 3373. 3507.

prudens, nihil ineptius. Disseruit primo loco de obedientia quae principibus debetur et quam vicissim Deo debent principes, sed ita ut sanctae sedi apostolicae nihil detraheretur, et impudentissime iactaret perpetuam episcoporum obedientiam. Postea docuit ecclesiam comprehendere etiam reprobos et illa millies refutata inculcavit, de ecclesia visibili, de conciliis oecumenicis, de verbo non scripto, et caetera eiusmodi quae certe mihi nauseam moverunt. Tertio loco disputavit de coena Domini, ac de transsubstantiatione quidem nullum verbum, sed *Westphali* quisquilias ornavit quantum potuit. Obiecit varias et contrarias interpretationes nostra aetate excogitatas, reprehendit curiositatem eorum qui quaerunt: Quomodo? opposuit consensum evangelistarum in ipsis etiam syllabis et verbis adeo fuit impudens. Dixit in historia, in testamento, in praecepto, in sacramento nullum esse locum figuris qui quae, iuravit, magno cum applausu, omnes doctores qui usque ad quingentesimum annum a Christo scripssissent, manifeste pro se facere, nec alios proferre velle quibus convinceremur. Denique revocavit nos ad gremium sanctae sedis et regem omnesque proceres hortatus est, ut tam certam, tam vetustam, tam sanctam religionem perpetuo tuerentur. Ego postea petita a Rege venia, totidem verbis sum usus. „*Si nous avons entendu ce qu'ont dict Messieurs les preslats, a quoy nous sommes tous prêts de respondre tout presentement, s'il vous plaist nous en donner congé. Sinon nous vous supplions treshumblement nous donner jour pour conferer avec eux, et avec ceux qu'il vous plaira, le tout suyvnt nostre premiere proposition.*“ Responsum est diem nobis praescriptum iri, quem nos quidem totumque adeo negotium urgebimus quantum poterimus. *Ferrariensis* ²⁾ cras expectatur cum suis Iesuitis. ³⁾ Nobis certum est vel mox congregari vel protestatione facta discedere, si pergant diem de die ducere. Quid novi sperare possim non video. Nempe vel ipsa necessitas aliquid extorquebit, vel, quod Deus avertat, expectanda sunt omnia belli civilis incommoda. ⁴⁾ Quotidie ex diversis regni partibus multa ad nos tristitia afferuntur in utramque partem, quoniam utrinque peccatur plerisque locis. Nos medemur his malis quantum possumus, sed in ista *ἀναρχία* nihil certi potest constitui. *Viretus* ⁵⁾ noster expetitur a multis probis, qui omnes aiunt istic vivere nisi inutilem non posse, si medicis creditur. Quid

hoc rei sit nescio, sed hoc scio me istic mori malle, quam hic vivere, si mihi detur optio. Quidam ita fuerunt impudens, ut voluerint me apud vos intercessore uti. ⁶⁾ Ego vero ita illis respondi ut putem erubuisse. Bene vale, mi pater, Dominus Iesus ecclesiae suae misereatur, adversariorum consilia quae nunc sunt *ἐν ἀρχῇ* frangat et dissipet, te conservet una cum reliquis fratribus, et me brevi vobis et mihi restituat. Nam hic certe totus languet. Ex Sangermano 17. Septembris.

Tuus Beza.

On a imprime une abolition, ⁷⁾ ne s'y fie qui ne voudra, car elle n'est enregistree ny enterinee et croy qu'a grand peine elle le sera. Frates omnes te salutant et quidem inprimis D. Martyr et Spinaeus. Regina mecum hodie familiarissime colloquuta postquam has literas scripsi, spem mihi magnam fecit. ⁸⁾ Interea nobis aliunde nunciatur episcopos discedere, quasi parta victoria. Omnia sunt in manu Domini.

3525.

TROCKMORTON A CALVIN.

Il lui fait part des démarches qu'il a faites au sujet du libelle de Gabriel de Sacconay.

(Record office. France XXI. cf. 169 publiée par le Comte Hector de La Ferrière, dans les Archives des Missions scientifiques tome V. p. 367. — Bulletin XIX. 60.)

Monsieur.

Par la lettre que je vous ay escripte du 12 aoust ¹⁾ je vous ay adverty que j'ay escript à la Roynne ma maistresse sur le fait du livre que m'envoyastes dont j'attendois sa response, affin de proceder avec ce prince comme appartiendroit. J'ai bien voulu vous advertir maintenant que j'ay receu telle response de sa Majesté et ay sur ce fait plainte au roy, à la roynne sa mere et aultres de son conseil, leur ayant baillé le mesme livre pour

²⁾ *legatus Pontificis advenit d. 19. Sept.*

³⁾ *Inter quos c. l. Lainez.*

⁴⁾ Evangelium in plerisque Galliae partibus ita floret ac dominatur ut nullis viribus amplius opprimi posse videatur. . . . Omnino, nisi impunitas evangelii praedicandi audiendique concedatur, intestinum bellum est vehementer timendum. (*Stuckius Huberto d. d. 18. Sept. ap. Baum. p. 65.*)

⁵⁾ *Vide praecedentem.*

Calvini opera. Vol. XVIIII.

⁶⁾ scil. (si quid videmus) non ad *Viretum Lutetiam arcescendum, sed ad Genevenses in gremium eccl. cath. reducendos.*

⁷⁾ *Hist. eccl. I. 555.*

⁸⁾ *cf. sequentem Martyris.*

3525. 1) *Sic, ut videtur, ex errore librarii aut editoris, nisi ipsum autorem errasse dixeris. Cf. N. 3482.*

la verification de l'affaire,²⁾ lesquels m'ont fait response, et puis que ledit livre sera en diligence supprimé et le chanoine auteur d'iceluy puny pour servir d'exemple à tous aultres de ne user de semblable audace: ce que sortant effect sera occasion, avec l'ayde de Dieu, de tant plus faire augmenter la bonne amitié et mutuelle intelligence entre leurs Majestés si bien establies leur donnant loisir de vaquer à l'avancement de la gloire de Dieu par toutes leurs obeissances, qui a esté par trop empesché par les malices du temps et inimitiés entre les princes par faulte de la vraye connaissance d'icelle.

Monsieur, par la lettre que j'ay receue maintenant de la Royne ma maistresse, sa Majesté me commande de vous remercier bien fort de sa part du bon office et soing qu'avez faict en cest endroit, et de vous assurer que, quand l'occasion s'en presentera pour mettre en execution le desir qu'elle a de vous faire ressentir combien sa Majesté desire s'acquitter envers vous au regard du grand zele qu'avez tresbien manifesté luy porter pour le bien de son service, vous trouverez sa Majesté plus prompte en effectz qu'en ceremonies à le vous reconnoistre, et ce mesme desir trouverez en moy à vous faire tout le service que scauriez penser d'aussy bon cuer, comme apres m'estre de tresbonne affection recommandé à vostre bonne grace je prieray l'Eternel vous garder en tressainte et longue vie. De Paris le xviii. Septembre 1561.

3526.

VERMILIUS BULLINGERO.

Pergit in relatione sua de colloquio Possiacensi.

(Petri Martyris Loci theol. ed. 1580, fol. 587, ed. 1587, pg. 1137. Potiora excerptimus. Bibl. Bern. 122, fol. 51. Simler. Vol. 101.)

Quoties occasio dabitur ad te scribendi eam haudquaquam praetermittam. 12 huius mensis scripsi: nunc illis attexam literis quae postea sunt consequuta. A cardinali *Lotharingo* ante 4 dies habenda erat oratio quae *Bezae* praefationem confu-

taret, quumque nostri fratres atque collegae illo profecturi essent, nimirum *Poyssi*, ubi conventus ecclesiasticorum habetur, in aula regia diu multumque actum est an eo adducendus ego essem¹⁾ et fere constitutum erat ne irem, quod cardinales et episcopi nollent me ibi ferre. At *Regina* ea qua proficiscendum erat hora me evocavit ac iussit accedere. Princeps *Condensis* me curavit deduci. — —

Ingressus igitur aulam illam vidi magnam turbam episcoporum intra septum consedis, quibus retro assidebat magnus numerus Sorbonistarum et monachorum. Ubi haec vidissem et animadvertirem nec *Reginam* neque *Regem* et alios proceres adesse, contuli me in angulum infimae aulae, ut ibi expectarem fratrum accessum. Accessit me Cardinalis *Castilioneus* cum duobus episcopis et rogavit an essem *Petrus Martyr*? Quum affirmarem, salutavit me quam humanissime, obtulit omnia officia, meque testatus est venisse quum sibi tum aliis bonis optatissimum. Episcopi enixe rogabant ut operam darem quo pax et concordia iniretur et turbae sedarentur. Gratias egi et respondi me non defuturum paci et concordiae, quatenus verbum Dei et evangelica veritas posset ferre. Est ille Cardinalis frater *Admiralli* et, ut aiunt propemodum omnes, de religione recte admodum sentit. — — —

Ingressus est postea Cardinalis a *Lotharingia*, post Rex et Regina mater cum rege *Navarrae* atque aliis proceribus. Venerunt ad extremum collegae quibus ego me illico adiunxi. Sederunt cardinales et episcopi, nos vero stetimus extra illorum septum. *Lotharingus* usque ad sesquihoram gallice oravit. Primum regis Maiestatibus admodum blandiebatur, deinde ingressus est ad *Bezae* orationem confutandam. Multa de sua ecclesia dixit, ut quae haberet continuatam successionem. Conatus est deinde ostendere ecclesias constare non tantum electis et sanctis, verum etiam pravis et sceleratis. Affirmavit concilia generalia neque in dogmatis neque in moribus errare posse, verum interdum nonnulla immutasse pro ratione temporum. Verbum Dei in *ἄγραφον* et *ἑγγραφον* distinxit, et huic voluit ecclesias praeesse et ab ea petendam eius interpretationem. Tum ad rem sacramentariam descendit, ubi nil de transsubstantiatione nilve de missa interposuit, sed praesentiam corporis Christi non aliter persuadebat atque *Lutherus* et *Brentius*. — — Abstinuit a conviciis et egit satis placide. Nos, quum ille tacuisset, oravimus ut liceret ex tempore

2) Une lettre de Catherine de Médicis du 8. Octobre annonce que des instructions ont été données pour interdire la vente du livre. Rien de plus. Throckmorton lui-même ne paraît pas en avoir demandé davantage (*Bulletin* l. c. comp. XVIII. 347).

3526. 1) Literae regiae d. 25. Iul. datae solis regni civibus aditum ad colloquium concedebant. *Martyr ap. Hott. VII. 721*: Multis actum est an ego essem inducendus, videbaturque iam constitutum ut non irem, quod Cardinales et Episcopi me hominem peregrinum ibi nollent ferre.

illi orationi respondere. Responsum est, ne tunc ageremus, dandum vero diem quo liceret respondere.²⁾ Quum reversi essemus ad S. Germanum, illico ego et *Beza* vocati sumus a principe *Condensi* et *Admiralio*. Rogabant quid visum esset de concione? Ipsi placidam et moderatam laudabant idque plurimi faciebant quod neque transsubstantiationis neque missae fecisset mentionem. Haec dicebant eo fine ut nos de illa oratione acerbe aut aspere non loqueremur, atque ita spes colloqui futuri abrumperetur. Et me oblique submonebant ut, quum essem accersendus ad *Reginam* matrem die crastino, mitius loquerer. Ego vero promisi me placide acturum quoad *Cardinalis* orationem, de qua tamen haud essem iudicaturus aliter quam verbum Dei pateretur.

Postridie eius diei³⁾ sum accersitus ad *Reginam* una cum *Beza*, idque sub vesperam. Illa me seorsim abduxit et petiit ut quaedam sibi apertius explicarem. Tum subiecit de concione quid videretur? Respondi, in illa quaedam fuisse vera et bona, quae tamen etiam nobis essent communia, et quae dixerat de obedientia erga magistratus, et quod in ecclesia mali versarentur cum bonis — — — sed ecclesiam verbo Dei praeponendam non posse dari. De eucharistia dixi, *Cardinalem* veritati et nobis prorsus adversatum, sed illum in conferendo fortassis aliquid remissurum. Id autem dixi, non quod ita sperem, sed ne spes colloqui praecidatur. Adieci ut, si convenire non posset in colloquio de praesentia corporis, articulum illum liberum sineret et pateretur ecclesias illam retinere doctrinam quam iudicaret verbo Dei consentientem. Consilium vehementer approbavit. His dictis accessit ad ignem, ubi erat *Beza* cum rege *Navarrae Condensi* et *Admiralio*, eumque una mecum rogavit ut omnem adhiberemus industriam ut iniretur consensus. Quod nos facturos polliciti sumus quantum per verbum Dei liceret. — — — — — 19. Sept. 1561 in S. Germano.

2) *Hist. eccl.* I. 553: peu apres fut respondu à de Beze par le Sr. de la Ferté capitaine des gardes, que le Roy leur assigneroit iour pour respondre.

3) *ergo d.* 17.

3527.

ANGEVIN A CALVIN.

*Nouvelles des églises de la Guyenne, spécialement de Tonneins. Affaires de Bordeaux et autres. Demande de pasteurs.*¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. MS. 196, fol. 196.)

A Monsr. Monsr. Calvin

a Geneve.

Monsieur et pere, outre que m'avez adressé avec plusieurs autres en ce pays de Gasconne pour moissonner, et que ie sache le soin et peine qu'avez de fournir d'ouvriers pour ceste grande region ia blanchissante, toutesfoiz sollicité par Mess. du consistoire de Tonnins vous supplier leur en adresser deux, la grande necessité que ie say qu'ilz en ont et le prouffit que i'en espere m'emeut a vous supplier au nom de Dieu leur assister en cest endroit. Il me semble aussi, Monsieur, estre mon devoir vous avertir que la ville est peuplée de diverses sortes de gens, située sus le grand chemin de Tollose a Bordeaux, y avoir heu un ministre lequell fut depozé pour certain cas a nostre dernier Synode²⁾ du ministere. De long tems les ydoles sont rompues, nulles messes ne si disent, presque tous les prebêtres du Pape si sont mariés, que s'ilz n'ont ministre ie crain un desordre futur. Aussi ie vueil que sachiez que m^e François du Pont³⁾ ministre en Aille a visité ses parens qui sont pardeça gens affectionnés a la parolle, le present porteur en est un. Ledit m^e François prescha audit Tonnins et lieux circonvoisins en sorte que le peuple en a esté fort bien edifié et desire estre instruit de lui iusques a demander lettres a la Royne par lesquelles elle vous prie lui bailler tesmonage et a lui de venir. pour ce elle m'ayant envoyé querir audit Tonnins en leur consistoire ie fu appelé par le ministre de la dite Royne Mr. de la Gaucherie ou nous interrogans ceux du consistoire pourquoy ilz avoient obtenu ces lettres qui les avoit emeus, nous respondirent que c'estoit le seul zeile qu'ilz avoient a la maison de Dieu, et que combien que Me François soit de maison ancienne, riche et honorable, que pour ce ilz n'estoient en rien emeus, seulement

3527. 1) *Hist. eccl.* 1. 27: L'an 1541 à Tonneins en Agenois André Melanthon Allemand tenoit les escoles et preschoit, comme aussi faisoit Jean Carvin, natif d'Artois, à Villeneuve d'Agenois, qui depuis a exercé le ministere à Montauban.

2) Il faut que s'aît été un synode provincial, car Aymon n'en dit rien à propos du synode de Poitiers.

3) Probablement le même que le ministre de Bazas N. 3470.

ilz regardoient par tous moyens d'avancer le regne de Christ, tous assurens que quand il seroit leur propre pere charnel qu'ilz ne le voudroient recevoir au ministere s'il ne venoit par la porte: quant a ses propres freres i'enten qu'ilz lui rendent ses biens, ouy sans estre picques comme s'il estoit demeuré avec eux et n'ont soin qu'il gaigne un seul denier du ministere ainsi que i'ay entendu, ouy s'il n'avoit tesmoignage de vous ilz voudroyent qu'il enseignat seulement sa famille et la leur. Toutesfoiz vous voyés la necessité que nous avons de gens qui nous aydent en ceste moisson. ie respon a tous que si ledit Me François fait son devoir par della que tesmonage ne luy deffauldra. en l'apportant nous lui baillerons tous la main d'association. I'ay requis que non seulement tous les ministres de deça n'ayent aucune envye des dons que Dieu fait a leurs freres et le requiers a mon Dieu, mais aussi qu'ilz donnent a entendre au peuple qu'ilz desirent avoir avec eux pour battre en l'aire gens fort vaillans et adroitz afin que l'oeuvre auquel nous travaillons tous s'accomplisse, Quant au peuple de deça faisant profession de l'evangile la plus grande partye au lieu de l'avoit au coeur l'a au costé, en sorte que combien qu'on lui serre la bride il ne laisse de s'escarmoucher. L'enten que le Lieutenant du Roy de Navarre ⁴⁾ par commandement part dedans troys iours de Bordeaux avec certaines compagnies pour le moins quatre et l'arriere ban de la Guyenne: ie crain qu'il n'intimide quelques uns, quelques nostres amys ont parlé a luy. Il dit bien, mais il est de chair: pour ce ne nous y fions nous. Dieu, qui tient la bride a de plus grans, plus robustes et anciens que lui, ne dort pas, dont nous en avons bien besoin: s'il fait ce qu'il ne dit estant par deça avec sa gendarmerie, Ie crain un grand trouble.

Ie suis appellé par plusieurs fois pour aller a Bordeaux voir leglise qui florit. Si ledit Lieutenant se mettoit a servir a l'antecrist, ce que n'esperons, ie delibere convoquer nostre colloque Bordelois en la ville de Bordeaux pour combatre par le glaive spirituel, qui est la parolle de Dieu et le bouclier de la foy, L'antechrist. Cela ne se peut faire sans le sceu dudit Burie et de plusieurs: aussi nous ne commencerons a nous mettre en avant que nous ne sentions lespirit de Dieu nous pousser a ce faire, et que nous entendions de la cour nous estre permis.

Si ie savois que n'eussies plus frequentes et assurees nouvelles de Mr. de Besze et autres que nous, ie vous envoyerois ce que i'en ay receu ce

iourd'huy. L'on m'escript qu'il y a un traistre ⁵⁾ qui tasche que noz freres Martinisent, ⁶⁾ mais Dieu les armera de constance invincible pour reiecter les blasphemés.

Quant a ceste ville du Mas les chanoines ont laissé leurs messes et matines en sorte que nous sommes en paix, preschans dedans leurs temples: cela s'est fait sans violence aucune, seulement Dieu les avoit estonnez encore qu'ilz n'en soient meilleurs. Nous avons envoyé quelques uns de noz freres a ceste iournee ou colloque de Poissy ⁷⁾ desquelz labence nuit aux Eglises. Le Seigneur Dieu qui vous a doué de ses saintes graces les vous multiplie vous donnant santé corporelle pour les mettre en usage et faire servir a ses eleus. Du Mas d'Agen ce 20e de Septembre 1561 par

Vostre humble serviteur
G. Agevin dit Blammont.

3528.

BULLINGERUS CALVINO.

Commendat aliquem pauperem viatorem, Rhaetos a Iesuitis sollicitatos nunciat, Emserum sedem Constantiensem ambientem notat, de Martyris silentio queritur, Brentium perstringit.

(Ex autographo Arch. Turic. Plut. VI. Vol. 117b, olim Scrin. C. Epp. Tom. II. fol. 450. — Simler Vol. 101.)

Clarissimo viro D. Ioanni Calvino Genevensis ecclesiae pastori fidelissimo domino et fratri suo colendissimo et carissimo.

Genff.

S. D. Venit ad nos frater hic Petrus ac postulavit impensis ecclesiae nostrae ali. Quum vero ecclesia nostra alioqui onerata sit plurimum, et ingens sit copia inopum, interim etiam caritate rerum omnium graviter premamur, dimisimus illum cum viatico. Voluit autem ad vos proficisci, si forte apud vos ulla ei spes affulgeat. Ergo si illum iuvare potestis, commendatum habeas oro.

5) Baudouin?

6) c. à. d. acceptent la confession d'Augsbourg.

7) Il paraît être question de ministres, autrement on pourroit songer aux députés mentionnés dans l'Hist. eccl. I. 795, le conseiller Roussanes d'Agen, et Blereau avocat de Bordeaux.

4) le Sr. de Burie, lieutenant-général au gouvernement de Guyenne en l'absence du Roy de Navarre. (Hist. eccl. I. 199. 787. suiv.)

Gravia undique oboriuntur pericula. Apud Rhaetos¹⁾ agunt legati papae, qui sibi coniunxerunt legationem Hispani, petentes ut exsules Itali eiiciantur ex valle Tellina, imo eiiciantur et concionatores et recipiantur Iesuitae, nebulones omnium sceleratissimi, breviter, ut restituantur sellae romanae quae ablata sunt. Incredibilis est istorum nebulonum audacia et adiuvantur ab illis qui se ubique opponunt evangelio. Nos non desinimus hortari ut constantes sint pii etc.

Mortuus est praeterea 11. Septembris episcopus Constantiensis,²⁾ vir alioqui tolerabilis. Quamprimum vero aegrotare coepit, per celeres equos e Roma evocatus est Emserus,³⁾ papae ex sorore nepos, qui vivente episcopo voluerat se episcopo adiungere coadiutorem, sed renitenti episcopo obtrudi non potuit. Nunc vero mortuo episcopo adest ille per postam et iter paucis diebus confecisse dicitur. Vidi heri literas Constantiae scriptas, in quibus intellexi optimos quosque metuere valde illum creandum fore, praesertim quum papae et imperatoris suffragia in promptu sint. Emserus ille homo militaris est, ideoque prudentes putant illum contra nos bella commoturum etc. Sed vivit Dominus qui frangere potest omnem mundi potentiam.

Caeterum de D. Petro Martyre nihil audimus,⁴⁾ perveneritne in aulam an nondum pervenerit. Solliciti sumus valde, nec quid fiat in Gallia audimus. Orabimus sedulo Dominum ut benedicat suo negotio. Non poteris rem gratiorem facere quam ea quae de rebus gallicis habueris communicare. Si tibi scribere non vacat, scribat Ionvillaeus noster, aut alius vir bonus. Vale, vir reverende etc.⁵⁾

Illud propemodum exciderat festinanti. Scis me exposuisse⁶⁾ locum Ioannis 14: In domo patris mei etc. et per occasionem ostendisse coelum esse nomen loci et dexteram Dei alicubi circumscriptam esse, et corpus Christi, quod est in dextera patris, non esse ubique. Brentius vero germanice contra illum librum meum scripsit⁷⁾ et contendit, corpus Christi propter unionem personalem esse ubique, coelum non esse locum certum et dexteram Dei

non esse circumscriptam alicubi. Breviter ita ineptit miser ut hominis me pigeat. Deo volente respondebo illi.⁸⁾ Furere prorsus audio adversarios nostros. Dominus compescat eos. Iterum vale. Tiguri 21. Septembris 1561.

Salutant te nostri omnes. Saluta tu fratres omnes.

Bullingerus tuus.

3529.

HARDI A CALVIN.

*Nouvelles de l'Agenois. Troubles, mesures équivoques de l'autorité, inquiétude des églises.*¹⁾

(Autographe de la Bibliothèque de Genève. Vol. 121, fol. 89. Crottet Chron. N. 55.)²⁾

A Monsieur et pere Monsieur Charles de Ambevillo

a Geneve.

Monsieur et pere, dernièrement par ceux qui allarent querir ma femme vous escriis de nouvelles de pardeca. Entre autres que la messe et les chapelains jdoles et autels tout cela s'estoit evanouy par des moyens du tout aux hommes jecognuz. Toutesfoys ne puyis nier que n'y ait eu de l'insolence et temerité en beaucoup de gens abusans des graces que Dieu nous eslargissoit. Et quoy qu'ils ayent faict ne l'ont faict par aucun bon zele comme aucuns l'ont donne entendre. Car de certains gentilhommes prisonniers que je vous escrivoys, lesquelz avoient meurtry un de noz freres, qui servoient grandement a la justification des eglises. En partye ceux mesme qui les avoient faictz prisonniers ont tache les fere evader par moyens jllicites. De quoy Mgr. de Burie Lieutenant pour le roy a Bourdeaux auroit este grandement marry. Et despuys auroit

3528. 1) cf. N. 3498.

2) Christophorus Metzler v. Adelberg.

3) Marcus Sittich, comes ab Hohenembs, olim stipendia militaria meritis, autore Pio IV. arma saecularia cum sacris commutavit, episcopus, cardinalis, denique legatus Avenione et Anconae postquam sede Constantiensi se abdicaverat 1589.

4) Cuius ergo epistola N. 3517 nondum Turicum pervenerat.

5) Vides hoc exemplar esse quod autor sibi servavit, non illud quod ad Calvinum misit.

6) Tractatio verborum Domini: In domo patris mei mansiones multae sunt etc. ex xiv. cap. ev. sec. Ioannem. Tiguri, Froschover 1561. 8.

7) De personali unione duarum naturarum in Christo, ascensu Christi in coelum ac sessione eius ad dexteram patris.

8) Gügenbericht uff den Bericht Hrn. Johansen Brentzen von dem Himmel und der Gerächten Gottes. Zürich, Froschover 1561. 8. — Responsio qua ostenditur sententiam de coelo et dextera Dei adversaria D. Io. Brentii sententia non esse eversam. Ibid. 1562. 8. Cf. Hartmann u. Jäger, Brentz II. 380 ss.

3529. 1) Voyez Hist. eccl. I. 789: suiv. 804. L'église d'Agen fut fondée en 1560 par Jean Voisin et Jaques Fontaine; (ibid. 215).

2) Le texte de Crottet est incorrect et incomplet, si bien qu'il ne vaut pas la peine d'en signaler les fautes et les omissions.

obtenu mandement et commission du roy d'enquerir contre tous mutins rebelles et seditieux. Et en ensuyvant ledit mandement auroit fait assembler le ban et arriereban d'agenoys, d'armagnac, de Guiene. Et la compaignie dudit Seigneur de *burie*, ensemble du roy de *Navarre*, du petit prince et de *Montluc*. Et doit partir ledit Seigneur pour suivre toutes les eglises de ce pays pour punir lesdits seditieux. Surquoy avons envoyé plusieurs gentilhommes des eglises luy remonstrer l'innocence d'icelles ausquels il auroit promys beaucoup d'asseurances et quil ne frustrera en rien les eglises. Mais nous doutons grandement que ne soient de propos fourrés et que la beste rouge n'y ait travaillé par dessous main. Car sous couleur de punir les opiniastes et seditieux il a delibere saisir les armes des fidelles. Laquelle chose nous tient en grande perplexité. Dautant quil s'arme des principaux de noz adversaires combien que luy ait este remonstre, toutesfoys nous promet que le tout sera a l'avantage des eglises.

Pour ce, Monsieur, si jamais les eglises ont eu besoing de voz aydes tant par le moyen de voz saintes prieres que d'autres que Dieu vous a mis en main, comme est de escrire a la cour, Car s'il y avoit dissipation en ce pays la play saigneroit par toute la france dautant que c'est un pays deia bien avancé. Au reste, Monsieur, il y a un gentilhomme nomme Monsgr. de la *Garde* qui envoie querir de ministres pour tornens³⁾ et autres eglises circonvoysines, vous supplie que s'il est possible d'en recouvrir pourvoir ledit Seigneur de la *Garde*, Dautant que c'est un homme qui s'employe hardiement aux affaires de la religion Et qui a l'honneur de Dieu en singuliere recommandation.

Monsieur, me recomandant a vos bonnes graces et prieres et a tous les peres et freres supplie le Seigneur vous donner a voir ce que de long temps aves désiré Et vous tenir en bonne santé. D'agen estant assemblez au colloque ce vintquatriesme septembre 1561.

Vostre obeyssant serviteur
Hardi.⁴⁾

Je ay communique la presente a Msr. l'enfant lequel se recommande bien humblement a vous et a toute la compaignie.

3) Tonneins?

4) Nous ne croyons pas nous être trompés en lisant ainsi: Crottet ■ lu: Alardi.

3530.

CALVIN A COLIGNY.

Avis au sujet du roi de Navarre, du concile de Trente, des prétentions allemandes relativement à la confession d'Augsbourg, et prière de renvoyer Merlin.

(Minute avec addition autographe, Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 133. Copies Vol. 115a, fol. 59; Berne Vol. VII. p. 7; Simler, Vol. 101. — Ruchat VII. 387; Baum II. 69. Bonnet II. 426. Trad. angl. IV. 221.)

Monseigneur, ie pense bien que chacun iour vous ayez à soustenir beaucoup d'allarmes qui vous sont dressez non seulement de ceux qui se declarent ouvertement ennemis de la verité de Dieu, mais sur tout des moyeneurs¹⁾ qui nagent entre deux eaux, en faisans semblant de favoriser au bon parti nont leurs regards quau monde et en dependent du tout. Ie ne doute pas que les voyant ainsi varier et chanceler vous ne soyes souvent angoissé. Mais ce vous est une bone instruction, Monsieur, quand il ni a ne fond ne rive en ceux qui sont agitez de la vanite du monde, de ficher tant plus profond vostre ancre au ciel, comme nous en sommes exhortez par l'Apostre. Quoi quil en soit, ie vous prie de poursuyvre vertueusement, voire par dessus toute esperance des hommes, vous fortifiant de plus en plus a mespriser tous les empeschemens qui vous pourroyent retenir. Car nous ne povons pas dire avec saint Paul, que nous ayons combatu un bon combat pour recevoir la couronne de iustice, si nous navons parachevé nostre course. Mais ie me tien assuré que celuy qui vous a si bien disposé à son service, et a desployé une telle vertu de son Esprit en vous, ne laissera pas son oeuvre imparfaite, quil ne vous tiene la main iusquen la fin. Mesme ie me doute bien que la venue du legat²⁾ aura fait de plus grandes escarmouches, remettant toute congnoissance a ce beau Concile. Or, Monsieur, il me semble que pour les defians qui sestontent seulement de leur ombre, et tremblent quand quelque peril les menace, voici le vray point pour rompre le choc du Concile: cest que le roy, sans faire plus ample declaration de vouloir changer de Religion, se ioignist tant avec la Royne d'Angleterre quavec les Princes Allemans, et les

3530. 1) Allusion au roi de Navarre. Voyez sur le caractère chancelant et indécié de ce prince, circonvenu par les Guise, qui le leurraient en lui faisant espérer la rentrée en possession de la Navarre espagnole, Bèze, *Resp. ad Bald. init.* et plus haut les N. 3393. 97. 3401. 36. 90. Languet (*Lettre du 6. Août, Epp. II. 130*) en parlant de la Reine dit: *Dicitur tantum ideo venire ut mariti tepiditatem excitet.*

2) N. 3526.

Souisses qui tiennent nostre parti, pour protester de la nullité de ce Concile de Trente, tant ■ cause du lieu auquel il ni a poit seur acces, que pource quil nest point libre ni ordonné,³⁾ pour traiter en liberté les articles qui sont aujourdhuy en different, veu quil ni a quune seule partie assise pour iuger a sa phantasie, sans que lautre soit ouïe, et quil luy soit doné lieu pour maintenir la doctrine, laquelle les Evesques tiennent desia pour condamnée, sans entrer en examen ni dispute.

Ie say que les Princes d'Allemagne requerront quon specifie plus distinctement les causes d'opposition, mesme quilz voudront entrelacer leur confession d'Augsbourg.⁴⁾ Mais le Roy aura bien ce credit de les faire contenter dune declaration plus simple, quand elle ne leur portera nul preiudice. Surtout ie vous prie, Monsieur, tenir la main que la Confession d'Augsbourg ne vienne en ieu, laquelle ne seroit quun flambeau pour allumer un feu de discordes. Et de fait elle est si maigrement bastie, si molle et si obscure⁵⁾ quon ne si scauroit arrester. Au reste des Suisses il seroit bon que le Roy les exhortast tous en general de se ioindre avec luy en tele protestation, qui ne tend à autre fin que de reformer les abus qui sont en l'Eglise, veu que pour ce faire il est requis que les differens soyent bien argues⁶⁾ et debatus, et que toutes les deux parties soyent ouïes en leur cause. *Ie⁷⁾ dy cecy, pource quau lieu que le Roy se reculleroit, il donnera entree au renouvellement de l'alliance.⁸⁾ Non pas que cela vaille si tost, mais apres sestre despitez, ie vous assure que ceste offre⁹⁾ servira¹⁰⁾ beaucoup un demy an après.*

Iay aussi, Monsieur, a vous prier quayant regard a la necessité laquelle nous presse fort, il vous plaise donner conge a Monsieur de Monroy.¹¹⁾ Car

3) Mot illisible. Peut-être, *universel*. (Bonnet). Simler: ordre.

4) Plusieurs théologiens de Tubingue, Jacques Buclin, Jacques André et Balthazar Bidenbach, venaient d'arriver à Poissy. Le comte Palatin avait aussi envoyé deux docteurs, Michel Diller et Jean Boquin, lesquels, dit Bèze, ne s'accordaient pas avec les trois autres, „ains maintenoient la Confession des Eglises de France.“ *Hist. eccl. t. I. p. 615—616.* (Bonnet.) Cette note n'est pas exacte. Non-seulement il y a erreur dans les noms (lisez: Beurlin, Pierre Boquin et Andree) mais surtout dans les dates. Ceux de Heidelberg ne furent envoyés qu'au commencement d'Octobre, et ceux de Tubingue n'arrivèrent que le 19. du même mois. Sur les prétentions relatives à la Conf. d'Augsbourg voyez N. 3452. 3497. 3502. 3514.

5) ce mot est écrit de la main de Calvin.

6) Nous croyons lire ainsi dans l'original. Les copies et les éditions ont: cognus.

7) Addition marginale de la main de Calvin.

8) entre la France et les cantons.

9) affaire (Copies et éd.).

10) fournira Bt.

11) Merlin. Voyez N. 3397. 3491. 3492. etc.

depuis quil est parti, nous en avons perdu trois de nostre Compagnie.¹²⁾ Monsieur de Bèze, et celui qui estoit allé vers madame la Duchesse¹³⁾ sont absens. Attendu que le fardeau nous est par trop pesant, si nous ne somes bientost secourus. Iay prolongé le terme tant que iay peu, mais ie suis contraint de vous prier que vous ne trouviez pas mauvais pour le moins quil vienne faire un tour pour nous soulager, iusqua ce que Dieu nous ait proveus dailleurs. Ie croy, Monsieur, que selon vostre prudence et equité vous ne trouverez point mauvais quil retourne au troupeau auquel il est obligé, et lequel ne la point quitte. Possible aussi que Dieu vous adressera en son lieu home si propre que son absence ne vous sera point grievfe. Ce nest pas a dire que ceux qui le vous ont presté ne soyent tousiours aussi prests que iamais à semployer pour vous faire service, mais ie vous assure que pour ceste heure nous somes en tels destroits que l'instance que ie vous en fay merite bien destre excusée.¹⁴⁾

Monsieur, apres mestre humblement recommandé à vostre bonne grace, ie supplieray nostre Pere et Seigneur vous fortifier en constance invincible, vous accroistre en tous les dons de son Esprit et vous tenir en sa protection. Ce 24 de septembre 1561.

3531.

CALVIN A MADAME DE COLIGNY.

Exhortations pastorales.

(Copie ancienne Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 134. Vol. 115^a, fol. 57. Berne F. 167. — Ruchat VII. 388. Bonnet II. 431. Trad. angl. IV. 225.)

Madame, ie macuserois de ce que ie me suis deporté si long temps de vous escrire sinon que celui qui a supplee le deffault de mes lettres par sa parolle,¹⁾ me doit bien garantir, ioinct²⁾ aussi que vous aurez accepté en recompense le devoir dont ie me suis acquitté envers Monseigneur vostre mary. Ce pendant, ie nay pas laissé de remercier Dieu de ce quil a tellement continué sa grace en

12) N. 3507. 3523.

13) Morel (N. 3466. 3487. 3495).

14) regne Bt.

3531. 1) Bèze.

2) croiant Bt.

vous, quau meillieu de beaucoup de tentations et grandes difficultez, vous avez constamment perseveré en son service, voire pour estre en exemple et patron a ceulx qui estoient trop foibles et timides. Maintenant il vous fault penser, Madame, que ce bon Dieu vous aiant ainsi advancee iusques icy, vous a daultant plus obligee à vous efforcer iusques à ce que vous aiez parachevé vostre course. Je vous prie donques de pratiquer la reigle que saint Paul nous donne en son exemple, cest doublier les choses passees et ny point regarder, comme si aiant ainsy travaillé, vous naviez encores rien fait, vous estendre à ce qui reste, iusques à ce que vous aiez atainct le but auquel il nous fault tendre toute nostre vie. Car si ce saint apostre s'estant porté si vaillamment, et aiant soustenu des combatz si admirables, voire en tant de sortes, et par si longue espace de temps, confesse toutesfois quil nest point parvenu ou il aspire, et pour prendre meilleur courage fait son compte quil auroit commencé en vain sil ne poursuyvoit, que sera ce de nous, qui sommes encores loing destre venus si avant? Ainsi, Madame, ie vous prie, quoy quil advienne, ne vous lassez iamais de vous employer fidellement au service dun si bon pere et maitre, comme ie me tiens assurez que vous nestes pas du nombre de ceulx qui voudroient prendre congé au bout de quelque terme, se faisant acroire que cest assez de ce quilz ont fait. Or Dieu ne nous reçoit point a telle condition, mais comme il veult rester nostre heritage, aussi veult il que nous demeurions siens, pour nous dedier plainement à son service en vivant et en mourant. Car de fait si nous mourons à luy et en luy, cest à dire en son obeyssance, et en la foy et esperance de sa bonté paternelle, nous ne pouvons parvenir a ceste vie celeste qui nous a esté si chèrement acquise. Quoy que le monde tourne et change et soit agité a tous vens, demeurons la fermes et nous y reposons; quil ny a aultre heur ne felicité que destre peuple de Dieu, selon quil est dict au Psalme, et si le monde ne goute point cela, congnoissons que Dieu, accomplit en nous dun privilege singulier ce qui est dict ailleurs, quil fait sentir en secret et comme en cachete la grandeur infinie de sa bonté à ceulx qui le craignent, de quoy il vous donnera certaine experience, mesmes en ceste vie caducque, attendant que vous soiez recueillie en este vie permanente que nous esperons, pour ioyr plainement de ce qui est maintenant caché selon nostre sens.

Madame etc. ce 24 septembre 1561.

3532.

CALVIN A MADAME DE ROYE.¹⁾

Il s'excuse de ce qu'il n'a pu lui envoyer les ministres demandés et lui adresse des exhortations pieuses et pressantes.

(Copie ancienne Bibl. de Genève. Vol. 107, fol. 135. — Vol. 115a, fol. 61. Berne Epp. VII. p. 4. Simler Vol. 101. — Bonnet II. 483. Traduction angl. IV. 227.)

Ma dame, ce que iay tant differe de respondre a voz lettres,²⁾ a este en partie que ie ne savoye pas ou ie devoye adresser les mienes, en partie de honte, dautant que ie ne pouvoye satisfaire a vostre saint desir. Car vous nous demandies trois homes qui fussent suffisans pour estre employez au service de Dieu et de son Eglise, designant les lieux ou vous avies intention de les adresser, afin que ie fusse plus incité a en faire toute diligence. Or³⁾ desia auparavant, le mesme message mavoit esté fait de bouche par un homme de Noyon qui se disoit en avoir charge. Or ie vous assure, Madame, que nous sommes si fort denueez que iay mieux aimé, ne trouvant pas gens propres, men deporter, que de vous envoyer ce qui ne vous eust pas contenté. Je voudroye bien que lexcuse ne fust pas si raisonnable. Mais quand Monsieur de Beze vous laura confirmée, iespere que vous laccepterez. Au reste, Madame, iay bien occasion de glorifier Dieu de la grace et vertu⁴⁾ quil a mise en vous pour avancer le regne de nostre Seigneur Iesus Christ, en faisant protestation franche et pure de suyvre la verite de l'Evangile en la vie et en la mort, comme cest toute nostre felicité que destre disciples de ce grand maistre et suiets de ce souverain Roy qui nous a este envoyé du ciel, pour nous retirer de perdition a lesperance du salut eternal quil nous a acquis. Parquoy, sans cest heritage, malheur sur toutes richesses, delices et honneurs du monde. Ce pendant nous voyons comment ce thesor inestimable est mesprise de la plupart, et tenu quasy de nulle valeur, et dautant plus aves vous iuste matiere de vous reioir que Dieu vous ait faite participante de ce privilege, de renoncer a toutes vanitez de ce monde,

3532. 1) Madeleine de Maillé comtesse de Roye, soeur de Coligny et mère de la princesse de Condé. (N. 3113. 3122.) Arrêtée avec son gendre lors de la conjuration d'Amboise, elle fut rendue à la liberté par arrêt du Parlement du 13. Juin 1561. (La Place éd. Buchon p. 69. 74. 128 suiv. Hist. eccl. I. 467. Le comte Jules Delaborde, Me de Maillé, comtesse de Roye, dans le Bulletin de 1876. p. 337 suiv.)

2) perdues.

3) Du Bt.

4) grande vertu Bt.

qui nous eblouissent les yeux et nous font floter en inquietude continuele, pour trouver le vray repos et vous y arrester. Il y a encore un aultre benefice de surcroist que tant ma dame la Princesse, que ma dame sa soeur, vos filles,⁵⁾ vous tiennent compagnie a tendre et aspirer au droit but de nostre vie, saddonant dun commun accord et se dediant a lobeissance de la pure verite. Or, Madame, combien que iaye entendu de quel zeile vous desireres de servir a Dieu, toutesfois ie vous prie de prendre de plus en plus courage, vous efforçant de surmonter tous empschemens qui vous pourroyent retarder, comme vous en aures tousiours beaucoup. Et de fait ce sont les exercices de nostre foy, que de combatre contre tout ce que Satan machine et dresse de tentations pour nous destourner du bon chemin. Ainsi, Madame, tendes a ceste perseverance, ne doutant point que le Pere celeste ne vous conduise iusquen la fin, et comme il a un soin plus que singulier de nostre salut, et que Iesus Christ, ce bon pasteur et fidele, qui nous a pris en sa charge, ne vous garde et garantisse.

Madame, apres mestre humblement recommande a vostre bonne grace, ie supplieray nostre bon Dieu vous gouverner par son Saint Esprit, et accroistre en tous biens et prosperité. Ce 24 de septembre 1561.

3533.

CALVINUS BEZAE.

Agit de rebus quas ab eo modo accepit circa res gestas in colloquio Possiacensi.

(Ex Bezae thesauro ed. Gen. p. 251, Laus. p. 525, Hanov. p. 589, Chouet p. 344, Amst. p. 157. — Vers. angl. IV. 229.)

Quod binae simul literae,¹⁾ tibi redditae sunt, causam morae vides fuisse in pigritia amici qui curam hanc suscepit. Certe quum tertio quoque die nuncii sint ad manum, culpam eluere non potest, quin differendo in nonum diem officii sui fuerit oblitus. Quaecunque de praeclara actione scribis, aliunde iam innotuerant. Longe tamen gratius fuit rem quasi ante oculos positam perspicere, et fieri testimonio tuo certiores, quam narrationes aliorum audire, qui ut plurimum suo ornatu historiae

sinceritatem corrumpunt. Felicissimus dies ille, quo parta fuit ecclesiis libertas, quam concedere necesse erit, difficillimum vero eripere. Oratio tua apud nos est,²⁾ in qua Deus mirifice mentem et linguam tuam gubernavit. Quod bilem commovit sanctis patribus omnino testatum oportuit, nisi turpiter velles tergiversari, ac te obicere eorum probris: quos miror ea tantum de causa tumultuatos esse, quum aliis locis non minus graviter vulnerati essent. Hac vero offensione abruptum fuisse colloquium stulte iactatur.³⁾ Reperissent enim contum alias, qui nunc una mordicus arrepta quodammodo reliquae doctrinae subscribunt. Ergo et hoc feliciter cecidit. *Acanthium*,⁴⁾ nomen Christo ingenue palamque dedisse gaudeo: quem propriis literis hortor ad pergendum. Exspecto quam dextre suos contones contexuerit *Lotharingus*. Etsi vero finem velitationi impositum esse conicio, serium certamen nullum fore abitor. Etsi autem admonui ne propere missionem peteres, iucundum tamen officium mihi praestabit Legatus,⁵⁾ si te brevi expediat. Vere reliquias amicorum nominas: quia in residua copia mihi fere solus videor. Collegae nostri omnes te plurimum salutant. Vale, integerrime frater. Dominus te semper gubernet, invicta constantia et virtute confirmet, tibi adsit in sanctis laboribus saluumque et incolumem tueatur. Tuos omnes comites salutare cupio. Quoties supra dies decem silebis, quod nunc rursus factum est, pigrum te esse dicam. 24. Septembris 1561.

3534.

CALVINUS SPINAE.

Gratulatur ei publicam fidei professionem.

(Ex thesauro epistolico a Beza edito Gen. p. 255, Laus. p. 526, Hanov. p. 591, Chouet p. 349, Amst. p. 159.)

Ultimis tuis,¹⁾ breviter responderam, quia sperabam te huc propediem venturum. Nunc vero hac

2) Impressionem decrevit senatus 26. Sept.

3) Ep. Bezae N. 3524. eum nondum accepisse hinc conieceris.

4) N. 3514. Vide sequentem.

5) Putat ergo hunc colloquio finem facturum. *Languet d. 20. Sept. (Epp. II. 140)*: Summam legationis eius esse puto ut autoritate pontificia interdicat episcopis ne quid in religione mutant et ne cum haereticis disputent. Invitabit etiam ipsos ad Tridentinam synodum. Nostros existimo nihil impetraturos ab episcopis.

3534. 1) non exstant.

5) *Eléonore de Roye, princesse de Condé, et Charlotte de Roye, sa soeur, épouse du comte de la Rochefoucauld.*

3533. 1) An N. 3507. 3513 ?

Calvini opera. Vol. XVIII.

spe me fuisse deceptum apprime gaudeo, tibi que ex animo gratulor, eo te fuisse sponte conversum, quo cunctantem impellere modis omnibus fuissem conatus.²⁾ Omnino sic agendum fuit, ut temporis praeteriti moram et tarditatem ex piorum omnium animis deleres: quia nisi in tanta certandi opportunitate apparuisses inter Christi athletas, communi omnium iudicio vel astutiae vel ignaviae damnatus esses. Nunc tuae sinceritatis specimen dedisti,³⁾ quo satis superque purgata est sinistra omnis suspicio. Nec dubito quin maxima eorum laetitia fueris exceptus, qui tibi minime parcebant quantisper tergiversari visus es. Superest ut ab hoc conflictu ad continuum militiam te accingas, multisque molestiis ac laboribus subeundis, qui manent veros Christi servos, strenue te compares. Etsi enim quamprimum te videre optabam, mihi tamen gratius erit ecclesiam, quae tanta penuria laborat, tuo subsidio iuvare et ex tua opera praesentem fructum maturius colligere quam si huc te contulisses.⁴⁾ Vale, eximie vir et mihi ex animo dilecte et colende frater. Dominus te spiritu suo semper gubernet, virtute sustineat ac tueatur. 24. Septembris 1561.

3535.

BEZA CALVINO.

Pergit in sua relatione de colloquio Possiacensi.

(Ex apographo Arch. Turic. Plut. VIII. Vol. 40, olim Epp. Tom. 22, fol. 311; Simler. Vol. 101. Edidit Beza Genev. p. 252, Laus. p. 526, Hanov. p. 591, Chouet p. 345, Amst. p. 157. — Baum II. 74.)

Senas¹⁾ minimum literas ad te dedi, neque unquam praetermisi iustam scribendi occasionem. Si quae sunt interceptae, accidit praeter expectationem. Omnes enim fides amicis commisi, qui per postas expeditissime curarent perferendas, quoniam haec via mihi semper visa est tutissima et brevissima. Neque dubito quin iam acceperis, quae ad te scripsi de duabus primis nostris actionibus. Iam accipe cae-

tera. Post splendidam illam nostri purpurati orationem,²⁾ quam nulla ratione potuimus obtinere, totos novem dies consumi nobis invitis oportuit,³⁾ ut de agendis rebus statueretur. Quam multa et quam varia nobis hic occurrerint, aliquando, ut spero, cognoscas. Certe nullum non lapidem moverunt illi ut coelum terrae miscerent: sed Dominus mirifice nobis adfuit. Tandem igitur vigesimo quarto die huius mensis licuit nobis respondere ad duo capita quae ille proposuerat, de ecclesia nimirum et de coena Domini. Disservi ad sesquihoram magna omnium attentione: ac ne mireris nos esse tam verbosos, scito nos studio id facere, quoniam ex hoc colloquio nullum maiorem fructum speramus, quam ut cognita ac perspecta nostra causa qui per ignorantiam nos damnabant saltem aequiores nobis fiant: neque est, Dei gratia, cur nos laboris poeniteat. Orationem meam excepit conductitius Balaam,⁴⁾ qui tibi aliquando ducatum obtulit ut chartam et penas tibi comparares. Praefatus est, sibi nunquam placuisse severitatem qua nonnulli in nos usi essent: et hoc quidem prorsus inepte quia neque conquesti eramus, neque quenquam poterat videri magis accusare quam eum ipsum⁵⁾ cui accesserat advocatus. Postea fassus est se mihi assentiri in iis quae de ecclesia disseruissem (tanta vis est veritatis), et certe quantum postea intelligi potuit ex eorum etiam

2) Card. Lotharingi d. 16. Sept. habitam.

3) La Place 178: de Beze et ses compagnons ministres, voyans qu'après plusieurs jours passés on ne s'avançoit en rien, présenterent requeste au roy tendant à ce que, puis qu'il avoit plu à S. M. les appeler de tant loingtains et divers pays, soubz la conduite et assurance d'une parole royale, aux fins de remonstrer les erreurs et abus plantés de long temps et ja enracinés en l'Eglise par le pape et ses supposts . . . pour en conferer amiablement et fraternellement avec les prelates . . . le roy estoit obligé d'employer tout son sens et entendement, force et puissance pour le retablissement de la parole de Dieu et de son divin service. . . Ladite requeste fut repetee plusieurs fois . . . et à la parfin respondue, que le colloque se paracheveroit avec lesdits ministres, mais non plus en public ains en lieu privé. Suyvant ce, estant reculé le colloque jusques au 24 dudit mois, ayans esté mandés les ministres estans à S. Germain se presenterent devant la roine assistee des roi et roine de Navarre et autres princes et sieurs du conseil, là estans aussi les prelates et theologiens et les 12 ministres seulement, peu d'autres receux à y entrer. (Voyez sur cette séance La Place 179. Hist. eccl. I. 555. Martyr in Hottinger Hist. eccl. N. T. VII. 728 ss. Baum, II. 306. Soldan I. 501.)

4) Claude d'Espence gentilhomme (Champenois) et docteur de Sorbonne, homme de tresgrande lecture, mais fort peu resolu preschoit des 1543 à Paris en grand auditoire un peu plus librement que les autres. (Hist. eccl. I. 32.) Conductitium eum vocat Beza quia Cardinalis olim secretarius fuerat et nunc in componenda oratione adiutor. (Hist. eccl. I. 525.) Quid sibi velit quod dicit de charta et penis nos quidem fugit. — La Place 189: De Beze ayant achevé de dire, le Cardinal fit signe à d'Espence, l'invitant de parler.

5) Cardinalem.

2) N. 3514. Iam a. 1533 evangelicam veritatem praedicare inceperat quum in coenobio Augustinorum ap. Bituriges ageret, cum Marlorato, Vallellio et Loqueto. (Hist. eccl. I. 56.)

3) scil. confessioni ministrorum Possiaci traditae subscribens (Baum II. 230).

4) Vocatus est a Rupellensibus (Baum ib.).

3535. 1) Quinque tantum habemus N. 3487. 3490. 3497. 3514. 3524.

procerum sermone, qui nobis alioqui minime favebant, vix eum tulissent aperte a nobis dissentientem. Tandem tamen dixit sibi non satisfactum in nostrae vocationis explicatione, quam modis omnibus exagitant, quum ego nihil nisi in genere et *ῥητικῶς* dixissem, et de hypothese hoc unum addidissem, si vellent ipsi, quod minime optarem, ad nos ista transferre quae de vocatione dixeram, paratos esse nos et vocationem nostram et nostras ecclesias ex Dei verbo tueri, sed rogare ut ad nostrae doctrinae disceptationem potius descenderent. Obiecit ergo suspectas esse vocationes extraordinarias, nisi miraculis vel prophetiis expressis probarentur. Obiter etiam perstrinxit quaedam quae *παρέγωγος* adduxeram de Paphnutio et ex Tertulliano, et suo more multa verba consumpsit in citandis historiis et testimoniis, ut omnia edidicisse videretur. Quum vellem respondere, ecce infacetissimus cucullio prodit, qui nos cum Anabaptistis compararet.⁶⁾ Addidit vulgata testimonia de traditionibus et consuetudinibus. Tandem adiecit blasphemiam, scriptum fuisse verbum praeter Dei consilium, et eludens certa testimonia Chrysostomi et Basilii quae citaram, hortatus est ut semel atque iterum legerem patrum testimonia quae profferrem. Haec fere sesquihoram abstulerunt. Tum ego praefatus non esse hanc legitimam agendi rationem, quum neque certis argumentis ageretur, neque libri, neque notarii adessent, et tam confuse prolixèque propositis rationibus vix posset sigillatim responderi: tamen summam rationum complexus, dixi quae sufficere arbitrabar. Monacho quoque paucis respondi, et ita quidem ut eo ipso die testatus sit ipsius magister,⁷⁾ nunquam posthac eum proditum in lucem. Excepit rursus Balaam,⁸⁾ quae voluit: postea, quum de industria nihil dixissem de coena Domini (quoniam sciebam quid illi caperent) ille idem multa garrire coepit de pace et concordia; et quum diversas quaestiones imperitissime confunderet, scio, inquit, fore ut a voce substantialiter non abhorreatis, si vobis produxero magni cuiusdam viri testimonium. Deinde suppresso tuo nomine tria loca mutilata ex ultimo tuo in Heshusium libello recitavit.⁹⁾ Ego sum interfatus me agnoscere

praeceptoris verba. Quum responsum pararem, non passus est purpuratus *αὐτοκράτωρ*¹⁰⁾ (sed nonnisi inter suos, idque admodum aegre imperium suum retinens) et de traditionum autoritate praefatus ad coenam descendit, ac tandem aliquot chartas proferens, ecce, inquit, quae recens accepi ex Germania, partim a Palatino, partim ab alio Principe, quibus subscripserunt 42 ministri, tibi ipsi, *Beza*, ut opinor, non ignoti. An et vos illis atque praeceptoris vestro non subscribetis? facite hoc obsecro. Nam alioqui nulla coniunctionis spes est. Subscribite, inquam, alioqui colloqui non possumus. Nec tamen postulo, ut omnia comprobetis. Scio enim vos nunquam id facturos. Tantum particulam habete et subscribite, ut sit concordiae initium. Deinde pauca quaedam plane Brentiana recitavit.¹¹⁾ Ad

crire à un personnage qu'il tenoit pour son precepteur, et recita deux passages du contenu de ce livre. En l'un desquels estoit ce mot *substantialiter*, et en l'autre il estoit dit qu'il ne falloir nier la presence du corps en la Cene, pourveu qu'on ostast toute imagination de presence locale ou contrevenant à la nature d'un vray corps humain.

10) *Hist. eccl. l. I.*: Sur cela le Cardinal tira, de son sein un cayer escrit de la main disant qu'il luy avoit esté envoyé des comtes Palatins au mois d'Aoust, soussigné de 40 ministres: puis il en leut un certain article seulement, disant qu'il ne voudroit contraindre les ministres a soussigner entierement tout l'escrit, mais qu'il requeroit seulement qu'ils signassent 3 ou 4 lignes, quoy faisant ils seroient en train de quelque bon accord, mais que sans cela il n'estoit possible de passer plus avant. Sur cela de Beze luy demanda expressement si luy mesme vouloit souscrire le premier: à quoy le Cardinal feit une response fort double et telle que bon luy sembla ce qui luy fit laisser prise.

11) *ibid.* Finalement les ministres iugeans que leurs partis ne demandoient pas mieux que d'avoir quelque occasion de rompre le colloque, responderent qu'en leur baillant le livre duquel Despense avoit leu quelques lignes et ce que le Cardinal avoit leu de ladite confession ils le considereroient volontiers et rendroient response le lendemain. Sur ce point l'assemblée se rompit et fut le livre baillé à de Beze avec 4 lignes par escrit contenant ces mots: *firma fide confitemur in eucharistiae sacramento vere realiter et sacramentaliter verum Christi corpus et sanguinem esse existere exhiberi et sumi a communicantibus.* — *Liber erat Calvinii responsio ad Heshusium, confessio vero a. 1559 a ministris Wirtembergensibus edita et a Rascalone Cardinali oblata.* Sattlerus (IV. 165) autor est ducem Christophorum Iunio 1561 Guisiano Augustanam et illam confessionem de coena misisse. *Beza in Apologia ad Claud. de Xaintes, in Tract. theol. II. 289 ed. II.*: An oblitus es quid in illa ludicra velitatione tuo Cardinali responderim? Quaerebat ille, deprompta ex sinu schedula, quam esse Aug. conf. simulabat (erat autem privatae Wirtemb. theologorum consensionis exemplum, inscisi illis a Rascalone ipsius exploratore allatum), an ei possemus assentiri? Ego vicissim ex ipso quaerere, an ipsemet assentiretur? Negavit ingenue inopinatio meo responso percussus. Tum ego, quid igitur ad te attinet, cum illis sentiamus nec ne, quum ab utrisque disideas? Respondeo tamen, pro fratribus nos habere quos Protestantes appellas, nec nisi in pauculis ab Augustana dissidere, quae et ipsa, si commoda interpretatio affatur, facile cum nostris conciliari possent. . . . *Eadem narrat Languet Epp. II. 144. d. d. 9. Oct. additque:* Quod ad eam rem

6) *Hist. eccl. I. 573. La Place* 189: Ainsi que de Beze vouloit respondre un moine blanc se presenta, nommé (*Claude de*) Sainctes, ardent et eschauffé pour combattre et disputer, lequel repeta avec parolles aigues et piquantes [*Hist. Eccl.*: fort injurieusement] tout ce que d'Espence avoit ia dict suffisamment. *C'était un Percheron, chanoine Augustinien de S. Chéron près Chartres, docteur de Sorbonne, plus tard évêque d'Evreux et ligueur enragé* (de Thou VII. 789. N. 3526).

7) *Cardinalis, cuius sumptibus ille studiis se dederat, et ad cuius sequelam pertinebat.*

8) *Not. 4. (Hist. eccl. 587.)*

9) *Hist. eccl. l. I.*: Tirant un livre de son sein sans nommer l'auteur, dit que Beze ne devoit refuser de sous-

haec ego vicissim Reginam precari, ut potius de confessione nostra dispiceretur, quam ipsa a nobis accepisset, utque legitima collatio institueretur. Non recte fieri a coena Domini initium, quum tam multa praeire oporteret sacramentorum tractationi. Denique rogavi Cardinalem, an ipse vellet iis subscribere, quae nobis exhiberet, quod aliqui nullus esset nostrae subscriptionis fructus futurus, ut ibi deprehensus ille tergiversari, sed in summa dicere fieri non posse quin abrupteretur spes omnis concordiae nisi subscriberemus. Nox instabat, omnes urgebant ut paci consuleremus, alii quidem per simplicitatem, alii ex composito. Itaque non portuimus alia ratione elabi, quam si testaremur nihil nos habere secundum veritatem antiquius regni pace, et scriptum illud cum tuo libro nobis tradi peteremus, ut postero die daremus responsum, cuiusmodi ferre conscientia nostra posset. Ita igitur discessum est, illis quidem suo more victoriam sibi promittentibus, nobis vero Dei gratia et verbis et vultu testantibus eam fiduciam qua consuevit Dominus noster servos suos implere.

Postridie quum nos ad iter accingeremus, nobis nuntiatum fuit dilatatum esse colloquium in alterum diem, qui hesternus fuit: quod etsi initio moleste tulimus, tamen sensimus Dei providentia factum. Fuimus enim ab amicis, quos et multos et fidos ac constantes Dei beneficio habemus, de multis rebus admoniti, quas etsi coniecturis non erat difficile consequi, tamen gratum fuit certis testimoniis confirmari, ut firmum consilium caperemus. Consilium Cardinalis erat,¹²⁾ si differemus subscriptionem, colloquii statim abruptendi culpam in nos maxima cum omnium ordinum invidia transferre: si nos aperte negaremus subscripturos, statim universam Germaniam in nos concitare, quasi paratus ipse fuerit Augustanam confessionem saltem aliqua ex parte concordiae causa recipere: sin vero subscriberemus, postea vel nobis electis ab ecclesiis, quas prodidissemus, vel scissis nostris in diversas partes, triumphare. Has technas ita evasimus.¹³⁾ Quum eo ventum esset, gravissimam querelam ex scripto recitavi, ut si forte abruptum esset colloquium, nos extra culpam esse constaret. Ostendimus nos non ad dicendum causam moram adversariis, sed ad reddendam ex Dei verbo rationem nostrae fidei coram toto mundo: neque ad subscribendum quod il-

lis liberet, sed ad pacificam colloquutionem venisse. Satis apparere nihil aliud illos captare quam subterfugia: promisisse Cardinalem, se nobis ex verbo Dei et orthodoxis patribus, qui proximis a Christo quingentis annis vixissent, sua probaturum, nostra confutaturum. Eundem vero nunc nobis pro collatione ista damnationem praescribere, nisi suis placitis subscriberemus: nec tamen nobis constare an hoc ipse sua unius autoritate, an vero omnibus collegis approbantibus faceret. Praeterea quam iniquum esse, non de nostris controversiis sed de alienis quaeri, quasi isti inter nos et Germanos arbitri sederent. Quod si illis placeret illud quorundam theologorum scriptum, quod nobis tradiderant, age, subscriberent ipsi non mutilatis propositionibus, sed toti Augustanae confessioni: quod si facerent, tum vero nos non procul abfore a concordia, unico excepto articulo, de quo parati essemus sancte et amice colloqui. Sin autem id ipsi facere recusarent, inique a nobis peti, ut iis subscribamus, quae ne ipsi quidem probent. Caeterum quod ad quaestionem de nostra vocatione attineret, satis illam nobis defensam videri, nec recusare quin suo loco iterum de illa quaeratur ad satietatem usque. Sed in primis de doctrina ipsa agendum fuisse, et quidem certo ordine, si disputatio legitima quaereretur. Nos igitur petere a Regina et omnibus Principibus, ut vel audiremur, vel si abrupteretur colloquium nos excusatos haberent.

Subiecimus deinde brevem et perspicuam confessionem de coena Domini, ne calumniarentur nos extra oleas vagari: quae si non satisfaceret, iustam et plenam disceptationem petimus. Quid si vero, inquam, de vestra vocatione quaeratur? ubi illa doctrinae et morum inquisitio, ubi electio, ubi iusta ordinatio, imo quomodo vos a simonia excusabitis? Conclusio fuit, vel ut confessionem a nobis exhibitam oppugnarent, vel suam traderent a nobis oppugnandam: sin minus, nos esse officio nostro defunctos, et regni concordiae omnem nostram operam, atque adeo nos ipsos ex animo consecrare. Ad haec Cardinalis aestuans,¹⁴⁾ ut qui nihil eiusmodi de nobis per suos exploratores cognovisset, ex tempore tamen satis diserte in tam mala causa respondit: Nos ipsos causam praeuisse quaestioni de nostra vocatione: iure se cum suis conqueri de iis qui in suos greges invasissent: non posse nos melius ostendere quam simus a pace alieni, quam duos simul convellendo Gallici regni cardines, ecclesiasticam videlicet et regiam auctoritatem. Deinde in hunc campum ingressus, tentavit modis omnibus non aliter quam publicos hostes obicere statim ad supplicium trahendos, perinde ac si Regem ac ipsius maiores dixissem tyrannice ecclesiam Dei populos. Postea de

responderint ministri ostenderunt mihi quum nudius tertius eassem in aula. Hanc responsionem dederunt mihi describendam ex ipso exemplari quod manu sua subscriperunt et Reginae obtulerunt. Eam ad te mitto versam in l. latinam et simul formulam Gallicam (ib. 147 sqq.).

12) *Hist. eccl.* 590. 605. *Baum* II. 342.

13) *Hist. eccl.* 591 sqq.: Les ministres le lendemain 26. Sept. presenterent par de Beze un escrit signé de leurs mains qui fut leu et puis présenté à la Roine etc. (*La Place* 193 ss. *Martyr ap. Hotting.* 734. *Baum* 348. *Soldan* 504.)

14) *La Place* 196. *Hist. eccl.* 596.

suo statu multa praedicare, nescire nos quales essent episcoporum ordinationes, in quibus nihil vetustioris praetermitteretur. Tandem ad quaestionem de coena Domini delapsus, vertit sese in omnes facies, ut ostenderet se, quod fecisset de subscriptione, pacis studio fecisse, cuius spem omnem re ipsa praecideremus.

Ad haec quoque ego ex tempore ita me puto respondisse, Dei beneficio, ut et Reginae et proceribus certo sciam defensionem meam multo magis quam illius accusationem placuisse.¹⁵⁾

Tum vero noster Balaam multa partim ex ante habita disputatione iterum odiose repetere, multa involvere, denique multa dicendo nihil dicere. At noster *Martyr* tum primum loqui exorsus Italico sermone, ut a Regina intelligi posset, rem totam ab ovo usque explicavit, et vel invitos ad rem ipsam descendere coegit.¹⁶⁾ Respondit Balaam, et testimonia vicissim suo more coacervavit, ut tropum negaret in coenae verbis subesse. Dum haec geruntur, ecce prodit Iesuita Hispanus,¹⁷⁾ catholicae ec-

clesiae columen. Alloquutus est Reginam hora ferme integra, sed ita inepte, ita putide, ita stulte, ut nemo posset risum continere, quum ille histrio inter caetera in extremo fabulae actu lacrymaretur. Rogabat in summa Reginam, ne audiret haereticos toties damnatos, sed ad concilium relegaret, crepans illud, Tu es Petrus, et Rogavi pro te Petre. Disputavit postea de corpore sine dimensione, et eucharistiam docuit esse instar ludicrae pugnae, in qua Rex ipse interesset. Tum ego, petita a Regina venia paucis dixi me Hispano illi omnia concedere quae dixisset, si modo probaret. Quod nos vulpes et serpentes et simias diceret, non magis nos credere, quam transsubstantiationem. Satis illam pro sua prudentia intelligere quid isti sit credendum, qui coenam Domini pro fabula, Christum pro histrione haberet. Deinde quum adversus Balaamum agere coepissem, ecce novus hostis prodit sophista quidam Sorbonicus plane confidens, qui primo loco me docuit, quid esset pronomen, quae propositio identica, et adstipulante ac pertinacissime consentiente Cardinali docuit per pronomen (hoc) non designari panem, sed vagum, quod vocant, individuum. Quam multis, et quam planis argumentis absurdum hoc commentum potuerit dilui, quis ignorat? Sed tamen nunquam potuit sophistae persuaderi, ut se victum fateretur. Itaque quum iam paene nox esset omnes utrinque assurrexerunt. Ibi me Regina in medium cum Cardinali advocat, et per Deum obtestatur, ut pacis rationem ineamus. Confluit caetera turba. Iterum instauratur disputatio, sed omnibus tumultuose perstreptentibus. Tandem igitur nox clamoribus finem imposuit. Aiunt nos intra triduum reversuros: sed nisi certus ordo constituitur, quorsum istos labores? Itaque nunc toti in eo sumus. Hesterno tamen die sumus duo praeclara consequuti. Fregimus enim illorum consilia, et certo scimus nos obtinuisse, ut et nostros firmiores etiam quam antea et eos qui nobis erant infensissimi multo habeamus aequiores. Habes duorum dierum actionem. Utinam vel isto labore brevi defungar, vel alius mihi substitui possit, quo vobis iniquissimo onere pressis possim aliquando ut antea subvenire. Nam, mihi crede, hic mihi sordent omnia prae carissima mea Geneva, cuius unius memoria reficio. Eram aliqua praeterea scripturus, sed ita sum defessus, ut prorsus cogar in crastinum diem caetera differre. Bene vale, mihi plurimum observande pater, una cum caeteris fratribus et amicis, quos utinam Dominus salvos et incolumes conservet ac

15) *Hist. eccl.* 597: Ceste response contenant une si grievie accusation et prononcee au telle compagnie avec tres-grande vivacité sembloit à plusieurs devoir rendre muets les ministres. Ce neantmoins Beze respondit sans changer de voix ni de visage, que tout cela faisoit voir que tel renversement du vray ordre de l'estat eccl. estoit advenu en l'Eglise Romaine, que les Roys avoient esté contrains de mettre la main à une si horrible confusion engendree de l'ambition, avarice et brignes indignes des chanoines, moines et semblables, à laquelle il n'avoit esté possible de pourvoir qu'en leur ostant le droit d'election duquel ils avoient abusé. Et quant à la forme solennelle de laquelle les Evesques et pasteurs ont accoutumé d'user, un chacun sait, disoit il, quelle farce c'est qu'on y ioue, dont nous ne voulons parler plus outre . . . mais seulement monstrer que notre ministere mis en avant de Dieu au milieu de ceste dissipation de l'Eglise est legitime, et vilipendé sans cause etc.

16) *Hottinger* VII. 747. — Despense donna ceste louange à Martyr qu'il n'y avait eu homme de ce temps qui si amplement et avec telle erudition eust escript du fait du sacrement (*La Place* 197).

17) *Martyr ap. Hott.* p. 747: Rabula Hispanus, magister ordinis Iesuitarum (*Lainéz*) concionem italice habuit. *La Place l. l. Hist. eccl.* 599: Tout son propos fut un amas d'injures l'espace quasi d'une heure. Il s'arresta principalement à divertir un chacun d'ouir plus les ministres, disant que leur erreur estoit assés convaincu, les appelant singes et regards, et concluant qu'il les falloit renvoyer au concile de Trente auquel chacun auroit libre accès, asseurant mesme que sauf-conduit leur seroit baillé: que c'estoit le lieu auquel il falloit renvoyer toutes les controverses de la religion, de laquelle ne les femmes ne les gens de guerre, ni autres qui n'y sont exercés ne peuvent estre inges. . . . Estant entré au propos de la cene il se monstra du tout ridicule, voulant prouver la presence du corps par ceste similitude, à savoir que c'estoit tout ainsi comme si un Prince apres une victoire ordonnoit des jeux estre faits tous les ans en memoire d'icelle, par lesquels la guerre et la victoire seroient presentées et que celuy qui ioueroit le personnage de ce prince vainqueur esmouvoit le coeur des assistans, d'autant plus seroit un chacun esmeu si ce prince y pouvoit estre ven en personne. En ceste ma-

niere donc, disoit-il, Jesus Christ instituant la memoire de sa passion y veut presider et assister luy mesme. Venant à mettre fin à son propos il incita fort la Roynie contre les ministres avec souspirs et plaintes faisant semblant de plover comme aussi quelques autres qui estoient avec luy.

modis omnibus tueatur. Ex Sangermano, 27. Septembris 1561.

Mi pater,¹⁸⁾ quum has literas iam obsignassem redditae sunt mihi tuae ad 17. Septembr. datae,¹⁹⁾ ex quibus novas amicorum mortes accepi. Utinam vero praesens vel ipse me tecum solari, vel saltem tecum possem dolere. Sed video me in eas angustias adactum esse, ac etiam miror vos tamdiu tanto oneri pares fuisse. Verum quid hic agamus? *Colongium* non amittet *Ducissa*²⁰⁾ nisi tuis precibus expugnata et alio summisso. Deinde, ut dicam quod res est, eum in tam infirma valetudine²¹⁾ putarim vobis oneri potius quam solatio futurum. De *Merlino*: paratus quidem erat, et literae quas ad me dedisti potuerunt a me *Admiraldo* ostendi. Sed si abierit ille neminem habemus²²⁾ in nostro collegio in hebraea lingua tam exercitatum, ut ex tempore possit praestare quae fortasse requirentur, ut semel iam accidit in hesterna actione, quum a Balaamo quidam locus de Phase manifeste depravaretur.²³⁾ Deinde veremur ne non ita facile sit quenquam in eorum locum substituere quorum nomina iam sunt in album relata. Itaque plane hic haeremus. Neque enim quisquam nostrum est qui non magnopere vestra ista conditione commoveatur, sed ut res hic sunt et consilio et facultate vos iuvandi destituimur. Sed tamen, si postquam haec expenderis aliter censueris, nulla erit in me mora quominus vestris monitis paream.

De *Beraldo* video accidisse quod suspicabar. Sed gaudeo illi repertum successorem.²⁴⁾ Quod si ita censueritis, conabor, dum Lutetia tam prope absum, aliquem etiam *Baduello* nostro successorem nancisci. *Galasius*, ut opinor, tibi respondet²⁵⁾ ad ea de quibus scripseras, quanquam monuerim nihil opus esse ut vos de hoc negotio appellaret. Lega-

tus Anglus,²⁶⁾ semel hic fuit ad aliquot horas, et rem illam mihi videtur frigide nimis agere. Ursi tamen ut potui, et urgebo, non tamen quasi tuo sed ut ecclesiae nomina.

*Ferrariensem*²⁷⁾ certum est multo minus hic esse gratiosum quam putabat. Ingressus est prae-eunte cruce, sed quum paucissimis exceptis omnes videret ad illum spectaculum ridere, maluit ab eo tempore domi illam relinquere, aut in corde potius circumferre, quam deum suum omnibus deridendum diutius prostituere. Reginam arbitramur serio de concordia cogitare.

Nostri omnes fortiter pergunt, Dei gratia, praeter illum²⁸⁾ de quo iam ad te scripsi me plane desperare, nisi Dominus singulari quadam in illum misericordia utatur. Bene vale, mi pater, et scriptionem excusa, quaeso. Nam ita certe sum et loquendo et scribendo fatigatus ut labori succumbam. Dominus Iesus te servet, mi pater, una cum fratribus et amicis omnibus. Nostri vicissim vos omnes salutant. E Sangermano 27. Septembris, circiter horam primam nocturnam.

Tuus Beza.

3536.

CHAUMERGY A CALVIN.

Pour l'église de Mâcon.

(Bibliothèque de Genève MS. 197^a, fol. 170, sans adresse.)

Monsieur, encores que la tant iuste requeste de noz voysins¹⁾ soit assés suffisante de soyemesme, pour impetrer de vous et de vostre compagnie ce que grandement ils desirent, si est ce, puis que ceste cause aussi nous est commune avec eux, que ne pouvons moins faire, que par une saincte sympathie

26) Throckmorton.

27) *Languet* II. 140 (cf. N. 3513 not. 4): Hodie mihi est scriptum ex aula, proceres regni nolle eum recipere ut legatum pontificium, sed tantum ut cardinalem et amicum.

28) *quem nos tibi divinandum relinquimus* (*Navarrenum*?). 3536. 1) *Hist. eccl.* I. 214: Lan 1560 fut establie l'Eglise de Mascon, y estant envoyé par les ministres de Geneve un notable personnage nommé René Gassin, gentilhomme de Languedoc, à l'exhortation duquel l'Eglise fut dressee par le ministre d'un natif de la ville nommé Bouvet; ancien ministre, auquel furent adioincts puis apres Pasquier et Jaques Solte. — *Chevrier le protestantisme dans le Mâconnais et la Bresse. Mâcon 1868.*

18) *Sequentia absunt ab impressis.*

19) N. 3523. *Recentiores enim* (3533) *nondum recepit.*

20) *Ferrariensis.*

21) *Iam anno superiore ea de causa Genevam redierat.* (N. 3257.)

22) *Imo doctissimum P. Martyrem, qui Turici cum Bibliandro hebraice docebat et antea Argentorati Caplioni successerat.* Cf. *Buceri ep.* N. 430.

23) *Vide Martyrem ap. Hottingerum H. E. VII. 746.*

24) *Franc. Porto.*

25) *Litterae non exstant.*

conioindre en cest'endroit noz affectionnees prieres avec les leurs: vous suppliant vouloir icelles recevoir avec effect, et d'un tel coeur que les vous presentons et mesmement pour une oeuvre si sainte. Le Seigneur nostre Dieu vueille heureusement avancer ceste bonne entreprinse, et vous conserver en bonne santé pour plus amplement servir a sa gloire. De vostre maison ce xxviie de Septembre 1561.

Vostre entierement bon amy a vous
faire service
De Chaumergy.

3537.

WOLPHIUS CALVINO.

Accepit epistolas ex Polonia quas ei transmittit, et hac occasione novos Arianos et Lismaninum notat.

(Ex autographo Cod. Genev. 113, fol. 90. Exstant apographa in Cod. Turic. F. 41 olim Epp. VI. fol. 354 v. et ap. Simlerum Vol. 101.)

Reverendo sibi in Christo patri D. Ioanni Calvino vigilantissimo Genevensis ecclesiae pastori S. P.

Si vales, reverende pater, bene est et gratulari cui prodesse multum potes ecclesiae: ego bene valeo patris opt. max. beneficio. Hasce ¹⁾ ad te et illas alteras ad D. Caracciolum datas paulo ante mensem accepi, ea lege ut eas certo et mihi bene noto nuncio ad te perferri curarem. ²⁾ Et sane misissem eas nuper, ni tabellarius vester prius hinc abiisset quam ego eum hic fuisse rescivissem. Iam quum certum nuncium hunc habuerim, eas ad te mitto. Puto *Blandratae* causam agi. Tantillum enim ex iis quas ad me D. *Lismaninus* ³⁾ dedit literis perspexi. Mihi displicet hominis causa, ni suspicionem sincera fidei confessione abs se removeat et scandalum hisce disputationibus datum ab ecclesia avertat. Vereor enim ne quid ille vocum ab ecclesia prisca receptorum horror et praetextus alienarum a sacris literis argutiarum, et quae in eo genere hominum alia video, aliquid mali maioris tegant, quam in praesentia sciri velint. Laudat symbolum apostolicum: Athanasiano et Niceno minime esse opus existimat. Hic suspicor latere anguem in herba et

vereor ne qui isthaec blanda rati se pateretur excipi, ultra pontum Euxinum vel in Aegyptiam illam Alexandriam veheretur. Neque enim nescio quam callidum et versutum fuerit ipsius Arrii ingenium, quamque facile sit Satanae artes cum dogmate simul omnes posterorum animis inserere. Profitetur ipse etiam Arrius Constantino scripta fidei confessione, se idem omnino sentire, quod sentiret sancta mater ecclesia: sed certe quam illi in ore habent clausulam appendebat περιηρημένων τῶν ζητημάτων καὶ περισσολογιῶν, ut sonant ipsius et Euzoii socii verba apud Socratem. Quas vero περισσολογίας cavent aut intelligunt? Puto videlicet τὸ ὁμοούσιον, quod in eorum dogmate est nimium. Sed cur haec ad te? Melius haec intelligis quam ego possim verbis efferre. Nec opus habes me praesertim monitore. Sed odio erroris huius deterrimi potius quam te monendi studio scripta ad te isthaec velim existimes. Equidem D. *Lismaninum* pro mea erga ipsum observantia admonui, ne eo ipso quod homines tales tueatur, famae suae maculam aliquam aspergat. Porro D. *Martyrem* itemque D. *Bezam* in Gallia bene valere et res feliciter gerere cupio, et ut id divinitus impetrem precibus studeo. Tu quaeso, mi *Calvine* pater, scribens ad eos meis verbis eos salutes plurimum. Plura nunc non habeo, ni quae velis respondere Polonis, si miseris, quemadmodum D. *Lismaninus* voluit, Norinbergam me missurum scias. Vale, reverende pater, et me quod soles amare. Datae prope Tiguro 28. Sept. an. 1561.

Iohs Wolphius
tui observantissimus.

Nondum has clausi. D. *Bullingerus* veniens alia referens * eadem de re. Ergo ei ipsi has dedi.

3538.

CALVINUS ERBACHIO. ¹⁾

Urget legationem gallicam, maxime vero ut ille instet apud suum principem ne Augustana confessio Gallis obtrudatur. ²⁾

3538. 1) Eberhardus comes Electoris Palatini ex matrimonio affinis erat, uterque vero a partibus Calvinismi.

2) Autor hist. eccl. p. 527, dicit Cardinalem Lotharingum primum id consilii cepisse ut nonnulli lutherani theologi arcesserentur, idque per D. a Vieilleville et Rascalonem procurasse, quippe qui hoc negotium inter Protestantes inter se com-

3537. 1) Fortassis ex Polonia (N. 3443. 3453).

2) haec ultima quatuordecim vocabula om. apogr.

3) qui eo tempore ad Antitrinitarios defecit.

(Ex Cod. Genev. 107^a, fol. 244, coll. cum Cod. 107^b, fol. 85, Epp. Bern. VI. p. 905 et Simleri Vol. 101. Vers. angl. IV. 281.)

Generoso et nobilissimo domino D. Ebrardo Comiti ab Erpach summoque Palatinae aulae praefecto mihi perpetua observantia colendo.

Non libenter scribendo tibi molestus sum, gen-
erose vir et clarissime domine, quia ob locorum dis-

mittere vellet eorumque privatos discordias aulae quasi in spectaculum producere. Hac narratione in dubium revocata Soldan p. 531 perhibet primum autorem missionis illorum theologorum fuisse ducem Christophorum, qui iam m. Iunio Regi Navarrae et per eum Reginae matri colloquium instituendum proposuerit cum aliquot theologis pacis studiosis, qui Possiacum mitterentur. Qua in causa quum Principes circa Augustanam inter se dissiderent (vide not. 3), tandem Wirtembergensem et Palatinum seorsim suos misisse. Etiam Kluckhohn p. 208 Cardinalem primas egisse in negotio mittendorum theologorum negat, et hoc negotium cum legatione Principum minime confundendum censet. — Nos vero haud facile nobis persuaderi patiemur, ut epistolam Cardinalis quae in Hist. eccl. l. I. verbo tenus describitur falsatam dicamus. Nam ex iis quae legisti in N. 3452. 3492. 3502, colligimus et Balduinum suas partes in illo negotio egisse, et Cardinalem statim ab initio ad Augustanam provocasse, denique et Calvinum in ea sententia fuisse neque Cardinalis tricas ignorasse. Adde porro quae Languetii Epp. suppeditant: Mordisius Languetio a. d. III. Non. Sept. (II. 134): Quid responsi Dux Wirtemb. a Rege Nav. de propositis religionis nostrae articulis acceperit ex proximis tuis literis cognoscere cupio. Ducem Guisium Cardinalis fratrem ad El. Palatinum et Ducem Wirt. scripsisse ac consilium ipsorum de religionis negotio petivisse [d. d. 2. Iul. Kluckh. 187] Principi meo significatum est. Invisum istic plerisque Aug. confessionis nomen esse miratur, doletque Princeps meus tum quod de multis Galliae principibus spem hactenus accepit meliorem, tum etiam quod ev. doctrinae professionem in medio velut cursu hac ratione vel impediri vel tardari suspicatur. Nec quis legationis ad Galliae Regem instituendae fructus in eo statu esse possit, quam aliqui Principes saepius urgent, intelligit. Respondit Languetius a. d. VII. Idus Oct. (II. 142). Miror aliquot Principes esse adeo faciles ut possint ipsis persuadere Guisii, se hoc agere ut A. C. hic recipiatur, sed impediri a Genevensibus, quum certissimum sit nullos hic esse aciores propugnatores pontificiae religionis, imo existimo per ipsos tantum fieri quominus aliqua concordiae ratio ineatur. . . . Quum videant evangelii lucem indies magis splendescere, ac se eam restinguere frustra conatos esse, ad illud extremum consilium deveniunt ut nostris odium apud Principes concilient atque ea ratione progressui evangelii remoram saltem aliquam iniiciant. . . . Duces Saxoniae, Bipontinus et Wirtembergensis aegre ferunt huc non esse accersitos Illyricum Gallum et Brentium, ut eorum arbitrio religio constitueretur, et sunt persuasi plerosque hic fuisse eius animi ut isti praecipue vocarentur. De Brentio forte fuit cogitatum, de aliis scio non fuisse. Si noster sanctae memoriae praeceptor (Melancthon) fuisset superstes, is procul dubio prae omnibus fuisset vocatus et multum ipsius iudicio nostri tribuissent. Miror etiam Wirtembergensem nobis velle obtrudere ubiquitatem et alias nugas Brentii, nec religionis apud nos infantiam considerare quae non sit obruenda istis spinosis et futilibus disputationibus, quas ne ii quidem intelligit qui eas proponunt. . . . Praeterea huc misit Vergerium, hominem quo nullus est magis

tantiam nihil afferre possunt meae literae quod non sit obsoletum ideoque gratia careat. Nunc vero iusta ratio vel potius necessitas ad te interpellandum me compulit. Nuper enim intellexi Ill. Principem Palatinum aliosque foederatos decreta in Galliam legatione³⁾ adhuc inter se consultare de mandatis atque ita expeditionem hucusque fuisse suspensam. Rogo autem, si videor propius me ingerere quam ferat mea conditio, ut pro tua aequitate meae sollicitudini ignoscas, si periculo quod iam ante oculos versatur occurrere studeam. Neque enim suspicor tantum, sed clare prospicio, multis hoc in primis esse propositum ut Augustanam confessionem obtrudant. Id iam ante quatuor menses tentavit Dux Wirtembergensis. Et Brentius non alio quam diaboli instinctu hac in parte sedulo et ardentem, quamvis fraudulentem, satagit, ut monstro suo ubiquitatis obiecto Gallos nostros fascinet.

Quam vero id futurum sit exitiale breviter expediam. Primo confessio pridem edita est ab omnibus gallicis ecclesiis, quam solemnibus subscriptione approbant quicunque recipiuntur in ordinem pastorum. Eadem saepius regio consilio oblata fuit. Eandem nuper Rex ipse in consessu omnium principum et episcoporum porrectam Bezae nostri manu accepit et cardinalibus atque episcopis tradidit, ut inde institueretur colloquium.⁴⁾ Quid ergo magis absurdum quam hunc cursum ita feliciter inchoatum abrumperem. Si nihil iacturae fieret nisi in mora, id tamen ipsum diligenter cavendum esset. Verum si nunc interveniant principes cum nova confessione, non modo in nihilum redigent praeclaras omnes actiones, in quibus mirabiliter refulsit Dei gratia, sed obstaculo plus quam noxio spes omnes futuri temporis pervertent. Nam rixandi materiam cupide arripient papistae et qui inter eos maiore pollent astutia, ubi primo congressu finxerint sibi placere, simul ac res inclinata fuerit, ac viderint confessionem Gallicam esse obrutam, incipient suum impetum alio reflectere. Quid? an Germani leges nobis praescribent? an nobis dictabunt tanquam pueris quid credere oporteat? Nosti pro singulari tua prudentia quam plausibile hoc erit argumentum. Adde

idoneus ad res turbandas. (De hoc cf. Curionem ap. Baum. p. 382.) Vides Languetum, quum haec scriberet, nihil minus praevidissem quam theologos paucis post diebus adventuros esse.

3) De tali legatione iam inde a. m. Maio agebatur virgibus rege Navarrae eiusque fratre per Hotomanum, qui ea de causa Palatinum Gernersheimii, postea Landgravium Cassellis et Electorem Saxoniae adiit. (Cf. Ep. Friderici ad Christophorum d. d. Idib. Mai. ap. Kluckhohn p. 177 et Dareste, Hotman. in Revue hist. 1876. T. II.) Quae negotiationes deinceps continuatae maxime de Augustana tractant, utrum Gallis commendaretur nec ne. Illud Wirtembergensis, hoc Hassus et Palatinus volebant.

4) a. d. v. Id. Sept. Possiaci.

quod difficile erit piorum omnium consensum quem publice testati sunt frangere. Ergo, nisi ex professo velint principes non modo laeta haec initia turbare sed fructum exinanire, quem incredibilis multorum labor et tot martyrum sanguis produxit, ab hoc importuno conflictu desistant. Conflictum appello quia, si confessioni receptae suam opponant, protinus exsurgent horribiles turbae. Ac ne quis dubitet unde consilium hoc prodierit, pridem id clandestinis suis artibus moliti sunt quicumque infestissimi sunt Christi hostes in Gallia, et ad pesummandum eius regnum devotis animis feruntur. Omitto quod Saxonicae furiae, *Brentius* et similes, Augustana confessione tanquam face abusi sunt ad spargendum incendium, quo tota Germania conflagrat. Quo nunc attentius cavendum est, ne mali contagio in Galliam usque penetret. Quoniam vero tu, praestantissime domine, non tantum affinitatis iure sed virtutum tuarum merito summa auctoritate apud Ill. Principem simulque gratia polles, non dubitavi hanc curam familiariter in sinum tuum deponere, ut remedium in tempore adhibeas. Hortarar vehementius nisi pro eximia animi tui magnitudine zelique ardore satis superque voluntarium esse confiderem. Quod mearum partium erat simpliciter et libere te admonui. Tu quid maxime expediat pro tua perspicacia statues. Fides autem tua et religio ad strenue exsequendum satis te incitabit. Vale, nobilissime domine mihi que ex animo semper observande. Dominus te spiritu suo regere pergat ac nobilissimam vestram familiam magis ac magis omni benedictionum genere exornet ac locupletet. Genevae pridie Cal. Octob. 1561.

3539.

BULLINGERUS RADZIVILIO.

*Respondet ad expostulationem eius et Polonorum Blandratam a crimine haereseos vindicantium. Quem in relatione de sua cum Tigurinis conversatione mendacem fuisse ostendit, si vero sinceram fidem tueri velit libenter receptum iri pollicetur.*¹⁾

(Exemplar nobis authenticum exstat per amanuensem Bullingeri descriptum et titulo autographo ornatum in Cod. Arch. Turic. VI. 129, olim Scrin. B. Epp. Tom. 30, fol. 416. Apographa habes in Bibl. civica Turic. F. 36. Epp. Tom. I. p. 902 et ap. Simlerum Vol. 101.)

Illustrissimo Principi et Domino D. Nicolao Radzivilio Duci Oliva et Palatino Vilenensi.

Illustrissime Princeps, Domine clementissimè. Dominus Iesus Christus rex regum et unicus servator humani generis benedicat Celsitudini Tuae et conservet eam in omni felicitate in perpetuum. Accepi et legi quae misit Celsitudo Tua per ornatissimum virum D. Martinum *Cechovizium*.²⁾ Eundem disserentem de tota causa audivi. Ille item literas de negotio *Blandratae*³⁾ scriptas fideliter cognoscendas tradidit, ut nunc apud C. T. attester ipsum legatione sua peroptime esse defunctum. Caeterum, ut ad potiora brevi scripto respondeam, Dominum inprimis oro ut Celsitudini Tuae potentia sua adsit in bellicis illis tumultibus, efficiatque ut gentis barbaricae⁴⁾ ferocia comprimatur, isque populo suo non retribuat secundum merita, sed secundum suam clementiam ipsum asserat et ab omni malo liberet. Id quod assiduus ab ipso precibus impetrabimus spero.

Quemadmodum vero vehementer dolemus barbaricis bellis Dei populum divexari, ita non facile dixerò quam me perturbent domesticae illae contentiones, quae vix terminari posse videntur, maxime quibus inter se committuntur qui uno spiritu et anima una contra adversarios evangelii pugnare debebant. Ideoque modis omnibus probo studium illud singulare C. Tuae quod insumis ad pacificationem ecclesiarum sanctam. Neque putavi me difficilem C. Tuae praebere debere petenti, D. *Calvino* scribam,⁵⁾ fratri et amico meo singulari, ut quantum pietas et sinceritas permittit sese nobis in pacificatione causae *Blandratae* accomodet. Simul autem Dominum, in cuius manu sunt corda hominum, suppliciter oro ut ipse hoc negotium dirigat ad gloriam nominis sui et ecclesiae suae salutem. Quod vero Georgius *Blandrata* apud C. Tuam conquestus est quod in causa eius ipsum audire et cum D. *Calvino* pacis conditiones pias utiles et universae ecclesiae salutare quaerere noluerim, adeo quod * coactus sit ea de re ad Italorum ecclesiam quae Tiguri est referre, et ibidem conqueri et publicis literis id testatum relinquere, inique sane apud C. Tuam conquestus est. Venit Tigurum *Blandrata*⁶⁾ circa finem Maii ad ferias Pentecostes 1558, ac in urbe fuit diebus aliquot, quando ipsum adesce nescirem. Neque vero tum de homine quidquam unquam audieram nec noram. Accesserat autem clar. virum D.D. *Petrum Martyrem*, observan-

2) N. 3443.

3) N. 3359. 3453. 3508.

4) *Moscovitarum*.5) *Non exstat*.6) N. 2916. *Heberle* l. I. p. 127.

3539. 1) Cf. *Heberle*, *Tüb. ZS.* 1840. IV. p. 171. *Simler*, *narratio de vita Bull.* Fig. 1575, fol. 36 v.

Calvini opera. Vol. XVIII.

dum illum meum compatrem, cum quo ille multa contulerat de negotio adorandae trinitatis et de vera filii Dei divinitate. Ac D. *Martyr* primus erat qui admonerat adesse in urbe hominem qui Geneva discessisset quod nolisset confessioni eius ecclesiae subscribere, et qui perperam de mysteriis illis sentiret. Addebat se quidem contulisse varia cum ipso ea ipsa de re, sed citra ullum fructum: monere itaque, advigilem pro meo officio ne quid ille vitiosi seminis in ecclesiam nostram serat. De his omnibus posset attestari copiosius et distinctius D.D. *Martyr*, siquidem domi esset. Nunc autem regis literis in Galliam evocatus ad colloquium de vera religione institutum ab ecclesia et senatu urbis huius amplissimo ablegatus est. Dominus concedat ipsi spiritum suum sanctum ut multo cum fructu munere suo defungatur. Postremo quum nonnulli mihi dicerent, *Blandratam* de discessu cogitare, obiter ille me accessit et multis D. *Calvinum* apud me accusavit. Ego vero, ne quid dissimulem, indignissime hoc tuli, quod merita illius viri de piis et pietate, denique et sinceritas eius mihi essent perspectissima. Accessit ad haec, quod inter colloquendum videbar subolfacere id cuius me prius D. *Martyr* submonuerat, illum non sincere de filio Dei sentire, quem subinde filium altissimi nuncupabat et hoc unice sibi dari petebat, nimirum ut inaequalitatem aliquam induceret inter filium et altissimum. Ego certe affirmabam filium patri per omnia coaequalem et coessentialem esse, neque me ullum admittere in adoranda trinitate gradum, vel maius et minus, prout symbolo D. Athanasii sit expressum. Quod quum et ipsum non magni facere videbatur abrui, fateor, colloquium. Minabatur ille se contra D. *Calvinum* scripturum, et saeva eius generis alia spirabat. Nulla tunc audiebam media quae putaret ad sarciendam conducere concordiam. Ego certe ad minas eius subiiciebam, satis alioquin contentionum esse in ecclesia Christi, quas si ille pergeret multiplicare Deum fore vindicem. Ille vero dira imprecatus discessit.

Caeterum quod apud ecclesiam Italicorum quae Tiguri est conquestus sit de me quod ipsum audire noluerim, et publicis literis suis id testatum apud ipsam reliquerit, nunc primum ex literis Celsitudinis Tuae intellexi. Nescivi haec huc usque. Alioqui respondissem apud ecclesiam ad istius querimonias et nunc quum haec ex literis C. Tuae intellexi accessi ad amplissimum virum D. Bernardinum *Ochinum* pastorem ecclesiae italicae et observandum meum compatrem, et interrogavi quasnam accusationes aut querelas contra me coram Italica ecclesia protulerit *Blandrata*, quasve reliquerit contra me literas publicas? Respondit senex, novum hoc sibi videri prorsus, nescire se ultas *Blandratae* literas esse apud ecclesiam depositas, neque

ecclesiam propter *Blandratam* unquam coiisse. Accesserat una mecum vir praestantissimus D. Ioannes *Wolphius* symmysta et ecclesiae fidelis minister ad D. *Ochinum*, atque haec hunc dicentem audivit. Quod si quid *Blandrata* apud privatas conquestus est aut deposuit personas, nihil hoc vel ad ecclesiam illam vel ad me pertinere puto.

Haec paucis pro me Celsitudini Tuae exponere volui, ut quid verum, aut quid in ea re factum sit, intelligeret. Nunc vero si ex animo resipuit *Blandrata*, et ista quae Genevae et hic disseruit iam vult videri se protulisse tentandi descendique gratia, si nunc sinceriter agnoscit nostram doctrinam et fidem esse puram, si verae confessioni subscripsit Polonicae, sicut fratres et symmystae in synodo Pinzoviana congregati testificantur, 7) adeoque si Christum Iesum patri coaeternum et consubstantiallem glorificat, laudamus sane Dominum, et eundem ex animo oramus ut ipsum in vera hac fide confirmet. Si vero haeret in his adhuc, et ea quae omnino diserte confitenda sunt obscurius et involute confitetur, orandus est Dominus ut illi concedat quo liberius et magis clare loquatur, praesertim quum adeo increverit mali suspicio. Cavendum erit propterea C. Tuae ne sub patrocinio pietatis tuae noceat interim puritati religionis verae et ecclesiae Christi. Habet C. Tua in principibus aliquot Romanis evidenter exempla. Caecati enim quorundam vaferrimorum hominum, Arianismum pluribus conantium inspirare, blandiloquentia, assentatione et simulatione eo ipso plurimum incommodarunt ecclesiae Dei, quo maxime commodare nitebantur. Est sane pulcherrima inter fratres concordia et Deus pacis est deus: idem tamen propter concordiae bonum non vult periclitari vel perire sinceram veritatem, nec approbat consensum cum hominibus qui in fide insinceri sunt, neque improbat certamina quae et suscipiuntur et committuntur propter ipsius veritatem sinceram asserendam. Et quidem agitur hic causa non levis sed momenti maximi et salutis nostrae. Si enim Christus Dominus non est Deus verus, patri per omnia coaeternus et coequalis, non video quomodo possit esse caput ecclesiae, servator denique mundi, adeoque Christus, idem rex et pontifex universalis saeculorum omnium. Vicerunt ergo Iudaei et Turcae et praestat fides eorum, christiana fides inanis erit.

Caeterum intelligit haec C. Tua, etsi ego haec non urgeam, et quae Tua pietas eximia est scit

7) *Lubien* p. 130: Regenvolschius Hist. eccl. slav. p. 86 hac fucata confessione effectum esse ait ut Blandratae nomine totius synodi Pinzoviensis a. 1561 d. 25. Ian. habitae testimonium daretur literis ad Palatinum Vilensem et Calvinum scriptis.

quid in hac causa facere conveniat, videtque illa me scribere magis propter rem ipsam et dogma fidei purum et conservandum et asserendum quam propter *Blandratae* personam insectandam. Nunquam enim odi hominem istum qui me privatim non offendit unquam, neque illi male volo, siquidem eundem nobiscum Christum sincero pectore confitetur. Conscriptis nuper ac evulgavit confessionem fidei suae Valentinus quidam *Gentilis*,⁸⁾ qui idem scripto suo publico symbolum Athanasii petulanter oppugnavit. Sunt alii eius generis non pauci qui quidlibet sibi contra Deum et fidei mysteria permittunt, inprimis autem *Servetum* hominem impiissimum, quo saecula aliquot non impuriorem tulere, reparare et Arrianismum ex Turcarum lustris, imo inferis, excitare conantur. Quos certe oportet diligenter observare et omni cura prospicere ne nascentes turbent ecclesias, denique infament atque corrumpant. Dominus Iesus destruat spiritu suo sancto omnia prava dogmata, conservet puram veritatem suam, omniaque scrupulosa et novarum pessimiarumque rerum cupida ingenia ad se convertat. Idem clemens et propitius C. Tuam cum universa familia conservet, et in omni benedictione spiritali et corporali benedicat atque locuplet. Rogo C. Tuam per Dominum Iesum ut benigne hanc meam responsionem consulat et me habeat humanitati suae commendatum, qui alioqui addictissimus sum excellenti Tuae pietati ac in omnibus in quibuscunque inservire possum C. Tuae ex animo gratificari cupio et opto. Datae Tiguri 30. Septemb. anno Domini 1561.

D. *Martinum* in triduum usque detinui, quum ob mea negotia varia, tum ob incolumitatem meam non usquequaque firmam.

Celsitudini Tuae addictissimus
Heiryechus Bullingerus
ecclesiae Tigurinae minister.

3540.

BULLINGERUS CRUCIGERO.

Cavere eum iubet ne ecclesiae Polonicae a falsis doctoribus turbentur, a quibus Turicensis quidem sibi cavet formula ab advenis recipienda si in civitate commorari velint.

(Ex Füsslini centuria epp. Reform. 1742. p. 457¹⁾ coll. c. Cod. fratrum Bohem. Herrenhut. X. 179.)

S. D. Accepi quas ex synodo vestra²⁾ literas nomine fratrum et ministrorum minoris Poloniae ad me misisti, ac gratias agimus Deo nostro pro gratia vobis concessa. Quamvis enim de integritate fideistrarum ecclesiarum (licet interim admonuerimus frequentius ut a peregrinis dogmatibus vobis caveretis) nihil addubitaverimus, nunc tamen conspecta et expensa brevi confessione fidei vestrae, quam orthodoxam esse iudicamus, in Domino vehementer laetati sumus, et oramus Dominum ut vos in illa simplicitate conservet et a perturbatoribus ecclesiarum custodiat. Id enim pro certo vobis indicamus, quod plures obambulant qui pietatem quidem simulant, sed impiissimis dogmatibus referti nihil aliud spirant quam verae religionis perniciem. Alii illudunt adorandae trinitati, alii de divinitate filii Dei ita disputant ut Ariani videri nolint, cum Ario tamen revera faciant, alii de simplicitate fidei ita loquuntur ut interim ipsi involutas suas opiniones et retinere possint impune et data opportunitate aliis quoque affricare. Certe propter hanc multorum malitiam et versutiam coacti sumus certa conscribere capita in ecclesia et schola nostra, quae advenis et peregrinis quibuslibet apud nos manere cupientibus recitari decrevimus, ea vero si avertentur non recipiantur a nobis, sed abire iubeantur protinus. Si requiras quatenam sint illa capita, referam: non ut haec tibi aut aliis obtrudam, sed ut cernas quid nos in periculis nostris temporibus sequamur et quomodo advigilemus ne sectae variae protuberent. Haec tibi, domine et frater, capita communico, ut dispicias pro tua prudentia, si quid his insit quod et ecclesiis vestris prodesse possit.

Vos certe in his maiori estis periculo expositi quam nos, quando proceres regni ministros, ut audio, recipiunt quos volunt, unde ex Italia et ex aliis nationibus veniunt ad vos spe consequendi functiones.³⁾ Hic vero, nisi diligenter examinentur prius, postea opiniones suas pravas aliis atque aliis instillare incipiunt, et viam sibi sternunt ad maiora, id est peiora, aliquando perrumpendi. Vigilate ergo diligenter pro ovibus vestrae fidei creditis. Hoc te et fratres caeteros celare non possum, exaudiri quorundam non usquequaque sincerorum voces et praeconia, brevi longe alias per Poloniam exorturas ecclesias, in dogmatibus longe puriores quam inveniantur per Germaniam, Galliam aut

3540. 1) Cf. Heberle 171, 173.

2) Xiancensi in Polonia minore cf. N. 3508.

3) Blandrata, Gentilis, alii.

8) Trechsel II. 334 sq.

Angliam, vel alia regna, quae hodie videntur habere evangelium. Intelligunt pii istos loqui de Servetianis et Anabaptiscis dogmatibus. Sed utcumque haec habeant, vigilate vos et veram confessionem recte a vobis factam tenete puram in vestris ecclesiis. Vidi Stancaria convicia et misi illa etiam, prout voluisti, ad D. *Calvinum*.⁴⁾ Perfricuit hic nebulo frontem, nec pudet illum amplius palpabilia proferre mendacia et calumnias necere tam apertas, ut qui non videt et iudicat crassissimas nihil videat et vix dignus sit cui fax aliqua incendatur illustrior. Verum ubi prodierit liber consultabitur quid factu opus sit. Vos perseverate in veritate et lupum istum pellite a Christi ovilibus. — — — — — D. *Lismanino* nihil aliud scriberem, si scriberem, quam tibi nunc scripsi. Salutabis ergo ipsum humanissime et hortaberis ipsum ut integer sit.⁵⁾

D. *Martyr* in Gallia est illuc vocatus regiis literis et deductus regiis legatis. Versatur in aula, utitur frequenti eius colloquio Regina mater gubernatrix. Illa enim ipsum unice petivit a republica nostra. Spes non exigua est. Vos itaque orate Dominum ut benedicat legationi eius. Commendo me omnium vestrorum precibus et inprimis ecclesiam nostram, quae nunc obiecta est multis et magnis papae et papisantium insidiis. Vale una cum omnibus fratribus quos nominatim et meo et symmystarum nomine salutabis et quidem humanissime. Festinavi scribendo, ut relegere non licuerit. Condona ergo sicubi impegerim aut male pinxerim. Datae Tiguri xxx. Septembris Anno 1561.

Bullingerus vester.

Scriptis D. *Brentius*⁶⁾ librum de personali unione naturarum Christi, unde conficit humanam naturam perinde ubique esse ut divinam. At D. *Martyr* praeterito *Brentii* nomine respondit libro eius conscripto dialogo,⁷⁾ quem ad vos perlatum iam puto. Idem *Brentius* nunc scripsit⁸⁾ contra meam tractationem verborum Domini: In domo

patris mei etc. contenditque coelum esse ubique et corpus Christi. Respondebo ei placide si Dominus facultatem dederit. Orate pro me.

3541.

VERMILII

Relatio colloquii Possiaceni.

(Ex I. H. Hottingeri Hist. eccl. Tom. VII. p. 714 seqq. in quo textu multa tacite expurgavimus, nonnulla etiam brevius expressimus.)

Lutetiae die 9 Septembris appulimus incolumes excepto meo equo gradario. Divertimus ad aedes ornatissimas thesaurarii *Beltrudi*. Ibi a prandio et ante prandium permulti fratres nos humanissime salutarunt. Accessit me secretarius Principis *Condensis*, heri sui nomine salutavit et mulum eius quem secum adduxerat obtulit. Venit etiam medicus Reginae *Navarrae*. Uterque eorum volebat me ad aulam deducere, sed toto eo die datum est ut quiescerem. Postridie eius diei, nempe Mercurii 10. Septembris, veni ad S. Germanum vectus mulo thesaurarii hospitis mei. A fratribus exceptus fui perhumaniter, sum pransus in cubiculo N. A prandio sum adductus in aulam ad uxorem Principis. Interpretem egit episcopus Troiae. Accessit item Regina *Navarrae*, quae me clementer et benigne salutavit. Adfuit item uxor *Admiraldi*. Summa fuit sermonum adventus mei gratulatio. Hospitem habuimus Cardinalis *Castilionaei*. Nostrum eramus 13 in eadem domo. In aula item aderant legati missi ab ecclesiis ut libertatem fidelium promoverent. Atque tum illi tum nos minime sumptu regio sed ab ecclesiis deputato hic vivimus. Deputati reginam rogarunt ut institueretur colloquium utque illi et illi vocarentur. Quum decimo venissem quievi toto die undecimo. Duodecimo qui fuit Veneris cum *Regina* sum colloquutus. Eam salutavi iusta et consueta reverentia. Dixi me ad eius iussum venissem libenti et alacri animo ut aliquem fructum spiritualem ex hoc accessu consequeror, sperareque me illum habiturum quod existimarem Dominum excitasse animum eius ad causam religionis et cognoscendam et promovendam, atque illam sibi delegisse ut idoneum instrumentum, idcirco eam non vulgari prudentia et sapientia instruxisse: deinde me gaudere quod etiam ecclesiis Christi meo adventu esset gratificatus, et demonstravi bonam voluntatem mei magistratus erga eius Maiestatem, qui, nisi et religionem unice curaret et Maiestati

4) vide N. 3508.

5) Quem paucis annis antea candidum evangelii propugnatorem cognoverant et laudaverant, eum iam modesto admonere quam palam coarguere malebant. Cf. Heberle p. 176.

6) N. 3528.

7) Dialogus de utraque in Christo natura quomodo coeant in unam Christi personam inseparabilem etc. Tur. 1561. (Schmidt, Verm. 234 sq.)

8) Sententia de libello Bullingeri cui titulus est: Tractatio verborum Domini etc. Tub. 1561. 4. germ. Francf. 1562. 8. (Hartm. u. Jaeger Brentz. p. 386.)

eius maxime cuperet obsequi, me nunquam fuisset dimissurus. Deinde illam sum adhortatus ad persistendum in coepto, quod ista reformatione non solum profutura esset regno Galliae, verum toti reip. christianae. Me quidem non negare gravia pericula imminere, sed non timendum esse, quod semper Deus adfuerit huic rei studentibus. Asam, Iosaphatum, Ezechiam, Iosiam iuvisse qui correxerunt populum qui idololatria prorsus corruptus esset. Constantius, quum haberet collegas, imo superiores, Diocletianum et Maximianum, ausus est Christum agnoscere: Constantinus, in gravissimis periculis pacem dare ecclesiae, qui collegam Licinium sortitus erat Christianis inimicum. Et si Deus istos iuvit non erit sui dissimilis. Reges potissimum huic Domino servire oportet, ita ut pro illius non pro hominum voluntate colatur. Nunc vero id unum maxime studendum ut religio et sacramenta ad prima initia revocentur et superstitiones removeantur. Deum quidem id potuisse absque opera principum facere, et aliquando fecisse. Verum ordinaria via principes decrevisse illustrare. Subdidi praeterea, eos non esse audiendos qui affirmant ad principes hoc non attinere, quum in Deuteronomio c. 17 aliter statuatur, et Paulus velit magistratum esse promotorem bonorum operum, inter quae divinus cultus priorem locum teneat. Quare adhortabar ut officium faceret. Aiebat se cupere ut veritas agnosceretur, et eo nomine huc vocasse ut consilium darem quomodo posset iniri concordia, ita ut absque adversariorum offensione pax haberetur. Ibi ego dixi, me nihil boni de eorum voluntate mihi posse promittere. Istis nonnihil offendebar, sed addebat, cum illis benigniter ac dulciter agendum. Ad id ego: Sic agetur, modo nihil de veritate imminuatur aut decidatur. Aiebat idem sibi placere, subiiciens tot esse discordias et seditiones in regno causa religionis ut admodum turbaretur. Tum illam admonui, hoc non esse mirum quod Christus talia eventura praedixerit in evangelii praedicatione, profitebaturque se venisse ut gladium, non pacem immitteret, ac ignem accendisse, neque aliud velle nisi ut ardeat, neque posse religionem puram ac veram instaurari citra crucem. Si verae puraeque religioni studere polliceatur, fore ut non haberet fideiores subditos nostris. Hoc mihi negavit ita esse, quod primi arma sumpsissent. Illam oportere forti animo esse ac sincere istam provinciam aggredi, et Deum non defuturum qui leniat mala et patientiam largiatur. Respondit: Si per istos praelatos desperas ecclesiam reformandam, quodnam consilium habes de rerum compositione? In praesentia, dixi, non aliud occurrere nisi ut libere sineret evangelicos ad sacros coetus convenire, dando eis templa in quibus haberentur sacrae conciones. Nam si hoc efficeret veritatem sese ultro patefacturam, nec opus fore

colloquiis aut disputationibus. Non abnuebat, sed ecclesiasticorum pace ac voluntate voluisset id fieri. Quare me rogabat ut apud nostros operam darem ut aliquis cum illis consensus iniretur, quod sciret me autoritate ac doctrina plus caeteris valere. Hoc mihi non esse tribuendum, respondebam, sed verbo Dei salvo me recipiebam facturum quae possem. Illa dicebat se postea me saepius alloquuturam, de tempore vero aut hora nihil constituit, quum de eo a me rogaretur, sed monebat ut tum accederem quum ab ea essem accersitus. Interea de Augustana confessione rogare coepit quidnam iudicaret. Dixi, mihi videri nobis debere sufficere verbum Dei, quod ibi omnia luculenter continentur quae ad salutem faciant, nec si reciperet illam, propterea conciliationem sequuturam cum Romanensibus, quum illam ut haeticam proscripserint.

Quum haec ultro citroque dicta fuissent, petiit Regina ut cum summo regni cancellario (qui seorsim a nobis, qui soli colloquebamur nemine praesente, deambulabat) loquerer. Illum hominem aiunt rem bene tenere nec, quoad animum, religioni adversari. Sed quum totus politicus sit rem minime promovet sed ei potius incommodat. Ostendi ei per episcopos et cardinales reformationem expectandam non esse, quod illi pro suis opibus contenderent. Annuebat ita esse, verum laudabat interea confessionem Augustanam. Cui ego respondi eadem quae antea Reginae dixeram, plura nimirum adiecturus nisi colloquium nostrum fuisset interruptum. Rex quippe *Navarrenus* accessit ad nos, et quidem solus, et sese ingressit inter nos duos tertium. Et priusquam loqueretur mecum quaedam cancellario dixit quae non intellexi. Ad me deinde conversus coepit interrogare an Tiguro venissem, quid ibi profiterer, quamdiu in ea urbe fuerim et quo tempore reliquerim Italiam? Et permulta huius generis. Ego autem Reginae tradideram literas nostri magistratus quae tum ad eam tum ad filium Regem datae fuerant, in manibus autem habebam quae ad ipsum regem *Navarrae* pertinebant. Is vero quum animadvertisset me ignorare cum quo loquerer, ultro rogavit quanam essent istae literae quas manibus tenebam? Respondi ad Maiestatem regis *Navarrae* pertinere. Tum ait: Ego ipse sum qui tecum loquor. Tum ego deprecatus meam ignorantiam procubui ad genua ut fieri solet, atque illum ut regem salutavi nomine quum meo tum magistratus: obtuli officia omnia quae praestare possem. Ille humaniter erexit me, atque quum videret literas germanice scriptas, rogabat an eam linguam callerem? Negavi. Tum ille non dissimilia retulit ab iis quae Regina loquuta mecum fuerat, et conf. Augustanum plurimum commendabat. Sed quum videret me non assentiri desiit loqui mecum ad cancellarium versus. Regina interim accessit me rursus et quod memo-

ravit antea repetiit vehementer, petens ut paci et concordiae studerem quantum per conscientiam et verbum Dei fieri posset. Id ego propositis conditionibus me recepi facturum. Atque ita discessum est. Ibi rursus vidi ac sum alloquutus reginam *Navarrae*, nec non eius filium qui adhuc est puer. Salutavit etiam me domina de *Courtssole*. Sed priusquam discederet inde Regina, inquit se velle rursus colloqui mecum indicaturamque quum locum tum etiam tempus.

Die 16. Sept. quum habenda esset oratio Poisiaci a Card. *Lotharingo* in aula, multis actum est an ego essem inducendus, videbaturque iam constitutum ut non irem, quod Cardinales et episcopi me, ut dicebant, hominem peregrinum ibi nollent ferre. At Regina tandem statuit ut venirem. Quum autem res cunctando sic extraheretur, fratres et collegae me praecesserunt. Ipse vero seorsim deductus sum a secretario principis *Condensis*. Quin etiam sum vectus Possiacum mulo principis. Et quum ad monasterium eius oppidi ventum esset, ubi ecclesiastici conventum habebant, ibi dux *Guysianus* cum satellitibus ostio praeerat, ut nulli possent ingredi quibus non facta esset a Regina facultas introeundi: atque ignorans ab initio quis essem non admittebar: sed meo audito nomine arrepto brachio me introduxit.

Non adhuc, dum ingrederer, omnes cardinales convenerant, nec mei collegae ingressi erant. Sedebant quidem episcopi fere omnes intra quoddam septum illius aulae. Quum viderem actionem differendam, in angulo quopiam solus consedi. Ubi quum essem accessit me Card. *Castilionaeus* cum duobus episcopis, habitu pontificio et cardinalitio, atque me peramanter salutavit, affirmando optatissimum omnibus bonis meum adventum fuisse in regnum Galliae. Deinde omnia sua officia clementissime obtulit. Rogarunt praeterea episcopi qui cum eo erant ut concordiae ineundae autor essem. Gratias egi et quod rogabar promisi, sed quantum veritas et verbum Dei pateretur. Est autem ille Cardinalis *Admiraldi* frater, utque aiunt, de religione pie admodum sentit. Paulo post ingressus est *Lotharingus* cardinalis cum aliis permultis episcopis. Paulo post Rex cum matre, nec non Rex *Navarrae* ac caeteri procures. Quos deinde mei collegae sequuti sunt, quibus me adiunxi, et ad superiorem aulae partem nos contulimus. Episcopi et cardinales ordine sederunt, nos vero stetimus, et quidem extra illorum septum. *Lotharingus* orationem habuit et *Bezae* concionem ut potuit confutavit. Primum de sua ecclesia multa dixit, ut quae haberet iustam successionem, et quidem continuatam, et manuum impositionem: quae quum detraheret nobis ministerium gallicarum ecclesiarum auctoritatem abrogavit. Deinde affirmavit suam ecclesiam Christum colere

citra idololatriam. Negavit Dei ecclesiam tantummodo ex electis et reprobis ¹⁾ constare, quod alioqui esset futura invisibilis, et homines de illa semper fore incertos. Constat, inquit, ex virginibus prudentibus et fatuis, tritico et zizaniis, frumento atque palea, et piscibus tam bonis atque* putridis. Praeterea subiecit concilia errare non posse, neque doctrina neque moribus, sed multa immutare pro temporum varietate. Ecclesiam ipsam affirmavit ante scripturas esse, atque illarum interpretationem ab ecclesia petendam. Divertit post haec ad rem sacramentariam, verum de transsubstantiatione prorsus nihil dixit, neque de missa. De praesentia corporis et sanguinis Domini sub speciebus panis et vini non minus crasse ac rotunde loquutus est quam *Lutherus* et *Brentius*. Nam affirmavit illa praesentia adesse non quidem localiter neque circumscriptive, sed coelesti modo et, ut loquebatur, supersubstantialiter.

Quum perorasset ad Reginam matrem et Regem fecit apostrophen genibus flexis, oravitque ut in ea fide permanerent in qua nati et baptizati erant, atque simul obtulit cum suis episcopis omnia officia et obsequia. Id praeterea observavi, eum, quoties mentionem faceret sacramenti eucharistiae, caput aperuisse: quem ut simiae caeteri episcopi et magistri nostri sequebantur. Egit vero, quoad verba et gestus, placide ac sine conviciis. Quum orandi finem fecisset, nostri rogarunt et supplices a Regina petierunt ut sibi liceret, vel ex tempore, dictis a Cardinale respondere. Continuo surrexerunt praelati ac thronum Regis et Reginae circumvallarunt. Quid vero dixerint aut egerint prorsus ignoramus. Eventus autem declaravit eos esse deprecatos ne id nobis concederetur. Nam responsum est, ne tum quidquam ageremus, quod esset postea dandus dies quo liceret respondere.

Quum rediissemus ad S. Germanum, princeps *Condensis* et *Admiraldus* confestim *Bezam* et me in regiam convocarunt, rogantes instanter, quaenam visa nobis esset cardinalitia concio? Ipsi eam mirum in modum laudarunt, eo sane consilio ut taciti monerent ne de illa durius loqueremur, atque ita spes colloqui habendi praecideretur. Atque me oblique submonebant, ut, quum essem ad Reginam crastino die accersendus, de illa concione molliter ac placide referrem quod videretur. Id, aiebam, polliceri me non posse, nisi quantum veritas et verbum Dei pateretur.

Die 11 ²⁾ Sept. Reginam accessi ab ea sub vesperam accersitus, quae primo statim congressu ro-

3541. 1) sic! Vix persuademus nobis autorem, nisi satis mirando calami lapsu sic scripsisse.

2) Lege: 17.

gavit, ecquid videretur de concione pridie ■ Cardinale habita? Respondi, quantum de lingua gallica possim assequi, visam fuisse mihi satis eloquentem et licet verba non parum fuerint acria, tamen conviciis caruisse. Addebam praeterea eum multa bona et vera dixisse, sed quae nobis cum eo et illius grege communia essent, ut illud quod in ecclesia non tantum boni sed mali etiam versarentur ut, nec non de politica obedientia erga magistratus, et quaedam alia huius farinae. Verum quae adiecta essent contra nostrum ministerium atque de eucharistia, non posse a nobis probari, nisi fortassis in colloquendo emendarentur aut lenirentur. Rogabar ad haec rursus de consilio aliquo pacificationis. Aiebam me non aliud afferre posse atque id quod ante suggereram: sed tamen id in mentem venire ut, si non posset inter nos et illos de hoc articulo convenire, id fore consultum ut liber in medio relinqueretur, et utraque pars crederet quod magis iudicaret scripturis consentaneum, nec impedirentur ecclesiae nostrae quominus docerent quae vera crederent, neque ista de causa odio se mutuo prosequerentur vel alter alterum haereticum appellaret: deinde ius et aequum postulare ut quemadmodum illi suas rationes ad unguem volunt retinere, ita debere nos in eo cultu sinere atque doctrina quam hucusque usurpavimus. Subieci illam facile posse animadvertere ecclesiasticos tantum de suis opibus ac potentia dimicare, ideo meo iudicio iis esse persuadendum, quoad viverent sua illis integra et salva esse mansura. Hoc si fiat ipsos forte posse cicurari. Alioqui, quod velint de suis rebus quidquam immutare, desperandum esse. Nam rogavit Cardinalis ad finem concionis ut rex more maiorum iustitureretur, quare ostendit ex illis verbis, nihil se opinari esse mutandum aut repurgandum in antiquorum moribus, verum arbitrari omnia ibi sane habere: sed operam esse dandam ut in colloquio causa exacte excuteretur atque tum luce clarius patefendum corruptelas multas et abusus innumeros esse corrigendos. Ad hoc respondit, se adhuc in eo perstare ut de re ipsa clare et dilucide cognosceretur. Repetebat attamen eandem cantilenam ut dulciter et placide cum adversariis ageretur.

Die 19. Sept. ad aulam venit legatus pontificius, Cardinalis *Ferrariensis*. Ante se gestari faciebat crucem argenteam, quam paucissimi aut nulli fere venerabantur, sed plurimi irridebant. Quare illam, excepto eo die, prae se non gestari fecit. Legato processit obviam dux *Aurelianensis* extra oppidum, dux *Guysiae*, Card. *Lotharingus* cum aliis. Voluisset rex *Navarrae* ut eius quoque filius eo iret, sed uxor eius prohibuit, nam eum collocaverat in lecto quasi aegrotaret. Quum ad arcem pervenisset legatus, rex ipse descendit gradus et ei occurrens reverenter salutavit. Traxit secum legatus

magistrum ordinis Iesuitarum cum duobus aut tribus eiusdem sectae, Franciscanum item episcopum Scistam et alios, ut dicitur, admodum eruditos viros. Iactabantur vel soli posse tueri ac sustinere labantem papatum.

24. Sept. Poissiacum ivimus ad colloquium die Mercurii, ubi concionem Cardinalis *Beza* quoad multa capita confutavit, nobis iniuriam ab eo factam quod affirmaverit, nos ponere ecclesiam omnino invisibilem et affirmaverit iuxta sententiam Augustini aliquos ita esse in ecclesia ut ipsa sint ecclesia et vera Christi membra, et eos esse tantum modo regeneratos et iustificatos, alios autem in ecclesia versari quum ecclesia non sint. Descendit postea ad ea quae dixerat Cardinalis de scripturae et ecclesiae auctoritate, et sacras literas ecclesiae praetulit, et confirmavit, omnia quae sunt ad salutem necessaria in divinis literis contineri. Deinde multus fuit in defendenda nostrorum ministrorum vocatione quam ille prorsus abiecerat. Quoad caput eucharistiae dixit nos credere, corpus Christi vere quidem manducari sed spiritualiter et per fidem. Cardinalis in improbanda nostra vocatione perstitit arguendo: successionem interruptam, et primos ex nostris, qui se ab ecclesia R. separarunt, non potuisse dare aliis quos instituebant manuum impositionem quum ea carerent, quia nemo dat quod non habet. Coepit deinde agere de auctoritate scripturarum et ecclesiae et negavit scripturas esse imperfectas, sed eam esse nostram infirmitatem ut a iusta earum intelligentia saepius aberremus, et ideo se non dicere scripturis ecclesiam praeesse, quasi eas iudicet aut condemnet, sed ubi duo litigant inter se de scripturae ambiguae sensu ecclesiam interponere suum iudicium, et alterum contententium damnare alterum vero approbare, atque ita dici iudicem hominum non scripturae: ad haec infitabatur in scripturis haberi quaecunque creditu sint necessaria: *ἐνταύθα* dedit de tribus personis et una essentia in natura divina, de *ὁμοούσιῳ* et de processione Sp. s. a patre et filio, de paedobaptismo et Mariae perpetua virginitate. Ad haec *Beza* sigillatim respondit. Illi vero toti erant in verbo scripto et non scripto. Et quia fuerat a nobis Tertullianus adductus, et Basilii in summa morali et oratione de confessione fidei, ipsi etiam Tertullianum citarunt de Corona militis et Basilium de Spiritu sancto ad stabiliendas humanas traditiones. Quin et Chrysostomus prolatus est in prologum Matthaei, quasi scripserit Deum contra suam voluntatem hominibus dedisse scripturam. Tandem a nostris concludebatur in scripturis contineri, vel ex ipsis necessario concludi quaecunque ad salutem sunt necessaria. Hic reluctati sunt adversarii affirmantes, ea quae concludantur ex scripturis non esse argumenta necessaria circa ea quae antea recensuimus. Confutatum praeterea

est quod Cardinalis dixerat concilia non posse errare, ac locus est adductus Augustini qui scripsit concilia priora posterioribus emendari, et emendatio declarabatur non posse referri nisi ad errores. Responsum est, hoc de generalibus conciliis non potuisse intelligi, quod aetate Augustini duo vel tria tantummodo concilia generalia fuerint habita.

Post haec orationem deflexit Cardinalis ad eucharistiam ac testatus est se nolle ulterius conferre nobiscum nisi sententiam nostram de coena intelligeret cum sua congruere, ac nos vehementer hortabatur ad consensum cum Germanis qui Aug. conf. profitentur. At nos, quum probe sciremus illum cum suis ab Aug. conf. abhorrere, rogavimus an eam vellet quoad omnes ipsius articulos recipere? Quod si nollet, conquerebamur nobis proponi gravem conditionem, nempe ut nos vellet ad id cogere quod ipse nollet admittere. Respondit, se nihil morari alios articulos, sed tantum eam probare quoad praesentiam corporis et sanguinis Domini. Tum subiciebamus, istam praesentiam a Germanis poni per consubstantiationem, ita ut duas substantias in sacramento una ponant. Respondit se consubstantiationem non recipere, sed tantum veram praesentiam approbare. Ac ibi verba confessionis interposuit et ea legit attestando eam sibi fuisse missam a principibus Palatinis Rheni. Deinde protulit hanc propositionem: in sacramento adesse corpus Christi realiter vere ac substantialiter atque ita exhiberi et sumi, et addebat se decrevisse ut vel ei assentiremur in hanc sententiam, vel se nolle ulterius nobiscum agere. Hanc eius arrogantem et fastuosam conditionem Regina, Princeps et Admiralus aegre tulerunt, quod animadverterent adversarios nolle congregi et causam quaerere abruptum colloqui, neque voluissent ab isto articulo initium disputationis fieri, quod satis constaret vix aut nullo modo posse inter partes de illo convenire. Qua etiam de re ibidem *Beza* conquestus est, sed Cardinalis ait, inde se propterea velle auspicari colloquium, quod ipse *Beza* in sua concione maximum iniecerit scandalum auditoribus, ut qui dixerit corpus et sanguinem Domini plus distare a pane et vino quam distet coelum a terra. Quum ergo, inquit, ipse iecoris lapidem scandali, nos quoque angimur cura gregis nobis commissi, ne aculeus quo puncti sunt diu in animis eorum haereat.

Quum iam sic actum esset dissolutus est conventus, dato spatio nostris ad deliberandum an in sententiam Cardinalis de praesentia corporis Christi vellent consentire, et rogatum est ut responderent simpliciter et aperte in proximo congressu. Quia visum fuerat ut omnia gallice agerentur, ego eo die nihil dixi, neque vel a principibus vel a Regina sum rogatus ut quid videretur exponerem. Quare fra-

tres me rogarunt ne proximo congressu tacitus essem, volueruntque ut a Regina peterem loquendi facultatem. Postulato eorum annui et Reginam adhuc praesentem accessi ac rogavi ut pateretur me *Bezae* et fratribus auxilio esse. Hoc illa clementer dedit. Tum eam interrogavi, quum gallice non possem loqui, quamvis lingua me uti vellet. Respondit: italica, ut ipsa etiam intelligam quae dicantur. Ita discessum est.

26. Sept. Poissiacum rursus convenimus, antea moniti a Regina, Principe et Admiraldo ut omnibus modis renueremus primo loco de praesentia corporis Christi in sacramento agere, quod nollet videri nostra culpa colloquium esse abruptum, sed voluissent adversarios prius convinci de gravissimis abusibus et erroribus. Iis auditis libellum supplicem, quem conscripseramus in prooemio actionis, Reginae de scripto recitavimus. In eo praecipue duo continebantur. Primum quod absque iustis causis de nostro ministerio deiceremur, nec interea de tanta re iudicium fieret, adiciendo nos posse multo plura et magis verisimilia contra eorum ministerium afferre, quibus ostenderetur eorum vocationem atque ordinationem etiam iuxta canones ecclesiasticos irritam esse, sed maxime Pauli doctrinam quae ad Tim. et Titum habetur. Nam ibi mandatur ne sint *υόρωτοι*, ne turpis lucri cupidi, ne violenti, ne percussores etc. qui ad episcopatum promoveantur. Quae si valerent, ut valere debent, probaretur eos non tantum episcopos non esse, verum ab ecclesia Christi alienos. At ista nos in praesentia nolle urgere, ne habeamur incepti colloqui disturbatores. Secundo loco expositulatum est, nos hic ab eis ceu captivos adigi ut praescriptis verbis de praesentia corporis Domini in coena ipsis subscrībamus, et Aug. conf. quoad illud recipere, alioqui colloquium esse abruptum. Id autem potius aequum videri ut regiae Maiestatis esset constituere de forma ordine ac processu disputationis habendae, rogabamusque ut non ab eo articulo initium fieret, sed ut ordinem sequeretur doctrinae qui retinetur in confessione a gallicanis ecclesiis reg. Maiestati oblata, aut, si tantopere delectentur Aug. confessione, ordinem eius persequerentur. Ad libellum supplicem Regina non respondit.

Quia vero in eo etiam id recitatum erat, istos episcopos non habere suae electionis populi consensum, Cardinalis conquestus est aiebatque iam a longo tempore in Gallia plebis potestatem in Regem translatam esse. Atque illic miras laudes Francisci primi, Henrici et Francisci posterioris interponebat, quasi diceret non esse concedendum ut illi episcopos iniuste ac sine ratione instituissent: utque nos magis invidia gravaret aiebat nos id moliri ut Regem sua potestate deiceremus, neque alio spectare nostrum sermonem nisi ad seditionem. Adiecit,

non temere episcopos in Gallia ordinari, quod Rex postquam ordinavit, literas dare consueverit ad nobiles eius dioeceseos, et alias ad populum, quibus intelligant quem eis praefecerit, unde apparet episcopos non creari absque scitu et consensu aliquo populi, nam si non esset idoneus qui praeficitur, nihil obstande quominus illi reclament apud Regem. Venit deinde ad eucharistiam et canebat eandem cantilenam quam eam quam habuit in sua concione, verba nimirum Domini simpliciter accipienda esse.

Ibi ego sermonem arripui lingua italica, primo loco defendens nostrum ministerium quod haberet successionem verae doctrinae in ecclesia, item purae administrationis sacramentorum, nec non bonae vitae et sanctitatis morum, et haec satis esse ad ministerii christiani plenam integritatem, etsi ab episcopis non data sit manuum impositio, quam non aspernati essemus si ab eis licuisset ipsam accipere. Sed illi nobis minime dedissent cum ea doctrina quam profitemur, nec nos ab eis potuissemus accipere propter tot corruptelas ac vitia doctrinae quae vellent nobis obtrudere. Praeterea dicebam, quum ministerium, tam in lege veteri quam in evangelio, habuerit locum citra manuum impositionem, eam non esse habendam omnino necessariam. Moses sacrificavit quum ipse a nemine manuum impositionem habuerit. Quumque postea ordinarium ministerium inter Hebraeos collapsum esset, mittebantur prophetae qui ministrabant docendo et nunquam sacrificando, ut Samuel et Helias, quo declaratur, in instituenda et repurganda religione non esse necessariam manuum impositionem. Paulus etiam ministravit praedicando et plantando ecclesias antequam eam ab apostolis consequeretur: nam non statim eos accessit sed in Arabia per tres annos docuit et plantavit ecclesias. Quod postea illi et Barnabae manus imponentur, id non factum fuit ut initium ministerii, sed ut ad gentes communibus ecclesiae precibus mitterentur. Quare non mirum videri debet si nunc vitiata et corrupta prorsus ecclesia Deus extraordinaria vocatione aliquos excitavit ad eam restituendam. Si quis dixerit etiam Anabaptistas et Libertinos posse hoc modo tueri suos conventus et ministros, occurreret eis, quod aliqui eorum in manifestissimis versentur erroribus et in eo praesertim quod sacras literas in totum non admittunt. Nam Anabaptistae V. T. pertinere ad Christianos infiantur, et Libertini aiunt divinam scripturam imperfectorum esse, perfectos autem ea non teneri. Nos vero eas omnes usque ad minimum iota recipimus ac tria symbola amplectimur neque ab ullo dogmate apostolicae ecclesiae defecimus. Deinde ut liquidius ostenderem manuum impositionem non esse necessariam, id sumebam: Spiritum s. non esse rebus externis alligatum, ut citra illas interdum suas vires non

exserat. Nam si contingat aliquem non esse tinctum, si tamen baptismum non aspernetur, interea vero moriatur, non est ei fraudi quoad salutem quod obierit sine baptismo. Si privatio tanti sacramenti a salute non excludat, cur arcebuntur a sua functione qui vocati sunt, si citra suam culpam impositione manuum caruerint? Nec recte asseruit Cardinalis, catholicam sententiam esse, neminem dare quod non habet. Nam tempore Pauli (ut habetur ap. Philipp.) multi praedicabant evangelium et regnum Christi promovebant quum extra illud essent, et salutem atque gratiam auditoribus ministrabant, quum ipsi horum bonorum essent exsortes. Ad haec constat uxorem Mosis circumcisionem filio dedisse, quam ipsa non habebat, quum esset femina et Madianitis. Constat ex doctrina scholasticorum posse fieri ut quis in extremo periculo baptismum cupiens, si destituatur ordinario ministro, petat a Iudaeo vel Turca, et hunc baptismum ratum haberi. Abrahamus item, quum primum est circumcisis, ab eo accepit circumcisionem qui eam non habebat etiamsi se ipsum circumcidisset. Et Ioannes baptismum aliis dabat quum ipse ab alio non aqua fuisset tinctus. Asserui etiam eum nos falso insimulasse quasi tentaverimus delicere Maiestatem regiam de sua potestate quum dictum fuerit episcopos non recte institutos quod electione populi destituantur. Non enim huc venimus ista de causa, ut politiam vel perturbemus vel pervertamus. Et quod attinet ad rationem ab eo adductam, nempe suffragia populi in Regem esse translata, eam admodum infirmam esse. Nam eo tempore quo canones illi conditi sunt, imperatores iam fuisse christianos et in eos plebis auctoritatem fuisse translata non est dubium, et nihilominus decretum fuit illis canonibus ut ordinatio esset irrita citra plebis electionem et consensum. Quod vero illam potestatem reges ad se pertraxerint, id factum esse aiebam propter opes et potentiam qua episcopatus instructi fuerunt. Et quod papa sibi iam arrogasset ius conferendi ecclesiasticas functiones quibus libuisset, quo * fiebat ut exteri homines amplissimas opes vel invitis regibus possiderent non sine maximo reip. damno. Fructus autem demonstrant quam recte canones illi fuerint instituti. Nam quamdiu populi fuit electio ecclesia bonos et sanctos episcopos habuit, quales postea non est sortita. Addebam de Regina, me bene sperare ut si reformatio procederet eam curaturam pro sua pietate et prudentia ut res ordine agantur in ecclesia.

Adiciebam postea me vehementer mirari Cardinalem dixisse, Augustini aetate non fuisse nisi tria concilia quum praeter illa quae recensuit Ariminense et Syrmianum habita sint, atque ab eis, quum perperam de dogmate *ἐμμενιστος* constitutum fuerit per alia concilia, emendata fuisset, ut loquitur

Augustinus. Ex quo manifestissime demonstratur concilia errare posse atque nonnunquam errasse. Nec me posse probare quod ille affirmaverit, in praeceptis, historiis, testamentis et sacramentis verba oportere esse clara, id est, sine tropis et figuris, ut probaret verba coenae iuxta τὸ ἑπὶν esse accipienda. Haec per varias instantias ostendi non ita esse. Nam in praeceptis metaphoras esse demonstravi. Christus enim dixit apostolis: Cavete a fermento Pharisaeorum, et quum de pseudo-prophetis evitandis eis praeceperet ait eos venire in vestimentis ovium, intus vero esse lupos rapaces. Quin et ipse Augustinus tropicam loquutionem in praeceptis esse affirmavit, quum aliquid videtur mandari quod adversetur caritati aut pugnet cum bonis moribus, et exemplum adducit ex Ioann. 6. ubi dicitur: Nisi manducaveritis carnem filii hominis et biberitis eius sanguinem etc. Quam loquutionem figuratam esse ait quod gravius videatur scelus carnem hominis comedere quam illum interficere. In historiis item figuratas esse loquutiones nemo dubitat nisi qui eas non legit. In Exodo scribitur numerus animarum quae dicuntur egressae ex femore Iacobi. In historia diluvii legimus, Deum poenituisse quod hominem fecisset. Et passim irae eius fit mentio. Quae omnia Deo congruere nequeunt nisi figura et tropus adhibeatur. Sacramenta et testamenta si spectemus, verbis figuratis ea videbimus esse tradita. Nam circumcisio dicta est foedus, agnus pesach appellatur, quum tamen illa esset signum foederis, agnus transitum ipsum referret, et ad calicem Christus inquit: Hic calix novum testamentum est in meo sanguine: nec non a Paulo dicitur: multi sumus unus panis et panis quem frangimus communicatio corporis Christi est. Et petra erat Christus. Nemo est qui non videat haec ad sacramenta pertinere, quae tamen figuratas loquutiones esse certo certius cognoscitur. Idque patres non ignorarunt. Nam Augustinus, adv. Adimantum inquit, Christum non dubitasse dicere: Hoc et corpus meum, quum signum daret corporis sui. Et super Ps. 3 figuram sui corporis inquit illum commendasse. Super Ps. 33: Non hoc corpus, ait, quod videtis manducaturi estis, sed sacramentum est spiritualiter intelligendum. Tertullianus item ait Christum dedisse corporis sui signum. Ambrosius scribit: Hanc oblationem facias nobis ratam et rationabilem quod est figura corporis Domini. Caeteri patres appellantur symbola *τύποις* et *ἀντίτυπα* corporis Domini etiam post consecrationem. Haec omnia satis demonstrant verba coenae a patribus non fuisse accepta simpliciter et iuxta τὸ ἑπὶν.

Dum haec retulissem Cardinalis detrectare videbatur congredi mecum, et causabatur me loquutum esse italice, quasi non intellexisset. Respondi, me non sponte mea ita egisse, sed quod ita Regina voluerit. Rursus ille, se malle agere ait cum

homine suae linguae, attamen ad quaedam allata conatus est respondere. Quod idcirco dico quia multa praeteriit quae non attigit, et in praeceptis divinis dare coactus est tropos et figuras inveniri, sed claras aiebat esse. De Augustino vero et Tertulliano aiebat illis negotium fuisse cum haereticis qui negant Christum habuisse verum corpus, et illos coarguebant quod in sacramento signa essent corporis, quae vera non essent nisi Dominus verum corpus et sanguinem habuisset. Id ego non infitiabar, sed dicebam manere solidum atque firmum, a patribus illis constitui figuratam esse loquutionem quum a Domino dicebatur: Hoc est corpus meum. De petra quam Paulus dixit Christum fuisse, respondit eam dictam esse spiritualem et idcirco ibi posse tropum evitari, eo quod spiritualis petra proprie sit Christus. Ad hoc aiebam me non latere quosdam sic esse interpretatos, sed Augustinum haud semel dixisse petram ideo fuisse Christum quod eum significarit. Deinde non carere allegoriae figura quod petra vocetur spiritualis. Dehinc ad Augustini dictum: Non hoc corpus quod videtis manducaturi estis etc., est responsum, ad Capernaitas id referendum. Ego vero me nihil hoc morari aiebam, sed id tantum annotasse, Augustinum esum carnis Christi sacramentum appellasse spiritualiter intelligendum. Ad eam vero sententiam Augustini quam scripsit de doctrina christiana, figuratam esse loquutionem qua Dominus ait: nisi manducaveritis carnem filii hominis etc., mihi dictum est ut caverem ne interpretibus nostrae factionis adversarer, qui putant sextum caput Ioannis ad eucharistiam non pertinere. Tum ego aiebam, ibi de ipsa carnis Christi manducatione fuisse actum, sed ideo quosdam id negasse quod symbola ipsa, vel sacramentum externum adhuc non fuerit institutum. Proinde si loquamur de re ipsa, hoc est, de manducatione carnis Christi quae spiritualis est et per fidem exercetur, satis superque de illa in Cap. 6. Io. actum est, et idcirco idem evangelista, quum extremum Christi pascha descripsisset coenae Domini nullam fecit mentionem, quod ea de re putavit satis a se prius fuisse tractatum: quod Augustinus annotavit de consensu evangelistarum. Quod ergo prius Christus docuerat quoad rem, ut habetur 6 cap., in extrema coena voluit symbolis externis panis ac vini in perpetuam rei memoriam obsignare.

Quum haec inter nos ita dicta essent, rabula Hispanus, magister ordinis Iesuitarum concionem italice habuit, qua nos ab initio bestiis, vulpibus et serpentibus conferebat, inde concludens oportere omnes a nobis cavere, nec esse Reginae aiebat cognitionem huius generis, nempe de religione, suscipere, quod ista excutere non ad quosvis homines sed tantum ad Papam, Cardinales et Episcopos attineret. Et nefas esse, quum Tridenti iam haberetur

concilium, in Gallia privatim synodum esse coactum in qua de tantis rebus disceptaretur. Et addebat, eam si officium vellet facere oportere nos, qui ab ecclesia defecissemus, mittere Tridentum, nec se dubitare quin papa daturus esset nobis omnibus publicam fidem. Deinde orationem suam ad rem eucharisticam detorsit, affirmando corpus Christi esse in hostia non quantitative sed per modum substantiae, quod Deus possit quod est prius a posteriore absolvere, et me nominatim perstrinxit quod nihil firmi attulerim de tropica interpretatione coenae. Cardinali vero adulatus est, illum affir-

mans recte dixisse. In peroratione apostrophens ad Reginam fecit eam hortando ad persistendum in romana et orthodoxa fide, quod si praestaret omnia illi, filiis et regno prospere casura: sin minus, gravia comminabatur, atque iam ista commemorans conabatur flere, sed lacrymas exprimere non poterat. Tam fuit arrogans eius oratio ut etiam papistas ipsos offenderet. Et Regina fertur postridie eius diei Cardinali Ferrariensi

Hic subsistit autographon ab Hottingero editum.

31200

BR
301
C6
v.46

31200

Calvin, Jean
Opera quae supersunt
omnia

DATE	ISSUED TO

Calvin.
Opera quae...v.~~18~~ 46

**LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY
CLAREMONT, CALIF.**

PRINTED IN U.S.A.

